SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI İRAN AZERBAYCANI

CEMİL HASANLI

ARAŞTIRMA DİZİSİ
BAĞLAM

SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI İRAN AZERBAYCANI
CEMİL HASANLI

SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI İRAN AZERBAYCANI

CEMİL HASANLI
Çeviren: Ekber N. Necef

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 261
İnceleme-Araştırma 180
ISBN 975-8803-53-0

Cemil Hasanlı
Soğuk Savaşın İlk Çatışması
İran Azerbaycanı
Rusça'dan Çeviren: Ekber N. Necef

© Bağlam Yayıncılık
© Cemil Hasanlı

Birinci Basım: Kasım 2005
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık
Litros Yolu II. Matbaacılar Sitesi Topkapı / İstanbul

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 – 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN NOTU 7
ÖNSÖZ 11
GİRİŞ
İRAN AZERBAYCANI: TARİHSEL BAKIŞ 21
I. BÖLÜM
SOVYET İŞGALİ 37
II. BÖLÜM
İRAN AZERBAYCANI'NDA SOVYET YÖNETİMİNİN OLUŞTURULMASI 67
III. BÖLÜM
İRAN PETROLLERİ İÇİN SAVAŞ 91
IV. BÖLÜM
1945 YAZI: MOSKOVA-TEBRİZ HATTINDA 113
V. BÖLÜM
İŞGALDEN ÖZERKLİĞE 135
VI. BÖLÜM
AZERBAYCAN HALK KONGRESİ 169
VII. BÖLÜM
MİLLİYETÇİLİĞİN YÜKSELİŞİ 195
VIII. BÖLÜM
BÜYÜK DEVLETLERİN AZERBAYCAN GÜNDEMİ VE MOSKOVA TOPLANTISI 211
IX. BÖLÜM
ÖZERKLİKTEN ÖZGÜRLÜĞE 229
X. BÖLÜM
REFORMLAR 253
XI. BÖLÜM
SOĞUK SAVAŞIN AYAK SESLERİ 291
XII. BÖLÜM
SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI
"1946 AZERBAYCAN SAVAŞI" 331

XIII. BÖLÜM
SOVYETLERİN İRAN PETROL POLİTİKASI 371
XIV. BÖLÜM
"ADALET DENGESİ" POLİTİKALARI 403
XV. BÖLÜM
İRAN AMERİKAN GÖLGESİNDE VE AZERBAYCAN TRAJEDİSİ 459
XVI. BÖLÜM
ÖZGÜRLÜĞÜN BEDELİ 499
EK BÖLÜM
SOĞUK SAVAŞ BAŞLARINDA
TÜRK-SOVYET KRİZİ 539
SONUÇ 553
KAYNAKÇA 563
DİZİN 573

ÇEVİRMENİN NOTU

Ortadoğu[1] sınırları içinde en büyük kara parçasını içine alan İran, XX. Yüzyıl dünya gündemini en fazla meşgul eden bölge ülkelerinin başında gelmektedir. 1979 Devriminden sonra ise adeta kapalı bir kutu olarak dünyadan tümden dışlanmış bir biçimde varlığını sürdürmektedir. Siyasal yapısı, mezhep kimliğini esas alan bir devlet oluşu, insan hakları ihlallerinin en yoğun yaşandığı, en çok siyasi göçmen veren ülke oluşu ve birçok nedenden dolayı sürekli eleştirilen İran kendi içinde de pek huzurlu sayılmaz. 90'dan fazla etnik grubun yaşadığı, etnik hak ve özgürlüklerin olmadığı, Panfarsizm'in sömürü aracı olarak resmi devlet ideolojisi haline geldiği ülkede, doğal olarak sosyal, kültürel, siyasal ve dilsel sorunların olmadığı düşünülemez.

Son birkaç yıldır dünya politikasının üzerinde yoğunlaştığı Irak olayları ardından Amerika'nın hedefindeki ülkenin İran olacağı yönündeki tartışmalarla birlikte bölgeye ilişkin gündemimizin daha da genişlediği gözlemlenmektedir. Bu gündemin etkisiyle Türk kamuoyunun da İran'a olan ilgisi belirli oranda artmıştır. Eskiden beri İran, Türkiye için hem uzak, hem de yakın bir ülke olma özelliğini taşımıştır. Yakınlığı büyük ölçekte coğrafi komşuluktan ve etniksel-kültürel kimlikten kaynaklanırken, uzaklığı İran'daki siyasal yapıyla Anadolu'nun pek uzlaşamamasından ileri gelmektedir. Bu uyuşmazlık bugün de belli oranda net biçimde kendisini göstermektedir. Ancak, dünyadaki gelişmelerden ileri gelen birtakım yeni sorunlar Türkiye ile İran ilişkilerinde yakınlaşmaya yol açmıştır. Bunların başında *Kürt Sorunu* ve coğrafyanın bölge devletleri dışında yabancı güçlerce paylaşılmasına olanak tanınmama girişimleri gelmektedir. Türk siyasetinde Ortadoğu'nun en büyük yarası olarak gösteri

[1] Gerek Batı, gerek Rusya (Eski Sovyet) siyasi-coğrafyasında Yakın ve Ortadoğu tanımları birbirinin dışında farklı bölgeler için kullanılmaktadır. Ortadoğu tanımı Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Güney-Doğu Anadolu'nun bir kısmını kapsarken; Yakın Doğu tabiri Arap ve Kuzey Afrika Müslüman ülkeleri için kullanılmaktadır. Türkiye'nin Orta ve Batı kısmı ise Küçük Asya coğrafi tanımı içine girmektedir. Dolayısıyla Yakın ve Ortadoğu coğrafi tanımları birbirine karıştırılmamalıdır.

len Kürt sorunu, Batılı güçler elinde bölgedeki kurulu düzeni tehdit edecek bir koz olarak değerlendirilmiştir. Bu ve benzeri sorunlar Türkiye'yi İran'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda İran rejimiyle ortak bir strateji benimsemeye zorlamaktadır. Sırf bundan dolayı, Türkiye bölgedeki Türk kimliğini de gözden çıkarmaktadır. Burada etkin bir diğer neden Osmanlı politik ve devlet geleneğinden ileri gelen İran Türklerine karşı güvensizlik sorununun Cumhuriyet dönemi siyasal aklı üzerindeki baskısıdır. Bu sorunun günümüzde Türkiye'nin düşündüğünden bambaşka bir biçim aldığı, Türkiye'nin İran'ı yakından tanımamasından dolayı fark edilememektedir. Yani, Türk siyasal aklına egemen olan İran Türkleri konusundaki tedirginlik son 150 yılda farklı bir mecraya kaymıştır. Türkiye, bu tedirginliğini aşarak, İran konusunda ciddi ve sağlıklı araştırmalar ortaya koyarsa, bir anlamda bölgede sıkışıp kalan sorunlardan İran Türkleri aracılığıyla kurtulabileceği gayet açık biçimde anlaşılacaktır. Buna en iyi örnek olarak, 1851 yılından beri İran Türklüğünün zorunlu ve isteyerek iki kanaldan beslenmesi gösterilebilir. Zorunlu olarak beslendiği kanal Rusya ve Sovyet kanalıydı ki bugün için bu kanalı büyük ölçüde Azerbaycan Cumhuriyeti eline geçirmiştir. İsteyerek takip ettiği ve beslendiği kanal ise Türkiye'dir. Son yüz yılı aşkın zamandır İran'daki hemen hemen bütün Türk aydınlarının her açıdan Türkiye ile oluşturduğu bağlantı gözden kaçırılmamalıdır. Eski Rusya ve Sovyet kanalını eline geçirmek niyetinde olan Azerbaycan'ın bölgeyle ilişkisi dil, toprak ve etnik olarak Kuzey-Batı ve Orta İran'la olan doğal bağlantısından kaynaklanmaktadır. Ancak, Azerbaycan bunu devraldığı eski yöntemlerle yürüttüğünden şimdilik pek başarılı olduğu söylenilemez. Türkiye ise İran Türkleri için özgürlüğe açılan bir kapıdır. Dolayısıyla, Türk siyasal aklına egemen olan eski mit çoktan ölmüştür. Aksine, İran her geçen gün bir darboğaza doğru yol alan Kuzey Irak ve Kafkas politikalarında Türkiye için bir gelecek vaat etmektedir.

Elinizdeki kitabın çevirisi bundan dolayı düşünülmüştür. Ciddi bir araştırmacının kaleminden çıkan ve Rusça yayınlanan bu eser, 1939–1946 yılları arasında Soğuk Savaş'a neden oluşturacak bir dizi bölge ve dünya sorununun alt yapısını hazırlayan bir konuyu işlemektedir. Yazarın, araştırması için alan olarak belirlediği "İran Azerbaycanı" aslında konuların çıkış noktasını oluşturduğu için merkeze oturtulmaktadır. Uzun yıllar yasaklanmış bilgiler -istihbarat

raporları, şifreli belgeler, KGB kayıtları ve gizli devlet bilgileri— eşliğinde hazırlanmış çalışma İran'daki Azerbaycan bölgesi Türklerinin özgürlük çilesini gündeme taşımaktadır. Konuyla bağlantılı olarak İran'ın genel siyasi, ideolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel durumuna da dikkat çekilmiştir. Eserin bir diğer özelliği, Türkiye tarihçiliğinde üzerinde hiç durulmamış bir konuya "1939–1946 Türkiye'nin İran politikalarına", bölgedeki faaliyetlerine ve Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Türkiye-Sovyet ilişkilerine de değinmiş olmasıdır. Ayrıca, eserde İngiltere, ABD, Almanya ve diğer Batılı güçlerin İran'daki faaliyetleri de geniş biçimde öğrenilmektedir. Yazarın ana kaynaklarını Sovyet devlet kayıtları oluşturduğundan belirtilen dönemlerde Sovyetlerin İran ve genel anlamda Ortadoğu politikasının tam bir görünümü verilmiştir. Bu doğrultuda, yazar, özellikle Türkiye, İngiltere ve ABD'nin İran konusunda yakından ilgili oldukları *Kürt Sorunu*'nun boyutlarını da ele alarak tartışmaktadır. Üzerinde durulan bir diğer nokta ise Türkiye tarihçiliğinde neredeyse hiç işlenmemiş Sovyet döneminde Gürcistan–Türkiye, Ermenistan-Türkiye ve Azerbaycan–Türkiye ilişkilerine de değinilmiş olmasıdır. Türkiye konusu kitabın genelinde işlenmekle birlikte, bir de özel bir bölüm halinde öğrenilmeye çalışılmıştır. Kitapta soluksuzca okunacak bölümler de bulunmaktadır. Özellikle, 1946 Sovyet-Amerika krizi, hâlâ tartışılmakta olan Başkan Truman'ın Sovyetlere "atom bombası" tehdidi, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı Bulgaristan ve İran sınırlarında başlattığı askeri yığınaklar, Rusların Amerika'dan nükleer silahlarla ilgili bilgileri kaçırdıklarına ilişkin patlak veren Kanada krizi gibi konular büyük ilgi çekmektedir. Kitabın en önemli özelliği, İran'la ilgili araştırılan konu ve sorunların aradan elli yıldan fazla bir dönem geçmesine karşılık değişmemesidir. Dolayısıyla, okuyucu 1939–1946 arası bölgeyle ilgili konuları öğrenmekle günümüz İran'ı hakkında geniş bilgiler elde edecek; bölgeyle ilgili hâlâ geçerliliğini koruyan Türkiye, İngiltere, ABD, Azerbaycan ve diğer devletlerin politikasını kendi zihninde çözümleyebilecektir.

Rusça adıyla "*Yujnıy Azerbaydjan: Naçalo Holodnoy Voynı*" (*Soğuk Savaşın Başlaması: Güney (İran) Azerbaycan*) olarak Bakü'de 2003 yılında basılan bu kapsamlı eserin Türkçe çevirisinin konuyla ilgili okurlar için yararlı olduğunu görmek en büyük dileğimizdir. Son olarak, çeviri sırasında eserin yazarından gördüğümüz yakın

ilgi ve yardımlarından dolayı, sayın Prof. Dr. Cemil Hasanlı'ya teşekkürlerimizi bir borç biliriz.

Burada bir noktayı belirtmeden geçemeyiz. Yazarın kitabına aldığı belgeler ve istihbarat raporları birinci elden kaynaklar olduğundan yer yer kısa, düzensiz, amaca uygun görüş ve bilgi vermekle yetindiklerinden ve üslup açısından sorunlu olduğundan çeviri sırasında bazı zorluklara neden olmuştur. İstihbarat raporlarının en önemli özelliği meramı kısa ve özet biçimde belirtmektir. Bu durum kitabın Rus okurları açısından pek bir sorun oluşturmasa da aynı şey Türk okur için söylenemez. Bu nedenle anlam kaymalarını ve ifade bütünlüğünü korumak açısından zaman zaman üslup süslemelerine gidilmiştir (bu kitapta [...] biçiminde gösterilmiştir). Biz, kendi adımıza çeviriden kaynaklanacak bütün eleştirileri kabullenmeye açık olduğumuzu vurgulamakla yetinelim.

Ekber N. Necef
Ocak 2005, İstanbul

ÖNSÖZ

XX. Yüzyıl büyük siyasal çalkantılar ve köklü değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak kapandı. Bu son Yüzyıl; dünya siyasi haritasında büyük değişimlere, imparatorlukların çöküşüne, ulus devletlerin oluşumuna, bağımsızlık olgusunun tarihsel bir gerçekliğe dönüşümüne, bölünmüş toplumların birleşmesine tanıklık etmiştir. Kapatılan bu tarihsel süreçte Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumu Azerbaycan Türk ulusu adına büyük bir başarı olarak görülmelidir. Ancak, bu bağımsız devlet, Azerbaycan Türk toplumunun ve topraklarının sadece bir parçasını içine almaktadır. Azerbaycan Türk nüfusunun önemli bir kısmı ve topraklarının büyük bir parçası İran'ın Kuzey-Batı sınırları, yani İran Azerbaycanı denilen sınırlar içinde kalmaktadır. XX. Yüzyılda dört büyük ihtilalin mimari ve katılımcısı olan İran Azerbaycanı Türkleri, bugün çağdaş dünyada geçerli en temel medeni haklardan yoksun bırakılmıştır; ana dilde eğitim, öğretim ve yayın haklarından yararlanmamaktadır.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Türklerinin yaşam öyküsü özgürlük, eşitlik, ulusal haklar uğrunda yapılan mücadelelerin tarihidir. Sattar Han'ın yönetimindeki Meşrutiye İhtilali, Şeyh Muhammed Hiyabanî liderliğindeki özgürlük savaşı, sadece Azerbaycan ve İran tarihinde değil, Ortadoğu toplumlarının sosyal bilincinde büyük etki uyandırmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında yükselen özgürlük harekâtı, İran Azerbaycanı'nda da yankı bulmuştu. Daha, savaşın başlarında İran topraklarının müttefik birlikler tarafından işgali Rıza Şah baskıcı rejimini krize soktu. Siyasi tutuklular serbest bırakıldı, ülke genelinde siyasi parti ve yayınların çalışmalarına olanak tanındı. Savaş başlarında İran Azerbaycanı'nın Kızıl Ordu birliklerince işgal edilmesi, batıda olduğu gibi güneyde de Sovyetler Birliği'nin sınırlarını genişletme planını uygulama ortamı hazırlamıştı. Kasım 1941 yılında bu sürecin tamamlanması beklenilmekteydi. Ancak, Almanya cephesindeki kötü gidiş Sovyet planını suya düşürdü. 29 Ocak 1942'de İran'ın toprak bütünlüğünü garanti eden üçlü anlaşma *Azerbaycan Sorunu*'nu bir hayli zora soktu. Sovyetler bu planla ilgilenme fırsatını ancak savaş bitiminden sonra buldular.

Savaşla birlikte İran'da Pehlevî rejiminin aldığı büyük darbe Azerbaycan'da özgürlük mücadelesinin önündeki engelleri kaldırdı.

Dış etkenlerin de etkili olduğu Azerbaycan'daki ulusal hareket büyük ölçüde içteki potansiyelden beslenmekteydi. Hiyabanî ayaklanmasının, hatta Sattar Han devriminin katılımcıları hâlâ hayattaydılar. 1920'li yıllardan başlayarak Azerbaycan'a karşı yürütülen çirkin kampanya, eski kültür ve sanat merkezi olan Tebriz ve diğer şehirlerin zamanla merkez konumundan çıkarılması, ülkedeki diktatör yönetimin uyguladığı aşırı Farsçılık ideolojisi, bölge Türklerinin kişiliğine yapılmış bir saldırıydı. Dilin, kültürün ve sosyal düşüncenin Farslaştırılması, Türklerin varlığını göz ardı eden görüşlerin üst düzeyde savunulması, toplumda kendini koruma güdülerini harekete geçirdi. Bunda, genel savaş öncesinde Sovyet Azerbaycan'ından bölgeye sürgün edilmiş sayıları on binleri bulan göçmenin kendisiyle götürdüğü yeni bakış açısı ve yaşam tarzının da etkili olduğu söylenilebilir. Kızıl Ordu birlikleri arasında başta Tebriz olmakla birlikte diğer şehirlere gönderilen Sovyet Azerbaycan aydınları ve basın yayın görevlileri İran Azerbaycanı Türklerinin ulusal bilinçlenme sürecinde etkin rol oynadılar. Daha, II. Dünya Savaşı sırasında İran Azerbaycanı'ndaki toplum düşüncesine etki yapacak bir aydınlar kuşağı oluştu. Bir sonraki aşamada bu kuşak ulusal uyanışı yönlendiren güç olarak karşımıza çıkacaktı.

Sovyetlerin savaştan zaferle ayrılması, Yakın ve Ortadoğu yayılmacılık girişimlerini yeniden gündeme getirdi. *Azerbaycan Sorunu*, Sovyetlerin Doğuya açılımında ilk kapıydı. Sosyal yaşamlarında devrim deneyimini tatmış bölge Türklerinin bastırılmış ulusçu duygularından Sovyet yöneticileri kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmayı denediler. Tatlı bir söylem içinde *"Kuzey ve Güney Azerbaycan"*ın bütünlüğüne dokundular. Ancak, Stalin'in politik düşlerinin arkası gelmedi. Ortamın berrak olmayışı Sovyetleri, Doğu politikasında yanılgıya sürükledi. Bu, Sovyetlerin Doğuyu umursamadıkları anlamına gelmemelidir. Belge ve raporlardan Sovyetlerin Azerbaycan Sorunu perspektifinden genel anlamda İran'ın ve Arap dünyasının yeraltı kaynaklarıyla ilgilendiği açık biçimde anlaşılmaktadır. Başlangıçta, merkez yönetim tarafından her iki plan uyumlu biçimde sürdürülmekteydi. Ama ne zaman ki Sovyetlerin Batı karşısında ekonomik, siyasal ve stratejik yetersizliği su yüzüne çıktı; ağırlık dengesini petrol üzerine kaydırarak bunalımdan çıkmayı denemekle *Azerbaycan Sorunu*'nu göz ardı etmeye başladılar. Ancak, bu arada bölge Türkleri arasında ulusçu anlayış büyük bir yol

almıştı. İşte, Azerbaycan Demokrat Partisi lideri Seyit Cafer Pişaverî önderliğinde kurulan Ulusal Hükümet, etkinliğini, içteki bu toplumsal psikolojinin yönlendirilmesi ile sağlayabilmişti.

Kısa ömürlü yeni hükümet İran Azerbaycanı'nda önemli çalışmalara imzasını attı. En önemlisi ulusal nitelikleri öncü alarak toplumsal bilincin oluşum sürecinin hızlandırılmasıydı. Alt yapıda siyasal dengelerin kurulması, sosyal ve ekonomik etkinlikler, kültür alanındaki girişimler, ana dil olgusunun işlenilmesi, Türk dilinin işlevsellik kazanması ve bu dilde yapılan yayıncılık Ulusal Hükümetin en büyük katkısıydı. Bölgede işleyen bu sürece Sovyet Azerbaycanlı aydınların büyük katılımı olmuştur. Egemen bir Sovyet tezine ve bu yöndeki baskılara karşın, çekilen emeğin yer yer "fedakârlık" anlamına geldiğinin altı çizilmelidir. Dolayısıyla, Azerbaycan'da yaşanan olayların iç katmanlarını irdelemeksizin girişimi tümden dış eksenli nitelemek yanlış olacaktır. Nitekim Azerbaycan olaylarının içeriği uluslararası arenada da yankı bulmuştu. Bunun en net örneğini, ABD üst düzey devlet bürokratlarının İran yönetimine sundukları tavsiyelerin içeriğinde görmekteyiz. Buna göre, eğer İran'ın coğrafi bütünlüğü ve bölgesel konumu söz konusu ise yönetim Azerbaycan'daki topluma birtakım ulusal ve medeni ayrıcalıklar tanımalıdır. Nitekim bölge üzerinde İran çıkarlarının Sovyetlere karşı korumasının yegane yolu buradan geçmektedir.

Azerbaycan, birçok açıdan Sosyalist blokla Batı bloğunun karşılaşmasında ilk deneme tahtası olmuştur. Azerbaycan, Sovyetler Birliği–İngiltere–ABD arasında karşılıklı diyalogdan çatışmaya dönüşen sürecin hız aldığı ilk durak oldu. Soruna ilişkin bir yığın belge ve kaynak, bize, 50 yıl dünyayı tedirgin eden *Soğuk Savaşın İlk Çatışmasının İran Azerbaycanı* olduğunu söyleme olanağı tanımaktadır. Şekillenmekte olan Birleşmiş Milletler Örgütünün ilk tartışma konusunun *Azerbaycan Sorunu* olması rastlantı değildir. Ocak 1946 yılında BM Güvenlik Konseyinin Londra ve New-York toplantılarında Azerbaycan'daki durum enine boyuna tartışma konusu yapıldı. Bölgede, uluslararası hukuk ve dünya barışı açısından tehlikenin oluştuğuna dair İran'ın Güvenlik Konseyine yaptığı çağrılar defalarca masaya yatırıldı. ABD ve Büyük Britanya'nın açık hedefine dönüşmekten ve Birleşmiş Milletlerin yaptırımlarından kaçınan Sovyetler askeri birliklerini Azerbaycan'dan çıkartmak zorunda kaldı. Ancak, sorunun tartışmaları Sovyet ordularının bölgeden çıkarılma-

sından sonra da devam etti ve sonuçta *Azerbaycan Sorunu* Birleşmiş Milletlerin "çözümlediği" ilk siyasal sorun oldu. Azerbaycan'da ulusçu-demokratik gelişmeler reform yanlısı hükümetin yenilgisi, Güvenlik Konseyinin ise zaferi olarak duyuruldu. Soğuk Savaş'ın ilk raundunda Sovyetler Birliği Batı bloğuna yenilmişti. Yenilginin faturasını, en basit vatandaş haklarını, ulusal ve yasal hukuklarını tümden kaybeden Azerbaycan Türkleri ödemiş oldular.

Üzerinde durduğumuz konu daha 1940-1950'li yıllardan itibaren tarihçilerin ilgisini çekmektedir[2]. Bu dönemde yayınlanan çalışmaların yazarlarından M. İbrahimov ve H. Hasanov, 1944 – 1946 yıllarında İran Azerbaycanı'nda özel görevli siyasi çalışanlar arasında olmalarıyla ilgi çekmekteler. Onlar, Tebriz'de yaşananların birincil tanıkları olsalar da yapıtları daha çok ideolojik özellik taşımaktadır. Konuya bilimsel yönden yaklaşan ilk araştırmacı A. Kuliyev olmuştu. Onu, 1950'lerde yapılan bir dizi tez çalışması izlemiştir. Aslında, *Soğuk Savaş*ın ortaya çıkardığı askeri–psikolojik durum olayların araştırılmasında ideolojik söylemlerin ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Soruna bu açıdan yaklaşım sonraki dönem çalışmalarının bariz özelliğini oluşturur. 1960 – 1970'lerde Bakü ve Moskova bilim

---

[2] Bu alanda yapılmış ilk kitap ve makaleler için bkz. M. İbrahimov, *O demokratiçeskom dvijenii v Yujnom Azerbaydjane v 1945-1946 gg.*, Baku 1948; aynı müel., *Pravda ob İranskom Azerbaydjane*, Baku 1949; M. Polyanovksiy, *"İranskiy Azerbaydjan"*, Krasnoormeets, 1946, N: 13; M. Sergeev, *"Borba demokratii protiv reaktsii v İrane"*, Bolşevik, 1946, N: 11-12; A. Guliyev, *"Cenubi Azerbaycanda milli azadlık ve demokratik herekat tarihinden (1941-1946-cı iller)"*, Tarih ve felsefe inistutunun eserleri, I. burahılış, Bakı 1951; K. Mamedov, *Sozdanie yujno-azerbaydjanskogo narodno-demokratiçiskogo gosudarstvo (1945-1946 gg.)*, Avtoref. Kand. dis. Moskova 1950; M. Aleskerov, *Anglo-amerikanskoe vmeşatelstvo v dela İrana – gruboe naruşenie mejdunarodnogo nravo*, Avtoref. Kand. yurid. Nauk, Moskova 1953; G. Kendli-Herisçi, *Razvitie yujno-azerbaydjanskoy literaturnı v 1941-1946 gg*, Baku 1956; A. Şemide, *Raboçee i profsoyuznoe dvijenie v İrane pod rukovodstvom Narodnoy partii İrana (1941-1946)*, Avtoref. Kand. ist. nauk, Baku 1958; H. Hesenov, *İran Azerbaycanı fehlelerinin öz azadlıgları ve ölkelerinin istiglaliyyeti uğrunda mübarizesi*, Bakı 1959; A. Lavrentiev, *Krizis kolonialnoy politiki angloskogo imperializma v İrane (1941-1952)*, Avtoref. Kand. ist. nauk, Moskova 1954; Z. Abdullaev, *"Krah planov gitlerskom Germanii prevraşeniya territorii İrana v plandarm borbı protiv Sovetskogo Soyuza. Rezyume"*, İAN Az.SSR, 1955, N:5; A. Aminzade, *Borba narodnoy partii İrana i Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy partii. Za natsionalnuyu nezavismost na sovremennom etape*, Aftoreferat. Kand. ist. nauk, Baku 1957; Ş. Musavi, *Taktika narodnoy partii İrana v demokratiçeskom antiimperialistiçeskom dvijenii trudyaşihsya İrana v 1941-1949 gg.*, Avtoreferat. Kand. nauk, Baku 1960; M. Çeşmazer, *"Azerbaycan Demokrat firgesi Azerbaycan halgının silahlı mübarizesinin teşkilatçısı olmuştur"*, Azerbaycan, 7 Aralık 1955; E. İ. Şemide, *İranda fehle ve hemkarlar herekatı. 1941-1946*, Bakı 1961.

çevrelerinde F. Destgüşade, İ. Tarigpeyma, İ. İbrahimî, A. Devellî-Mehmet, S. Mirza-zade, M. Abdullayev (Velayetî) ve diğerleri tarafından tezler hazırlanmışsa da konunun boyutları bir hayli daraltılmıştır[3]. Bütün bu çalışmaların ortak özelliği Sovyetler Birliği'nin İran Azerbaycanı'nda yürüttüğü işgal siyasetini gizlemek, SSCB'nin "kardeşlik desteği", "karşılıksız yardım" gibi ve benzeri ideolojik kimliğini öne çıkartmaktır. 1986 yılında, bölgede yaşanan olaylara katılmış olan M. M. Çeşmazer'in *Azerbaycan Demokratik Partisinin Oluşumu ve Çalışmaları* (Güney Azerbaycan 1945-1946 Yıllarında) adlı monografisi, 1991 yılında ise *Güney Azerbaycan Tarihi Sorunları* derlemesinde ise "*Azerbaycan Milli Hükümetinin ve Azerbaycan Demokrat Partisinin Kuruluşunda S. C. Pişaverî'nin Katkısı*" başlıklı makalesi yayınlandı[4]. Bu çalışmalarda çok sayıda belge ve kaynağın kullanıldığı ve soruna yaklaşımda bilimsel bakış açısının arttığı dikkat çekmektedir. Ancak, bir önceki çalışmalarda geçerli olan eksiklikler M. M. Çeşmazer'in araştırmalarında da söz konusudur. Araştırmacı, 1945-1946 yıllarında İran Azerbaycanı'nda yaşanan olaylara belli ölçülerde açıklık kazandırmıştır. Aslında, konu her zaman için Sovyet ideolojisinin etkisi altında olduğundan ve Sovyet – İran ilişkilerinde kırılma noktası olarak görüldüğünden SSCB'nin İran Azerbaycanı'nda yürüttüğü siyasetin iç yüzü, 1939-1946 yılları arasında Ortadoğu'daki Sovyet–İngiltere–Amerika–Türkiye çekişmesinin birçok yönleri öğrenilememiştir. Gerek Bakü, gerek Moskova bilim çevrelerinde konuyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'ndaki siyasetine ilişkin SSCB arşivlerinde yer alan "*gizli*" ve "*tam gizli*" şifreli belgelerden yararlanamamışlardır. Öte yandan da konuyu daha çok 1945-1946 yılı olaylarıyla sınırlandırmaya yatkın olmuşlardır. Oysa II. Genel Savaşın

---

[3] F. Destguşade, *İran Azerbaycanında Milli hökümetin igtisadi tedbirleri (1945-1946-cı iller)*, Namizedlik diss. Avtoref., Bakı 1964; İ. Tarigpeyma, *Doktor Tağı Eraninin ictimai-siyasi ve dövlet-hugugu görüşleri*, Avtorefarat, Bakı 1963; İ. İbrahimi, *İran Azerbaycanı halgının milli azadlıg herekatında gadınların iştirakı*, avtoreferat, Bakı 1965; A. Develli-Memmed, *Cenubi Azerbaycanda milli hökümetin teşkili ve fealiyyeti (1945-1946)*, Avtoreferat, Bakı 1967; S. Mirzazade, *İran Azerbaycanının Milli Meclisi ve onun ganunvericilik fealiyyeti (1945-1946)*, Avtoreferat, Bakı 1971; M. Abdullayev (Velayeti), *İran Azerbaycanında Milli azadlıg herekatında demokratik metbuatın rolu*, Avtoreferat, Bakı 1975.

[4] M. M. Çeşmazer, *Azerbaycan Demokrat Partiyası ve fealiyyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946-cı iller)*, Bakı 1986; aynı yazar, "*S. C. Pişeverinin Azerbaycan Demokrat Partiyasının ve Azerbaycan Milli hökümetinin yaranması uğrunda mübarizede rolu haggında*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991.

başlamasıyla İran Azerbaycanı artık Sovyetlerin genişleme planı kapsamında yer almaktaydı. Moskova bilim merkezlerinde sürdürülen çalışmalarda sorunun daha çok uluslararası boyutları inceleme konusu edilmiştir. Rus tarihçilerinden M. İ. İvanov, A. Başkirov, E. Orlov, M. Popov, L. Pozdeeva ve diğerleri konuyu Sovyet politikasına uygun olarak "*Sovyet desteği*" tezi doğrultusunda araştırmışlardır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rus araştırmacılarından N. Yegorova'nın *Soğuk Savaş* konulu irdelemelerinde *Azerbaycan Sorununa* değinmesi ve çalışmalarını Moskova'da sürdüren Azerbaycanlı bilim adamlarından S. Aliyev'in *İran Tarihi. XX. Yüzyıl* kitabı ile dergilerde yer alan birtakım makaleler bu alanda dikkate değer araştırmalar olarak görülmelidir[5].

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması ile İran Azerbaycanı'nın sorunlarına, özellikle de ulusal uyanış ve ulusal hükümetin tarihine ilgi artmış, "*21 Azer*" (12 Aralık 1945) olaylarının karanlıkta kalmış yönlerinin aydınlatılmasına çalışan makaleler yayınlanmaya başlanmıştır. Bu amaçla, tarihçilerden Ş. Tağıyeva, M. Çeşmazer, S. Onullahi, N. Nesip-zade, yazarlardan G. İlkin, C. Vekilov, V. Mustafa, İ. Şems, S. Bayram-zade, A. Lahrûdî, A. Neminî ve diğerleri İran Azerbaycanı ulusal mücadelesiyle ilgili çeşitli konularda değerli görüş ve düşünceler ileri sürmüşlerdir[6].

---

[5] M. İvanov, *Noveyşaya istoriya İrana*, M. 1952; L. Pozdneeva, *Anglo-Amerikanskaya otnoşeniya v godı vtoroy mirovoy voynı: 1941-1945 gg.*, M. 1969; M. Plov, *Amerikanskiy imperalizm v İrane v godı vtoroy mirovoy voynı*, M. 1956; E. Orlov, *Vneşnyaya politika İrana posle vtoroy mirovoy voynı*, M. 1975; V. Berejkov, *Stranitsı diplomatiçeskoy istorii*, M. 1987; L. İ. Zorin, "*Osobeo Zadaniya*", Voprosı İstorii, 1985, No: 3; N. Egorova, "*İranskiyi Krizis" 1945-1946 gg. na osnove passekreçennıh arhivnıh dokumentov*", Novaya i noveyşaya istoriya, 1994, No: 3; aynı yazar, ""*İranskiy krizis" 1945-1946 gg.: vzglyad iz rossiyskih arhivpv*", Holodnaya voyna: nocıy podhodı, novıy dokumenti, M. 1995; aynı meül., "*Formirovanie kontsenysii natsionalnıh interesov SŞA na Blijnem i Srednem Vostoke, 1945-1946*", SŞA i vneşney mir, M. 1997; aynı yazar, "*İstoki Sovetsko-Amerikanskogo soperniçestvo v İrane i Turtsii, 1944-1945 gg.*", Aöerikanskiy ejegodnik 1997, M. 1997; M. S. Aliev, *İstoriya İrana. XX vek*, M. 2004; Yu. G. Golub, "*1941: İranskiy pahod Krasnoy Armii vzglyad skvaz godı*", Oteçestvennaya İstoriya, 2004, No: 3; A. Danilov i A. Pijikov, *Rojdenie sverhderjavı*, M. 2001.

[6] Ş. A. Tağıyeva, *1920-ci il Tebriz üsyanı*, Bakı 1990; aynı yazar, "*1978-1979-cu iller İran ingilabından sonra Cenubi Azerbaycanda milli hüquglar uğrunda mübarize*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991; S. Onullahi, "*azerbaycan: neft girdabında yaşanan heyat*", Zaman Gazetesi, 1996, N: 8, 10-14; N. Nesibzade, *Bütöv Azerbaycan*, Bakı 1997; aynı yazar, *İranda Azerbaycan meselesi*, Bakı 1997; G. İlkin, "*Tebriz hatireleri*", Azerbaycan Dergisi, Bakı 1996, N: 7-9, 10-12, 1997, N: 1-2; C. M. Vekilov, *Azerbaycan Resbuplikası ve İran (medeni elageler)*, Bakı 1991; aynı yazar,

Konu, uzun bir süredir Batılı tarihçilerin de gündemindedir[7]. Yapılan çalışmalarla ilgili olarak Batı ülkelerinde yürütülen araştırmaları iki yönde değerlendirebiliriz: Batı bilim çevrelerince yapılan çalışmalar ve İranlı göçmenler tarafından yapılan çalışmalar. Birinciler bilimsel verileri baz alarak akademik çalışmalar ortaya koyarken, ikinciler daha çok anısal değeri olan edebi ve hatırat türü yayınlara önem vermişlerdir. Ancak, son dönemlerde ikincilerin de birincilerin yöntemini benimsedikleri görülmektedir.

1987 yılında Davit Nisman'ın Amerika'da yayınladığı *Sovyetler Birliği ve İran Azerbaycan* eseri Batıda Azerbaycan tarihçiliğine ilginin arttığının bir göstergesidir. Bu çalışmayla, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'ndaki siyasetiyle bağlantılı olarak birtakım hususlara

---

"1920-1940-cı illerde Azerbaycan SSC-in Sovet-İran medeni elagelerinde iştirakı", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991; V. K. Mustafayev, *"Cenubi Azerbaycanlıların milli şüuru haggında bezi geydler"*, Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991; aynı yazar, *Cenubi Azerbaycanda milli şuur (XX esrin I. yarısı)*, Bakı 1999; aynı yazar, *Cenubi Azerbaycan meselesinin öyerenilmesi*, Bakı 2002; S. Z. Bayramzade, *"İran hakim dairelerinin Cenubi Azerbaycan maarifi ve medeniyyeti sahesindeki siyaseti"*, Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991; M. Gasımov, *Beynelhalg münasebetlerde Azerbaycan meselesi*, Bakı 1993; G. Zahidov, *"Azerbaycanın edebi saadeti onun büyövlüğündedir"*, Azadlıg Gazetesi, 25 Nisan 1995; A. Lahrudi, *"Biz mübarizeni davam etdireceyik"*, Ayna-Zerkalo Gazetesi, 2 Aralık 1995; A. Nemini, *Muhaciretde*, Bakı 1992; *Azerbaycan – İran münasibetleri. Umummilli gezetlerin monitoringi*, Bakı 1996; S. Tagiyeva – E. Rehimli – S. Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Bakı 2003; E. Rehimli, *Güney Azerbaycanda milli demokratik hereket*, Bakı 2003.

[7] R. Rossow, *"The Battle of Azerbaijan, 1946"*, The "Middle East" Journal, Washington 1956, N: 1; R. Ghobad İrani, *American Diplomacy:An Ltion Analysis of teh Azerbaijan Crisis, 1945-1946*, International Studies, 1978; W. Louis, *The British Empire in the Middle East 1945-1951*, Oxfort 1984; F. Azimi, *The crisis of Democvacy*, London 1989; Louise l'Estrange-Fawcett, *İran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge 1992; Fernande Scheild, *"Stolin and the Creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran, 1945"*, Cold War History, İssue 2, No: 1, 2001; M. Gosiorowski and M. Byrne, *Mohammad Mossaddeg and the 1953 Ceup in Iran,* Syracuse University Press, 2004; J. L. Goddis, *The United Ststes and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, New-York 1972; J. Goode, *The United States and Iran: In the shadow of Musaddig*, New-York 1997; B. Kuniholm, *The Origins of the Cıld War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton 1980; K. Sami: *"Rtumen against Stalin in Iran: A Tale of three messages"*, Middle Eastein Studies, January 1987, No: 1; James A. Thorpe, *"Trumans Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis: the making of a myth"*, The Journal of Politics, Vol. 40, 1987; Philipp Rosenberg, *"The cheshire ultimatum: Trumans message to Stalin in the 1946 Azerbaijan Crisis"*, The Journal of Politics, Vol. 41, 1979; Martin McCouley, *The origins of the Cold War. 1941-1949*, London-New York 1995; R. Cottam, *Iran and the United States*, Pittzburg 1988; W. Douglas, *Strange Lands and Friendly People*, New York 1951.

dikkat çekilmiştir. Ancak yazar, yaşananların iç yüzünü açıklayacak arşiv belgelerinden yararlanamadığından Sovyetlerin bölgeye duydukları askeri ve siyasi ilginin sadece görünen kısmını aydınlatmakla yetinmiştir. Bu yüzden, D. Nisman'ın çalışmasında Sovyetlerin İran Azerbaycan'ında 1939-1946 yıllarında yürüttükleri siyasi, askeri, ekonomik, diplomatik ve istihbarat çalışmaları özet halinde anlatılmıştır. Yazar, aynı konuya Washington'da çıkan *Kaspian Crossroads* dergisinde 1995 yılında yayınlanan "*İki Azerbaycan: genel geçmiş ve genel gelecek*" makalesiyle tekrar değinmiştir[8]. Son yıllarda ABD Yale Üniversitesi'nde Fernande Scheild'in savunduğu doktora tezinde 1939-1946 İran Azerbaycanı olaylarını konu edilmesi gelişmelerin detaylı biçimde öğrenilmesi adına başarılı bir girişim olarak değerlendirilmelidir[9]. Amerikalı ünlü Azerbaycan tarihçisi T. Swietachowski de 1995 yılında New-York'ta basılan *Rusya ve Azerbaycan* kitabında Sovyetlerin İran Azerbaycanı işgali, bölgedeki bağımsızlık olgusunun yükselmesi, Demokratik Fırka yönetimi, bağımsızlık ve ulusal yapılanma deneyimi, ayrıca Ulusal Hükümetin çöküşüne ilişkin konulara açıklık getirmeye çalışmıştır[10].

Londra'da 1993 yılında Turaç Atabey tarafından basılan ve XX. Yüzyıl İran Azerbaycanı'nın ulusal uyanış tarihine, bağımsızlık anlayışına ve deneyimine adanmış eseri de başarılı kabul edilmelidir[11]. Son olarak J. H. Bamberg'in kaleminden çıkmış *İngiliz Petrol Şirketi: 1928-1954 İngiltere–İran* eserinde 1939-1946 yıllarında İran'daki İngiliz–Rus yaklaşımı ve çekişmelerine de yer verildiğini belirtelim[12]. Genel anlamda Batılı araştırmacılar İran Azerbaycanı'yla ilgili daha çok 1945-1946 yıllarında gerçekleşen olayları aydınlatmakla yetinmişlerdir. II. Genel Savaş öncesi, 1941 yılında Sovyet ve İngiltere ordularının İran işgali, İran ve İran Azerbaycanı'nda yaşanan siyasal süreç, İran'da SSCB–ABD–Britanya çekişmesi, Sovyetlerin genişleme planları büyük ölçekte karanlıkta kalmıştır.

---

[8] Davit Nisman, *The Saviet Union and Iranian Azerbaijan: The uses of Nationalism for political penetvation & Boulder*, Westview 1987; aynı müel., "*The Two Azerbaijan: Acommon past & a Common Future*" Caspian Crossvoads, 1995, N: 2, s. 20-24.

[9] Fernande Scheild, *Stalin, Baghirov and Soviet Polices in Iran, 1939-1946*, PhD dissertation, Yall University, 2001.

[10] T. Swietochowski, *Rassia and Azerbaijan*, A Borderland in Transition, New-York 1995.

[11] Touraj Atabaki, *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth - Centure Iran*, London 1993, s. 63-178.

[12] J. H. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company. The Anglo-İranian yeras, 1928-1954*, Cambridge 1956.

Elinizdeki çalışma, 1939-1946 yılları arasında İran'da yaşanan tarihsel süreci konu edinmektedir. Çalışma, II. Genel Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında dünyanın İran'da atan nabzını öğrenmektedir. Monografi İran'ın konumu, İran Azerbaycanı'ndaki olayların perde arkası, Azerbaycan Ulusal Hükümeti, onun çalışmaları, Azerbaycan Sorunu kapsamında Sovyet–İngiliz–Amerikan kapışması, Sovyet Azerbaycan'ın bölgedeki aktif siyasetteki yeri, Ortadoğu'nun gelecekteki durumu açısından Türkiye'nin soruna bakışı ve Türkiye istihbarat ile devletinin İran ve Azerbaycanı'ndaki gizli ve açık çalışmaları bugüne kadar üzerinde durulmayan ve yasaklanmış arşiv belgeleri, devlet kayıtları, istihbarat raporları esasında hazırlanmıştır. Araştırma sırasında Sovyet yöneticilerinin gizli yazışmaları, Eski SSCB Bakanlar Şurası, Dışişler Komiserliği, Savunma, Ordu, Gizli İstihbarat Servisi (ÇEKA, KGB) ve diğer birimlerin kayıtları irdelenmiştir. Bölgedeki yerel politik tavrı anlamak açısından Azerbaycan Ulusa Hükümeti önderi, Demokrat Parti başkanı Seyit Cafer Pişeverî tarafından yazılan ve Azerbaycan SSC İstihbarat Birimleri (DTK) tarafından el konulan ve saklı tutulan "*İran Azerbaycanı Demokratik Harekatın Tarihi*" yazmalarının arşivde korunan birinci ve ikinci ciltleri ölçü alınmıştır.

Konuyu tek yanlı sunmamak için 1945-1946 yıllarında ABD'nin bölgede devlet bazındaki çalışmaları, 1969 yılına kadar sarkan soruna ilişkin Washington resmi çevrelerinin görüşleri, Amerikan Devlet belgeleri, Başkan Truman ve Dışişleri Bakanı J. Byrnes'in diplomatik konuşmalar, mektup, not ve kayıtları, Amerika'nın Tahran Büyükelçisi ve Tebriz Başkonsolosu'nun raporları da göz önünde bulundurulmuştur. İki büyük gücün bir anlamda ilk karşılaşma durağı olan bölgede taraflar arası dengeyi anlamak açısından Sovyet ve Amerikan belgelerinin karşılaştırmalı sentezi diğer materyallerle, özellikle Amerikan bilimsel ve politik araştırmalarıyla desteklenmiştir. İran ve Azerbaycan sorununda Amerika'nın bugüne de ayna tutan politik konumu, hangi saflarda yer alarak kendini açığa vurduğu, zaman zaman örtüşen Amerika-İran birlikteliği öngörülen doğrultuda takip edilmiştir. Konuya net görünüm kazandırmak açısından özellikle iki farklı cepheye daha dikkat çekmek gerekmektedir: İran ve Türkiye. Her iki tarafın konumu Sovyet, Amerikan ve İngiliz belgeleri, devlet kayıtları, istihbarat raporları doğrultusunda öğrenilirken, bu iki devletin bakış açısı süreli ve basılı yayınlardan

izlenilmeye çalışıldı. Türkiye'nin İran konusunda günümüzde de geçerliliğini koruyan hassasiyetinin hangi açıdan değerlendirilmesi gerekliliğine tarihsel bir açıklık getirilirken, Sovyet kaynaklarına dayanılarak bölgede, özellikle de Azerbaycan'da Türkiye istihbaratının taşıdığı misyon Türkiye tarihçiliğinin ve ilgili çevrelerin dikkatini çekecek biçimde bugüne değin araştırılmayan belgeler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. İran cephesine gelince konunun Sovyet, İngiliz, Amerikan belgelerine yansıyan içeriği yanında resmi ve bağımsız süreli ve basılı yerel yayınlar göz önüne alınmıştır. Çalışmamızda belli ölçülerde bağımsız araştırmalara da başvurulmuştur. Ancak, çalışmamızda bazı bakış açıları, çalışmaları fazla yorumlayarak yazarın görüşlerini ön plana çıkartmadan tarihsel seyri içinde sunmakla yoruma açık bir tartışma ortamı doğurmak isteğimiz göz önünde tutulmalıdır.

Son olarak bütün bu kaynak ve belgelere ulaşmamda gereken güvenilir ortamı sağladıklarından dolayı Rusya Federasyonu Dış Siyaset Arşivi (*Arhiv Vneşniy Politiki Rossiyskiy Federatsiya* – Arhiv VPRF), Rusya Devlet Sosyal-Siyaset Tarih Arşivi (*Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Sotsialno-politiçeskiy istorii* - RGASPİ) Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal İstihbarat Arşivi (AR MTN), Siyasi Partiler ve Sosyal Hareketler Merkez Devlet Arşivi (AR SPİHMDA), Dışişler Bakanlığı Arşivi, Gürcistan Başkanlık Arşivi, Eski Sovyetler Birliği Enformasyon Bakanlığı ve Amerika'daki ilgili kurum ve kuruluşlarda çalışmalarımı destekleyen değerli yöneticilere ve çalışanlara teşekkürlerimi borç biliyorum.

Cemil Hasanlı
Bakü/Azerbaycan

GİRİŞ

İRAN AZERBAYCANI: TARİHSEL BAKIŞ

Bugün *İran Azerbaycanı* olarak bilinen bölge İran'ın Kuzey-Batı kesimini içine almaktadır. Tarihsel bulgular Azerbaycan adının, şimdiki Kafkas Azerbaycan'ın (Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bulunduğu coğrafya) güneyinde kalan, Araz nehrinden yaklaşık Hamedan'ın kuzeyine değin uzanan bölgeye verildiğini göstermektedir. Yazılı kayıtlarda *Azerbaycan* adı ilk kez M.Ö. 550 yılında Elam yazıtlarında ve Avesta'da *Atarpata /Aterepata* biçiminde geçmektedir. Bu, Azerbaycan adının, Midyalı bir satrap (yönetici) olan Atropat şahıs isminden gelmediğini ve ondan önce de coğrafi bir tanım olarak kullanıldığını göstermektedir. Adın anlamına gelince bu konu hâlâ tartışmalıdır. Kimi tarihçilere göre, *Dağlık Ülke*, kimilerine göre *Ateş Ülkesi*, kimilerine göre de *Varlıklı Beylerin Ülkesi* karşılığını vermektedir. Yani, Azerbaycan adını Türkçe, İranî ve çeşitli dillerde yorumlayanlar olmuşsa da kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu ad bölgenin tamamını kapsar biçimde M.Ö. IV. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Buna göre, Yunan kaynaklarında görüldüğü biçimiyle *Atropatena* denilen Azerbaycan bölgesi kuzeyde Araz nehrinden güneyde Hamedan'a kadar, batıda Türkiye ve Irak sınırlarından doğuda Zencan'ın doğu kesimlerine kadar olan alanı içine almaktaydı. Azerbaycan'ın coğrafi sınırları çeşitli dönemlerde siyasi nedenlerden dolayı genişleme ve azalma göstermesine karşın, günümüze kadar değişmeden kaldığı söylenilebilir. Atropatena tarih boyunca çeşitli telaffuz değişimlerine uğrayarak en son Azerbaycan biçimini almıştır. Bu adı bugünkü biçimiyle ilk kez Araplar ve Türkler kullanmışlardır. Yani, Azerbaycan adı daha çok şimdiki İran Azerbaycan'ı içine alan bir coğrafi ad olarak karşımıza çıkmaktadır. Kafkas Azerbaycan ise tarih boyunca *Albanya*, *Aran/Arran*, *Şirvan* ve diğer benzeri coğrafi adlarla anılmıştır. XVIII. yüzyıldan önce her iki bölgeyi içine alacak biçimde Azerbaycan adının kullanıldığına pek rastlanılmaz. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren

Azerbaycan adı yavaş yavaş her iki bölgeyi içine alacak biçimde kullanılmaya başlanmış, Çarlık döneminde ise bu tanım yaygınlaşmıştır. Azerbaycan adı bir ulus devletinin adı olarak resmi biçimde 1918-1920 yılları arasında varlık sürmüş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından benimsenmiştir[13]. 1813 ve 1828 yıllarında Rusya ile İran arasında yapılan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları esas alınarak, özellikle Sovyet dönemi edebiyatında bu kitapta konu edilecek gelişmeler doğrultusunda Araz nehri kuzeyindeki topraklara *Kuzey Azerbaycan*, güneyinde kalan bölgeye ise *Güney Azerbaycan* denilmeye başlanmıştır[14].

Azerbaycan'ın Türkleşmesi eski dönemlerde bölgeye yapılan Türk göçlerine değin gerilere gitmektedir. Sırasıyla Ogur, Çur, Ağaçeri, Hun, Sabir, Hazar ve diğer Türk gruplarının bölgeye gelip yerleşmesiyle daha Arap saldırıları öncesinde bölge bir Türk ülkesi görünümü kazanmıştır[15]. Arap-İslam döneminde bölge Müslümanlarla Hazar Türkleri arasında tam yüz yıl boyunca çetin savaşlara sahne olmuş, bunun sonucunda çok sayıda Türk göçebe verimli topraklarıyla ilgi çeken Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Bu süreçte Azerbaycan'da Arapların uyguladığı vergi politikası ve Arap kabilelerinin bölgeye yerleştirilmesi sonucunda İslam dininin etkinliği artmış, Abbasî hanedanlığının zayıfladığı sıralarda bölgede peş peşe ortaya çıkan Türk (Saçoğulları), İranî (Şirvanşahlar) ve Arap (Revvadiler) hanedanlarının etkisiyle de bölge Selçuklu saldırıları öncesinde bir Müslüman ülkesi konumunu almıştır[16]. XI. yüzyılın ortalarında kalabalık göçler halinde Azerbay-

---

[13] Bkz. C. Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi 1918-1920: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın işgaline Kadar*, çev. A. Erturun, Ankara 1998, s. 96'da konuya ilişkin M. E. Resulzade'nin sözlerine yer verilmiştir: *"28 Mayıs 1918 Beyannamesini neşretmekle Azerbaycan Milli Şurası, sözün siyasi manasıyla bir Azerbaycan milletinin varlığını tespit etmiştir. Öyle ki, Azerbaycan kelimesi sadece coğrafi, etnografik ve linguistik bir kelime olmaktan çıkarak siyasi bir anlam da kazanmıştır"* (*İstiklal* Gazetesi, 28 Mayıs 1933).

[14] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İ. Aliyev, *Oçerk istorii Atrlateni*, Baku 1989; aynı yazar *"Plemena i plemennie gruppı v Atrlatene. Formirovanie midiysko-strlatensakogo etnosa"*, VDİ, 1987, N:3; M. Seyidov, *Azerbaycan halkının soykökünü düşünürken*, Bakı 1989;

[15] Konuyla ilgili bkz. Yu. Djafarov, *Gunnı i Azerbaydjan*, Baku 1993, s. 29-30; Z. Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX esrlerde*, Bakı 1989, s. 174; Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981 (3. Bsk.), s. 174; *Azerbaycan Tarihi: En eski çağlardan XIX yüzyılın 70'li yıllarına kadar*, S. Aliyartlı'nın redakrötlüğünde, Bakı 1997.

[16] Adı geçen hanedanlıklar için bkz. M. Şerifli, *IX esrin ikinci yarısı ve XI esr Azerbaycan feodal dövletleri*, Bakı 1978; Azerbaycan'ın Müslümanlaşması hakkında bkz. Z. Bunyadov, *age*;

can'a yerleşen Oğuz Türkleri, bölgenin tam bir Türk kimliğine kavuşmasında son noktayı koymuşlardır. Coğrafi bakımdan, İran, Anadolu ve Kafkasya üçgeninde oldukça önemli stratejik bir konumda bulunan Azerbaycan, Selçuklular'dan Pehleviler'in yönetime gelişine kadar bölge için oynadığı merkezi ülke olma özelliğini korumuştur. Bu dönemlerde ülke, Azerbaycan Atabeyleri İl-Denizlilerin (1136-1225), Moğol İlhanlıların (1259-1358), Çobanî Hanedanlığının (1341-1359), Celayiri Devleti'nin (1359-1410), Karakoyunlu (1410-1468) ve Akkoyunlu (1468-1502) Devletleri'nin, Safevilerin (1502-1736), Afşar Emirlerinin ve Kaçarların ya başkent ya da "veliaht" ülkesi olarak tanınmıştır. Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümü üzerine Azerbaycan çeşitli hanlıklara bölünmüş, bu durum 1795 yılında Kaçarların yönetime gelişine kadar sürmüştür. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında gerçekleşen iki Rus savaşından da yenik çıkan Türk Kaçarlar, Azerbaycan'ın bir kısmını Ruslara kaptırmışlardır. Bu tarihten sonra Ortadoğu Türk kimliği altında yer alan Azerbaycan böylece, parçalanmış bir bölge konumuna itilip geniş bir bütünden koparılarak kendi yerel ve siyasal değerleri içinde kıstırılmıştır[17]. Böylece, XIX. yüzyılın başlarıyla iki Azerbaycan'ın siyasi kaderleri birbirinden ayrılarak farklı siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelere sahne olacaktır.

İran Azerbaycanı Türklerinin aydınlanması, Rusya yönetimindeki Azerbaycan'la hemen hemen aynı dönemlerde başlamıştır. Ancak bir farkla: her iki toplum çeşitli kanallardan beslenmekteydiler. Kafkasya'dakiler Rus aydınlanması etkisinde bir yol izlerken, İran'dakiler belli ölçülerde Batı ve Osmanlı Türkiyesi'ni takip etmekteydiler. Ancak, bu Azerbaycan Türklerinde aydınlanma gereksiniminin dıştan yapılmış bir etki olduğu yönünde anlaşılmamalıdır. İran Azerbaycanı Türkleri üzerinde içte yaşanmakta olan bazı olayların etkisi görülmektedir. Siyasi anlamda 1850'lerden sonra, özellikle Emir Kebîr'nin başını çektiği Türk grupların İngiliz ve Rus destekli Fars bürokratik gücü karşısında uğradıkları iktidar yenilgisi sonrasında Kaçar Devleti bünyesinden dışlanan Türkler, kendi ülkelerinde ve kendi kurdukları siyasal sistem içinde adeta yabancı unsur olarak görülmeye başlanmışlardır. Bunda başta İngiltere ve

[17] İran – Rus savaşları ve sonuçları hakkında bkz. S. S. Tatişev, *Vneşnyaya politika Nikolaya I*, SPb. 1887, ç. II; N. F. Dubrovin, *İstoriya voyni vladıçestva russkih na Kavkaze*, SPb. 1888, t. VI;

Rusya olmak üzere bir dizi siyasal hesaplaşmalar ve İran'daki Türk kimliğini etkisiz hale getirmekle Ortadoğu'nun siyasi kaderini değiştirmek ve uydu etnik kimlikler oluşturmak (örneğin İran'da Fars, Kafkasya'da Ermeni, Afganistan'da Afgan gibi) gibi kökleri oldukça derinlere giden politik çalışmaların büyük rolü bulunmaktadır. Aydınlamaya verilen içteki olumlu tepkilerin başında Bâb ayaklanması, tasavvufi ve felsefi anlamda İsfahan ekolünün yaydığı görüşler[18]; yönetim bazında ise Kaçar Şehzadesi Abbas Mirza'nın ve Başvezir Emir Kebir'in Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderme girişimleri[19] sıralanmaktadır. Sonuçta, XIX. yüzyılın sonlarında İran Türkleri arasında bir aydınlar sınıfının oluşmaya başlandığı görülmektedir. Bu dönemde Tebriz ve Tahran çevresinde faaliyet gösteren Türk aydınları arsında Hüseyin Han Adalet, Seyit Hasan Tagi-zade, Seyit Hasan Şerif-zade, Seyit Muhammed Ebulziya, Ali Kulu Seferov, Muhammed Ali Terbiyet, Ali Mösyö, Hacı Resul Sadagiyanî, Cafer Ağa Genceyî, Mirza Ali-Asker Hoyî, Ağa Muhammed Selmasî vb. özellikle seçilmekteydiler. Bu dönemlerde bazı Türk aydınlar yurt dışında İran'a dönük gazeteler yayınlamakta ve ülkede gizlice dağıtmaktaydılar. Bir süre sonra ise Türk aydınları İran'da basın yayın çalışmalarına başladılar. Bunların başında A. Seferov gelmekteydi. Ancak yapılan ilk girişimlerin ömrü kısa olmuştur[20].

1905-1911 yılları arasında gerçekleşen Meşrutiyet devriminde Türk aydınları toplumun öncüleri olarak ortaya çıktılar. Önemli bir aydın kesimi Tebriz'de Azerbaycan Türklerinin Sattar Han liderliğinde başlattıkları ihtilale katılmışlardı. Bunların en önemlisi Ali Mösyö idi, ki devrimciler ideolojik desteklerini ondan almaktaydılar. 1905-1911 Devrimi, Azerbaycan Türklerinin aydınlanmacı, özgürlükçü eğilimlerini daha da artırdı. Eyalet bazında özerklik talebinde bulunan devrimciler, kendileriyle ilgili bazı koşulların 1907 İran Anayasasında yer almasını başardılar. Sadece Azerbaycan'da değil, İran genelinde de "Serdar-e milli" adıyla ün kazanan Sattar Han'ın bu dönemde Tebriz'de gösterdiği direniş İran Türkleri tarihinde anılmaya değerdir. 1909 yılında İran'da bulunan ve yaşananlara tanıklık eden Mehmet Emin Resulzade, Sattar Han'la görüşmesini şöyle

[18] Konuyla ilgili bkz. F. Rahman, *The Philoslhy of Molla Sadra*, New-York 1975;

[19] N. Necmî, *İran der Miyan-e tufân ya şerh-e zendegani-ye Abbas Mirza Naibü's-Saltana*, Tahran 1957, s. 37.

[20] Konuyla ilgili bkz. T. A. İbrahimov (Şahin), *İran Kommunist Partiyasının yaranması*, Bakı 1963, s. 24-39.

anlatmaktadır: *"Bütün İran genelinde ve dünyada ün kazanmış olan bu ulusal kahramanı ziyaret etmeyi başardım. ... Serdar'ın görünümünü anlatmak bana düşmez. Zira, bu şahsı tanımayan bir kimse bulunmaz. Fotoğraf o aksi direnişçiyi olduğu gibi yansıtmış ve her kese tanıtmıştır. ... Serdar gayet sıcakkanlı bir adam, hareketi hayli çabuk, konuşması oldukça ciddidir. Meşrutiyet aşkı din derecesinde sağlamdır. Bu adam meşrutiyet yanlısı olmakta fanatiklik ediyor. Bütün çabasını, varlığını, gücünü ve kuvvetini halkına sarf etmiştir"*[21]. Sattar Han'ın kimliği toplumun belleğinde derin izler bırakmıştır. Sovyet İstihbarat Komiserliği V. İdaresi ve Güney Kafkasya Cephesi Siyasi İşler VII. Şubesinin 30'lu yılların sonu ile 40'ların başına ilişkin İran Azerbaycanı hakkında hazırladığı gizli raporunda *"Azerbaycan'ın semalarında Serdar'ın ve Salar'ın ruhunun dolaştığını, Azerbaycanlıların kalbinde bu iki kahramanın hatırasının yaşadığını"* belirtmektedir[22]. Uzun yıllar devam eden olumsuz bakış açısının ardından bugün İran basınında yer alan yazılarda Sattar Han ve Bağır Han'ın çabasının sadece Azerbaycan'ı kurtarmak olmayıp, bütün İran'ın bağımsızlığı için savaştıkları itiraf edilmektedir[23].

Muhammed Ali Şah Mirza'nın İran Millet Meclisi'ni Haziran 1908 yılında Rus toplarıyla dağıtması meşrutiyet yanlılarında büyük bir umutsuzluğa neden olmuştu. Tahran sokaklarında gerçekleşen çatışmalarda yaralanan Seyit Muhammed Tabatabaî dahi gizli mektuplarında *"silaha sarılmayın, durum çok kötüdür"* diyerek pes ettiğini açıklamaktaydı[24]. Ancak, bu dönemde Sattar Han liderliğinde Tebriz'de örgütlenen Azerbaycan Türkleri istibdada karşı direnişlerini sürdürmekten kaçınmadılar. Direnişin bir göstergesi olarak Temmuz 1908 yılında Tebriz'deki evler üzerine kırmızı bayraklar çekildi. Ağustos 1908 yılında 5 bin Rus, 40 bin Muhammed Ali Şah yanlılarının Tebriz üzerine başlattıkları saldırı, direnişi kıramadı. Bu sırada, Tebriz direnişçileri Bakü'den önemli destek almaktaydılar. Her iki toplum arasında bu türden karşılıklı yardımlaşma 1920 yılında kuzeyde Sovyetleşme sürecine kadar sürmüştü. Bu açıdan Mart 1920 tarihinde Azerbaycan'ın İran temsilciliğinden yapılan

---

[21] M. E. Resulzade, *Eserleri*, Bakı 1992, c. I/303-304.
[22] Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Yeni Tarih Arşivi (bundan sonra AR MDA), f. (font) 13, l. (liste) 71, d. (dosya) 212, vr. (varak) 32.
[23] *İran* Gazetesi, 22 Şubat 1996.
[24] *İran* Gazetesi, 23 Şubat 1996

açıklama dikkat çekicidir: *"İran Azerbaycan'da ayaklanma ruhu her geçen gün daha da artmaktadır. Başarıya ve geleceğe duyulan İran Azerbaycanı'ndaki inanç İran için ciddi tehlikedir. Bağımsız Azerbaycan harekatı Türkçü düşüncenin etkisiyle yükselmektedir. Ulusal duygular artmış, İran Azerbaycan'ı bağımsızlığı ideali yaygınlaşmıştır. Bu gelişmeler İran ve İngiltere'yi çok rahatsız etmektedir. İran Azerbaycan'ında İran'dan ayrılıp, Kafkas Azerbaycan'ıyla birleşmek düşüncesi bulunmaktadır"*[25].

Tebriz direnişini kıramayan şah yönetimi, sorunu diplomatik oyunlarla çözmeyi denedi. Şahla direnişçiler arasında karşılıklı görüşmeler başlatıldı. Olayların katılımcısı sıfatıyla bir fedai konuyla ilgili şunları yazacaktır: *"Müstebitler, Serdar-i millinin yanına temsilcilerini gönderdiler. Onlar, bize, sizler en fazla on kişisiniz. Boş yere halkın kanını akıtmayınız. Sizlere gereken unvan ve görevler verilecektir. Eğer bize itimadınız yoksa, komşu devletlerden birinin garantisini isteyebilirsiniz. Size bir bayrak gönderilsin ve siz bu bayrak altında güvende olun. Serdarımız, elçilere saygıda bulundu. Ancak onun yanıtı az ve öz oldu: burada kaldırdığımız bayrak özgürlük bayrağıdır. Dünyanın yetmiş iki milleti bu bayrak altında birleşmelidir. Biz teslim olmayız. Elinizden geleni ardınıza bırakmayın"*[26]. Sattar Han'ın tutumu anayasanın yeniden benimsenmesine ve Muhammed Ali Şah'ın devrilmesine yol açtı. Sonralar, Muhammed Ali Şah şu açıklamayı yapacaktır: *"Tebrizliler ne benim veliahtlığımı, ne de şahlığımı kabul ettiler"*[27].

Kaçarlar arasında Muhammed Ali Şah'ın düşürülüşüyle ilgili şöyle bir söylenti dolaşmaktaydı. Kaçar Hanedanlığı'nın gerçek kurucusu Muhammed Hasan Mirza'nın annesi Emine Hatun olmuştur. Onun zekasıyla Ağa Muhammed Han şahlık tahtına oturmuştur. Bu kadın, kendi evlatlarına, veliaht olacak kimsenin annesi Kaçar olan şehzadeler arasından seçilmesini vasiyet etmiştir. Ancak, Muzaffereddin Şah'ın veliaht seçtiği Muhammed Ali Mirza'nın annesi Kaçarlardan olmayıp, Mirza Tagi Han'ın kızıdır. Devrik şah Mirza Muhammed Ali sürgün edilmesiyle hiç değilse adının kendisinden sonra bir geleneğin kurucusu olmakla anılmasını sağladı. Kendisinden sonra İran tahtına oturan Ahmet Şah, Rıza Şah ve oğlu Mu-

[25] AR MDA, f. 894, l. 10, d. 141, vr. 4.
[26] S. C. Pişaverî, *Seçilmiş eserler*, Bakı 1984, s. 261.
[27] *İran* Gazetesi, 24 Şubat 1996.

hammed Rıza Şah ülkeden ya sürgün edilmiş ya da kaçmak zorunda kalmışlardır.

Anayasal sistemin onarılması ve meşrutiyetçilerin zaferi Azerbaycan'daki gelişmelerden Rusya ve İngiltere'nin kuşku duymasına neden oldu. Özellikle, Ruslar, Serdarı Tebriz'den uzaklaştırmak niyetindeydiler. Britanya Dışişleri Bakanlığı raporlarında şöyle denilmektedir: *"Rus Büyükelçisi, eğer İran kendi imkânlarıyla Sattar Han ve Bağır Han'ı Tebriz'den çıkaramıyorsa, bunu Yefrem Han*[28] *ve Bahtiyarilerinin desteği ile gerçekleştirebilir"*. Ruslar, İran'ın işgalinde Azerbaycan'daki sorunu en büyük engelleyici etken olarak görmekteydiler. Çar orduları askeri toplantılarının birinde bu duruma dikkat çekilmiştir: *"Azerbaycan'ı ele geçirmeden İran'ın denizden kontrolü mümkün değildir. Zafere giden en kısa yol Azerbaycan'ın işgalinden geçmektedir ki devamında İran geliyor. Azerbaycan insanlarının düzen ve askeri kapasitesi İran'ın diğer halklarına göre daha üst aşamadadır"*[29].

Rusların Yakındoğu politikasında Azerbaycan sorunu büyük bir engeldi. Öte yandan Muzaffereddin Şah ve Muhammed Ali Mirza'nın Petersburg'un diktesi doğrultusunda hareket etmeleri bölgedeki nüfusun büyük tepkisine yol açmaktaydı. Halk arasında, şahın İran'ı rehin verdiği ve ülkeyi Ruslara sattığı söylentileri dolaşmaktaydı. Rusların Tebriz'e girmesi üzerine Sattar Han şehirdeki Rus konsolosluğu aracılığıyla Çarlığa İran'ın içişlerine karışmaması önerisinde bulunmuştur. Ancak, şah yönetiminin denetimi elinden çıkarması, Sattar Han'ı Osmanlı konsolosluğuna çağrıda bulunmak zorunda bıraktı. Serdar, Rusları protesto etmek için Devlet-i Ali Osman'ın himayesini talep etti. Bu konuda kendisi şu açıklamada bulunmuştur: *"Ben, bizim milletin Osmanlı'yla iyi ilişkiler kurmasını arzulamaktaydım. Şimdiki durumun bizi birleştirdiğinden son derece memnunum. Savunma istemekten ve beste oturmaktan bu seçeneği uygun gördüm. Zira, İslam ülkelerinin ve ilklerinin meşrutiyete sahip yegane temsilcileridirler"*[30]. Serdarın isteklerine, Osmanlı Hariciyesi'nden şu yanıt gelmiştir: *"Bayrağı Osmaniye itaatine sığınanlar lazımınca himaye olunmalıdırlar"*. Bu yanıta uygun olarak

[28] Yefrem Davidyants: Meşrutiye İhtilali yıllarında Gilan'da Taşnakların lideri olmuş, aynı zamanda İran'daki Rus Kazak birlikleri komutanıydı.
[29] *İran* Gazetesi, 24 Şubat 1996.
[30] *Terakki* Gazetesi, 28 Mayıs 1909.

Tebriz'deki Osmanlı Konsolosluğu İran hükümeti ve Rus sefarethanesine gönderdiği birer mektubunda: *"Sattar Han, Bağır Han ve gayrilerine mahsus emlak-i menkule ve gayr-i menkule taht-i teminde olduğu kimi, bu adamların canları da Osmanlı bayrağının himayesindedir"*[31] çağrısında bulunmuştur. Ancak, mektuba itirazını sunan Ruslar: *"Biz, Osmanlı sefarethanesinde mütehessin olanların İranlı tebaası tanıdığımızdan vakt-i lüzumukta onlara nispet alakamızı İranlı tebaası nokta-yi nazarından icra edeceğiz"* yanıtında bulunmuşlardır[32].

Rusya'nın baskılarıyla İran hükümeti, Sattar Han ve Bağır Han'ı görüşmeler için Tahran'a davet etti. Davet edilenler arasında hükümet ve parlamentoda temsil hakkı kazanmış meşrutiyetçiler de bulunmaktaydılar. Ancak, teklifi geri çeviren Sattar Han kendisine *"babasından kalma bahçenin verilmesini ve burada çiftçilik yapmak istediğini"* açıkladı. Ancak, Serdar'ın varlığının dahi bölge için tedirginlik kaynağı olduğunu söyleyen İngilizler ve Ruslar bastırmaya başladılar. Ruslar açık biçimde Serdar'ın şehri terk etmeme durumunda güç kullanacaklarını söylediler. Şehre yapılacak herhangi bir Rus saldırısının büyük felaketlere yol açacağını bilen Sattar Han ve Bağır Han uzun konuşmaların ardından yönetimin teklifini kabul ettiler. Tebrizliler kendisine büyük bir uğurlama töreni düzenlediler. Törenlere ilişkin Londra gazeteleri şu açıklamada bulunmaktalar: *"Yol boyunca kitleler Sattar Han'ın önünü kestiler. Tahran'dakiler Kazvin'e kadar onu karşılamaya gelmişlerdi. Çeşitli kesimlere mensup şahıslar her adım başı Serdar için inek ve koyun kurban etmekteydiler. Yolculuk sırasında 300'den fazla Tebrizliden oluşan konvoy Sattar Han'ın çevresinde hareket etmekteydi. Mehrabad'da devlet adamları, parlamento üyeleri ve devrimciler çadırlar kurarak onun gelişini beklemekteydiler. Gelenler "Yaşasın Tebriz kahramanları!" sloganları eşliğinde karşılandılar"*. Britanya konsolosu Londra'ya gönderdiği raporunda şu açıklamalarda bulunmuştur: *"Şimdiye değin Tahran böyle bir sevinç gösterisi yaşamadı. Şah tarafından iki araba gönderilmişti. İnsanlar damlardan ve bacalardan Serdar'ın ve Salar'ın üzerine çiçekler atıyordular. Şah sarayında birkaç saatlik görüşmenin ardından Sattar Han fedailer için ayrılmış Atabek bağındaki Tahran'ın ikinci büyük sarayına uğurlandı"*. Serdarın ünü

[31] *Terakki* Gazetesi, 29 Mayıs 1909.
[32] *Aynı yer.*

düşmanlarını tedirgin ettiği gibi, yandaşlarının faaliyetlerinin de önünü açmaktaydı. Bazen de ülkedeki varlıklı şahıslar onun ününden yararlanarak taht iddiasında bulunabiliyorlardı. Bunlardan, Kaçar tahtına göz dikmiş İsfahan hakimi Zilli Sultan, Serdar'a gönderdiği gizli mektubunda, oğlu Behram Mirza'yı himayesine almasını ve şahlık tahtına oturtmasını istemekte ve karşılığında da bir milyon tümen önermekteydi. Bu ve benzeri gerekçeler, Serdar'a karşı İngiliz, Rus ve İran yönetiminin kuşku duymasına yetiyordu. Yabancı ve ülkedeki güçler çıkış yolu olarak Serdar'ın ortadan kaldırılmasında karar kıldılar. Sattar Han emrindeki fedailerin silahlarını bırakacağını duyurmasına karşılık, gizli görevi uygulamak yetkisi Yefrem Hana verildi. 7 Ağustos 1910 yılında Atabek parkındaki fedailere karşı saldırı düzenlendi. Yefrem ve Bahtiyarı birliklerinin saldırısı sonucunda Sattar Han dizinden yaralandı. Bağır Han'ın yardımlarıyla çatışma alanından uzaklaştırılan Sattar Han hayatının sonuna kadar tecrit edilmiş bir ortamda yaşadı. Bu olayın ardından Rusya'nın İran üzerindeki etkisi iyice arttı. İran Azerbaycanı, imparatorluğun askeri planları arasında yer almaya başladı. Bu dönemde Çar istihbarat birimleri Azerbaycan'la ilgili çok sayıda askeri bilgi içeren rapor oluşturmuşlardır. Albay Medvedev ve Petersburg'taki İran konsolosluğunun bilgilerine göre, bu dönemde Azerbaycan Türkleri İran nüfusunun %25'ini oluşturmaktaydılar[33]. Ancak, bu rakam bir nüfus sayımını baz almayıp, genel Türk nüfusu üzerine yapılan tahminden çıkan bir sonuçtur. Rusya'nın İran'daki Azerbaycan Türklerinden bu denli çekinmesinin temelinde, İttihatçı Türkiye ve Almanya'nın bölgedeki çalışmaları ve İran'a yeni ayak atmakta olan Amerika'nın konumu etkili olmuştu. Nitekim, İran Türklerinin varlığı Kafkasya'daki kendi çıkarları açısından da tehlikeydi.

Bu amaçla, Rusya hükümeti 29 Kasım 1911 tarihinde İran'ın dünyadaki devlet kimliğini ayaklar altına alacak bir nota yayınladı. Notada İran hükümetinden talep edilen üç şeyin uygulanması istenmekteydi: 1. İran, Amerika temsilcileri Shuster ve Lecofer'i ülkesinden çıkaracaktı; 2. İran bundan sonra yurt dışından ülkeye gelecek yabancı temsilciler için Rusya'nın onayını alacaktır; 3. Rusya'nın Reşt ve Enzeli'deki askeri birliklerinin harcamalarını İran maliyesi karşılamalıydı. Notaya 48 saat içinde yanıt beklenmektey-

[33] Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkez Devlet Arşivi (bundan sonra AR SPİHMDA), fon (fond) 1, liste (siyahi) 89, dosya (iş) 9, vr. (varak) 63.

di[34]. Gelişmeler karşısında Naibü's-Saltana Nasirü'l-Mülk, Dışişleri Bakanı ve diğer hükümet üyeleri meclis desteğini aradılar. Ancak, meclisteki meşrutiyetçi kesim Rus notasının ne anlama geldiğini ve İran'ın aşağılandığını kanıtlar biçimde açıklayarak öneriye sert çıktılar. Meşrutiyet yandaşı, dini lider ve müçtehit, aynı zamanda Azerbaycan Eyalet Encümeni milletvekili Şeyh Muhammed Hiyabanî mecliste yaptığı sakin ve temkinli konuşmasıyla hükümeti teslimiyetçilikle suçladı. Şeyhin konuşması meclis üzerinde etkili oldu ve Rus notasına "hayır" yanıtı çıktı. Mecliste yaşananların yankıları kısa sürede parlamento koridorlarından dışarıya yansıdı. Ertesi sabah binlerce protestocu meclis önünde Şeyhin konuşmasını dinlemek için toplanmıştı. Hiyabanî, Rus notasıyla ilgili yaklaşık bir buçuk saatlik konuşma gerçekleştirdi. Konuşmasında Rusya'yı işgalcilik, hükümeti ise ülke hukuklarını çiğnemekle suçladı. Konuşmasının tutuklanmasına yol açacağını bilen yandaşları, şeyhi kendi evlerine davet ettiklerinde onun yanıtı şu olmuştur: *"Biz görevimizi yaptık ve istenilen sonucu elde ettik. Ben söylenmesi gerekmeyen şeyleri ifşa ettim. Bu yüzden beni konuşmadan önce tutuklamaları gerekirdi. Şimdi, gözaltına alınmamın onlar için bir önemi bulunmuyor"*[35]. Yine de, Dışişleri Bakanlığı'nın tutuklanması için parlamento önüne sevk ettiği Yefrem Han birlikleri geldiğinde Şeyh artık evinde bulunuyordu. Hemen ardından da 24 Aralık 1911 yılında İkinci dönem İran Meclisi feshedildi[36].

Meclisin feshedilmesinin ardından aktif siyaset sahnesine geçen Şeyh Hiyabanî yoğun takiplerden dolayı önce Horasan'a, ardından da Orta Asya ve Kafkasya seferlerini gerçekleştirdi. Bir ara Bakü'de saklandı, Tebriz'e dönüşün tehlikeli olmasından dolayı bir süre Mahaçkale'de barındı. 1914 yılında ise gizlice Tebriz'e döndü. Tebriz'de bulunduğu sırada 9 Kasım 1914 tarihinde Sattar Han'ın ölüm haberi yayıldı[37]. Ardından gelen savaş İran'ı sonuçları ağır olacak tehlikelere doğru sürükledi. Savaş psikolojisi İran'daki ortamı daha

---

[34] Ali Azeri, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabanî*, Ankara, s. 8.

[35] Ali Azeri, *age*, s. 18.

[36] AR SPİHMDA, f. 1, l. 89, d. 67, vr. 59.

[37] Ekim 1946 yılında Tebriz'de Şeyh Muhammed Hiyabanî anıtının açılış konuşmasında S. C. Pişaverî, her iki lideri şöyle tanımlamıştır: *"Yiğitlik açısında bakarsak Sattar Han bir kahramandı. O, düşman önünde teslim olmamıştır. Ama düşünce, bilgi ve üslup açısından bakacak olursak Şeyhin makamı olağanüstü derecede büyüktür. Serdar yiğitti, Şeyh bu meziyete sahip olduğu halde bir de buna bilgeliğini eklemiştir"*. Bkz. S. C. Pişaveri, *Seçilmiş eserleri*, s. 415.

da gerdi. 1915 yılında Rusya İran Azerbaycanı resmen işgal etti. Ardından Rusya, Fransa ve Amerika'nın girişimleriyle Urmiye-Selmas arası topraklarda Asuri-Ermeni Hıristiyan Devleti oluşturma çabaları bölgede 90.000 Türkün katliamıyla sonuçlandı. 1918 yılında ise Cilovluk olaylarında Ermeni-Asuri silahlı grupları 10.000 Türkü daha katlettiler. Sadece, Selmas'ta yapılan etnik temizlik sırasında 1.500 Türk bir ahırda diri diri yakılmıştır. Bütün bunlar Tebriz'de Şeyh Hiyabanî önderliğinde Azerbaycan Türklerinin yeni bir direnişini başlattı[38].

Şubat 1917 Devrimi Rus İmparatorluğu'nun çöküşüyle noktalandı. Bu dönemde Tebriz'de siyasi çalışmalarını sürdüren Hiyabanî ve yandaşları *Teceddüt* (Yenileşme) adlı bir gazete yayınlamaya başladılar. 1917 yılı yazında ise Azerbaycan Demokrat Fırkasını oluşturdular.

I. Dünya Savaşı iki imparatorluğun ölümünü gerçekleştirdi. Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü, dünya ekseninde yeni jeopolitik sorunlar doğurdu. Bu en fazla İran'da etkisini gösterdi. 9 Ağustos 1919 yılında yapılan İngiltere – İran Antlaşmasıyla İran Dışişleri Bakanı onuruna Londra'da verilen ziyafette Lort Curzon şu açıklamada bulunmuştu: *"Avrupa'da savaş sona erdi, ancak Asya'da daha uzun süreceğe benziyor. Rus ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü bölgede büyük bir boşluk oluşturmuştur. Bu koşullar içinde İran sadece ve sadece büyük ve güçlü komşusu* [Afganistan ve Hindistan üzerinden komşuluk] *Britanya'ya güvenmelidir"*[39]. İngilizler, İran Azerbaycan'ında çarlığın çöküşünden sonra varlıklarını koruyan Rus Kazak birliklerinin bölgeden çıkarılmasından yanaydı. Bu yönde İran'a yapılan baskılar Başbakan Vüsukü'd-devle'yi Rus alayının bırakıldığını açıklamak zorunda bıraktı. Ancak, Albay Staroselski kararı dinlemedi. Albaya göre, Kazak alayının bırakılması Rus ruhunun İran'dan kaybolması anlamına gelmektedir. Ancak, İran'daki Rus ruhunu Bolşevikler kurtarmaya geldiler. Ruslar, Bolşevik devrimlerini Batıya aktaramayınca Asya'ya dönüş yaptılar. Bu, İran'ın Bolşevik yayılmacılığı politikası kapsamına alınması demektir. İvan Kolomisyev'in İran'daki trajik sonundan yararlanan Bolşevikler Güney Hazar ve İran Azerbaycanı'nda Sovyetleştirme politikalarını hızlandırdılar[40].

---

[38] R. Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997 (Basım yeri yok), s. 291.
[39] AR MDA, f. 28, l. 1, d. 178, vr. 125.
[40] AR MDA, f. 28, l. 12, d. 89, vr. 56-62.

Tam bu sırada Şeyh Hiyabanî Azerbaycan Türklerine yönelik çağrı niteliğinde bir konuşma gerçekleştirdi[41]. Şeyhin konuşması beklenen yankıyı uyandırdı. 7 Nisan 1920 yılında ayaklanan Tebrizliler Azerbaycan'ın yönetimini ellerine geçirdiler. Hiyabanî bu çıkışı işgal siyasetine karşı bir direniş olarak sunuyordu: "*Bugün dünya uluslarına, Vüsukü'd-devle'nin İngiliz işgalini benimseyen antlaşmasını onaylayan hükümete karşı ayaklandığımızı resmen duyuruyoruz*". Devrimcilerin kazandıkları başarının ardından Emir Hızı'nın önerisiyle, hukuken Azerbaycan adında bir devlet olduğundan[42] kendi ülkelerine *Azadistan* demeye başladılar. Bu yönde Şeyh Hiyabanî imzasını taşıyan belgede şöyle denilmektedir: "*Bugünden Azerbaycan'ın adını Azadistan olarak değişmekle bu adı resmi ad olarak ilan ediyoruz*"[43]. Buna göre, resmi yazışmalar üzerine Azadistan markası yapıştırılmış kağıtlarla yapılmalıydı. Ayrıca, Tahran hükümetinden yeni devleti tanınması istendi. Devrimin gayesi Tebriz'deki bütün konsolosluklara da iletildi.

Bolşevikler İran'da İngiliz gücünü kırmak amacında olduklarından, Hiyabanî'nin öncülük ettiği İran Azerbaycan'daki gelişmelere seyirci kalmadılar. Bolşeviklere göre, "*İran'da İngiliz etkisini kırmak için şaha yakın yeni bir siyasal oluşum gerekmektedir. Böyle bir oluşum yapılırsa, İngiltere'yle mücadele daha kolay olur*"[44]. Konuyla ilgili Haydar Han Emioğlu, Sovyet Azerbaycan lideri Neriman Nerimanov'a şu çağrıda bulunmuştur: "*Eğer bize gerekli 2 bin tüfek ve cephane ayrılırsa, ben Haydar Han size yemin ediyorum, iki ay sonra biz Tahran'ı ele geçiririz*"[45]. Ancak, Bolşeviklerin İran Azerbaycanı'nda gelişmekte olan olaylara sosyalist kimliğini yakıştırmaları pek hoş karşılanmadı. Bizzat Şeyh Hiyabanî'nin emri doğrultusunda Bolşeviklerin Tebriz sokaklarına astıkları kırmızı bayraklar şehirden toplatıldı. Hiyabanî kendi amacını bütün İran'ın bağımsızlığa kavuşması olarak açıklamaktaydı. Bunun üzerine Bolşevikler, Şeyhe karşı Tebriz valisi Aynü'd-devle'ye dahi yardım vaat etmekten kaçınmadılar. Öte yandan şehirde bir günlüğüne bile olsa orak-çekiçli kırmızı bayrakların sarkması İngilizlerin tedirginliğini daha da artırdı. Olayla yakından ilgilenmek için bizzat İngiliz Gizli

[41] Ş. M. Hiyabani, *Azerbaycan ve Azerbaycan demokratiyası*, Bakı 1961, s. 9-10.
[42] Burada kuzeydeki 1918-1920 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kastedilmektedir.
[43] S. A. Kesrevî, *Azerbaycanın on sekiz illik tarihi*, Tahran, s. 873.
[44] AR MDA, f. 28, l. 1, d. 172, vr. 140.
[45] AR MDA, f. 28, l. 1, d. 172, vr. 160.

Servis başkanı M. Edmund İran'a geldi. Tebriz ziyaretinde Edmund, Hiyabanî'ye karşı bölgedeki yerel güçlerin desteğini aradıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine Şeyhle görüşmek zorunda kalan Edmund, Hiyabanî'ye açık bir dille şu öneride bulundu: Şeyh eğer Bolşeviklerden uzak durursa, İngilizlerin düşmanı olmaktan çıkacaktır. Bu karışıklık, Tebriz'deki durum İngilizleri bölgedeki birliklerini Tahran'a çekmek zorunda bırakmıştır.

24 Haziran 1920 yılında İran Azerbaycan'ında Hiyabanî başkanlığında ulusal hükümet oluşturuldu. Yeni hükümet eski veliaht ikametgâhı Alakapı'da yerleşti. İhtiyar vali Aynü'd-devle oğlu Şemsü'l-Mülk'ü de yanına alarak Tebriz'i terk etti. Şeyhin demokratik reformları yandaşlarının ona olan güvenini daha da artırdı. Yeni hükümet, İran Azerbaycan'ın bütün şehirlerine kendi atamalarını gerçekleştirdi. Askeri birliklerin oluşturulmasına başladı. Eğitim, kültür, sağlık, hukuk, vakıf ve askeri alanda birtakım girişimlerde bulunuldu. Şeyh arzuladığı ulusal hak ve hukukun bütün İran'da geçerli olmasından yanaydı. Ona göre Tebriz, İran'ı harekete geçirecek bir lokomotif rolü oynamaktaydı. Bu yüzden onun girişimi Azerbaycan adına İran'da bir özerklik düşüncesinden öteye gitmemişti. Öte yandan Tahran basını onun kuzeye yüz tutacağından endişe etmekteydi.

Azerbaycan bunalımı, Vüsukü'd-devle hükümetinin devrilmesine neden oldu. Hükümeti kurma görevi Müşürü'd-devle'ye verildi. Yeni hükümet İngilizlerin isteği doğrultusunda Muhbirü's-Saltana'yı Azerbaycan valisi atadı. Muhbirü's-Saltana kısa sürede Hiyabanî karşıtlarını, şehrin yakınlarında yerleşen Kazak birliklerini ve Karadağ'da gözaltında tutulan Serdar-i Eşayirî'n kardeşi Emir Erşad'ı kendi yanına çekmeyi başardı. 21 Şehrivar (11 Eylül) 1920 yılında Kazaklarla gizli bir görüşme gerçekleştiren Muhbirü's-Saltana Tebriz'in işgal planını onayladı. 22 Şehrivar (12 Eylül) 1920 yılında sabaha doğru aniden şehre saldıran Kazaklar Tebriz'i ele geçirip Alakapı'yı aldılar. Bu sırada ulusal hükümetin askeri birlikleri bölgesel çatışmalar yüzünden Tebriz dışında bulunuyordu. Hiyabanî iki gün Hacı Şeyh Hasan Han'ın evinde saklandı. Şeyh, Hasan Han'ın Muhbirü's-Saltana tarafından kendisine önerilen can güvenliği korunmak koşuluyla teslim ol çağrısını şöyle yanıtlamıştır: "*Bana ölmek yaşamaktan daha şereflidir. Düşmanlarım önünde diz çökmem. Ben meşrutiyet evladıyım. Arap hilafetine boyun eğmeyen*

Babek Hurremî'nin soyundanım"[46]. 14 Eylül günü Şeyh'in bulunduğu evin çevresini saran Kazaklar saldırıya geçtiler. Kanlar içinde sokağın ortasına atılan Şeyh önce Kazaklar tarafından dövüldü, ardından kolu kırıldı. Öldürülen bedeni merdiven üzerine konulan Hiyabanî bu şekilde Muhbirü's-Saltana'nın huzuruna taşındı. Şeyh öldüğünde henüz kırkında bulunuyordu. Onun ölümü İran'a aradığı sükuneti getirmedi. 1921 Darbesiyle Kaçarlar saltanat hukukunu yitirdiler. Daha çok kumara düşkünlüğü ile ün yapan Kazak birlikleri komutanı Rıza Şah, bir darbeyle yönetimi eline geçirdi. Sultan Ahmet Şah'ın hâlâsı, aynı zamanda Muhammed Ali Mirza'nın ablası Fahrü's-Saltana, Rıza Şah'ı Kaçar tacını çalmakla suçlarken, şahın yanıtı çok acıklı olmuştur: "*Hanımefendi, ben Kaçar tacını çalmadım, taç sokağa düşmüştü, ben de alıp kafama taktım*". Böylece, İran'da bin yılı aşkın Türk iktidarı bu acıklı olayla son bulmuştu.

Şeyh Muhammed Hiyabanî'nin öldürülmesi ve Azerbaycan'daki ayaklanmanın bastırılması ardından, İran üzerindeki İngiliz ve Sovyet etkisi daha da yoğunlaştı. Rusların "Yeni İran" oluşturmak istekleri Türk Kaçar Hanedanlığı'nın devrilmesiyle sonuçlandı. 21 Şubat 1921 yılında Rusların desteğini arkasına alan Rıza Han bir devlet darbesiyle iş başına geldi. Bundan sadece 5 gün sonra Sovyetlerle İran arasında ünlü 26 Şubat 1921 Antlaşması imzalandı[47]. Sovyetler amaçlarına ulaştılar. Uzun uğraşların ardından bin yıllık Türk egemenliğine son verildi. Öte yandan İngilizler de İran'daki konumlarını kaybetmek niyetinde değillerdi. Rıza Han 1923-1925 yıllarındaki başbakanlığı sırasında önüne çıkan ilk fırsatta İran tahtını ele geçirmek şansını iyi değerlendirdi. 12 Aralık 1925 yılında ise İngiltere'nin desteği ile şahlık tahtına oturdu. Kendi iktidarını etnik bir temele oturtan Rıza Şah Türk karşıtı bir politika benimsedi. O zamana değin yönetimin Türklerin elinde olmasına karşın federatif bir yönetim anlayışıyla idare olunan İran, Pehlevilerin hakimiyete gelişiyle Fars dili, kültürü ve etnik kimliğini etkin kılan bir ideoloji devleti haline geldi. Böylece, Rıza Şah İngilizlerin yüz yılı aşkın politik ve etnik çalışmaları sonucunda 2500 yıl ağza bile alınmayan "Pers" veya "Fars" kimliğini etnik, kültürel, politik bir reçete olarak İran adına ülkesine resmen ithal etmiş oldu. Bu politikanın hedefinde ise

[46] Ali Azeri, *a.g.e.*, s. 266.

[47] *Sovetsko-İranskie otnoşeniya v dogovorah, konventsiyah i soglaşeniyah*, M. 1946, s. 75-77.

Türkler yer aldılar. Arşiv belgelerinin birinde, Rıza Şahın Azerbaycan Türklerine karşı izlediği siyasete ilişkin şu açıklamalara yer verilmiştir: "*Rıza Şah diktatörlüğü döneminde İran yönetimi, Azerbaycan'ın kültürel ve tarımsal gelişimine, şehir ve köylerin kalkındırılmasına hiçbir katkıda bulunmadı. Azerbaycan'ın yeraltı zenginlikleri İran'ın diğer eyaletlerinde yapılan yeni şehirler, kara ve demiryolları için akıtıldı. Başkent Tahran, Azerbaycan'ın bütçesi hesabına neredeyse yeniden yapılandırıldı. Öte yandan ise Azerbaycan kültürünün ve siyasetinin merkezi, aynı zamanda bir zamanlar İran'ın en büyük ticaret şehri olan Tebriz hızla önemini yitirdi*"[48].

1925-1926 yılından itibaren yürürlüğe giren Rıza Şah uygulamaları, Azerbaycan Türklerinin zorla İranîleştirilmesini amaç edinmekteydi. Türk aşiret önderlerinin, özellikle Şah-sevenler Safeviler ve Kaçarlar döneminde elde ettikleri haklar ellerinden alındı ve toprakları müsadere edildi[49]. Göçebe Türk kimliği yok edilerek, Türk etnik gruplarına karşı asimilasyon politikaları uygulanmaya başlandı. Bunun bir göstergesi olarak 1939 yılından itibaren köklü biçimde toplumsal bilincin Farsçı eğitimine geçildi. Bizzat Şah tarafından uygulanan bu politikaya göre, Türk edebiyatı, düşüncesi, kültürü, dili ve tarihi bütünlükle Farslaştırma politikasının temel taşını oluşturacaktı.

Kısacası, 1939-1946 yıllarında sadece Ortadoğu'nun değil, dünyanın da gündemini oluşturacak *Azerbaycan Sorunu* öncesinde bölgenin durumu hiç de iç açıcı değildi.

[48] AR SPİHMDA, f. 1, l. 89, d. 108, vr. 61.

[49] *Aynı yer*; Şahsevenler ve onlara karşı başlatılan zorunlu yerleşme politikalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Türkçe çev. F. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yay., 2004.

I. BÖLÜM

SOVYET İŞGALİ

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Batı Ukrayna ile Batı Beyaz Rusya sorunlarının çözülmesi Sovyetlerin İran Azerbaycanı'yla ilgili siyasi merakını daha da artırdı. 1940'ların ilk günlerinde Moskova "*Güney Sorunu*"nu kendi askeri-siyasi gündemine aldı. Sovyetler, öncelikle bölgede geniş ve ciddi arazi çalışmaları gerçekleştirmek amacındaydılar. Bu yüzden 15 Ocak 1915 yılında Türk-Alman ittifakının Tebriz'i ele geçirmesi olayını unutmadıklarından stratejik faaliyetlerini hızlandırdılar. Diğer bir etkense İran Azerbaycanı'ndan geçen demiryolu ve karayolu hattının İran Körfezi, Doğu Hindistan ve Uzakdoğu'ya deniz ulaşımını sağlayan limanlarla olan bağlantısıydı. Dördüncü ve sonuncu olarak Sovyetler, İran Azerbaycanı'nın ve stratejik öneme ve enerji kaynaklarına sahip Hazar Denizi güney kıyılarının Almanya ve İngiltere etki alanına gireceğinden tedirginlerdi.

Genel savaşın başlamasının hemen ardından 4 Eylül 1939 tarihinde İran resmen tarafsızlığını ilan etmesine karşın Almanya ile stratejik anlamda ilişkilerini sürdürmekteydi. 1941 Yazı'nda Yugoslavya ve Yunanistan işgallerinin ardından İran Dış Politikasında Almanya'ya duyulan güven net bir biçim aldı. Almanya Strateji Merkezlerinde ileride gerçekleşecek büyük savaşlar sonucunda Kafkas Ötesi ve Orta Asya'nın 16 şehrinin İran'la birleştirilmesinin planları hazırlanıyordu. Aynı günlerde SSCB Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov'un talimatıyla İran'ın 1919 Paris Barış Konferansı'nda ileri sürdüğü talepleri araştırılmaktaydı. Onun kanısınca, İran'ın eski talepleri ile yeni istekleri arasında benzerlikler bulunmamaktaydı. Daha, Nisan 1940'ta İran Millet Meclisinin kararıyla parlamento özel matbaasında yayınlanan "*İran Devletinin Yeni Coğrafi Sınırları*" haritası SSCB Dışişleri Bakanlığı'nın eline geçmişti. Haritanın altında şöyle bir not düşülmüştür: "Türkiye ile sınırları

çıkmak şartıyla İran'ın hudutları resmi özellik taşımamaktadır"[50]. Ayrıca, Bakü'de çalışmalarına başlayacak konsolosluk için alınan izin dolayısıyla İran Büyükelçisinin Rıza Şah ve Dışişleri Bakanlığı adından Sovyet Halk Dışişleri Komiserliğine sunduğu 17 Mayıs 1940 tarihli 643 numaralı notasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti *"Kafkas Azerbaycanı"* olarak gösterilmiştir. Devlet Güvenlik Servisinin araştırmaları sonucu, Başkonsolos'un Halk Dışişleri Komiserliğine sunduğu resmi belgelerin Farsça orijinalinde *"Şahenşahın Kafkas Azerbaycan'ındaki Başkonsolosu"* ifadelerinin yer aldığı anlaşıldı. Yine bunun gibi, Başkonsolosluğun SSCB Dışişleri Bakanlığı'nın Bakü'deki daimi temsilciliğine gönderdiği mektupları *"Dışişler Komiserliğinin Kafkas Azerbaycanı Temsilciliği'ne"* unvanı taşımaktaydı. Resmi yazışmalarda ise o, Bakü adını Farsça'daki biçimiyle *"Bad kuba"* olarak belirtmekteydi[51].

Bütün bunlar Sovyetlerin kuşkulanması için yeterli gerekçelerdi. Öte yandan 1939 Sonbaharından itibaren Sovyetler İran Azerbaycanı'yla ilgili askeri, siyasi, ekonomik ve stratejik bilgileri büyük bir titizlikle toplamaktaydılar. Daha, 1938 yılında İran vatandaşlarının Sovyet Azerbaycan'ından sürgünü sırasında Sovyetler Özel Hizmet Birimlerinde (ÇEKA)[52] çalışan 50 bin çekisti bunların arasına katarak gizlice İran'a sokmayı başarmıştı. 1940 yılında ise Sovyet Askeri İstihbaratı neredeyse İran Azerbaycanı'nın tamamında bulunan sanayi merkezlerinin harita üzerindeki koordinatlarını belirlemişti. Buna göre, 90 sanayi merkezi ve 25 elektrik santrali bu haritada yerini bulmuştur[53]. 1940 yılında Kızıl Ordu'ya bağlı 5. Kol *"İran Azerbaycanı Askeri Coğrafi Görünümü"* haritasını hazırladı. Burada en ufak detaylar bile atlanmamıştı. Örneğin, bölgedeki nehirlerin her kilometre başına derinlik düzeyi kaydedilmiştir. Buna göre, Kara Su ırmağının Araz'a aktığı yerden Karacadağ Dağlarına değin olan bölgeye kadar olan her türlü askeri amaçlar için kullanılmaya uygundu. Karadağ'dan Astara'ya kadar olan arazi ormanla kaplı dağlık alanlar olduğundan aşılması güç bölgelerdi. Dağlık

[50] Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (AR MDA), fon (fond) 28, liste (siyahi) 4, dosya (iş) 2, vr. (varak) 135.
[51] *Aynı belge.*
[52] ÇEKA, yani Sovyet Gizli Servisi, üyeleri ise Çekist adını taşıyorlardı – çev.
[53] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 6a, vr. 1-206.

kısımlar dışarıda tutulsa bile, yine de bu bölgeler her türlü yaya birlikleri için kullanılmazdır[54].

Ocak 1941 yılında 216 sayfayı bulan "*Güney Azerbaycan'ın Ekonomik ve Teknolojik Altyapısı*" raporu Moskova'da hazırlandı. Burada 1920-1940 yılları arasında İran Azerbaycanı'nın siyasi, ekonomik, coğrafi yapısı, sanayisi, tarımı, ticareti, ulaşımı, nüfusu, şehirleri ve diğer konuları kendi aksini bulmaktaydı[55]. Mart 1941 tarihli Sovyet Azerbaycan Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov'un SSCB Genel Sekreteri Yosif Stalin'e gönderdiği 35 sayfalık "*Güney Azerbaycan'ın Kısa Araştırılması*" raporu içerdiği zengin bilgiler bakımından dikkat çekmektedir. Raporda Azerbaycan tarihine ilişkin özet bilgiler, İran Azerbaycanı ve onun hudutları, nüfusu, şehir ve yerleşim alanları, toplumun kültür düzeyi, tarım ve toprak işleri, ticareti, etnik sorunları, halkın psikolojik yapısı geniş biçimde açıklanmıştır. Raporun bir yerinde şöyle denilmektedir: "*İran Şah rejimi, Azerbaycan halkının Sovyet Azerbaycan'ıyla birleşmek isteğini bildiğinden her geçen gün biraz daha polis baskısını ve ceza uygulamalarını artırmaktadır*"[56].

İşgal öncesinde Sovyet istihbaratı; İran ordusu, en önemlisi İran Azerbaycanı'ndaki askeri birliklerin sayısı, yönetim birimleri, savaş yeteneğine ve istihbarat imkânlarına malik güç kuvvetleri hakkında özet bilgiler edinmiştir. Sovyetler hakkında istihbarat toplayan İranlı subayların listesi Merkez Karargâha aktarılmıştır. İran askeri istihbaratı tarafından hazırlanan Bakü'nün ana hatlarıyla düzenlenmiş plan ve projeleri Sovyet Özel Hizmet görevlileri tarafından ele geçirilmiştir. İran ordusunun generallerinin yaşadıkları ve bulundukları adresler, en küçük ayrıntılara varana kadar belirlenmiştir.

Sovyet askeri müdahalesi sırasında Mayıs – Haziran 1941 tarihlerinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nden askeri yetkili kimliği ile bölgeye seferber edilecek 3816 kişilik sivil görevliden ibaret 52 birliğin oluşturulması tamamlanmıştır. Bunun 12'si üst düzey parti temsilcisi, 70'i parti görevlisi, 100'ü Sovyet kademelerinde görevli, 200'ü istihbarat çalışanı, 400'ü milis, 70'i yargıç, 90'ı hakim, 150'si ise basın yayın işçisiydi. Seferber edilenler listesinde 245 demiryol-

[54] *AR MDA*, f. 13, l. 71, d. 212, vr. 5.
[55] *AR SPİHMDA* , f. 1, l. 89, d. 23, vr. 2-216
[56] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 18, vr. 33

ları, 42 petrol ve jeoloji uzmanı da yer alıyordu. Bölgeye gönderilecek Sovyet Azerbaycan misyonuna [Haydar Aliyev'in kayınpederi] Azerbaycan Komünist Bolşevik Partisi Yönetim Kurulu Üçüncü Sekreteri Aziz Aliyev önderlik ediyordu[57].

Haziran – Temmuz 1941 tarihlerinde Kafkas Ötesi'nde üslenen 47. Kızıl Ordu birlikleri İran Azerbaycanı sınırına dayanmıştı. Bu sırada İran, *Şehrivar Olayları*na gebeydi.

Temmuz ortalarında Kafkas Ötesi cephesinde ve sınır birlikleri arasında askeri seferberlik ilan edildi. 25 Temmuz ile 5 Ağustos arasında saldırı için son hazırlıklar tamamlandı. İşgal edilecek şehir ve kasabaların, ele geçirilecek ve yok edilecek sanayi ve askeri üslerin planı onaylandı. 20 Ağustos günü saldırıyla ilgili bildiriler oldukça gizli biçimde gerekli yerlere ulaştırıldı. Devlet Savunma Komitesinin onayı ile Kafkas Ötesi Savaş Hattını gözeten Askeri Şuranın emri doğrultusunda önceden İran Azerbaycanı sınırına yığılmış Sovyet birlikleri, 25 Ağustos gece saat 2.00 sularında saldırıya geçirildi. Sabah saat 05.00-07.00 arasında Nahçıvan'dan Hazar Denizi'nin güney kıyılarına kadar bütün geçitlerden Sovyet sınır birlikleri: 44. ve 47. Askeri birlikler, Hazar Donanması, Kafkas Ötesi 8. Hava üssü, Yevlah 132. ön birlikleri hareketle neredeyse İran Azerbaycanı'ndan Hazar'ın güneyine kadar olan alanda askeri faaliyetlere başlamışlardı. Saldırının ilk saatlerinde İran ordusunun merkezle bağlantısı koptu; saat 5.00-6.30 arasında ise ön savunma hattı yok edildi. Belirli noktalarda direniş ancak gündüz 12.00-13.00'e değin sürdü. İran ordusu neredeyse hiç savaşmadı. Merkez Üs yedekteki birliklerini cepheye bile süremedi. Rıza Şahın direniş emrine karşın subay ve askerler araç ve gereçlerini bırakıp kaçmaya başladılar. 28 Ağustos günü İran ordusu direnişini resmen durdurdu. Sovyet birlikleri İran Azerbaycanı, Gilan, Mazandaran ve Kuzey Horasan'ı işgal etti. Aynı günlerde saldırıya geçen Büyük Britanya Kraliyet Ordusu 12 Hint birliği ile Kirmanşah, Abadan, Hürremabad, Mescid-i Süleymaniye, Hürmüz ve Bender Deylim hattını ellerine geçirdiler[58]. 27 Ağustos günü Ali Mensur hükümeti istifa dilekçesi verdi. Ertesi gün ise İran Millet Meclisi Mirza Muhammed Ali Han Firugî hükümetinin Sovyet ve Britanya birliklerine

[57] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 33, vr. 1-269

[58] The National Security Archive of the George Washington University, Doc. 00011. 1947/06/04. ORE 19. P. 4

karşı direnişi durdurmak hakkında almış olduğu kararı onayladı. Böylece, ancak birkaç gün süren İran'ın direnişi sona erdi. Çatışmalar sırasında İran'ın 106'sı ölü ve 320'si esir olmak üzere toplam insan kaybı 426'ydı. Sovyetler ise bu çatışmaları 6 ölü, 18 yaralı ve Araz nehrini geçerken 9 askerin boğulmasıyla atlatmışlardı[59]. Öte yandan Sovyet hava birlikleri, özellikle 25-26 Ağustos günü gerçekleşen çatışmalarda önemli kayıplar vermişlerdi[60]. Üstelik kayıplar askeri çatışmalardan kaynaklanmayıp; subayların ciddiyetsizliğinden, sarhoş hallerinden, bölgesel durumu ve hava koşullarını hesaba katmamaktan ileri gelmekteydi. Özellikle, Sovyet askerlerinin İran Azerbaycanı'na girdikleri ilk anlardan başlayarak bölgede gerçekleşen soygun girişimleri hakkında arşiv belgelerine geçen onlarca kayıt yer almaktadır. Saldırı öncesinde varlıklı ailelerin çoğu apar topar Azerbaycan'ı terk ettiler. Ağustos sonu ile Eylül başlarında sürdürülen askeri çatışmalarda Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına sadece ÇEKA birimlerinden bir grup katılmıştı. Stepan Yemelyanov önderliğindeki grubun saldırının akışı sırasında önemli katkıları olmuştu. Bu sırada Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ÇEKA grubunun başında bulunan Dışişleri yardımcısı Güzelyan, Ermenistan hükümeti adına bir açıklama yaparak, Sovyet birlikleri işgalindeki "İran topraklarının" Azerbaycan ile Ermenistan'ın etki alanında paylaşımını öne sürdü. Buna göre Tebriz, Ermenistan Cumhuriyeti yönetimine bırakılmalıydı. O bunu, Ermenistan grubunun bölgedeki çalışmalarıyla yorumluyordu. Ermenistan Özel Hizmet biriminin yetkilileri Ermenistan'ın Azerbaycan'dan daha çok Tebriz'le ilgilendiğini belirtmekteydiler[61]. Azerbaycan istihbaratının bu bilgileri 29 Ağustos günü M. C. Bağırov'a aktarması, birinci sekreteri daha aktif olmaya zorladı. O, İran Azerbaycanı konusunda Batı Ukrayna ile Batı Beyaz Rusya'daki aynı koşulların olgunlaştığını düşünüyordu. Sovyet Azerbaycan'ından güneye gitmek için hazırlıklı "Aziz Aliyev Misyonu"na da bu görev verilmişti. Daha 26 Ağustos tarihli M. C. Bağırov'un Stalin'e gönderdiği şifreli mektubunda şöyle denilmekteydi: *"Birliklerimizin bölgeye müdahalesi birtakım sorunları gündeme getirmiştir. Bu sorunların çözüme*

[59] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 3, vr. 36, 39
[60] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 2, vr. 19
[61] Azerbaycan Cumhuriyeti Milli İstihbarat Arşivi (bundan sonra AR MTN Arşivi), dosya (iş) 120, vr. (varak) 12-23.

kavuşturulması için direktiflerinizi bekliyoruz. Öncelikli olarak, birliklerimizin İran sınırını yarıp içeri girmesi buradaki toplum tarafından sevinçle karşılanmıştır. Öte yandan yerel idareciler bölgeyi terk etmişler. Bizim birliklerimiz ele geçirdikleri kasabalarda yasaların işlemesi ve yaşamın normale dönmesi için kendi yönetimlerini oluşturmamaktadırlar. Sonuçta bütün bunlar dükkanların kapalı tutulmasına, yerel yönetim birimlerinin çalışmamasına ve toplumun günlük gereksinimlerinin karşılanmamasına yol açmaktadır. İkincisi, İran yönetimine bağlı birimler büyük toprak sahiplerini ve göçebeleri bize karşı silahlandırıyorlar. Sovyet askeri birlikleri ise geçtikleri yerlerden İran ordusuna ait askeri mühimmatı toplamamaktadırlar. Buna göre, birliklerimizin arkadan silahlı saldırıya uğrama olasılığı yüksektir. Üçüncüsü, birliklerimiz hızla ilerlediği için toplum arasında propaganda yapılamamaktadır"[62]. M. C. Bağırov'un amacı "Aziz Aliyev Grubu"nun Tebriz'e giderek duruma el koymasıydı. Ancak, 28 Ağustos tarihli Stalin'in Bakü'ye gönderdiği mektubunda şöyle denilmekteydi: *"İran'daki durum henüz netlik kazanmamıştır. Her şey üç veya dört gün içinde belli olacaktır. Siz gerekli yanıtı üç gün sonra alacaksınız"*[63]. Bölgedeki durumu yerinde öğrenmek amacıyla M. C. Bağırov Nahçıvan üzerinden gizlice Tebriz'e gitti: *"Ben Nahçıvan'da iken 3-4 saatliğine Tebriz'de bulundum. Tebriz'deyken bir yerde 7 veya 8 kız ve erkek çocuğuna rastladım ve onlarla konuşmak istedim. Bu amaçla arabayı durdurduğumda, onlar kaçmaya başladılar. Ben uzaktan onlara Azerbaycan dilinde "buraya gelin" diye seslendim. Benim Azerbaycanca konuştuğumu duyunca yanıma geldiler. ...Güney Azerbaycan toprakları bizim halkımızın gerçek ana vatanıdır. Cumhuriyetimizin sınırları içinde barınan yurttaşımız birçok yakınıyla uzun süredir birbirlerinden ayrı düşmüşlerdir. ...İran yönetimi ülkeyi çeşitli ostanlara bölerken Azerbaycan'ı böyle göstermiştir* (harita üzerinde belirtilmiştir). *Oysa, bu yanlıştır. Azerbaycan şu bölgeleri içine almaktadır* (haritada belirtilmiş). *Gerçeğe bakılırsa, Tahran'ın kendisi de Azerbaycan sınırları içinde yer almaktadır"*[64]. Sonuçta, İran Azerbaycanı sorununu tartışmak için M. C. Bağırov Eylül başlarında Moskova'ya davet edildi. Davetiyede şöyle deniliyordu: *"Genel Birlik Komünist (Bolşevik) Partisi*

[62] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 1
[63] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 2
[64] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 162, d. 30, vr. 6

Yönetim Organı sizi bir günlüğüne Moskova'ya davet ediyor. Gelmenizi rica ediyoruz. Stalin. 5.IX.41."[65]. Bağırov, aynı gün apar topar Moskova'ya gitti. Moskova görüşmeleri sırasında Azerbaycan SSC'de bekletilen parti, yerel, hukuk-savunma, tarım ve kültür işlerinden sorumlu grubun aşamayla İran Azerbaycanı'na gönderilmesi anlaşmaya bağlandı. Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Parti Yönetim Kurulu (K(b)P YK) güneye gönderilecek grubun önderliğine Merkez Komitenin üçüncü sekreteri Aliyev Aziz Mehmet Kerim oğlunun adaylığını onayladı. Buna göre, Eylül ortasında "Aziz Aliyev Misyonu"nun Tebriz'de çalışmaya başlaması karara bağlandı. Süleyman Rahimov propaganda, Meybalı Emir-Aslanov tarım ve köy hizmetleri, Ağa Selim Atakişiyev özel idare, Mustafa Kuliyev sağlık hizmetleri, Mirza İbrahimov Türkçe yayınlanacak ordu gazetesinin redaktörlüğü görevlerini üstlendiler. İran Azerbaycanı'nda Sovyet etkisini genişletmek, edebiyat, sanat, kültür, ekonomi ve diğer alanlarda Sovyet Azerbaycanı'nın başarılarını anlatmak için "misyonerlik" amacıyla Tebriz, Pehlevî, Erdebil, Reşt, Astara ve diğer bölgelere buğday, şeker, benzin ve fabrika ürünlerinin sevk edilmesi gerekmekteydi. İran Azerbaycanı'nın büyük şehirlerinde "Köroğlu", "Leyli ve Mecnun", "Şah İsmail", "Arşın Mal Alan", "O Olmasın, Bu Olsun" opera tiyatrolarının sahnelenmesi amaçlanıyordu. Moskova'nın onayı ile "Aziz Aliyev Misyonu"na katılacak üyelerin sayısını 2 veya 3 ay süresinde 2-2.5 bine ulaştırılması gündeme alındı. En kısa zamanda ise yaklaşık 500 kişilik grup yola çıkmalıydı. Devlet Savunma Komitesinin önerisi ve Kafkas Ötesi Cephe komutanı Orgeneral D. Kozlov'un 16 Eylül 1941 tarihli yetkisiyle Albay ve Komiser Aziz Aliyev Tebriz'de bulunan 47. Kızıl Ordunun askeri yönetim üyeliğine getirildi. Yetki belgesinde şöyle deniliyordu: *"görevli bütün yoldaşlar çalışmalarında Azerbaycan K(b)P YK sekreteri ve askeri şura üyesi Aziz Aliyev'in emirlerine uymalıdırlar. Komiserler ve askeri yetkililer "Aziz Aliyev Grubu"nun işlerine karışamaz ve özellikle onları yönetemezler. Aynı zamanda görevli bulundukları askeri çalışmalara müdahale edemez, askeri içerikli her hangi bir yetkiye bağlı tutulamazlar"*[66]. Öte yandan, 47. Kızıl Ordu Askeri Konseyi, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetinin üstlendiği misyonu yürürlüğe koymak için gerekli ortamın sağlanmasına ilişkin çalışma-

[65] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 32
[66] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 32

ları da verilen yetki sınırları kapsamına almıştı. M. C. Bağırov etki ağını genişletmek ve çalışmaları hızlandırmak amacıyla Kafkas Ötesi komutanlığına bir mektupla müracaat ederek, Azerbaycan'dan güneye gönderilecek yoldaşların askeri giyim, yiyecek, silah ve diğer giderlerinin devlet bütçesinden karşılanacağı güvencesini veriyordu. 12-25 Eylül arası neredeyse her gün M. C. Bağırov, bölgeye gönderilecek yoldaşlarla toplantılar yaptı. Kendisinin de belirttiği gibi, *"İlk aşamada biz 500 kişilik grup halinde gidiyoruz. Ancak, gruplar halinde yapılacak yolculukta biz bu sayısı bir buçuk ay süresinde 3000'e ulaştırmaya çalışacağız. "Bildiğiniz gibi, Kızıl Ordumuz kısa sürede İran'ın kuzeyinde geniş alanlar fethetmiştir. Kızıl Ordumuzun ele geçirdiği toprakların büyük bir kısmı bizim Güney Azerbaycan topraklarımızdır. Bilindiği gibi, tarihsel olarak İran'ın kuzeyi bizim Azerbaycan topraklarıdır. İran'ın büyük şehirleri Kazvin, Urmiye, Miyane, Marağa, Tebriz, Erdebil, Selmas, Hoy, Enzeli ve diğerleri atalarımızın yurdudur. Gerçeği söylemek gerekirse, Tahran en eski Azerbaycan şehridir""*[67].

Bağırov ile İran'a gönderilecek yoldaşlar arasında yapılan 15 Eylül toplantısının stenografisinde şu konulara değinilmiştir: *"Burada, bir konuyu da dikkatlerinize sunmak amacındayım. Ki belirteceğim konu şudur; Bizim Kızıl Ordumuz ne zamana kadar oradadır, biz Güney Azerbaycan topraklarında yüzlerce insanımızın açlıktan ölmesine göz yumamayız. Biz Azerbaycanlılarda, eğer bir damla Azerbaycanlı kanı bulunuyorsa, er veya geç orada bulunan ve zamanında bizden zorla ayrılmış Azerbaycan Halkıyla birleşmek zorundayız. Bunun için bizim gücümüz ve cesaretimiz vardır. ... ne denli zor olursa olsun, biz Güney Azerbaycan işçi ve köylülerinden bu desteği esirgememeliyiz. Bizi buna namusumuz, şerefimiz, insaniyetimiz ve sadakatimiz zorlamaktadır. Bunun için de biz önderimiz Stalin'e mektup yazarak ondan Güney Azerbaycan'ın işçi ve köylülerine yardım etmeyi rica etmişiz. ... biz dört veya beş gündür bu sorunla ilgileniyoruz. Ben, konuyla ilgili az önce Moskova ile görüştüm. Beni, Moskova'ya davet ettiler ve istediklerimi sordular. Yanıtım, bizim Güney Azerbaycan'da yaşayan kardeşlerimize yardım etmekten öte isteğimizin bulunmadığı yönündeydi. Moskova'daki yoldaşlarımızda bizim isteklerimizi doğruladılar"*[68]. Öte yan-

[67] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 162, d. 28, vr. 1
[68] *AR SPİHMDA*, f. l. 162, d. 28, vr. 14-18

dan Bağırov, Moskova'ya sunduğu raporunda "İran Azerbaycanı'na yapılacak desteğin ne Şah, ne de İngiliz yönetimini kuşkulandırmayacak biçimde yürütülmesini talep etmekteydi". Konuya ilişkin konuşmasında Bağırov bu durumu şöyle dile getirmektedir: "*Sizin ciddi ve şerefli göreviniz bulunuyor. Siz çok önemli bir görev için oraya gönderilmektesiniz. Siz üzerinize düşen görevi başarılı biçimde tamamladığınız halde Azerbaycan halkı için büyük bir hizmet yapmış olacaksınız. Siz bu kutsal görevi başardığınız taktirde yüz yıllardır ikiye bölünmüş kardeşlik duygularını birleştirmiş olacaksınız. Siz uzun süreden beri ayrılmış kalpleri, sevgiyi, duyguyu birleştirmiş olacaksınız. Bu namus, şeref, sadakat ve gönül işidir*"[69].

24 Eylül günü yapılan toplantıda, güneyden dönen H. Şahgeldiyev şu sorunlara dikkat çekmişti: "*Biz Türkmençay köyünden geçerken* —M. C. Bağırov'un müdahalesi "aynı köyde Büyük Azerbaycan Halkını ikiye bölmüşler"— *buradaki köylülerle sohbet ettik. Onlar: "Biz burada toplantı yaptık. Aramızdan bir temsilciyi Tebriz'e göndermişiz. Gelip, burada Sovyet yönetimini oluştursunlar" dediler*"[70]. Bağırov, İran Azerbaycanı'na gönderilecek grupla gerçekleştirdiği konuşmalarında, görevin gizliliğine dikkat çekerek, oluşacak herhangi bir sorun karşısında Aziz Aliyev'in direktifleri doğrultusunda hareket edilmesi gerektiğini ciddi biçimde belirtmişti. Ancak, M. C. Bağırov'un ısrarlarına karşın, Sovyet yönetimi İran Azerbaycanı konusunda ciddi tereddütler geçirmekteydi. İran'a etki yapmak için, Sovyet İstihbaratı Kürt bölücü örgütlerinden yararlanmak için senaryolar hazırlamıştı. Öte yandan, İran konusunda uzman olan Sovyet Büyükelçisi Andrey Smirnov "Kürt kartıyla oynamanın" sakıncalı olduğunu vurgulamaktaydı: "*İran Kürtleri her zaman dış güçlerin oyuncağı olmuşlardır. Biz kesin biçimde Kürtlerle yapılacak yanlış oyunun dışında kalmalıyız. Bu şu anlama geliyor, Kürtlerle ilişkilerimizde onlardan kendi çıkarlarımız doğrultusunda yararlanmaktan kaçınmalıyız. Bizim, siyasetimiz Kuzey İran'daki Azerbaycanlılarla sınırlı tutulmalıdır*"[71].

İran yönetimi Azerbaycan sorunundan ciddi biçimde tedirgin olmaktaydı. 28 Ağustos günü işbaşı yapan Firugi hükümetinde Dışişleri Bakanlığını üstlenen Mirza Ali Han Süheylî, yabancı ülke-

[69] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 162, d. 28, vr. 19
[70] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 162, d. 30, vr. 14
[71] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 55

lerdeki bütün İran diplomatlarına birer gizli mesaj geçerek, Sovyetlerin önüne geçmek için İngiliz yanlısı tutum sergilemelerini ve Azerbaycan sorunuyla yakından ilgilenmelerini duyurdu. Bakan, Ankara'daki İran Büyükelçisini şöyle uyarmaktaydı: *"Eğer, durum böyle devam edecekse bizim Azerbaycan'ı kaybetme olasılığımız çok yüksektir"*[72]. Başbakan Firugi, SSCB ve Britanya yönetimlerinin İran'a karşı tutumlarını hafifletmek için elinden gelen her çabayı göstermekteydi. Bu amaçla, 8 Eylül günü Sovyet ve Britanya birliklerinin İran'da konumlandırılması hakkında anlaşma imzalandı. İngilizler başta Tahran'a girmeyi önemsemeseler de, başkentin Sovyet baskısı altında kalacağını göze alarak tavır değiştirdiler. İngiliz yönetimi Eylül başlarında kendi birliklerini kısa sürede başkente sokacağını Moskova'ya bildirdi. Churchill, Stalin'e Sovyet birliklerinin uygun koşullarda başkente yerleştirilmesini önerdi. Müttefik birliklerinin Tahran hattında olduğu sırada 16 Eylül günü Başbakan Fîrûgî, Rıza Şaha İran tahtından el çekmesi gerektiğini iletti. Oluşan koşulları göz önüne alan Rıza Şah oğlu Muhammed Rıza Pehlevi lehine tahtan vazgeçmeyi kabul etti. 17 Eylül günü Sovyet birlikleri, bir gün gecikmeyle İngiliz birlikleri Tahran'a girdiler. Aynı gün 22 yaşındaki Şah Muhammet Rıza İran Milli Meclisinde anayasayı koruyacağı ve ülkeyi parlamentonun kabul ettiği yasalar doğrultusunda yöneteceği sözünü vererek tahta oturdu. O, daha 1 Ocak 1926 yılında veliaht ilan edilmişti. İsviçre'de okumuş, eğitimini Tahran Askeri Okulunda tamamlamıştır. 1938 yılında Avrupa'dan dönüşü sırasında Bakü'de bulunmuş, Gliyer'in *Şah Senem* operasını izlemişti. Babası zamanında sık sık hükümet toplantılarına katılmıştır. Bu yıllarda o, ordu bakanlığı görevini yürütmekteydi. Aynı yıllarda resmen ordu bakanı olan Ahmet Nahçıvanî (köken itibariyle Nahçıvanlı'ydı) gerçekte onun yardımcılığını yapmaktaydı. 16 Mart 1939 tarihinde Mısır prensesi Fevziye ile evlenmişti[73]. Fevziye Hanım, İngiliz yanlısı Mısır Kraliyet ailesinden olup, eğitimini İngiltere'de yapmıştı. İngiliz tarafının ağır basması Britanyalı yöneticilerde genç şahı kendi yanlarına çekebilecekleri umudunu doğurmuştur. 21 Eylül günü taç giyme töreni düzenlendi. Aynı gün Şah tarafından formalite olarak ikinci Fîrûgî hükümetinin kuruluşu milli mecliste onaylandı. Yeni hükümetin ilk adımı eski bir aristokrat ailesinden

[72] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 35, vr. 9
[73] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 17, vr. 1

gelen, bir zamanlar bakan koltuğunda da oturmuş, Ankara Büyükelçiliği görevini üstlenmiş Halil Fehim'i (Fehimü'l-Mülk) Azerbaycan genel valisi atamak oldu. Atamanın gerçekleştirildiği gün, yani 21 Eylül'de Aziz Aliyev artık Tebriz'de bulunuyor ve onun önderlik ettiği grup İran Azerbaycanı'nda işbaşı yapmıştı[74].

İran Azerbaycanı'na gönderilen grup, 1941-1942 yıllarında önemli çalışmalara imza atmıştır. Sovyet Dışişleri Komiserliğinin M. C. Bağırov adına gönderdiği şifreli mektupta bu konunun altı özellikle çizilmekteydi: *"İran Dışişler Bakanı Süheyli, Tebriz'de Aziz Aliyev grubunun Türk dilinde yayınladığı "Vatan Yolu" gazetesi hakkında bizim Büyükelçimiz Smirnov'a şikayette bulunmaktadır. Smirnov, bakanın şikayetine gazetenin Azerbaycan'daki Kızıl Ordu askerleri ve Sovyet yandaşları için yayınlandığı yanıtını vermiştir. Soheyli, gazetenin İran vatandaşları arasında yayılmamasını rica etmiştir. Rica ediyoruz, Dışişler Bakanının isteklerine kanıtlayıcı bir yanıt veresiniz"*[75]. Konuyla ilişkili M. C. Bağırov'un Halk Dışişleri Komiserliği, Vlademir Dekanazov ve komiserliğin birinci sekreteri Arkadi Sobolev unvanına gönderdiği mektupta şu açıklamalar yer almaktadır: *"Süheyli'nin iddialarının esası bulunmuyor ve hangi amaca hizmet ettiği gayet iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca, Smirnov, Aliyev'in faaliyetlerini maksatlı biçimde farklı yansıtmaktadır. Aliyev'in tutumunun İran'da bulunan bizim diğer yetkililerden farklı yanı, onun onlarla birlikte sarhoşluk etmemesinden kaynaklanmaktadır. Aksine, onlara kendi sorumluluklarını anlatmaya çalışmaktadır. Anlaşılan, bu durum yoldaşları rahatsız etmektedir. Sizden ricam, bütün bunları Vyaçeslav Mihayloviç'e* [Dışişleri Komiseri Molotov – C. H.] *ulaştırasınız"*[76].

Tebriz'e vardığı günün ertesi, 22 Eylül'de güneye gelenlerle birlikte yaptığı toplantının ardından Aziz Aliyev, grubu bölge genelindeki şehirlerde yerleşen askeri birliklere göre dağıttı. Direkt yetki almayanlar ise Tebriz'de bekletilmekteydiler. Süleyman Rahimov liderliğindeki propaganda grubu, Meybullah Emir-Aslanov liderliğindeki tarım uzmanları, Ağaselim Atakişiyev önderliğindeki özel birim, Mustafa Kuliyev'in başını çektiği sağlık uzmanları, Mirza İbrahimov'un yönetimindeki basın-yayın işçileri, Yunus Haciyev'in

[74] *AR SPİHMDA*, f. l. 89, d. 4, vr. 4
[75] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 162, d. 1, vr. 17
[76] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 32-33

sorumlu bulunduğu I. Kafkas Birliğine bağlı gruplar Tebriz'de yerleşmek zorunda kaldılar. Gönderilen grubun 16'sı Makı'ya, 22'si Urmiye'ye, 15'i Zencan'a, 27'si Pehleviye'ye, 16'sı Hoy'a, 15'i Erdebil'e ve 15'i Nevşehr'e atandı[77]. Öte yandan, Tebriz'e turneye çıkacak olan Opera tiyatrosu için konser alanı hazırlıkları tamamlanmıştı. İlk çalışmaların tamamlanmasının ardından Aziz Aliyev 22 Eylül akşamı Tahran'a gitti. Sovyet birlikleri Tahran'ı ele geçirdiğinden üst düzey askeri yetkililer burada bulunuyorlardı. İki gün boyunca A. Aliyev, Azerbaycan Grubunun gelişi konusunda askeri yetkilileri, Büyükelçi A. Smirnov'u ve ticari müsteşar Alekseyev'i bilgilendirdi[78].

A. Aliyev, Tebriz'e geri döndüğünde, şehirdeki şeker ticaretini kontrolünde bulunduran Ermeni Budagyan sorun çıkartmak amacıyla halka yapılacak dağıtımını yasaklamıştı. Stoklardaki şeker ise gizlice İran'ın güneyine aktarılmaktaydı. Şehirdeki yaşamın altüst olmasından endişelenen Tebriz'in İngiliz ve Türk başkonsolosları A. Aliyev'den duruma el konulmasını rica etmekteydiler. Sorunu çözmek için belediye başkanı ve polis reisi Tebriz'deki askeri karargaha çağrılarak, durumun hemen önüne geçilmesi istendi. Bu sırada Sovyet Azerbaycanı'ndan Tebriz'e gönderilen yardım paketinin ilk ayağı 24 Eylül akşamı şehre ulaştı[79]. Bakü'den gönderilen 800 ton şeker, 360 ton un, 106 ton buğday, 300 bin metre parça ve diğer ürünler için gerekli harcamalar cumhuriyetin yerel bütçesinden ayrılmıştı. Bu yolla, 1941 yılı sonuna değin Bakü'den İran Azerbaycanı'na toplamda 1.494.053 metre parça, 2.548 ton küp şeker, 1.371 ton un, 1.814 ton buğday ve toplam değeri 2 milyon manata[80] ulaşan diğer ürünler gönderilmiştir[81].

Eylül sonu ile Ekim başlarında Aziz Aliyev grubu İran Azerbaycanı'ndaki bütün Alman şirketlerinin mal varlığına el koydular. "İran Express", "Veberbauer Transport", "Hes ve K-o", "AEG" şirketlerine ait toplam değeri 1.247.000 riyali bulan çeşitli mallar müsadere edilerek Sovyetler Birliği'ne gönderildi. Ayrıca, İran Milli Bankının İran Azerbaycanı şubelerindeki Alman vatandaşlarına ait

---

[77] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 179, d. 7, vr. 33-87

[78] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 1.

[79] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 3.

[80] Sovyet döneminde geçerli para birimi Azerbaycan'da "manat" adıyla kullanılmaktaydı.(ç.n)

[81] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 18.

11 hesap numarası belirlendi. Bu hesaplara yatırılmış 92.330.585 riyal 47. Kızıl Ordu birlikleri hesabına geçirildi. 25 Ağustos'a kadar İran tüccarlarının Almanya'dan aldıkları malların tamamı kontrol altına alındı[82].

Eylül-Ekim boyunca göçebe Şahseven boyları arasında ciddi çalışmalar yapıldı. Ağustos'ta İran birlikleri geri çekilirken onların bıraktıkları askeri silah ve araçlar Şahsevenlerin eline geçmişti. Kendi aralarında gizli çalışmalar yürüten Şahsevenlerin bu silahları Sovyetlere karşı kullanacağı kuşkusu yaygındı. Eylül sonunda Aziz Aliyev'in talimatı doğrultusunda Şahsevenler arasında ciddi propaganda çalışmalarına başlanmış, onların güveni kazanılarak ellerindeki silahların toplatılmasına başlanmıştı. Hazırlanan bir raporda Şahsevenlerin 32 boydan ve 40.020 kişiden oluştukları belirlenmiştir. Bunların elinde 21.490 deve, 7.967 at, 595.200 koyun, 50.260 büyük baş hayvan bulunuyordu[83]. Şahsevenler ellerindeki malları yitirmek endişesi içindeydiler. 28 Eylül günü Hiov'da Şahseven boy beyleriyle yapılan toplantıya Koca Beylilerden Ali Han Behram Han oğlu, Ecirlilerden Nüsret Bey, Hemzelilerden Kulam Han, Alarlılardan Yadullah Han, Hüseyin Ağa Han, Sahip Han, Halfelilerden Mir Kulam, Geyikilerden Hatem Han, Sarhanbeylilerden Alış Bey, Talmış Mikayillilerden Ferzullah Bey ve diğerleri katılmışlardı. Öte yandan, M. C. Bağırov Azerbaycan ÇEKA yönetiminde bulunduğu dönemlerde yakından tanıdığı Şahseven boy beyi M. Sarıcalinski'den aşiretlerine ellerindeki silahları geri vermeleri konusunda bir bilgi ulaştırmıştı[84]. Ellerindeki silahların toplatılmasını kabul eden Şahsevenler ayrıca Bakü'ye M. C. Bağırov'la görüşmeye de davet edildiler. Aslında, Şahsevenler Pehlevi yönetiminden memnun değillerdi. Kasım 1941 yılında Bakü'de M. C. Bağırov'un görüşünde bulunan Şahsevenler, İran'da olanlarla hiçbir ilgilerinin bulunmadığını bildirdiler. Onlara göre, aşiretlerinin tamamına yakını Sovyet Azerbaycan'ında bulunmaktadır ve kendileri de Yukarı Azerbaycan'la (Kuzey Azerbaycan) birleşmekten yanalar[85].

26 Eylül 1941 tarihinde Aziz Aliyev'e ulaşan bilgiler arasında Azerbaycan K(b)P YK sekreteri Sultan Kafarzade'nin ikinci grubun

---

[82] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 6, vr. 23.
[83] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 126, vr. 16.
[84] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 2, vr. 79-81.
[85] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 8.

güneye gönderildiği haberi de yer almaktaydı. Ekim'in ilk günlerinde 2. Grupla birlikte gelenlerin tamamının yerlere göre ataması yapılmıştı. A. Aliyev, daha önce 47. Kızıl Ordu birliklerinin yerleştirildiği bölgelerde çalışacak olanların atama işleminin Bakü'de yapılmasını ve direkt olarak bölgelerine gönderilmelerini karara bağlamıştı.

24 Ekim'de Aziz Aliyev, önderliğindeki grubun çalışmalarını ve İran Azerbaycanı'ndaki durumu kapsayan ilk raporunu M. C. Bağırov'a sundu. Raporda, Bakü'den parti, sovyet (sendika), kültür ve tarım uzmanlarının Azerbaycan'a gönderilmesinin başarılarından söz edilmekteydi[86]. Buna göre, toplum Sovyetlerin İran müdahalesini Sosyalizm'e tanınan bir fırsat olarak düşünmektedir. Öte yandan, yetkisindekilerin, belli çevrelerin oluşturmak istedikleri kargaşaya yol vermemeleri gerektiği uyarısında bulundukları aktarılmaktadır. Buna göre, Sovyet birliklerinin kontrolünde bulunduğu şehir ve köylerde halk arasında geniş propaganda çalışmaları yürütülmekteydi. Dağıtılan broşür ve bildirilerin topluma büyük etki yaptığı söylenilir. Bir çok yerlerde köylüler açık biçimde şöyle diyorlardı: "*Biz, Kızıl Ordunun İran Azerbaycanı'ndan çıkmasına fırsat vermeyeceğiz, yok eğer çıkacak olursanız biz de sizinle birlikte Sovyetler Birliğine göç edeceğiz. Şimdi, Azerbaycan'ın her bölgesinden İran yönetim birimlerinin yaptıkları yasadışı çalışmalar hakkında halk tarafından bize şikayetler ulaşmaktadır. Biz elimizdeki yetkiler ölçüsünde onların haklarını korumaya çalışıyoruz*". Rapor şöyle devam ediyor: "*Benim yetkim doğrultusunda kullanılması için Bakü'den 7 otomobil gönderilmiştir. Otomobiller biri gazetenin, biri S. Rehimov'un, diğerleri ise Tebriz, Urmiye, Makı, Pehlevi ve Zencan'daki bizim birliklerde görevli yoldaşların kullanımına sunulmuştur. Türkçe yayınlanan "Vatan Yolu" gazetesinin artık iki sayısı çıkmıştır. Gazete halkta sevince neden olmuştur. Urmiye, Pehleviye'de de Türkçe yayınlara gereksinim duyulmaktadır*". Aziz Aliyev raporunu şu sözlerle devam ettirmektedir: "*Tebriz'de son 15 yılda Türkçe hiçbir edebiyat, sanat, bilimsel ve teknik yayın yapılmamıştır. Şair ve yazarlar için hiçbir ortam hazırlanmayıp, aksine onlar yönetim tarafından sıkı takip altında tutulmuşlardır. Tebrizli şair ve yazarlardan Zeynel Gencî, Turhan Gencî, Nadir Fitret, Ruhî, Sadık Nahçıvanî, Heybullah Cavit ve diğerleri kendi çalışmalarını yayınlama fırsatı bulmamışlardır*". A. Aliyev raporunda İran

[86] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 33-45

Azerbaycanı'ndaki eğitime de değinmektedir: *"Bir kuralmış gibi bütün eğitim kademelerinde ve okullarda yönetim Farsların elindedir. Öğretmenler mevcut yürütmeliğe tepkilidirler. Onlar, derslerin Türkçe yapılmasını ve Fars kökenli öğretmenlere tanınan avantajların kaldırılmasını talep etmekteler*[87]*. Sağlık için yapılan yatırımları yok denecek kadar azdır. Biz, şimdilik Güney Azerbaycan'ın tıbbi sağlık haritasını hazırlamaktayız. Bu amaçla 6 Ekim günü bizim doktorlarla Prof. Fahrî Atam arasında Tebriz'de bir görüşme düzenlendi. Görüşme sırasında yerel doktorlarla Ermeni ve Fars doktorları arasında eğitimsel eksiklik açığa çıktı. Bakü'den getirilen ilaçların tamamı dağıtılmıştır. Kadın doktorlara, doktor kadrosuna ve kadınlar arasında çalışmak için hemşirelere büyük gereksinim duyulmaktadır. Özellikle, kadın hastalıklarının sayısında büyük artış bulunmaktadır. Erkek doktorlardan yararlanmanın bir takım geleneksel zorlukları görülmektedir"*[88].

Azerbaycan'da yaşamın normale dönüşmesinde İran yönetiminin ilgili olmadığına dikkati çeken A. Aliyev bu duruma raporunda şöyle değinmektedir: *"Tebriz valisi Fehimî kargaşa çıkaranları himaye etmektedir. O, bir çok sanayi müessesesinin çalışmadığını, tüccarların Tahran ve İngiliz yönetimindeki bölgeleri tercih ettiğini gayet iyi anlamaktadır. Buna karşılık vali pasif kalmayı tercih etmektedir. Öte yandan, bizim ekonomik sorunlara ilişkin önerilen çözüm paketlerimizden caymaktadır. Ancak, kendisiyle ilgili Tahran Büyükelçiliğimiz düzeyinde bir soruşturma başlatacağımı duyunca, biraz etkili olmaya başladı"*[89]*.* Aziz Aliyev, raporunda 47. Kızıl Ordu birliklerine bağlı bazı asker, subay ve yöneticilerin soygun, kundaklama, sarhoşluk ve hırsızlık olaylarına karıştıklarıyla ilgili de bilgiler aktarmaktadır: *"Tebriz ve diğer yörelerde Kızıl Ordu askerlerinin soygun olaylarına karıştıkları bilinmektedir. Geceler silah araması adıyla evleri arıyor, evdekilerin parasına el koyuyorlar. Bu tür olaylar yaygındır. Durumun önüne geçmek için gerekli çalışmalar sürdürülmektedir".* Raporun sonunda A. Aliyev bir konuya değinmeden geçmiyor: *"Ermenistan Dışişleri Komiser yardımcısı Güzelyan, bir İranlıya ait otomobile ganimet amacıyla el koymuştur. Komiserliğin defalarca çağrısına karşılık araba hâlâ sahibine geri verilmemiş-*

[87] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 39.
[88] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 40.
[89] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 41.

tir"[90]. Aliyev ayrıca, toplumun isteklerini de raporuna aktarmıştır: *"Biz, Kızıl Orduyu 20 senedir bekliyoruz. Daha fazla gecikemeyiz. Bize, sosyalizmi verin"*[91].

En önemli çalışma yayın alanında sürdürülmekteydi. İlk sayısı 4000 adet basılan *"Vatan Yolu"* gazetesinin nüshâları elde kapışılıyordu. Bölgeden gelen bilgiler arasında deniliyordu: *"Tebrizli bir ihtiyar gazeteyi eline alıp, bunu onun için okumayı rica etti. Okumaya başladığı sırada o derin derin soluklanıp şöyle dedi: "Tanrıya şükürler olsun, kendi dilimizde gazete okuyoruz""*[92]. Gazetenin toplumda oluşturduğu atmosfer ve sosyalist gelişmeler Azerbaycan'da İran yönetiminin sert tutumuyla karşılaşıyordu. Bunun üzerine Tahran yönetimi Azerbaycan'daki jandarma sayısını 3784'e yükseltmişti[93]. Ekim sonunda ise bizzat İran İçişleri Bakanı Cihanbanî Tebriz'e bir gezi düzenledi. 30 Ekim günü bakanın eyalet görevlileri ve elit kesimle bir toplantısı yapıldı. Bakan konuşmasında ayık olunmasını ve Şah'ın verdiği görevleri eksiksiz uygulamasının altını çizdi. Bakanın ardından söz alan vali Fehimî, halkın Kızıl Ordu tarafından yapılan propagandalara uymaması gerektiğini, ve Sovyet yapımı sinema ve gösterilere katılmamasını vurguladı.

Öte yandan Azerbaycanlı milletvekilleri "Güney Sorunu"nu İran Millet Meclisine taşıyarak ilgisizlikten şikayet ediyorlardı. Onlara göre, bütçeden ayrılan gelir Azerbaycan'a harcanmamaktadır. Başbakan Fîrûgî, milletvekillerinin sözlerini doğrulayarak, bundan sonra Azerbaycan'ın ihtiyaçlarının ödeneceği için gerekli çabayı göstereceği sözünü verdi. Başbakan konuşmasında: *"Azerbaycan İran'ın ayrılmaz parçasıdır ve her zaman devletle ilgili bütün sorunların çözümünde önde gelmiştir"* sözlerine de yer verdi[94]. Konuyla ilgili İran basını da uyarılmıştır. Basında, Azerbaycan'ın İran'ın başı, kalbi ve gözleri olduğu yönünde haberler yer alırken, onun İran ve İranlı kimliğine de dikkat çekilmekteydi[95].

Tahran gazetelerinden *Kuşeş*, Tebriz olaylarına dikkat çekerek şöyle der: *"Azerbaycan'dan üzücü ve hoş olmayan bilgiler alıyoruz. Denilene göre, Şah yönetiminden çok çekmiştir. Bunun acısını yö-*

[90] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 44.
[91] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 33.
[92] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 21.
[93] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 39, vr. 42.
[94] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 148
[95] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 14, vr. 41.

netim karşıtı tutumuyla ve merkezin atadığı görevlileri dinlememekle çıkarıyor"[96]. Gazete: "*şimdi Azerbaycan'daki memnun olmayan kesim İran'dan ayrılmak niyetindedir. Sevgili Azerbaycanlılar! Bütün İran hakları fark gözetilmeksizin aynıdır. İran sizin yiğitliğiniz sayesinde yaşamaktadır. Şimdiye kadar İran için göğsünü siper eden ve kan akıtan sizlersiniz. Kendi yiğitliğinizle İran için tarih yazanlar, sizlersiniz. Biz, Azerbaycan'a sevgi doluyuz*"[97]. Önde gelen Azeri aydınları İran basınının bu ani tavır değişimini pek hoş karşılamadılar. Tahran basınının tutumuna karşı Sovyet kayıtlarına yansıyan tepki konusunda: "*Tebrizli yazar ve gazeteciler bu tür yayınlardan yaka silkerek, yanıtlarında "bu ikiyüzlü ve kişiliksiz kimseler düne kadar bizi "Türkeher" (eşek Türk) olarak adlandırırken, bugün ise hileli yöntemlerle Azerbaycan'ı ballandıra ballandıra anlatarak bitiremiyor ve bizi kandırıyorlar*"" açıklamalarına dikkat çekilmektedir[98].

İran Azerbaycanı konusu Türkiye basınının da gündemini işgal etmekteydi. Ekim 1941 içinde Türk basınında özellikle *Yeni Sabah* ve *Cumhuriyet* gazeteleri İran Türklerine ilişkin geniş yazılar aktarmışlardır. Bunlar arasında *Cumhuriyet* gazetesi yazarlarından Hüseyin Cahit Yalçın kendi köşesinde durumu enine boyuna tartışarak şu konulara değinmektedir: "*biz bölgedeki Türklerin eğitim alanında Farslarla eşit haklara sahip olmadıklarına, kendi kültürlerini yaşayamadıklarına ve dillerini konuşamadıklarına kayıtsız kalamayız. Eskiden, İran parlamentosu kurulduğu sıralarda Türkçe konuşmalara müsaade edilmekteydi. Bizim dostumuz, Sayın Fîrûgî bir zamanlar İran'ın Ankara Büyükelçisiydi, şimdiyse başbakanıdır. Onun ilk işi parlamentoda Türkçe konuşmayı yasaklamak olmuştur*"[99]. *Cumhuriyet*'in bu yazı dizisinin ardından İran basınında Türkiye karşıtı geniş yazılar yer almaya başladı. Yanıt olarak İran basını, Türk dilinin İran'da nüfusun belli bir kesim tarafından konuşulduğuna dikkat çekmektedir. Gazetelere göre, Türkçe konuşmak, onların Türk olduğu anlamına gelmez. İran'daki Türkler her İranlı gibi bütün haklardan yararlanmaktadırlar. İran'ın bir resmi dili bulunmaktadır ve bu dilde konuşmak bir zorunluluktur. Gazeteler,

[96] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 14, vr. 88-90.
[97] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 14, vr. 88-90.
[98] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 100.
[99] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 148.

Azerilerin eski Farslar olduğunu, Azerbaycan dilinin onlara XVI. yüzyılda zorla öğretildiğini kanıtlamaya çalışıyorlardı.

İran ve Türkiye basınında Azerbaycan'a ilişkin yazılar en çok M. C. Bağırov'u rahatsız etmekteydi. Aziz Aliyev'in raporunu değerlendiren M. C. Bağırov bu rahatsızlığını hiç de gizlemiyordu: "*Osmanlı Türkleri İran Azerilerini yeniden sahiplenmek eğilimindeler. Anlaşılan onlara, Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerilerin kendi soydaşları olduğu yönünde bilgiler ulaşmıştır. Anlayamıyorum, peki bu zamana kadar neredeydiler? Bugüne kadar önlerindeki engel kimlerdi? Durum o yere varmış ki Ankara ile Tahran söz düellosuna başlamışlar. Söylediklerine göre, devletin onlara sahip çıkması gerekiyormuş. Sanki 5 milyon Azeri sahipsizmiş. Her iki taraf da ağabeyi olmak iddiasındadır. Ortada bir paylaşım sorunu yaşanmaktadır. Özellikle, Tahran bazı gerçekleri yeni keşfetmişçesine kendisini yitirmiştir. Bizim amacımız ve izleyeceğimiz yol kendimizce iyi bilinmektedir. Biz Sovyet Azerbaycanı'nda yaşayan Azeriler amacımıza büyük ölçüde ulaşmışız. Bundan dolayı şimdi, bin yıllık devlet geleneğine ve tarihe sahip Azerbaycan ulusunun varlığını itiraf etmek zorunda kalmışlar*"[100]. Bağırov, yapılacak çalışmalarla ilgili A. Aliyev'e 10 Kasım günü görüş ve açıklamalarını içeren bir talimatname sunmuştu. *Vatan Yolunda* gazetesinin başarılarına değinen Bağırov, sonraki sayılarından itibaren özet bilgilere yer verilmesini, kültürel içerikli yazılara karşılık siyasal konulara yer verilmesini önermekteydi: "*İleri gelen entelektüelleri gazete bünyesine toplamak başarılı bir girişimdir, ancak gene de bazı şeylerden sakınılmalı. Özellikle, gazete çalışmalarına katılmak isteyenleri kontrol etmek gerekmektedir*"[101]. Bağırov, Hoy, Pehleviye ve diğer şehirlerde yayınlanan gazeteleri de başarılı bulduğunu ve onayladığını belirtmektedir. Propaganda etkinliklerini genişlendirmek amacıyla Bağırov'un önerisi doğrultusunda Bakü Opera ve Balet Tiyatrosunun çalışanları 15-20 Kasım arasında Tebriz turnesi düzenlediler. Bununla, "bölgedeki toplumun etkilenmesi açısından, Sovyet Azerbaycan'ının sanat alanında yakaladığı gelişimi" mesajı verilmekteydi.

Bağırov'un sıkça vurguladığı en önemli sorun, Kürt konusuydu. Bu konuda sık sık uyarılarda bulunan Bağırov, bir açıklamasında

[100] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 9-11.
[101] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 90.

konunun altını çizerek şöyle der: "*Kürt sorunu İran ve Türkiye'nin en zayıf noktası, İngilizlerin ise sevimli silahıdır. Bunu hiçbir zaman, özellikle de bu durumda gözden kaçırmamalıyız. Güneydeki Azeriler ile Kürtler arasında diyalogun kurulması için her türlü çaba gösterilmelidir. Ne pahasına olursa olsun Kürtlerle ortak bir dil bulmalıyız. Bizim Kürtler arasındaki çalışmalarımız, onların dış istihbaratın yaydığı bilgilere uymaması, Kürt devleti kurmak amacıyla silahlanmalarına engel olunması yönünde olmalıdır*"[102].

Bağırov'a göre, İran Azerbaycanı'nın belli kesiminde, özellikle de birkaç yıl öncesine kadar Sovyet Azerbaycanı'nda yaşayan ve İran'a sürgün edilenler arasında sosyalist yönetimini benimsenmesi yolunda yoğun çalışmalar yapılmaktadır. Bize bu doğrultuda İran Astara'sı, Erdebil ve Pehleviye'den bilgiler ulaşmaktadır. Bu türden girişimlerin arkasında dış istihbaratların olduğu gayet anlaşılmaktadır. Bundan dolayı oluşmakta olan yeni komünist gruplarla, özellikle de Ermeni, Asurî, Tudeh gibi partilerle ilişkilere dikkat edilmelidir[103]. Bağırov'un dikkatinden kaçmayan bu gibi etkinlikler arasında başını Ermenilerin çektiği İran Halk partisinin çalışmalarıdır. Kasım 1941 yılında Tebriz şubelerini açan grubun başında partinin ağır topları Erdeşir Ovanesyan, Davit Gevorgyan, Ali Emir Hızı gelmekteydiler. Bu amaçla Bağırov, İran Taşnakları konusunda dikkatli olunması gerektiğine dikkat çekerek şöyle der: "*Bizdeki bilgiler, Taşnakların Sovyetlerin sempatisini kazanarak kargaşa çıkartmak eğiliminde olduğu yönündedir. Bütün bu parti ve örgütlerin doğrudan dış istihbaratça desteklendikleri, sır değildir*". Örneğin —der Bağırov— "*Asuriler her zaman kendilerini İngilizlere yakın hissederler, neredeyse İngiliz Gizli Servisinin casuslarıdırlar. Bu gerekçeyle onların çalışmaları kuşku doğurmaktadır*"[104]. Bağırov, mektubunun sonunda Tebriz aydınları, Kürt ve Şahseven aşiret liderlerinin Bakü'ye gelişini olumlu değerlendirmekte ve bu gibi çalışmaların daha üst düzeylere taşınmasını önermekteydi. Derken, 18 Kasım'da Şahseven, 20'sinde Tebriz aydınları ve 27'sinde de Kürt aşiret liderleri Bakü ziyaretini gerçekleştirdiler. Gelenler bizzat Bağırov tarafından kabul edildiler. Onlara Bağırov'un güneydeki atamaları Süleyman Rüstem, Süleyman Rahimov ve Mirza İbrahimov da eşlik

[102] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 4, vr. 91-92
[103] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 85, vr. 4.
[104] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 85, vr. 4

etmekteydiler. Tebriz aydınlarıyla yapılan görüşmelere katılan M. S. Ordubadî, Bağırov'un konuklara ilgisini şöyle anlatmaktadır: "*Yoldaşları burada görünce bizim Azerilerin gözleri doldu. Bu onlara duyulan özlemin doğal ifadesidir*"[105]. Görüşme sırasında Bağırov, İran yönetiminin Azerbaycan bütçesinin hiç değilse bir kısmını buranın alt yapı ve imar işlerine harcaması gerektiğine dikkat çekti: "*Biz bu konuda sesimizi yükselterek, 5 milyonluk halkı sömürdüğünüz yeter. İnanılır gibi değildir. İranlı Azeri kardeşlerimizin, hatta İran yönetiminin anladığını sanıyoruz, aksi durumda sesimizi duyurmakta kaçınmayız. Nerede okul, Azerilerin kendi dillerinde eğitilmeleri, kendi dillerinde gazete ve yayınları? Bu sorunları onların önüne dikeceğiz. Şimdilik bunlara sıra gelmedi. Bizim isteğimiz, Azerbaycan halkının kendi haklarını kendisinin tayin etmesinden ibarettir. Onlara kendi haklarını özgürce yaşamak olanağı sağlansın. Eğer biz Azerbaycanlıysak, kendi soydaşlarımızı tanırız. Onların gücünü de biliyoruz. Artık esarete son vermeliyiz. Azerbaycan ulusu 10 yıllarca, 100 yıllarca sömürge altındadır. Eğer sizlerin sözü, eylemi, yolu birse büyük başarılar kazanırsınız. Size destek olmak bizim görevimizdir. Burada gördüklerinizin* [Sovyet Azerbaycan'ı kastediyor] *hepsi Azerbaycan halkınındır. Siz de birer Azerbaycan evladı olduğunuzdan buradaki hakkınızı almakta özgürsünüz. Ancak, sizde de bir çaba olmalıdır. Milletin atar damarı çalışmalıdır*"[106].

Bölgedekiler eve dönüşlerinin ardından Bakü görüşmelerinin içeriğinin öğrenilmesinden dolayı İran tarafının baskısına uğradılar. Bunu aşırı takipler izledi. Ancak, A. Aliyev'in devreye girmesi bu girişimleri önledi.

1941 sonunda Bağırov, İran Azerbaycanı'nda yapılan çalışmalarla ilgili Stalin'e sunacağı raporunu tamamlamış sayılırdı[107]. Azerbaycan'a sağlanılan destek, sürdürülen siyasal çalışmalar, alınan ekonomik ve kültürel önlemler, sağlık sorunları raporun genel içeriğini oluşturmaktaydı. Bağırov raporunda, Tebriz'deki kimsesiz çocuklar yararına çocuk evlerinin açılmasını ve burada verilecek eğitimin Azerice yapılmasını Stalin'den rica etmekteydi[108]. Raporda diğer konulara da dikkat çekilmekteydi: "*Bazı ordu birlikleri ve*

[105] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 130.
[106] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 10, vr. 137-138
[107] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 18-31
[108] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 31.

grupları gereken gözetim sağlanılmadığından firar etmekte, soygun ve gasp olaylarına karışmaktalar. Sarhoşluk olağan hal almıştı. Bütün bunlar, İran'daki Sovyet Askeri birlikleri komutanı General Novikov ve askeri komiser Yarkov'un disiplini önemsememelerinden ileri gelmektedir. Zaman zaman bölük ve manda arasında kontrol yapmakta, vakitlerini genelde içki masalarında ve kahvehanelerde geçirmekteler. Novikov'un ünü, İranlı bir generali bizim yoldaşlardan birine "Sizin komutan ölene kadar içiyor, onun masa arkadaşı ise Askeri Şura üyesi binbaşı komiser Yarkov'dur" dedirtecek kadar yayılmıştır. Kafayı çektikten sonra Novikov, İran ve Kafkas Ötesi askeri birliklerimiz hakkında İngilizlere bilgiler aktarmaktadır. Tebriz'deyken o, ünlü Taşnak Budagyan kardeşleriyle arkadaşlık kurarak onlarla içki meclislerinde saatlerce eğlenmektir"[109]. Buna karşılık General Novikov ve Binbaşı Yarkov da Aziz Aliyev grubu hakkında Moskova'ya gizli bilgiler sızdırmaktaydılar. Ancak, Bağırov'un baskısı sonucu Novikov İran'daki görevinden oldu.

Bu durum, Aziz Aliyev grubunun çalışmalarını sürdürmesi için yeterli olmadı. Konuyla ilgili Sovyet Büyükelçisi A. Smirnov, Dışişleri Komiserliği'ne 12 Ocak 1942 tarihli geniş bir rapor sundu. 17 Ocak tarihinde Bağırov'a gönderilen V. Dekanozov'un telgrafında Aliyev grubunun çalışmalarının yabancı konsoloslukça sır olmadığının altı çizilmekteydi. A. Kulajenkov'un tutanaklarında ise aşağıdaki bilgiler yer almaktaydı:

1. Yeterli kanıt olmadan "Azerbaycan'ın Sesi" gazetesi kapatılmış ve gazetenin bürosunda aramalar yapılmıştır.
2. Aralık başlarında Aliyev, İranlılar vasıtasıyla Urmiye'deki Sovyet birlikleri komutanı Selivanov'a bir mektup göndermiştir. Mektubunda, halkın elindeki silahların toplatılmamasını, toplanan silahların da geri verilmesini talep etmektedir. Bu mektup İran yöneticilerinin eline geçmiş ve Urmiye valisi bu konuda bir rapor hazırlamıştır.
3. 16 Aralık günü Aliyev'in yardımcısı Emiraslanov, Urmiye vali yardımcısını tutuklattırarak Tebriz'e getirtildikten sonra ise serbest bırakılmıştır. Tutuklanma gerekçesi olarak Kürtlerin dövülmesi gösterilmektedir. Emiraslanov, sözde vali yardımcısını

[109] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 30.

hayati tehlikede olduğundan dolayı tutuklanma süs vererek kurtarmıştır.

4. Azerbaycan Dışişleri Komiseri Yardımcısı Atakişiyev 30 Aralık günü Serap şehrinin ileri gelen birkaç toprak ağasını göz altına alarak jandarma eşliğinde yargılamış, ardından onların jandarma tarafından tutuklanmasını emretmiştir. Konuyla ilgili bölge valisi bir rapor hazırlamıştır.

Büyükelçi A. Smirnov'un tutanaklarında ise şu bilgiler yer almaktadır: *"Aliyev grubu çalışmalarının bizim lehimize bir destek sağlaması, anlaşılması güç bir konudur. Ayrıca, o, burada kendisini Azerbaycan K(b)P MK'nin sekreteri olarak tanıtmaktadır. Onun önderliğinde sürdürülen çalışmaları İranlıların, Türkleri ve İngilizlerin tepkisine yol açmaktadır. Aliyev grubunun faaliyetleriyle ilgili sadece Sôheyl'i değil, Bullard Reader* [İngiliz Büyükelçi – C. H.] *ve Türk Büyükelçisi de bilgi sahibidirler"*[110]. Telgrafın sonunda V. Dekazonov, Büyükelçi A. Smirnov ile Aziz Aliyev arasında hâlâ sıcak bir ilişkinin kurulmasının mümkün olmadığını Bağırov'un bilgisine sunmaktadır. Telgraf üzerine Bağırov, V. Dekazonov'la bir telefon konuşması gerçekleştirmiştir.

Bununla da yetinmeyen Bağırov, aynı gün içinde, yani 17 Ocak tarihinde Kremline V. Dekazonov unvanına bir yanıt telgrafı gönderdi. Telgrafta, Bağırov *"Sizinle konuşmamızın ardından Aliyev, yerel yönetimin faaliyetlerine karışmaması konusunda uyarılmıştır. Ayrıca, Smirnov'la sıkı ilişki kurması, onun onayı alındıktan sonra mevcut sorunlarla ilgili yerel yönetime baş vurması gibi konular da kendisine hatırlatılmıştır. Ben, bugün Aliyev'e hemen Tahran'a gitmesini Kulajenkov'un tutanağı konusunda Simirnov'la görüşmesini önerdim. İngiliz, Türk ve diğer temsilcilerin Aliyev'in kimliğini öğrenmesi konusuna gelince, bu Aliyev ve grubundan kaynaklanan bir durum değildir. Korkarım bu, durumu ciddiye almayıp gününü sarhoşlukla geçiren yoldaşlarımızın hatasından ileri gelmektedir. Mevcut ortam, bize ilk günlerde olduğu gibi başlattığımız önemli işleri tamamlamaya fırsat tanımamaktadır. Smirnov veya birileri bizim emeğimizin boşa çıkması için çalışmaktalar"*[111].

[110] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 35, vr. 2.
[111] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 35, vr. 3

Belgeler bize, Sovyet Azerbaycanlı siyasi görevlilerinin faaliyet alanını kısıtlamak ve onları zamanla Güney'deki olayların dışında bırakmak düşüncesinin Sovyet yönetiminden kaynaklandığını göstermektedir. Büyükelçi Smirnov'un Aliyev grubu aleyhinde raporlar, telgraf ve tutanaklar sunması da bizzat Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin isteği doğrultusunda gerçekleşmekteydi. Bu daha çok savaşın başlarında Sovyetlerin aldığı yenilgilerden kaynaklanmaktaydı. Diğer bir etken ise, Tahran'da Sovyetlerle İngiliz ve İran yönetimi arasında gizli sürdürülen üçlü anlaşmanın yolları aranılıyordu. Sovyetler acil desteğe gereksinim duyduklarından, İran Azerbaycanı'nda başlattıkları "*Bolşevik söylemden*" hızla kaçınmaya çalışıyorlardı. Üçüncü bir etken ise, Sovyetlere yapılacak silah yardımının sevkiyatı İran üzerinden gerçekleştirilecekti. İran tarafı bu durumu kendi sınırlarının korunması için SSCB'den resmi güvence almak amacıyla kullanmaktaydı[112].

Böylece, Sovyetler dışarıda olduğu kadar kendi içinde de bir savaşa tutulmuştu. Rusya ile Sovyet Azerbaycanı arasında ilan edilmemiş bu savaşında Bağırov ta işin başında büyük yetkiler ele geçirmişti. Gizli savaş bir yolunu bulup bu yetkileri Bağırov'un elinden almaya çalışıyordu. Bu amaçla, 1941 sonu ile 1942 yılı başlarında Sovyet yönetimi askeri, siyasi, diplomasi görevlilerinin ve gizli servis işçilerinin eliyle Sovyet denetimi altındaki bölgelerde çeşitli sabotajlar düzenleyerek M. Bağırov'a bir şeyleri kanıtlamak amacıyla Sovyet Azerbaycanlı siyasi görevlilerinin geri çağrılmasına bahane hazırlamaya başladı. Nitekim, İran Azerbaycanı'ndaki gelişmelerin zaman geçtikçe ulusal bir seyir alması Sovyetler'in hiç arzu etmediği bir şeydi. Bunun için Büyükelçi A. Smirnov, İran Azerbaycanı'nda Türkçe yayınlanan ve ellerde tutulan *Vatan Yolunda* gazetesinin kapatılmasını ısrarla Dışişleri Komiserliği'nden rica etmekteydi. Bu, tam da gazetenin Mirza İbrahimov, Süleyman Rüstem, İsrafil Nazarov, Osman Sarıvelli, Mehdihan Vekilov, Kılman Musayev (İlkin), Şemsi Bedelbeyli ve diğer aydınların katılımıyla kadrosunun

[112] Mevcut durumu iyi değerlendiren Türkiye de İran konusunda söz sahibi olmaya başlamıştır. Türkiye, özellikle Doğu ve Batı Azerbaycan'da prlaganda çalışmalarını sürdürmekteydi. Onlar, bölgedeki Türk halkının güvencesini almak için Kürtlerle aralarındaki sürtüşmeleri gerekçe olarak sunmaktaydılar. Onlara göre, "Azerbaycan halkını Kürtlerin soygunundan sadece Türkiye kurtarabilir". Konuyla ilgili Sovyet Büyükelçisi şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "Türkler, savaş sonrasında Azerbaycan'ı Türkiye ile birleştirmek eğilimindeler". Bkz. AR MDA, f. 28, l. 4, d. 2, l. 52.

oluştuğu bir döneme denk gelmekteydi[113]. M. C. Bağırov, gazetenin kapatılacağına ilişkin söylentilere V. Dakanozov ve SSCB Dışişleri Komiseri Yönetim Masası Sekreteri Arkadi Sobolev'e çektiği telgrafla tepkili olduğunu belirtti: *"İran yönetiminin İran Azerbaycanı'nda bize karşı sergiledikleri tavır Tebriz'de Alman faşistlerinin savaş hattındaki çalışmalarını konu eden filmler oynatacak hadde varmıştır. Bizzat, Tebriz valisinin katkıları doğrultusunda faşist yanlısı "Azerbaycan'ın Sesi" gazetesi yayınlanmaktadır. İran Azerbaycanı şehirlerinde bizimle yakın temasta olan yöneticiler vali tarafından görevlerinden alınmaktalar. Bu durumda "Vatan Yolunda" gazetesinin yayınını durdurmayı düşünmek bir yana, tam aksine Smirnov'a bize karşı yerel yönetimlerin yaptıkları sabotajlara ciddi tepki vermesi önerilsin"*[114]. M. C. Bağırov konuyla ilgili Stalin'e geniş içerikli bir mektup göndermeyi de göz ardı etmedi.

1942 yılı başlarında gerçekleşen Sertip-zade Ayaklanması tarafların eline gerekli bahaneleri vermekte yardımcı oldu. Sertip-zade eskiden Komunterler bağlantısı olmasına karşın, sonradan Alman istihbaratına yardakçılık yapmaya başlamıştır. Zamanında, Sovyet Azerbaycanı'ndan sürgün edilen Agayev ve Resulov'la birlikte Sovyet sınır bölgeleri Karadağ, Culfa ve Merend'de sosyalist bir yönetim oluşturmak adına çeteler kurmuştu. Hatta, çetenin ele geçirdiği bölgelerden yerel idareciler kovulmuş ve kendilerince bir yönetim biçimi oluşturmuşlardı. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Bakü'den Tebriz'e hareket etmek üzere yola çıkan Aziz Aliyev Nahçuvan'da bulunuyordu. Kendisine, Bağırov'un "çete birliklerinin ortadan kaldırılması" hakkındaki emri Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mir Timur Yakubov tarafından bir telgrafla ulaştırıldı. Telgrafta şöyle deniliyordu: *"Yoldaş Bağırov, bu türden çıkışların zararlarının halka anlatılmasını önermektedir. Diğer yandan çeşitli şahıslardan alınmış para ve silahlar anında geri verilmeli, tutuklu yöneticiler serbest bırakılmalıdırlar".* Bunun üzerine Aziz Aliyev beraberindeki grupla birlikte Merend'e gitti. Yapılan görüşmeler sonucunda çete zorluk çıkartmadan etkisizleştirildi ve Culfa'ya getirilerek burada gözetim altında tutuldu[115].

---

[113] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 179, d. 7, vr. 34-35.
[114] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 1, vr. 33-34
[115] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 43, vr. 14.

İran, yaşanan gelişmelerden Azerbaycan'a ordu göndermek amacıyla yararlanmak niyetindeydi. Durumu sezinleyen M. Bağırov, 7 Ocak 1942 yılında konuyla ilgili Stalin'e bir rapor gönderdi. Öte yandan, Dışişleri Komiserliğine sunduğu bilgiler arasında, İngilizlerin onayı ile İran yönetiminin eşkıya olarak tanımladığı bizim yandaşımız olan güçleri ortadan kaldırmak eğiliminde olduğuna dikkat çekmekteydi. Ona göre, amaçları, kontrolümüzdeki bölgelerde bizim denetimimizi zayıflatmaktır. Ayrıca, İran'ın bizim kontrolümüzdeki bölgeye ordu göndermek girişimiyle razılaşamayız. Bu, bir provokasyon girişim olacaktır[116].

Sorunun önüne geçilmesi için, M. C. Bağırov, Ocak 1942 yılında İçişler Komiseri yardımcısı V. Merkulov'a ve Dışişleri Komiseri yardımcısı V. Dekazonov'a çağrıda bulundu. Çağrısında, özellikle İngiliz gizli servis elamanlarının Kürtler arasındaki yürüttükleri çalışmalar vurgulanmaktadır. Şöyle der: "*İngiliz güvenlik güçleri sadece Britanya'nın kontrolündeki bölgelerde değil, aynı zamanda bizim birliklerin denetimindeki topraklarda da hiçbir sorun yaşamadan dolaşmaktalar. Bulundukları yerlerde, özellikle de Kürtler arasında silah dağıtmakta ve onları İran yönetimine karşı kışkırtmaktalar. Doğrudur, onlar silahları bizzat kendileri dağıtmıyorlar, ancak Kürtlerin oturdukları alanların sınırına arabalar dolusu sevkıyat gerçekleştirmekteler. Ardından da Kürtlere buralarda silahlar olduğunu söyleyerek, yönlendirmekteler. Kürtler ve Azerbaycanlılara karşı yaptıkları propagandalarda silah zoruyla bile olsa kendi bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiği düşüncesini yaymaktalar. Onlara müdahalede bulunmayacaklarını, ancak yine de İran hükümetini desteklediklerini söylemekteler*". Bağırov, bununla Aziz Aliyev'e karşı yaklaşmakta olan tehlikeyi önlemek amacındaydı. Nitekim, çağrısında açık biçimde buna dikkat çekerek şöyle devam etmektedir: "*İngilizlerin bütün bu çalışmaları bizim bölgedeki elamanlarımızın adına yazılmaktadır. Onlar bu düzen bozucu faaliyetlerin bizim görevliler tarafından yapıldığına dair büyükelçimizi ikna etmekteler. Yoldaş Smirnov ise kontrole gerek duymadan, görevlilerimizin görüşlerini almadan suçu bizim üzerimize atmaktadır. Sözde bizim görevlilerin kendilerini yönetemedikler hakkında büsbütün yanlış bilgileri doğru diye Moskova'ya iletmektedir. Oysa, görevlilerimiz tam titizlikle çalışmaktalar. Şimdiye dek onlardan kimse İngiliz*

[116] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 35, vr. 36-37

denetimindeki bölgelere ayak basmayıp. Öte yandan, bizim İran'daki askeri birliklerimizin yanlış tutumları hakkında bende bulunan bilgileri Moskova'ya sundum. Bütün sorun İngilizlerin, İranlıların ve Türklerin İran Azerbaycanı halkı arasında bizim her geçen gün artan nüfuzumuzdan rahatsız olmalarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı, bütün dış istihbarat birlikleri bizim Güney'deki çalışmalarımızın önüne geçmek için her türlü yönetimi denemekteler. Kanımca, bütün bu olup bitenleri başta Smirnov olmakla bizim yoldaşlar doğru değerlendiremiyorlar". Açıklamasının sonunda Bağırov oldukça ilginç bir konuya dikkat çekmektedir: *"Ben, sizlerin ilgisini daha önemli bir konuya çekmek niyetindeyim. Bu İngiliz, İran ve Türkleri bizim çalışmalarımızı baltalamak adına sıkça yararlandıkları bir konudur. Bu, İran Azerbaycanı halkı, Kürtler, Asuriler ve Ermeniler arasında çalışan bizim grubun yürüttüğü faaliyetlerin paralelliği ve tekrarından ileri gelmektedir. Ben, Ermenistan İçişleri Komiserliği'ne bağlı çalışanların ve istihbarat elemanlarının faaliyetlerini esas almaktaydım. Sovyet İçişler Komiserliğinin onların İran'dan çıkması hakkında kesin uyarısının olmasına bakmayarak, hâlâ kendi çalışmalarını sürdürmekteler*"[117]. Sovyet Ermenistan istihbarat birimlerinin İran Azerbaycanı'ndaki çalışmalarına karşı mücadeleleri dışında Azerbaycan Güvenlik birimleri İran'da, özellikle de Tebriz'de faaliyet gösteren Taşnak Partililerin çalışmalarını da yakından izlemekteydi[118].

Moskova yönetimi, Tahran büyükelçisi A. Smirnov'la konuşulacağına ve A. Aliyev'le ilgili mevcut gerginliğin giderileceğine söz vererek M. C. Bağırov'u sakinleşmeye çağırdı. Ancak, Bağırov, Aliyev'i kısa sürede Tahran'a giderek A. Smirnov'la görüşüp sorunları gidermesi konusunda uyarmaktan da geri durmadı. O, A. Smirnov'un da gereken uyarıları aldığını belirtmekteydi.

Bağırov, açıklamalarında Sovyet Azerbaycanı'ndan giden elemanların psikolojik olarak etkilenmemelerini üzerine basarak vurgulamaktaydı: *"İlk günkü gibi, başladığımız kitlesel aydınlatma faaliyetlerinden, kültürel amaçlı çalışmalardan, genel anlamda bütün bu yüce değerler adına seçilmiş hedeften sapılmamalı. Aynı ruhta devam edilmeli"*[119].

---

[117] *AR SPİHMDA*, f. 1, 89, d. 38, vr. 27-28.
[118] Daha geniş bilgi için bkz. AR MTN Arşivi, d. 862, cilt II, vr. 829-837.
[119] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 38, vr. 3.

Karadağ, Merend ve Culfa'daki olayların yatıştırılmasının ardından 18 Ocak günü Tebriz'e dönen Aziz Aliyev, burada yeni atanmış Başkonsolos A. Kulajenkov'la A. Smirnov'a sunduğu tutanakla ilgili bir görüşmede bulundu. Ancak, görüşme sırasında konsolosun hiçbir tutanak hazırlamadığı, Smirnov'a sadece kendi güncesinde yer alan bir takım bilgiler sunduğu anlaşıldı. Yanıt olarak, A. Aliyev başkonsolosun verdiği bilgilerin tutarlı tarafının olmadığını belirtti. Ardından, Aliyev 21 Ocak günü Smirnov'la bir görüşme gerçekleştirmek amacıyla Tahran'a gitti. Yapılan işler hakkında büyükelçiye bilgi veren Aliyev, yapılan yanlışların neler olduğunu sordu. Önce suskun kalan Smirnov, yanıtında *"İran Azerbaycanı toplumunun yeterli kadar devrimci olduğunu, daha fazla tebligat faaliyetlerine gerek duyulmadığını"* belirtti. Smirnov, Aziz Aliyev'e Tebriz'i terk etmesi, Bakü'ye dönüp oradaki çalışmalarının başına geçmesi gerektiğini söylemekten de çekinmedi[120].

Bunun üzerine A. Aliyev, Bağırov'a 28 Ocak 1942 yılında geniş bir rapor gönderdi. Raporunda Smirnov ile Kulajenkov'la yaptığı görüşmelere değinerek: *"Halk arasında tebligat ve propaganda çalışmalarının durdurulması hakkında Simirnov'un tavrını yanlış ve zararlı görüyorum. Smirnov, bizim yürüttüğümüz çalışmalara gölge düşürmekte, bize karşı güvensizliğin oluşması için çaba harcamaktadır. Smirnov, hükümet karşısında Fîrûgî ve Süheyli* [İran'ın Başbakan ve Dışişleri Bakanı] *kabinesinin savunulması gerekliliği görüşüne öncelik tanıyarak, onların Sovyetlerle anlaşmaya yakın çizgide olduklarını vurgulamaktadır"*. A. Aliyev, eleştiri hedefine oturttuğu Simirnov'u haksız bulmakta ve onun bilgilerini çürüterek *"Firugî yönetiminin bizimle değil İngilizlerle anlaşmadan yana olduğunu, ayrıca bu kabinenin de zaten İran kamuoyunca artık desteklenmediğini"* raporuna geçmektedir[121].

Aziz Aliyev'in görüşlerinde ne denli isabetli olduğu anlaşıldı. Yedi ayda dört kez hükümet kriziyle sarsılan Fîrûgî kabinesi daha fazla dayanamayıp 9 Mart 1942 yılında istifasını sundu.

Smirnov'un öngörülerinin yanlışlığı A. Aliyev'in 28 Ocak tarihli raporunda aksini bulmuştur: *"Elçilik yaptığı yedi ay boyunca Smirnov kendisine bir tek bile güvenilir haber kaynağı oluşturamamıştır. Onun bilgi kaynağını Britanya Büyükelçisi Bullard, Firugî,*

[120] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 40, vr. 28-35.
[121] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 40, vr. 36-37.

Süheyli, ticaret müvekkilinin yardımcısı, kendisi bir düzenbaz olan Beloşapkin, çeşitli servis görevlileri ve kabine üyeleri oluşturmaktadırlar". Bunu doğrular gibi, 14 Ocak 1942 yılında İran Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı İkbal, Smirnov'la gerçekleştirdiği görüşmeden, elçinin ülkenin iç işleri ve toplumsal olayları dışında kaldığı, demokratik güçlere hiçbir destekte bulunmadığı yorumunu çıkarmıştır. İkbal'a göre, bizzat Smirnov'un öngörü yoksunu olması eski başbakan ve faşizm yanlısı olan Ali Mensur'un Horasan valiliğine atanmasında etkili olmuştur. Smirnov'un yetkisizliği, Tahran'daki Sovyet Büyükelçilik binasının duvarlarına faşist amblemi kazılması ve Almanya'yı övücü sloganların yazılmasıyla da anlaşılmaktadır[122].

İran Millet Meclisi 16 Ocak günü gerçekleşen oturumunda Sovyet-İngiliz-İran anlaşması görüşmelerini değerlendirdi. 80 kabul, 8 karşıt ve 5 çekimser oyla parlamento anlaşmayı onayladı. Milletvekilleri anlaşmayı onaylamak konusunda hükümete tam yetki verdiler. On gün sonra, 29 Ocak 1942 akşam saat 18.15'de Tahran'da Sovyetler Birliği, Büyük Britanya ve İran arasında ittifak anlaşması yapıldı. Anlaşmaya Sovyetler adına A. Smirnov, Britanya adına Bullard, İran'ı temsilen de Dışişleri Bakanı Süheyli imzaladılar. İmzalama törenine Başbakan Firugî de katılmıştı. Katılımından dolayı Mareşal Stalin'den başbakan adına bir tebrik telgrafı da gelmişti. A. Smirnov, yapılan anlaşmayı Sovyet-İran ilişkilerinin dönüm noktası ad ediyordu[123]. Anlaşmayla ilişkili İran dış işlerinde yaşanan yoğun diplomasi trafiğine 10 Şubat 1942 yılında Muhammed Rıza Pehlevî ile ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt arasında yapılan karşılıklı telgraf görüşmeleri de eklendi[124]. Anlaşma, bölgedeki yapıda bazı değişikliklere neden oldu. Değişim, 1942 Yazında İran Azerbaycanı'ndaki gelişmelerden de anlaşılmaktadır. Moskova'nın baskısıyla Aziz Aliyev liderliğinde Sovyet Azerbaycanı'ndan bölgeye gitmiş görevlilerin büyük bir kısmı Mart 1942 yılında geri çağırıldılar. 1942 yılı ortalarında güneyde resmi Bakü yanlısı sadece 84 kişi bulunuyordu. Bunun 62'sini siyaset ve basın mensubu, 17'sini ise tıp görevlisi oluşturmaktaydı. 29 Mart 1942 tarihli Sovyet İçişleri Komiseri Lavrenti Beriya adına M. C. Bağırov'a çekilen şifreli telgrafta konuyla ilgili şöyle denilmektedir: *"İran'daki parti ve diğer Sovyet çalışanlarının*

[122] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 40, vr. 37-40.
[123] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 47.
[124] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 48

geri çekilmesi, Tebriz ve Reşt'te yayın organlarının kapatılması hakkındaki soruşturma benim tarafımdan kaldırılmış olup ve Merkezi Komite tarafından onaylanmıştır. Buna göre, çalışanların geri çağrılması ve yayınların durdurulması gerekmektedir"[125]. Alınan direktif doğrultusunda Tebriz'de kalan M. Emriaslanov liderliğindeki Sovyet Azerbaycanı adına küçük grup dışında bütün görevliler geri döndüler.

9 Mart 1942 yılında Mirza Ali Han Süheyli başkanlığında yeni hükümet kuruldu. Bu, İran'ın batıya eğilimini daha da artırdı. Bunun bir göstergesi olarak Mayısta İran-İngiliz ekonomi anlaşması imzalandı[126]. Buna göre, İngilizler İran'ın acil gereksinim duyulan mallara olan ihtiyacını karşılayacaklardı. 3 Mayıs 1942 yılında ABD, İran'ın toprak bütünlüğünü tanıdı. Ardından, meclis, Berlin-Roma-Tokyo çizgisini savunan şahıslara karşı yasal işlemlerin başlatılması hakkındaki yasa tasarısını onayladı. Uygulamalarıyla Süheylî hem batılı müttefiklere, hem de İran kamuoyuna çifte mesaj vermekteydi. Ancak ekonomik sorunların önüne geçememesi, vaat edilen İngiliz desteğinin gecikmesi ve parlamentonun bırakılacağına ilişkin kulislerde dolaşan söylentiler Süheylî'yi kabinenin istifasını açıklamak zorunda bıraktı. Yeni hükümeti kurmakla yetkili Kavamü's-Saltana, 9 Ağustos 1942 günü kabineyi ve aynı günün akşamı da programını açıkladı. Kavam'ın programı Amerika'yla ilişkilerini artırılacağı ve bunun getirisi üzerine kurulmuştu. Başbakanın ilk icraatı eski dostu Arthur Millspaugh liderliğinde Amerikan ekonomik uzman heyetini İran'a davet etmek oldu. Bu etkileşim ağı zamanla genişleyerek yönetim üzerinde kontrolü eline geçirdi.

Ekim 1942 yılında Binbaşı Norman Shwarckomf ve General Clarens Redl liderliğindeki üst düzey iki Amerikan askeri yetkilisinin peş peşe İran'a ziyareti gerçekleşti. Hemen ardından Sheridan, hükümeti müşavir postuna oturdu. Daha faaliyete başladığının üzerinden beş ay geçmeden Arthur Millspaugh'a Ahmet Kavam hükümeti Kasım 1942 yılında resmi statü tanıdı. Tahran'daki Sovyet büyükelçisi konuyla ilgili raporuna şunları düşmüştür: *"1942 yılının ikinci yarısında Tahran'daki Amerikan misyonerleri İran yöneticileri ve basınıyla ilişkilerini gün geçtikçe daha da sıklaştırmaktalar. Amerikalılar, özellikle Azerbaycan'da yerli yönetim birimlerini*

[125] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 35, vr. 14-15
[126] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 48-49

ve aydınları kendi saflarına çekmek çabası içindeler"[127]. Öte yandan bu dönemde Türkiye istihbaratının İran'daki çalışmalarının hızlandığı dikkat çekicidir. Özellikle, Temmuz-Eylül aylarında Azerbaycan'da Türkiye yanlısı propagandalar arttı. Yeni başbakan Kavamü's-Saltana'nın komünizm düşmanlığını açık biçimde ilan etmesi de gözden kaçırılmamalıdır. 1942 yılı Sonbaharında Sovyetler, güneyde faaliyet gösteren Sovyet Azerbaycan grubunun geri çağrılmasının yanlış olduğunu böylece anladılar. Ekim sonunda İran'daki Sovyet Büyükelçisi A. Smirnov, M. Emiraslanov liderliğindeki Tebriz'deki küçük grubu görüşmeler için Tahran'a davet etti. İran'daki Sovyet birlikleri komutanının da hazır bulunduğu görüşmede A. Smirnov, SSCB Dışişleri Komiserliği'nin hazırladığı direktifi M. Emiraslanov'un ilgisine sundu. Direktifte, İran yönetimiyle ilişkiler, halkla iletişim, merkezi Tebriz'de olan Kuzey-Batı İran askeri örgütünün oluşturulması gibi konular yer almaktaydı. Direktifte, kontrol altındaki bölgedeki halkla iletişimin altı özellikle çizilmekteydi: "*Konsolos görevlileri, İran'ın kuzeyinde oturan halkın ana kitlesinin Azerbaycanlılardan oluştuğu gerçeğini görmezlikten gelmekteler. Onları göz ardı edemeyeceğimiz gibi, ilgisiz de kalmayız. Bazı diplomatlarımız ve harpçilerimiz daha çok Kürtlerle ilgili bilgi vermekte ve onların bize olan ilgilerinden söz etmekteler. ... Ancak bütün Kürt aşiret liderlerinin Sovyet yönetimine ve Kızıl Ordu birliklerine sıcak baktıklarını düşünmek saflıktır. ... Kürt liderler arasında yabancı istihbarata çalışanlar bulunmaktadır. Bu yüzden çalışmalarımız, ana hedefimiz olan Azerbaycan halkının sevgisini kazanmak doğrultusunda kenetlenmelidir*"[128].

Direktifle yapılan tanışıklığın ardından Smirnov, askeri yetkililerin halk arasında hiçbir çalışma yapmadığını ve yapmak isteğinde olmadığını vurguladı. General Novikov'un yerine Başkomutanlığa atanmış General Antonov, elçinin sözlerine karşı çıkarak, bunun ciddi bir görev olduğunu ve her kese itibar edilemeyeceğini belirtti. Tahran görüşmesinde Smirnov halk arasında yapılan propaganda çalışmalarının önemine değinirken, örnek olarak Aziz Aliyev grubunun zamanında üstlendiği büyük etkinliklerinin altını çizdi. Büyükelçi, başlatılan bu çalışmaların yarıda kesildiğine ve Aziz Aliyev grubunun haksız yere geri çekildiğine üzüldüğünü de hatırlatmadan geçemedi.

---

[127] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 50.
[128] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 38, vr. 53.

II. BÖLÜM

İRAN AZERBAYCANI'NDA SOVYET YÖNETİMİNİN OLUŞTURULMASI

1944 yılında Sovyetler'in Azerbaycan politikasında önemli değişim yaşanmaktaydı. Tahran konferansı sırasında İran'la ilgili yapılan resmi antlaşmalar ve verilen gayri resmi sözler zamanla unutulmaya başlandı. İşgal edilmiş Sovyet topraklarının faşistlerden arındırılması, Kızıl Ordu birliklerinin Avrupa'ya yaptığı çıkartma SSCB'nin çıkar amaçlı genişleme isteğini artırdı. Bir anda SSCB gündemini İran ve Ortadoğu enerji kaynaklarını ele geçirme planları işgal etti. Özellikle, İngilizlerin, Güney İran'da 1943 yılı için elde ettikleri 10 milyon ton petrol Sovyet iştahını kabartmıştı[129]. Daha, Haziran 1943 yılında Tahran Sovyet Büyükelçisi A. Smirnov'un M. C. Bağırov unvanına gönderdiği özel mektubunda İran'ın kuzey bölgelerindeki petrol yataklarının öğrenilmesi için petrol ve jeoloji uzmanı talep edilmekteydi. Bunun üzerine M. C. Bağırov'un talimatıyla Azerneft Jeoloji Aramalar Kurumunun uzman jeologu A. N. Korneyev ve aynı kurumda görevli İ. G. Hasanov askeri mühendis adıyla 2 Temmuz günü Tahran'a gönderildiler. İlk aramalar sonucu İran Azerbaycanı, Gilan, Mazandaran, Astarabad ve Kuzey Horasan'daki petrol ve doğal gaz rezervlerinin İngiliz kontrolündeki Güney İran'daki rezervlerden az olmadığı anlaşıldı. Jeoloji araştırma sonuçları Tahran'da bulunan Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin Yakındoğu Masası Başkanı İvan Sadçikov'un katılımıyla yapılan oturumda enine boyuna tartışıldı. O, petrol arama çalışmalarının sonuçlarını Sovyet Dışişleri Komiserliğinde tartışacağı ve alt yapı çalışmaları için gerek desteği sağlayacağı sözünü verdi[130]. Çalışmaların sürdürülmesi için jeoloji çalışanlarının ulaşım sorununun çözümü Tahran Sovyet ticaret müsteşarı Mugnov'a, mali sorunların

[129] Bkz. J. h. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*, Vol. 2, The Angolo-Iranian yeras, 1928-1954, Cambridge University Press 1994, s. 242-243.
[130] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 1, 16.

çözümü ise Moskova'nın yönergesiyle Narkomneft'e verildi. Aramalar sonucu Şubat 1944 tarihi itibariyle jeoloji kurulu Ordubat ilçesinin 20 km güneyinde bitum kaynaklarının, Serab – Erdebil arasında petrol rezervlerinin, Reşt ovasında doğal gaz yataklarının, Lahican'ın güneyinde ise Sovyet Azerbaycanı'nın Neftçala ilçesindeki petrol yataklarına benzer yer altı kaynakların, Gorgan, Taş-Abad ve Semnan'da büyük petrol rezervlerinin varlığını keşfetti[131].

1943 yılı ortalarından itibaren İran yönetimi Azerbaycan'daki ordu ve kolluk kuvvetlerini artırmaya başladı. Daha önceden İran'ın bölgede 3. Kuzey-Batı Ordularına bağlı 7. Tebriz, 8. Urmiye, 9 Erdebil birlikleri bulunuyordu. 3. Kuzey-Batı Ordusunda 1943 sonu rakamlarına göre, 123'ü albay, 4170'i subay olmak üzere toplamda 4293 er ve subay görevliydi. Azerbaycan'da yerleştirilmiş bu ordunun elinde "Brno" marka 3546 tüfek ve 189 taramalı tüfek, 75 mm çapında 6 dağ topu, 4 "Bofors" topu ve 6 tank bulunuyordu. Aralık 1943 yılında Amerikan harpçilerinin hazırladığı programlar doğrultusunda 3. Ordu toplam 6 ay sürecek kurslara tâbi tutulmuşlardı. 1944 başlarında ise Azerbaycan'daki birliklerin sayısı 5200'e ulaşıyordu[132]. 3. Orduya önceleri General Hüsrevanî komutanlık ettiği halde, 1944 başlarında bu göreve Urmiye kökenli ve bir süre 4. Ostan askeri görevini yürütmüş bölüm komutanı Ali Ekber Direhşanî atanmıştı.

1942 yılı sonlarında Sovyet yönetiminin baskıları karşısında Fehimü'l-Mülk 3. Ostan yönetiminden alındı. Onun yerine bu göreve Mukaddem atanmıştı. Mukaddem politik yönden Sovyetlere ve onlara bağlı çevrelere yakın bir kimlikti. Ancak, İngilizlerin desteği ile çeşitli engeller oluşturan İran İstihbarat birimleri Mukaddem'in Azerbaycan'dan geri çağırmayı başardılar.

Kızıl Ordu'nun başarıları SSCB'nin dünyadaki konumunu artırmakla birlikte bölgedeki kendisine yönelik bakış açının değişmesinde de etkili oldu. Tebriz'in önde gelen iş adamlarından Hoyî Rahimzade ortaya çıkan yeni dünya dengelerini şöyle değerlendirmekteydi: "*Mevcut durum, bizi, Ruslarla yakınlık kurmaya zorlamaktadır. Yoksa, onlar bir Tito veya ona benzer birini bulup bizlerin bütün emlakimize el koyacaklardır. Yugoslavya olayları ve Polonya sorunu, İngiltere ve Amerika'nın Rusya karşısında güçsüz olduklarını*

[131] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 28-29.
[132] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 19, vr. 65-66.

gösterdi"[133]. Azerbaycan'da yaşanan olaylarla ilgili, Tebriz Sovyet Başkonsolos yardımcısı Marçenko, 5 Haziran 1944 yılında SSCB Dışişler Komiser yardımcısı Sergey Kavtaradze'ye 84 sayfalık kapsamlı bir rapor sunmuştur.

Mart 1944 yılında İran'da üç önemli gelişme yaşandı. İlk olarak çalışmalarına Ağustos 1943 yılında başlanan XIV. İran Millet Meclis seçimleri tamamlandı. İkinci olarak Şubat 1943 yılından faaliyette olan Suheyli hükümeti yerini Muhammed Sait Marağaî başbakanlığındaki yeni kabineye (Mart-Kasım 1944) bıraktı. Muhammed Sait ve kendisinden sonra başbakanlık koltuğuna oturan Murtaza Bayat (Sehemü's-Sultan) ve İbrahim Hakimî köken olarak Azerbaycan Türklerindendiler. Son gelişme ise biraz da sarayın magazinsel yönünü sergilemektedir. 4 Mart günü Muhammed Rıza Şah'ın kız kardeşi Şehzade Eşref kocası Ali Kavam'dan[134] boşanıp, Mısırlı zenginlerden Ahmet Şefik'le evlendi. Bilindiği gibi, Muhammed Rıza şahın eşi Fevziye Hanım Mısır kralının kızıydı. Şehzade Eşref bu akrabalığa dayanarak Güney Afrika'da Yohanesburg'ta sürgün babası devrik Şah Rıza'yla Mısır üzerinden bağlantı kurmaktaydı. Şehzade, bu yolculuklarının birinde Ahmet Şefik'le tanışmış ve bu tanışıklık çiftin evliliği ile sonuçlanmıştır. Damat, İran'a gelişi sırasında konuk ülke sosyetesini etkilemek amacıyla İran Anne ve Çocuklar Vakfına 200.000 riyal bağışta bulunmuştu[135].

İran'da başlatılan seçim kampanyası Azerbaycan'daki parti ve örgütlerin etkinliklerini artırdı. Azerbaycan için ayrılan 21 sandalyeyi kapmak için milletvekili adayları arasında kıran kırana mücadele başladı. Özellikle, Sovyetlerin gizli desteğini alan Tudeh Partisi çalışmalarını bir hayli hızlandırdı. Bu çalışmalar Halk Partisinin 1944 yılı ortalarında Tebriz şubesinin açılmasıyla sonuçlandı. Başta Sadık Padegan, Ahmet İsfahanî, Cafer Kavian, Muhammed Biriya, Davit Gevorgyan, Mir Kasım Çaşmazer, Kazım Haşimniya, Selim Haşimniya, Taki Engam olmak üzere toplam 17 kişi parti eyalet

[133] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 19, vr. 45.

[134] İran'ın Fars bölgesinde İngiliz yanlısı Kavamlar hanedanın temsilcisi. İngilizler bu hanedanı bir ara İran'da yönetime getirmeyi denemişlerse de pek başarılı olamamışlardır. Özellikle, Şiraz başta olmakla İran'da büyük mülk sahibi bir hanedan olarak biliniyorlardı. Ali Kavam, Rıza Şah'ın en yakın arkadaşlarından biri olmuş, ABD'de İran Askeri Ateşe yardımcılığında bulunmuştur.

[135] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 19, vr. 38-122.

şubesine üye seçilmişlerdir. Tudeh'in Erdebil şubesine M. Nünekeranî, M. Mazlumî, K. Şemsi, B. Adaletî, Z. Ocaknavin, B. Abi-zade; Hoy şubesine ise Nasrullah Han Eganî, Rahim Eganî, A. Zeynalov, mir Satta, Mustafa Hasan ve diğerleri seçildiler[136]. A. Ovanesyan, Ali Emir Hızı, Azat Vatan ve diğerleri Tude'nin Azerbaycan özeğinin oluşturulmasında büyük emek sarf etmişlerdir.

Seyit Ziyae'd-din önderliğinde 1943 yılında Tahran'da aktif politikaya atılan Vatan Partisi İran'da Tudeciler karşısında çetin bir mücadele sergilemekteydi. Seyit Ziyae'd-din yandaşları, Azerbaycan'da da etkin olmak için çabalamakta, özellikle Tebriz'de Vatan'ın bir şubesini oluşturmaya istekliydiler. Sovyet Özel birimlerinin raporlarında "şubenin oluşturulmasına karşı çalışmalar yürüttükleri" belirtilmektedir[137].

Azerbaycan'da Milli Meclis seçimleri gergin bir ortamda gerçekleştirildi. Özellikle Hoy, Makı, Serap, Miyane ve Eher'den çıkan seçim sonuçları Sovyetleri memnun etmedi. Seçimlerin yapılmasına ilişkin Sovyet Özel birimleri raporlarında şu konulara değinmekteler: *"Tebriz'deki seçim sonuçları bizim adımıza başarılıdır. Bizim desteklediğimiz 7 adaydan 5'i seçimleri kazandı. Tebriz'den çıkan sonuçlar bizim Güney Azerbaycan'daki politikamızın başarısını onaylamaktadır. Tebriz'de 9 sandalye için yarışan 300 aday bizim desteklediğimiz kişilere karşı her türlü karalamaya baş vurmaktalar. Seraplı toprak sahiplerinden Ferman Fermânîan kendi yakınlarına Tahran'dan şu mesajı çekmişti: "Rus desteği alan adayları etkisiz hale getirip, bize yakın adayların seçimleri kazanmasını sağlamalıyız. Bunda başarılı olunmadığı taktirde seçimleri boykot etmek ve gerekirse iptal etmeliyiz". Tebriz'in eski ostandarlarından Fehimü'l-Mülk kendi ahbabı büyük toprak sahibi Ligvanî'ye şu satırları geçmişti: "Duyduğum kadarıyla, Ruslar artık sizin adayınızı desteklememekteler. Ancak, Rusların desteğini almış bir milletvekili olmaktansa, olmamak daha sevindiricidir. Hükümetin seçim kurulu başkanı Azudî'ye, Rusların desteği ile Meclise giren milletvekillerinin adaylıklarını iptal etmek görevi verilmiştir. Şayet bunda başarılı olunmazsa Meclis açılana değin seçimlerin ertelenmesi söz konusudur. Bu durumda Azerbaycan seçimlerinin iptali bir olasılık olarak görülmektedir. Bu şekilde seçimleri kazanmaktansa, parlamentoda*

[136] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 85, vr. 1-7.
[137] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 70.

Azerbaycan'ın temsil edilmemesi daha güvenilirdir. Bize sunulan adayların legale olması için her türlü çabayı gösterin". Tudehçilerin Tebriz seçimlerindeki başarısına ilişkin Britanya başkonsolosu ise şu görüşleri paylaşmaktadır: "Halk partisi adaylarının Tebriz seçimlerindeki başarıları, şehir toplumu üzerindeki Rus etkisinin göstergesidir. Azerbaycan'ın İran'daki geleceğini köylerden çıkacak sandık sonuçları belirleyecektir""[138].

Tebriz Belediye Başkanı (*şehridar*) Kerim Ruşenî, Sovyetlere onların adaylarını tutacağı yönünde söz vermiş olmasına karşılık, İngiliz yandaşı olmalarıyla öne çıkan İmanî, Vahab-zade ve Hasan Tagi-zade'nin adaylıklarını destekledi. Azerbaycan seçimlerini Ferman Fermanîan, Hoylu İmamî, Hüseyin Eşref Sadıkî, S. Gazi, Bahadurî, F. İpekçian, Seyit Cafer Pişaverî, Abdü'l-Hasan Sadıkî, Emir Nüsret İskenderî, Abu'l-Hasan Sihhetü'l-İslam, Asker Panahî, Yusuf Müçtehidî, Ali Asker Sertip-zade, İskender Mukaddem, Musa Fatugî, Mehdi Adil, Şeyh Lenkeranî, A. Ovanesyan ve diğer adaylar kazandılar[139]. Böylece, seçimleri kazanan adaylardan 8'i Sovyet yanlısı, 3'ü tarafsız, 2'si ise çekimserdi. Kazananlara bakarak, Meclisteki Azerbaycan milletvekillerinin takınacağı tavrı kestirmek hiçte zor değildir.

Yeni Meclis 26 Şubat 1944 tarihinde açılışını gerçekleştirdi. Ancak, açılışa 16 bin Tebrizlinin oyunu alarak XIV. Millet Meclisine seçilen M. C. Pişaverî ve Şeyh Lenkeranî'nin mazbatalarının iptali damgasını vurdu[140]. Pişaverî, bu olayı şöyle yorumlayacaktı: "*Meclis koltuklarını işgal etmiş hainlerle aynı arktan su içemeyeceğimiz belliydi. Bu çapulcu grubu, benim onların arasında yer almamı kolaylıkla kabul edecek değildi. Ben, 16 bin insanın oyunu alarak*

---

[138] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 73.

[139] Bölgelere göre milletvekillerinin listesi şöyle idi: Serap-Miyane – Ferman Fermanîan; Hoy-Makı – Hoylu İmamî; Urmiye – Hüseyin Eşref Sadıkî (Mecliste Sovyetleri destekleyecek sözü vermişti); Mahabat – S. Gazi (1941 Bakü görüşmelerine katılmıştı); Eher – Bahadurî; Tebriz – F. İpekçian (1928 yılına kadar Bakü, Tiflis ve Moskova'da yaşamıştır); Tebriz – Seyit Cafer Pişaverî; Tebriz – Abdu'l-Hasan Sadıkî; Emir Nüsret Sadıkî (köken olarak Kuzey Azerbaycan'ın Şemahı şehrindendi); Tebriz – Ebu'l-Hasan Sıhhatü'l-İslam (Mecliste Sovyet politikalarını destekleyeceği sözü vermişti); Tebriz – Asker Penahî; Tebriz – Yusuf Müçtehit; Tebriz – Ali Asker Sertip-zade; Marağa'dan İskender Mukaddem ve Musa Fatugî; Meşkinşehir'den Mehdi Adil; Erdebil – Şeyh Lenkeranî (kendisi bir Seyit Ziya ve İngiliz karşıtıydı); Ermenileri temsilen Halk Partisinden A. Ovanesyan. Bkz. C. Hasanlı, *Güney Azerbaycanda Sovyet – Amerika – İngiltere garşıdurması (1941-1946)*, (bundan sonra *age*) Bakı 2001, s. 44.

[140] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 76-77.

parlamentoya Azerbaycan ulusunun ihtiyaçlarını açıkladım. Sözlerimi büyük bir sükut ve dikkatle dinleyip onayladılar. Ancak, anlaşılan onlar, ihanetlerini siyah örtü altında gizlemeyi onaylamaktaymışlar. Ellerine fırsat geçince düşman gibi "bu Azerbaycanlı uslu adama benzemiyor, bunu bu ortamdan uzaklaştırmalıyız" deyip, mazbatama tilkilere yakışır bir ikiyüzlülükle saldırdılar"[141]. Pişaverî'nin ardından Doktor Muhammed Musaddık da yeni parlamentoyu "Hırsızlar Yuvası" ilan etti[142].

İran'da ortaya çıkan yeni koşullar doğrultusunda Moskova *Azerbaycan Sorunu*nu tekrar masaya yatırdı. 6 Mart 1944 günü yapılan SSCB yönetim toplantısından "*İran Azerbaycanı halkına ekonomik ve kültürel yardımın artırılmasına ilişkin önlemler hakkında*" karar çıktı. Kararda aşağıdaki hususlara değiniliyordu:

1. İran Azerbaycanı'nın ve Kızıl Ordu birliklerinin yerleştiği şehirlerin nüfus çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturduğundan, yerel halkla ilişkilerin artırılmasında siyasi görevlilerin ve diğer askeri hizmetlilerin terkibine Azerbaycanlıların alınması amaca uygun kabul edilmektedir;
2. Yukarıdaki gereksinimi göz önüne alarak askerler arasında Azerbaycan dilinde ordu gazetesinin çıkarılması (haftada üç kez) ve sivillere dağıtılması kararlaştırılsın;
3. Başta Tebriz ve Erdebil olmakla birlikte İran Azerbaycanı diğer şehirlerinde Sovyet ticaret temsilcilerinin Azerbaycanlılarla yer değiştirilmesi ön görülmüştür. Bu çalışma aşamalı olarak diğer mali ve idari amirliklerde de uygulansın. Örneğin, Tebriz'deki Sovyet Bankında olduğu gibi;
4. Bize bağlı diplomatik birimlerde, konsolos, konsolos yardımcılığı gibi görevlerde Azerbaycanlı temsilciler görevlendirilsinler. Özellikle, Tebriz ve Makı'da bu bir zorunluluktur;
5. Bu gereksinimin bir uzantısı olarak Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliği ve ticaret temsilciliğinde hiç değilse birkaç Azerbaycanlı görev almalıdır;
6. Muhalif siyasal ve yazınsal edebiyat çalışmaları hızlandırılsın, özellikle İran Azerbaycanı kökenli şair ve yazarların yapıtlarının basımı ve toplum arasında dağıtımı amacıyla Tebriz şehrinde yüksek teçhizatlı "Tebriz" adı verilen matbaa oluşturulsun.

[141] *Altın Sayfalar*, Tebriz 1946, s. 31.
[142] C. Hasanlı, *age*, s. 44.

7. Mayıs-Haziran 1944 tarihlerinde Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunun Tebriz'e gönderilmesi; bir müzisyen grubunun da Azerbaycan'ın diğer şehirlerine konser turnesinin düzenlenmesi;
8. Tebriz'de Türk dilinde on yıllık temel eğitim sunan okul açılmalıdır. Burada Fars dili ve edebiyatı ayrı bir ders olarak okutulmalı ve eğitim ücretsiz olmalıdır. Okul eğitmen kadrosu Sovyet Azerbaycanlı öğretmenlerinden seçilmelidir;
9. Sözü edilen okulun kütüphane ve okuma salonu oluşturularak burada sadece öğrencilerin değil, geniş kitlelerin de kullanımına olanak sağlanılsın;
10. Tarım ve bağcılıkta köylülere gerekli yardımın sağlanılması için Tebriz ili sınırları içinde bir tarım teknolojisi enstitüsü oluşturulsun;
11. İşsizlik oranının düşürülmesi amacıyla belli kesime çalışma ortamı sağlaması açısından Tebriz çorap-tekstil fabrikasının yapımına başlansın[143];

Mart'ın gelişiyle İran'daki Sovyet memuriyet ve ordu birliklerinde görev yapmak amacıyla Sovyet Azerbaycanı'ndan gönderilecek subay ve siyasi hizmetliler için 33 yer, ekonomi uzmanları için ise 11 yer ayrılmıştır. Sovnarkom yetkililerinin M. C. Bağırov'a gönderdikleri telgrafta şöyle deniliyordu: "*Aday listesinin hazırlanmasını ve gerekli belgelerin Moskova'ya gönderilmesini sizden rica ediyoruz*"[144]. Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Yürütme Kurulunun almış olduğu 20 Mart 1944 tarihli kararı doğrultusunda İran Sovyet diplomatik idarelerine görev yapacak 14 Azerbaycanlının adaylıklarının onaylanma işlemi Genel Komünist (Bolşevik) Parti Yürütme Kuruluna sunuldu. Kısa sürede adayların atamaları onaylandı. Buna göre, Azerbaycan K(B)P YK sekreter yardımcısı Ahat Yakubov Tahran Sovyet Büyükelçiliğine katılımcı; Derbent şehir parti şube başkanı Ali Aliyev büyükelçi I. sekreteri; Saatli İlçe İstihbarat Şube başkanı Cebrayil Aşumov büyükelçi III. sekreteri; Azerbaycan KP III. sekreteri Hasan Hasanov Tebriz Başkonsolosluğu yardımcı konsolos; parti sanayi kolu başkan yardımcısı Mirza Mehmetov başkonsolosun sekreteri; Azerbaycan Devlet İstihbarat Komitesi I. Şube

[143] *TsGAPPOD AR*, f. 1, l. 89, d. 84, vr. 3-5.
[144] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 83, vr. 11.

başkanı Mustafa Mustafayev Makı konsolos yardımcılığı; Azerbaycan Komünist Gençlik Komitesi II. sekreteri Bakır Seyit-zade Makı konsolos sekreterliği; Kuba İlçe İstihbarat Şube başkanı Paşa Ali-Ekberov Urmiye konsolos yardımcısı; Bakü Parti Örgütü başkan yardımcısı Bendalı Mehdiyev Erdebil konsolos yardımcılığı; Azerbaycan Devlet İstihbarat Komitesi soruşturma şubesi başkanı Şamil Nazarlı Reşt Başkonsolosu yardımcısı; Azerbaycan KP sekreter yardımcısı Mehmet Şerifov Gorgan (İran Türkmenistanı bölgesi) konsolosluğu; İçişler Komiserliği yetkili görevlisi Zeynel Güzelov Kazvin konsolos sekreterliği; yine bu komiserliye bağlı Özel Birim başkanı Seyfullah Süleymanov Benderşah konsolos sekreterliği; İçişler ve İstihbarat Komitesi parti kolu başkanı Ahat Bakır-zade Tahran Sovyet Büyükelçiliği Kültür Evi müdürlüğü görevlerine atandılar[145].

Görevliler iş başı yapmadan Moskova'da V. Molotov'un kabulüne katıldılar. Görüşmeler sırasında yürütülecek çalışmaların ciddiyetinden ve öneminden söz açan komiser katılımcılara şunları söyledi: *"En ufak şeyleri bile dikkate alınız. Toplum arasındaki itibarımızı yükseltmek için en zor görevleri dahi başarıyla yürütünüz"*[146].

Görevlilerin ve Sovyet Azerbaycan'dan kendilerine katılan tarım, kültür, basın işçilerinin ilk kafilesi 1944 baharında İran Azerbaycanı'na ulaştı. Bağırov adına gönderilen telgrafta şöyle deniliyordu: *"10 Nisan'da 4 bin tirajla basılan "Vatan Yolunda" gazetesinin ilk sayısı yayınlandı ve üç saat içinde dağıtıldı. Okurlarımız ilk sayımızı büyük ilgiyle karşıladılar. Bir sonraki sayı 12'de daha fazla tirajla basılacaktır"*[147]. Bu gazetenin yayınlanması için bölgeye sadece Bakü'den 27 basın işçisi gönderilmişti. Kafileye Ali Hasan Şahgeldiyev, Cafer Handan Hacıyev, İsrafil Nazarov, Kulam Mehmetli, Kılman Musayev, Enver Mehmethanlı, Mehmet Rahim, Kazım Kazımzade, Melik Melik-zade ve diğerleri katılmışlardı. Bölgedeki kültürel hizmetlerin yürütülmesi Sovyet Azerbaycanı'nın birincil gündem konusuna dönüşmüştü. Nisan ayında Moskova'ya G. Malenkov adına gönderilen yeni görevliler listesinde: İmam

[145] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 129, d. 80, vr. 2-3.
[146] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 220, d. 49, vr. 45.
[147] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 84, vr. 54.

Mustafayev[148] önderliğindeki grup Tebriz Tarım-Teknolojisi Enstitüsü, Hüseyin Babayev önderliğindekiler çorap-tekstil fabrikası, Hüseyin Şerifov yönetimindekiler Tebriz matbaası, Cebrayıl Ali-Askerov'un başını çektiği grup ise Tebriz'de açılacak olan okul hizmetlerine atanmışlardı.

İran Azerbaycanı'ndaki toplumu daha derinden etkilemek için 6 Mart 1944 tarihli GK(B)P YK'nun kararı uyarınca Azerbaycan Komünist Partisi'nin alelacele almış olduğu 20 Mart kararıyla Kafkas Müslümanları Dini Yönetmenliği oluşturuldu.

SSCB Savunma Bakanlığı Merkez Karargahının direktifiyle Kızıl Ordu Yabancı Diller Askeri Enstitüsü başkanı Azerbaycan KP YK'a şunları yazıyordu: *"Farsça bilen askeri çevirmen sorununu çözmek için acele Tat dillerini bilen 15-20 uzman ayarlansın. Talimata göre, bu şahısların Balahanı, Surahanı ve Maştağa'nın Tat dilli nüfusu arasından seçilsin"*[149].

Sonuçta, özel amaçlı Azerbaycanlı görevlilerin yönetimi Bağırov'un isteği doğrultusunda Hasan Mehmet oğlu Hasanov'a verildi. H. Hasanov ve yardımcısı Azerbaycan K(B)P YK ideoloji kolu başkanı Gazanfer Mehmetov'la birlikte yönetim yapısında yapılan görev dağılımı hakkında kendi gözlem ve tekliflerini M. Bağırov'a sundular. Buna göre, Tebriz ve çevresi bütün örgütler üzerindeki parti yöneticiliği H. Hasanov – M. Mehmetov – A. Şahgeldiyev üçlüsüne, Kazvin'deki çalışmaların sorumluluğu A. Atakişiyev'e, Tahran ve diğer bölgelerle bağlantılar A. Yakubov ve A. Aliyev'e, Erdebil'deki çalışmaların yönetimi B. Mehdiyev'e, Gorgan'daki özel çalışmaların sürdürülmesine liderlik etmek görevi M. Şerifov'a, ordu–büyükelçilik–konsolosluklar arasındaki bağlantı hattının sorumluluğu ise H. Hasanov, A. Yakubov ve A. Atakişiyev'e verilmişti[150].

Hazırlanan görev planında, bölgedeki Azerbaycanlı nüfus üzerinde etkinin güçlendirilmesi için birinciliğin din ve din adamlarına tanındığı görülmektedir: *"Bu, bölgede Sovyet yönetiminin dayanağının onlar olacağından değil, ulema aracılığıyla daha etkin çalışabileceğimizden ileri gelmektedir"*.

---

[148] İmam Mustafayev, Mir Cafer Bağırov'dan sonra 1953-1959 arasında Sovyet Azerbaycan birinci sekreterliği görevinde bulunmuştur.

[149] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 129, d. 62, vr. 330.

[150] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 81, vr. 131.

Özel görevli atananlara, fakir ve varlıklı kimseler arasında fark koymadan onların Sovyet yandaşı yapılmaları öğütlenmişti. Yürütülecek çalışmalarda orta ve küçük burjuvazi temsilcilerinde Sovyet yönetiminde onların sosyal varlıklarının korunacağı izlenimi uyandırılmalıydı. Siyasi partiler arasında dengeli tutum sergilenmesi önerilmekteydi. Özellikle de, kendilerini eski Bolşevik olarak gören ve Sovyet idaresinin kurulmasından yana olan çevrelerden uzak durulması gerekmekteydi. Sovyet istihbarat raporlarında bu şahısların genellikle dış istihbarata yataklık ettikleri belirtilmekteydi.

Özel görevli çalışanlardan, Azerbaycanlılara kendi ulusal kimlik bilinci aşılanmak, onlara yalnız olmadıkları anlatılmak, sınırın öte yakasında soydaşlarının daha iyi ve güven içinde yaşadıkları aktarılmak istenmekteydi. Bu amaçla tiyatrodan, konser turnelerinden, basın-yayın etkinliklerinden, sinemadan, okullardan, Tahran ve Tebriz'de oluşturulacak kültür ocaklarından, kütüphanelerden ve diğer araçlardan yararlanılması düşünülmekteydi.

Siyasal ve iktidar içi entrikalara karışılmaması öngörülmekteydi: *"Bu, büyükelçiliğin yetki alanındadır. Onlar, bu konuda gerekli bilgiyi almıştır. Bizim basınımız aracılığıyla Biriya gibi iyimserleri, tutarlı milliyetçileri, Bolşevik ve Sovyet yanlısı kimselerden farklı olarak kendi toplumuna bağlanmış öncü, zeki ve entelektüel yönü ağır basan şahısları ortaya sürmeliyiz"*.

Azerbaycan'da çalışan görevlilerden tutarlı olmaları istenmekteydi. Özellikle, Sovyet çalışanlarının İngiliz, Amerikan, Türkiye ve İran istihbaratınca izlendiklerine ilişkin bilgiler bulunmaktaydı. Sovyet adına görevlilerden bölgenin tarihinin, ekonomik yapısının öğrenilmesi ve araştırılması istenmekte ve Azerbaycan sorunu çözümlendiği taktirde nereden bağlanacağının bir sorun yumağı olarak kafalarda yer almaması öngörülmekteydi. *"Eğer birleşme gerçekleşirse, belli bir süre sonra kullanılan alfabenin değişiminden yana olmamıza bağlı kalmadan şimdilik onu korumalıyız. Bunun içinde, unutanların eski alfabeyi ve Fars dilini öğrenmeleri, en azından günde birkaç saati buna ayırmaları gerekmektedir. Sizlerden hiç kimse davranışlarınızda bile ne Amerikanlılara, ne İngilizlere, ne de diğer ülke görevlilerinin eline koz vermemelisiniz. Unutmayın, siz konsolos değil, parti çalışanlarısınız. Sadece görünüm olarak konso-*

lossunuz ve tavırlarınız kimliğiniz konusunda kuşku uyandırmamalıdır"[151].

SSCB Sovnarkom yetkililerinin 6 Mart tarihli kararı uyarınca M. C. Bağırov ve T. Kuliyev Moskova'yla çok yönlü yazışmalarda bulundular. Bunun sonucunda, 19 Mayıs 1944'de Genel Birlik Sovyet Kültürel İlişkiler Kurumunun bir şubesi olarak Tebriz Kültür Evinin açılmasına onay verildi. Organizasyon Dakazanov'a ve Azerbaycan yönetimine verilmişti. Bu amaçla, Bağırov, Genel Birlik Sovyet Kültürel İlişkiler Kurumu başkanı Kamenov'dan kültür evinin açılışına dair çalışmaların hızlandırılmasını istemişti. SSCB komünikasyon şefi Nikula, Azerbaycan Halk Komiserler Sovyeti başkanı A. Azizbeyov'a gönderdiği mektubunda kültür evi için 3 radyo, 10 çalıştırıcı, 5 telefon, 2 konuşma cihazı istemekteydi. Elde yeni ev eşyası olmadığından Bağırov'un isteği doğrultusunda madencilerin kültür evinden 400, Bakü'deki diğer kültür evlerinden ise 200 koltuk alınıp kültür evine gönderildi[152].

Tarım teknolojisi enstitüsünün oluşturulması için İ. Mustafayev'in istekleri doğrultusunda T. Kuliyev, Azerbaycan Sovnarkomu hesabından 15 traktör, 5 araba, tohum deneylerinde kullanılmak için gerekli araçlar, 50 kişilik yemekhane için gereçler ayrıldı. Öte yandan M. C. Bağırov ve T. Kuliyev SSCB HKS'den Merent'te de tarım teknolojisi enstitüsünün oluşturulması için izin koparmaya çalışıyorlardı. T. Kuliyev imzalı raporda "Tebriz" matbaası için Arap ve Kiril grafikli baskı makinesi, 30 ton kağıt, 2 ahşap kiosk, hazır kitapçalar, oturma eşyası, 2 makine, yağlı boya, 15 demir soba, ay başına 400 litrelik benzin gönderildiği aktarılmaktadır. Gönderilen eşyaların toplam değeri 652.210 manatı buluyordu[153].

12 Nisan 1944 tarihli Sovyet askeri yetkilisi tümgeneral Russov'un Bağırov'a mektubunda, Kazvin'de içecek su konusunda sıkıntı yaşandığı belirtilmektedir. Bunun için yerel yönetim Amerikalılardan yardım istemiştir. Russov'un yazdıklarına göre, acele 2 kazma makinesi ve 700 m uzunluğunda boru gönderilirse bu sorunu kendi olanaklarıyla iki haftaya çözmek mümkündür. Yapılan çalışmalar sonucunda kısa sürede şehir nüfusunu besleyecek 4 su

[151] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 81, vr. 132-136.
[152] *AR MDA*, f. 411, l. 25, d. 407, vr. 58.
[153] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 169, d. 129, vr. 4.

kuyusu kullanıma açıldı. Bundan dolayı şehirliler M. C. Bağırov'a teşekkür mektubu göndermişlerdi[154].

Tebriz'de Türkçe okul açılması hakkında 13421 Sayılı kararname 24 Haziran 1944 tarihinde V. Molotov tarafından onaylandı. Buna göre, komiserliğin emriyle, görevli Azerbaycanlıların ve yerli Azerbaycanlıların çocuklarının eğitimi için 1944/45 eğitim yılında Türkçe okulun açılmasına izin verilmekteydi. Bunun için 36 öğretmen ve yerel denetim çalışmalarını yapacaklardan oluşan cetvel hazırlanmalı ve çalışmalar için fon açılmalıydı. Komiserliğin yetkisiyle açılacak okul hizmetine bir de araba tahsis edilmiştir[155]. Tebriz'de Türkçe eğitim verecek okulun açılması toplum arasında büyük bir ilgiyle karşılandı. 20 Eylül'e kadar eğitim için okula 812 öğrencinin başvurusu yapılmıştır. Başvuruların sayısının artması üzerine 20 Eylül günü müracaatlar durduruldu. Başvuranlar arasında yer alan İran'da eğitim görmüş 31 öğrenci Bakü'de okumak istedikleri yönünde dilekçe vermişlerdi. Bölgedeki eğitim etkinliklerinin sürdürülmesi İran yönetiminin tepkisine neden oldu. Bu amaçla, 3. Ostan Eğitim Yönetmeni Selimî okul müdürü Cebrayil Ali-Askerov'la Sovyet Başkonsolosluğu'nda yaptığı görüşmesinde şunlara dikkat çekmiştir: *"Bir önceki yıl Ermeni nüfusun temsilcileri onlar için Ermeni okulunun açılması yönünde bize müracaatta bulunmuşlardı. Buna yanıt olarak İran yönetimi bize, Ermeni çocukları için Farsça eğitim yapan üç okul açma yetkisi vermiştir. Ermenice sadece haftada 2 saat okutulmakta ve öğrenciler için aylık 100 riyal ödenmekteydi. Bu sene Ermeniler toplamda 700 ile 800 öğrenciyi içine alan Ermenice özel bir okul açtılar. Sonuçta, Ermeni çocuklarına ayrılmış üç Farsça eğitim veren okulda okuyan öğrenciler Ermenice özel okula devam etmeye başladılar. Bu üç okulun yetkilisi mali bakımdan çok zor duruma düşmüştür"*[156]. C. Ali-Askerov, Bağırov'a gönderdiği mektubunda, Sayın Selimi'nin bu bilgileri bir uyarı olarak sunduğunu belirtmekteydi. Kaygısı, Sovyet okullarının açılması İran eğitim

[154] *AR SPİHMDA*, f. 1, l.189, d. 101, vr. 58. Şehirde yapılan bu türlü çalışmaların önlenmesini isteyen Kazvin şehirdarı Fagi-zade gerekçesini şöyle açıklamaktaydı: *"Ben Kazvinde olduğum sürece, Bolşeviklerin oyunlarını önlemeye çalışacağım"*. Buna karşılık, Bağırov'un yetkisiyle 11 Mayıs 1944'de Kazvin'e 2 Franx marka kazma makinesi ve 33 kazmacı gönderilmişti.

[155] Belgelerde, açılan fonun aylık tutarı 28.979 dolar, yani 4094 Sovyet parasına denk gelmekteydi. Bkz. *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 79, vr. 1.

[156] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 79, vr. 30.

sisteminde sorunlara neden olmasıdır. Sayın Selimî, toplumun ve aydınların bizim okula olan ilgisini gayet iyi bildiğinden öğrencilerin İran okullarından ayrılmasından rahatsız olmaktadır.

1944'ün Bahar ve Yazı'nda Sovyet Azerbaycanı'ndan İran Azerbaycanı'na 620 görevli daha seferber edildi. Konuya ilişkin Bağırov'un Stalin'e sunduğu "İran Azerbaycanı'ndaki Sorunlar Üzerine" başlıklı kapsamlı raporunda şöyle denilmektedir: "*Sizin yetkileriniz doğrultusunda İran Azerbaycanı'nda Sovyet etkisinin artırılması için son dönemlerde tarafımızdan bir sıra adımlar atılmıştır. Cumhuriyetimizin parti, sovyet ve askeri çalışanlarından 245 kişi seçilerek İran Azerbaycanı'na gönderilmiştir. Gönderilenlerin 13'ü diplomasi görevlerinde, 10'u ekonomik işlerde, 150'si garnizon komutanlığı gibi askeri alanda, geri kalanları ise tarım, ulaştırma, kültürel alanda değerlendirilmektedir. Dış Ticaret Komiserliği, sağlık, demiryolları ve diğer sovyet ve tarım politikalarında görev yapmak için 375 kişi daha hazır beklemektedir. Bunlar kısa zamanda İran Azerbaycanı'na gönderileceklerdir. Bölgede görev yapacakların tamamı Azerbaycanlıdırlar*"[157].

1944 Baharı ve Yazı'nda Seyit Ziyaeddin grubunun İran Azerbaycanı'nda etkinlik alanlarını genişletmek için gerekli bütün yöntemlere başvurdukları gözlemlenmektedir. Grubun etkinlikleri, Sovyet istihbaratının yoğun bir gözlemi altındaydı. Grubun çalışmalarına ilişkin istihbarat kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır: "*Onlar, Şah'a karşı muhalif kimliklerini, Şah yönetimine duydukları antipatiği ve hükümet karşıtlı olduklarını gizleme gerekliliği görmemekteler. Örneğin, meclis oturumlarının birine katılmak için gelen Şah her kesimce ayakta alkışlanırken, Seyit Ziyaeddin yerinden kalkmayarak onu protesto etmişti*". Askeri istihbaratın Bağırov'a aktardığı 5 Mayıs 1944 tarihli bir bilgiye göre, üst düzey askeri yetkililerle birlikte Seyit Ziyaeddin Şah'a karşı suikast ve darbeye kalkışmış, ancak işin üstü açılarak Tahran'da 70 subay gözaltına alınmıştır[158]. Bu amaçla Sovyet Azerbaycan'ından bölgeye gönderilenler, Seyit yandaşlarına karşı tutarlı davranmaları konusunda uyarılmışlardı. Onun gölgesi İran üzerinde bir "kurtarıcı" gibi görülse de, gerçekte Seyit Ziyaeddin Tebriz ve diğer şehirlerde beklenilen etkiyi oluşturamadı. İran Türklerinin bağımsızlık özlemle-

[157] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 2.
[158] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 74, vr. 16-20.

ri Seyit Ziyaeddin'in "kurtarıcılık" misyonuyla bağdaşmıyordu. Tebriz'den alınan haberlerin birinde şöyle denilmektedir: *"İran Azerbaycan'ı toplumunun "yüzyıllık" arzusuna, yani Farsların zulmünden kurtulmak için can attıklarına ilişkin çok sayıda kanıt bulunmaktadır. İran'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Azerbaycanlılar kendi kardeşleriyle birleşmek isteğindeler. Ulusal birlik özlemi yanıtını özgür düşüncede, ana dilde eğitimde, kendi çocuklarına vatan ve ulus duyarlılığı aşılamakta bulmaktadır. Erdebil şehrinde faşist karşıtlarına önderliği Balaş Azeroğlu isimli vatan aşığı genç ve yetenekli bir şair üstlenmiştir. Öncü aydın kesim kendi düşüncelerini Farsça değil, halkın anladığı Azerbaycan Türkçe'sinde yazmakta ve anlatmaktadır. Toplum, Sovyet Azerbaycanı'ndaki kardeşlerine karşı bitmek bilmeyen bir sevgi beslemektedir"*[159].

Vatan Yolunda gazetesinin yayını bölgedeki etkileşimi artırmaktaydı. Gazetenin editörü A. Şahgeldiyev'in Bağırov'a gönderdiği raporunda, gazetenin Tebriz dışında Urmiye, Hoy, Merend, Miyane, Zencan, Kazvin, Serap ve diğer şehirlerde de yayıldığını belirtmektedir. Basın-yayın çalışmalarıyla ilişkili olarak Cafer Handan ve Kulam Mehmetli bu şehirlerde bulunmuşlardır. Bölgedeki aydınların kadrolaştırılmasına ilişkin A. Şehgeldiyev raporunda şöyle der: *"Muhammed Biriya benimle sıkı irtibattadır. Hemen hemen her gün görüşür ve onun edebi çalışmalarının geleceğini tartışırız. Biriya geceli gündüzlü çalışarak "Edebi Yapraklar" ve "Yumruk"un ışık yüzü görmesini istemektedir. O, Azerbaycan'a gösterdiği babalık sevgisinden dolayı saygılarının Bağırov'a sunulmasını rica etmektedir"*[160].

Milletvekili seçilmesi üzerine Tebriz'e mazbatasını almak için gelen Tahran'da yayınlanan *Ajir* gazetesinin redaktörü Seyit Cafer Pişaverî ile 17 Mayıs 1944 tarihinde *Vatan Yolunda* gazete binasında bir görüşme düzenlendi. Görüşme, 4 saat sürdü. Pişaverî, gazete çalışanlarıyla konuşmasında, müttefiklerin İran'daki etkinlikleri, özellikle de İngiliz yanlısı Seyit Ziyaeddin'in bölücülük faaliyetleri konusunda bilgiler sundu. Yapılan görüşmede Halk Partisi Tebriz şubesinin Azerbaycanlı kadrolar hesabına aktifleştirilmesi de gündeme geldi. Bu sırada, Tudeh'in Tebriz şube başkanlığını Urmiye milletvekili A. Ovanesyan yapmaktaydı. Nitekim, Bağırov, Stalin'e

[159] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 89, vr. 137-140.
[160] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 80, vr. 31-32.

sunulan raporlarının birinde, terkibinin Azerbaycanlılardan oluştuğu Halk Partisinin Tebriz şubesinin başında nasıl olurda bir Ermeninin, Ardeşir Ovanesyan'ın durduğunu sormaktaydı[161]. Bundan, Seyit Ziyaeddin başarılı biçimde yararlanmaktadır. O, kendisinin ünlü açıklamalarının birinde şöyle demektedir: "*Müslüman alemi, Şems Tebrizî'nin vatanında Ermeni Ardeşir'in hüküm sürmesini kaldırmıyor*"[162].

Gazetenin çalışmalarıyla ilgili gerekli bilgileri Bağırov, birkaç günlüğüne Bakü'de bulunan Cafer Handan'dan edinmişti. Öte yandan A. Şahgeldiyev'in gönderdiği mektuplar Azerbaycan K(B)P YK'da tartışmaya açılmıştı. Tartışma sonucunda, gazete çalışanları, İran yönetiminin yayını durdurmak girişimlerine yol vermemek konusunda uyarıldılar. Nitekim, gazetede yer alan "Fetih Ali Han" makalesi ve "Ben nereye gidiyorum" şiiri bölge ostandarının tepkisine yol açmıştı. Biriya ile ilişkilerin açıktan yapılması, onun her gün gazete binasında görülmesi ve İran yönetimine karşı kışkırtıcı çıkışları doğru bulunmuyordu. Şahgeldiyev'e yapılan uyarılarda "*Şair Biriya gibi değerli yoldaşlardan son derce ihtiyatla yararlanılması ve konuya geniş boyut kazandırılmaması*" ifadesi yer almaktaydı[163]. Biriya konusunda yapılan uyarıların birinde şöyle bir değerlendirme yer almaktadır: "*Yarının "büyük politikası" adına o, bizim için çok yararlı birisidir. Biriya Tebriz'de oturmakta ve geniş bir çevresi bulunmaktadır. Kuşkusuz, onun bulunduğu ortamda muhaliflere hizmet eden bölücülerin olmadığı söylenemez. Onu bu çevreden mantıklı nedenlerle ve başarılı biçimde uzaklaştırarak bizim isteklerimizi karşılayacak ruhta eğitmek gerekmektedir*"[164]. Bu amaçla, Azerbaycan K(B)P YK ideoloji kolu başkanı G. Mehmetov'a, Güney Kafkas Cephesi politik sorumlusu Generali Sorokin'le bağlantı kurarak *Vatan Yolunda* gazetesinin teknik, günlük ve sosyal sıkıntılarının giderilmesi ve gerekli talimatları alması için Şahgeldiyev'in zaman zaman Bakü'ye getirilmesi yetkisi verildi. Alınan kararların uygulanmasını denetlemek görevi ise YK sekreteri A. Ali-zade'ye verildi.

---

[161] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 20.
[162] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 20, vr. 144.
[163] *AR MDA*, f. 411, l. 25, d. 407, vr. 7.
[164] *AR MDA*, f. 411, l. 25, d. 407, vr. 11-12.

İran Azerbaycanı'ndaki özel görevli politik misyonun başını çeken Hasan Hasanov, karşılaştıkları zorluklarla ilgili M. C. Bağırov'a Haziran 1944 tarihli üç mektup göndermişti. Mektupta değinilen sorunların YK'da tartışılmasının ardından Bağırov, Halk Partisinin kurultayına ve parti kararlarına müdahalede bulunulmaması konusunda Hasanov'u uyarmıştı. Bağırov, parti çalışmalarının izlenilmesini, onun içeriğini, yönetim kadrosunu ve toplumun çeşitli katmanları arasındaki ilişkilerinin öğrenilmesini gerekli görmekteydi. Fabrika ve iş yerlerinde yapılan grevlere gelince, bunun işçilerin kendi örgütleri ve birlik komiteleri tarafından düzenlenmesini daha uygun bulmaktaydı. Bazı adamların sahte belgelerle İran sınırlarını ihlal etmeleri üzerine hudutta meydana gelen sorunun sınır korumalarından değil, bu belgeleri onaylayan askeri birimlerin ciddiyetsizliğinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Oluşan problem, Güney Kafkas Cephe komutanlığının bilgilerine sunulacaktır. Tebriz hastanesi baş hekimliğine atanmış Doktor H. Z. Guliyev'in ise bu sıralarda bölgeye geleceği haber verilmekteydi. Rus dilinin öğrenilmesi problemine gelince, sorunun Tebriz Kültür Evine bağlı derneklerce çözülmesi uygun görülmekteydi. Sovyet Azerbaycan üniversitelerinde eğitim görmek isteyenlerin başvurularının SSCB Dışişleri Komiserliği Yakındoğu Şubesiyle birlikte kararlaştırılması öngörülmekteydi. Azerbaycan'ın kültürel izlerinin korunmasında karşılaşılan sorunların olumlu yönde sözümü, gelecekte yürütülecek istihbarat çalışmaları açısından arzu edilir bir durumdu. Kaynağını Araz nehrinden alacak olan Muğan'ın güneyi boyunca çekilecek su kanalı için gerekli işlemler SSCB ile İran resmi dairleri arasında çözümlenecektir. Bunun için İran yönetiminin üst düzeyde Sovyet yönetimine müracaatı gerekmektedir. Erdebil'de açılacak hastane sorunu ise Tebriz ve Reşt'e yapılacak olanlardan sonraya bırakılmıştır[165].

14 Haziran 1944 yılında Makı, Hoy, Şapur, Şerefhan illerine bağlı Azerbaycan köylerine karşı başlatılan Kürt saldırılarıyla birlikte ortaya çıkan kriz üzerine Tahran Sovyet Büyükelçiliği danışmanı Ahat Yakubov apar topar Makı'ya hareket etti. 28 Haziran günü Hasanov da Urmiye'ye vardı. Yapılan baskınların gerisinde İran yönetiminin parmağının olduğuna ilişkin bilgiler alınmaktaydı. Konuya ilişkin olarak 3. Yaya Birlikleri komutanı General Cavid'in İran Orduları Üs yönetimine yazdığı mektup ele geçirilerek askeri istih-

[165] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 72, vr. 46-48, 55-56.

barat tarafından Bağırov'a sunulmuştu. General Cavid mektubunda şunları yazıyordu: *"3, 4 ve 15. Birliklerin silahları Kürtlerin eline geçmiştir, ayrıca gizli yollardan Tahran'dan silah getirtilerek Kürtlere satılmaktadır. ...Kürtlerin silahsızlandırılmasının mümkün olmaması dışında, bu arzu edilmeyen bir durumdur da. Şu anki durumda uygulanacak en iyi yöntem, Kürtlerin birleşmesinin önüne geçilmesidir"*[166].

Sorunun patlak vermesinde Sovyet askeri ve diplomasi birimlerinin de yeterince sorumluluğu bulunmaktaydı. Yakubov'un Makı'dan Bağırov'a gönderdiği 4 Temmuz tarihli raporunda, konsolosluk ve askeri yetkililerin Kürt sorununa gerekli ilgiyi göstermediklerini belirtmektedir. Konuyla ilgili Molotov'un görüşlerine uyulmamaktadır. Kürtlerin soygun ve katliam girişimleri Sovyetler adına istenmeyen sonuçlar doğurmaktaydı. Yakubov, Sovyetlerin İran Büyükelçisi'nin uzun süreden beri bu görevde bulunmasının bir handikap olduğunu vurgulayarak, elçinin eski yanlışlarını örtbas etmek için mevcut konuyla ilgilenmediklerini yazmaktadır[167]. Yakubov, Kürt Sorununa ilişkin gerekli bilgileri SSCB Dışişleri Komiserliği'ne de sunmuştur. Öte yandan bölgedeki politik yapı değiştiğinden büyükelçi A. Smirnov görevinden alınarak yerine M. Maksimov atandı. Haziran başlarında Batı Azerbaycan'daki durumu yakından gözlemleyen Tebriz Başkonsolos Yardımcısı H. Hasanov konuyla ilgili Temmuz başlarında V. Molotov'a, 11'de ise M. Bağırov'a geniş rapor gönderdi. M. C. Bağırov unvanına gönderilen raporun diğerinden farklı oluşu ilgi çekicidir. Hasanov, Bağırov'a sunulan raporun Moskova ve Tahran'a gönderilen raporlarda yer almayan konuları da içerdiğini belirtmektedir[168].

Acaba, Hasanov, Molotov ve Tahran Sovyet Büyükelçiliğinden neyi gizlemekteydi? Bu soru, Bağırov unvanına gönderilen 11Temmuz tarihli üzerinde "çok gizli" damgası bulunan raporun içeriğinde saklıdır. Hasanov'un Molotov'a sunduğu rapor genel anlamda İran'ın Kürtlerle yoğun olduğu bölgelerdeki durum ve Kürtlerin Türklere bakışıyla ilgiliydi. O, Kürtlerin Sovyetlerce himaye edilmesinden İngilizlerin, özellikle de Türkiye'nin aşırı rahatsız olduğunu vurgulamaktadır. "Nitekim" der, "İngiliz istihbarat subayla-

[166] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 74, vr. 34.
[167] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 72, vr. 72.
[168] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 72, vr. 94.

rının Kürt aşiret liderleriyle sıkı diyalogda bulunmalarına ilişkin bilgiler mevcuttur". Yapılan baskın ve saldırıların İngiliz istihbaratı ve İran yönetimi tarafından el altından organize edildiği belirtilmektedir. Raporda şöyle deniliyordu: *"Kürtlerin Azerbaycanlılara karşı saldırıları Rizaiyye şehir yöneticisi Doktor Merzban'ın gözleri önünde cereyan ettiğinden, yerli halk olanları protesto etmek amacıyla 7 Temmuz günü yönetici ve şehir kolluk kuvvetleri reisi Afşar'ı dövmüşler. Hoy şehir hakimi Teymurî'nin destek çıktığı Kürt eşkıya grupları liderleri açık bir dille, Türk halkın hayvanlarını sürüp götürürken bundan Kızıl Ordu komutan ve yöneticilerinin de paylarını aldıklarını söylemekteler"*. Hasanov, Molotov'a raporunda *"Kürtlerle Azerbaycanlılar arasında iç çatışmayı körükleyen İran yönetimi Azerbaycan'daki askeri ve jandarma gücünü artırmayı amaçlamakta ve Sovyetler Birliği ile sürdürdüğü rekabeti kazanmak eğilimindedir"*[169].

Buna karşılık Hasanov'un Bağırov'a sunduğu raporunda, Azerbaycan'daki mevcut durumu açıklığa kavuşturarak, toplumun İran yönetiminden aşırı rahatsız olduğunu ve Sovyet Azerbaycan'ına daha sıcak ilgi gösterdiğini yazmaktadır. Raporda, toplumun kıyıma uğratılarak yok edildiğinin bir gerçek olduğunun altı çizilmektedir. Köylülerin durumu içler açısıdır. Miskin görünümleri yanında üzerlerinde taşıdıkları giysilere atılan yamaklardan, elbisenin hangi parçadan yapıldığını tahmin etmek olasılığı bulunmamaktadır. Açıkçası her kes aç ve açıktadır. Çoğu kez ölülerini kefensiz gömmekteler. İran'da Azerbaycan köylülerinin düşmüş oldukları şimdiki durumdan daha korkunç bir manzara tasavvur etmek imkânsızdır. Çoğunluk, bu çaresiz topluluğun cehennem azabına ne zaman son verileceğini sormaktadır. Batı illerindeki gezilerinde gerçekleştirdiği görüşmelerde Hasanov, bazılarının korkusuzca dile getirdiği bir görüşü aktarmaktadır: *"Yeter artık, bu millet yok olmak üzere, gelin bizlere sahip çıkın"*.

Gezileri sırasında Hasanov, bazı Kürt aşiret liderleriyle görüştüğünü aktarmaktadır. Onlardan Gotaz Bey, Reşit Bey, Nuri Bey ve Zero Bey Bağırov'u bizzat tanıdıklarını ve yoldaş Bağırov'un kendilerine verdiği savaş sonrasında Kürt sorununu çözeceği sözlerini hatırlatmaktadır. Kürt liderler, *"biz sizin adamınızız, bizi kendinizden soğutmayınız, sözlerimizi inandırıcı bulmuyorsanız bizi deneyi-*

[169] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 72, vr. 201-205

niz" yorumunda bulunuyorlardı. Gerçekten de Sovyet birliklerinin İran'a müdahalesi Kürtlerin konumuna olumlu etkiler yapmıştır. Bir türlü ipe sapa gelmeyen bu Kürt aşiretlerinin çoğu Rıza şah döneminde İran'ın güney ve diğer uzak bölgelerine sürgün edilmişlerse de, 1941 yılından sonra sürgündeki ve hapisteki Kürtler tekrar kendi bölgelerine dönmüşlerdir. Hasanov raporunda, Sovyetlerin İran'daki Azerbaycan bölgelerindeki amaçlarımızdan aslı olmadan bizim Kürtler arasında kendi pozisyonumuzu oluşturması gerektiğinin altını çizmekteydi. Bu doğrultuda eğer Bakü'de 30 veya 40 Kürt çocuğunun eğitimi sağlanılırsa, bunun gelecekteki konumumuz açısından verimliliği anlaşılacaktır. Hasanov raporunda Halil İnkılap ve Britanya Konsolosluğu'nun etkinliklerine değinerek, Bağırov'un dikkatini bölgede yapılacak basın-yayın aracılığıyla propagandayı güçlendirmeye çekmekteydi[170].

Tahran'da İngilizlerce yayınlanmakta olan çok sayıda gazete ve dergi Sovyetlerin hem sinirlerini bozmakta, hem de kendi etkilerini güçlendirmek için 1944 yazında basın çalışmalarını artırmaya zorlamaktaydı. Sovyet Büyükelçisi, Bağırov'dan Tahran'daki basın faaliyetlerinin artırılmasında gerekli desteğin sağlanılması konusunda ricada bulunmuştu. Sovyet Azerbaycan'ından sağlanılan tercüman ve basın desteği sonucunda elçilik Tahran'da *Dust-e İran* (Dost İran) gazetesinin ve İran-Sovyet Kültürel İlişkiler Derneğinin *Peyam-e Noy* (Yeni Haber) dergisinin yayınına başladı. Derginin ilk sayısı 30 Ağustos 1944 yılında yayınlandı. Derginin yayın işleri sorumluğuna ise Sait Nefisî atandı.

Bu tarihlerde, Bakü'den gönderilen müzisyenlerin Tahran, Tebriz ve İran Azerbaycanı'nın diğer şehirlerine düzenlenen turnelerinin başarısı hakkında yeni büyükelçi Mihail Maksimov'un Bağırov'a telgrafı ulaştı. 1944 yılı bahar ve yaz döneminde Bağırov'un İran Azerbaycanı'nda yürütülen çalışmaların yekunu niteliğindeki 21 sayfayı bulan geniş raporu 14 Eylül tarihinde Kremlin'de Stalin'e sunuldu. Raporda, öncelik sırası *Vatan Yolunda* gazetesinin etkinliklerine tanınmış, gazetenin çok okunduğu ve aydın kesimi kendi çevresinde topladığı belirtilmiştir. Örnek olarak da, Tebrizli bir öğretmenin gazeteye ilişkin görüşlerine yer verilmişti: "*Ben, gazetenin ilk sayısını aldım ve büyük bir heyecanla okudum. Eğer, gazetenin bir sayısını almak için benden bütün paramı talep etselerdi,*

[170] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 94-96.

hiç tereddüt etmeden verirdim. Vatan Yolunda gazetesinin parlak bir yıldız gibi Tebriz semalarını aydınlatacağından çok umutluyum"[171]. Bağırov'un Stalin'e raporunda, Biriya ve Balaş Azeroğlu'nun adları İran Azerbaycanlı şairleri gibi gururla belirtilmekteydi.

Raporda dikkat çekilen konulardan en çarpıcısı, İran Azerbaycanı'nın konumu dolayısıyla İslam dininden yararlanılması sorunuydu. Bu amaçla, Bakü'de Kafkas Müslümanları İdaresinin oluşturulmasından sonra din adamlarının ve Güney Kafkas Müslümanlarının kurultayı gerçekleştirilmişti. Kurultayda kabul edilen "Müslüman Kardeşlere Çağrı" metni Türk ve Fars dillerine tercüme edilerek 5000 nüsha basılmış ve Tebriz'e gönderilmişti. "Müslüman Kardeşlere Çağrı"da şöyle denilmekteydi: *"Müslüman Kardeşler! Cellat Hitler ve onun yardakçısı Mussolini kutsal İslam topraklarını Arabistan ve Mısır'ı işgal etmek niyetindeler. Sadece Libya'da yüz binlerce Müslüman Mussolini tarafından işkenceye maruz kalmış ve kurşuna dizilmiştir. O, üç yıl önce İslam Halifeliği iddiasında bulunacak kadar çirkinleşmiştir. Biz, Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'nin bütün dindarları topraklarımızı işgal ederek yüz binlerle insanın yaşamına mal olan Faşist cinayetine dayanarak nasıl cihat ilan etmeyelim? Hitler, Mussolini ve onların yardakçıları yaydıkları iftiralarında, sözde Sovyet yönetimi İslam'a karşı baskı uygulamaktadır. Dünya bundan daha büyük bir yalan ve iftira görmemiştir. Biz Sovyetler Birliğinin Müslümanları birlik olarak Alman faşizmine cihat ilan ediyoruz. Kısasın günü gelmiştir. Hadis-i Şerifte denildiği gibi, "hiçbir suç kimsenin yanına kâr kalmayacaktır". Biz Sovyetler Birliğinin mutedil Müslümanları, Dünya Müslümanlarına çağrıda bulunuyoruz: Alman ve İtalyan faşistlerine acımayınız. Her nerede onları bulursanız öldürünüz. Çünkü, bu mukaddes bir emirdir"*[172]. Kafkas Müslümanlarının bu çağrısı İran Azerbaycanı'nda büyük yankı uyandırmıştır. Yeni oluşturulan Dini Kurumun lideri Şeyhülislam Alizade İran Azerbaycanı din adamlarıyla şahsi diyalog içindedir. Burada hedeflenen amaç, Azerbaycan'da Sovyet etkisinin çeşitli misyonlar aracılığıyla kalıcı bir biçimde oluşturulmasıydı.

Bağırov alınan kararlar doğrultusunda raporunda yapılan çalışmalarla ilgili olarak: radyo yayınlarının yapılmasını, Tebriz hastane-

[171] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 3.
[172] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, 63, vr. 36-38.

si, kültür evi, çorap-tekstil fabrikasının açılmasını, Sovyet eğitim kurumunun oluşturulmasını, Kazvin'e içecek su sağlanılmasını, Bakü-Astara-Kazvin karayolunun yapımını göstermekteydi. Yaşanan bu gelişmeler onun kanısınca, İranlılarda Sovyetler Birliği'ne olan inanç ve itimadın yükselmesine, Azerbaycan toplumu arasında ulusalcı düşüncenin biçimlenmesine katkıda bulunmuştur. Bunda da, Sovyet Azerbaycan'dan İran'a gönderilen İran Azerbaycanı'nın dilini, özelliklerini, hislerini anlayan görevlilerin rolü büyüktü. Bağırov, Stalin'e raporunda, İran yönetimi ve bürokratlarının son dönemlerde bizim buradaki nüfuzumuzun artmasından ve bunun gelecekte doğuracağı etkilerden endişe duyarak, çalışmalarımızı engellemek için her türlü olumsuzluğa destek verdiklerinden söz etmektedir. Eldeki mevcut bulgular, bütün bunların İngilizler tarafından desteklendiğini ve yönlendirdiğini kanıtlamaktadır.

Bağırov'un raporunda Seyit Ziyaeddin yandaşlarının Sovyet karşıtı yürüttükleri siyasete de değinilmiştir. Ona göre, Seyit Ziyaeddin yandaşlarından Hüseyin Etikâ adlı birisi Tebriz ve Şahsevenler arasında propaganda yaparak "*Ruslar, İran'ı parçalamak ve ülkenin bir kısmını Sovyet sınırlarına katmak eğilimindeler. İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını savunan İngilizlerin ve yurdun tek kurtarıcısı olan Seyit Ziyaeddin partisine üye olmak gerekmektedir*" tarzında görüşler yaymaktadır[173]. Bağırov'un raporuna göre, bu tarz propagandaların perde arkasında İngilizler ve İran yönetimi durmaktaydı. Ayrıca, İngilizlerin Hazar'ın güneyinde ve Kürtler arasında da bu yönde çalışmalar yürüttükleri belirtilmektedir. Nisan 1944 tarihinden başlayarak silahlı Kürt gruplarının baskınları sonucunda Meylanlı, Taze kent, Kızıl sulu, Kara ağaç, Arıklı, Dere kent ve bir sıra yerleşim alanı yağmalanmış; üç köylü, iki çocuk öldürülmüş; 6000 küçükbaş, 700 büyükbaş hayvanı sürüp götürmüşlerdir. Bağırov, Stalin'e raporunda: Kürtlerin uzun süreden beri bizim askeri yetkililerimizin gözleri önünde Azerbaycanlılara saldırılarda bulunduklarını, komutanların onlara karşı hiçbir ciddi önlem almadıklarını, sadece uyarmakla yetindiklerini de vurgulamaktadır. Son olarak Bağırov önerilerini sıralamaktadır:

- Azerbaycan'dan seçilmiş milletvekillerinin mazbatalarının Meclis tarafından onaylanmasını sağlamak;

[173] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 5-14.

- Gerekli çalışmaların yapılması koşuluyla Birlik örgütlerinin birleştirilmesi ve Sovyet Birliği'ne karşıt cephede yer alanların tümünün tasfiye edilmesiyle nüfuzumuzun artırılması;
- Hizb-i Tudeh partisinin yönetim kadrosunun Azerbaycanlı aydınlarca güçlendirilmesi ve parti nüfuzunun yükseltilmesi içi bir takım girişimlerde bulunulması;
- İran Azerbaycanı'nda bize karşı bozgunculuk yapan düşman grupların imhası için İran yönetim birimlerinden yararlanılması ve kesin ölçü alınması;
- Bölgedeki Sovyet askeri yetkililerine ve diplomatlarına uyarılarda bulunularak Azerbaycanlılara karşı saldırgan konumda olan Kürt aşiret liderlerine hadlerinin bildirilmesi, Azerbaycanlılarla Kürtler arasında normal ilişkilerin oluşturulması;
- Yetkimiz altında olan topraklarda Sovyet garnizonlarının yetkilerini artırmakla, bizim çıkarlarımızı çiğneyen İran yönetimine bağlı oluşumların Sovyet garnizonlarının rızası alınmadan yapılanmasının önlenmesi;
- İstihbarat ağının genişletilmesi ve bunu yaparken toplumun önde gelenlerinden yararlanılması;
- Köylüler arasında faaliyet ağımızın genişletilmesine özel ilgi gösterilmesi ve bunun dikkatli biçimde yapılması[174];

Sovyet politik bakışında bir takım değişiklikler gerçekleştiğinden dolayı İran'ın siyasi yaşamına ve askeri yapısına ilişkin bilgi alma işlemi hızlandırıldı. Askeri istihbarat "İran'ın Silahlı Kuvvetleri Hakkında" 15 Temmuz 1944 tarihli kapsamlı raporunu hazırladı. Raporun kapsamına ordu merkezi karargahı, askeri birimleri, okulları, ordu özel personeli, bölgesel yerleşmeler, savaşçı ruhu, hava harp kuvvetlerinin durumuna ilişkin bir dizi istihbarat bilgisi alınmıştı. Güney Kafkas Cephesi (Zakfront) İstihbarat birimlerince çalışmaları 20 Eylül 1944 tarihinde tamamlanan "İran Ordusunun Üs Düzey General ve Subayları" raporu toplamda 236 sayfayı bulmaktaydı. Raporu, Zakfront Karargah Komutanı Tümgeneral İvanov ve İstihbarat Birimi Başkan Yardımcısı Albay Gorşkov hazırlamışlardı. Raporda, İran ordu birliklerinin toplam sayısı 123.000, görevli subay sayısı 9.000 olarak gösterilmektedir. İstihbarat kayıtlarına göre,

[174] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 21-22.

İran ordusunun terkibi askeri Bakan, 2 Bakan Yardımcısı, 2 Tuğgeneral, 17 Tümgeneral, 34 Tugay Generali, 338 Albay, 239 Yarbay, 320 Binbaşı, 1470 Yüzbaşı, 1960 Üsteğmen, 1247 Teğmen, 870 Asteğmenden oluşmaktaydı[175]. Ayrıca, istihbarat bilgilerine göre, Askeri Bakan İbrahim Zend, Askeri Karargah Komutanı eski Şahin Defterhanesinin Yönetmeni General Hacı Ali Razmara idi. Askeri Şura üyeleri: Tümgeneral İbrahim Zend, Tümgeneral Hacı Ali Razmara, Bakan Yardımcısı Yezden Panah, Tugay Generali Hidayet, Tugay Generali Mokdarî, Tümgeneral Muhammed Firuz hakkında gerekli bütün bilgiler Sovyet Askeri İstihbaratının elinde mevcuttu. İran Hava Kuvvetlerinde ise istihbarat kayıtlarına göre, 725 görevli bulunmaktaydı. Birliğin hizmetinde ise 191 savaş uçağı vardı. Uçaklardan sadece 78'i uçuşa yararlı konumdaydı. Hava Kuvvetlerini Avrupa'da eğitim görmüş eski askeri bakan General Ahmet Nahçıvanî komuta etmekteydi. Sovyet Askeri İstihbaratı tarafından, İran üst düzey askeri heyetinin sadece unvanları değil, aynı zamanda askeri planları da bulunmaktaydı[176]. İran ordusu subaylarının listesi ve onlarla ilgili bilgiler Kızıl Ordu Baş Karargah komutanı General Aleksey Antonov'a sunulmuştu.

Ekim 1944 yılında Sovyet Özel Hizmet Birimleri ve askeri istihbaratı, İran devlet kademelerinde görevli üs düzey şahısların siyasal eğilimleri ve SSCB'ye karşı tutumlarını belirlemiş bulunuyordu. Konuya ilişkin 219 sayfa tutarında bir rapor hazırlanmıştı[177].

Aralık 1944 yılında edinilen bilgiler ve beliren durum doğrultusunda Zakfront komutanı General Tülenov, Azerbaycan K(B)P YK sekreteri Bağırov, Askeri Şura üyesi Tuğgeneral Efimov, Zakfrom Siyasi Yönetim başkanı Tuğgeneral Yemelyanov imzasıyla hazırlanan "İran Yerel Toplumu Arasında Çalışmaların Hızlandırılması Hakkında" rapor, Kızıl Ordu Üst Siyasi Yönetim Başkanı Korgeneral Aleksandr Şerbakov'a sunuldu. Raporda şöyle deniliyordu: *"Sovyet birliklerinin İran'da bulunduğu üç yıl zarfında İran nüfusu, özellikle de İran Azerbaycanı toplumunun siyasal düşüncesinin oluşumunda büyük işlerin altına imza atılmıştır. Sadece 1944 yılında Azerbaycan parti yönetimi Sovyet ordusunun siyasi birimlerinde, askeri bürokraside, Sovyet ekonomik ve ulaşım çalışmalarında görev*

[175] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 89, vr. 2.
[176] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 74, vr. 58.
[177] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 1-219.

yapmak için 800 kişi seferber etmiştir. Bunlar, toplum arasında önemli çalışmalar yürütmekteler. Yapılan bu çalışmalara karşılık yine de toplum arasındaki tebligat faaliyetlerimiz beklenilen düzeyde gerçeklik kazanmış değildir. Bunun için, tebligat ağını genişletmek amacıyla "Dust-e İran" gazetesinin yayınına yeniden başlansın ve tirajı 15 bine çıkarılsın; "Vatan Yolunda" gazetesinin baskısı 4 kat artırılsın ve tirajı 15 bine ulaştırılsın; oldukça kısa bir süre içinde İran'da Farsça, Türkçe, Ermenice, Arapça ve Kürtçe metin ve resimli dergiler basılsın; bizim kontrolümüzdeki yayınlarda toplumun çeşitli katmanlarını temsil eden yazarların makalelerine yer verilsin; İran Azerbaycanı şehirlerine yayın yapan radyo dalgalarının ulaşımı düzenlensin ve vericiler oluşturulsun"[178].

27 Kasım 1944 yılında Moskova bir adım daha atarak Sovyet Azerbaycanı ile İran Azerbaycanı arasında yazınsal, kültürel ve bilimsel ilişkileri genişletmek için Azerbaycan – İran Kültürel İlişkiler Derneği'nin oluşturulmasına onay verdi. Bağırov'un isteği doğrultusunda derneğin başına, şair Samet Vurgun getirildi.

[178] *TsGAPOOD AR*, f. 1, l. 89, d. 71, vr. 23-27.

III. BÖLÜM

İRAN PETROLLERİ İÇİN SAVAŞ

1944 yılı ortalarında savaşın sonunun geldiği görüşü netleşmeye başladı. Buna ilişkin olarak dünyanın gelecekteki yeni görüntüsü belirginlik kazandı. Eski saflar hızla çözülmekte, yenileri oluşmaktaydı. Doğu ve Orta Avrupa'da; Yakın, Orta ve Uzak Doğuda; ve Büyük Okyanusta yeni dengelerin belirlenişi biçim kazanmakta, ortaya çıkan düzensizlik şimdiden açık ve gizli tartışmalara konu edilmekteydi. Müttefikler artık geleceğin dünyası hakkında kendi öngörüleri için düşünmekteydiler. Yeterli denilecek kadar yeni çatışma nedenleri de doğmaktaydı. Dünya, yakacak ve enerji kaynakları uğrunda çetin bir mücadele dönemecine girmekteydi. Dostlar hızla düşman olmaya başladılar. Yeni dünyada "Petrole Hücum" 1944 ortalarında İran'a yönelik politikayı belirleyen başlıca etkene çevrildi. Önlerinde, Yakındoğu'yu ve İran petrollerini Sovyetler'e bırakmamak yönünde bir anlaşma nedeni bulunurken ABD ve İngiltere arasında ciddi ihtilaflar söz konusuydu. Pastanın korkunç büyüklüğü, onları, küçük düşünecek kadar büyülemişti. 1920'lerin başında başkanlık yapmış ABD eski yöneticilerinden Harding sitemini şöyle duyurmaktaydı: biz, dünyayı, sosyal ilişkileri ve hukuku öğrenmekle meşgulken İngiltere petrol kaynaklarını fethetmekteydi. Bu kaynak, dünyaya hükmetmenin anahtarını oluşturuyor[179].

Temmuz 1944 yılında Washington'da *Petrol Sorunu* konulu İngiliz-Amerikan ortak konferansı gerçekleştirildi. On gün süren konferansta İran petrolüyle ilişkili konular tartışıldı[180]. Daha, 1943 sonunda Standart Vakum Oyl Kompani adlı Amerikan şirket temsilcisi Drayner, Tahran'a gelerek İran Belucistan'ında petrol konsensüsünü almak konusunda Ticaret ve Sanayi bakanı General Şefaî ile görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan görüşmelerin içeriğine dönük ABD'nin Tahran'daki geçici koordinasyon sorumlusu Ford, büyükelçi

[179] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 180.
[180] *Daily News*, 27 July 1944.

adına ilgili İranlı görevlilerden konsensüse varılması konusunda Drayner'e destek verilmesi ricasında bulunmuştur[181]. Nisan 1944'te Milspon'un Güney İran alanında yardımcılığına getirilen Amerikalı Breyton Tahran'a geldi. Yetki statüsü bakımından o, Kerman'da konaklamalı ve Güney İran bölgelerinin mali işleriyle ilgilenmeliydi. Gerçekte ise Breyton, Belucistan petrolüyle ilgilenen Amerikan *Sinkler* şirketi temsilcisiydi. 1944 yılı yazında ise şirketin bir diğer temsilcisi Wilson Tahran'a vardı. Aynı tarihlerde *American Histern K°* temsilcisi Vagram Frendyan ile Cempel'de görüşmeler için İran'da bulunuyorlardı. Temmuz başlarında petrol konusuyla ilgili ABD hükümet kanadından Albay Lewel'in Tahran'a gelişiyle işin rengi iyice değişmiş gözüküyordu. Albay, 12 Temmuz tarihli açıklamasıyla İran'da bulunan petrolle ilgili şirketlerle varılacak petrol konsensüsünde Amerikan hükümeti adına sorumlu olduğunu belirtti. 20 Temmuz'da ise eski devlet başkanı Gower'in oğlu ile Kurtis, petrol uzmanı sıfatıyla İran hükümeti adına Tahran'a davet edildiler. Temmuz 1944 yılından itibaren de İran yönetimi Amerikan hükümet ve şirket temsilcileriyle gizli pazarlığa başladı[182]. Ancak, görüşmelerin gizliliğine bir tek İranlıların kendileri inanmaktaydılar. Oysa, görüşmelerin içeriğine ilişkin Sovyet istihbaratı elinde bilgiler bulunmaktaydı. Nitekim, Tahran Sovyet ticari koordinasyon sorumlusu Migunov, Amerikalıların petrol görüşmelerinin içeriğine ilişkin verileri gizli yoldan M. C. Bağırov'a ulaştırmış bulunuyordu[183].

Amerikalıların çalışmaları SSCB yöneticilerinin dikkatinden kaçmamıştı. SSCB'nin İran'daki diplomasi, askeri ve istihbarat elemanları yaşanan gelişmeleri ilgiyle takip etmekteydiler. Doğrusunu söylemek gerekirse, özel görevlilerin İran Azerbaycanı'na gönderilme işlemi Moskova'nın petrol konusunda izlediği politikanın kilit noktasını oluşturmaktaydı. Buna karşılık Sovyet Azerbaycan'ından atanan görevliler ve ulusçu duyguları kabarmaya başlamış yerel toplum olup bitenlerin dışında kalmaktaydılar.

1944 yılı ortalarında Sovyet yanlısı Tahran basını Kuzey İran petrolleri sorununu gündeme taşıdı. *Toufik* mizah dergisinin 19 Temmuz 1944 sayısında "Petrol Belası" başlığıyla bir hiciv yer al-

[181] Ford bu isteğini 2 Şubat 1944'de Ticaret ve Sanayi bakanı General Şefaî'ye, 11 Şubat 1944'de Said'e ve 19 Şubat 1944'de ise Başbakan Soheylî'ye iletmiştir.
[182] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 169-170
[183] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 153-162

maktaydı. Hicvin kahramanı *İran Hanım,* petrol sıkıntısı yaşamamak için henüz fırsat varken kendisine bir miktar petrol ayırmıştı. Ancak, *İran Hanım'ın* her iki komşusu onun petrolüne göz dikmişlerdi. Komşularından biri varlıklı ve kendini beğenmiş; ötekisi ise fakir, kaba saba ve dış görünüm itibariyle *İran Hanım'a* içten davranan, ancak sakinliğine karşın *İran Hanım'ın* evinde nelerin olup bittiğini de yakından izleyen bir tipti. *İran Hanım* ilk komşusuna gereğinden fazla petrol verirken, ikinci komşu düşünceli biçimde onu gözetlemekteydi. Bir gün, ikinci kata bir üçüncü komşu daha taşındı ve gelir gelmez ötekilerinden yüz misli *İran Hanım'ın "Petrol Güzeline"* tutuldu. Her ne ise, sonuçta bu savaşta, Tanrıya şükürler olsun *İran Hanım* canını kurtarmayı başardı[184].

İkinci kata sonradan taşınan "züppe aşık" Amerika, İran'daki etkisini gün geçtikçe daha çok göstermekteydi. Daha, 1942 yılında Britanya, İran toprakları üzerinde SSCB'ye yük taşıma ihalesini ABD'ye vermişti. Güneydeki limanlar, kara ve demiryolu gözetimi ABD'nin kontrolüne geçmişti. 1944 yılı için Amerikanlıların çabası Tebriz ve Hazar Denizi limanlarına çıkan karayollarınnın gözetimini de kendi ellerine almaktı. 1944 Güz aylarında Tahran, Hemedan, Hurremabad, Ahvaz, Abadan, Kazvin ve diğer güzergahlardaki toplam Amerikan savunma gücü 50 bin subay ve askere ulaşmaktaydı. 1 Ağustos 1944 tarihinde Tahran'da yapılan Amerikan askeri geçit törenlerine Şah bizzat kendisi katılmıştı. Bununla kalmayıp, eşi ve hükümet üyeleriyle birlikte Emirabad'daki Amerikan üssüne bir ziyaret de gerçekleştirmişti[185]. Sovyet İstihbarat Birimi raporlarına göre, Yakındoğu'ya gönderilen ABD birliklerine şu görev verilmişti: şayet, Alman orduları Bakü petrol kuyularını ele geçirmek için hamle yapacak olurlarsa, Amerikan güçleri vakit kaybetmeden Güney Kafkas'a girecek, öncelikli hedef olan Abşeron yarımadasını kontrol altına alacaklardır[186].

1944 sonlarına gelindiğinde bölgedeki Amerikan görevlilerinin sayısı 100'ü bulmaktaydı. Eğitim alanında çalışmak için ek olarak 60 görevli daha davet edilmişti. İran'a gelen Amerikalı temsilcileri birincil görevi Sovyetler Birliği'ne karşı koymaktı. Newsweek dergisine göre, *"Kendi etkileri uğruna bölgede entrika çeviren Britanya*

---

[184] *Toufik*, 19 Temmuz 1944.
[185] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 158-161.
[186] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 161.

ve Rusya'dan farklı olarak ABD, İran'ın tam bağımsızlığından yanaydı. İran'a ilişkin ABD açıklaması, bu görüşün zaferidir. Bu açıklama, Rusya'nın Fars Körfezine inme tehlikesini ortadan kaldırmaktadır"[187]. Savunma bakan yardımcısı Tümgeneral Redl, Meşhet'te polis ve jandarma birlikleriyle yaptığı görüşmede şöyle bir açıklamada bulunmuştu: "*Horasan'da çok sayıda Sovyet ajanı bulunmaktadır. Siz ise onlara karşı hiçbir ciddi önlem almamaktasınız. Sovyet ajanlarına karşı mücadeleyi artırmak gerekmektedir*"[188]. Redl, Tebriz buluşmasında ise ordu için büyük miktarda gıda ayrılmasını duyurmuş ve eklemiştir: "*zaten, buğdayı Rusların alacaklardır*".

1944 yılı boyunca Amerikalılar, genç Şah'ı etkilemek için bir takım girişimlerde bulundular. O yılın yaz ayında Muhammed Rıza bir Amerikan uçağıyla Tahran'dan Abadan'a yolculuk yapmış, burada Şah'a SSCB'ye gönderilmek için bekletilen kocaman uçak atölyesi gösterilmişti. Amerikalılar, Şah'a, savaş sonrasında bu atölyenin İran'a verileceği sözünde bulunmuşlardı.

Associated Press muhabiri Germann'ın Şah'la yaptığı röportaj bir dizi süslü cümleler ve Şah'a unvanlı övgüler eşliğinde Amerikan basınında manşetlere taşınmıştı. Eylül 1944 yılında ise Şah, devlet düzeyinde Amerika'ya davet edilmişse de, İhonesburg'ta sürgün olan babasının ölümü gerekçesiyle ziyaret gerçekleşememişti[189].

1944 Güzü'nde Ruslar, Kuzey İran petrol konsensüsünü almak için devreye girdiler. İran yönetiminin bilgisi olmadan Sovyet Ekonomi Komisyonunun Tahran ziyareti bekleniliyordu. Onaylanması beklenilen konsensüs metninin gizli protokolü ve niyet mektubunun ön çalışmaları hazırlanmıştı. "*İran Petrol Sanayisi Hakkında*" adlı raporda Irak, Suudi Arabistan ve Bahreyn'de yıllık 5 milyon ton petrolün çıkarıldığı belirtilmişti[190]. Petrol işletme sanayisinin tamamı ise Britanya şirketlerinin kontrolünde bulunmaktaydı. Abadan ve Kermanşah'daki petrolle ilgili bütün yatırımların sermaye sahibi İngilizlerdi[191]. Dışişleri Yakındoğu Bölümü Başkanı İvan Sadçikov'a "İngiliz-İran Petrol Şirketi" ile rekabete dayalı "Sovyet-İran Petrol

[187] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 166.
[188] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 166.
[189] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 174.
[190] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 50. Buna karşılık ise İran'daki yıllık petrol üretimi 16 milyon tonu buluyordu.
[191] Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. J. H. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*.

Şirketi"nin kıyaslamalı açıklamasını hazırlanması görevi verilmişti. Sadçikov'un uzmanlarla birlikte hazırladığı raporda, "İngiliz-İran Şirketi"nin savaş dönemi verileri esas alınmıştı. Sunumu 8 Eylül'de yapılan raporda deniliyordu: İngilizler 1938 yılı için İran'dan toplam 10.195.000 ton petrol elde etmişlerdir. Çıkarılan petrolden edinilen gelirin 6.109.477 Sterlinin sadece 3.307.479 sterlini İran yönetimine ödenmiştir. Eğer, "Soviranneft" kurulacak olursa Kuzey İran'dan yılda 10.195.000 ton petrol elde edilmesi gerekmekte ve buradan da gelecek 11.418.000 dolarlık gelirin İngiliz kuru hesabıyla 3.933.905 sterlini İran hükümetine ödenmeliydi. Bu çalışmalara göre, Sovyet petrol konsensüsünün kâr geliri %18-19 oranında İran yönetimi için kazançlıydı. Yine de raporun sonuna, yapılan hesaplamaların geçici bir özellik taşıdığı notu düşülmüştür[192].

1944'ün yaz dönemi boyunca petrol konusu İran basınının birincil gündemi olarak kalmaya devam etti. *Demavend* gazetesinde şöyle bir haber yer almaktadır: *"Tebriz'de yaşanan kargaşanın perde arkasında petrol sorunu yatmaktadır. İran Azerbaycanı ile Kerkük ve Musul'da zengin petrol kaynaklarının varlığı bilinmektedir. Pantürkizm ve bir Kürt Devleti oluşturmak düşüncesinin temelinde bu sorunun yer aldığı kesindir. Bu yüzden SSCB, ABD, Britanya ve Türkiye hepsi birden Azerbaycan sorununda taraftırlar. Geçmişte yaşanan Ermeni, Asurî, Kürt sorunlarının köklerini de petrolde aramak gerekir. Şayet, petrol şirketlerinin tahrikleri olmasaydı, büyük olasılıkla Türkler Azerbaycan'a ilişkin bir talep ortaya koyamazlardı"*[193]. Bir diğer Tahran gazetesi *Ferdâ* da Azerbaycan'ın petrol zengini bir ülke olduğunu, hatta bir takım bölgelerde petrolün çıktığını aktarmaktadır. Gazete görüşlerini dünyaca ünlü bir ekonomistin açıklamalarıyla sürdürmektedir: *"bir ülkenin siyah incisi bulunuyorsa, o ülkenin sarı inci hakkında düşünmeye ihtiyacı yoktur"*[194]. *İran Mâ* gazetesine göre, Abadan'da Petrol Yüksek okulu öğrencilerinden 12 yetenekli İranlı seçilerek Londra'ya eğitim almaya gönderileceklerdir[195]. Tahran'da yayınlanan *Dariyâ* gazetesinin 17 Temmuz sayılı geniş yazısı Sovyetler Birliği'nin işletme haklarını almak istediği Kuzey petrol yataklarının konsensüsünü konu edin-

[192] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 60-61.
[193] *Damavend*, 23 Temmuz 1944.
[194] *Ferda*, 25 Temmuz 1944.
[195] *İrane Ma*, 17 Temmuz 1944.

miştir. Bir türlü sonu gelmeyen petrol kargaşasını çözmek için İran'ın Londra Büyükelçisi S. H. Tagi-zade, Moskova'dan Macit Ahî, Kahire'den Cem aynı tarih için Tahran'a çağrıldılar. Bu davet olayı toplumda ünlü büyükelçilerden yeni bir hükümet kurma girişimi anlamında söylentilere neden oldu. Sovyetlerin göz diktikleri zengin Kevir-Huryan petrol yataklarının bulunduğu topraklar daha Nasrettin Şah zamanında bir İranlıya tahsil edilmişti. Ardından bu İranlı çok sonralar kendisine ayrılan toprakları Rus tebaası Hoştariya adlı bir Gürcüye satmıştır. Hoştariya bu araziyi, İngiliz-Amerikan Şirketiyle konsensüse gidilmek yoluyla 400.000 sterline satmak isteyince Rus hükümeti buna tepkide bulunmuştu[196]. Sovyetler döneminde bölgede faaliyet gösteren "Kevir-Huryan Lt." aksiyoner cemiyeti ile ilişkili olarak İran'la 8 Temmuz 1928, 7 Ekim 1929 ve 28 Ağustos 1932 tarihlerinde anlaşmalar yapılmıştı[197]. Sovyetlerin endişesi daha 1921 yılında Kuzey Petrollerinin işletme hakkının Standart Oyl Şirketine verilmesine dair İran Meclisinin onayladığı beş maddelik konsensüsle başlamaktadır. Ruslar, bu anlaşmayı hükümsüz kılmak için İran'da ciddi değişiklikler yapmak zorunda kalmışlardı. Şimdi ise Amerikalıların 1944 yılında İran'a akın etmesi, Tahran basınında kuzey petrollerinin İngilizlere verilmesine dair çıkan haberler Sovyetlerin endişesini on kat daha artırmıştı[198].

10 Eylül 1944 yılında SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı S. Kavtaradze başkanlığında Sovyet hükümet komisyonu Tahran'a geldi. Komisyona üye sıfatıyla N. Baybakov ve Kumıkin, eksper sıfatıyla ise N. Haydarov, E. Dmitriev, M. Karasev ve İ. Konradov katılmışlardı. 11 Eylül'de Başbakan Sait, Tahran açıklarındaki villasında komisyon üyelerini kabul etti. Başbakan konuşmasında Sovyetlerle Şahenşah[199] hükümeti arasındaki karşılıklı dostluk ilişkile-

---

[196] *Darıya*, 17 Temmuz 1944.

[197] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 44.

[198] İran petrolüyle ilgili geniş bilgi için bkz. S. Aliev, *İstoriya İran. XX. vek.*, Moskova 2004, s. 210-214.

[199] Pers ve Sâsânî döneminin İran şahları bu unvanı taşımışlardır. Şahenşah, yani şahlar şahı demektir. Pehleviler kendilerini bu geleneksel İran hükümdarlarına benzetiyor, bu yolla da taht üzerinde yasal bir hak oluşturmaya çalışıyorlardı. Gerçekte, gerek Pers, gerek Sâsânîlerin Farslarla akrabalığı sadece ırk boyutunda kalmaktadır. Etniksel, kültürel ve dilsel açıdan çözümleyici bir bağlılıkları bulunmamaktadır. Zaten Modern İran tarihçiliğinde yer alan ve neredeyse günümüzde bütün dünya tarihçileri tarafından kabul gören, İran'da Türklere karşı alternatif bir Fars etniksel ve siyasal gelenek oluşturma çabası Pehlevi dönemi ideoloji tarih yazıcılığının bir ürünüdür. – çev.

rinden ve Kavtaradze başkanlığındaki heyetin gelişinin doğurduğu memnuniyetten söz etti. Ardından söz alan Sovyet delegeleri başkanı, başbakana saygılarını ileterek Sovyetler Birliğine silah ve askeri araç desteğinde İran'ın üstlendiği hayati rolünü anlattı. Kavtaradze, İran hükümetinin ülke içindeki nüfuzunun artırılması açısından üç tarafın vardığı anlaşma gereği müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasının gerekliliğinden söz etti[200]. Görüşmeler sırasında Sovyet elçiliği gündemlerindeki ana konunun Kuzey İran'daki petrol yataklarıyla tanışlık ve "Sovyet-İran Neft" birliğinin konsensüsüne ilişkin anlaşmaları imzalamak olduğunu duyurdu. Başbakan, komisyona gerekli desteğin verileceği vaadinde bulundu[201]. 16 Eylül günü Kavtaradze Tahrandaki büyükelçi M. Maksimov eşliğinde Muhammed Rıza Şahla görüşmek amacıyla Saadabat Köşküne çıktı[202]. 17-23 Eylül arasında ise heyet tam kadro Sovyet elçilik sorumlusu A. Yakubov eşliğinde kuzey bölgelere ziyaretler gerçekleştirdi. Komisyon gezisi sırasında Semnan, Mazandaran, Gilan, Gorgan'da Kevir-Huryan Aksiyoner Cemiyetinin arama çalışmaları, balçık volkanı, Türkmen Sahra'daki petrol yatakları ile tanıştı. Heyetten ayrı olarak N. Haydarov ile E. Demitrev birkaç gün daha Erdebil, Tebriz, Urmiye ve Miyane yakınlarındaki bazı bölgelerde incelemelerini sürdürürken, geri kalanları Tahran'a döndüler.

Komisyonun varmış olduğu genel kanı, ilk çalışmaların Mazandaran'dan başlatılması yönündeydi. Zengin petrol rezervlerine yataklık eden Sari-Şahı bölgesinin Hazar Denizine uzaklığı sadece 40 km olup kazı çalışmaları açısında olanaklı konumdaydı. İkinci dereceli bölge Gorgan gösterilmekteydi. Semnan'da ise kazı çalışmalarının bir takım zorluklarından söz edilmektedir. Gilan ve Azerbaycan'a gelince burada hâlâ jeolojik taramaların sürdürülmesine gerek duyulmaktaydı[203].

25 Eylül günü komisyonun Semnan, Gorgan, Mazandaran, Gilan ve Azerbaycan'da petrol konsensüsü hakkında önerilerini içeren ve Kuzey İran petrollerinden SSCB'ye yararlanma hakkının tanınmasıyla ilgili Sovyet yönetiminin istekler paketi Başbakan Said'e sunuldu. Öte yandan Sovyetlerin petrol talebi Tahran basınının man-

[200] *Ettelaat*, 20 Eylül 1944.
[201] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 66.
[202] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 82, vr. 62.
[203] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 67

şetlerinden hiç inmiyordu. Görüşmelerin ilk günlerinde basının Sovyetlerle yapılacak bir konsensüse sıcak baktığı görülmektedir. *Rastâhiz* gazetesinin yayınlarına göre, hükümet İran petrollerinin konsensüs hakkının yabancılara verilmesine karşı değildi. Eğer konuya uluslararası geçerli politik anlayıştan bakılacak olursa, güneydeki petrol kaynaklarını işletme hakkını İngiltere'ye verdiğimize göre, diğer komşumuzu göz ardı edemeyiz. Bu yüzden Kuzey komşumuzla Amerika'ya konsensüs vermemek için tutarlı bir açıklamamız bulunmuyor[204].

İran hükümetine sunulan Sovyet Ekonomi komisyonunun hazırladığı anlaşma 22 madde içermekteydi. Anlaşmada şöyle deniliyordu: "*Birlik konsensüsü yapılan topraklarda petrol, doğalgaz ve diğer kaynakların araması ve çıkarılmasında, onların üretiminde ve aktarımında, İran ve yurt dışı satışında belirleyici haklara sahiptir. Konsensüs toprakları... harita üzerinde belirlenmeli ve bu harita her iki devletçe onaylanmalı ve anlaşmanın bir parçası olarak kabul edilmeliydi*". Anlaşma imzalandığı tarihten itibaren 60 yıl süreyle geçerlilik kazanıyordu ve 40 yıldan erken olmamak üzere bozulamazdı. Anlaşma, tek yanlı olarak İran yönetimince hükümsüz sayılamaz, onun içeriği gelecekte geçerlilik kazanacak herhangi bir yasa veya belgeyle değiştirilemezdi. Taraflar arasında ortaya çıkabilecek her hangi bir anlaşmazlık durumunda sorun karşılıklı ikişer kişinin katılımıyla bir komisyonca çözülmeliydi. Anlaşma, meclisin onayını aldıktan ve şah tarafından imzalandıktan sonra geçerlilik kazanıyordu[205].

Anlaşmayla birlikte "Kevir-Huryan Aksiyoner Cemiyeti Hakkında" gizli protokol metni İran hükümetine verilmekte, burada iki devlet arasında önceden imzalanmış 8 Temmuz 1928, 7 Ekim 1929 ve 28 Ağustos 1932 tarihli anlaşmalar geçersiz kabul edilmekteydi. Sovyet yönetimi ile İran hükümeti arasında sağlanan anlaşmayla "Kevir-Huriyan Lt." kendi tüzüğü uyarınca faaliyetlerini durdurarak kendisini hukuksuz ilan ediyordu. Konsensüs anlaşmasına ilişkin gizli protokol meclisin onayını alarak yasal konum alıyordu[206].

Üçüncü belge 4. Maddeden kaynaklanan bir niyet mektubuydu. Niyet mektubuna göre, "Sovirannerf" merkez binası Moskova'da

---

[204] *Rastahiz*, 26 Eylül 1944.
[205] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, 30-43.
[206] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 44-45.

bulunmalı, 60 yıl boyunca Kuzey İran'da petrol aramaları ve çıkarılması işlemini yürüterek üretim ilişkilerinin gelişiminde öncü olmalıydı[207]. Başbakan Muhammed Said, İran hükümetinin anlaşmanın arkasında duracağı ve meclisçe onaylanmasını sağlayacağı sözünü verdi. Bu amaçla, Iran hükümet kanadı, tanınmış siyasi liderler ve parlamento temsilcileriyle ilişki ortamının sağlanması için Sovyet büyükelçiliği iki etkinlik düzenledi. İran hükümeti ve Dışişleri Bakanlığı da ülke adına Sovyet elçiliğinin şerefine iki kokteyl gerçekleştirdi. Eylül sonu Kavtaradze tekrar şahın makamına çıktı. *Ettelaat* gazete redaktörü Mes'udî ise Kavtaradze ile bir röportaj gerçekleştirdi. Röportajda şöyle deniliyordu: *"Sovyet yönetimi benim yetkim altında bulunan komisyona İran hükümetine petrol arama ve çıkartma çalışmaları için SSCB'ye konsensüs verilmesi hakkında önerilerimi İran yönetimine iletme hakkı vermiştir. Sovyet hükümetinin kanısınca, Kuzey İran'ın doğal zenginlikleri, İran işçileri ile aydınlarının emeği ve gücü ileri Sovyet teknolojisi ile birleşecek olursa her iki taraf adına başarılı sonuçlar ortaya çıkacak, Kuzey İran'da sanayi atılımlarının temelleri oluşturulmuş olacaktır. Ben konuyla ilgili olarak iki kez Sayın Şah'la ve birkaç kez de Başbakan'la görüşmelerde bulundum. Her iki taraf için kazanımı büyük olan bu çalışmanın temellerinin atılacağı hususunda çok umutluyum"*[208].

Ekim başlarında hükümet yanlısı basında Sovyetlere konsensüs verilmesine karşı çıkan bir takım yazılar yer almaya başladı. *Vazife* gazetesinin 3 Ekim sayısında, müttefik birlikleri ülkede bulunduğu bu savaş döneminde hükümetin anayasal olarak konsensüs anlaşması sağlamak yetkisinin olmadığına değinilmekteydi[209]. Aynı gazete 4 Ekim sayısında Muhammed Said ve onun kabinesine hitaben bir çağrıya yer vererek, petrol konsensüsünün askeri çatışmaların son bulana kadar bekletilmesi istenmekteydi. *Ahter* gazetesinde yer alan *"Petrolümüzü elimizden çıkarmayın"* başlıklı yazıda, savaş ortamında her hangi bir yabancı devlete petrol işletme hakkının devredilmesi ülkeye ihanet olarak tanımlanmaktaydı. Gazete, *"konsensüs meclisten geçtiği taktirde bile İran toplumu onu hükümsüz olarak kabul edecekti. Bizim çileli toplumumuz doğal kay-*

[207] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 46.
[208] *Ettelaat*, 4 Ekim 1944.
[209] *Vazife*, 3 Ekim 1944.

naklarının kullanım yetkisini kendi eline alma iradesini kendisinde bulacaktır. ... İran petrollerinin kullanım hakkı İran halkınındır"[210] tarzındaki açıklamalarını sürdürmekteydi. 27 Eylül günü *Rastahiz*'de yayınlanan bir makaleyle, gazete iki gün önceki tutumunun tam karşısında yer almaktaydı. Petrol sorunuyla hükümetin çıkılmaz bir konuma düştüğüne vurgu yapan gazete, sağlıklı bir ortam yakalanıncaya kadar hükümetin konsensüs çalışmalarını durdurmasını önermekteydi. Gazeteye göre, Güney petrollerinin işletmesinin Amerika'ya, kuzeydeki kaynaklarının kullanım haklarının Rusya'ya verilmesi sorununun tazeliğini koruduğu bugünlerde hükümetten anlaşmaları gözü kapalı imzalamamasını talep etmek hakkımız vardır. *"Büyük devletlerin politik tavırları belirlenene kadar onay vermemeliyiz, ki ülke yeniden uluslararası çekişmeye sahne olmasın"*[211].

Sovyetlerin önerilerini İran tarafına sunmaları üzerinden belli bir sürenin geçmesine karşın Başbakan Said çeşitli gerekçeler göstererek işi yokuşa sürüklemekteydi. Sonunda, Said, petrol sorununu hükümetin 2 Ekim tarihli kapalı oturumuna taşıdı. Akşam saatlerinde Said bir açıklamayla, durumun kritik oluşunu göz önüne alarak hükümetin, petrol konsensüsüne ilişkin sorunu savaş sona erene kadar ertelediğini duyurdu[212]. Başbakan Said kararını, Sovyet komisyon heyetinin Tahran'da olduğu sırada açıklamak istemiyordu. Öte yandan Sovyet komisyonunun ne zaman Moskova'ya döneceği bir sır olarak kalmaktaydı. 5 Ekim günü hükümetle Meclisin birlikte gerçekleştirdikleri kapalı oturumda konsensüs sorunu Sovyet komisyon üyelerinin bilgisi dışında tartışıldı. Edinilen ilk izlenimler, oturumun Sovyetler Birliği açısında pek de olumlu bir havada geçmediği yönündeydi. 9 Ekim günü yapılan Meclis kapalı oturumunda hükümet adına Said, Sovyet önerilerine karşı büyük bir konuşma yaptı.

Sovyet komisyon üyeleri yeterli yanıt alamadıklarını görünce Said'in kendilerini kabul etmesi yönünde bir teklifte bulundular. 11 Ekim günü için Kavtaradze, Baybakov ve Kumıkin ile Başbakan Said bir araya gelerek durumu değerlendirmelerinin ardından Said, İran hükümetinin savaş sona erene kadar Sovyetler Birliğine kon-

[210] *Ahter*, 6 Ekim 1944.
[211] *Rastahiz*, 27 Eylül 1944.
[212] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 68.

sensüs verilemeyeceğini net biçimde duyurdu. Tahran'daki Azneft yöneticilerinin gezi sonuçlarına ilişkin Bağırov'a sundukları raporda şöyle deniliyordu: *"Başbakan Said, Sovyetler Birliği komisyon üyelerine karşı yakışık almayan bir tavır sergiledi ve ikili oynayarak önceden bize yardım vaadinde bulunduğu halde önerilerimizi geri çevirdi"*[213]. 23 Ekim'de Kavtaradze, Muhammed Rıza Şah'a yönelik mesajında, artık Said hükümetiyle çalışmanın imkânsız olduğunu belirtti ise de şahın başbakanın pozisyonunu desteklediği biliniyordu. Sovyet delegelerinin kanısınca, bunda bir İngiliz parmağı olmalıydı. İngiliz casusları tebligatlarına göre Sovyetlerin amacı petrol konsensüsü elde etmek olmayıp, kuzeyde etkin konuma gelmekti. Bu yüzden İngilizler, İran kendi petrollerinin işletme hakkını bir devlete değil (örneğin Sovyetlere), özel şirketlere (İngiliz, Amerikan şirketlerine) vermelidir önerisinde bulunmaktaydılar[214]. Sovyet İstihbarat kanalının aktarmalarına göre, İran Millet Meclisinin 112 milletvekilinden 90'ı ve 11 bakanlık kabinenin 9'u İngiliz yanlısıdır. Nitekim, görüşmelerin sürdüğü bir sırada İngiliz elçiliği basın danışmanı Bayan Lamiton, gazete patronlarına davetinde bazı talimatlarda bulunmuştur. Gazete *İran Ma*, 11 Ekim sayısında yer verdiği "Said ve Kuzey İran Petrol Sorunu" adlı geniş makalesi dolayısıyla gazete redaktörü elçinin özel davetlisi olarak görüşmeye çağrılmıştır. Ekimin son haftasında kuzey petrollerinin konsensüsü hakkında *Setare*, *Bahtar*, *Kuşeş*, *Dad*, *Rehber* ve diğer gazeteler geniş yazılar yayınladılar. *Setare* gazetesi redaktörü, Başbakan'la röportajında Sovyet hükümet komisyonunun ziyaretiyle ilgili onda daha önceden bilgi olup olmadığı sorusuna Said "hayır" yanıtını vermiştir[215]. İran hükümet başkanı, basını ve kamuoyunu, SSCB'ye konsensüs hakkının tanınmamasının Sovyet-İran ilişkilerinde bir olumsuzluğa yol açmayacağı konusunda umutlandırmaya çalışıyordu. Başbakanın kendini ve kamuoyunu teskin edici açıklamalarına karşılık, hâlâ Tahran'da bulunan Sovyet komisyonu daha uygun bir aday arayışına başlamıştı bile. Aranılan aday ise kendi isteği ile ayaklarına gelmişti. Görüşmelerin sürdüğü sırada Kavamü's-Saltana, SSCB Petrol Üretim Komiseri yardımcısı N. Baybakov'la gizli bir görüşme gerçekleştirerek, Said'in kendilerini kandırdığını ve

[213] *Aynı belge*.
[214] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 69.
[215] *Setare*, 22 Ekim 1944.

petrol vermeyeceğini hatırlattı. Ahmet Kavam, eğer hükümeti kurma fırsatı kendisine tanınacak olursa, Sovyetler Birliğinin önerilerini kabul edeceği vaadinde bulunuyordu[216]. Bir aydan fazla devam eden görüşmelerden hiçbir sonuç alamayan komisyon üyeleri 25 Ekim'de Moskova'ya geri dönüş yaptılar. Gezi en çok N. Baybakov'a yaradı. Dönüşünün hemen ardından henüz 33 yaşında iken SSCB Petrol Üretim Komiserliğine atandı. Öte yandan, Sovyetlere konsensüs hakkının tanınmaması Said'e oldukça pahalıya mal oldu. Sovyet komisyonunun geri dönüşünün iki hafta sonrasında Said istifa dilekçesini Şah'a sundu. Kavam ise Ocak 1946 yılına kadar beklemek zorunda kaldı.

Daha, Sovyet Komisyonu Tahran'da iken, Sovyet askeri, diploması ve istihbarat birimlerine Said hükümetinin düşürülmesi talimatı verildi. Talimatta, Said'in düşürülmesi için bütün diplomatik görüşmelerin onun yardımcısı ve diğer bakanlarla yürütülmesi istenmekteydi. Ayrıca, Kuzey İran illeri tarım ekonomisinin bel kemiğini oluşturduklarından, tarımsal ürünlerin ülke içi dolaşımına sınırlamalar getirtildi. Anında, Tahran'a gitmek üzere olan 150 vagon yüklü ürüne el konuldu. Özel birimlere, askeri gereksinimler dışında, diğer taşımaların durdurulması emri verildi. Tahran'la ülkenin kuzeyi arasındaki bağlantı da kesildi. Bu girişim hükümet odakları ve ticari kesim arasında kargaşaya neden oldu. Hatta komisyonun geri dönüşü sırasında, Sovyet askeri birliklerine bağlı hafif donanımlı bir askeri alayı protesto amacıyla Tahran sokaklarından geçti. İran hükümetinin kuzey illerinde ve Kürdistan'da garnizon birliklerinin sayısını artırma çabasının da önüne geçildi. İran askeri birliklerinin kuzey yönünde bütün hareket olanaklarına yasaklanma getirtildi. Aynı zamanda İran hükümetinden beş Müsavat ve Taşnak tutuklunun iadesi istendi. Öte yandan İran Azerbaycanı, Gilan ve diğer şehirlerdeki konsolosluklarının toplantısı gerçekleştirildi. Onlara, toplum içinde geniş katılımlı protestoların gerçekleştirilmesi ve protesto telgraflarının çekilmesi teklifinde bulunuldu[217].

Sovyet Komisyon üyelerinin Tahran'dan ayrıldıkları 25 Ekim'de hükümet karşıtı mitingler başlamış, 26-27 Ekim'de ise daha geniş katılımlı gösterilere dönüşmüştür. Gülistan Bahçesi ile Ala Kapıda gerçekleşen gösterilere 12 bin kişi katılmıştı. 30 Ekimde Tebriz'de

[216] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 77, vr. 70.
[217] *Aynı belge.*

Said'i protesto etmek için gerçekleştirilen mitingde 40 bin katılımcı yer almıştı. Durumun içinden çıkılmaz olduğunu gören, Azerbaycan'daki İran Askeri Birlikleri komutanı General Husrevanî gösterilere müdahale emri verdi. Açılan ateş sonucu bir kişi yaşamını kaybetti, üç kişi ise yaralandı. Ölen göstericinin 31 Ekim'de yapılan defin törenine 50 bin Tebrizli katıldı. Törende Sattar Han'ın kardeşi Hacı Azim Han bir konuşma gerçekleştirdi.

29 Ekim'de Tahran'da yapılan gösterilere 40 bin, Rizaye'dekine 3 bin, Meşhet'tekine 6 bin; 1 Kasım'da Erdebil'de gerçekleştirilen mitinge 6 bin, Serap'dakine 6 bin, Kazvin'dekine ise 3 bin kişi katılmıştı. Miting ve gösterilerde ise bir kuralmış gibi Stalin portreleri dolaştırılmaktaydı. Sadece Azerbaycan'da beş gün içinde gösterilere 70 bin kişi katılmıştı. Her gün katılımcılar adından Şah ve meclise telgraflar gönderilerek, Said ve bakanları hakkında soruşturma başlatılması, Seyit Ziyaeddin'in ülkeden kovulması istenmekteydi. Hatta Tebriz gösterilerinin birinde Muhammed Biriya, katılımcılara yönelik konuşmasında, hükümet kamuoyunun beklentilerini yanıtlamadığı taktirde Tahran'dan bağımsız Azerbaycan'da bir idare kuracak şahısların bulunabileceğini söyledi. Göstericiler bu içerikte bir telgrafı da Tahran'a gönderdiler. Tebriz konsolos yardımcısı H. Hasanov'un Bağırov'a gönderdiği raporda, Azerbaycan'da gerçekleştirilen miting ve gösterilere Sovyet görevlilerinin katıldıkları belirtilmektedir[218]. Diplomasi görevlileri dışında askeri yetkililerde İran Azerbaycanı'ndaki protesto dalgasının örgütlenmesinde yakından ilgiliydiler. Hoy şehir askeri gözlemcisi C. Mikayılov, Makı yardımcı konsülü M. Mustafayev, konsolos sekreteri B. Seyit-zade, Makı, Hoy, Urmiye'deki gösterilere çeşitli yollardan destek çıkmışlardır. Said yönetimine karşı yapılan protestolar hakkında M. Mustafayev ve B. Seyit-zade, Dışişleri Komiserliği'ne geniş bir rapor göndermişlerdir. İkilinin, Bağırov'a gönderdikleri 15 Ocak 1945 tarihli "Makı Konsolosluğunun 1944 Yılı Politik-Ekonomik Raporunun" 18. Kısmı "Said Hükümeti Karşıtı Eylemler" adını taşımaktaydı. Makı göstericilerinin Şah adına gönderdikleri telgrafta şöyle deniliyordu: 1. Topluma karşı hain politikalarından dolayı Said ve yandaşları hakkında soruşturma başlatılsın; 2. İran karşıtı faaliyetlerinden dolayı Seyit Ziyaeddin ülke dışına sürgüne gönderilsin; 3. İran toplumunun politik çıkarlarını koruyan, Sovyet-İran halkları arasındaki dostluğu

[218] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 108, vr. 69-73.

pekiştiren, SSCB'ye petrol anlaşması hakkını tanıyan bir hükümet oluşturulsun.

Teymurî ve Bayat Makı isimli hanların 1 Kasım tarihli Sovyet konsolosluğuna gönderdikleri yazıda, Said'in karşıt tutumuna tepki olarak SSCB ile dostane ilişkilerin bir göstergesi niteliğinde Kızıl Ordu hesaplarına 250 bin riyal yardımda bulunduklarını belirtmekteler. Haber, *Dust-e İran*, *Ettelat* ve *İran Ma* gazetelerinde de yer almıştı[219].

Gerçekleştirilen protestolara Sovyet askeri ve diplomasi görevlilerinin bizzat katıldıkları bilinmektedir. Yapılan gösteriler etniklerin İran yönetimine karşı duydukları rahatsızlığı ve ulusçu duygularını ortaya çıkartmalarında da etken olmaktaydı. Ekim-Kasım gösterilerinin bir diğer özelliği de köylülerin politik aktivitesinin yükselmesiydi. Marağa şehir eski yöneticisi Kebirî'nin Tebriz Başkonsolosluk yardımcısına verdiği bilgide şöyle denilmektedir: nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan Azerbaycan köylüleri Sovyetler Birliğinin her hangi bir önerisini savunmaya hazırlar. Şayet söz konusu, Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin etkisinde bağımsız bir devlet oluşuysa, Azerbaycanlı köylüleri bu öneriyi kalben desteklemekteler. Daha doğrusu, söz konusu olan Kuzey ile İran Azerbaycanı'nın birleşmesi ise bu toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenecektir[220].

Said hükümetine karşı Azerbaycan'da baş gösteren geniş gösteri kampanyası sadece İran resmi çevrelerini huzursuz etmekle kalmayıp Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesi veya Sovyet Azerbaycan'ıyla birleşmesi olgusu özellikle İngilizlerin ciddi rahatsızlığına neden olmaktaydı. Onlar, gizli servisleri aracılığıyla bu olguların doğruluğunu ve Sovyet görevlilerinin buna bakışını öğrenmeye çalışıyorlardı. Kamuoyunun isteğini kavramak için de İngilizler toplum arasında bazı söylentiler yayıyorlardı. Örneğin, Britanya Başkonsolosu Wall bir konuşmasında, Rusların Kürt aşiret liderlerini Bakü'de topladığını söylemiştir. Ancak, bu konuda biraz haksızlardı. Özellikle, 1944 Yazı'ndan itibaren Sovyetler Birliğinin Kürtlerle ilişkilerinde bir değişim görülmektedir. Makı yardımcı konsülünün SSCB Dışişleri Komiserliği'ne gönderdiği 21 Kasım 1944 tarihli raporunda şöyle denilmekteydi: "*Bilindiği gibi, Kürtler tarafımızdan düzenlenen atılımların dışında tutuldular, çünkü eşkıyalık ve soygun*

[219] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 92, vr. 2-121.
[220] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 92, vr. 65-66

girişimleri yüzünden bu gelişmelerde etkin olacakları yönünde ne toplum bazında, ne de hükümet karşısında ciddi bir baskı oluşturamazlardı. Bu doğrultuda Kürtlerden daha çok, bizim çıkarlarımızla uzlaşır konumda olan toplumsal güçlere destek çıkmalıyız"[221].

Azerbaycan'a duyulan ilgisizlik, dili ve kültürü üzerinde oluşturulan baskı, eşitsizlik, kıtlık ve fakirlik son hadde varmıştı. Bütün bunlar, Sovyet propaganda gücünün artmasında etkendi. 6-7 Kasım'da Tebriz ve diğer şehirlerde gerçekleştirilen Ekim Devrimi'nin 27. Yıldönümü kutlama gösterileri Said hükümetine vurulacak son darbeydi. Sadece Tebriz gösterilerine 30 binden fazla insan katılmıştı.

Başbakan Said, 9 Kasım günü istifa dilekçesini Şah'a sundu. Onun kabinesi istifa etmek zorunda bırakılmıştı. Ancak, protesto dalgası durmak bilmiyordu. Protestocular önceleri sadece Said kabinesinin istifasını isterken, şimdi ise Sovyetlerle işbirliğine yaklaşan bir hükümetin kurulmasını ve Seyit Ziyaeddin'in sürgününü talep etmekteydiler.

Yeni hükümetin oluşumu iki haftayı aldı. İstihbaratın 17 Kasım tarihli Bağırova'a aktarmalarına göre, yeni kabineyi kurma sorumluluğunun Ahmet Kavam'a verilmesi bekleniliyordu. O, bu amaçla İngiliz ve Sovyet elçilikleriyle görüşmeler gerçekleştirmişti. Dışişler Bakanı adayı gözüyle bakılan Moskova Büyükelçisi Macit Ahi Tahran'a çağrılmıştı[222]. 20 Kasımda gerçekleştirilen meclis gizli oturumunda Murtazakulu Bayat'ın sürpriz adaylığı ortaya atıldı. 25 Kasım günü ise Bayat kabinesini açıkladı. Şahın onayı alındıktan sonra meclis 26-27 Kasım oturumlarında hükümete güvenoyu verdi. Yeni kabinenin terkibi şöyleydi: Başbakan (Sehemü's-Sultan): Bayat Murtazakulu; Dışişleri: Reis Muhsin; Adliye Bakanı: Adl Mustafa; Sağlık Bakanı: Melek Seyit; Askeri Bakan: İbrahim Zent; Mali İşler: Emanullah Ardalen; İçişler: Sürurî; Sanayi ve Ticaret Bakanı: Hidayet; Telekomünikasyon: Nadir Mirza Areste; Eğitim Bakanı: Sadık İsa; Ulaştırma Bakanı: Nasrullah Entezam; Devlet Bakanları: Fehimü'l-Mülk ve Ali Ekber Siyasî[223].

Yeni kabine Sovyetlerin beklentisini yerine getirmedi. Sovyet Özel Hizmet Birimlerinin aktarmalarına göre, kabine üyelerinin çoğu Seyit Ziyaeddin'in arkadaşları ve İngiliz yanlısıydılar. Bizzat Başba-

[221] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 92, vr. 14-15.
[222] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 74, vr. 71-72.
[223] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 74, vr. 79-80.

kan'ın kendisi geniş toprak mülklerinin sahibiydi. Köken itibariyle Makılı bir asilzade ailesinden gelmekteydi. Son seçimlerde meclisin değişmez isimlerindendi. 1943 Soheyli kabinesinin Maliye Bakanı, Said hükümetinde ise Devlet Bakanlığı yapmıştı. Rıza Şah yanlısıydı. 1941 krizi ardından *Ettehad-e Melli* (Ulusal Birlik) partisini kurarak başına geçmişse de, gerekli ilgiyi görememişti.

Yeni hükümetin, meclisteki sicili de güvenilir değildi. 100 milletvekilinden 45'i karşıt, 5'i çekimser oy kullanırken, sadece 50'si Bayat'a gerekli itimadı göstermişti. Bir önceki hükümeti iktidar dışı eden kuzey petrolleri sorunu hâlâ çözüme kavuşturulmuş değildi. Daha kötüsü, hükümetinin 5. gününde meclis 2 Aralık kararıyla yapılacak petrol anlaşmalarına yasaklama getirmişti. Yasa gereği, hiçbir başbakan, bakan ve onları temsil etme hukuku bulunan kişiler, resmi veya resmi olmayan düzeyde komşu veya uzak devletlerle ve yabancı şirketlerle petrol görüşmeleri yürütemezdi. Meclisin almış olduğu yasayı çiğneyenleri 3 ila 8 yıl arası hapis beklemekteydi ve yasaya göre bu kişiler ömürleri boyunca bir daha devlet üst yetkilerinde bulunamazlardı. Sovyet makamlarınca, anlaşma hakkında yasa teklifi Doktor Musaddık'tan gelmişti. Oldukça dar ortamda saray bakanı Alâ Hüseyin, Doktor Musaddık, Seyit Ziyaeddin ve Said tarafından hazırlanan yasa tasarısı apar topar meclisin gündemine alınmıştı. Her ne kadar yasa, ezici oy çokluğuyla meclisten geçtiyse de, 10 milletvekilinin protesto gösterisi olarak oylamayı terk etmesine de engel olunamadı[224].

Meclis güvenoyu oturumunda hükümet programını açıklayan Bayat, dost ve müttefik devletlerle ilişkilerin artırılmasına, yasaların uygulanmasıyla ülke güvenliğini sağlanmasına, yaşam güvencesine, sağlık, eğitim hizmetlerinin artırılmasına, emek hakkı yasa tasarısını meclisten geçirmek, bürokraside ve seçim yasasında reform, ülke ekonomisini askeri düzenden refah ortamına taşımak gibi ve benzeri sorunların altını çizdi. Said hükümetinin başını yiyen petrol sorunu hakkında ise programda tek kelime bile edilmemişti.

Öte yandan, kendilerine petrol anlaşması hakkının verilmediğini gören Sovyetler, bunu Seyit Ziyaeddin ve yandaşlarının hükümete baskısında aramaktaydılar. Sovyet Büyükelçiliğinin yayın organı *Dust-e İran* 13 Aralık sayısında "*Yoldaş Kavtaradze İle Sohbete*

[224] *AR SPİHMDA*, f. 28, l. 4, d. 17, vr. 16-17.

ilişkin" adlı bir makaleye yer vermişti. Makalede, Kavtaradze'nin açıklamalarına yapılan göndermelerin birinde şöyle deniliyordu: "*Meclisin konsensüs görüşmelerini yasaklama kararı bir gaflettir. Bu gaflet, Sovyet-İran dostluğunun düşmanı Said ve Seyit Ziyaeddin gibilerinin etkisinden doğmuştur. Öte yandan, konsensüs haklarına yasaklama getiren bu karar, mevcut anlaşmayla da ters düşmektedir. Sovyet yönetimi, Meclisin yasayı yeniden gözden geçirmesi ve yanlışını gidermesi düşüncesini paylaşmaktadır*"[225]. Benzer bir açıklama TASS haber ajansınca da yayınlanmıştı.

Azerbaycan protestoları ve Sovyet yöneticilerinin açıklamaları hedefinde duran Seyit Ziyaeddin'in düşman ilan edilmesi muhataplarının kafasını iyice bulandırmıştı. Suçlamalar üzerine 18 Aralık günü bir basın toplantısı gerçekleştiren eski başbakan Seyit Ziyaeddin, İran'da iyi niyetlerle bulunup yanlış izlenimlerle dönen Kavtaradze'nin açıklamalarının yanılgıdan ileri geldiğini ve kendisinin mevcut sorunlarla ilgisinin bulunmadığını söyledi[226].

Konuşmasını, Sovyet-İran anlaşmasının temellerini attığına dair ilginç bir açıklamayla sürdürdü: "*Bizzat ben... Sovyet elçisi Rotşteyn'i Tahran'da karşıladım ve onu ağırladım. Maalesef, 24 yıl önce Sovyetler Birliği ile karşılıklı ilişkinin kurucusu olduğum halde, bugün ben Sovyet temsilcilerinin yanlış yönlendirmeleriyle ülkelerimiz arasında iyi ilişkilerden rahatsızlık duyanlardan biri olarak görülmekteydim*"[227]. Ardından Seyit Ziyaeddin, Sovyetlerin savunduğu "koru alanı" düşüncesinin Almanların ileri sürdüğü "yaşam alanı" düşüncesinden hiç de geri kalmadığını belirtti: "*Eğer, Sovyetle kendi sınırlarının güvenliği için Kuzey İran eyaletlerini "koru alanı" ilan etme girişimine bugün hak verilecek olursa, ertesi gün koru alanı ilan edilen bölgelerin korunması için Tahran ve İsfahan talep edilecektir. Bir sonrası gün ise Tahran ile İsfahan'ın koruma alanı Fars ve Kermen olacaktır. Sonuçta, susuz ve yaşam belirtisi olmayan Arabistan bize bırakılacaktır, ki bırakırlarsa*"[228]. Ona göre, Çarlık Rusya İran'a daha saygın davranmaktaydı, ne var ki Sovyetler:"*Bugün, Tahran kapılarından İran'ın bütün kuzeyi boyunca uzanan bölgeler Kızıl Ordu kontrolü altındadır. İranlıların*

[225] *Dust-e İran*, 13 Aralık 1944.
[226] *Raad*, 20 Aralık 1944.
[227] *AR SPİHMDA*, f. 28, l. 4, d. 20, vr. 155.
[228] *Raad*, 20 Aralık 1944.

kendi ülkelerinde dolaşması izne tabi tutulmaktadır. Hatta, kendi güvenliği açısından İran yönetimi kendi isteği doğrultusunda belirli yerlere ordu göndermekten acizdir. Bunun için önceden Sovyet elçiliğinin ve askeri yetkililerinin rızası alınmalıdır. Azerbaycan'a, Horasan'a ve Gilan'a gidecek olan mali sorumluların izin kağıdı Moskova'da verilmektedir"[229].

Artık İran siyasi çevreleri için, İran Halk Partisinin çalışma programının, basın ve yayınlarının, bildirilerinin Sovyetler tarafından hazırlandığı bir sır değildi.

Seyit Ziyaeddin açıklamasında petrol sorununa da değinme gereksinimi duymuştu: *"Petrolle ilişkili meclis yasasını olumsuz olarak değerlendirmek başkalarının tekelinde bulunacak bir konu değildir. Her hangi bir yasayı onaylamak meclisin yetki sınırları içindedir. Meclisin, sözde Said ve Seyit Ziyaeddin'in etkisi doğrultusunda bu yönde karar almış olma iddiası Sovyet yetkililerinin vermiş oldukları açığın, dikkatsizliğin ve İran'ı tehdit etmenin bir göstergesidir. Hatırlatmak isterim ki alınan yasa dış güçlerin İran'da etkinliğini sürdürdükleri süre için kuvvededir".* Seyit Ziyaeddin şöyle devam etmektedir: *"Ben bir şeyden eminim; eğer Sovyet yetkilileri düşünülmüş politikalar izlemiş olsaydılar, Sovyetlere bağlı yayın organları, TASS haber ajansı, Moskova radyosu İran için kutsal sayılan hakları çiğnemeseydiler, bu tür bir manzarayla karşılaşmayacaklardı"*[230].

Seyit Ziyaeddin'in basına yaptığı açıklama yanıtsız bırakılmadı. *Pravda*'nın 26 Ocak 1945 sayısında İ. Volin imzalı *"Seyit Ziyaeddin'in İçyüzü"* adlı bir makale yayınlandı. Yazı, Seyit Ziyaeddin'in açıklamalarındaki tutarsızlığı kanıtlama eğilimindeydi[231]. Ancak, yapılan açıklamaların önüne konulan iddiaların pek bir doyurucu olduğuna inanmak akıl kârı değildi. Gazetede şöyle deniliyordu: *"Seyit Ziyaeddin'in etkinlikleri İran tarihinin kara sayfalarını oluşturmaktadır. Bilindiği gibi, 21 Şubat 1921 darbesiyle o, ulusal özgürlüklerin boğulmasına ve 20 yıllık Rıza Han diktatörlüğünün kurulmasına çalışmıştır. Darbenin ardından Seyit Ziya oluşturduğu*

---

[229] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 73, vr. 7. Oysa, Seyit Ziyaeddin'e göre, I. Dünya Savaşı yıllarında Rus General Baratov'un 100 binlik ve İngiliz General Ayronsaid'ın 30 binlik ordusundan hiçbir askerin ayağı başkent Tahran sokaklarına değmemiştir. O günün koşullarında bütün yanlışlarına karşın İran hükümeti başkentin güvenliğini korumasını bilmiştir.

[230] *Raad*, 20 Aralık 1944.

[231] Daha fazlası, müellif, Seyit Ziyaeddin'i *"şeytan ve fitneci"* olarak tanıtmaktaydı.

kabinede askeri bakanlığa Rıza Han'ı atamıştır. Ancak iki diktatör anlaşamayınca, bir sonraki darbede Seyit Ziya İran'dan kaçtı. 29 Eylül 1943 yılında törenler eşliğinde Seyit Ziyaeddin gericiler tarafından ülkeye getirtildi ve iki gün arayla da meclise Yezd milletvekili olarak sokuldu"[232].

Sovyetlerin bir diğer sancısı, Seyit Ziyaeddin'in Batı'yla olan bağlantılarının düzeyiydi. Her hangi bir durumda ABD ve İngiltere'nin ona karşı sergileyeceği tutumu belirleyemiyordu. Seyit yanlısı olan *Raad* gazetesi yayınlarının birinde, Amerikan Devlet Başkanı F. Rooswelt, Başbakan Sait Marağayî'nin Sovyet karşıtı politikalarını sözde desteklediğine dair yazılı mesaj göndermişti. Gazete *Keşvar*'a göre, petrol anlaşmasına ilişkin sorun SSCB-ABD-İngiltere arasındaki birliğin çözülmesine neden olabilir ve SSCB'ye karşı bir kapitalist bloğun oluşumunu biçimlendirebilir[233].

Beliren durumla ilgili Sovyet Azerbaycan'ın özel görevli bölge sorumlusu Hasan Hasanov, tamamı 67 sayfayı bulan "İran Azerbaycanı'na İlişkin" adlı raporunu 13 Şubat 1945 tarihinde Bağırov'a ulaştırdı. Raporun sonu, İran Azerbaycanı'yla ilgili çözülmesi gerekli konulara ve Sovyetlerin politikasına açıklık kazandırılması istenen sorunlara ayrılmıştı. Raporda şöyle deniliyordu: *"Sovyet Azerbaycan'ından gönderilen görevliler büyük başarılara imza atmaktalar. Ancak, İran'da yürütülmekte olan girişimler bilinmemekte ve son amaçlar anlaşılmamaktadır. Bu yüzden sürdürülen çalışmaların kapsamını genişletememekteyiz. Bizim yönetici ve görevlilerimize, Azerbaycan toplumunu Farsların yüzyıllık zulmünden kurtarmaya destek olduğumuz açık ve anlaşılır biçimde aktarılmalı ve yapılan çalışmalar bu yönde sürdürülmelidir. İran'daki tarihsel gelişimin gidişatı Azerbaycan toplumunun Fars baskısından kurtulmasını, İran devletinin çöktüğünü ve bir sonunun eşiğinde olduğunu, mevcut yönetimin bağımsızlığını ve özgürlüğünü korumak iktidarında olmadığını göstermektedir"*. Hasanov'a göre, uygulanmakta olan bütün baskılara, teröre ve gözetilmeye karşın, Azerbaycanlıların ulus duyarlıkları Azerbaycan'ın ayrılarak bir devlet oluşturma olgusu için oldukça yetkindi. Bu konu, Sovyet Azerbay-

[232] *Pravda*, 26 Ocak 1945.

[233] *AR SPİHMDA*, f. 28, l. 4, d. 20, vr. 179; Seyit Ziyaeddin hakkında Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliğinin 3. sekreteri A. Kaçalov, Ocak 1945 tarihinde onun, bir İranlıyla konuşmasının gizli metnini S. Kavtaratze'ye göndermişti. RF DSA, f. 094, l. 31, k. 351a, d. 9, vr. 29-30, 41-43, 48-53, 57-61.

can'ından gönderilen özel görevliler tarafından uygulamaya konulmalıdır: "*Bizim kaderimiz bu konuyla sıkıca bağlıdır, çünkü Güney Azerbaycan toplumunun kurtuluşu onların yok olma tehlikesine son verecek ve önümüzde Büyük Azerbaycan toplumunun gelişimi için geniş açılımlar ortaya koyacaktır. Biz, mevcut uluslararası ortamda beliren şu anki koşulların bu tarihi görevin hayata geçirilmesi için olanak sağladığını düşünüyoruz. Azerbaycan toplumunun İran'da kendi bağımsızlığını kazanması Hitler Almanya'sının yenilgiye mahkum edildiği tarihe denk gelmelidir*".

Raporun devamında şöyle denilmektedir: "*Azerbaycan'ın özgürlüğü ve tam demokratik yapılı devletinin oluşumu veya onun Sovyet Azerbaycan'ıyla birleştirilmesi halk ayaklanması yoluyla gerçekleştirilmelidir, ki müttefikler yaşanan gerçeklikle karşı karşıya kalsınlar*".

H. Hasanov'un kanısınca, bunların başarıya dönüştürülmesi için Tahran Büyükelçiliğinin olanakları haddinden fazla sınırlıdır, çünkü merkezle iyi geçinmek zorundadır. "*Şimdi ne kadar ki Tahran'ın çıkarları ile Güney Azerbaycan'ın çıkarları ters düşmektedir, tarafımızdan yapılan herhangi bir girişim merkezi İran yönetiminin saldırısıyla yanıtlanmaktadır. Bu da, elçiliğin işini zora sokmakta ve bizim çalışmalarımızı her zaman onaylamamak durumunda kalmaktadır. Pratik anlamda Güney Azerbaycan'da bu çalışmaların yürümesine önderlik etmek için özellikle yetkilerini Bakü'den alan yönetici yoldaşlar kadrosu Tebriz'de üslenmelidir. Bu, yoldaşların gerekli görevleri zamanında edinmeleri için Bakü'yle serbest biçimde ulaşımları sağlanmalı, bu yüzden de askeri yetkili statüsünde görülmelidirler. Bundan dolayı, Atakişiyev'in ikamet adresinin Kazvin'den Tebriz'e alınması uygun görülmekte, yoldaşlardan birinin ordu bölük komutanı yardımcısı, bir diğerinin ise askeri bölük Siyasi Şube yardımcı sorumluluğuna atanması önerilmektedir*".

Raporda, İran Azerbaycanı'nda deneyimli, sorumluluk sahibi, toplum için çalışmaya arzulu kimselerin bulunduğu, onların gerek Halk Partisi yönetiminde, gerek birlik örgütlerinde, gerekse devlet dairelerinde çalıştıkları belirtilmektedir. Ancak, sayıları yeterli değildir. "*Buna göre de Tahran'daki Azerbaycanlılardan Ajir gazetesi redaktörü Seyit Cafer Pişaverî, gazete redaktörlerinden Şeylyaver, öğretmen Melek gibilerin Tebriz'e gelmelerini sağlamalıyız. Gerekli*

görülürse, Sovyet Azerbaycan'ından bazı görevlilerin buraya çekilmesi olasıdır".

H. Hasanov, Aralık 1944 Tahran ziyaretinde büyükelçi M. Maksimov'un kendisine, İran Azerbaycanı'nda burjuva-demokratik örgütünün kurulması için gerekli bilgiler aktardığına değinmektedir. Maksimov'un kanısınca bu göreve, İran Meclisindeki Azerbaycan milletvekilleri getirilmelidirler. Ancak, Hasanov bu görüşe katılmamakta ve bunun Azerbaycan'da popüler olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre, toprak sorununu çözmedikçe köylüleri Azerbaycan davası içine çekmek pek olanaklı görülmemektedir. Bunda, meclisteki milletvekillerine güvenmek de pek akıl kârı değildir, çünkü onların çoğu büyük toprak sahipleri kimseler olup İran'ın çeşitli bölgelerinde yetkilerinde tuttukları büyük mülkleri bulunmaktaydı. Bundan dolayı Azerbaycan'ın bağımsız devlet kuruculuğunda gerekli yeterliliği gösteremezlerdi. Hasanov'a göre, *"şimdiki konumda, Güney Azerbaycan'da ileri sürülecek en popüler slogan Azerbaycanlıların Fars zulmünden kurtarılması, demokratik bir devlet oluşumu ve toprak sorununun çözülmesi olabilir"*[234].

Rapor, şu önerilerle bitmektedir: Azerbaycan'ın bağımsızlığı toplumun geniş katmanlarının katılımıyla, yani işçilere, köylülere, zanaatçılara ve aydınlara yönelik Halk Partisinin öncülüğünde gerçekleşebilir. Hasanov, Halk Partisinin ve yönetiminin güçlendirilmesi için partiye aylık yaklaşık 10 bin tümen mali desteğin aktarılmasını önermekteydi.

Tahran Hükümet krizinin ardından İran siyasi çevreleri Sovyet ilişkilerini geliştirmek açısından bir takım olumlu adımlar attılar. Ocak 1945 yılında Tahran'da bulunan İran'ın Moskova Büyükelçisi M. Ahî Sovyet Büyükelçisi ile görüşmesinde Sovyetlerle ilişkilerde M. Said'in büyük yanlışlara yol açtığını açıklayarak, bu konuda kendini temize çıkartmak amacında olsa da M. Said'in yabancı baskısı altında [Sovyetlerle – C.H.] görüşmeleri gerekli düzeyde yürütememişlerdi. M. Ahî, Moskova'ya döndükten sonra petrol sorununu çözmek için görüşmelere başlayacağını ve her iki tarafı memnun edecek bir ortak yolu bulmaya çalışacağını söylemişti. Sovyet Büyükelçisi M. Maksimov Moskova'ya gönderdiği raporunda M. Ahî'nin kendisine İran yönetimi tarafından gönderildiği varsayımı üzerinde

[234] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 108, vr. 82.

durarak, onun kendi kozlarını sonuna kadar açmadığını belirtmişti. Sovyet Büyükelçisi'nin öngörüsüne göre, Moskova'ya geri dönüşü öncesinde İran Büyükelçisi'nin kendisini ziyaret etmesinin geri planında şu yatmaktaydı: "M. Ahî'nin şahsında İran tarafının petrolle ilgili görüşmeleri başlatmak amacında olduğunu benim Moskova'ya iletmemi istemiş olmalıdır[235]".

Gerçekten de M. Ahî Moskova'ya gelişiyle 28 Şubat 1945 tarihinde SSCB Dışişleri Komiseri V. Molotov tarafından kabul edildi. Görüşmesinde, İran Millet Meclisi'nin petrol anlaşmasına yasak getirdiğinden Sovyetler Birliğinin, örneğin Kuzey İran'da petrol arama ve işletmesi hakkında ortak Sovyet-İran Petrol Şirketi oluşturmak yoluyla petrol hakkı elde edebilir. V. Molotov'a göre, Sovyet yönetiminin sadece bir isteği bulunmaktadır: Kuzey İran'da konsensüs hakkı elde etmek. Ona göre, ancak soruna bu biçimde yaklaşmak Sovyetlerin çıkarlarına uygun düşmektedir[236]. Anlaşılacağı gibi, İran tarafının manevrasında başarılı olmadığından Tahran yönetimini ciddi sorunlar beklemekteydi.

[235] RF DSA, f. 094, l. 31, k. 35a, d. 7, vr. 44-46.
[236] RF DSA, f. 06, l. 7, k. 33, d. 031, vr. 1-3.

IV. BÖLÜM

1945 YAZI: MOSKOVA-TEBRİZ HATTINDA

Mayıs 1945'te Avrupa'daki savaş, müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı. 8 Mayıs günü İngiliz, İran ve Sovyet radyolarından yayınlanan haberlerde Almanya'nın koşulsuz teslim olduğu yer almaktaydı. Zafer, İran'da da büyük bir coşkuyla kutlandı. Zafere ilişkin haberler İran siyaset çevrelerinde yabancı birliklerin ülkeden çıkarılacağı umutlarını artırmıştı. 8 Mayıs saat 17.00'da Almanya'nın yenilgi haberi alınır alınmaz İran resmi devlet binaları üzerinde İran, İngiliz, Sovyet, Amerikan ve Çin bayrakları dalgalanmaya başladı. Halk kendi evini İran bayrağıyla süsledi. İnsanlar kalabalıklar halinde ulaşan haberi tartışmak amacıyla şehir istasyonlarında ve Tophane meydanında birikmeye başladılar. Aynı günün akşamı Tahran semalarında havai fişek gösterisi, fabrika ve iş yerlerinde ise aralıksız çalan siren sesleri yankılandı. Zafer coşkusu 9 Mayıs günü de sürdü. İşler durdurulmuş, şehir süslenmişti. Neredeyse bütün İran gazeteleri yenilgi haberini Mareşal Stalin'in, Başbakan Churchill'in ve Devlet Başkanı Truman'ın büyük boy resimleri arasına sıkıştırmışlardı. Öğlen saat 3 sularında Muhammed Rıza Şah, ülkenin "Birinci Dereceli Şeref Nişanını" takdim etmek için Trans-İran demiryolu istasyonuna gelmişti. Akşam saat 19.00'da ise Top-hane meydanına yaklaşık yüz bin civarında insan toplanmıştı. Yapılan havai fişek gösterisi şehirde yankılanıyordu. Gece, İran radyosu Şah'ın konuşmasını yayınladı. Şah konuşmasında: ülkenin bulunduğu konumunun İran silahlı kuvvetlerinin düşmana karşı fiilen savaşmasına müsaade etmediğini, ancak zaferde İran halkının ciddi payının bulunduğunu duyurmaktaydı. Biz, savaşta destek olarak kara ve demiryolumuzu büyük devletlerin hizmetine sunduk. Bu görevde, zorluklarla boğuşan İran halkı desteğini müttefiklerden esirgemedi. Şah konuşmasını şu sözlerle tamamladı: "ülkede bulunan belli gruplar İran devletinin zayıflamasından ve ülkemizin harabeye dönüşmesinden yana çalışmaktadırlar."

9 Mayıs "Zafer Günü" neredeyse İran Azerbaycanı'nın bütün şehirlerinde kutlandı. Tam bu sırada Seyit Ziyaeddin yayınladığı demecinde "*Yenilgi üzerine, artık müttefik orduları İran topraklarını hızla terk etmeliler. İran'ın özgürlüğü ve bağımsızlığı sağlanmalıdır*" tarzında bir açıklamada bulunmuştur.

Zafer coşkusunu İran, hükümet krizinin oluşturduğu bir eziklik içinde kutladı. Nitekim, Nisan 1945 yılında Murtaza Bayat kabinesi istifasını sundu. İran'da ortaya çıkan hükümet krizinden Sovyetler Ahmet Kavam'ı yönetime getirmek için yararlanmak istiyorlardı. Bu amaçla çeşitli siyasi çevrelerle gizli görüşmeler gerçekleştirildi. Öte yandan Mart-Nisan 1945 tarihinde S. Kavtaradze Kavam'ın yönetime getirilmesine ilişkin V. Molotov adına iki rapor hazırladı. Ancak, Kavam'a başbakanlık yolunu açacak Sovyet planları gerçekleşmedi[237]. Uzun görüşmelerin ardından yeni kabinenin oluşturulması görevi 76 yaşındaki ihtiyar siyasetçi İbrahim Hakimü'l-Mülk'e verildi. Bir zamanlar Kaçar hanedanlığının özel doktorluğunu yapan Hakimü'l-Mülk Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı koltuğuna oturtuldu. O, Seyit Hasan Tagi-zade ile birlikte Terakki Partisinin kurucularındandı. Hükümetin oluşumu için kulis çalışmalarının sürdürüldüğü sırada İran'ın Londra Büyükelçiliği görevini yürüten S. H. Tagizade, San-Franchesko'da düzenlenen konferansta İran'ı temsilen bulunmaktaydı. Sovyet istihbarat çalışmalarına göre, İbrahim Hakimî İngiliz yanlısı olup, merkezi Londra'da bulunan gizli Fraksiyon Partisi üyesiydi.

Açıklanan yeni hükümet kabinesi üyeleri arasında görev dağılımı şöyle gerçekleştirilmişti: Nadir Mirza Areste – Ulaştırma Bakanı; Anuşirevan Sipehbudî – Dışişleri Bakanı; Abdu'l-Hasan Necimü'l-Mülk – Sanayi Bakanı; Kulam Hüseyin Rahnümâ – Eğitim Bakanı; Allahyar Han Salih – Adliye Bakanı; İbrahim Zend – Askeri Bakan; İsmail Mirzîban – Sağlık Bakanı; Nasrullah İhtişamü'l-Mülk – Köy ve Tarım İşleri Bakanı; Abdu'l-Hüseyin Hâjir – Maliye Bakanı; Nasirü'l-Mülk Hidayet ve Mustafa Adl devlet bakanları. 13 Mayıs'ta yapılan meclis oturumunda hükümet kendi programını açıkladı. 7 maddelik hükümet programının içeriğini İran'la müttefik devletler arasında dostluk ilişkilerinin korunması, ekonomik tedbirler, vergi düzeni, bütçe politikası ve diğer konular oluşturmaktaydı. İ. Hakimî hükümeti-

[237] Daha geniş bilgi için bkz. AVP RF, f. 094, l. 31b, dizeç 351b, d. 9, vr. 29-30, 41-43; l. 36b, dizeç 3b, d. 357, vr. 7-8 vr. 2.

nin oluşturulmasıyla ilgili SSCB Dışişleri Bakanlığı'nın Yakındoğu Şubesi Müdürü S. Sıçev S. Kavtaratze'ye şöyle yazacaktı: Hakimî hükümeti demokratlarla gericiler, İngiliz yanlıları ile Sovyet yandaşları ve aynı zamanda çekimserler arasında mücadelenin şiddetlendiği dönemde kuruldu. Parlamentoda demokratlar, Tudehliler, Azadî Fraksiyonu ve Musaddık'ın başını çektiği grup; Hakimî karşıtıydılar. Onlar, daha aktif gözüken Kavam'ı desteklemekteler. Kabinede birkaç İngiliz yanlısı görev alsa da, yeni oluşum İngilizleri de tatmin etmedi[238].

İbrahim Hakimî hükümeti dış politikada ilk atağını Tahran'daki Sovyet, Britanya ve Amerikan Büyükelçiliklerine ordularını İran'dan çıkartmaları hakkında nota vermekle gerçekleştirmiş oldu. Dışişleri Bakanı Anuşirevan Sipehbudî'nin Sovyet Büyükelçisi M. Maksimov'a sunduğu 19 Mayıs 1945 tarihli 1117 Sayılı notası, savaşın sonuçlanması dolayısıyla sevinç paylaşımı, müttefikler birlikleri ile düşman ordularını yenilgiye uğratmış kahraman orduya iletilen İran yönetiminin tebrikleri, İran'ın yakın dostluk mesajları ile başlamaktaydı. Ardından, bilindiği gibi Avrupa'da savaşın sona ermesi nedeniyle hükümetin istekleri sıralanmaktaydı. Buna göre, savaşın tamamlandığına bakılırsa, İran'ın mevcut konumunun gözden geçirilmesi ve İran halkının iradesinin yansıması olarak silahlı birliklerinizin bölgeden çekilmesi gerekmektedir. İran yönetimi, Sovyetler Birliği silahlı kuvvetlerinin ülke topraklarını boşaltmasını rica etmekteydi. Büyük Britanya ve ABD elçiliklerine sunulan notalar da aynı içeriği taşımaktaydı[239]. Bunun üzerine 23 Mayıs günü Moskova İran Büyükelçisi A. Sipehbudî, aldığı telgrafı (nota metnini) SSCB Dışişleri Bakan Yardımcısı S. Kavtaradze'ye sundu[240]. Ancak, İran yönetimi Sovyetlerin işgal ettikleri ülkenin kuzey bölgelerinden bu denli kolay çıkacakları konusunda yanılıyorlardı. Almanya üzerinde zafer SSCB'nin iştahını bir hayli kabartmıştı. Doğu Avrupa, zafer şölenlerinin hemen ardından Sovyet yayılmacılığının psikolojisi altına girdi. *Soğuk Savaş*ın sıcak nefesi Yakın ve Ortadoğu'yu, özellikle de İran ve Türkiye'yi ısıtmaktaydı.

Haziran 1945 yılında İran Azerbaycanı'ndaki durum kritik bir hal aldı. İşbaşına gelen yeni hükümet İran'daki krizin önüne geçemedi. İbrahim Hakimî kabinesi istifasını sundu. Öte yandan, bir diğer

---

[238] AVP RF, f. 094, l. 36b, dizeç 3, d. 357, vr. 8.
[239] AVP RF, f. 0431, l. 1, dizeç 8, d. 50, vr. 2-3.
[240] AVP RF, f. 094, l. 31, dizeç 351a, d. 6, vr. 18-19.

yetmişlik başbakan Muhsin Sadr (Sadrü'l-Eşref) kabinesi meclisten güvenoyu alamadı. Parlamentodaki muhalif azınlık ve Halk Partili milletvekilleri Musin Sadr'ı gericilikle itham ederek onun başbakanlığını kabullenmek niyetinde değillerdi. Muhalefetin ve Seyit Ziyaeddin yandaşlarının ciddi karşı koymaları sonucunda hükümetin gerekli güvenoyu alması iki ay sürdü. Muhsin Sadr, Rıza Şah döneminin eski adliye bakanlarındandı. Daha kötüsü, Kaçar hükümdarı Muhammed Ali döneminde Rusya'nın desteği ile tutuklanan Kanun-i Esasi ve demokrasi mücadelecilerinin mahkemesinin yürütülmesinden ve bizzat onun verdiği hüküm doğrultusunda Bah-i Şah'ta kurşuna dizilmelerinden birinci dereceden sorumluydu. Durumla ilgili, Doktor Musaddık Şah'la bir görüşme gerçekleştirerek, meclisteki muhalif çoğunluğun ciddiyetsiz çalışmalar yürüterek sık sık hükümet bunalımına neden olduğunu belirtmiş, bu yüzden krizin daha da büyümemesi için şahtan Sadr'ın adaylığını geri çekmesini rica etmiştir[241].

İran hükümet bunalımıyla çalkalanırken, Azerbaycan SSC Dışişleri Komiseri, Mahmut Aliyev'den Sovyet ve İran Azerbaycanı hakkında hemen bir rapor hazırlanmasını istenmişti. SSCB Dışişler Komiserliğine sunulacak olan 21 sayfayı bulan raporda iki Azerbaycan'da yaşayan toplumun aynı kimliği paylaştığı, aynı kültürün ve tarihin ortak mirasçıları oldukları, hatta aynı etik, günlük, psikolojik ve yazınsal özellikleri taşıdıkları belirtilmiştir. Raporda, İran Azerbaycanı'nın kurtuluşu için beklenen ortamın oluştuğu vurgulanmaktaydı[242].

1945 baharında M. C. Bağırov'un Moskova'ya yaptığı sayısız çağrılar sonuç verdi. Tebriz ve diğer şehirlerde Sovyet Azerbaycan sanayi müesseselerine bağımlı alt birimlerin açılmasını öngören "*Kuzey İran'da Sanayi Yatırımlarının Başlatılması*" adlı gizli kararname 10 Haziran günü Sovyet Hükümeti Başkanı Birinci Sekreteri Stalin tarafından imzalandı. Karar gereğince Bakü karamel fabrikasının bir şubesi olarak İran Azerbaycanı'nda şeker fabrikası; Bakü ayakkabı fabrikasının yılda 100.000 ayakkabı üretecek olan Tebriz ayakkabı şubesi; Bakü Tekstil fabrikasının bir alt kolu olarak Tebriz dokuma-iplik fabrikası; Azerbaycan triko ürünleri fabrikasının şubesi olarak çorap-triko ürünleri fabrikası; Şeki ipek fabrikasının ipek

[241] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 105, vr. 18
[242] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 108, vr. 1-21.

sarma şubesi oluşturulacaktı. Yatırımların yapılması, mühendis, teknik ve uzman kadrosunun oluşturulması ve üretim gücünün sağlanılması ilgili komiserliklere havale edilmiştir. Gerekli malzemelerin bölgeye gönderilme işlemi 1 Ekim 1945 yılında tamamlanmalıydı. Şeker fabrikası için gerekli malzemenin öğrenilmesi, şeker kamışının ekilmesi için toprak alanlarının belirlenmesi ve artırılması için birkaç gün içinde İran Azerbaycan'a gönderilecek uzmanlar heyetinin oluşturulması görevi Azerbaycan SSC Toprak Komiseri S. Caferov'a ve Azerbaycan SSC Gıda Sanayisi Komiseri A. Adamyan'a verildi. Karar gereğince, inşaat çalışmalarının yapılması gerekli bölgelerin alan tespit işlemleri için İran'a gönderilecek uzmanlar grubunun oluşturulması Azerbaycan Halk Komiserler Sovyeti başkanı Teymur Guliyev'in sorumluluğundaydı. Yapımı öngörülen müesseselere aktarılacak olan bütçe ödeneklerinin 1 Ağustos 1945 yılına kadar öğrenilip SSCB Maliye komiserliğine sunulması yetkisi ise birliğin komiserliklerine havale edilmişti. Şeker fabrikasının üretim hacmiyle ilgili olarak SSCB Gıda Sanayisi Komiserliği görüşlerini bir ay içinde SSCB Halk Komiserler Sovyetine sunmalıydı. Ayrıca, onaylanmış bütçe ödeneklerinin mali tutarının belirlenmesi görevi SSCB Maliye komiseri Zveryev'e verilmişti. İran Azerbaycanı'nda yapılacak atılımlar için gerekli malzeme ve teknik desteğin 1945'in III. ve IV. üç aylık planına alınarak Azerbaycan SSC Halk Komiserler Sovyetinin yetkisine sunulması hakkında SSCB Devlet Plan Komitesi başkanı N. Voznesenski görevlendirilmişti. Kararın uygulanması ve çalışmaların yürütülmesi için İran'a gönderilecek olan şahısların pasaport işlemlerinin halledilmesinde Azerbaycan SSC İçişler Komiserliği, Devlet Savunma Komiserliği ve Azerbaycan K(B)P YK birlikte çalışacaklardır. Son olarak da, kararın uygulanmasında yetkili yönetmen Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti başkanı T. Kuliyev seçilmiştir[243]. Böylece, SSCB Halk Komiserler Sovyetinin onayından geçen 10 Haziran kararnamesi, yakın gelecekte İran Azerbaycanı'nın Sovyet Azerbaycan'la birleştirileceğini müjdelemekteydi.

Artık, Azerbaycan Sorununun çözümlenmesi için SSCB Dışişleri Komiserliği'ne ve Azerbaycan K(B)P YK'a gerekli çalışma yetkisi verilmişti. 11 Haziran 1945 yılında İran Azerbaycanı ve Kuzey İran'ın diğer bölgelerinin ele geçirilmesi hakkında gerekli proje

[243] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 106, vr. 8-10.

çalışması Genel Birlik K(B)P YK'sı tarafından hazırlandı. V. Molotov, M. C. Bağırov ve S. Kavtaradze birlikte projenin değerlendirmesini yaptılar[244]. Konuya ilişkin yapılan görüşmelerin ilk ayağından sonra, yakın günlerde tartışılması için proje Sovyet yöneticilerine dağıtıldı. Öte yandan, Devlet Güvenlik Komitesi (GKO[245]) SSCB Dışişleri Komiserliği'ne, Sovyet Azerbaycan yönetimine, SSCB Petrol İşletmeleri Komiserliği'ne ve üst düzey Azneft yetkililerine Kuzey İran'da petrol aramalarında jeolojik çalışmaların yürütülmesi için hemen bilgi beyanında bulunmaları konusunda bir yaptırımda bulunmuştur. Yapılan çalışmaların sonucunda "Kuzey İran'da petrol kaynaklarının bulunmasında gerekli jeolojik aramaların sürdürülmesi hakkında" hazırlanan Devlet Güvenlik Komitesinin 9168 Sayılı kararı İ. Stalin tarafından 21 Haziran günü imzalandı. "*Son derece gizli*" damgasını taşıyan kararda şöyle denilmektedir: "*Kuzey İran'ın petrol kaynaklı bölgelerinde jeolojik aramaların yapılması için SSCB Petrol İşletmeleri Komiserliğine bağlı Azneft bünyesinde hidro-jeolojik bir kurum oluşturulsun. Kuzey İran'da petrol arama çalışmalarını sürdürmek için gerekli iş gücünü oluşturmak amacıyla kazma ve arama birlikleri teşkil edilmesi görevini üzerine alan SSCB Petrol İşletmeleri Komiserliği ve Azneft yönetimi onları İran'daki (Kazvin) Sovyet Ordusu karargahı bünyesinde kurulan hidro-jeolojik birim adıyla belirlenen yerlere ulaştırsın*"[246].

Devlet Güvenlik Komitesinin kararı doğrultusunda petrol arama çalışmalarını yürütmek için İran'a gönderilen grup Şahî, Benderşah, Miyane, Bulgar-çay, Hoy, Şahî-Babolser, Pehlevi ve diğer bölgelerde jeolojik çizimlere ve jeofizik aramalara koyuldular. Buna göre, 1 Eylül 1945 yılına kadar bütün teknik gereksinimler ve malzemeler belirtilen bölgelere ulaştırılmalı ve Eylül 1945 tarihinden itibaren de arama ve kazma çalışmaları başlamalıydı. Yapılacak çalışmalarda kullanılmak üzere 15 traktörün ve 150 taşıma aracının Haziran-Temmuz 1945 yılına kadar ayarlanması görevi Dış Ticaret Komiseri A. Mikoyan'a verilmiştir. Görevlendirilen hidro-jeoloji çalışanlarının Kazvin ve diğer şehirlerde kalacak yer ve yurtlar temin edilmesi sorununu ise Güney Kafkas Cephesi komutanı İvan

[244] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 6-8.

[245] Savaş sırasında oluşturulan Olağanüstü Birim. Tam yazılışı şöyleydi: Gosudarstvennıy Komitet Oboroni SSSR, yani Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Devlet Güvenlik Komitesi – çev.

[246] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 104, vr. 1.

Tülenev çözmeliydi. Buna, çalışanların güvenlik ve koruma önlemlerinin alınması konusu da dahildi. Bu amaçla, SSCB Maliye Komiserliği 1945 yılının III. ve IV. üç aylık bütçe ödemlerinden Azneft hesabına 8 milyon ruble ve 2.400.000 İran riyali geçirmeliydi. Görevli hidro-jeoloji birliğinin yönetimine V. Melik-Paşayev, İran'daki Sovyet Ordusu terkibinde oluşturulan hidro-jeoloji bölümünün başına N. G. Haydarov, onun yardımcılığına ise A. Kornev atanmıştı. İşçi birliklerine mühendislik ve teknik olanakların sağlanılması, araç ve gereçlerin zamanında temin edilmesi görevi N. Baybakov ve S. Vezirov'un yetkileri kapsamındaydı. 21 Haziran 1945 tarihli Devlet Güvenlik Komitesinin almış olduğu kararın sonuncu, yani 11 maddesinde şöyle deniliyordu: *"Azerneft Hidro-jeoloji Yönetmenliğine gerekli desteğin sağlanmasında ve Kuzey İran'da yapılacak petrol aramalarıyla bağlı jeolojik çalışmaların sürdürülmesinde kontrol yetkisi Azerbaycan K(B)P YK sekreteri Yoldaş Bağırov'a verilmiştir"*[247].

Yapılan arama çalışmaları sonucunda Gorgan Çölü'nde, Mazandaran'da ve Reşt Ovası'nda büyük petrol ve doğal gaz rezervlerinin varlığına ilişkin görüşler kesinlik kazandı. Bağırov adına hazırlanan raporda şöyle denilmektedir: *"Yapılan petrol arama çalışmaları sonucunda bizim bölgelerde petrole rastlanılmadı. Ancak, jeoloji aramalardan çıkan sonuçlar, bizim bölgelerdeki toprak yapısının Türkiye, Irak ve Güney Iran petrol alanlarının jeolojik yapısıyla aynı olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla, İran Azerbaycanı arazisinde daha detaylı jeolojik incelemelere ve çok yönlü tarama çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır"*[248].

Petrol aramalarında Sovyetler'i bu denli aceleci davranmaya sürükleyen belirleyici etken, Nisan 1945 yılında İngilizlerin başkentin kuzey ve kuzey-doğusunda başlattıkları bölgesel jeolojik çalışmalardır. İstihbarat kaynaklarına göre, İngilizler, Demavend Dağının 16 km doğusunda bulunan Lar ve Cacarut ırmakları vadisinde yürüttükleri jeolojik alan çalışmalarını Tahran'ın su kaynaklarına olan ihtiyacıyla resmileştirmekteydiler. Arama çalışmalarını, Ekim 1944 yılında İran hükümetinin davetiyle İngiliz "Aleksandr Gibb ve K°" şirketi gerçekleştirmekteydi. İran'daki Britanya askeri hava kuvvetlerinin desteği ile bir yandan Kuzey Tahran'ın jeolojik haritası çıka-

[247] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 104, vr. 3.
[248] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 104, vr. 103-104.

rılmakta, bir yandan da jeolojik aramalar için dört makineyle kazma çalışmaları yapılmaktaydı. Çalışmaların başında bizzat ünlü İngiliz jeolog, Britanya Kraliyet Cemiyetinin Başkan Yardımcısı ve Eski Dışişleri Yetkilisi Eduart Beyle bulunmaktaydı. Sovyet istihbarat kaynaklarının aktarmalarına göre, Britanya ordusu tarafından yapılan Tahran illerinin topografı ve havadan çekimine "Aleksandr Gibb" şirketinin hiçbir somut katılımı bulunmamaktadır. Sovyet özel istihbarat çalışanlarının kanısınca, İngiliz ordusu ve Beyle gibi ünlü bir jeolog tarafından Lar ve Cacarut ırmakları vadisinde yürütülen çalışmaların su kaynaklarının aranmasıyla hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Sovyet Askeri İstihbaratı bunu, İngilizlerin Tahran'ın Kuzey-Doğu açıklarında yer alan Güney Hazar kıyılarındaki zengin petrol kaynaklarını ele geçirmeleri yolunda atılmış bir adı olarak değerlendirmekteydiler[249].

Böylece, 21 Haziran 1945 tarihli GKO'nun almış olduğu kararı ve karar uyarınca yapılan çalışmalar bize, SSCB'nin İran Azerbaycanı ve genel anlamda İran politikasında belirleyici etkenin petrol olduğunu söyleme fırsatı vermektedir. Petrol savaşını, Sovyetlerin İran Azerbaycanı politikasının can damarı haline geldiğini Temmuz 1945 çalışmaları daha da netleştirdi. Konuyla ilgili olarak, Azerbaycan K(B)P YK sekreteri M. C. Bağırov, Temmuz başlarında Moskova'ya davet edildi. 6 Temmuz günü GB K(B)P YK Polit Bürosu uzun tereddütlerin ardından Azerbaycan eyaletlerine geniş hukuklu özerklik haklarının verilmesi hakkında ilgili görüşleri de içeren "*İran Azerbaycanı'nda ve Kuzey İran'da Genişlemeci çalışmaların sürdürülmesi hakkında*" adlı kararnameyi onayladı. Kararname, Gilan, Mazandaran, Gorgan ve Horasan'da da yayılmacı faaliyetlerin sürdürülmesiyle ilgili konuları da içermekteydi. Bu tip faaliyetlere yasal olanak sağlanması için "Azerbaycan Demokratik Partisi"nin kurulması öngörülmekteydi. Demokratik partinin oluşturulması, İran Halk Partisine bağlı Azerbaycan şubesinin köklü değişimi ve halkın bu yayılmacı politikayı destekleyen kesiminin katılımı ile mümkün görülmekteydi. Kararın 3. Bendinde, bu siyasetin Kuzey İran'daki Kürtler arasında da sürdürülmesi ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde özerk bir yapının oluşumu için propagandacı örgütlenmelerin teşkili ve desteklenmesi görüşü de yer almaktaydı[250].

---

[249] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 96-98.
[250] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 4.

Azerbaycan'da yürütülmesi düşünülen yayılmacı siyaseti kontrol altında tutmak için Tebriz'de hemen bir yetki merkezi oluşturulmalı ve onlar kendi çalışmalarını Sovyetlerin Tebriz Başkonsolosluğu ile işbirliği içinde sürdürmeliydiler. Heyetin genel yönetmenliği M. C. Bağırov ve M. Yakubov'a verilmişti.

6 Temmuz tarihli Polit Büro kararının 5. bendinde, İran Millet Meclisi'nde yapılacak XV. seçimlerin İran Azerbaycanı'nda gerçekleştirilmesi için gerekli hazırlıkların tamamlanması görevi Azerbaycan K(B)P YK'nin (Bağırov ve İbrahimov'a) yetki kapsamına alınmıştı. Buna göre, yapılması gereken çalışmalarda aşağıdakiler temel alınmalıydı:

a) Devlet ve büyük mülk sahiplerinin işletmeler hesabına köylülere toprak dağıtılması ve uzun vadeli krediler ayrılması;

b) İşletmelerin çalışır konuma getirilmesi ve çalışma ağının genişletilmesi, aynı zamanda yol yapımı çalışmalarının hızlandırılması ve sosyal bir sorun olan işsizliğin ortadan kaldırılması;

c) Şehir onarım çalışmaları ve su sıkıntısının giderilmesi;

d) Sağlık sorunlarının aşılması;

e) Devlet vergilerinin %50'den az olmayan kısmının bu yerlerdeki ihtiyaçlar doğrultusunda harcanması;

f) Etnik azınlıklar ve aşiretler arasında yasal eşitliğin sağlanması; Türk (Azerbaycan), Kürt, Ermeni, Asurî dillerinde okulların açılması; kitap ve gazete neşri, mahkeme ve yerel idarelerde hukuksal işlerin ana dilde yapılması; eyalet yönetimlerinin, özellikle de polis ve jandarmanın yerel halktan oluşturulması; yerel idare organları gibi eyalet, bölge ve şehir encümenlerinin kurulması;

g) Sovyet-İran ilişkilerinin kalıcı biçimde düzenlenmesi[251];

Polit Büro kararında, ayrılıkçı grupların etkililerinden ve Sovyet yanlısı şahıslardan savunma amaçlı askeri birliklerin oluşturulması ve onlara yabancı marka silahlar temin edilmesi öngörülmekteydi. Buna ilişkin kararnamenin ilgili kısmının icrası N. Bulganin ve M. C. Bağırov'a verilmişti. Alt basamakta sıralanan beş bent, kültürel etkinliklere ayrılmış ve İran Azerbaycanı'nda yapılacak kültürel tebligatla ilgiliydi. Bu amaçla Azerbaycan SSC ile İran arasında Kültürel İşbirliği Cemiyeti oluşturulmalı, Tebriz'de "Sovyet Azerbay-

[251] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 4-5.

can'ının Dostları" Cemiyeti açılmalı ve İran Azerbaycanı'nın bütün illerinde ve Gilan'da şubeleri kurulmalıydı. İran'da dağıtılmak üzere Azerbaycan K(B)P YK'si Bakü'de aylık resimli dergi ve gazete yayınına başlamalıydı.

Polit Büro kararı gereğince, İran'a gönderilecek ve sık gidip gelecek şahıslara Bağırov'un gözetimi altında Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'nce izin belgesi verilmeliydi. Son olarak da, İran Azerbaycanı'ndaki ayrılıkçı grupların desteklenmesi ve XV. yapılan İran Millet Meclisi seçimlerinde başarı kazanmak için Azerbaycan K(B)P YK'i yanında toplam tutarı 1 milyon ruble bulan bir fon oluşturulmalıydı. Sonuncu bentle ilgili olarak Bağırov'un özel talebi doğrultusunda 1 milyon para fon hesaplarına geçmiş bulunuyordu. Konuyla ilgili olarak SSCB Merkez Bankası Azerbaycan Büro başkanı M. A. Petrov, Bağırov'a sunduğu 17 Temmuz tarihili bilgilerinde şöyle demektedir: *"Döviz ayrılması, bizzat sizin yazılı dilekçeniz veya sizin yetki verdiğiniz görevlinin istekleri doğrultusunda benim tarafımdan işleme konulacaktır. Yapılacak döviz işlem çalışmaları son derece gizli tutulacaktır"*[252].

Polit Büro tarafından alınan bu gizli kararın üç gün sonrasında *Pravda* gazetesinin 9 Temmuz sayısında Vlademirov'un *"İran'da Gerici Güçlerin Çalışmalarının Artması"* başlıklı makalesi yayınlandı. Aslında makale, kararın ruhunu yansıtmakta ve onun gerçekleşmesi için gerekli ideolojik altyapıyı hazırlamaktaydı. Makale, İran'da büyük yankı uyandırdı. Tahran basını, özellikle *Neberd*, *Zafer*, *Rehber*, *Dad*, *Ferman* ve *Ajir* gazeteleri makalenin Farsça yayınını verdiler. Hükümet yanlısı gazeteler *Pravda*'nın çıkışını İran'ın iç işlerine karışmakla suçladılar. Onlara göre, Vlademir'in demokratik güç olarak sadece Halk Partisini görmesi yanılgıydı. Halkın İradesi Partisi yayın organı *Raad-e Emruz* gazetesinde şöyle deniliyordu: *"Anlaşılan Sovyet hükümeti, İran'ın iç dinamikleriyle barışamamaktadır. Oysa, İran gazeteleri SSCB'deki sosyal düzeni eleştirecek olsaydı bu anında Sovyetlerin tepkisine neden olurdu. Bu yüzden, İran toplumu İran hükümetini eleştiren Pravda'dan şikayetçi olmasında haklıdır. Pravda, Sovyet hükümetinin siyasetini ve bakış açısını yansıtmaktadır"*[253].

---

[252] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 59.
[253] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 105, vr. 12-13.

Bazı kesimler, Vlademirov'un makalesini, Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılmasına ilişkin İran hükümetinin vermiş olduğu notaya Sovyetlerin ilk resmi yanıtı olarak bakmaktaydılar. Ancak, Sovyet yanlısı gazeteler, Vlademirov'un makalesine olumlu yaklaşmaktaydılar. Onların kanısınca, Vlademirov'un makalesi, İran yönetiminin Sovyetler Birliğine karşı duyarsızlığının ve Seyit Ziyaeddin Sovyet karşıtı ve aşırı beyanlarının bir göstergesiydi. Başını Pişaverî'nin çektiği *Ajir* gazetesinde şöyle deniliyordu: *"Sovyet çevreleri, İran'daki durumdan rahatsızlar. Onlar, İran'ın şimdiki yönetiminin samimiyetinden ve ciddiyetinden kuşku duymaktalar. Pravda, İran'ın başbakanını gerici olarak adlandırmakta ve Sovyet karşıtı çalışmalar yürütmekle itham etmekte haklıdır. Onun başbakanlığa atanması, zaten Sovyetlerle İran arasında dostluk ilişkilerinin sürdürülmesine karşıt bir durumdur. Sovyet çevrelerinin İran'ın iç işlerinden rahatsız olmaları anlaşılır bir şeydir. Soheylî'nin istifasının ardından İran yönetimi SSCB ile kayda değer tek bir yaklaşım göstermemiştir"*. İran'ın etkin gazetelerinden olan *Keyhan* da aynı bakış açısını paylaşıp Vlademir'in bir düşüncesine hak kazandırarak "1943-1944 yılında İran'da yapılması gereken seçimlere demokratik seçim denilmesinin" yanlışlığına dikkat çekmişti. Gazeteye göre, *"Pravda, hainler ve hırsızlar grubunun halkın bütün haklarını gasbettiklerini açıklamalıydı"*[254].

Pravda'nın çıkışı İran siyasi çevrelerinde büyük çalkantılara neden oldu. Ortaya çıkan hükümet krizine son vermek için parlamento acele olarak toplandı. Parlamento başkanı Tabatabaî durumun ciddiyetinden ve Sadrü'l-Eşref hükümetine oy verilmesinden söz etti. Bunun üzerine Halk Partisi milletvekilleri dışında bütün partililer Sadr hükümetini desteklediler. Muhammed Rız Şah evinde Sadr ve bakanlığındaki yöneticileri kabul ederek ülkedeki son durumu değerlendirdi.

Sadr hükümetinin ilk uygulaması, Azerbaycan'daki idarenin güçlendirilmesine ilişkindir. Bu amaçla Sovyet karşıtı Muhteşemî Tebriz yönetimine atandı. Bu uygulamayla Azerbaycan'daki merkez yanlısı güçlerin birleşmesini sağlamak ve Tahran karşıtlarının direnişini kırmak amaçlanmaktaydı[255].

---

[254] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 105, vr. 15.
[255] *Pravda*, 19 Ağustos 1945 sayısı.

Hemen hemen aynı tarihlerde, yani Temmuz ortalarında Bakü'de İran Azerbaycanı ve Kuzey İran'ın diğer bölgelerinde yapılacak çalışmaların içeriği tartışılmaktaydı. Bu amaçla, M. C. Bağırov, peş peşe G. Malenkov'a iki telgraf çekmişti. 14 Temmuz tarihli Bağırov'un telgrafında İran Azerbaycanı'ndaki çalışmaların artırılması Tahran Sovyet Büyükelçi Yardımcısı Ali Aliyev'in Tebriz Başkonsolosluğu'na atanması istenmekteydi. Telgrafta şöyle deniliyordu: *"Ben daha Moskova'dayken, Dışişleri Komiserliği'nin Kadrolar Yönetmenliği başkanı Yoldaş Silin, pasif idare sergilediği ve verilen görevleri tam karşılayamadığı için Tebriz Başkonsolosu Matveev'in görevden alınması gerektiği konusunu gündeme getirdi. O, bu görevde onun yerine geçecek birkaç adayın ismini açıklarken bizim Tahran Büyükelçiliğimizin birinci sekreteri Aliyev'in de adını andı. Bu isabetli bir seçimdir"*[256].

Hemen peşinden gönderilen ikinci telgrafta Bağırov, GBK(B)P YK Propaganda ve Katılım Yönetmenliği başkanı G. F. Aleksandrov'un kısa süreliğine Bakü'ye gönderilmesini Malenkov'dan rica etmekteydi.

"Son derece gizli" şifreli hazırlanmış önlemler paketi arasında Azerbaycan Demokratik Partisinin (ADP) oluşturulması, XV. yapılan İran Millet Meclisi seçimlerinin gerçekleştirilmesi, "Sovyet Azerbaycan'ın Dostları" Cemiyetinin kurulması, eyalet encümenlerinin teşkili, basın organlarının oluşturulması gibi ve benzeri konulara yer verilmiştir. Belgede şöyle deniliyordu: *"Pişaveri ve Kambahşı ile görüşmelerin başlatılması için hemen Bakü'ye gelmeleri sağlanılsın. Yapılacak görüşmelerin içeriğinden dolayı Halk Partisi Azerbaycan Eyalet Komitesi başkanı Padegan'ın da Bakü'ye gelmesi göz önünde bulundurulsun"*[257]. ADP'nin Tebriz ve başka yerlerde örgüt çatısını oluşturmak için bir ay içinde çeşitli demokratik kimlikli partilerin önde gelen aydınlarından, tüccarlardan, küçük ve orta düzey toprak sahiplerinden, din adamlarından ve hiçbir parti mensubu olmayanlar içinden adaylar belirlenecekti. Merkezi Tebriz olacak Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kuruluş beyannamesi *Havar-e Hoy*, *Ajir*, *Cevher* gazetelerinde ve ayrıca bildiriler halinde yayınlanacaktı.

Beyanname metninin yayınlanmasının hemen ardından bu yerlerdeki parti özerkleri basın aracılığıyla savunmalar gerçekleştirecek, Halk Partisi ve diğer partilere bağlı tanınmış isimlerin etkisi kullanıla-

[256] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 16.
[257] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 9.

rak ADP'nin şubeleri açılacaktı. Taktiksel anlamda Halk Partisinin ADP'ye dönüşümü imkânsız olduğundan, Halk Partisi Tebriz Eyalet Şubesine ADP'nin beyanname metnini tartışarak savunma ve parti örgütlerini kapatmak kararı almaları tavsiye edilmişti. Eski halkçıların ADP'li olmaları ancak bundan sonra sağlanabilirdi.

ADP'nin Tebriz merkezi komitesinin oluşumunun peşi sıra partinin Erdebil, Rezaiyye, Hoy, Miyane, Zencan, Marağa, Merent, Makı, Kazivin, Reşt, Pehlevî, Sarı, Şahî, Gorgan ve Meşhet'te şubeleri açılmalıydı. Bu süre içinde ADP'nin parti programı ve tüzüğü hazırlanmalı, örgüt merkezi Tebriz'de partinin yayın organı *Azerbaycan'ın Sesi* gazetesi basılmalıydı[258].

İran Azerbaycanı'nda yapılacak propaganda geniş katılımcı özerklik hakları üzerine kurulacaktı. Bu amaçla, Sovyet Azerbaycan'ının kuruluşunun 25. Yıldönümü kutlamaları dolayısıyla Bakü'ye gelecek olan katılımcılardan *Sovyet Azerbaycan'ının Dostları Cemiyetini* oluşturmada yararlanılması düşünülmekteydi. Öte yandan yapılacak çalışmalara, İran Azerbaycanı'nı da üstlenen Sovyet konsolosluğunun, askeri idare ve garnizon görevlilerinin de katılımı söz konusuydu. Bölgesel ilişkileri güçlendirmek için Sovyet Azerbaycan'da tarım, kültür, sanat alanındaki kazanımlar ve iki halkın tarihsel birliğini ön plana çıkartan makaleler yayınlanmalıydı. Temmuz sonlarında planın uygulamaya konulmasında gerekli ilk adım atıldı. Ağustos başlarında Azerbaycan K(B)P YK'si İran Azerbaycanı'nda dağıtılmak üzere aylık *Azerbaycan* adlı resimli edebiyat ve toplum dergisinin yayınına karar verdi. Şair Resul Rıza dergi yönetim kadrosu müdürü, Mehdi Hüseyin müdür yardımcısı, yönetici heyet üyeliğine ise Samet Vurğun, Mirza İbrahimov, Ahat Yakubov, Hasan Hasanov, Rıza Kuliyev atandılar. 1 Ocak 1946 tarihine kadar dergi için gerekli 276 ruble bütçe ayrıldı. Ayrıca, "Azerneşr" başkanı A. Sultanov derginin zamanında ve kaliteli çıkması konusunda görevlendirildi. Derginin dağıtımı, *Vatan Yolunda* gazetesi yayıncıları aracılığıyla yapılacaktı[259]. *Azerbaycan* dergisinin ilk sayısı Ağustos'ta çıktı. İlk sayıda Samet Vurğun'un, Mirza İbrahimov'un, Cafer Cabbarlı'nın, Melükü'l-şüerâ Bahar'ın, Muhammed Biriya'nın, Balaş Azeroğlu'nun, Medine Ali Ekber-zade'nin, Nigar Refibeyli'nin Süleyman Rüstem'in, Aliağa Vahit'in, İlyas

[258] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 9-10.
[259] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 220, d. 48, vr. 73-74.

Efendiyev'in, Resul Rıza'nın, Evez Sadık'ın eserlerinden seçmeler verilmiş ve Haydar Hüseyinov'un *"Azerbaycan'da Bilimsel Düşüncenin Gelişimi Tarihinden"* başlıklı ilginç bir makalesi yayınlanmıştır[260]. Derginin 1945 yılında 5, 1946 yılında ise 12 sayısı çıkmıştı. İlkine oranla sonraki sayılarında derginin siyasal yönü daha da ağırlaşmıştır. Derginin üçüncü sayısında baş editör Resul Rıza imzalı *"Ulusal Şuur ve Ulusal iftihar"* adlı makalesinde şöyle deniliyordu: *"İran Azerbaycanı'nda yaşayan Azerbaycan toplumunun çıkardığı bilgin, yazar ve devrimciler toplumun ulusal bilinçlenmesinde, onun bağımsızlık ve özgürlük savaşında büyük başarılara imza atmışlardır"*. Derginin sonraki sayılarında Mehmet Sait Ordubadî'nin, Feridun İbrahimî'nin, İsmail Hüseyinov'un, M. Abbasî'nin, Cafer Handan'ın, H. Nahçıvanî'nin, N. Cahanşahlı'nın ve Gulam Mehmetli'nin makalelerine yer verilmiştir. 1945-1946 yıllarında basılan *Azerbaycan* dergisi, Sovyet yönetiminin etkin olduğu dönemin en ilginç ve ulusal çıkarların yansıtılması bakımından en önemli yayınsal etkinliği idi. Öncelikli olarak, dergi her sayısında Güney ile Kuzey Azerbaycan'ın sosyo-politik, kültürel, yazın ve tarihine bütünsel olarak bakmaktaydı. İkincisi, dergi İran Azerbaycanı'na hitap ettiğinden Bolşevik ideolojisinin bakış açısı dışına çıkarak halkın toplumsal, sosyal ve tarihsel sorunlarına değinebiliyordu. Neredeyse *Azerbaycan* dergisinin her sayısında büyük vatan, aynı toplum, birleşmiş ulus konusu işlenmekteydi. Derginin çeşitli sayılarında "Serdar-i Milli Sattar Han", "Safeviler Devletinin Kurucusu Şah İsmail Hatâî", "İran Azerbaycanı'nın ünlü demokratı Şeyh Muhammed Hiyabanî", "Kırk Yıl Önce Yayınlanan *Azerbaycan* Dergisi Üzerine", "Şems Tebrizî ve Onun İlme Dair Düşünceleri", "Mirza Muhammed Bakır Halhalî", "Hacı Mehdi Şükûhî" ve diğer makaleler yayınlanmıştır. Maalesef, İran'daki hezimetin hemen ardından Aralık 1946 yılında *Azerbaycan* dergisinin yayınlarına da son verilmiştir.

Temmuz 1946 yılında Samet Vurgun ve Süleyman Rahimov yayıncılıkta çekilen teknik ve kağıt sıkıntılarını gidermek için Moskova'ya geldiler. Bu doğrultuda M. C. Bağırov, GBK(B)P YK'ne, Sovnarkom'a, Rusya Devlet Yayınları Birliği'ne gönderdiği mektubunda YK kararı uyarınca İran Azerbaycanı'nda basın-yayın merkezinin oluşturulması için acele 3 çap makinesi, her üç aydan bir 29 ton gazete kağıdı, 4,5 ton dergi kağıdı, 1200 kapak ve 1200 litog-

[260] *Azerbaycan*, Ağustos 1945, N:1, s. 2-57.

rafi kağıdına gereksinim duyulduğunu belirtmiştir[261]. S. Vurgun ve S. Rahimov gerekli çalışmalar sonucunda ihtiyaç duyulan baskı teknik olanaklarının ve kağıdın Bakü'ye gönderilmesini sağladılar. Kızıl Ordu Merkez Karargahı Siyasi Yönetmenliği, Bağırov'un Bulganin'e yazmış olduğu mektuba yanıt olarak 30 radyo verici, 15 radyo dinamo, 100 hoparlör, 500 gramofon ve diğer teknik donanımı kullanılmak üzere İran Azerbaycanı'na gönderdi. Öte yandan, İran Azerbaycanı'nda kendi birimsel hareket olanağı olan sinema kurgusunun oluşturulma sorunu da Merkez Karargaha iletildi[262].

Temmuz'da önemli bir olay daha gerçekleşti. Moskova dönüşü sonrasında M. C. Bağırov'un özel isteği doğrultusunda İran Halk Partisi Yürütmen Komite üyesi ve İran parlamentosu milletvekili A. Kambahşi, Halk Partisi Tebriz Eyalet Komite yöneticisi S. Padegan, yazar ve eleştirmen Şebüsterî ve *Ajir* gazetesi baş editörü Seyit Cafer Pişaverî gizlice Bakü'ye çağırıldılar. Yapılan konuşmalar sonucunda oluşturulacak olan Azerbaycan Demokrat Parti başkanlığını geçici olarak M. C. Pişaverî'nin üstlenmesi karara bağlandı. Konuya ilişkin Bağırov Stalin'e sunduğu raporunda şöyle der: *"Yapılan özel konuşmaların ardından ilk aşamada Azerbaycan Demokratik Parti yönetimini demokratik çevreler arasında itibarı ve saygınlığı bulunan, Tahran'da yayınlanan Ajir gazetesi editörü Seyit Cafer Pişaverî'nin üstlenmesi uygun görüldü"*[263].

Bakü'deki konuşmaların içeriğine dönük, Bağırov, Polit Büro'nun almış olduğu 6 Temmuz kararı gereğince Kremlin yönetimini, özellikle V. Molotov, L. Beriya ve G. Malenkov'u da bilgilendirmiştir. Raporda şöyle deniliyordu: *"Pişaverî: İran Azerbaycanı'nda doğmuş, Komünist Parti eski üyesi ve Sovyet Azerbaycan'da uzun süre parti ve sovyet görevlerinde bulunmuştur. Komuntern tarafından 1927 yılında İran'a gönderilmiştir. Rıza Şah yönetimi sırasında göz altına alınarak 10 yıl hapis yatmış, 1941 yılında Sovyet birliklerinin İran'a girmesiyle birlikte özgür bırakılmıştır. Onun iki kardeşi hâlâ Sovyetler Birliği'nde yaşamaktadır. Hatta onlarda biri Kızıl Ordu'da hizmette olup, doktor olarak görev yapmaktadır"*[264]. Anlaşılan, olumlu yönlerine karşın sunulan bu bilgiler Tebriz ve Tahran'da

[261] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 106, vr. 19.
[262] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 106, vr. 6.
[263] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 19. Belge ve raporlarda, onun ismi genel olarak Seyit Cafer olarak gösterilmektedir.
[264] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 67.

çağrılan temsilciler arasından Pişaverî'nin seçilerek parti yönetimine getirilmesinde etkili olmuştur.

Tudeh'in ADP'ye dönüşümünde bir saat bile geç kalınmaması konusunda İran Azerbaycanı'ndaki göreviler uyarılmışlardı. Tebriz'de Çoban kod adıyla çalışan Sovyet istihbarat birimine gönderilen şifreli telgrafta şöyle deniliyordu: ordularımızın kontrolünde bulunan bölgelerde, özellikle de Tebriz valisi tarafından Sovyet çıkarlarına yönelik oluşturulan engeller ortadan kaldırılmalıdır. Alınan uyarıya göre, daha işin başında aydın dindarların, toprak sahiplerinin, tüccarların ve aydınların yandaş yapılması istenmekteydi. Telgrafta şöyle deniliyordu: *"Çalışmaların sonuçları ilan edilene kadar yapılanları Halk Partisi Yürütme Komitesine bağlı temsilcilerden gizleyin. Duyurudan hemen sonra bize bağlı Tahran'daki örgütler aracılığıyla, Halk Parti YK'nın İran Azerbaycanı ve Kuzey İran'da uyguladığımız yöntemi ve Azerbaycan Demokratik Parti oluşumunu ne yapıp edip desteklemesini sağlayın"*[265]. Birim, telgrafın A. Yakubov, S. Yemelyanov, M. Matveev, A. Atakişiyev, 4. Ordu Askeri Şura üyesi Tümgeneral Rossow'la tartışılması ve Mirza Mehmetov, Bakır Seyit-zade, Ahat Bakır-zade, Rıza Kuliyev, Hüseyin Şerifov ve diğer yoldaşların bilgilendirilmesi konusunda uyarılmaktaydı.

Bölgeye yönelik emir trafiğinin anide yükselmesi özel görevliler, yüksek rütbeli askerler ve istihbarat çalışanları için beklenilmez bir durumdu. Oysa, Avrupa'da savaşın bitmesiyle, özellikle askerler SSCB'ye dönmeyi büyük bir sabırsızlıkla bekliyorlardı.

ADP'nin oluşturulması Tudeh yandaşlarının inanılmaz karşı koyuşuna yol açtı. Hatta Halk Parti YK'sı yapılan girişimlerin önüne geçmek için çaba göstermekteydi. Bakü görüşmeleri sırasında Pişaverî, Padegan ve Şebüsterî'nin herhangi bir tehditle karşılaşmamaları için Tebriz dışına çıkmamaları kararlaştırılmıştır. Buna karşın Tudeh YK'sı ile aradaki sorunu çözmek için Padegan Tahran'a gitmişti. Öte yandan İran Azerbaycanı'ndaki çalışmalarda boy gösteren organizasyon yetersizliği ve Halk Partisine ilişkin ortaya çıkan sorun M. C. Bağırov'u delirtmekteydi. Bu amaçla S. Yermalov, H. Hasanov ve M. İbrahimov'a gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: *"Anlaşılan, A. Yakubov, A. Atakişiyev, Tümgeneral Russov ve Nurmehmet Kuliyev bir şeyi anlamakta zorluk çekiyorlar: kaybedilen her saat*

[265] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 59.

değerlidir ve bunun için hızlı davranma gerekmektedir. Bizim çalışmalarımızın en aşırı karşıtlarının Halk Partisi YK'sı denilen kurumun olacağına kuşku duyulmamaktadır. Onlar bilinçli olarak bir sürü sorun çıkararak ve direniş göstererek insanların bizden soğumasına neden olacaklardır. Bu konuda adları belirtilen şahıslar uyarılmalı ve onlara şu hususlar hatırlatılmalıdır:

1. Padegan Tahran'da, apar topar ve sağ salim Tebriz'e getirilmelidir,
2. Bizin tarafımızdan yöneticilik vasfı edinenler durum ne olursa olsun Tahran'a gitmemelidirler. (Onların burada ne gibi bir durumla karşılaşacaklarının herhangi bir garantisi bulunmamaktadır);
3. Yeni oluşumda görev yapacak olan yöneticilerin güvenliği sağlanmalıdır;
4. Mümkün olduğu kadar çabuk Tebriz'den görüşmeler için Erdebil'e, Hoy'a, Urmiye'ye, Marağa'ya, Pehleviye'ye, Reşt'e ve hatta çeşitli şehir ve illere adamlar gönderilmelidir;
5. Partinin oluşturulması, örgütlenmesi ve belgelendirilmesi işi hızlandırılmalıdır;
6. Yeni yayınların basımı sağlanmalıdır;
7. H. Hasanov, M. İbrahimov ve S. Yemelyanov bizzat sizin kendiniz verilen görevlerin uygulanması konusunda çabuk davranmalısınız"[266].

Azerbaycan'da yaşanan olayları yakından izleyen İran tarafı sürdürülmekte olan gizli hazırlık çalışmalarından habersiz olsa da, bir takım gelişmelerin farkındaydı. 17 Temmuz'da Sovyet Büyükelçisi M. Maksimov'la bir araya gelen Dışişleri Bakanı A. Sipehbudî, Azerbaycan sorununu tartışma önerisinde bulunmuştu. Büyükelçinin Azerbaycan'daki duruma ilişkin sorusuna o, bölgede hemen hemen her gün miting ve gösterilerin yapıldığı, devlet otoritesinin yıpratıldığı yanıtını vermişti. A. Sipehbudî'ye göre, yapılan gösteriler hükümet karşıtı olduğundan yönetim Azerbaycan'a atayacağı genel valide kamuoyunu yatıştıracak yeteneğe sahip özellikler aramaktadır. Görüşme sırasında Sovyet Büyükelçisi'nin Dadver'in Azerbaycan'a vali olarak atanmasından yana olduğuna ilişkin açıklamasına A. Sipehbudî

[266] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 121.

milletvekillerinin onun adaylığına karşı çıktığı yanıtını verdi. Buna karşılık M. Maksimov, gerçekten de A. Sipehbudî açıklamalarında kendisini bizim dostumuz olarak tanıtırsa Azerbaycan valisi olarak Dadver'in adaylığını savunmak zorunda olduğunu aktarır. Görüşme sırasında bakan ülkedeki krizin önüne geçilmesinde hükümetin çıkış yolu olarak bir takım bölgesel adımlar atmaktan yana olduğunu açıkladı. Ona göre, bölgesel önlemler alınmadan krizi aşmak olanaksızdır[267].

Temmuz ayı içinde gerçekleşen bu gelişmeler, İran'daki Büyük Britanya ve ABD diplomatları ve askeri yetkililerince de dikkatle izlenmekteydi. Özellikle, Tebriz'deki İngiliz Başkonsolosluğu ve Amerikan Konsolosluğunda faaliyetlerin hızlandığı görülmektedir. Sovyetler her ne kadar çalışmalarının içeriğini gizlemek eğiliminde olsalar da İngilizler olayların gidişinden haberdardılar. Onlar, Azerbaycan'daki durumu defalarca kendi yönetimleriyle görüşmüşlerdi. Britanya ve ABD yönetimi, İran Azerbaycanı'nda bağımsız bir devletin oluşumunu veya onun Sovyet Azerbaycan'ı ile birleştirileceğini beklemekteydiler. Müttefik birliklerinin İran'dan çıkarılması hakkında imzalanacak Potsdam anlaşmasına alınması gereken "*Kraliyet yönetimi ve Sovyet hükümeti İran'daki kendi birliklerini 29 Ocak 1942 tarihli anlaşma gereğince bulundurmaktalar. Anlaşmanın 5. Bendinde yer alan, müttefikler kendi ordularını İran'dan "Müttefiklerle Almanya ve yandaşları arasında savaşın sonuçlanmasından altı ay geçmeden" çıkartmalıdırlar. Kraliyet yönetimi, Sovyet hükümetine müttefik birliklerin belirtilen kurallar doğrultusunda aşamalı olarak İran'dan çıkarılmasını önermektedir*" koşulu Büyük Britanya temsilcilerince 21 Temmuz'da konferansa sunuldu[268].

Britanya yönetimi, ilk aşamada ordular'ın İran'ın başkentinden çıkarılmasını önermekteydi. İngilizlerin kanısınca, ikinci aşamada, onlar Abadan ve güneydeki petrol bölgelerinde; Sovyetler ise Kuzey-Doğu İran veya Kuzey-Batı İran'da asker barındırabilirlerdi. Üçüncü aşamada ise bütün birlikler İran'ı terk etmeliydi[269].

Britanya'nın katkılarıyla İran konusu Potsdam gündemine 23 Temmuz'da alındı. Başkan Truman, ABD ordularını İran'da çekmeye

---

[267] AVP RF, f. 094, l. 31, dizeç 351a, d. 9, vr. 51-53.

[268] *Berlinskaya (Potsdamskaya) konferantsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav — SSSR, SŞA i Belikobritanii (17 iyulya – 2 avgusta 1945)*, Sbornik dokumentov, Moskova 1984, s. 323-324.

[269] AVP RF, f. 0431, l. 1, dizeç 8, d. 50, vr. 7-8.

hazır olduğunu beyan etti. Stalin'in "*muhtemelen, Tahran'ı serbest bırakmak mümkündür*" yanıtına karşılık, İngiliz Başbakanı sorunu çözümler biçimde "*orduların Tahran'dan çıkarılmasına hemen başlansın, sonraki aşamalar ise Eylül ayında Dışişleri Bakanları Toplantısında tartışılsın*" önerisinde bulundu[270].

Potsdam konferansı sonucunda müttefikler askeri birliklerini hemen Tahran'dan çekmek konusunda anlaşmaya vardılar. Birlikleri İran'dan çekmenin bir sonraki aşaması Londra'da yapılması düşünülen Eylül 1945 tarihli Dışişleri Bakanları Toplantısında tartışılacaktır[271]. Toplantının, 11 Eylül'de yapılması bekleniliyordu.

Potsdam konferansında İran sorununun gündeme alınmasında ve verilen kararların yüzeysel kalmasında sol basının ülkedeki Pehlevî rejimini sert biçimde eleştirmesi Şah kanadının tedirgin etmekteydi. Bu tedirginliğin bir ifadesi olarak saray danışmanı Alâ, Ağustos başlarında Sovyet Büyükelçisi M. M Maksimov'la bir görüşmede bulundu. Alâ, ülkedeki gerginliğin sorumlusu olarak Şah'ın değil Sadr hükümetinin suçlu olduğunu belirtti. Ona göre, hükümet oldukça pasiftir ve Başbakan Sadr ihtiyar biri olduğundan eski kuşağın temsilcisi gibi her geçen gün değişen durumu anlamamaktadır. Sovyetlerin Kavam'dan yana olduklarını bilen Alâ konuşmasını şöyle sürdürdü: "*Bence, mevcut durumda bir başbakan gibi Sadr büsbütün yetersizdir. Benim kanımca, başbakan olarak en iyi adam Kavam gözükmektedir*". Saray danışmanı aracılığıyla bu öneriyi Sovyet elçiliğine sunan Şah'ın amacı, kuşkusuz kendisine karşı yönelmiş sol baskıları azaltmak ve SSCB tarafından saraya karşı yönelik saldırıların dozunu hafifletmekti. Görüşme sonunda Alâ oldukça yumuşak bir üslupla yabancı birliklerin İran'dan çıkarılmasıyla ilgilendiyse de, M. Maksimov'dan konuya ilişkin yeni bir bilgi bulunmadığı yanıtını aldı[272].

Daha Potsdam konferansı tamamlanmadan önce Britanya'nın Moskova büyükelçi yardımcısı Franc Roberts SSCB Dışişler Komiser yardımcısı V. Dekonazov'a, Berlin konferansı kararları uyarınca müttefik birliklerin Tahran'dan çıkarılmasıyla ilgili İran Sovyet büyükelçiliğine gerekli talimatların verilmesi gerektiğini aktarmıştır.

---

[270] *Aynı eser*, s. 155-156.
[271] *Aynı eser*, s. 443.
[272] AVP RF, f. 094, l. 31, dizeç 351a, d. 8, vr. 68a-69b.

Roberts benzer açıklamaların Britanya'nın Tahran'daki kendi elçiliklerine sunulduğunu duyurmaktaydı.

8 Ağustos'ta SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı S. Kavtaradze müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasına ilişkin Sovyet tutumunu ortaya koyan bir rapor hazırladı. Raporda, Sovyet ordularının İran'dan çıkarılmasının gerici çevrelerin güçlenmesi, demokrat örgütlenmelerin yıpratılması ve İran'da SSCB'nin konumunun zayıflamasıyla sonuçlanacağına dikkat çekilmekteydi. S. Kavtaradze'ye göre, Sovyet birliklerinin tahliyesi SSCB'yi Kuzey İran'daki petrol arama çalışmalarına ve özerklik çıkışlarını genişletmeye ilişkin alınmış kararları uygulama olanağından mahrum etmektedir. Ona göre, Sovyetler, birliklerin İran'dan tahliye işlemini çeşitli gerekçelerle askıya almalıydı[273]. Raporda şöyle deniliyordu: müttefik birliklerin çıkarılmasına ilişkin bizim olumsuz tutumumuz ve Japonya ile savaş tamamlanana değin yabancı orduların İran'da kalması İngilizlerin İran'daki konumunu sarsacaktı. Bu durumda İran yönetici çevreleri bizimle hesaplaşmak zorunda kalacak ve sırtlarını İngilizlere dayamakla yanlış yaptıklarını ortaya koyacaktı[274]. S. Kavtaradze'nin Sovyet yönetimi için hazırladığı bu raporun ardından SSCB yönetimi müttefiklerle yürüttüğü bütün yazışmalarda her koşulda birliklerin İran'dan çıkarılmasını geciktirmeye çalışıyordu. 10 Ağustos tarihli Britanya Büyükelçisi Argibald Kerry'in SSCB Dışişleri Komiserliği'ne gönderdiği müttefik birliklerin en kısa zamanda İran'ın başkenti Tahran'dan çıkarılmasına ilişkin Sovyetlerin Tahran Büyükelçiliğine gereken talimatları vermesine dair mektubuna V. Molotov'un 17 Ağustos tarihli yanıtında, 9 Ağustos tarihi itibariyle Tahran Sovyet büyükelçisine gerekli açıklamaların sunulduğu, ancak müttefik birliklerin tahliyesiyle ilgili konuların yakın zamanda İran'daki Sovyet askeri yetkilileri ile görüşüleceği açıklamasını getirmişti[275]. Aynı gün S. Kavtaradze, İran'daki Sovyet ordularının tahliyesine ilişkin yeni bir rapor hazırladı. Rapora göre, Japonya'nın yenilgisiyle ilgili Dışişleri Bakanlarının önümüzdeki toplantısında İngilizler müttefik birliklerin İran'dan çıkarılması sorununu gündeme taşıyacaklardı. S. Kavtaradze bir kez daha, Sovyet birliklerinin çıkarılmasının Kuzey İran ve Azerbaycan'da yapılması gereken çalışmaların engellenece-

[273] AVP RF, f. 0431, l. 1, dizeç 8, d. 50, vr. 11.
[274] *Aynı belge*, vr. 12-13.
[275] *Aynı belge*, vr. 15.

ği uyarısını tekrarlamaktaydı. Bu durumda o, Sovyetlerin 1942 yılı anlaşmasının 5. maddesi gereği müttefik ordularının İran'dan çekilmesini Almanya ve müttefikleri, özellikle de Japonya üzerinde zaferden ve hatta mümkünse genel barışın sağlanmasından altı ay sonrasına ertelenmesini önermekteydi. S. Kavtaradze'ye göre, Sovyetlerin Almanya ve Japonya ile barış anlaşması sağlanana kadar orduların İran'da tutma hakkı saklıdır. Ona göre, eğer bu mümkün olmasa en azından Japonya'nın teslimiden altı ay sonrasına kadar birliklerin İran'da tutulması için çalışılmalıdır[276]. Anlaşılacağı gibi, 1945 yazına gelindiğinde İran, özellikle de Azerbaycan konusunda müttefikler arasındaki ilişkiler gerilmekteydi. Bunu dikkate alan Sovyet yetkilileri, İran Azerbaycan'ıyla ilgili kafalarında oluşturdukları planları bir an önce uygulamaya koymak için çabalıyorlardı. Sovyetler bu zamana kadar, alınan Kremlin kararlarının uygulanması için ellerini çabuk tutmalıydılar. Bağırov'un Tebriz'deki görevlilere "*her saat değerlidir*" hatırlatması bununla ilgiliydi.

30 Ağustos 1945 yılında SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı A. Vışinski ile görüşen M. Ahî, Sovyetlerle ilişkilerde aradaki "soğukluğun" nedenlerini ve SSCB ile ilişkilerin onarılması yollarının aranması konusunda İran yönetiminden yetki aldığını belirtti. A. Vışinski yanıtında ortak noktaya varılması için tarafların karşılıklı çıkarının gözetilmesinin şart olduğunu duyurdu. Böyle bir pozisyon gözetilmeden her hangi bir olumlu gelişmeden söz edilemezdi. M. Ahî yanıtında kendisinin Bayat hükümeti döneminde "Sovyet-İran Ortak Petrol Şirketinin" oluşturulmasına ilişkin önerisini V. Molotov'a sunduğunu, ancak bu önerinin kabul görmediğini hatırlattı. M. Ahî, İran hükümetinin konsensüse ilişkin görüşmeler yapamayacağını, yasa gereği yabancıların konsensüs olanaklarından yararlanmasının imkânsız olduğunu da sözlerine ekledi. A. Vışinski, yasaları insanların oluşturduğunu, bu veya benzeri gerekçelerin tıpkı diğer devletlerin çıkarlarının korunmasında hiçbir yasal engelin gözetilmemesi gibi Sovyetler Birliği'nin yasal çıkarlarının korunmasında da engel olamayacağını, aktardı. Bunun üzerine M. Ahî, Sovyetler "konsensüs" sözcüğü üzerinde ısrar etmedikleri taktirde SSCB'nin isteklerinin giderilebileceği şıkkının geçerli olacağı önerisinde bulundu. Ancak A. Vişinski, Sovyetlerin kendi önerilerin gayet net biçimde İran

[276] *Aynı belge*, vr. 16.

tarafına aktardıklarını ve yanıt sırasının İran'da olduğunu bir kez daha M. Ahî'ye hatırlattı[277].

[277]AVP RF, f. 094, l. 31, kovlug 351a, d. 6, vr. 31-32.

V. BÖLÜM

İŞGALDEN ÖZERKLİĞE

1945 Ağustosu'nun ilk günleriydi. Tahran Sovyet Büyükelçilik sorumlusu A. Yakubov, Tebriz'e geldi. Amaç, Azerbaycan'daki gelişmeleri yakından takip etmek, Moskova ve Bakü'nün öngördüğü doğrultuda Demokratik Parti oluşum çalışmalarını tamamlamaktı. Başkonsolos M. Matveev ortama adapte olamadığından, gerçek anlamda onun görevini Yakubov sürdürmekteydi. O, 4 Ağustos günü 3. Ostan toprak şubesi başkanı Bozorganî ile bir görüşme gerçekleştirdi. Konuşmalar sırasında, bir önceki yıla oranla daha az buğday elde edileceği anlaşıldı. Özellikle, çekirge saldırısına karşı mücadelede Sovyetler Birliğinin desteğine gereksinim duyulmaktaydı. Bozorganî konuşmasında, yetkililerin, özellikle de Köy Hizmetleri Bakanlığının pasifliğinden, Tahran'a yapılan çağrıların yanıtsız bırakıldığından, Azerbaycan milletvekillerinin durumu iyileştirmek adına hükümet karşısında gerekli çabayı göstermediklerinden, karşıdaki seçimlerde bir kez daha milletvekili adayı olan Emir Nüsret İskenderî, Ferman Fermanian, Sıhhatü'l-İslam, Sertib-zade, Fatukî, Müçtehidî ve diğerlerinin seçilme şansının olmadığı söylentilerinden söz etti. Bozorganî, kamuoyunda Bölge Yönetim Başkan Yardımcısı Nikçun'un, toprak ağası M. Refii'nin ve Kurtuluş Cephesinden Şebüsterî'nin nüfuzunun arttığını belirtti. Yapılan görüşmeye ilişkin raporunda A. Yakubov, M. C. Bağırov'a şunları aktarmaktaydı: *"Bozorganî'yle yapılan görüşmelerin sonucunda Merkezi İran yetkililerinin Azerbaycan'a karşı olumsuz tavır içinde oldukları anlaşıldı. Ona göre, demokratik güçler bir araya gelerek, Azerbaycanlılara karşı beslenen bu olumsuz imajın değiştirilmesine çalışmalıdırlar. Bugün İran nüfusunun üçte birlik kesimini oluşturan Azerbaycanlıların ana dilde eğitim verecek okulu ve yayını bulunmamaktadır. Tüccarların, orta düzey toprak ağalarının ve bir kesim aydınların içinde bulunduğu ikinci sınıf tabaka demokratik oluşumun hızlanmasından, İran Azerbaycanı'nın ayrılarak Sovyet Azerbaycan'ıyla*

birleşeceğinden tedirginler. Buna karşılık, küçük tüccar kesimi, bir kısım aydın ve tarım işletmecisi demokratik oluşumun genişlemesinden yana tavır takınmaktadır"[278].

Tahran'daki Tudeh partili yöneticiler, İran Azerbaycanı'nda Demokratik Parti adı altında bir oluşumun gerçekleşeceğinden haberdar olduklarından bu girişimin olumsuzlukla sonuçlanmasına çalışıyorlardı. Ağustos başlarında Halk Parti yürütme kurulu başkanlarından A. Ovanesyan, Emir Hızı ve Hüseyin Nuri[279] Tebriz'e geldiler. Başkonsolosla yapılan görüşme sırasında A. Ovanesyan, Halk Parti Yönetim Kurulunun, köydeki toprak ağlarına karşı aktif mücadele etme gerekliliği kararını aktardı. Bu doğrultuda birkaç gün sonrasında Halk Partisinin Tebriz köy temsilcileri toplantısını düzenleyen Tudehliler, egemen sınıfa karşı mücadelenin başlatılması startını verdiler. Toplantı sonrasında bölgelere dönen bazı komiteciler verilen görevi uygulamaya koymada gecikmediler. Erdebile'den alınan telgrafta, toplantıya katılan temsilcilerin dönüşleriyle birlikte toprak ağalarını silahsızlandırma amacıyla gruplar oluşturmaya başladıkları belirtilmektedir[280].

Halk Partisi Şapur Şubesi Başkanı Arsen Şahiyan, A. Ovanesyan'ın yetkileri doğrultusunda hareket hazırlığı içinde oldukları bilgisini onaylamıştır. Bağırov'un İran Azerbaycanı'ndaki siyasi görevlilere gönderdiği olası tehlikeyi önceden kestiren mektubunda ve hazırlıkları Bakü'de tamamlanan girişimler projesinde sözü edilen sakıncalar gerçekleşmeye başladı. Yürütülmekte olan hazırlık çalışmalarını engelleyecek ilk güç Tudehliler oldular. Tudehliler, sınıfsal yapılanmayı baz almayan, buna karşılık ulusal niteliklere göre oluşturulması düşünülen ADP'ye tüccarları, işletmecilerin, özel mülkiyet sahiplerinin katılımını engellemek amacıyla bir takım bozgunculuklar yaptılar. Bunlardan çapı bakımından en şiddetlisi Likvan köyünde gerçekleştirilen olaylardı. A. Ovanesyan ve Emir Hızı, 9 Ağustos günü Halk Partili Rıza-Rızayî ve Mir Ebulfeyz Haşimî'yi yanlarındaki yüz kişilik grupla birlikte Likvan'da gösteri yapmak için görevlendirdiler. Ancak, gösteri sırasında yerli toprak ağalarından Hacı Ehtişam yanlılarıyla protestocular arasında çatışmanın ortaya çıkmasıyla ve olayların silahlı eyleme dönüşmesiyle

[278] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89 d. 91, vr. 171-172.
[279] Hüseyin Nurî, köken olarak Filistin Yahudilerindendi.
[280] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 70.

Hacı Ehtişam, oğlu ve hizmetçisi, karşı taraftan ise Likvan'a gönderilen üç görevli öldürüldüler. Göstericiler bununla da yetinmeyip, onun malikanesini bastılar. Ehtişam ailesi XIV. Meclis seçim kampanyasına katılmış, petrol anlaşmasında Sovyetler'i desteklemiş, bazı toprak ağalarıyla birlikte Başbakan Said Marağayi'ye karşı çıkmıştır. Ehtişam'ın oğlu İsa Likvanî parlamento eski milletvekili olup, Sovyet yanlısıydı.

Likvan'da öldürülen üç yandaşlarının defin töreninde bir gösteri yapılmasını isteyen A. Ovanesyan'ın yetkileri doğrultusunda 12 Ağustos'ta yapılan küçük mitingde Ehteşam'ın bir akrabası ve Tebriz savcısı saldırıya maruz kaldı. Partililerin isteği doğrultusunda düzenlenen miting Sovyet çıkarlarını yıpratmaktaydı. Olaylarla ilgili Devlet Güvenlik Komiseri S. Yemelyanov tarafınca hazırlanan raporda şöyle deniliyordu: *"Halk Parti Yönetim Kuruluna bağlı Tahran'dan gelmiş yetkililerin, büyük toprak ağalarını kovarak Sovyetler Birliği'ne yakın duran İran Azerbaycanlı insanlara karşı sergiledikleri katı tutumlu mücadele yöntemi kafalarda sorun oluşturmaktadır. Likvan'da yaşanan olaylar varlıklı kesimin ve aydınların, en önemlisi bize yakın çevrelerin büyük tepkisine yol açmıştır"*[281]. Sovyet Özel Hizmet birimlerinin aktarmalarına göre, Likvan olayları toplumda SSCB'ye karşı güvenin sarsılmasına neden olmuştu. Konuya ilişkin İran Milli Bankası Tebriz Şube Başkanı şöyle bir açıklamada bulunmuştur: *"Hacı Ehtişam Rusların adamı olup, Ruslara petrol anlaşmasının tanınmasında verilen telgrafa ilk önce o imza atmıştı. Bunu, İngilizler gayet iyi bilirler. Bu olayların patlak vermesiyle Rusların dostunun olmadığı anlaşıldı. Onlar için hiçbir şeyin önemi yoktur. Gelişmeler tüccarlara ve toprak sahiplerine Rusları tanımak fırsatı verdi ve şimdi onlar çekimser durmaktalar. Bence, bu olaylar Rusların bağlantısı olmayıp İngilizlerin oyunudur, ki İngilizlerin Tudehliler arasında yandaşları bulunduğundan Rusların işlerini engellemekteler. Önceleri, İran'ın %90'ı Ruslardan yanaysa, şimdilerde bu oran yüzde bir bile değildir"*[282].

Büyük Britanya'da İşçi Partisi'nin yönetime gelişi, Halk Partisiyle İngiltere arasındaki buzların erimesine, hatta yaklaşmalara olanak tanıdı. Tudehlilerin, yeni başbakan Glement Etli'ye gönderdikleri

[281] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 71.
[282] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 165.

mektupta, İşçi Partisinin İran'daki demokratik oluşuma destek olacağı sevincini paylaşıyorlardı[283].

Likvan'daki olayları ve Azerbaycan'daki durumu yerinde incelemek üzere Tuğgeneral Cihanbanu, ordu generali Hüsrev Penahî ve iki subaydan oluşan hükümet komisyonu 18 Ağustos günü Tebriz'e geldi. 20 Ağustos günü ise komisyon üyeleri SSCB Başkonsolosu M. Matveev, A. Yakubov ve Tümgeneral Glinski ile bir araya geldiler. Görüşmeler sırasında Yakubov, Azerbaycan'daki durumun anormalliğinden, yerel hükümet görevlilerinin toplumun ihtiyaç ve dileklerini karşılamadığından bahsetti. Yerel yönetim birimlerinin yetersiz kaldığını, toplumun sorunlarıyla ilgilenilmediğini, jandarma ve hukuk birimlerinin toplumdan gelen şikayetleri dikkate almadıklarını, çeşitli suçlara karışmış kimselerin yargılanmadığını belirtti. General Glinski ise Azerbaycan'daki İran askeri birlikleri komutanı General Cihanbanu'nun gelişmeler karşısında pasif kaldığına dikkat çekti.

General Cihanbanu yanıtında, Azerbaycan'daki mevcut otorite boşluğunun ve bunu yaratıcı etkenlerin belli çevrelerin işi olduğunu, geldiği gün birilerinin Tebriz pazarını kapatarak şehirde gerginliğe neden olmak istediğini, daha sonra bunun Tahran'dan gelen bir grup Tudehli eliyle gerçekleştiğini belirttikten sonra acilen yerel atamaların gerçekleştirilmesi ve yasa dışı şahısların Tebriz'den uzaklaştırılması gerekliliğinin altını çizdi.

20 Ağustos günü Yakubov ile Cihanbanu tekrar buluştular. Görüşmede General, Halk Partili ve emek birliği temsilcilerinin kendisini ziyaret ettiğini, Azerbaycan'ın sorunlarına ilişkin tekliflerde bulunduklarını belirtti. O, sunulan önergeleri yerinde bulduğunu açıkladı. Cihanbanu, atanacak vali ve diğer yöneticilerin Azerbaycan'da yerleşmeleri için çalışacağını, ancak buna Tahran'ın ikna olup olmayacağını bilmediğini söyledi. İran yönetim geleneğine göre, Tebriz valileri genelde istifa etmiş bakanlar, bazen de eski başbakanlardan seçilmekteydi[284].

Ağustos gündemine Tebriz'e atanacak vali konusunda Tahran'la yapılan görüşmeler damgasını vurdu. 1945'in ilkbaharında yaşanan gelişmelere bağlı olarak üçüncü bölge idari sorumlularının önemli bir kısmı geri çağrılmış, yeni atamalar gerçekleştirilmemişti. Merke-

[283] Touraj Atabaki, *Azerbaijan: Etnicity and Autonomy in Twentieth Century Iran*, London 1993, s. 84.
[284] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 91, vr. 168-169.

zi yönetim, Vali Dadver ve onun kadrosunun idaresinden memnun gözükmüyordu. Vali, yardımcısı ve şehir idare sorumlusu Kulam Rıza İlhamî, Said hükümetinin istifasını ve Sovyetler Birliği'ne konsensüs hakkının tanınmasını isteyen gösterilere yeterince engele olamamışlardı. İçişleri bakanı Sururî, İlhamî'yle görüşmesinde *"siyaset sizin işiniz değil, merkezin bileceği bir şeydir; siz sadece, Dadvar'la birlikte Rusların eline düşmüşsünüz"*[285] demiştir. Daha 1945 baharında Tahran'a çağrılan İlhamî, Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili başbakan M. Bayat'la bir görüşmede bulunmuştu. Görüşmede, Tebriz'deki hükümet görevlilerinin çalışmalarından doğan rahatsızlık açıkça belirtilmişti.

Tebriz şehir sorumlusu İlhamî Tahran görüşmeleri kapsamında İçişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanı Kelenterî ile bir araya geldiğinde, ülkenin güneyinde bir yere kendisinin vali atanabileceğini, ancak Azerbaycan'a dönüşünün olanaksızlığını hatırlatmıştır. Öte yandan, Sovyet elçilik sorumlusu A. Yakubov, İlhamî'ye yapılacak her hangi bir atamayı kabul etmemesini, Tebriz'e geri dönüşünü sağlamak için bizzat kendisinin uğraşacağını belirtmiştir. Gerçekten de, Muhsin Sadr hükümetinin kurulması üzerine İlhamî'nin Tebriz'e geri dönüşü için İçişleri Bakan Yardımcısı Feridun'un bu yönde bir gösterişi olmuştur. Aynı zamanda Dadver de kendisine acele ve sessizce Tebriz'e dönüş yapması için bir öneride bulunmuştur. Öte yandan, Azerbaycan'daki İran ordu komutanı General Cihanbanu da Tahran'a birkaç kez telgraf çekerek Vali Dadver ve İlhamî'nin Tebriz'de kalmalarını istemiş, bunun üzerine 11 Ağustos gününden itibaren İlhamî, şehir sorumluluğu görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Dönüşünün ardından 16 Ağustos günü General Glinski'yle bir araya gelen İlhamî Tahran'daki görüşmelerine ve duruma ilişkin kapsamlı bir açıklamada bulundu. Görüşmenin içeriği ile yakından ilgilendikten sonra M. C. Bağırov gönderilen rapora şöyle bir not düşmüştür: *"Bizzat Yoldaş Yemelyanov'a! Konsolosluk yetkilileri görevi kapsamındaki bir konuya General Glinski'nin karışmak hakkını kendi sorumluluğunda görmüş olmasının gerekçesi pek anlaşılmamaktadır"*[286].

M. C. Bağırov, askerlerin siyasete karışmasından tedirgindi. Askeri yetkililerin İran Azerbaycanı'ndaki olayların müdavimi olmaları,

[285] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 104.
[286] *Aynı belge*.

Cumhuriyet [Sovyet Azerbaycan – çev.] görevlilerinin yetki alanını sınırlamaktaydı. Bağırov, Tebriz'de alınan yolun bundan sonrada kendi gözetimindeki diplomat ve istihbarat görevlileri denetiminde tutulmasına çalışıyordu.

ADP'nin görücüye çıkarılması çalışmaları Ağustos sonlarında tamamlanmıştı. Pişaverî önderliğindeki örgüt çatısı, hazırlanan çağrı metnini imzalayacak görevliler listesini belirlemişti. Çağrı metni Bakü'de beğenilmiş ve son biçimi için Moskova'ya gönderilmişti. Öte yandan İran Halk Partisinin provokasyonlarıyla ilgili bilgilerde Moskova'ya ulaştırılmıştı. Raporlarda, Tudeh'in Azerbaycan'daki ulusçu ve özgürlükçü yapılanma karşıtı olduğu belirtilmekteydi. Bunlar arasında örneğin, Tudeh'in silahlı direniş yoluyla bir takım etkinliklerde bulunacağına ilişkin açıklamalarda bulunmaktaydı. Ancak, Tudehli bazı yöneticilerin silahlı ayaklanma çağrısı bir takım küçük girişimlere neden oldu. Bu girişimler, İran mutlakıyetçi rejimine karşı direniş adı altında kendisini sergilese de, birincil hedef yeni partinin oluşumunu önlemekti. Konuya ilişkin S. Yemelyanov'un hazırladığı "*İran Azerbaycanı'na ilişkin Önerilerin Uygulanması Hakkında*" adlı kapsamlı raporda şöyle denilmekteydi: "*Halk Partili bir sıra yöneticiler aç gözlülükleri yüzünden ancak kendi şahsı çıkarlarını gözetmekte, A. Ovanesyan, Emir Hızı ve benzeri yönetici statüsünde bulunanlar bozgunculuk ve provokasyonla meşguller. Toplum nazarında Halk Parti yerel örgütleri bir hayli kan kaybetmişlerdir. Bunun için de bütün demokratik güçleri kendi çatısında birleştirecek ve ulusal bağımsızlık mücadelesine liderlik edecek İran Azerbaycanı'nda yeni siyasal partinin oluşumuna büyük gereksinim duyulmaktadır*"[287].

3 Eylül sabahı, Azerbaycan'ın şehir ve büyük kasabalarının sakinleri şehrin duvarlarının Türkçe yazılı duyurularla süslendiğini gördüler. Bu, Azerbaycan Demokrat Partisinin halka çağrısı olup, partinin kuruluş gerekçesini, amacını ve içeriğini halka duyurmaktaydı.

Aralarında tüccar, toprak ağası, politikacı, aydın, işçi, köylü, din adamı olmak üzere toplam 80 kişi tarafından imzalanan ADP'nin kuruluş duyurusu kısa sürede başta Tahran olmak üzere Horasan, Mazandaran, Gilan ve diğer bölgelere dağıtıldı. Duyuruda şöyle deniliyordu: "*Tarihte özgürlüğün bayrakları gibi ün kazanan Azer-*

[287] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 149.

baycan, bundan böyle gerici Tahran yönetiminin baskısı altında yaşayamaz. O, özgür olmalıdır. Azerbaycan, parlak bir kültür mazisi olduğu halde, şimdi cehalet girdabında kalamaz. Azerbaycan ulusunun o güzelim dili var. Bu dil okullarda okutulmalı, yönetim katmanlarında kullanılmalıdır. Azerbaycan zengin kaynaklarının sahibi olmalıdır. Azerbaycan'da sanayi atılımları yapılmalı, Azerbaycan bir tarım kültürü ülkesi konumunu almalıdır. İşçiler işsiz, köylüler topraksız kalamaz. Azerbaycan, her bakımdan özgür ve gelişmiş olmalıdır"[288].

Amerikalı araştırmacı T. Swietochowski, ADP hakkında yaptığı "Tudeh'e alternatif" tanımlamasında çok haklıdır. Parti dogmatik unsurları dışlamaktaydı. Ancak, radikal söylemlere dayanan Tudeh'ten farklı olarak sınıfsallığın taşıyıcılığını yapmadan, bütün Azerbaycan Türklerini parti çatısında toplamayı amaç edinmekteydi[289]. Nitekim, ADP kuruluş duyurusu, bu içeriği belirgin biçimde yansıtmaktaydı. Dokunaklı bir üslupta yazılan duyuru Azerbaycan Türklerinin özgürlük beyannamesinin belgesiydi. Duyuruda şöyle deniliyordu: *"İran'ın toprak bütünlüğü korunmak koşuluyla Azerbaycan'a içişlerinde özerklik verilmeli, kendi kaderini belirleme hakları tanınmalıdır"*[290].

ADP kuruluş duyurusu, büyük yankı uyandırdı. Sovyet yetkililerinin etkin rolü dikkate alınmazsa, Azerbaycan'ın şehir ve kasabalarından fırka çağrısına çok sayıda destek dilekleri gelmişti. Bölgede gösterilerin yeni dalgası başladı. Erdebil'den aktarılan bir bilgide şöyle denilmektedir: *"3 Eylül, Saat 18.00. Şehirde büyük bir gösteri düzenlendi. Gösteriye toplumun bütün katmanlarından insanlar katıldılar*[291]*. Göstericiler adına açılış konuşmasını gerçekleştiren Molla Halil İşragî şunları söyledi: "Erdebil cemaati adına Azerbaycan Demokratik Partilileri selamlıyor ve bu kalabalığa onları temsilen katılıyorum. Biz, kendimiz için özgürlük istiyoruz. Biz, ayrı yaşamak istiyoruz ve kendi evimizin efendisi olarak bunu istemek bizim do-*

---

[288] *Azerbaycan*, Eylül 1946, No: 9, s. 23.

[289] T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New-York 1995, s. 142.

[290] *Arhiva Ministerstva Natsionalnoy Bezlasnosti Azerbaydjanskoy Respubliki* (Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Savunma Bakanlığı Arşivi, bundan sonra kısaca *AR MTK* olarak gösterilecektir), d. 278, vr. 143-148.

[291] Gösteriye Erdebil'in varlıklı ailelerinden Fetih Ali ve Şir Ali Han Dergahîler, Musa Ağa Sadıkî, Mübaşir kardeşleri, Vahab-zade ve diğerleri de katılmışlardı.

ğal hakkımızdır. Bu çağrıyı bize Azerbaycan Demokratik Partisi yapmaktadır"". Gösteride parti kurucuları Pişaverî ve Şebüsterî'ye destek mesajları gönderildi. Tebriz'e gönderilen destek mesajlarında şöyle deniliyordu: "*Azerbaycan Demokratik Partisi'nin oluşumundan büyük memnuniyet duyduk. Çünkü, burada Azerbaycan ulusunun senelerin birikimi olan arzu ve istekleri yansıtılmaktadır. Demokratik partimizin oluşumu gerekçesiyle bütün içtenliğimizle ulusumuzu tebrik ediyoruz. Bu parti kutsal bir ideali, Azerbaycan'ın ulusal özerkliği görevini omuzlarına almıştır*"[292]. Benzeri gösterilere Azerbaycan'ın neredeyse bütün şehirleri tanıklık etti. Yeni partinin oluşumuyla ilgili bir yığın kutlama mesajları alındı. Tebriz, Marağa, Eher, Culfa, Merend, Erdebil, Makı, Selmas ve diğer şehirlerden gelen kutlama dilekleri Eylül ayında basın hayatına giren *Azerbaycan* gazetesinde yayınlandı. Alınan mesajlar aynı içeriği taşımaktaydılar. Besbelli, Sovyet ideoloji kalıbının ürünüydü. ADP kuruluş duyurusu, Sovyetlerin Japonya üzerindeki zaferinin ertesi sabahına denk gelmişti. Bu şu anlama geliyordu, Stalin'in Potsdam Konferansı açıklamasıyla, Sovyet birliklerinin İran'ı terk etmesi için son altı aya girilmekteydi. Bu süre, İran Azerbaycanı'nda yapılacak altyapı çalışmaları için yeter de artardı bile. 5 Eylül'de *Azerbaycan* gazetesinin ilk sayısı Pişaverî'nin üç yazısı "*Partimiz Göreve Başladı*", "*İki Yol Ayrımında. Bizim Nihaî Sözümüz*" ve "*Haleti Ruhumuz*" eşliğinde yayınlandı. Baş makalede şöyle deniliyordu[293]: "*Biz İran'ın istiklaline elagemend* [ilgili] *olduğumuz ile beraber Azerbaycan halkının ferheng-i ihtiyaratı* [bölgesel özerkliği] *ve öz mukadderatını öz gücü ile temin etmesini arzu edirik* [kendi kaderini kendi gücüyle onarmasını dileriz]. *Öz dilimizde kitabımız, ruznamemiz ve edebiyatımız azad bir surette vücuda gelmek ile halkımızın müstereggi bir halk olmasına imkân verilmelidir* [kendi dilimizde kitabımızın, yayınımızın ve yazınımızın özgür biçimde oluşmasıyla halkımızın gelişmiş bir toplum olmasına fırsat tanınmalıdır]. *Fırkamız halkın irade ve gücüne dayanarak bu hakkı alacak, onun vasıtasıyla halkın azalmış bulunan özgürlüğünü ve ülkenin gelişimini yeniden temin edecektir.*

[292] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 91, vr. 137-138.

[293] Makale, Türkçe yayınlandığından dolayı Rusça çevrisindense, aktarılan ilgili kısımları orijinalinde, yani bazı yerlerini Türkçe'ye uyarlayarak, dönemin Azerbaycan Türkçe'siyle vermenin daha uygun olacağı düşüncesindeyiz. (Ç.N.)

Fırkamız milli bir fırka olduğu için sınıf ve tabaka nazarda tutmayıp, umum cemaati öz bayrağı altına çağırır"[294].

Azerbaycan gazetesinin yayını, parti örgütlenmelerine ve ulusallaşma sürecine büyük katkıda bulundu. Daha ilk günden başlayarak Dil Sorunu ulusal savaşımın birincil amacına dönüştürüldü. Türkçe'nin yasaklanışı, ana dilinde okul ve yayınların olmayışı, bürokratik çevrelerce kullanılmayışı Azerbaycan Türklerinin en büyük yarasıydı. Nitekim, ADP ilk duyurusunda da soruna dikkat çekmişti. *Azerbaycan* gazetesi konuya şöyle yaklaşmaktaydı: *"Bizim dilimiz düşmanlarımızın abuk sabuk iddialarına bakmayarak geniş ve zengin bir dildir. O, köklerini toplumun kabinden ve kanından almaktadır. Bizi, onu anne sütüyle birlikte emerek vatanımızın ruhuyla birlikte soluklamışız. Ona karşı gelenler – işte, bizim gerçek düşmanlarımızdır"*[295].

6 Eylül'de Tebriz'de Halk Partisi Tudeh'in eyalet toplantısı gerçekleştirildi. Konferansa katılanlar bölgelerde partiye karşı artan antipatiye ilişkin geniş açıklamalarda bulundular. Açıklamaların ardından Feridun İbrahimî tarafından okunan ADP kuruluş duyurusu katılımcıların tartışmasına sunuldu. Konuyla ilgili 31 partili görüşlerini aktardı. Katılımcıların büyük bir kısmı olumlu izlenim sergilemekteydi. Ancak, karşıtları da yok değildi. Bir zamanlar Sovyetler Birliği'nden İran'a sürülmüş Kahramanî, aşırı görüşleriyle ün yapan A. Şahiyan, Tudeh Eyalet Örgüt üyesi ve Ermeni gazete redaktörü David Gevorkyan, ADP ile birleşmenin şiddetle karşısındaydılar. Kibrit Üretim Fabrikası işçilerinden Sahman-zade, ADP'nin seçimlerden dolayı kurulduğunu ve Halk Partisine karşı bir oyun olduğunu açıkladı. Ona göre, Halk Partisi her geçen gün biraz daha ilerlediğinden dolayı, ona karşı bir art eylem sergilenmektedir. Konuşmacılardan Arsen Şahnazaryan ise: *"Biz, demokrat partililerle aynı saflarda yer almayacak, ona karşı koyacak, er veya geç onların çöküşüne neden olmakla birlikte hiçbir durumda onlarla birlikte çalışmayacağız"*[296]. Muhalifleri yanıtlamak amacıyla S. Padegan, oluşturulan yeni partinin amaç ve içeriğini açıklamak gereksinimi duymuştu. Karşıt görüşler içinde ADP'nin bir burjuva partisi olacağı, bunun için de Halk Partisinin korunmasının gerekliliği vurgulanmaktaydı. Uzun süren tartışmalar ardından 7

[294] *Azerbaycan*, 5 Eylül 1945.
[295] *Aynı gazete.*
[296] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 66.

taydı. Uzun süren tartışmalar ardından 7 Eylül'de hazırlanan bildiriyle: Azerbaycan toplumunun yönetim ve parlamento karşısında *Kurtuluş Cephesi* gazetesini kapatan gerici yönetime karşı protesto eyleminde bulunduğunu; Halk Parti yerel örgütlerinin konferans kararlarını geniş platformda tartışmalarını; Halk Partinin eyalet ve il örgütlerinin konferans kararı gereğince ADP ile birleşmesini; Tudeh eyalet ve il örgütlerinin yeni partinin tüzük ve programını kabul etmelerini; birleşmeden doğan gereksinimden dolayı fazla geç olmadan kısa sürede demokrat partili yöneticilerle sağlanan anlaşma sonucu 5 üyelik bir komisyon oluşturmayı karara bağlayan konferans oturumunu tamamladı[297].

Konferansa, emekçiler birliği adına katılan M. Biriya varılan sonucu oldukça olumlu değerlendirdi, bu kararın öneminden söz etti ve "*Azerbaycan: Benim Arzum*" adlı bir şiirini okudu. Aynı günlerde Tahran basınında M. Biriya'yı hedef alan geniş bir kampanya yürütülmekteydi. Kampanyanın başını ise Seyit Ziyaeddin yandaşı gazeteler çekmekteydi.

6 Eylül tarihli M. C. Bağırov'un Stalin'e raporunda konuyla ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir: "*Bugün, Halk Parti Tebriz eyalet örgütü yönetimi ADP kuruluş duyurusunu tartışarak, Halk Parti Azerbaycan şubesinin ADP ile birleşme sorununu çözümlemeye çalışacaktır*"[298].

Konferansın beklenmedik bir karar alacağı tedirginliği ile Sovyet özel hizmet birimleri oturumu sürekli gözetimleri altında tutarak gerektiğinde müdahalelerde de bulunuyorlardı. Özellikle, komisyon içeriğinin oluşturulmasında bu müdahale bariz biçimde kendisini gösterdi. Nitekim, güvenilir "üyelerin" oylarının rengi önceden belirlenmeye çalışılmıştır. Sonuçta karşıtların direnci kırılmış oldu. Birleşme işlemini yürütecek komisyona üye olarak Tebriz'den Padegan ve Kiyamî, Merend'den Burahanî, Serap'tan Vakıf ve Uskü'den Yadullah Kelenterî seçildiler.

Azerbaycan gazetesinin 8 Eylül sayısında yayınlanan "*Büyük Belalardan Biri*" başlıklı makale işin resmileştiğinin habercisiydi. Makalede şöyle deniliyordu: "*Partimiz birincil aşamada bozguncu güçlerle ciddi mücadele sergilemeli, kendi yandaşlarından söz değil, icraat talep etmelidir. ... Partimizde ciddiyetsiz kimselere, iş ve eylemi*

[297] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 67-68.
[298] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 20-21.

tatlı sözlerden ve gürültülü konuşmaktan öteye gitmeyen insanlara gereksinim duyulmamaktadır. Bize karşıt ve olmaz görüşler ortaya atanlarla işimiz olmaz. Fakat sağ-solda aleyhimizde boş ve anlamsız görüşler yayan, toplumu ulusal davadan soğutan olursa, biz onları ulusal savaşımızın firarileri olarak görmeye ve provokasyonlarını önlemeye çalışacağız"[299].

Eylül başlarında Bakü'den ADP'ye parasal destek, yayın işlemi için malzeme, yeterli düzeyde matbaa araç ve gereçleri sağlandı. SSCB Devlet Bankı Azerbaycan Şubesi kayıtlarına göre, ilgili fon hesaplarından 29 Ağustos'ta A. Kerimov, H. Hasanov ve M. İbrahimov adına 400 bin riyal, 13 Eylül'de ise H. Hasanov ve M. İbrahimov adına 210 bin riyal para aktarılmıştır[300].

Demokrat partinin kuruluşunu duyuran açıklamaların yayınlanması İran yönetimi çevresi ve İngilizler üzerinde şok etkisi yaptı. Tebriz Başkonsolosu Wall, ADP ile ilgili açıklamasında şöyle diyordu: "Gerek Halk Partisi, gerekse de bu yeni parti güvenilmezdir. *Halk Parti sıralarında varlıklı kimseller bulunmazdı, onlar entelektüel ve yüksek tabakaya güvenmezlerdi. Oysa, yeni Demokrat Parti sıralarında çok sayıda etkin isimlere rastlanmaktadır; gayet sağlam bir parti programı hazırlanmış, o denli ki parti taleplerine kolayca karşı konulamaz. Şayet, parti önerilerini doğrultursa neredeyse Azerbaycan toplumunun tamamı onu destekleyecektir. Böylece, amaçlarını daha da öteye taşıyacaklardır"*[301].

Öte yandan, Eylül'ün ilk günlerinden itibaren Pişaverî konuşmalarında Britanya karşıtı söyleme başlamıştı. Ona göre, gerici Tahran ve Seyit Ziyaeddin, eski ve yeni Dışişleri bakanları Ernest Bewina ve Antony İden'in papağanı konumundalardı. Onun kanısınca, *"bunların hepsi aynı çeşmeden su içmekteler. İran'da aşırı gerici bir yönetim kurmak ve bu yönetimin dümenini Londra siyasilerinin eline teslim etmekten yanalar"*[302]. M. C. Bağırov, 6 Eylül tarihli Stalin'e raporunda, Tahran irticasının güçlenmesini, Sovyet yanlısı basının kapatılmasını İngiliz baskısı olarak yorumlamaktadır. Buna göre, Tahran ve kuzey illerinde askeri bir rejim oluşturulmuştur. Bütün gösteriler ve toplantılar yasaklanmıştır. Bir takım gazete

[299] *Azerbaycan*, 8 Eylül 1945.
[300] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 64.
[301] *AR MTK*, d. 278, vr. 123-138.
[302] *Azerbaycan*, 5 Eylül 1945.

sahipleri, emek örgütleri ve Halk Parti yöneticileri bırakın Sovyet önerilerini savunmayı, Başbakan Sadr'ın ve şahın görüşmelerine bile katılmaktalar.

Bağırov'un Stalin'e yaptığı uyarılara göre, yönetici çevreler ülke içinde karışıklık oluşturarak yakınlarda Londra'da yapılacak Dışişleri Bakanlarının görüşmesinde Sovyet karşıtı kanıtlar ortaya koyarak, Sovyet askeri birliklerinin İran'dan çıkarılması için çalışacaklardır[303].

Bunu doğrularcasına, Tahran basınında Sovyet birliklerinin çıkarılması ardından Rus yanlısı çevrelerin hesaplarının alınacağına ilişkin bilgiler yayınlanmaktaydı. Haberlerin oluşturduğu panikle yüzlerce işçi ve köylü ailesi Sovyet – İran sınırlarındaki engeli aşarak ülkeye girmeye çalışıyordu. Hatta bu yönde İran vatandaşlığından çıkarak Sovyet vatandaşı olmak isteyenler Sovyet konsolosluklarına dilekçeler vermekteydiler.

Öte yandan, Halk Partili yetkililerin yeterli hazırlık çalışması gerçekleştirmeden ülke içinde silahlı darbe girişiminde bulunmak teşebbüsleri zaten ağır olan durumu daha kötü etkilemişti. Sonuçta, sayıları 250'ye varan çeşitli rütbeden ordu görevlileri gözaltına alınarak İngiliz askeri gözetiminde İran'ın güneyine sürülrnüşlerdi.

Ağustos sonu ve Eylül başlarında ülkenin bazı kuzey kesimlerinde Sovyet karşıtı bir takım küçük çaplı ayaklanmalar gerçekleşmişti. Şahi ve Bender-Şah'da Sovyetlerce yeni oluşturulan bazı arama kurguları parçalanmıştı. Resmi İran çevreleri gizli yollardan kuzey illerine silah ve sivil polisler sokmaya başlamıştı. Buna karşılık Sovyet askeri yetkilileri bölgedeki askeri, jandarma ve polis güçlerinin artırılmaya yönelik girişimlerini engelleyen karşı koymalarda bulundular.

Diğer yandan Güney İran'da İngilizlerin Kaşgay, Bahtiyarî ve diğer boyların silahlı birliğini oluşturmak adına hummalı bir çalışması sürmekteydi. İngilizler bu yolla direncini yitirmiş merkezi yönetime gerekli baskıyı yapabiliyorlardı. Oluşturulan askeri örgütlenmelerde ilerisi için kuzeyde kullanılma olasılığı da göz ardı edilmemekteydi. M. C. Bağırov, İngilizlerin bu planlarını bozmak adına bazı girişimlerde bulunmuştu. Nitekim, 6 Eylül tarihli Stalin'e raporunda konuya ilişkin şu açıklamalara yer verilmiştir: *"İran'ın kuzeyinde yürüttüğümüz çalışmalarımız üzerindeki İngiliz ve İran gözetimini azaltmak için, İngilizler tarafından oluşturulmaya çalışılan güney kavim-*

[303] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 22.

lerinden kurulu birliği dağıtmak amacıyla gerekli yetkilerinizi rica ediyorum. Çeşitli gerekçeleri olan hanlarla gizli bağlantı kurulmasını, güneydeki İngiliz işbirlikçilerine karşı silahlı eylem içine çekilmelerini İran merkeziyetçi rejime karşı güney topluluklarının özgürlüğü hareket olanağı kapsamında kullanılmasını bir zaruret olarak görmekteyim"[304].

ADP dayanaklarının sağlamlaştırılması için Eylül ayında bir girişimde daha bulunuldu. 14 Eylül Azerbaycan Demokratik Parti kurucularının toplantısı gerçekleştirildi. Yönetim kurulunun güçlendirilmesi ve bölgelerdeki örgütlenmelerin hızlandırılmasına ilişkin geniş tartışmalar yapıldı. Toplantıda gizli oy vermeyle Pişaverî önderliğinde Nizamü'd-devle Rafii, Hasan Bireng, Katibî, Ali Maşinçî, Kulam Hüseyin Farışçı, Müezzin-zade, Şebüsterî, Hasan Zafirî'den oluşan toplam 9 kişilik Parti Kurulu onaylandı. Toplantı Halk Partisi'nin kendisini kapattığını ve Sadık Padegan, Zeynel-Abidin Kiyamî, Cafer Kaviyan, Y. Kelenterî ve M. Burhanî'den oluşan 5 üyelik eyalet komitesi de Parti Kurulu terkibine katıldı. Bu katılımla Parti yöneticilerinin sayısı 14 üyeye çıkmış oldu. Toplantı, 20 gün zarfında ADP Kuruluş Kurultayının yapılmasını da karara bağladı. Bu süre içinde Parti Kurulu, parti program ve tüzüğünü hazırlamakla yükümlüydü. Tüzük hazırlıkları Tebriz'de tamamlandı. Tüzüğe, Azerbaycan K(B)P Yönetim Kurulunca ilaveler ve düzeltmeler eklendi[305].

20 Eylül'e kadar Demokrat Parti'nin toplam üye sayısı 6.767'e varmıştı bile. Katılımcıların çoğunu köylüler oluşturuyordu. Zamanla orta kesim toprak sahipleri, tüccarlar, işletmeciler ve aydınlar da tedirginliklerini üzerlerinden atarak parti sıralarına kaydolmaya başladılar. 24 Eylül'e kadar 1000 aday daha partiye üyelik dilekçesi vermişti. 14 Eylül toplantısı ardından partiye katılımlar daha da hızlandı. Halk Parti eyalet konferansında ADP karşıtı tutum takınan Tudehlilerden bir grup 6-7 Eylül'de yeni partiye katılım dilekçesi vermişlerdi. 24 Eylül'de Tebriz Ermeni Cemaati adına 3 temsilci yönetim kuruluna müracaatla Türkçe hazırlanmış kutlama mesajını parti yetkililerine sundu. ADP kuruluş çalışmalarına en sert tepkiyi gösteren David Gevorkyan dahi yeni parti yönetiminin sempatisini kazanmaya çalışıyordu. Ancak, Sovyet özel hizmet biriminin Tebriz

[304] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 24.
[305] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 34.

yetkilileri onun partiye katılımının önünü kestiler[306]. Ermeni Cemaatinin kutlama mesajında şöyle deniyordu: *"Azerbaycan Demokrat Partisinin kuruluş beyannamesinin okunmasının ardından, Azerbaycan'ın Ermeni cemaati olarak öngörülen önerilerin eşitlikten yana ve Azerbaycan'da yaşayan diğer toplulukların da arzu ve isteklerine uygun olduğunu benimsiyoruz. Ermeni cemaati olarak bu gelişimin dışında kalamayacağımız gibi, bütün gücümüzle Demokrat Partinin icraatlarının uygulamaya konulmasında çaba göstereceğiz"*[307].

Bakü yönetimi, Ermenilerin Demokrat parti sıralarına katılımına kuşkuyla yaklaşmaktaydılar. Bu kuşkularını doğrulayacak önlerinde onların yabancı istihbaratla işbirliğini kanıtlayıcı hayli bilgiler bulunmaktaydı. Bakü yönetimi, daha yakın günlere kadar Ermenilerin Urmiye çevresinde özerk bir oluşuma gitme yolunda gizli girişimlerinin olduğundan haberdardı. Nitekim, Ermenilerin parti katılımcılığı tek yanlı değildi. Sıkı bir İngiliz bağlantısı olan ve İngiliz Bankası çalışanlarından Tovmasyan'a göre, *"Ruslar, ordunun çekilmesi ardından İran'daki etkinliklerinin zayıflayacağını gayet iyi kavradıklarından Tudeh'i Demokrat Parti'ye dönüştürmekle buraya bazı tüccar ve toprak sahibi varlıklı kimseleri katarak Azerbaycan'daki nüfuzlarını garanti altına alma eylemindeler"*. Banka Müdür Yardımcısı Ter-Ovanesyan ise, *"Ermenilerin Demokrat parti sıralarına katılmasının yanlış"* olduğuna dikkat çekerek ekler: *"Partiye, Azerbaycan'daki Ermeni Cemaatinin kutlama mesajı çekmesi siyasal açıdan tehlikeli bir girişimdir. Biz Ermenilerin, azınlık olarak konumumuz pek sağlam değildir. Bu yüzden olup bitenleri iyi kavramamız ve tarafsız konumumuzu korumamız gerekir... Gelecekte, tıpkı Jön Türkler gibi Demokratların da Ermenileri kılıçtan geçirmeleri olasılığı yok değildir"*[308].

25 Eylül'de Tebriz'de yapılan kapalı toplantıda ADP'ye yapılan üyelik başvuruları değerlendirdi. Yapılan başvuru dilekçelerinin çokluğunu göz önüne alan partililer ADP'nin Tebriz Teşkilatını oluşturmayı kararlaştırdı. Öte yandan, geçici yönetim Halk Parti tabanının Demokrat Parti sıralarına geçiş sürecini hızlandırmakla yükümlüydü. Tartışmalar sırasında kuruluş kurultayında her 60 partiliyi temsilen bir üyenin seçilmesi, il örgütlerine 80 temsilci hakkının

[306] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 156.
[307] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 199.
[308] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 202.

tanınması ve kurultaya katılacak toplam üye sayısının 200'ü geçmemesi karara bağlandı.

Bu gelişmeler doğrultusunda ADP zamanla durumu kontrol eden siyasal bir oluşuma dönüşmekteydi. 22 Eylül'de Demokrat Parti istekleri doğrultusunda Tebriz Şehir Yönetimiyle Şehir Başkanı katılımcılığında ortak bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıda bir konuşma gerçekleştiren Pişaverî bazı suç çevrelerinin birilerinin yetkisi uyarınca şehirdeki sosyal güvenliği tehdit ederek gerginliye yol açtıklarına vurgu yaptı. Bu çevreler kimi zaman kendilerini Demokrat görünümü altında tanıtsalar da, parti görevlilerimiz bu şahısları yakalayıp yerel idare temsilciliklerine teslim etmelerine karşılık pek gerekçe gösterilmeden onların yeniden serbest bırakıldıklarını görmekteyiz. Pişaverî, yerel yönetimleri bu türden suçlulara karşı olumlu mücadele sergilemeye, şehirdeki düzeni korunmaya çağırmaktaydı. Şehir yönetimini temsilen toplantıya katılan Nikçu, Pişaverî'nin söylediklerini doğruladı[309].

23 Eylül'de Demokrat Parti'nin Erdebil örgüt şubesi oluşturuldu. Şafi Sadr, H. Cevdet, Mir Mevsim Kaşanî, Pir Murtaza, Muharrem İnşan, Balaş Azeroğlu, Molla Halil İşragî, Doktor Tahir-zade ve diğerleri bu kapsamda kurucu kurultay üyesi seçildiler. Aynı gün Serap, Astara ve Meşkin şehirlerinde seçimler gerçekleştirildi. Demokrat partiyle ilgili konular toplum arasındaki tartışmaların ana odağına dönüşmekteydi. Sovyet istihbarat birimleri toplum arasındaki söylencelere ilişkin hayli bilgiler aktarmaktalar. Örneğin, Tebrizli tüccar Hacı Hasan Ağa'nın ağzından şunlar aktarılmaktadır: *"Parti, ileri sürdüğü görüşlerde haklıdır. İran ekonomisinde Azerbaycan ilk sırayı işgal etmektedir. Ancak, bizim kaynaklarımızı sömürmekteler ve bizim kaynaklarımız pahasına İran'ın diğer şehirleri oluşturulmaktadır. Bizim köy ve şehirlerimiz dağılmakta, çocuklarımız eğitimsiz yetişmekte, eğitimliler de yabancı dilde okumaktalar. Bizim toplumumuz büyük buğday deposu içinde aç dolaşmakta. Suskunluğumuz daha ne kadar sürecek ve Farsların Azerbaycan'ı hakir görmelerine daha ne kadar dayanacağız"*[310].

ADP'nin kuruluş beyannamesinde bir tez olarak altı çizilen *Ana Dili* konusuna ilişkin açıklamada bulunan Tebriz okullarından Bagır Nizamî isimli bir öğretmen şöyle demektedir: *"Eğitimin ana dili*

[309] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 159.
[310] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 35.

Türkçe yapılmasına ilişkin açıklama son derece eşit bir yaklaşımdır. Söyler misiniz hangi bilinçli Türk bu söyleme katılmak istemez? Nitekim, bu söylemin uygulamaya dönüştürülmesi çocuklarımıza ana dilde eğitim olanağı sağlayacaktır. Bence, bu Azerbaycan ulusunun isteğidir".

Azerbaycan'da ilerlemekte olan ulusalcı akımlara ilişkin yapılan tartışmalar şimdiden bölge sınırlarının dışına taşmaktaydı. Gorgan Türkmenleri adına kendi cemaatine dönük bir açıklama yapan Türkmen din adamı:*"Azerbaycanlılar doğru bir kararlılıkla kendi haklarını savunmaktadırlar. Bizim de kendilerini örnek almamız gerekmektedir".* Benzer çağrılar Gilan'da da yapılmıştı.

Hızla yol alan gelişmelere rağmen tüccar, orta sınıf varlıklı aileler ve aydınların belirli kesimleri hâlâ ulusal yapılanmaya mesafeli davranmaktaydılar. 28 Eylül tarihli M. C. Bağırov'un Stalin'e gönderdiği raporunda durum şöyle anlatılmaktaydı: *"onlar bizim bu görevi sonuna değin yürüteceğimize inanmıyorlar"*[311]. Öte yandan gelişmeler karşısında resmi İran çevreleri tam bir hayal kırıklığı yaşıyorlardı. Ancak şaşkınlıklarını üzerlerinden atmaları fazla sürmediği gibi Azerbaycan'da ulusal gelişmelere karşı ciddi mücadelelerine de start vermede gecikmediler. *Azerbaycan* gazetesinin on birinci sayısı bu konuya dikkat çekerek *"İrtica Baş Kaldırdı"* başlığını atmıştı[312]. Seyit yanlısı *Kişver* gazetesi 12 Eylül sayısında şu yorumlara yer vermişti: *"Azerbaycan demokratları, Azerbaycan'ı özgür ve bağımsız görmek istiyorlar. Bu hainler, Azerbaycan'ın İran'ın bölünmez bir parçası olduğunu hiç anlamazlar mı? Zerdüşt ve Şemsi Tebrizî'nin vatanının entrikalar yuvasına dönüşmesine İran hiçbir zaman müsaade etmeyecektir".* Gazete, ADP'nin ana dili Türkçe eğitim haklarına vurguda bulunarak açıklamalarını şöyle sürdürmektedir: *"İran'ın yurtseverleri! Bu lafların gerisinde nelerin yattığını anlıyor musunuz? Bu laflarla başlarını sokacak yurtları bulunmayan hainlerin Azerbaycan'ın oğul ve kız evlatlarını kendi ulusal dilleri Farsça'dan ayırmak istediklerini anlıya biliyor musunuz?"* Öteki gazetelerin de işlediği konular aynı içeriği taşımaktaydı.

---

[311] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 36.

[312] Tahran basınının neredeyse tamamı özerklik düşüncesine, Türkçe eğitime ve bürokratik işlemlere, eyalet ve bölge encümenlerinin oluşturulması görüşüne adeta ateş püskürüyordu.

Saldırganlaşan irtica hakkında M. C. Bağırov, SSCB Dışişleri Komiseri A. Vışınski'ye gönderdiği 17 Eylül tarihli raporunda şöyle demektedir: polis ve jandarma güçleri Halk Parti ve emek birliğinin kapılarını kırarak binadaki eşyalarını sokağa fırlatmıştır. Polis içeridekı partilileri dövmüş ve 20'sini göz altına almıştır. Bir kişi ağır yaralanmıştır. Aramalarını sürdüren polis, 15 Eylül'de Tahran'daki Halk Parti ve emek birliklerine ait binaları işgal etmiştir. 16 Eylülde ise kolluk kuvvetleri tarafınca Halk Parti binası çevresinde parti yönetim kurulu üyesi ve İran Millet Meclisi milletvekili Keşaverz sert biçimde hırpalandı. Bir önceki gün ise Sovyet ticaret temsilciliğine ait diplomatların arabası polis tarafından taşa tutulmuştu. 16 Eylülde TASS haber ajansının Moskova muhabiri göz altına alınmıştı[313]. Tahran'da yaşanan gelişmeler irtica güçlerinin Tebriz'de atağa kalkmaları için bir uyarıcı olmuştu. Bizzat Seyit Ziyaeddin, yandaşlarına ADP yöneticilerine karşı teröre başvurulması doğrultusunda yetkiler yağdırmıştı. İçişleri Bakanlığı, şehir başkanı ve hakimlerini Kuzey İran eyaletlerinde olağan bir hal alan ayrılıkçı oluşumların önüne geçilmesi konusunda uyardı. Askeri Başkarargah birliklerine İran Azerbaycanı'nda mevcut yasal düzeni çiğneyenlere karşı "*Rusların karşı koymasına bakılmaksızın*" silaha başvurulması konusunda gizli talimatlar göndermişti. Bu kargaşa ortamında Azerbaycan'daki üst düzey İran askeri yetkililerinin gizli yazışmaları Sovyet istihbarat servisinin eline geçti. Ele geçirilen belgeler, İran yönetim güçlerinin aynı frekansı paylaştıkları toprak ağaları ve aşiret liderlerini gizlice silahlandırdığını ortaya çıkartmaktaydı. Erdebil İran Askeri Birlik Komutanı Albay Zarîvî Tahran'dan, toprak ağalarının köylüleri kendi saflarına çekmek için ilişkilerinde hassas bir davranış göstermeleri, halka İslam bayrağı altında birleşme çağrısı yapmayı, Şah ve mevcut rejime karşı sempati uyandırmak için propaganda çalışmaları yürütmeyi öngören talimatlar almıştı[314]. Albay Zarîvî'den gelen talimatlar karşısında artan kargaşalardan endişelenen toprak ağaları ilk fırsatta mülk ve ailelerini Tahran'a gönderdiler. İran Azerbaycanı polis yetkililerinden, miting ve gösterilerde konuşma yapan parti yöneticilerinin biyografilerinin hazırlanıp Tahran'a rapor edilmesi istenmekteydi. İran Orduları komutanı Derahşanî, merkez karargahtan aldığı yetkiler doğrultusunda em-

[313] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 169.
[314] *AR MTK*, d. 279, vr. 5.

rindeki birliği savaş alarmına geçirmişti. Ordu komutanlarına şehirde ve özellikle de devlet dairelerinde güvenliğin sağlanması konusunda yetki verilmişti. Ordu komutanları askerlerle yaptıkları özel konuşmalarında "*vatan uğrunda şehit olmak gerekirse son damla kanlarına kadar savaşmaya*" örgütlemekteydiler. Eylül ayı sonlarında Tebriz Jandarma Karargahına gelen bir kararda, kolluk güçlerinde hizmet etmek için gençlere dönük kontenjan ayrılması istenmekteydi.

İran yönetiminin Azerbaycan'a yönelik ekonomik yaptırımları 1945 güz aylarına değin sürdü. Özellikle, Azerbaycan şehirlerinin ekmek gereksinimini karşılamak için önceden kararlaştırılan uygulamalar göz ardı edilerek buğday stokları zamanında yapılmamaktaydı.

Güney İran'da yönetim ve İngiliz yakınlığıyla tanınan onlarca din alimi kuzey halkları arasında propaganda yapmaları için bölgeye seferber edilmiş, hatta onlara Demokratlara alternatif olarak Ulusal Demokrat Parti oluşturma olanağı tanınmıştır. Örneğin, Zencan'ın geniş mülk sahiplerinden Mahmud Han Zülfikarî Zencan "Demokrat Partisi"ni oluşturarak, Azerbaycan'a ulusal özerklik tanınmasına, okul ve idarelerde Türkçe konuşulmasına, köylülere toprak dağıtımına karşı söylemler yaymaktaydı. Benzer olaylara Rızayye'de de rastlanmaktaydı.

Stalin'e aktarılan açıklamalar arasında, Azerbaycan'da ayrılıkçıların faaliyetlerinden İngiliz ve Amerikanlılar kadar Türklerin de huzursuz oldukları belirtilmektedir. Açıklamada şöyle deniliyor: "*Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Tebriz ve Rızayye'deki konsoloslıklarına gönderdiği direktiflerinde Kuzey İran'daki gelişmelerin son perdesinin İran Azerbaycanı Sovyetler Birliği bünyesine katmak olduğu belirtilmektedir. Elçilik kendi istihbarat görevlilerine, SSCB'deki ak devrimcilerden, öncelikli olarak da Müsavatçılardan yararlanmayı, Sovyet Azerbaycan'a karşı her türlü iftirada bulunmayı önermekteydi*"[315].

Azerbaycan'ın özerkliği için mücadele sergilediğini gizlemeyen ADP'nin saflarını açıklamasına bakmayarak Tudeh Yönetim Kurulu çekimserliğini korumaktaydı. Parti yetkilileri çeşitli bahanelerin arkasına sığınarak ADP ve Azerbaycan'daki ulusal gelişmeler konusunda net açıklamalardan kaçınmaktaydılar.

[315] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 38.

ADP'nin oluşumu bir diğer bölgesel ve sorunlu güç Kürtlerin de ilgisini çekmiştir. Gönderdikleri kutlama mesajlarında Kürtlerin de demokrat bir oluşumunu şekillendirmeyi, tıpkı Azerbaycan'da olduğu gibi ulusal bir özerklik yolunu seçtiklerini duyurmaktaydılar. Hatta, M. C. Bağırov'a çağrıda bulunarak Kürt delegelerinin Bakü'de ağırlanmasını istemişlerdir. Bazı Kürt aşiret liderleri kendilerine pratik destekte bulunmaları için birkaç Sovyet görevlisinin gönderilmesini; Tebriz'de olduğu gibi Mahabat'ta da yedi yıllık bir okul açılmasını; 15-20 Kürt çocuğun askeri okullara, 20-25'nin ise mülki okullara alınıp eğitilmesini; Mahabat'ta tıbbi personelle temin edilmiş 25-30 ranzalık bir hastane kurulmasını rica etmekteydiler. Stalin'e raporunda Bağırov konuyla ilgili gerekli yetkinin Dışişleri Komiserliği'ne verilmesini önermekteydi.

Kürtler arasında ayrılıkçı oluşumların belirmesi İran yönetimi kadar İngilizlerin de huzurunu kaçırdı. Soruna ilişkin İran yönetimi Sovyet elçiliğini notayla uyardı. Öte yandan İngiliz ve İran istihbaratı Sovyetlere yaklaşım sergileyen Kürt aşiret liderlerini fiziksel anlamda ortadan kaldırmak için ortak çalışmalar yürütmekteydiler.

6 Temmuz GBK(B)P YK kararlarında Gilan, Mazandaran ve Horasan'da ayrılıkçı eylemlere geçilmesi için gerekli onay verilmişti. 28 Eylül tarihli Stalin'e raporunda Bağırov şunları söylemektedir: "*Bütün gücümüzü Kuzey İran bölgesindeki petrol aramalarına, İran Azerbaycanı ve Kürdistan'daki çalışmalara seferber ettiğimizden, Gilan, Mazandaran ve Horasan bölgelerinde ayrılıkçı eylemlere gerekli ilgi gösterilmemiştir*"[316].

İran Azerbaycanı'ndaki özel görevli çalışma grubuna önderlik eden General Atakişiyev, bazı yabancı istihbarat birimlerinin Sovyet etki alanındaki bölgede ayaklanma hazırlıkları içinde olduğunu ve bunun sorumluluğunu Sovyetlerin üzerine atacağını aktarmaktaydı. Bu doğrultuda Tahran'daki görevlilere Sovyet karşıtı çevrelerin çalışmalarına ilişkin gizli bilgilerin derlenip kendisine ulaştırılması görevi vermiştir. Atakişiyev'i en çok tedirgin eden şey, ADP'li ve Sovyet yandaşı kimselere karşı kitlesel terör eylemlerinin başlatılması ve Azerbaycan'daki SSCB planlarının bozulması olasılığıydı. Bu olasılığın önüne geçilmesi için Eylül sonu itibariyle demokrat ve Sovyet taraftarlarına gizlinden silah dağıtımına ve Azerbaycan'ın

[316] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 40.

özerkliğine karşı şahıs ve örgütlerin ortadan kaldırılmasına başlanıldı. Operasyonlar için Halk İçişleri Komiserliğine ve KGB'e bağlı özel eğitimli görevlilerin hazırlığına başlandı.

28 Eylül tarihli M. C. Bağırov unvanlı İran Azerbaycanı İstihbarat Grubu şefinden gelen özel raporda silah gönderilmesine dair gerekli yetkinin verilmesi ve ADP'e karşıtı eylemlerin arttığına ilişkin bilgilere dikkat çekilmekteydi. Eylemcilerden İran polis ve jandarması tarafından verilmiş çok sayıda silah ele geçirilmişti. Bunların İran daimi birlikleriyle birleşmelerinin an meselesi olduğu ve bütün bu gelişmelerin de ağır sonuçlar doğuracağı hatırlatılmaktaydı. Bu eylem planının uygulamaya konulması taktirde, demokratların ve toplum içinden güvenilir kimselerin silahlandırılmalarının zaruriliğinin altı çizilmekteydi.

Durumun ciddiyetini ölçü alan GBK(B)P YK ve SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 8 Ekim 1945 oturumunda İran Azerbaycanı'nın askeri bakımdan güvenceye alınmasına dair uygulamaların başlatılması kararı verdi. Bakü Askeri Karargah komutanlığı ve Azerbaycan K(B)P YK yetkilileri, Azerbaycan'ın özerklik çalışmalarına karşıt güçlere karşı gizli operasyonların başlatılmasına dair birimlerin hazırlık işlerinin tamamlanmasıyla görevlendirildiler. Ekonomik ilişkiler konusunda da Moskova'da bazı toplantılar gerçekleştirildi. Toplantılarda, Dış Ticaret Komiseri A.Mikoyan'a İran Azerbaycanı'nın ithâlât ve ihracat çalışmalarının yürütülmesine özel olarak dikkat edilmesi sorumluluğu verildi. SSCB Devlet Planlama Komitesi başkanı N. Voznesenski ise 1945'in IV. üç aylık planbütçe programı kapsamında İran Azerbaycanı'na 5 adet ZİS-5 benzin tankeri, 5 adet benzin pompalayıcısı, 5 adet de ZİS-5 yük arabası gönderilmesi konusunda uyarıldı. Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti sekreteri T. Kuliyev'e, ticaret üslerinin, özellikle de Türk ve Fars dillerinde kitap satışı gerçekleştiren dükkanların sayısının artırılması görevi verildi. SSCB Halk Komiserler Sovyeti'ne bağlı Genel Radyo Yönetmenliğinden, Azerbaycan SSC'nin istekleri doğrultusunda İran Azerbaycanı'na gönderilmek üzere 1945 yılı IV planbütçe programı çerçevesinde Azerbaycan şarkılarından oluşan 50 bin plak basması istendi[317].

[317] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 7-9.

Moskova'nın istekleri doğrultusunda hazırlanan yabancı markalı silahların Ekim ortalarında İran Azerbaycanı askeri üslerine sevkine başlanmıştı. 21 Ekim tarihli Bakü Askeri Karargah komutanı General İ. İ. Maslennikov ve M. C. Bağırov'un İçişleri Komiseri Lavrentin Beriya'ya raporunda şöyle deniliyordu: *"8 Ekim 1945 tarihli GBK(B)P YK kararı uyarınca İran Azerbaycanı şu çalışmalar tamamlanmıştır:*

Azerbaycan SCC NKVD [Halk İçişleri Komiserliği] ve NKGB [Devlet Güvenlik Komitesi] bağlı, İran Azerbaycanı'nda özerklik karşıtı güçleri ve şahısları ortadan kaldırmak için özel eğitimli 21 deneyimli görevli hazırlanmıştır. Seçilen görevliler toplum arasında silahlı partizan birlikleri oluşturmalıdırlar.

Operasyon çalışmalarına katılmak üzere NKVD ve NKGB birimlerine bağlı kolektif çiftlik ve köy işleri sorumlularından savaş taktiği yürütebilecek deneyimli 75 kişilik bir operasyon birliği hazırlanmıştır.

Operasyon sorumlularının ilk kafilesi Tebriz, Erdebil, Miyane, Rızayye ve Marağa'ya gönderilecek, sonraki aşamada ise diğer illere atamalar yapılacaktır. Gizlilik amacıyla operasyon görevlileri atama alanlarına İran Azerbaycanı şehirlerine bizim bağlı askeri yetkililerin yardımcıları, askeri birlikler ise komutanların hizmetlileri olarak gönderileceklerdir"[318].

Ülkeyi sarsan gelişmelerin önüne geçmek adına, İran yönetimi Azerbaycan sorununun Londra'da yapılması öngörülen Dışişleri Bakanlarının toplantısında çözüleceğini umut etmekteydi. Daha 8 Eylül tarihinde İran Moskova büyükelçisi SSCB Dışişleri Komiserliği'ne bir nota vererek, üç devlet arasında yapılan 1942 yılı anlaşmasının 6. maddesi gereği müttefik devletlerin İran'la ilgili bütün konularda onunla danışmak zorunda olduğunu belirtti. Yapılan anlaşmayı ölçü alan İran tarafı, savaş bitimiyle gerçekleştirilecek bütün konferanslarda müttefik devletlerin İran'la ilgili hiçbir sorunu onsuz tartışamayacaklarını hatırlatmaktaydı. Bundan yola çıkarak, yabancı askeri birliklerin ülkeden çıkarılması sorununun görüşülmesinin düşünüldüğü Dışişleri Bakanlarının Londra toplantısına İran kendisinin de davet edilmesini beklemekteydi[319]. Alınan notayı

---

[318] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 208-209. Raporun sonuna şunlar düşülmüştür: *"Göreve getirilmeden önce seçilen grup Bakü'de siyasi, askeri ve özel hazırlıklardan geçeceklerdir. 96 kişilik operasyon timinin bölgede uzun süreliğine kalacağı düşünüldüğünden her ay 100 riyal destek ayrılmasını rica ediyoruz".*

[319] Rusya Federasyonu Dış Siyset Arşivi, f. 0431, l. 1, dizeç 8, d. 50, vr. 20.

incelemeyen SSCB Dışişleri Komiserliği Yakındoğu Şubesi Başkanı S. Sıçev, İran tarafının konferansta Sovyetler'e karşı çeşitli şikayetlerde bulunabileceğini, özellikle de Sovyet yönetiminin İran ordusunun ülke içindeki hareket olanaklarını daralttığına ilişkin sorunları dile getirebileceğini göz önüne alarak İran'ın Londra Konferansına alınmamasını savunan bir rapor hazırladı. Raporda, genel anlamda Sovyetlerin, İran sorununun Londra Konferansı gündemine gelmesine olanak tanımamaları önerisine öncelik tanınmıştır[320]. Konuyla ilgili 19 Eylül'de Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin de V. Molotov'a bir çağrıda bulundu. Onun mektubunda şöyle deniliyordu: Japonya'nın yenilgisinden sonra durum değişmiş ve böylece müttefik birliklerin İran'dan çıkarılması süresinin belirlenmesinin zamanı gelmiştir. Dışişleri Bakanlarının toplantısından bu sorunla ilgili 2 Mart 1946 yılına denk gelen tarihi onaylamasını rica etmek gerekmektedir. Ona göre, eğer bu sorun Dışişleri Bakanları toplantısında tartışılacaksa ben, her iki hükümetin Aralık ayı ortalarında birliklerini İran'dan çıkarılması konusunda anlaştığı önerisinde bulunmak amacındayım, bir koşulla 2 Mart 1946 tarihine kadar Britanya birlikleri Andimişk'ten güneye doğru İran'ın petrol bölgelerindeki, Sovyetler de Azerbaycan'daki konumunu koruyacaklardır. Bu mektuba V. Molotov'un bir gün sonra verdiği yanıtında Sovyet yönetiminin orduların tahliyesini Sovyet-İngiliz-İran anlaşmasına uygun olarak çözmek istediği dile getirilmekteydi. Eğer Sovyet ve Britanya birliklerinin İran'dan çıkarılması gerekiyorsa, V. Molotov bunun belirtilen tarihten sonra Britanya ile Sovyetler arasında tartışılmasından yana olduğunu belirtmekteydi. Ona göre, Sovyet tarafı yapılacak olan Dışişleri Bakanlarının toplantısında bu sorunun tartışılmasını uygun görmemektedir. 23 Eylül'de E. Bevin V. Molotov'un bu önerisini kabul ettiğini aktardı. Öte yandan, E. Bevin şunu da eklemekteydi, sizin mektubunuzda çeviri yanlışı yapıldığından, kurmaylarım kesin olarak sizin müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasının son tarihi olarak 2 Mart 1946 yılını kabul edip etmediğinizi belirlemek istiyorlar. V. Molotov'un bir gün arayla verdiği yanıt, Sovyet yönetiminin bu konuyla ilgili üzerine aldığı bütün sorumluluklara bağlı kalacaktır yönündeydi. Yapılan diplomatik yazışmalar sonucunda Dışişleri Bakanları Konseyi'nin düzenlenecek olan 17. toplantısında

[320] *Aynı belge*, vr. 19.

müttefik birliklerin İran'dan çıkarılması konusu gündemden çıkarıldı[321].

İran ve Azerbaycan'da kaygılandırıcı gelişmeler üzerine Demokrat Parti apar topar 2 Ekim'de kurucu kurultayını toplamaya başladı. Ülke genelinde gittikçe derinleşen kriz bunalımı Muhsin Sadr (Sadrü'l-Eşref) kabinesinin istifası, Ekim 1945 yılında ise İbrahim Hakimî'nin (Hakimü'l-Mülk) ikinci hükümetinin kurulması ve üç ay başta kalan bu kabinenin Kavamü's-Saltana hükümetinin kurulmasına kadar bir geçit görevi üstlenmesi ile sonuçlandı. Yaşanan hükümet kriziyle ilgili V. Molotov 24 Ekim 1945 tarihli Tahran Sovyet büyükelçisine verdiği bir talimatta kendileri için başbakanlığa en uygun adayın Kavam olduğunu hatırlatmaktaydı. Ona göre, kendisini desteklediğimizle ilgili büyükelçinin onunla konuşması ve bir anlaşmaya varması gerekiyordu. Kavam'ın şansı yaver gitmediği taktirde Hakimî ile uzlaşmaya girerek, ona bizim bir şartla onun kabinesini desteklemeye hazır olduğumuz aktarılmalı ve kabinede Sovyet-İran ilişkilerini köklü biçimde düzenleyecek isimler yer almalıdır[322].

İran Azerbaycanı'nda her geçen gün bir dar boğaza itilen durumun geniş tartışması için Eylül sonu Bağırov Moskova'ya çağırıldı. Demokrat Parti kurultayı aşamasında parti program ve tüzüğü son bir kez daha Molotov, Beriya ve Malenkov tarafından gözden geçirildi. Ufak çaplı bazı değişiklikler söz konusuydu. En önemlisi programda kendini yönetim hakkı sorununa yer verilmesiydi. Toplantıda, Bağırov'un İran Azerbaycanı'nda çalışmaların hızlandırılmasına dair konuşması dinlendi ve uygun bazı konulara dikkat çekildi.

Moskova dönüşünün hemen ardından programa yapılmış ilave ve düzeltmelerle ilgili konuları Tebriz'e aktaran Bağırov, ayrıca işlerin pratik anlamda yürütülmesi için İran Azerbaycanı fonundan 1 Ekim tarihi itibariyle H. Hasanov ve M. İbrahimov adına toplam 400 riyal para ayırttı. 20 günlük bir aradan sonra aynı fondan bu defa Halk Devlet Güvenlik Komiseri yardımcısı A. Kerimov adına 400 bin riyal bir yatırım daha yapılmıştı[323].

2 Ekim günü Tebriz'de ADP kurucu kurultayı çalışmalarına başladı. Kurultayda çeşitli şehir ve kasabalardan direkt oy hakkı bulu-

[321] AVP RF, f. 0431, l. 1, dizeç 8, d. 50, vr. 24-28.
[322] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 52.
[323] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 64.

nan 237 delege, danışman sıfatıyla 4 temsilci ve 17 konuk hazır bulunmaktaydı. Kurultay üç gün sürdü. Parti program ve tüzüğü ile yönetim kurulu onaylandı. *Azerbaycan* gazetesi 48 maddelik programda dikkat çekici konuları şöyle sıralamaktaydı: *"ulusal özerklik, dil serbestliği ve toprak sorunu hararetli tartışmaların ürünüydü"*[324]. Kurultayda illerden gelen temsilci yetkililere söz hakkı verildi. Özellikle, Selmas'tan Mükerremü'l-Mülk, Makı'dan Mürit Bayat, Erdebil'den Hasan Cevdet, Serap'tan Haşimî, Miyane'den Pembeyî, Hoy'dan Nurullah Han Eganî ve diğerlerinin konuşmaları çok etkileyiciydi. Bunlardan H. Cevdet konuşmasını şöyle sürdürmüştü: *"Azerbaycan ulusunun siyasal ve ekonomik hukuksuzluğunu sona erdirecek güne gelmiş bulunuyoruz. Bizim isteğimiz, Türkçe'nin yasalar doğrultusunda kullanılması, özgür yönetim hakkının verilmesidir"*[325]. Tahran basınının Türkçe'yi hedef alan yalanlar kampanyasına yanıt niteliğinde Mükerremü'l-Mülk konuşmasında: *"Merkezi yönetim ve bakanlar öncelikli olarak kendi çıkarlarını ve ceplerini düşündüklerinden bizi hep karanlıkta tutmayı, kültür ve bilimin kapılarını çocuklarımızın yüzüne kapatmayı yeğlemişlerdir. Bize, ana dilimizin Türkçe olmadığını dayatırlar, güya bunu bize Moğollar öğretmişler, Azerbaycan Türklerin Moğol baskısıyla kendi dillerini unuttuklarını iddia edenler cahil insanlardır. Madem öyle, o halde bu soruyu yanıtlamalarını isterim: Moğollar yüz yıl bizleri yönetemedikleri halde nasıl oluyor da dillerini bize bırakarak siyasal sahneden çekilmişlerse, altı yüz yıldan fazla bürokratik güce sahip olan Farslar her türlü zorbalıklarına rağmen bu dili değiştirmeyi başaramamışlardır? Bizim bir dilimiz var ve bu dil bize ecdadımızdan miras kalmış Türkçe'dir"*[326].

Hemen hemen bütün konuşmacılar ulusal düşünceye, özgürlük ve demokratik oluşuma sadık kalacaklarına dair yemin ettiler. Seraplı Haşimî kurultay katılımcılarına hitaben şunları söyledi: *"Azerbaycan ulusunun cesareti ve yiğitliği her kesimce biliniyor. Bizim ocağımızın ateşi dünyayı aydınlatmaktadır. Bu ateş bugün için düşmanla-*

[324] Ek bilgiler konusunda bkz. M. M. Çeşmazer, *Obrazovanie i deyatelnost Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy partii*, s. 60-70; T. Atabaki, *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, s. 108-110; *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 109, vr. 3-13.

[325] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 153.

[326] *Azerbaycan*, 4 Ekim 1945.

rımızı yakacak güçtedir. Azerbaycan Türkleri kendi ataları Sattar Han ve Bağır Han'ın yiğitliğini yeniden sergilemeye hazırlar"[327].

Delegelerden Nurullah Han Eganî'nin önerisi ile kurultay katılımcıları Azerbaycan uğrunda yaşamını kaybeden şehitlerin anısını hatırladı. Kurultay, 41 kişilik Yürütme Kurulunu, 12 kişilik Teftiş Kurulunu seçti. Yürütme Kurulunun 10'u parti yetkilisi, 4'ü işçi, 7'si işletmeci, 1'i zanaatçı, 11'i aydın, 10'u toprak sahibi, 4'ü tüccar, 2'si ise fabrikatör idi. Yürütme Kurulu kendi arasında Yönetim Kurulu üyelerini belirledi. Buna göre, Seyit Cafer Pişaverî – başkan; Yardımcıları – Nizamü'd-devle Rafii, Sadık Padegan, Hacı Mirza Ali Şebüsterî; Üyeleri – Selamullah Cavid, Hasan Zafirî, Ali Maşinçi, Kulam Hüseyin Farşci, Cafer Abid; Yönetim Kurulu adayları ise – Hasan Bireng, Hasan Cevdet ve Zeynalabidin Kiyamî seçildiler.

Kurultay işini tamamlar tamamlamaz M. C. Bağırov, Tebriz'deki yetkili görevlilerden kurultay yekununa ilişkin, partinin sayı ve sosyal kimliği, eyalet, bölge ve şehir örgütlenmeleri hakkında kapsamlı bir rapor talep etti. Yapılan uyarılar partinin örgüt tabanı bakımından sıkı bağlılığı, devlet bürokratik atamalarının gününün belirlenmesi ve seçimlere hazırlık yönündeydi. Aynı zamanda Bağırov, A. Atakişiyev'den Tahran ve Tebriz basınında yer alan haberlerin özetini, özellikle Azerbaycan hakkında İran resmi ve resmi olmayan yönetim çevrelerine bağlı basında giden haber kupürlerini derleyip kendisine sunulmasını istemekteydi. Yağdırılan görevler arasında şunlara dikkat çekilmekteydi: *"Devlet kademelerine baskı yapılması için görevlendirilen operasyon görevli ve savaşçılarının çalışmalarına ilişkin planlar yürürlüye konulmalı, gereksinimleri yerinde karşılamak için daimi fon oluşturulmalı, istenilenleri merkezin karşılamadığına ilişkin mazerete son verilmelidir. Bundan dolayı bu tür girişimlerde bulunmalıyız. Bazı eyaletlerde yapılan çalışmalar yetersiz kalmakta, bazı konularda belirtilen sorunlar ise hâlâ çözüm beklemektedir. Üzerinde durulması en önemli hususa bir daha dikkatlerinizi çekiyorum: yerlilerin sizden incinmesine müsaade etmeyin, onlarda ülkelerinin yurttaşı, yöneticisi oldukları intibanı uyandırın, bizim oradaki varlığımızın sadece bir destekten öteye gitmediğine ve geçici olduğuna vurgu yapınız. Altyapıyı öyle oluşturmalıyız ki en geç iki veya üç, hiç değilse dört ay içinde onlar kendi kendilerini idare edecek konuma gelmeli, nitekim altı ay sonra orada tek*

[327] *Aynı yer.*

adamımız kalmayacağı düşünülürse bu süre içinde parti yönetiminden devlete, tarım işletmeciliğine, maliyeye, orduya, yerel yönetime, köy hizmetlerine değin yeterli kadroyu oluşturmalıyız"[328].

Bu ve diğer gerekçelerden dolayı Bağırov, 20 Ekim'de Mirza İbrahimov'u Tebriz'e yolcu etti. Ekim'in son on gününde Sovyet Azerbaycan bölge yetkilileri Bakü üçlüsü (H. Hasanov, A. Atakişiyev ve M. İbrahimov) ile Tebriz üçlüsünün (Pişaverî, Şebüsterî ve Padegan) arasında peş peşe dört toplantı gerçekleştirildi. Toplantılarda Azerbaycan'daki son gelişmeler, parti çalışmaları, ulusal özerklik ve Ana Dili uygulamaları gündem konusuydu. Toplantılarda eyalet parti konferanslarının başarılı geçtiği, kitlelerin Demokrat Parti katılımından memnun kalındığı belirtildi. Bunun dışında Tebriz basınında gerici rejime çanak tutan çevrelerin yürütmekte oldukları karşıt çalışmalar, onların toplum arasında yaymaya çalıştıkları İran Azerbaycanı'nın Sovyet Azerbaycanı'yla birleştirileceği söylentileri ve bunun da Azerbaycan'da bazı grupları tedirgin ettiği konuları da gündeme getirildi. Toplantılarda ADP yetkililerine konuya ilişkin gereken talimatların verildiği, daha güvenilir ve aktif propagandayla gerici güçlerin planlarını bozmaları gerektiği belirtilmektedir[329].

ADP'nin özerklik düşüncesini yaymak için başlattığı etkinlik ağının aslında sanıldığı kadar yeterli olmadığı anlaşıldı. Özellikle, Karadağ'daki demokratik hareketlenmelerden neredeyse nasibini dahi almadığı ortaya çıktı. O denli ki Pişaveri bazı sorunların çözümü açısından bu ilden hiçbir aday ileri süremedi. Öte yandan, bölgede Sovyet görevlilerinin sayısı yok denecek kadar azdı. Durumu yerinde izlemek açısından 28 Ekim günü H. Hasanov Karadağ ile Erdebil'e bir gezi düzenledi. Gelinen son aşamada, Karadağ'da durumu kontrol altına almak için Eher'de bir Sovyet askeri üssünün oluşturulması karara bağlandı.

Diğer yandan General Derahşanî yönetimindeki hükümet unsurları ile gerici idarecilerin baskıları sınır tanımamakta, demokratlara karşı örgütsel ve siyasal anlamda çalışmalar yürütülmekte ve Azerbaycan'da her geçen gün biraz daha sayıları artan jandarma güçlerinin kuraldışı uygulamalarının haddi hududu bulunmamaktaydı. *Azerbaycan* gazetesi yönetimin sindirme politikasını şöyle açıklamaktaydı: *"XX. Yüzyıldayız. Dolayısıyla, halkın malına, canına ve*

[328] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 4-5.
[329] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 94-95.

ırzına saldırmak olmaz. Dağa çıkmak ve dayakla öldürmek, dudakları dikmek ve kesmek dönemi değildir. Gayet açık söylüyoruz, jandarma güçleri başlattıkları bu vahşetten geri durmazlarsa parti köylerde yaşanacak çatışma ve kargaşa olasılığından kendini sorumlu görmeyecektir"[330].

30 Ekim akşamı M. İbrahimov ve diğer Sovyet yetkilileri ile Pişaverî'nin katıldığı toplantıda, sonuncusu parti içinde gizli fraksiyonların mücadelesinden söz açtı. Aktardığına göre, parti sağ kanadı, programın içeriğinin sağın isteklerini karşılamadığını, YK'nın açık beyanlarına tereddütle yaklaşıldığını söylüyor, daha "yumuşak bir üslup" ve "ihtiyatlı hareket" etmeyi öneriyordu. Taraflar, Pişaverî'ye YK içinde tek yanlılığı ve güçler eşitliğini korumak için titiz, soğukkanlı ve sabırlı çalışması gerektiğini söylediler. Öte yandan, program içeriğine ilişkin görüş ayrılığına yol verilmemesi konusunda ciddi ölçüler alınacağı hatırlatıldı.

29 Ekim günü Sovyet Başkonsolosluk binasında Sovyet Azerbaycan'ı ile Dostluk Derneği oluşturulması konusunda Genel Birlik Kültürel İlişkiler Derneği ve Kültür Ocaklarının katılımıyla bir toplantı gerçekleştirildi. Çok yönlü tartışmaların ardından on gün içinde çözüme ilişkin ortak bir kanı hasıl olunması konusunda H. Şerifov ve A. Bağır-zade görevlendirildiler. Yapılan çalışmalarla ilgili M. İbrahimov, Bağırov'a raporunda şu açıklamalarda bulunmaktadır: *"Basında yer alan haber küpürlerinin bir özeti yolunda talimatınızla ilgili olarak Rıza Kuliyev, Cafer Caferov, Hüseyin Şerifov, Evez Sadıkov ve Kulam Mehmetli'den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Gazetecilerden Abbasî Mehmetli de komisyon çalışmalarına katılmıştır. İran Azerbaycanı'nın tarihi ve ilgili kaynakların hazırlanması görevini Pişaverî Feridun İbrahimî ve Kiyamî'ye vermiştir. Diğer yandan yüz yıl önce Nadir Mirza tarafından Farsça yazılı "Tebriz Tarihi ve Coğrafyası Üzerine" eseri tarafımızdan tercüme edilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1893, 1914 ve 1921'de Tebriz'de Türkçe birinci sınıflar için basılan üç derslik yeniden* (derslikler Türk Dili ve Vatan dili adını taşımaktadır-C. H.) *basılmıştır"*[331].

Ekim sonunda ADP Tebriz şehir örgütünün gerçekleşen konferansında eyalet ve il encümenlerinin kurulması, ardından nüfus sayısı oranına uygun olarak İran Millet Meclisi'ne Azerbaycan se-

[330] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 236.
[331] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 238-239.

çimlerinin yapılması ve Tahran basınının protesto edilmesi konuları masaya yatırıldı. Toplantıdaki konuşmasında S. C. Pişaverî bir gerçeğin altını çizmekteydi: *"20 senedir Türkiye'de ve Kafkasya'da gününü gün edip, İran vatandaşı olmakla öğünen evlatlarımız devlet memurlarımızın ilgisizliği yüzünden Afganistan'a bile sığınmak durumunda kaldılar. Bu yöntemlerle Tahran, milleti hâlâ oyalamaktadır. Eğer toplum bugün kendisi için hayırlı olacak kurtuluşu aramaya kalkışmaz ise daha beter bir yaşam önümüzde bizi beklemektedir. Bu yüzden, baskı ve esaretin zincirlerini kırmak için hepimiz bir arada çalışmalı, ki ulusumuz tekrar başkalarından umut bekler olmasın"*[332].

Azerbaycan üzerindeki Tahran ambargosunu delmek için SSCB Halk Komiserleri Sovyeti Dışişleri Komiseri V. Molotov *"İran Azerbaycanı İle Ekonomik İlişkilerinin Artırılmasına Dair"* yasayı 4 Kasım günü itibariyle onayladı. Öngörülen yasa gereği, SSCB ile İran Azerbaycanı arasındaki ticaret hacmi 1945 yılı Ekim-Aralık bütçe planı kapsamında 127,5 milyon riyal ihracat, 89,5 milyon riyal ithâlât gerçekleştirilmeliydi. İlk aşamada acele Tebriz'e ulaştırılmak üzere 1.500.000 metre pamuk parça, 1500 ton şeker, 4880 ton petrol ürünü, 200 ton pamuk iplik ve 200 ton kağıt ihraç edilmeliydi. Karşılığında, Sovyet Ticaret yetkilileri İran Azerbaycanı'ndan 4500 büyük baş, 50.000 küçük baş hayvan, 2500 ton sebze, 1500 ton kurutulmuş erik, 500 ton badem, 1000 ton yumurta ithâlâtı gerçekleştirmeliydiler. Uygulamaya koyulan yasa, Tahran karşısında Demokrat Partinin elinin güçlenmesine ve daha radikal girişimlerde bulunmasına neden oldu[333].

8-9 Kasım'da Tebriz'de ADP YK'nın ikinci olağan toplantısı yapıldı. Parti YK üyeleri dışında il başkanları da toplantıya katılmışladır. Toplantıda *"İran'da Siyasal Durum ve Demokrat Partinin Görevleri"* konusunda M. C. Pişaverî bir sunum gerçekleştirdi. Sunumunda, yapılması düşünülen XV. parlamento seçimlerinin ertelenmesinin anayasaya aykırı bir davranış olduğunu belirtti. Öte yandan parlamento seçimlerinin ertelenmesi, eyalet ve il encümenlerine tanınan yasal hakların çiğnenmesi İran'da demokrasi ve özgürlük haklarına bir saldırıdır. ADP'nin program ve tüzüğü onun amacını ortaya koymaktadır. Maalesef, aradan geçen onca süre içinde İran yöne-

[332] M. C. Pişaveri, *İzbrannıe proizvedeniya*, Baku 1984, s. 331-332.
[333] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 4.

timi hâlâ bizim yasal taleplerimizi yanıtlamış değildir. Bunun için üst yönetimin üzerimize yetkili olarak atadığı memurların yasadışı ve Azerbaycan toplumunun haklarını gözetmeyen çalışmaları görülmeye değerdir. Demokrat Partinin az zamanda çok yol aldığını, *"partinin programını uygulayacak güce sahip"* olduğunu ve *"İran sınırları dahilinde Azerbaycan'a özerklik verileceğini"* belirtti[334].

Toplantının hemen ardından, 12 Kasım'dan geç olmayarak Azerbaycan'ı gösteri ve mitinglerin yeni dalgası sardı. Uygulamaya geçilen çalışmaların başarısını kanıtlamak ve gerici damgası vurulan güçlerin yetkilerini daraltmak için Sovyet istihbaratı gereken dersi vermeye başlamıştı bile. Öncelik sırası Demokrat Parti dayanaklarının zayıf olduğu yerlerdeki karşıt güçlere tanındı ve onların ortadan kaldırılması için yerel silahlı örgütlerin hazırlığına başlandı. GBK(B) YK yasası uyarınca, 80 kişilik özel operasyon birimi İran Azerbaycanı'na sevk edildi[335]. Birim ayağının tozuyla birkaç terör eylemini başarıyla tamamladı. Miyane'nin en gözde karşıtlarından İnkılap Ensarî, Seyit Ziyaeddin'in Hayriye Partisi şube başkanı, Zencanlı Mahmut Han Zülfikarî'nin yardımcılarından Rahnümâ ve Nekedüz köyü ağası Ahmet Ağa Allahyar seçilen ilk kurbanlardı[336]. Vakit kaybedilmeden yerel askeri birliklerin oluşturulmasına başlandı. İlk çalışmalar sonucu sayıları 3000'i bulan 30 silahlı grup oluşturuldu. Demokrat Partinin aktiflerinden oluşan birkaç binlik grup daha silah altına alınacak duruma getirildi. Hazırlıkları tamamlanan grubun silahlandırılması için üzeri saman kaplı yük arabaları içinde İran tipi 5000 Berno marka tüfek, 500 tabanca, 300 otomatik ve makineli silah gizlice İran Azerbaycanı'na sokuldu[337]. İlaveten Kasım ayı boyunca, İran Azerbaycanı'na 11.500 tüfek, 1000 revolver, 400 otomatik ve makineli, 2000 el bombası, 2,5 milyon kurşun takviyesi gerçekleştirildi[338]. 14 Kasım günü ADP YK yetkilileri Tebriz'deki konsolosluklara yönelik İran yönetiminin Azerbaycan'da sergiledikleri vahşet içerikli birer yazılı açıklama sundu. *Azerbaycan* gazetesi 16 Kasım özel sayısını tümden yapılan vahşeti kanıtlayıcı fotoğraf ve belgelere ayırmıştı. Gazetenin 500 nüshası dağıtılmak için Tahran Sovyet Büyükelçiliğine gönderilmişti.

---

[334] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 140.
[335] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 55.
[336] *AR MTK*, d. 282, vr. 138-140.
[337] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 55.
[338] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 165.

16 Kasım atamalarıyla geçici Tebriz valiliği görevini sürdüren Hasan Devletşahî, bölge orduları komutanı General Derahşahî ve Jandarma Birlikleri komutanı Albay Hümayun'un katılımıyla telgraf aracılığıyla bağlandıkları Tahran'la Azerbaycan sorununu masaya yatırdılar. Aynı günün akşamı hükümet olağanüstü toplandı. Askeri Bakan Rızayî, Azerbaycan'ın silahlandığını ve ayaklanmaya hazırlandığını açıkladı. Toplantının içeriği ile ilgili aynı gün, A. Yakubov "VÇ" aracılığıyla V. Molotov'a gönderdiği açıklamada 16 Kasım günü Başbakan Hakimî başkanlığında Azerbaycan'daki duruma ilişkin bir oturumun yapıldığını haber vermekteydi. Ona göre, Askeri Bakan Rızayî İran'da bulunan Sovyet askeri yetkilileri Azerbaycan halkına silah dağıttığını aktarmıştır. Sözde Sovyet askerleri ve silahlandırılmış halktan birlikler Marağa, Serap, Miyane ve diğer bölgelerde İran kolluk kuvvetlerini silahsızlandırmaktadırlar. General Rızayi'nin belirttiğine göre, Azerbaycan'da silahlı ayaklanma gerçekleşmiştir ve ısrarla bu direnişin önüne geçilmesi gerektiğinde diretmektedir. Açıklamaya göre, Azerbaycan sorunu anlaşılan Sovyetlerle yapılan her hangi bir görüşme sonucunda barışçıl yollardan çözüleceğe benzememektedir[339]. Toplantıda, şahın bilgisi kapsamında Sovyet Büyükelçiliği ile görüşmelerin başlatılması karara bağlandı. Bazı milletvekilleri Azerbaycan sorunu dolayısıyla meclisin toplanmasından yanaydılar. Bunun üzerine eski başbakanlardan Murataza Bayat Azerbaycan valisi olarak atandı. Öte yandan orduda izinler kaldırıldı ve asker savaş konumuna getirildi. Bakanlar Kurulu, Askeri Bakana bazı mıntıkalarda ordu gücünü artırmak için Tahran'dan iki tabur ve bir jandarma birliğini Azerbaycan'a çekme yetkisi verdi. 17 Kasım günü Askeri Bakan Rızayî ile Tahran Sovyet Askeri ataşesi Razin arasında bir görüşme gerçekleştirildi. Görüşme esnasında Rızayî, muhattabına Azerbaycan'da ortaya çıkan "kuşkulu silahlı kimselerin" gerçekleştirdiği eylemlerden İran'ın aşırı rahatsız olduğunu vurguladı. Askeri Bakan, Sovyet Askeri ateşesinden durumun kontrol altına alınması için bir taburun Rızaiye'den Hoy'a çekilmesine, üçüncü yaya birlikleri için Tahran'dan Tebriz'e 24 otomobil lastiği, kıyafet ve talim amaçlı kurşun gönderilmesine müsaade edilmesini ve yeni vali eski başbakan M. Bayat'ın bölgeye varması için de uçak desteği rica etti. Görüşmeci, Başbakan Hakimî'nin şimdiki hükümet adına her türlü dostluk ilişkisi için Sovyetlerle masaya

[339]AVP RF, f. 094, l. 36b, dizeç 3, d. 357, vr. 55.

oturmaya hazır olduğunu belirtti[340]. Aynı günün akşamı Sovyet Askeri ataşesi ve yardımcısı İvanov Ordu Bakanlığına davet edildiler. Ordu Karargah komutanının da katıldığı özel davetiyede, Kuzey İran'da Sovyet askeri gücünün artırıldığı belirtildi. Gelişmeler üzerine Tahran'dan Tebriz'e iki tabur ve bir jandarma birliğinin kaydırılmasına duyulan gereksinim bir daha yenilendi. Genel savaşın sona ermesi dolayısıyla Sovyet ordularının İran'dan çıkarılması konusuna da göndermeler yapıldı[341].

18 Kasım'da günün ilk yarısı için Tahran Büyükelçilik görevlerini icra eden Ahat Yakubov ile Başbakan Hakimî arasında yapılan görüşmede Askeri Bakan tarafından ifade edilen sorunlar üst düzey bir ağızdan bir kez daha tekrarlandı. Gayet diplomatik bir üslup kullanan A. Yakubov, sanki olanlardan habersizmiş gibi *"Azerbaycan'daki kargaşa bizce bilinmemektedir"* dedi ve ekledi: *"ek askeri birliklerin gönderilmesine ilişkin konu İran-Sovyet ordu komutanlıklarınca konuşulmalıdır. Öte yandan, Kuzey İran'da Sovyet askeri gücünün artırıldığına ilişkin haberler asılsızdır. Oysa, SSCB Yüksek Sovyet Yönetim Kurulu yasası gereği askerlerin terhisine başlanmıştır. Bayat'ın Tebriz yolculuğuna gelince konu Sovyet Başkonsolosluğunca konuşulmalıdır. Sovyet ordularının İran'dan çıkarılması ise Sovyet yönetiminin bileceği bir konudur"*[342].

İran hükümeti –[hiç değilse varlığını kanıtlamak adına]– Sovyetlerden gereken yanıtı beklemeden Tebriz'e ordu sevk ederek, Tahran'dan gönderilecek birliklerin de ne pahasına olursa olsun Azerbaycan'a sokulması için Savunma Bakanlığına emir verdi. Ancak, Şerefabad'da İran ordularının önü kesildi. Sovyet Orduları Karargah Komutanı General Aleksey Antonov'un emrinde şöyle deniliyordu: *"Kontrolümüzdeki bölgede önceden bulunan İran birliklerinin hareketine karşı çıkılmamalı. İran yönetiminin kontrolümüzdeki bölgeye yeni askeri birlikler kaydırma girişimlerine olanak tanınmamalı, bu yönde yapılacak her hangi bir müracaatta Kızıl Ordu Karargah Komutanlığının vereceği karar esas alınmalı, İran ordularının denetimimizdeki alana girmek denemesi acilen*

[340] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 133.
[341] Davetiye sırasında eski başbakan yeni vali Murtaza Bayat'ın Sovyet uçağıyla Tebriz'e götürülmesinin bir daha rica edilmesi, bir bakıma İran'ın çaresizliğinin göstergesiydi.
[342] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, 141.

ordularının denetimimizdeki alana girmek denemesi acilen Sovyet Orduları Başkomutanlığınca tartışılmalıdır"[343].

Azerbaycan sorunu doğrultusunda Tahran basınınca başlatılan Sovyet karşıtı kampanya, özellikle de İ. Stalin ve diğer Sovyet yetkililerine karşı yazılan aşağılama dolu makaleler Kremlini çileden çıkartmaktaydı. GB K(B)P YK Siyasi Bürosu (Polit Büro) Tahran'da yayınlanan *Seda-ye İran* gazetesi hakkında 14 Kasım 1945 tarihli özel bir karar almıştı. Karara göre, son dönemlerde İran basınında Sovyetler Birliği'ne karşı yürütülmekte olan düşman propaganda artırılmıştır. İçeriği bakımından yapılan bu saldırılar bir zamanlar Almanya'nın SSCB'ye karşı yürüttüğü faşist propagandadan farklı değildir. *Seda-ye İran* gazetesinin 5 Kasım sayısında Sovyet yönetimine karşı yayınlanan makale bunun açık kanıtıdır. Polit Büronun aldığı kararda şöyle deniliyordu: Tahran'daki çeşitli gazetelerin sayfalarına yansıyan SSCB karşıtı ve Sovyet yetkilileri aleyhinde düzenli bir saldırı halini almış yayınlar Sovyet çevrelerini rahatsız etmektedir. Sovyet yönetimi, İran yönetiminin *Seda-ye İran* gazetesine karşı ciddi ölçüler almasını beklemektedir. Onaylanan karar İran Moskova Büyükelçisi M. Ahî ve Sovyet Tahran Büyükelçiliği vekaleten sorumlusu A. Yakubov aracılığıyla İran Dışişleri Bakanlığı'na ulaştırıldı[344]. Polit Büro'nun bu kararı Sovyet askeri yetkililerinin ve diplomatik çevrelerinin İran'a karşı tutumlarını daha da sertleştirmesine neden oldu.

17 Kasım günü geçici vali Hasan Devletşahî, Demokrat Parti unvanlı bir çağrıyla Yönetim Kurulu yetkileriyle görüşmek isteğinde bulundu. Pişaverî, Şebüsterî ve Rafii üçlüsünün katıldığı görüşmede Devletşahî, köylerde bir anda beliren silahlı birliklerle Demokrat Parti YK'nın arasındaki bağlantıyı öğrenmek istedi. Yanıt olarak, partinin bu birliklerin oluşumunda pasif olduğu belirtildi; ek olarak bunların irtica güçlerinin ipe sapa gelmeyen vahşetinin önüne geçilmesine yanıt olarak kurulduğu hatırlatıldı. Ayrıca, Demokrat Partinin defalarca bu tür vahşiliklere karşı açıklamalarda bulunduğu bilgisi de aktarıldı. Maalesef, polis ve jandarma yetkilileri bu açıklamaları ciddiye almadılar.

İran Azerbaycanı'nda olup bitenler İngilizler tarafında sıkı biçimde takip edilmekteydi. Bölgeye diplomat ve askeri yetkililerinin

[343] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 54.
[344] Rusya Devlet Sosyal Siyaset Tarih Arşivi, f. 17, l. 162, d. 37, vr. 158.

gezilerini de artırmışlardı. Çeşitli siyasi ve askeri görevliler Demokrat Parti etkinliklerine katılarak yönetim kadrosu hakkında bilgiler derlemekteydiler. 14 Kasım günü, Britanya Orduları İran ve Irak baş komutanı General Seywan Kazvin'e geldi. 4. Ordu Komutani General Sovernikov, Sovyet Orduları İran Askeri Şura üyesi General Russov'la Britanya Orduları adına General Seywan ve istihbarat birimi yetkilisi Yakup Han'ın katılımıyla bir görüşme yapıldı. Kazvin görüşmesi, Britanya Askeri Misyonunun bölgede istihbarat çalışmaları yapması için bir bahaneydi. Öte yandan Britanya Büyükelçisi Bullard Başbakan Hakimî ile bir görüşme gerçekleştirerek Azerbaycan'ı özerklik düşüncesinden caydırmak için radikal önlemler alması tavsiyesinde bulunmuştu. Bullard, bir takım reform denemeleriyle İran hükümetinin gelişmelerin önüne geçebileceğini hatırlatmıştı. Konuşmasına, Mısır'da yapılanın bir benzeri toprak dağıtımının gerçekleştirilmesini, bunu gerekçe göstererek Azerbaycan'a bir komisyon gönderilmesini eklemiştir.

İran Dışişleri Bakanlığı gelişmeler üzerine 17 Kasım günü Sovyet elçiliğine Sovyet yetkililerinin İran yöneticilerinin çalışmalarına müdahalede bulunduğu, bazı Kürt aşiret ve Kürt liderlerine destek çıkıldığı, İran vatandaşlarının sosyo-ekonomik yaşamına karışıldığı, İran-Sovyet sınır hattında Sovyetlerin tek yanlı olarak gücü ele geçirmek istenildiği ve Sovyet yetkililerinin İran yargı sistemine müdahale ettiği konularını içeren bir nota verdi[345].

A. Yakobov'a sunulan notada, Kuzey İran'da çeşitli siyasi grupların aktif hale geldikleri, Miyane ve Marağa'daki olayların perde arkasında Demokrat Partinin parmağı olduğu belirtilmekteydi. İran tarafı yaşananların 1942 Üçlü Anlaşmayı çiğneme anlamına geldiği uyarısında bulunuyordu. İran notasında, ısrarla Kuzey İran'a ordu göndereceği konusunda diretiyordu.

Moskova yanıt notasında gecikmedi. Sunulacak notanın içeriği V. Molotov'un beğenisini kazanmıştı[346]. Notada şöyle deniliyordu: *"Kuzeye ek İran askeri birliklerinin gönderilmesi Sovyetler ve İran için beklenmeyen olaylara neden olabileceğinden Sovyet tarafı mevcut koşullar altında bu girişimi uygun bulmamaktadır. Sovyetler, Kuzey*

[345] AVP RF, f. 06, l. 7, dizeç 33, d. 165/1, vr. 6-12.

[346] SSCB Dışişler Komiserliği Sorumlu Başkanı Mihail Silin nota metninin bir kıyasını anında Bakü'ye M. C. Bağırov'a postalamıştı. Bkz. *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 107, vr. 216.

İran'a düzenli askeri birliklerin sevkini ve jandarma güçlerinin aktarılmasını bölgede tedirginliğe ve kargaşaya yol açacağı ve daha ileriye giderek kan akıtılacağı uyarısında bulunmaktadır. Bu, bir diğer gereksinimi, Sovyetlerin bölgedeki askeri garnizonlarının güvencesini koruma altına almak amacıyla İran'a ek birlikler gönderebileceği olasılığını gündeme taşımaktadır. Oysa, İran'a ek askeri güçlerin sevkini Sovyetler kendi açısından yadırgamakta ve İran'ın kuzey illerine yapılacak ekstra askeri yatırımları belirsizliğe yol açacağı kuşkusuyla amaçsız bulmaktadır[347].

Sovyet tarafı İran Dışişleri Bakanlığı notasına yanıtında Sovyetlerle ilgili İran'da ortaya atılan iddiaları kabul etmemekte ve karşı çıkmaktaydı: *"Kuzey İran'da siyasal parti oluşumlarına neden olan gelişmeler İran'ın iç sorunudur. Gerek Sovyet temsilcileri, gerek askeri yönetimi kuzeydeki gelişmelerin seyrine karışmaz ve karışmak niyetinde de değildir. Bundan dolayı, yaşanan gelişmelerin sorumluğunu "Sovyet askeri görevlilerinin" üzerine atmak gibi İran yönetim dairelerinin Sovyet elçiliğine baskısını kesin biçimde reddetmektedir"*[348].

Sovyet karşıt notası, İran yönetimini içinden çıkılması güç duruma düşürdü. Tahran'ın yoğun baskılarına ve korkutmalarına karşılık, 19 Kasım günü 180 gösterinin yapıldığı mitingler eşliğinde Azerbaycan Halk Kongresine seçimler başarıyla tamamlandı.

[347] AVP RF, f. 06, l. 7, dizeç 33, d. 165/1, vr. 13-14.
[348] AVP RF, f. 06, l. 7, dizeç 33, d. 165/1, vr. 15; *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 95, vr. 220-221.

VI. BÖLÜM

AZERBAYCAN HALK KONGRESİ

Kasım başlarında, M. C. Bağırov neredeyse günü gününe bölgedeki duruma ilişkin Moskova'ya Stalin'e, Molotov'a, Beriya'ya ve Malenkov'a bilgiler aktarmaktaydı. Ulaştırılan bilgilerin içeriğini Tebriz ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinden alınan siyasal, diplomatik, askeri ve güvenlik birimlerinin raporlarından çıkarılan sonuçlar oluşturmaktaydı. Bu olağan üstü trafikte belgeler Tahran Sovyet Büyükelçiliğini temsilen görev yapan A. Yakubov, Azerbaycan Savunma Komiseri S. Yemelyanov, Tebriz üçlüsü M. İbrahimov, H. Hasanov ve A. Atakişiyev, Tebriz Başkonsolosu A. Krasnı, yardımcı konsolos N. Kuliyev, İran Sovyet Orduları komutanı General Glinski ve Askeri Şura üyesi Rossow ve diğerlerince el değiştirmekteydi. 19 Kasım tarihli Kremline aktarılan bir raporda 12 Kasım'dan beri süren ve büyük coşkuya neden olan gösteri ve mitingler dalgasının durulduğu haber verilmekteydi. Aktarılan raporlarda Kasım ayı ortalarında Tebriz, Marağa, Miyane, Serap, Erdebil, Astara ve diğer bölgelerdeki gelişmelerle ilgili açıklamalar da yer almaktadır. Bu açıklamalarda Tebriz'de 20 bin, Eher'de 15 bin, Rızaiye'de 5 bin, Hoy'da 2 bin, Şapur'da 3 bin, Marağa'da 2 bin, Merend'de ise 2 bin insanın yapılan gösterilere katıldığı belirtilmektedir. Bunun dışında 150 bin insanın Azerbaycan'ın ulusal yapılanmasına katkıda bulunacak seçilecek yetkili mercilerin oluşturulmasını onaylayacak imza kampanyasına katılmıştır. Bu kapsamda Tebriz'de 18 Kasım'da yapılan şehir gösterisi çok daha etkileyiciydi. Gösteriden önce devlet yetkililerini (Ala Kapı) güvenlik konusunda uyaran Şebüsterî ve Rafii gerekli önlemlerin alınmasını istemişlerdir. Tebriz ordu yetkilisi General Derahşanî yanıt olarak şunları söylemiştir: *"Ordu devletin bekçisidir. Demokratlar yönetime el koyacak, ordu demokratları destekleyecek. Hakimiyette bir gruplaşma olacak, ordu destek*

verecek, [olacak şey mi?]. Ordu politikanın dışındadır"[349]. Alınan bir karar doğrultusunda şehirde askeri denetim kaldırıldı, olayları kontrol etmek için polis devriyeleri artırıldı. Fedai güçlerinin ilk çalışmaları beklenen başarıyı getirmişti. Önceleri Demokrat Partili yetkililerle görüşmeyi bile bir onur meselesi yapan Derahşanî, Hümayun, Devletşahî, Verahrâmâ gibi yönetici ve yetkililer şimdi onlarla diyalog kurmaya can atıyorlardı. Buna karşılık, Bakü üçlüsü Pişaverî, Şebüsterî ve Padegan'ı İran yetkililerinin samimiyetini ciddiye almamaları, kendi konumlarını sağlamlaştırmaları ve *"sadece güçlü toplumsal direnişin istenilen başarıyı doğurabileceğini unutmamaları"*[350] konusunda uyarmışlardı.

Fedailerin davranışları tüccar ve toprak sahiplerini endişelendirmekteydi. 18 Kasım gösterisi öncesinde Demokrat Parti YK'na bir ziyarette bulunan Sadakiani ve Musevî, şehirdeki fedai birliklerinin davranışından ve özel mülkiyetin kaldırılacağından duydukları tedirginliği dile getirmişlerdir. Onlara, partinin böyle bir yol izlemeyeceği, kendi yaşamları ve mal varlıkları için endişelenmemeleri, sükunetlerini korumaları yanıtı verildi. Görüşmeler sırasında Musevî parti yetkililerine *"Sizler iyi insanlarsınız. İsteklerinin ne olduğunu öğrenmekten yanayım. Taleplerinizi karşılamaya çalışacağım. İstediğiniz encümen mi? Bunun için 3 veya 5 gün içinde bir onay almaya çalışırım. Ancak, bu fedai birlikleri neye gerekiyor?"*[351] Yanıt olarak, fedai örgütlenmelerinden ADP'nin sorumlu olmadığı, gericilerin vahşetine tepki olarak oluştuğu belirtildi.

Rüzgara, yağışa ve dondurucu havaya rağmen Tebriz'de yapılan gösteriye 20 binden fazla insan katılmıştı. Gösteri alanı olarak şehir belediyesinin karşısındaki meydan seçilmişti. Mitingde Pişaverî, Biriya ve İlhamî birer konuşma yaptılar. Konuşmacılardan Biriya'nın askerlere, polise ve jandarma birliklerine hitap eden açıklamaları büyük ilgi gördü. Açıklamasında şöyle deniliyordu: *"Asker, polis ve jandarma birlikleri! Sizler bu halkın evlatları ve bizim kardeşlerimizsiniz. Siz bizim ulusal haklarımız, iyi ve özgür bir yaşam için savaştığımızı gayet iyi bilirsiniz. Bazı hainlere uymayın ve kendi*

[349] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 30.
[350] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 31.
[351] *Aynı belge.*

ulusunuza karşı çıkmayın. Gayet iyi bilirsiniz ki, böyle bir durumdan sizden korkmayız ve sizleri denize dönüşen kanımızda boğarız"[352].

Buğday sıkıntısı 17-18 Kasım'da küçük mülkiyet sahiplerini ve nüfusun önemli bir kısmını telaşa düşürdü. Ekmeğin gramajı düşürülmüş, fiyatı da artırılmıştı. Bunun üzerine Biriya emek örgütleri aracılığıyla ekmek tüccarları ile bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmeler sonucunda ekmek fiyatları bir önceki seviyeye çekildi.

19 Kasım günü Tebrizliler evlerinin duvarlarını General Derahşanî imzalı bir duyurunun süslediğini fark ettiler. Duyuruda şöyle deniliyordu: "*Yüksek yetki sahibi şahenşahın emirleri doğrultusunda Azerbaycan'da asayişin korunması benim üzerime vazifedir. Jandarma ve polis birlikleri benim yetkim altına verilmiştir. Gerekli talimatname bütün yetkili birimlere gönderilmiştir. Son günlerde yasadışı güçlerce Miyane, Serap, Ecepşire'de gerçekleşen olayların bir benzerinin Tebriz'de de yaşanacağına ilişkin söylentiler toplumun huzursuzluğuna yol açmıştır. Tebriz'deki istikrarı korumak adına bazı ayaklanmacı ve entrikacıların yakalanıp mahkemeye sevk edildiğini, gerekli uyarılar ve önlemlerin alındığını hatırlatmak isterim. Bundan dolayı, Sayın Tebriz sakinlerinden telaşa kapılmamalarını ve normal yaşamlarını sürdürmelerini rica ederiz. Yetkimdeki birlikler gerekli yasal işlemleri başlatmak için bütün önlemleri almışlardır*"[353]. Duyurunun yapıldığı gün Tümgeneral Glinski, Miyane'deki fedai birliklerinin ortadan kaldırılması için izin ve 200 kişilik destek sözü verdi. Gelişmelerle ilgili Bakü üçlüsünün M. C. Bağırov'a raporunda şöyle deniliyordu: "*Fedai birliklerinin ilk başarılı oluşumlarının ardından yeni oluşumları kontrol dışı bırakamayız. Her hangi bir yerde yeni fedai birliklerinin oluşumunun önüne geçmek gelişmelerin gidişatını aksi yönde etkileyebilir. Durumun kontrolde tutulması adına Tebriz'e özel trenle 10 bin tüfek ve gerekli malzemenin gönderilmesini rica ediyoruz*"[354].

Kasımın ikinci on gününde ulusal kongreye seçilen 687 temsilci zor hava koşullarına ve ulaşım sıkıntısında rağmen belirtilen tarihte Tebriz'e vardılar. 20 Kasım saat 10.00'da Şir-Horşit Tiyatro binasında Azerbaycan Ulusal Kongresi çalışmalarına başladı. Kongreye 646 delege, 37 konuk ve bir o kadar da basın mensubu katıldı.

---

[352] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 32.
[353] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 40.
[354] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 34.

Kongrede, İran Azerbaycanı'nın bütün kesimlerinin temsil edilmesine özen gösterilmiştir. Kongre salonu Sattar Han, Bağır Han, Şeyh Muhammed Hiyabanî ve Haydar Emiroğlu'nun büyük portreleriyle süslenmişti. Oturma kürsüsüne önce Sattar Han'ın kardeşi ve ihtiyar demokrat Hacı Azim Han, ardından da Demokrat Parti başkanı Seyit Cafer Pişaverî çıktılar. Katılımcıların en yaşlısı ve yüzyıl başı demokratik akımın temsilcisi olduğu için Azerbaycan Halk Kongresini Hacı Azim Han açtı. Çavuşî'nin önerisi doğrultusunda 17 kişilik Kongre Yönetim Kurulu seçildi. Buna göre Kongre YK'sı aşağıdakilerden oluşmaktaydı: Pişaverî, Rafii, Şebüsterî, Cavit, Biriya, Kiyamî, Hacı Azim Han, Sait Divan, Şeyh Musa Keyvanî, Cevdet, Cemal Han Timurî, Vüsuk, Mir Musa Bismincî, Hacı Mustafa Davudî, Dilmeganî, Mükerrem Turabî ve Ziyaî. Kongrenin ilk toplantısında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden iletilen tebrik telgrafları okundu. Söz alan bütün konuşmacılar kongreyi İran Azerbaycanı'nın özerkliğini ilan etmeye çağrıda bulundular. Zencan katılımcısı Vüsuk konuşmasında: *"İran Anayasası Azerbaycan toplumunun kanı pahasına kazanılmış, onun gücüyle de onarılmalıdır. Ben Zencan topluluğu adına son damla kanımıza kadar mücadelemizden vazgeçmeyeceğimizi belirtmek isterim"*[355]. Hoy bölgesi delegelerinden Yezdanî kongreye hitaben konuşması sırasında, ihtiyar bir kadının kendi elleriyle ördüğü yün çorabı Pişaverî'ye sunmasını ve ona şu mesajı ulaştırmasını rica etmiştir: köylülerin jandarma ve polisten çektiği sıkıntıya ve zulme son verilsin. Gönderilen armağanı kabul eden Pişaverî yanıt olarak şöyle dedi: *"Kurtuluşunu evlatlarının yiğitliğinde gören yorulmaz, ama gücünden düşürülmüş bir annenin sesine kulak verin. Biz, bu çorapları Ulusal Müzemizde sergileyeceğiz, ki analarımızın çağrısına tanıklık etsin"*[356]. Pişaverî'nin sözleri salondakilerin uğultulu alkışlarıyla karşılandı.

Halk Kongresinin ilk oturumu beklentilerin çok üzerinde psikolojik bir dayanışmaya sahne oldu. Verilen üç saatlik aranın ardından Şebüsterî başkanlığında ikinci oturuma geçildi. Oturumda Pişaverî *"Mevcut Durum Üzerine"* bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmada İran ve Azerbaycan'daki belirgin sorunların geniş bir analizi ortaya konulmaya çalışıldı. I. Genel Savaş sonrasında İran'daki yenileşme karşıtı güçlerin etkinliklerine vurguda bulunan Pişaverî konuşmasını

[355] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 169.
[356] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 171.

şöyle sürdürdü: "*Tahran gerici rejimi Azerbaycan'ı özel bir politik uygulamaya tâbi tuttular. Azerbaycan'ın coğrafi bütünlüğünü bozarak, çeşitli ostanlar arasında böldüler. Onlar, Türklere kendi ana dillerini unutturmak için çaba harcadılar, olmadı takip edip alaya aldılar*"[357].

Ardından, Azerbaycan Türk ulusunun Tahran'a karşı ileri sürdüğü önerileri sıralayan Pişaverî şöyle dedi: "*Bizler, Azerbaycan'da ulusal bir hükümet kuracağız ve toplumumuzun normal yaşam standartları düzeyine yükselmesine çalışacağız. Kendi programımızı kamuoyunun açık tartışmasına sunarak, istenenleri uygulamaya dönüştürürken, beğenilmeyen hususları da programımızdan çıkaracağız*". Ulusal özerkliğe gelince bu konudaki düşüncelerini Pişaverî şöyle açıklamaktaydı: "*Bizim başarı ölçümüz Azerbaycan'ın özerkliğidir. Bu amaca ulaşmak için silah ve zorbalığa başvurmadan, Azerbaycan'ın özerkliğini kazanır kazanmaz harabeye dönmüş şehir ve köylerinin onarımına, yüksek ve orta okulların açılmasına çaba harcayacağız. Azerbaycan Ulusal Hükümeti, köylülerle toprak ağaları arasındaki sorunları eşitlik prensipleri doğrultusunda çözecek ve bu konuda İran'a öncülük yapacaktır*"[358].

Pişaverî konuşmasını bitirmesine dakikalar kala salonun ışıkları kesildi. Bunu kendi mizacına uygun bir söyleme dönüştüren Pişaverî sözlerini şöyle bağladı: "*Herkes şunu iyi bilsin! Her ne kadar bizi karanlığa mahkum etseler de, biz kendi yolumuzu kalbimizin ateşiyle aydınlatacağız*".

21 Kasım günü Rafii başkanlığında geçirilen üçüncü oturum Pişaverî'nin kongre sunumunu değerlendirmeye açtı. Konuyla ilgili 20 delege konuşma yaptı. Sunumda ortaya atılan görüşler desteklenirken, Londra radyosunun kongreye ilişkin açıklamaları büyük tepkiyle karşılandı. Son oturuma başkanlık yapan Pişaverî, kongreye Tahran yönetiminin Azerbaycan toplumunun sorunlarını dinlemek yerine sorunu çözmek için yabancı devletlere çağrıda bulunduğu bilgisini aktardı. Ardından da ekledi: "*Bu toplantı bizlere bir şeyi kanıtladı: Azerbaycan sorunu burada, Tebriz'de çözülmelidir. Azerbaycan'ın kaderi Türkiye'de veya Londra'da tayin edilemez, sadece ve sadece Halkın Kongresinde çözümlenir*"[359].

---

[357] *Aynı belge.*
[358] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 172.
[359] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 159.

Delegelerin bazısı Halk Kongresinin kendisini Kurucular Meclisi ilan etmesi önerisinde bulundular. Eleştirmen Halil Nasirî, kongrenin birlik kurultayından farklı özellikler taşımadığını ve beş milyonluk Azerbaycan toplumunun temsil edildiğini, bu gerekçeyle de kongrenin birlik kurultayı ilan edilip ulusal özerkliğin simgesi olarak Milli Meclise seçimlerin yapılmasının üstesinden gelineceğini belirtti. Öneri, katılımcıların desteğini aldı. Son oturumda kongre bildirisinin hazırlanması için Pişaverî, Şebüsterî, Kiyamî, Padegan ve İbrahimî'den oluşan bir komisyon oluşturuldu. Halk Kongresi "*Kurucular Meclisi'nin Oluşturulması*", "*İran Şahına, İran Meclisine ve Hükümetine Çağrı*", "*Halka Müracaat*" ve "*Ulusal Meclis Seçimleri Hakkında*" bildiriler hazırladı. Ulusal Meclis seçimleri tamamlanıp, Ulusal Hükümet oluşturulana kadar kongre katılımcıları arasından 39 kişilik bir Ulusal Birlik seçildi ve birliğe karar alma yetkisi tanındı[360]. 21 Kasım günü yapılan Ulusal Birlik toplantısında birliğin yönetim kurulu seçildi. Buna göre, Şebüsterî başkan, Rafii, Biriya ve İlhamî ise yardımcı olarak atandılar. Milli Birlik, Kiyamî başkanlığında 19 kişilik seçim komisyonunu onaylayarak Azerbaycan Parlamentosunun oluşturulmasıyla sorumlu tutuldu. İran Meclisinden farklı olarak demokratik bir seçimin yapılması için seçim bölgeleri ve sandıklarının sayısı artırıldı. Bazı şehirlerde bağımsız seçim kurulu oluşturuldu. Seçimlerin yapılma süresi ise 5 güne indirildi. İran tarihinde ilk kez Azerbaycan'da kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı. Seçim yasasına göre, 20 yaşını doldurmuş bütün yurttaşlar oy hakkına sahipti. 27 ila 80 arası Türkçe bilen bütün yurttaşların seçilme hakkı tanınıyordu[361]. [Bu gerçekten de İran tarihinde bir devrimdi].

Kongre bitiminden sonraki iki gün içinde kabul edilen karar ve açılmaların, bildiri ve müracaatların duyurusu gerçekleştirildi. Pişaverî'nin "*Mevcut Durum Üzerine*" sunumu doğrultusunda kongre 14 bentten oluşan bildiri onaylamıştı. Bildiride deniliyordu: "*Demokratik oluşumların birliği sonucu diktatörlüklerin çökertildiği, zorbalığın ve baskının sona erdirildiği, bütün ulusların kendini yönetim ve kendi kaderlerini bağımsız tayin etme hakkı kazandığı bir zamanda Azerbaycan Türk toplumu bir ulus gibi kendi iradesiyle tarihsel haklarını kazanmak uğrunda mücadele ederek, bu amacını*

[360] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 148.
[361] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 233.

bir türlü anlamaya yanaşmayanlara Azerbaycan toplumunun kendi haklarını belirlemeye yetkin olduğunu, İran'dan ayrılmak düşüncesinde olmadığını ve İran'ın diğer toplumlarıyla kardeşlik ilişkilerini korumayı kendisine borç bildiğini hatırlatmaktadır". Bildiride, anayasaya bağlı kalınarak Azerbaycan ulusunun içişlerini yürütmek amacıyla ulusal özerkliğin kazanılması, eyalet encümen yetkilerini genişleterek onun Ulusal Meclise dönüştürülmesi, İran'ın toprak bütünlüğü ve devlet bağımsızlığını çiğnemeden kendi ulusal yönetiminin kurulması hususlarına dikkat çekilmekteydi. ADP yetkilileri Ulusal Birlikten, meclisin aldığı karar ve uygulamaların her şeyin önünde tutulmasını belirterek devlet görevlilerinde "*halk kongresi tarafından görevlendirilmiş bir meclisin yetkilerine uyulmasını, aksi taktirde kamu görevlerinin dışında tutulmasını talep etmekteydi*".

Kurucular Meclisi, Ulusal Birlik karşısında bütün devlet idarelerinde ve okullarda Türk dilinin önceliğinin sağlanmasını şart koştu. Nitekim, bu uygulamaya karşı gelenler Türk ulusuna ihanet ve düşmanlıkla suçlanacaklardı.

Kurucular Meclisi polis, jandarma ve kolluk kuvvetlerinin, ordu yetkilisi ve hizmetlilerinin bırakılmasından yana değildi. Ancak, bu birimlerin özerklik hakları ve oluşumuna karşı gelindiği durumda Ulusal Birliğin bu kurumların yöneticilerine gerekli önlemler alma hakkı saklı tutulmaktaydı[362].

Büyük Halk Kongresinin onayından geçen ve 23 Kasım *Azerbaycan* gazetesinde yayınlanan bildirilerden biri de adres olarak Muhammet Rıza Şah, İran Parlamento Başkanı Muhammed Sadık Tabatabaî ve Başbakan İbrahim Hakimî'yi göstermekteydi. Bildiri, İran merkezi yönetimi karşısında Azerbaycan Türk ulusunun isteklerini dile getirmekteydi. Bildiride şöyle deniliyordu:

1. Azerbaycan Türklerinin, tarihteki gelişim süreci göz önüne alınarak kendine özgü etnik kimliği, dili, gelenek ve görenekleri bulunmaktadır. Bu özellikler ona, İran'ın devlet yapısını ve toprak bütünlüğünü çiğnemeden Atlanta Bildirisi'nin prensipleri doğrultusunda dünyanın diğer bütün toplumları gibi kendi bağımsız hak ve hukukunu belirleme yetkisi tanımaktadır.
2. Azerbaycan ulusu, İran'ın diğer bölge topluluklarıyla kültürel, ekonomik ve siyasal bağlarını, öte yandan şimdiki İran devletinin

[362] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 111-113.

oluşumundaki rolünü ölçü edinerek Halk Kongresinde ulusal özerklik gibi anayasal haklarını savunurken her türlü ayrılıkçı ve İran'ın toprak bütünlüğünü bozacak oluşumların dışında kalmaktadır.

3. Azerbaycan toplumu İran Anayasasında belirtilen demokratik hakların savunucusudur. İran'ın bütün eyalet ve bölgelerinde olduğu gibi, Azerbaycan Türkleri de kendi milletvekillerini İran Millet Meclisi'ne gönderecek ve vergilerin adil biçimde paylaşımına çalışacaktır.
4. Azerbaycan toplumu, dünyanın diğer yetkin ulusları gibi kendi ulusal hükümetini oluşturacağını resmen duyurmakta ve bunu yaparken İran'ın devlet bağımsızlığını ve coğrafi bütünlüğünü gözeterek kendi içişlerini ulusal demokratik bir yönetim aracılığıyla yürütmeyi amaçlamaktadır.
5. Özgürlük ve demokrasi yolunda çok çileler çeken ve büyük ödün veren Azerbaycan ulusu kendi ulusal hükümetini sadece ve sadece demokratik prensipler temelinde oluşturmayı düşünmektedir. Bu amaçla Halk Kongresinin onayladığı öneriler doğrultusunda kendi ulusal Meclisini oluşturmakla kurulacak ulusal yönetimi denetleyecek bir toplumsal güce meşruluk sağlamış olmaktadır.
6. Azerbaycan ulusu için kendi ana dilinin önemi ifadelere sığmayacak kadar büyüktür. Yabancı bir dilin zorla dayatılması Azerbaycan ulusunun dünyasal gelişimden alıkonması, kültür ve teknoloji alanında geriletilmesi ve ulusal eğitim yolunun tıkanması anlamına gelmektedir. Bu tarihsel eşitsizliği ortadan kaldırmak için Halk Kongresinin onayı doğrultusunda Ulusal Birlik en kısa zamanda bütün devlet dairelerinde Türkçe'nin uygulamaya konulması ve okullarda Türkçe eğitim yapılması sorumluluğunu üzerine almıştır.
7. 700 katılımcısı ve 150 bin destekçisiyle Halk Kongresi kendisini toplum iradesi ve isteği doğrultusunda Kurucular Meclisi ilan ederek Azerbaycan'ın içişlerini yönetecek 39 kişilik Ulusal Birliğini oluşturmakla ona toplumun ulusal haklarını korumak için yetkili birimlerle görüşmeler yürütmek, aynı zamanda Azerbay-

can Milli Meclisine ve İran Millet Meclisine seçimleri düzenlemek sorumluluğunu vermiştir[363].

Bildiride, İran ve diğer dünya devletlerine yukarıda belirtilen önerilerin uygulamaya dönüştürülmesinde her türlü propaganda ve gösterilerin yapılacağı, kardeş kanının dökülmesine ve zorakiliğe prim tanınmayacağı yönünde bir uyarı da yer almaktaydı. Merkezi yönetim Azerbaycan ulusunun bu doğal haklarını silah kullanarak engellemeye kalkışırsa Azerbaycan Türkleri kendi çıkarlarını korumak adına diğer yöntemlere başvurmak zorunda kalacak, ulusal özerklik uğrundaki mücadelesini son nefesine kadar savunacaktır. Bildiride bir hususa vurgu da yapılmaktadır: *"Dünyaya duyuruyoruz: yer yüzünde bir topluluk yaşar; bu topluluk kendi haklarını korumak için her türlü savaşımı gerçekleştirmeye söz vermiştir. Bu toplum özgürlük ve demokrasi bayrağını Asya'nın bir köşesinde dalgalandırmaktadır"*[364].

Bildiri metninin Tahran Sovyet Büyükelçiliğine ulaştırılmasına rağmen SSCB Dışişleri Komiserliği Şube Sorumlusu M. Silin, metnin Tahran basınında henüz yayınlamaması konusunda A. Yakubov'u uyarmıştı. Bağırov'un Stalin'le gerçekleştirdiği telefon konuşması ardından A. Yakubov'a metnin tam haliyle Tahran basınında yer alması yetkisi verildi[365]. Öte yandan, bildiri ve Halk Kongresinin onayladığı diğer belgeler Bakü'de tercüme ettirilerek Kremlin dörtlüsüne —Stalin, Molotov, Beriya ve Malenkov'a— gönderildi.

İran Azerbaycanı'nda işlerin rengi değiştikçe Sovyet yönetiminin Pişaverî'nin denetimi konusunda kaygıları da yükselmekteydi. Bazı konularda kendi görüşlerini diretircesine davranışları Sovyetler açısından pek de alışık bir durum değildi. Sovyet istihbarat kayıtları arasında, Pişaverî'nin İran içinde özerk bir Azerbaycan'ın varlığına siyasal açıdan pek olumlu yaklaşmadığı bilgisi bulunmaktadır. O, daha çok Sovyet güvencesini almış Moğolistan örneğinde olduğu gibi bir Azerbaycan Halk Demokratik Cumhuriyetinin oluşturulmasından yana olup, bir sonraki aşamada iki Azerbaycan'ın birleştirilmesini savunmaktaydı. Pişaverî bu görüşlerini açık biçimde ifade etmemiş olmasına ve bölgedeki işler Sovyet programına uygun

[363] *AR MTK*, d. 280, vr. 311-314.
[364] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 101-102.
[365] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 79.

yürütülmesine karşılık, Moskova Pişaverî üzerindeki denetimini pekiştirmek için oğlu Dariyuş Cavat-zade'nin Bakü'de eğitim almasına olanak sağlandı. Dariyuş Cavat-zade küçük olduğundan Bakü'deki amcası ve tıbbi hizmet sorumlusu Mir Halil Cavat-zade yanında kalması kararlaştırıldı. Gelen misafiri dahi iyi ağırlamak adına amcaya Bakü'de Fabritsiyus Sokak, Bina 24'de 63 m² üç odalı bir daire verildi. [Bu girişimleriyle Sovyetler bir anlamda Ortaçağdan kalma güvenlik için rehin tutma uygulamasını da sistemlerine taşıyarak yaşatmış oluyorlardı.][366]

23 Kasım günü Ulusal Birlik toplantısında Azerbaycan Ulusal Meclis seçimlerinin 27 Kasım'da başlayıp 5 gün içinde tamamlanmasına karar verildi. Yeni parlamentonun açılış tarihi olarak 5-6 Aralık günü seçildi. Seçimlerde kullanılacak oy pusulaları ve yetkililer bölgelere gönderildiler. Bölgelerde seçim merkezleri oluşturuldu ve adaylar listesi açıklandı. Tam bu sırada Azerbaycan Ulusal Meclisine seçimlerin durdurulması hakkında Moskova'dan bir karar geldi. Bunun yürütülmekte olan çalışmaya büyük bir darbe vuracağını anlayan Bağırov anında devriyeye girerek Moskova'yı kararından caydırma başarısını gösterebildi. Bağırov raporunda şöyle demekteydi: *"Seçimlerin durdurulması kararının karşısındayım. Rica ediyorum, parlamento seçimlerinin yapılmasına müsaade edesiniz. Sadece parlamentonun açılışını sizlerden gelecek uygun bir tarihe kadar erteletelim. Bu amaçlarımıza da uygun düşmektedir"*[367].

Seçimlerle ilgili Sovyet dairelerinde diplomasi trafiği sürdüğü sırada, partizanlar adını alan fedai birlikleri büyük başarılara imza atmaktaydılar. 17 Kasım'da Namin, 23'de Zencan, 26'da Germi, 27'de Astara ve Bilesuvar ordu, jandarma ve polis birliklerinden arındırıldı. Tebriz'in denetimi ise büsbütün Demokrat Parti'nin eline geçmişti. Azerbaycan şehir ve köylerinde üstlenmiş hükümet güçleri bu durum karşısında hiçbir direniş göstermediler. Kremlin yönetimine sunulan raporunda Bağırov: *"Hava koşullarının ağırlaşması ve başlayan kar ve soğuk partizanların etkinliğini durdurmamaktadır"* – diye başlar ve devam eder: *"Partizanlar sıcak giysilere ve paraya gereksinim duymaktalar. Maddi açıdan bir yolunu bulup onları desteklemek zorundayız. Partizanlar, jandarma üslerini silahlarını bırakmaları ve evlerine dönmeleri konusunda uyarmaktalar.*

[366] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 9.
[367] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 78.

Bu deneme bazı bölgelerde başarılı sonuç vermiştir. Örneğin, Erdebil şehir alay komutanı silahını atarak Tahran'a kaçmıştır. Erdebil partizanların kuşatımındadır. Erdebil'deki askeri garnizon içinde panik havası sürmektedir"[368].

Tebriz İngiliz Başkonsolosu Wall, Azerbaycan'daki gelişmeleri zamanında Tahran'a aktarmayan General Derahşanî'ye aşırı tepkiliydi. Bu yüzden Londra radyosunun Azerbaycan hakkında yanlış açıklamalar gerçekleştirmesinin sorumluluğu ona aitti. Konsolos, İran yönetiminin silahlanmış topluma karşı tepki vermekte çaresiz kaldığını belirtmektedir. O, generale destek için Sovyet Konsolosluğuna başvurmasını önermekteydi. Konsolosa göre, olup bitenler Sovyetlerin etki alanındaki bölgelerde gerçekleştiğinden sorumluluk Rusların üzerine düşmektedir. Derahşanî'nin Tebriz'in önde gelenlerinin destek için İngiliz Başkonsolosluğundan yardım isteyebileceği uyarısına Wall itiraz etmese de elinden hiçbir şeyin gelmediğini söylemekten de çekinmedi.

Irak Başkonsolosu ise yaşananlardan Sovyetler birliğini suçlamaktaydı. Konsolos gayet açık konuşmaktaydı: "*Dünyada yeni bir felakete yol açmak için Ruslar adeta savaş hazırlığı içindeler*". Hatta daha öteye giderek, Rusya'yı yok etmek için Almanlara fırsat tanımadığından dolayı Churchill'e yüklendi. Her halde, İngilizler ve diğer devletler Rusların başına buyruk davranışlarından endişeliydiler[369].

Tebriz Amerikan Başkonsolosu Ebeling, Derahşanî'nin dikkatini Demokrat Partililerce savunulan taleplerin İran Anayasasında yer almadığına çekmekteydi. Ona göre, eğer Azerbaycan'ın anayasayı tanımadan ulusal hak ve özgürlük konusunda bir talebi varsa ve bunu bir oldu bittiye getirmek niyetindeyse, bizce Tahran'la anlaşma masasına oturması daha uygundur. Ebeling, Azerbaycan'daki durumu detaylı biçimde öğrendikten sonra görüşlerini Washington'a aktaracağını belirtti. 24 Kasım tarihli İran Ordu kanalından Tahran Amerikan Büyükelçiliğinin Ebeleng'e gönderdiği telgrafta, Azerbaycan'daki gelişmelerin Amerikan kamuoyunda derin endişelere yol açtığı ve Tebriz'deki durumla ilgili acil rapor göndermesi gerektiği aktarılmaktaydı[370].

---

[368] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 60-62.
[369] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 65.
[370] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 121.

Azerbaycan seçimlerinin başladığı gün Tahran Amerikan Askeri Ataşesi Albay Gawrel B-25-U Amerikan uçağıyla Tebriz'e, yardımcısı Gagarin ise arabayla Kazvin'e geldiler. Molotov'un yetkisiyle Tahran Sovyet konsolosu Kaçalov, misafirler için özel izin çıkartmıştı. Gawrel aynı gün Tümgeneral Glinski ile bir görüşme gerçekleştirdi ve genel durumu tartıştı. Ataşe aynı zamanda General Derahşanî, Bölge Merkezi Karargah Komutanı Verahram ve jandarma birlikleri yetkilisi Hümayun ile de bir araya geldi. Görüşmelerinde, onu üç konu ilgilendirmekteydi:

1. Partizanların elindeki silahlar nereden gelmektedir? Bunda Rusların parmağı var mıdır?
2. Demokrat Parti YK'sı ile partizanlar arasındaki bağlantı nedir?
3. Sovyet Birliği tarafından görevlendirilmiş 10.000 özel eğitimlinin partizanlar arasında faaliyet gösterdiği ne derece doğrudur?

Gawrel'in ilk sorusuna yanıt olarak, partizanların Ruslarca silahlandırıldığına dair elde söylentilerden öte bir bilginin olmadığı açıklandı. İkinci soruya gelince, *Azerbaycan* gazetesinin partizan hayranlığı kanıt olarak gösterilirken, ADP YK'nın bu işbirliğini kesinlikle yalanladığı belirtildi. Sonuncu soruya yanıt olarak, Derahşanî, kendilerinde böyle bir bilginin olmadığını söyledi. Ancak, Amerikalı ataşe için, demokratların neden Tahran'la görüşmeyi denemeden, silaha sarıldıkları konusu çözülmüş değildir. Tebrizli yetkililer için de bu konu bir sırdı. [Öte yandan Amerikalı ataşenin Tebriz'deki soruşturmalarının kokusu Bakü'de çoktan duyulmuştu]. Bağırov, Stalin'e raporunda, Amerikan ilgisini İngiliz işbirliği sonucu partizanlara ve Sovyetlere karşı başlatılacak geniş çaplı bir tahribat hazırlığına yorumlamaktaydı.

Albay Gawrel'in hemen ardından yardımcısı Gagarin'de Kazvin'den Tebriz'e varır varmaz şehirdeki Ermeni piskopos Melik-Tangiyan'la bir görüşme gerçekleştirerek, Azerbaycan'daki durumla ilgili geniş bir bilgi aldı. Gagarin'in gündeminde köylülerin kimden silah aldıkları, Türkiye'ye karşı her hangi bir Rus saldırı hazırlığının olup olmayacağı konuları bulunuyordu. O şunu öğrenmek niyetindeydi: eğer Kars, Ardahan, Van ve Sarıkamış Sovyet Ermenistan'ına birleştirilecek olursa, Ermenilerin buna tepkisi ne olacaktı? Nitekim, Sovyet yönetiminin yurtdışındaki Ermenileri Sovyetler Birliğine göçünü onaylayan fermanı Tebriz'de de büyük yankı uyan-

dırmıştı. Ermeniler büyük gösteriler düzenleyerek bizzat Mareşal Stalin'e teşekkürlerini sunmuşlardı[371].

Gagarin'in ardından Tebriz Amerikan Konsolos yardımcısı Maywa Apric de Melik-Tangiyan'la bir görüşme ayarladı. Apric, bu trafiği şöyle açıklamaktadır: *"Amerikalı yetkilileri özellikle Azerbaycan'daki durum yakından ilgilendirmektedir. Çünkü, onlar Azerbaycan'daki gelişmelerle ilgili doğru ve net bilgilerin peşinde olup, Tahran'daki söylentilere itibar etmemekteler. Tahran sokaklarında Azerbaycan demokratlarının tüccar ve toprak ağalarını gözaltına aldıkları yönünde feryatlar koparmaktalar. Bu da Amerikalıların bizzat Tebriz'e gelmelerine neden olmaktadır. Yapılan incelemeler sonucu bütün bunarın birer yanlış bilgilendirme olduğu anlaşıldı. Amerikan Büyükelçisinin yakınlarda Tebriz'e bir gezisi beklenilmektedir"*[372]. 27 Kasım için geçirilmesi düşünülen Ulusal Meclis seçimlerine Moskova'nın gösterdiği tepki, büyük bir olasılıkla ABD ve İngiltere'nin bölgeyi yakın takipleri altına almalarından kaynaklanmaktaydı.

Tahran İngiliz Ataşesi Paybas General Afrâ ile birlikte İran Askeri Merkez Karargahında Azerbaycan'a karşı hummalı bir hazırlık içindeydi. Yapılan hazırlıklar, İran yaya birliklerinin Azerbaycan'a geçiş izni verilmemesi nedeniyle Hava Kuvvetler komutanı General Hüsrevanî komutasında Tebriz'e 15 askeri uçağın indirilmesi üzerine planlanmaktaydı. Uçakların Tebriz'e inişi engellenirse bu durumda 80 dolu, 100 boş bombayla şehir vurulacak ve Merivan'da iniş yapılacaktır[373]. Tudehliler, planın içeriğini Sovyet istihbarat çalışanlarına aktarmakta gecikmediler. Nitekim, operasyona Behmenniya ve diğer iki Tudehçi de katılmaktaydı. Alınan istihbarat kayıtları arasında Askeri bakan Riyazî'nin General Ahmedî'yi Tebriz'e gönderip ceza işlemlerini başlatacağına dair bilgi de bulunmaktaydı.

Kasım'ın son haftasıydı. Tahran büyük endişeye gömülmüştü. Azerbaycan olayları Meclistekilerin uykusunu kaçırmıştı. Oturum oldu olmadı, milletvekilleri mecliste bir araya gelip Azerbaycan'daki durumu ve yönetimin çalışmalarını tartışmaktaydılar. Sağduyuluları hükümet karşıtı eleştirilerde bulunup Azerbaycan sorununda barışçıl yöntemlere baş vurulmasından yana görüş belirtmekteydiler. 18 Kasım'da Doktor Şafak, 20'de Ferman Fermanian ve meclisin ol-

[371] Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Ek Bölüm.
[372] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 160; d. 90, vr. 144-145, 189-190.
[373] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 88.

mazsa olmazlarından Seyit Ziyaeddin birer kapsamlı söylem gerçekleştirdiler. Doktor Şafak söylevinde ADP yöneticilerinden bazılarını yakından tanıdığını, hepsinin birer yurtsever olduğunu ve ülke çıkarları aleyhinde hareket etmeyeceklerini belirtti. Buna karşılık *"ötekileri hakkında bir bilgim bulunmamaktadır ve nasıl ortaya çıktıklarını ve ne istediklerini de bilmiyorum. Onların şimdi söylemekte oldukları şarkı ülke karşıtı bir içerik taşımaktadır"*[374]. Doktor Şafak, bazı konularda Azerbaycan'dakiler yönetimden memnun değiller, ona bakılırsa buradaki sorunlar ülkenin diğer eyaletlerinde de mevcuttur. Ancak bu sorunlar ülkenin parçalanmasına yol açmamalıdır. Doktor Şafak, Azerbaycan sorununun Sovyet-İran ilişkileri kapsamında değerlendirilmesi gerektiği zorunluluğuna dikkat çekerek şöyle dedi: *"Biz, Sovyet Rusya ile dostane ilişkilerimizi korumalı ve ekonomik, sosyal, kültürel, kısaca bütün alanlarda temaslarımızı artırmalıyız. Kaç aydan beridir İran'da Sovyet Büyükelçisi bulunmamaktadır, sorunlar üst üste birikmiştir. Belki de başta başbakan olmakla Sovyet Rusya'sını bir ziyaret gerekmektedir. Neden, sorunu başka mecraya çekmeye çalışıyoruz. Oysa, Çekoslovakya lideri Baneş, Fransa Devlet Başkanı de Gaulle'ün ve diğer ülkelerin yetkililerinin sorunlarını tartışmak için Moskova'yı tercih ettiklerini biliyoruz"*[375]. Doktor Şafak San-Franchesko konferansının katılımcılarından olup, yeni dünyada SSCB'nin her geçen gün artan nüfusunun farkındaydı. Bu yüzden o, meclisin acilen kapalı bir oturum yapmasını ve Sovyetlerle ilişkilerin geleceğinin enine boyuna tartışılmasını önermekteydi. Doktorun konuşması ertesi sabah neredeyse bütün Tahran gazetelerinin manşetlerindeydi.

Seyit Ziyaeddin ve Sıggetü'l-İslam, Azerbaycan'dan sürgün edilmiş din adamı Vaiz ve bir grup Azerbaycanlıyı tahrik ederek 20 Kasım günü yapılması gereken parlamento toplantısının önünde toplanmalarını sağladılar. Güruh, milletvekilleri önünde konuşarak yabancı işgaline ve ayaklanmacılara karşı İran halkını birliğe çağırdılar. Konuşmanın uyandırdığı etki bazı milletvekilleri ile bir kısım basın mensubunun göz yaşlarını tutamamasına neden oldu. Ertesi gün *Keyhan* gazetesi yaşanan sahneyi manşetlerine taşıyarak man-

[374] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 6.
[375] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 7.

zarayı *"Parlamentoda Olanlar Bütün Azerbaycan Halkının Feryat Ettiğini Gösterir"* başlığıyla duyurdu[376].

Meclisin 20 Kasım oturumunda Azerbaycan milletvekili ve büyük mülk sahibi Ferman Fermanian, Sadr kabinesinin siyasetini ve Seyit Ziyaeddin'in demokrasi karşıtı tutumunu ağır biçimde eleştirerek, Azerbaycan'ın taleplerini de savunan bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmacı, 1941 olaylarından beri hiçbir hükümetin Azerbaycan sorunuyla ilgilenmediğini belirtti. O, Sadr hükümeti döneminde bu sorunu birkaç kez siyasal platforma taşıdığını, ancak ciddiye alınmadığına dikkat çekti. 19 Kasım gününden itibaren Tahran ile Tebriz arasında telsiz bağlantısı sağlanmıştır. Maalesef, böyle bir irtibat şimdiye kadar sağlanmamıştır. Seyit Ziyaeddin, müdahalede bulunarak sorunun Sovyetlerden kaynaklandığını söyledi. Bunun üzerine Fermanian yüzünü muhatabına çevirerek: *"Sizin Sovyetlerle alıp veremediğiniz nedir? Neden ortamı bulandırıyorsunuz? Neden, iftirada bulunuyorsunuz? Neden, bu tarz davranışlar sergiliyorsunuz"*. Seyit Ziyaeddin'in *"ne o, zorunuza mı gidiyor"* sözleri üzerine iyice çılgına dönen Fermanian *"madem bilmek istersiniz o halde kimin zoruna gittiğini söyleyeyim: elinde kocaman bavulu ile belli belirsiz geziler yapıp duran zatı muhteremin"* diyerek lafı gediğine oturtmasını bildi[377]. Ardından konuşmasını sürdüren Fermanian: hükümetlerin açık ve önünü gören politikaları olmalıdır. Orduyla toplum terbiye edilmez, askerin kendi görevi bulunmaktadır. Bütün dünyada ordu ile polis ve jandarmanın görevleri ayrılmaktadır. Bu askerler bu toplumun evladıdır. Onlara, toplum huzurunu kaçıran sorunların çözümü havale edilemez. Söz konusu olan kendi evimizin içidir. Bunun için birleşmeli ve bölünmelere prim tanımamalıyız. Fermanian, bu sözleriyle Azerbaycan milletvekillerine karşı geniş kampanya başlatan Tahran gazetelerine gönderilmede bulunmaktaydı. Nitekim, gazete *Behtar*, sözde Tebriz'den Tahran'a gelen bir şahsın tutuklandığını ve üzerinden demokratlar adına İpekçian ile Fermanian'a yazılmış mektuplar bulunduğunu haber yapmıştı.

Fermanian'ın konuşmasından sonra yanıt hakkının doğduğunu söyleyen Seyit Ziyaeddin kısa bir açıklamada bulundu. Ardından,

---

[376] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 89.

[377] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 8. Gerçekten de Seyit Ziyaeddin'in İngilizlerin en favorisi olduğuna ilişkin Batı kaynaklarında ciddi bilgiler bulunmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Elm, *Oil, Power and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath*, New-York: Syracuse University Pres 1992, ilgili kısımlar.

milletvekillerinden gelen baskı üzerine Başbakan Hakimî bir konuşma gerçekleştirdi. O, bir takım grupların beyinsizliği yüzünden 3 ila 4. ostanlardan tasvip edilmeyen olayların yaşandığını belirtti. Yaşananlar, Azerbaycanlı kardeşlerimize yakışmamaktadır. Hükümet, hiçbir ülke vatandaşına kendi isteklerini yönetime ve meclise ultimatom çeker gibi söyleme hakkı veremez. Bazı kimseler kötü niyetli davranışlarıyla ülke kimliği ve şerefine gölge düşürmekteler. Bunlar gerekli cezayı alacaklardır. Hükümet, meclis desteğini arkasına alarak ülke genelinde gerekli önlemleri ve yasal işlemleri başlatacaktır. Azerbaycanlı kardeşlerimiz ülkenin varlığını ve dirayetini her zaman yüce tutmayı kendilerine şeref edinmişlerdir. Şimdi de, onlar kendi dost ve kardeş ellerini hükümetin başı olarak bana, kendi dostlarına ve kardeşlerine uzatacaklardır[378].

Hakimi klasik siyasal deneyimlerine dayanarak Azerbaycan sorunu için daha fazla ordu, polis ve jandarmaya, bir ölçüde de diplomasiye başvurmaktaydı. 17'den 23'e Kasım'a kadar hemen hemen her gün İçişleri Bakan yardımcısı Feridunî, Merkezi Karargah Komutanı Arfâ ve Polis Birlikleri sorumlusu Zarranî Tebriz hükümet yetkilileriyle bağlantılar kurarak "ayaklanmacılara" karşı ciddi tepki verilmesini, en son ana kadar direnmelerini istemekteydiler. Yetkileri Tahran'la sınırlı kalan hükümet başkentteki birkaç Demokrat partiliyi gözaltına aldı. Tebriz'e gidecek birliklerin önünün açılması için Dışişleri Bakan Yardımcısı Humayun 20 Kasım günü Sovyet temsilcisiyle bir araya geldi[379]. İran'ın Moskova, Londra ve Washington elçiliklerine gerekli talimatlar gönderildi. Londra radyosuna dayanan *Ettelat* gazetesi İran Washington Büyükelçisi Hüseyin Alâ'nın 20 Kasım günü Dışişleri Bakanı J. Byrnes'le görüştüğünü haber vermekteydi. Görüşmede elçi, Azerbaycan'daki olaylara İran'da yabancı birliklerinin mevcutluğu, Kafkas sınırının açık olması ve sınır korumasının olmaması yüzünden müdahale edilemediğinden yakınmıştı. O, konuyla ilgili müttefiklerin gereken önemleri alacağından ve Moskova'nın sorunu çözecek adımlar atacağından umutlu olduğunu belirtmişti. Gerekli önemlerin alınmasında ABD'nin Moskova'yı uyarabileceğine de dikkat çeken elçi, uluslararası sorumlulukların paylaşımı açısından İran'ın bir sıçrama nokrası olacağına da değinmiştir. J. Byrnes yanıtında "*İran sorunuyla ilişkili*

[378] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 11.
[379] *Mehr-e İran*, 21 Kasım 1945.

Tahran Amerikan elçiliğinden gereken yanıt alınmadan bir karar vermesinin zor olacağını" belirtmekle yetindi[380].

Azerbaycan'daki gelişmelerin hemen ardından İran'ın Moskova Büyükelçisi Macit Ahî'nin isteği üzerine Molotov onu kabul ederek, Sovyetler Birliğinin İran'ın devlet haklarına ve kimliğine saygılı olduğunu belirterek, elçiyi yatıştırmaya çalışmıştır.

20 Kasım günü Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin, Londra İran Büyükelçisi Seyit Hasan Tagi-zade'yle bir görüşme düzenledi. Görüşme sonrası yaptığı basın toplantısında Tagi-zade şunları söylemişti: "*Biz kendi ülkemizde kendi ordumuzu rahat dolaştırma yetkisinden mahrumuz*"[381]. 21 Kasım Reuters Ajansı, E. Bevin'in İngiltere Senatosu'nda yaptığı konuşmayı yayınlayarak, Britanya'nın ordularını aşamalı olarak İran'dan çekilebileceği bilgisini duyurdu. Senato üyelerinin sorularını yanıtlayan bakan, Azerbaycan sorunuyla ilgili özerklik peşinde olan siyasi bir topluluğun kuzeyde etkinliğini artırdığını belirtti. Grup, silahlı direnişe geçmiştir. Öte yandan bölge Sovyet etki alanında kaldığından İran yönetimi olup bitenlere seyirci kalmaktadır[382]. Meclisin 24 Kasım oturumunda Dışişleri Bakan Yardımcısı Humayun, 25'de ise İçişleri Bakanı Fehimî, Azerbaycan sorunu üzerine birer konuşma yaptılar.

Kabine üyeleri eski başbakan M. Bayat'ın Azerbaycan'a vali atanmasını adeta bir şans olarak değerlendirdiler. Ancak, Bayat, Sovyet cephesinden atamasına ilişkin bir tepkinin gelmemesine karşılık görev başında yer almaya acele etmemekte, olayların durulmasını ve "*Azerbaycan üzerindeki sis perdesinin*" kalkmasını beklemekteydi[383].

Öte yandan, Tahran'da Azerbaycan karşıtı kampanya bir türlü dinmek bilmiyordu. 21 Kasım günü Seyit yanlıları bir grup din adamını toplayarak Azerbaycan eşkıyalarını lanetlemelerini istemişlerdi. Ancak, başbakanın olaya el koyması üzerine bu aforoz işlemi gerçekleşmedi. Hıncını alamayan Seyit Ziyaeddin yanlıları aynı gün içinde ticaret odasının gösterisine katılmaları için Tahran tacirlerine davetiyeler dağıtmaya başladılar. Bu defa amaca ulaşıldıysa da istenen gerçekleşmedi; tüccarlar Seyitçilerin Azerbaycan karşıtı

[380] *Ettelat*, 21 Kasım 1945.
[381] *Bahtar*, 21 Kasım 1945.
[382] *İran*, 22 Kasım 1945.
[383] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 15.

söylemlerine meydan vermediler. Büyük tacirlerden Bozorkniya, işadamlarını siyasetin dışında tutmaları gerektiğini söyledi. 22 Kasım'da Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi de benzer bir gösteri düzenledi. Katılımcı öğrenciler, hükümete, ayaklanmacılara karşı ciddi ölçü alınması çağrısı yaptılar. Çığırtkanlıklarını biraz daha öteye götürerek gerekirse gönüllü olabileceklerini duyurdular. Benzer çağrılar *Ettelat* ve diğer resmi yayınların manşetlerinden hiç düşmezdi. Gazete *İran Ma*, hukuk fakültesi gösterisinin Azerbaycan Türklerine karşı nefret kusan bir bakan oğlunun düzenlediğini aktarmaktaydı. Diğer yandan, Askeri bakan Riyazî ve Merkezi Karargah komutanı Arfâ, başbakana Tudeh ve Demokratlara karşı saldırıya geçmesi konusunda baskı yapmaktaydılar. Hâkimü'l-Mülk de bu yöntemi kabullenmek eğilimindeydi. Tahran yönetimi gittikçe fanatikleşiyordu; sokaklarda Türkçe konuşanlar durduruluyor, üzerleri aranılıyordu. Yabancılar gerekli kimlik belgelerini üzerlerinde taşımaları konusunda gazeteler aracılığıyla uyarılmışlardı[384].

Resmi ve Seyit yanlısı basın Azerbaycan hakkında ağza alınmayacak şeyler yazmaktaydı. *Ettelat*'ta şu tarz açıklamaları sayfalarından düşürmezdi: onlar [Demokratlar – C.H.], demokrat maskesi altında dolaşırlar, ancak "*İranlılar ve dünya onların iki yüzlülüğünü onlar bu adı edinmeden önce biliyordu*". Ve saldırı devam ediyor: "*Eğer, hükümet Azerbaycan halkına destek için gönüllülerin toplanmasını gerek görürse, bütün vatanseverler, gençler, kadın-erkek eli silah tutan herkes Azerbaycanlı kardeşlerine destek için Azerbaycan'a akın eder*"[385].

Seda-ye İran, *Bahtar*, *İran-e Nou*, *Keşvar*, *Sergüzeşt*, *Arzu*, *Nesim-i Sabah*, *Nida-i Adalet*, *Kuşeş*, *Setare*, *Kisra*, *Mihan* ve daha niceleri Demokrat Partini Azerbaycan'ı İran'dan ayırmakla suçlamakta, bu akımı toplumca desteklemeyen bir grup çeteye mal etmekteydi. Bu yayınlar, İran'ın içişlerine müdahale ettiği için Sov-

---

[384] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 89-90.

[385] *Ettelat*, 20 Kasım 1945. Oysa, *Ettelat*'ın sözünü ettiği İran yurtseverlerinin, gençlerinin, kadın ve erkeklerinin yaşam öyküsünü bir Amerikalı yazar özetle şöyle aktarır: Yaşam, on binlerce İranlı için bambaşkaydı. Adeta ilkelliğin doruğunda yaşıyorlardı. Dükkanlar, sinemalar, otobüsler, yaşama dair diğer konforlar onların çok uzağındaydı. İran topraklarının kaynakları İngiliz-İran kasalarına akarken, ülke semaları bu zenginliği hatırlatırcasına sülfit dumanı ile kaskatıydı. Üzerine "İranlılar İçin Değildir" yazılı çeşmeler [birer utanç duvarlarıydı]. Yoksulluk bıçak gibi kesiyordu. Bkz. S. Kinzer, *All the Shahs Men. An American Coup and the Rotts of Middle East Terror*, 2003, IV. Bölümün ilgili kısımları.

yetleri suçlamaktaydılar. Ancak, bu gazeteler habercilikten daha çok birer dedikodu kaynağıydılar. Örnek için *Sergüzeşt*'in 22 Kasım sayısında çıkan bir haberi hatırlatmak yerindedir: Miyane Demokrat Partisince ele geçirildikten sonra, yani 19 Kasım günü İran'ın saygın 14 ismi bu eşkıyalarca şehir meydanında kurşuna dizilmiştir[386]. Gazete *Bahtar*, hükümeti Azerbaycan'la ilgili bilgileri gizlemekle ve Sovyetlere bağımlı kalmakla suçlamaktaydı. Gazete 21 Kasım sayısında General Derahşanî'nin "eğer bugün akşama değin destek gelmez ise Azerbaycan'da güvenliğin korunmasına ilişkin bana ait sorumluluklarımdan el çekmek zorunda kalacağım" sözde Tebriz telgrafını yayınlamıştı[387]. *İran Ma*, SSCB'yi [pek de yanlış olmayacak bir benzetmeyle] Çarlık Rusyası ve Faşist Almanya ile kıyaslamaktaydı. Azerbaycan olayları başladıktan sonra gazete adını siyah bir çerçeve içine almıştı. Gazete buna gereksinim olarak: "*Azerbaycan'da kardeşlerimizin kanı aktığı sürece İran Ma yasını bu biçimde simgeleyecektir*" açıklamasını yapmaktadır[388]. *Nesim-i Sabah* bir adım daha öteye giderek, Azerbaycan olayları patlak vermeden önce parmak ısırtacak bir habere yer vermişti: sözde Pişaverî gizlice Bakü'ye giderek oradan 15 karşıtını kurşuna dizmek emri almıştır. Diğer yandan gazete gelişmelerle ilgili Moskova Büyükelçisi Ahî'ye yüklenmekteydi: "*Ahî kendi beceriksizliğini son birkaç ayda daha iyi kanıtladı. Elçi zaman kaybedilmeden görevinden azledilmelidir*". Gazete, Moskova'ya bir İran heyetinin gönderilmesini ve belirsizliğini koruyan sorunların biran önce giderilmesini talep etmekteydi[389]. Başta *Setare* olmak üzere diğer gazeteler 23 Kasım manşetlerini Tahran Konferansının İran'la ilgili açıklamalarına ayırmışlardı[390]. Amaç, Sovyetlerin Tahran temsilcilerine bir şeyleri hatırlatmaktı. Gazeteler, Tahran Sovyet görevlilerini Stalin ve Molotov'un sözlerine taparcasına itibar etmekle Birleşmiş Milletleri ise umursamamakla suçlamaktadır. Basına göre, Büyükelçi Smirnov döneminde Sovyet asker ve yetkilileri kendilerine çeki düzen vermekteydi, ya şimdi? Gazeteler, Londra radyosuna gön-

[386] *Sergüzeşt*, 22 Kasım 1945.
[387] *Bahtar*, 21 Kasım 1945.
[388] *İran-e Nou*, 22 Kasım 1945.
[389] *Nesem-e Sabah*, 18 Kasım 1945.
[390] Bu da gazetelerin aynı kaynaktan, Fermanian'ın sözleriyle "bavulu dolu vatansever" Seyit Ziyaeddin'den beslendiğini göstermektedir. Nitekim, yukarıda adı geçen gazetelerin tamamı ona aitti.

dermede bulunarak Rus yük arabalarının durmadan Azerbaycan'a silah ve mühimmat taşıdığından söz etmekteler[391]. Bu türden haberlerin sadece Tahran basınına özgü olduğu söylenilemez, sorunun bir de Sovyet ayağına bakılmalıdır. *İzvestiya* gazetesi 20 Kasım 1945 sayısında Sovyetlere yapılan suçlamaları tekzip ederek, son günlere değin İran Azerbaycanı toplumunun okulsuz, eğitimsiz, kendi dilinden kitap ve okula mahrum bırakıldığını ortaya atarak, bu alanda Demokrat Partinin kazandığı başarılara değinmektedir. Gazeteye göre, Londra radyosu "*ayrılıkçı ayaklanma*" ve "*silah yüklü Rus arabaları*" gibi temelsiz haberlerle dikkatleri Filistin, Mısır ve Endonezya sorunlarından yayındırmak amacı gütmektedir. Gazete, Londra radyosunun Azerbaycan'daki hukuk ve demokrasi savaşını çarpıtmakla itham etmektedir. Kasım'ın son on günü boyunca hemen hemen her gün *İzvestiya* ve *Pravda* Kuzey İran'da Azerbaycanlılara karşı sürdürülen baskı rejimini sayfalarından hiç eksik etmediler.

Tahran'da yayınlanan *Necât-e İrân*, *Azâdegân*, *Dâd*, *İrân-e Mâ*, *Keyhân*, *Dâriyâ*, *Egdâm* ve diğer gazetelerin hedefinde ise hükümet yer almaktaydı. *Necat-e İran*'da yayınlanan bir yazıda şöyle denilmektedir: "*Bir çokları Azerbaycan Demokrat Partilileri "eşkıya" olarak tanımlamakta ve ona göre saldırmaktalar. Devlet Bakanı Hidayetî, meclisteki konuşmasında, olanların akli yetersizlikten kaynaklandığını söylemiştir. Ancak, şunu bir türlü belirtmiyorlar,* [bu akılsızlık da] *Sadr ve onun yandaşlarının veya şimdiki bakanların akli yetersizliğinin ürünü değil mi? Bizce, toplumu top ve tüfekle yönetmek artık mümkün değildir*"[392]. Gazete, Başbakan Hakimî'yi, Sovyet-İran ilişkilerini onarmak adına bir adım bile atmamakla itham etmekteydi. Hakimü'l-Mülk'e çağrıda bulunan gazete *Necaţ-e İran* şöyle demekteydi: "*Sayın başkan, malumunuz, daha Sadr döneminde İran'ın Moskova Büyükelçisi hükümeti uyarmaktaydı: eğer hükümet bu tür siyasetini sürdürecek olursa, onun bir elçi gibi Moskova'da kalmasının pek önemi bulunmamaktadır*"[393].

20 Kasım'da Tahran Üniversitesi öğretim üyesi Melikü'ş-Şuara Bahar'ın *İran-e Ma* gazetesinde kapsamlı bir makalesi yayınlandı. Makale, Hakimü'l-Mülke hitaben ülkede demokrasi adına acil bir

[391] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 20.
[392] *Necat-e İran*, 20 Kasım 1945.
[393] *Necat-e İran*, 21 Kasım 1945.

takım reformların yapılmasını, olağanüstü hal uygulamasını kaldırmasını, partilerin siyasal kulüpler kurmasını, basında sansürün kaldırılmasını, bir diplomasisi heyetinin Moskova'ya gönderilmesini, devlet kademesinde acil önlemlerin alınmasını istemekteydi. Azerbaycan sorununa gelince, Bahar, halka karşı güç kullanılmasının tasvip edilmesi zor bir durum olacağına ve barışçıl yolların denenmesi gerektiğine dikkat çekmekteydi[394]. *Keyhan* gazetesi, Hiyabanî ayaklanmasında gercilerin toplumda saygınlığı bulunan Mustoiü'l-Memalik ve Muşiri'd-devle'den nasıl yararlandıklarını örnek vererek, şimdi de Hakimü'l-Mülk'ten öyle yararlandığını açıklamaktaydı. Gzeteye göre, *"Azerbaycan'da Hiyabanî, Gilan'da ise Küçük Han'ın ayaklanmalarını bu saygın insanların eliyle bastırdılar. Amaçlarına ulaşınca da görevlerine son verdiler. Gericiler, Hakimü'l-Mülk'e aynı davranışı sergilemekteler"*[395].

Meclis ve basında Hakimü'l-Mülk karşıtı itirazlar her geçen gün artmaktaydı. Politik çevreler başbakan adayı arayışındaydılar. Kulislerde Ahmet Kavam'ın, Ali Mensur'un ve General Emir Ahmedî'nin adları dolaşmaktaydı. Muhammed Musaddık Meclisteki konuşmalarında, Hakimî ve kabinesini iktidarsızlıkla yargılamaktaydı. Onlar kurtuluşu Bewin ve Byrnes'in Sovyetlere karşı yapacağı baskıda aramakla İran demokrasisini boğmayı umut etmekteler – diyordu Musaddık. O, parlamentonun seçimlerin ertelenmesine ilişkin yasayı bir an önce iptal etmesini, geniş tabanlı bir hükümetin oluşturulmasını önermekteydi[396]. Meclisteki bir diğer kesim ise petrol anlaşmalarına getirilen yasağın kaldırılmasından yanaydılar.

Parlamentonun olası 27 Kasım oturumu gerçekleşmedi. Başbakanlık, milletvekillerine bir açıklamada bulunamayacağını ve ek

---

[394] *İran-e Ma*, 20 Kasım 1945.

[395] *Keyhan*, 22 Kasım 1945.

[396] Muhammed Musaddık, İran tarihinde eşine az rastlanılan popüler bir siyaset ve devlet adamıydı. Kendisi Kaçar soyundan gelmekte ve İran'da Türk kimliğini paylaşan son devlet başkanı olarak tanınmaktadır. 1951-1953 yılları arası başbakanlık yapmış, ancak İngiliz-ABD darbesiyle görevinden alınmıştır. Musaddık dönemi olaylarının perde arkası hâlâ sır konusudur. Özellikle, Musaddık'a karşı CIA darbe planı hâlâ gizli servis arşivlerinde korunmaktadır. Planın bazı başlıkları New Times'in 16 Nisan 2000 sayısında yer alsa da, burada aktarılanlar kesin bir görüş belirtmeye olanaklı gözükmemektedir. Buna karşılık, Musaddık adı Batı tarihçiliğinde en fazla dikkat çeken isim olmuş, hakkında ciltler dolusu eserler yazılmıştır. İranlılar açısında Musaddık adının "kutsallaşması", onun ulusçu politikası ve İran petrollerini millileştirmesidir. Geniş bilgi için bkz. Ferhat Dida, *Mohammad Mossadegh: A Political Biography*, London: Croom Helm 1986.

süreye gereksinim duyduğunu belirtti. Milletvekillerinden Ferhûdî, Meclis Başkanlığı aracılığıyla hükümete bir önerge göndererek, Sovyetlerin kuzeye gidecek İran birliklerine neden izin verilmediğinin açıklanması talebinde bulunmuştu. Önergede, Sovyet yetkililerinin engelleme girişiminin üçlü antlaşmanın dördüncü maddesine aykırı olduğu da hatırlatılmaktadır.

Aynı gün, Başbakan Hakimü'l-Mülk, Tahran Sovyet Büyükelçiliği görevini vekaleten yürüten Ahat Yakupov'la bir görüşme de bulundu. Görüşme sırasında başbakan, İran birliklerinin kuzeye bırakılmasına karşılık, kendi politikalarında Sovyetler Birliği çıkarlarını koruyacağı vaadinde bulundu[397]. Aldığı olumsuz yanıt üzerine, Hakimü'l-Mülk kendisine istifa yolunun gözüktüğünü söylemekle yetindi.

Ulusal Meclise yapılan seçimlerin ikinci gününde yeni vali Murtaza Bayat 28 Kasım tarihinde kendisine eşlik eden beş yetkiliyle birlikte "Daglas" uçağıyla Tebriz'e indi. Konuyla ilgili Azerbaycan SSC KGB başkanı S. Yemelyanov, Bağırov'a şunları aktarmaktaydı: *"Gelen beş konuk arasında güvenilir bir adamımız bulunuyor, kendisiyle 29 Kasım günü için bir görüşmemiz olacaktır"*[398].

A. Atakişiyev'in Tebriz'den aktardığı bilgide şöyle denilmektedir: Bayat, bizim güvenilir adamımızla baş başa bir görüşmede bulundu. Uzlaşmadan yana gözükmekte, Demokrat Partili yetkililerle görüşeceğini ve onların taleplerini öğreneceğini söylemektedir. Bayat, çıkacak sonucu bizzat şaha ve hükümete rapor edeceğini belirtti. Ayrıca, Bayat, SSCB ile ilişkilerin bozulmasında Said ve Sadr hükümetlerinin çalışmalarını eleştirdi ve Başbakan Hakimü'l-Mülk ise Hajir ve Fehimî gibi Sovyet karşıtı isimleri kabineye almakla suçladı. Bayat, kendisini de işin içine katarak şahın ve etkili çevrelerin çözüm yolunu SSCB ile köklü ve güvenilir ilişkilerde aradığını da belirtmekten kaçınmadı[399].

Bayat, 1 Aralık günü SSCB Başkonsolosluğuna gelerek, Başkonsolos Kransn ile görüş alış verişinde bulundu. Bayat, Demokrat Parti yetkilileriyle direk temastan yana olduğunu belirterek partinin Azerbaycan'la ilişkili ileri sürdüğü sorunları bağımsız, olmadı hükümetle bizzat görüşmelerde bulunarak çözmek istediğini, hükümetin de bazı konularda geri adım atmaktan yana olduğunu açıkladı.

---

[397] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 120.
[398] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 96, vr. 122.
[399] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 1.

Tebriz şehri Yeni Belediye Başkanı Ruşenî Pişaverî'yi arayarak valinin görüşme isteğini iletmişti. Ancak, etik olarak bir parti liderinin valinin davetine katılmasının doğru olmadığını belirten Pişaverî, görüşmeye de hayır dememiştir. Bayat, konsolosluk aracılığıyla görüşmenin yapılmasına olanak tanınmasını rica etti. Krasn, diplomatik sorumluluklarını hatırlatarak ricayı geri çevirdi. Görüşmenin kapanışında Bayat, hükümetinin Azerbaycan sorununun çözümünde ve Sovyet – İran ilişkilerinin onarılmasında ona geniş yetkiler verdiğini belirtmekle yetindi[400].

2 Aralık günü, uzun süre valilik görevini vekaleten yürüten Tebriz Mali İşler sorumlusu Devletşahî, Demokrat Parti YK binasına gelerek, Bayat adından Pişaverî'nin hangi koşullarda görüşmek istediğini ve şartlarının neler olduğunu soruşturdu. Pişaverî, hiçbir partiye mensup olmayan ve toplumun büyük saygısını kazanmış Tebriz asilzadelerinden Sirac Emir Zekaü'd-devle'nin evinde görüşebilecekleri yanıtında bulundu. Bayat, Rafii aracılığıyla randevu yeri olarak belirtilen adresi onayladığını aktardı.

Pişaverî-Rafii ile Bayat-Devletşahî arasında görüşme 3 Aralık'ta gerçekleşti. Bağırov Stalin, Molotov, Beriya ve Malenkov adına yazdığı raporunda şöyle demektedir: *"Bir takım ilginç noktaları göz önüne alarak Bayat ile Pişaverî arasında yapılan görüşmelere ilişkin Tebriz'den alınan telgrafı olduğu gibi aktarıyorum: "Görüşme 2 saat sürdü. Karşılıklı saygı gösterisi ve genel sohbetin ardından, Bayat Pişaverî'ye Azerbaycan Demokratlarının İran yönetiminden talepleri konusunu masaya yatırması ricasında bulundu. Pişaverî, basında yer alan Azerbaycan Halk Kongresi karar ve bildirilerine ilişkin geniş bir açıklamada bulundu". Bayat, ileri sürülen sorunların çözümünde yetkili olduğunu, anlaşılması güç konularda ise Tahran'a baş vurabileceğini hatırlattı. Bayat, Pişaverî'nin Azerbaycan'ın özerklik, kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarına ilişkin parti taleplerini kabul ettiğini belirterek sorunun çözümünde demokratların barış yolunu denemelerini ve kargaşaya meydan vermemelerini istedi. Bayat, encümenlerin oluşturulması ve Türk dili kullanımında hiçbir sorun görmediğini vurguladı. Bu sorunu kendisi de çözümleyebilir. Ancak, özerklik konusunun pek net olmadığını ve anayasaya uygun düşmediğini aktardı.*

[400] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 145-146.

Pişaverî, Azerbaycan ulusunun özerklik isteğinden vazgeçmeyeceğini ve bu konuda geri adım atmayacağını bildirdi. Hükümet, şu ana kadar yaptığı gibi zor kullanacak olursa, toplumun son nefesine kadar haklarını savunacağını hatırlattı. Pişaverî kelimesi kelimesine şunları söyledi: "Biz, özerklik taleplerimizin barış yoluyla çözülmesinden yanayız. Yok eğer aksini düşünüyorsanız, o zaman sizin karşınızda bir seçenek bulunmaktadır: Azerbaycan toplumunu kökten yok etmek. Ben sizin için ikinci bir yol göremiyorum" Pişaverî, ayrıca 2-3 Aralık günü Muharrem taziyeleri dolayısıyla camilere akın eden masum vatandaşlara İran askeri birlikleri makineli tüfeklerden ateş açıldığına ilişkin Tebriz'de gerçekleşen yeni olayları da aktardı.

Bayat, bu tür emirlerin merkezden yapılmadığı konusunda Pişaverî'yi inandırmaya ve görüşmenin samimi havasının bozulmamasına çalıştı. Bir ara Bayat ve Devletşahî laf arasında olası bir özerklik sonucunda Azerbaycan'ın SSCB ile birleşebileceği konusuna değindilerse de, Pişaverî'nin olumsuz yanıtı üzerine şakayı kapattılar"[401].

Tebriz'deki Sovyet yetkilileri, Bayat'ın "dostluk" ve "barış" mesajları vererek Demokrat Partili yetkilileri oyaladığını ve zamana oynadığını düşünüyorlardı. Nitekim, ayrılırken Bayat, bir daha görüşmek isteğinde olduğunu Pişaverî'ye aktarmıştı. Sovyet yetkilileri Pişaverî'ye tekrar görüşmeyi kabul etmesini, ancak Demokrat Parti ve Halk Kongresinin kararlarını savunmasını söylediler.

Tebriz'deki seçimler 3 Aralık'ta, diğer bölgelerde ise biraz daha geç tamamlandı. En yüksek oyu S. C. Pişaverî – 23.500, ardından M. Biriya – 23.333'le almıştı. Ardından Kiyamî, Padegan, Doktor Cavit, Rafii, Şebüsterî, İlhamî, Nikçu, İpekçian, Maşinçi, Azimî diğerleri Azerbaycan Ulusal Meclisindeki yerlerini garantiye aldılar. Meclis seçimlerine ayrılan süre 1943 sonuncu İran parlamentosuna ayrılan seçim süresinden az olsa da, seçimlere katılma oranı 2,5 defa yüksekti. İran tarihinde ilk kez kadınlar oy kullandılar. Sadece Tebriz'de 3172 kadın oylamaya katılmıştı[402]. Seçim heyecanı eyaletlere de yansımıştı. Erdebil'de Hasan Cevdet 15.825, Mehmet Celilî 13.375, Hacı Tagi Vahab-zade 12.660, Macit Han Hüsrevanî 12.597 oy toplamışlardı. Astara'dan Demokrat Parti yetkilisi

[401] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 149-151.
[402] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 181.

Zamanî, Namine'den öğretmen Kutsî, Bilesuvar'dan toprak ağası Nusret Bey Şahinî, Meşkin'den Doktor Rafi-zade, Germi'den Nunakeranî Azerbaycan Ulusal Meclisine seçilmişlerdi[403]. Azerbaycan geneli meclise kendi milletvekillerini göndermeyi başarmıştı. Genelde 100 sandalyenin bulunduğu mecliste 95 milletvekili adaylığını belgelemişti. İran Meclis seçimleriyle kıyaslama da oy verme işlemlerinin daha demokrat yapıldığı söylenilebilir. Demokrat Parti başkanı Pişaverî seçime ilişkin partililere çağrısında şöyle der: *"Ulusal Parlamento – bizim benliğimizdir, biz benliğimizin kirletilmesine fırsat vermeyiz. Demokrat Partili olmayanlarda seçilmeliler. Bunun hiçbir zararı yoktur; yeter ki, bu seçim demokratik kurallara göre yapılsın. Toplumun elini bağlayamayız. Siz yolunuzun emin ve amacınızın kutsal olduğunu anlayın. Toplum, kendinizi benliğinizle onlara adadığınızı görsün; onun yegane hizmetçileri sizlersiniz"*[404].

Azerbaycan Ulusal Meclisinin ilk oturumunun açılması için Moskova'nın gerekli izninin alınması şarttı. Konuyla ilgili, Bağırov, 2 Aralık günü yapılması gereken toplantıda Tebriz'in isteklerini Kremlin dörtlüsüne [Stalin, Molotov, Beriya, Malenkov] aktardı. Bakü üçlüsü ve demokrat yetkililer ilk oturum tarihini 10 Aralık olarak belirlemişlerdi. Oturumda gündeme şu konular alınmıştı:

1. Başkan ve başkan yardımcısının seçimi;
2. Hükümet kabinesinin belirlenmesi ve onaylanması;
3. Meclis komisyonlarının oluşturulması;
4. Hükümet programının tartışılması ve onaylanması;

ADP YK ve Ulusal Birlik hükümetin oluşturulması görevini Pişaverî'ye vermek niyetindeydi. Hükümetin kurulmasıyla valilik idaresi bakanlık sistemine dönüştürülecekti. Kabinenin 10 bakandan oluşması planlanmıştı. Demokratlar, Azerbaycan'a yeni İran birlikleri sevk edilmez ise bölgelerdeki askeri, polis ve jandarmayla baş edebilecekleri düşüncesindeydiler. Sonunda, Moskova beklenen yanıtı gönderdi: *"Bakü. Yoldaş Bağırov'a... Sizin 2 Aralık 339 No'lu telsiz bağlantınıza yanıttır: Ulusal Birlik ve Demokrat Parti Yönetim Kurulu önerisini onaylamak mümkündür. Molotov. 5.XII.45. Saat 02.55"*[405].

Ancak, meclis ilk oturumunu belirtilen tarihten iki gün sonra – Tarihi gün *21 Azer*'de açmak zorunda kaldı.

---

[403] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 42.
[404] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 233-234.
[405] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 137.

VII. BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİĞİN YÜKSELİŞİ

1945'in Sonbaharı, İran Azerbaycanı halkının ulusal-özgürlük mücadelesinde yeni bir dönemecin başlangıcıydı. Bu sıkıntılı günleri S. C. Pişaveri şöyle değerlendirmektedir: *"Biz kendi haklarımızı halkımızın gücüyle kendimiz kazanmalıyız. Halk kendi haklarını almak için kurban vermekten korkmamalı. Kurban vermeyi göze almayan bir ulusun özgürce yaşam hakkı bulunmamaktadır"*[406].

1945'in Sonbaharı'nda Azerbaycan'da çifte yönetim anlayışı bulunmaktaydı. Bir yanda her şeyi kontrolü altında bulunduran Azerbaycan Demokratik Partisinin yönetimi, öte yanda ise bütün yasal kontrol gücünü kaybetmiş resmi yönetim yer almaktaydı. Tahran'ın Azerbaycan'a asker sevk etme çabaları ise boşa çıkarılmıştı. ABD'nin Tahran Büyükelçisi Wallace Murray 8 Aralık tarihli Karargah Komutanı General H. Arfâ'ya gönderdiği bilgide şöyle demektedir: *"İran'ın bu tür davranmasını hayretle karşılıyorum. Zira, bu Sovyet Birliklerinin, onlara Tebriz'e saldırmalarına izin vermediğinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Dün Albay Beker'le konuşan Arfâ durumla ilgili olarak çok umutsuz olduğunu belirtti. O, Tahran'ın şimdi İran'ın kuzeyi ile bir sınırının olduğunu düşünmekte ve Rusların desteği ile "demokratların" başkente yapılan gıda yardımını keseceklerini öngörmektedir. Arfâ'ya göre, "demokratların" Tahran'a yapacakları her an bir saldırının önüne geçmek için 24 saat içinde Merkezi Karargah alarma geçmelidir"*[407].

Başvurduğu bütün askeri denemelerden çözüm üretemeyince, yönetim umudunu hepten diplomasi ataklarına ve yeni vali Murtazakulu Bayat'ın (Sehemü's-Sultan) Tebriz'de yürüttüğü görüşmelere bağladı. Umudun ikinci ayağı ilk görüşmeleri 3 Aralık'ta

---

[406] S. Dj. Pişaveri, *İstoriya demokratiçeskogo dvijeniya v İranskom Azerbaydjane*, Baku 1947, tom I, s. 200-201 (na pravah rıklisi).

[407] *Foreign Relations of the United Ststes. Diplomatic Papers 1945*, Volume VIII. The Near East and Africa, Washington 1969, s. 486.

tamamlamıştı. Sonuç olumsuzdu. Ancak, Bayat pes etmedi, Tahran'la görüşmelerin ardından Pişaverî ile ikinci bir buluşma için çırpınıyordu. Görüşmelerin getireceği sonuçtan umudunu kesmesine rağmen zamana oynamakta, öte yandan da Tahran atacağı adımları beklemekteydi[408].

8 Aralık saat sabahın 10.00'u. Yer Tebrizli asilzade Sirac Zekaü'd-devle'nin evi. Taraflar aynı. Bayat-Devletşahî ve karşılarında S. C. Pişaverî, Hacı Mirza Ali Şebüsterî ve Muhammed Biriya; ikinci görüşmeye hazırlar. Bayat, görüşmenin ilk bir buçuk saatini Demokratlardan tek yanlı imzalı bir belge almaya harcadı. Amacı, Azerbaycan'da özerk yönetimin nasıl oluşturulacağını, Meclisin yasallığı ve görev paylaşımının nasıl sağlanacağını, Azerbaycan ile İran meclisleri arasında ilişkinin nasıl kurulacağını bilmekti. İlkinde olduğu gibi Bayat ağırlık konusunu encümenlerin oluşturulması, dil sorunu ve ana dilde eğitim olanağının sağlanılmasına ayırarak buralarda çözüm vaat etmekteydi. Ona göre, İran Millet Meclisi ile eş anlamlı bir Azerbaycan Meclisinin varlığı olacak iş değil. O, bunun İran Anayasasına aykırı olduğunu defalarca Pişaverî'ye anlatmaya çalıştı. Ama, karşısındaki de siyaseten ondan geri kalmıyordu. Pişaverî, Bayat'ın encümenler ve dil konularında çözüm önermekle Azerbaycan'ın özerklik konusunu öneriler arasından almak istediğini anlıyordu. Bu yüzden Pişaverî, Azerbaycan toplumunun isteklerinin basında yer alan bildiri metinlerinde geniş yer bulduğunu üstüne basarak belirmekten geri kalmadı. Bu istekler şah ve meclis tarafından doğrulanmalıydı. Bu işlemin yapılmasına bağlı kalınmadan seçimleri tamamlanmış Azerbaycan Ulusal Meclisi yakında görevine başlayacaktı. Özerklik konusunda Biriya ve Şebüsterî de Pişaverî'yi yalnız bırakmadılar. Laf arasında Bayat, "*sizin özerk biçimde yaşamanız olanaksız*" diye takıldı[409]. Sonraları Pişaverî bunu şöyle hatırlayacaktı: "*Bay Bayat, bizim haklarımızı onaylayıp, gerçek düşünce ve kaygılarımızın bilincindeydi, ama ne söyleyeceğini bilmiyordu. O, gevezelikleriyle bizi gerçek amacımızdan caydırıp, özerklik isteklerimizi bastırmak niyetindeydi. Sözleri, asla kendi vicdanının sesi değildi. Yetkileri sınırlı, elleri ve ayağı bağlı biri gibi didinip durmak-*

[408] Aslında Bayat, Tahran'a küsmüş bir politikacıydı. Vali olarak atamasını Başbakan Hakimî'nin siyasi bir rakibini elemesi olarak görmekteydi ve bu sır değildi.

[409] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 68.

ta, zamana oynamak adına dönüp dolaşıp lafı hep aynı konulara çekerek o bildik uzun konuşmalarını tekrarlardı"[410].

Yönetimi temsil eden yetkililerin konu Azerbaycan'ın özerkliği olunca sık sık İran Anayasasına göndermede bulunmaları karşısında Pişaverî, son 25 yılda anayasada üzerinde oynanmayan maddenin kalmadığını hatırlattı. Kanıt olarak Rıza Şah'ın Kaçar Hanedanlığının şahlık haklarını onaylayan maddeyi değiştirip kendine yorumlamasını, Anayasaya göre İran first leydisinin İranlı olması gerekirken şimdikinin bir Mısırlı olduğunu sundu[411].

Görüşmenin kapanışında, Bayat ilgili belgelerin, Halk Kongresinde alınmış bildiri ve kararların birer kopyasının kendisine gönderilmesini rica etti. O, Tahran'a gitmesinin muhtemel olduğunu ve şahla görüşmesinde bu belgelere ihtiyaç duyabileceğini belirtti. Bayat, Pişaverî'ye yeni görüşme isteğini de açıkladı. Görüşmeler hakkında SSCB Halk Komiserler Başkanı İ. Stalin'e Azerbaycan SSC Komünist Parti Yönetim Kurulu sekreteri Mir Cafer Bağırov'un gönderdiği kapsamlı raporda şöyle deniliyordu: *"Bayat'la yapılan ikinci görüşme, onun İran yönetiminin verdiği ödevlerle hareket ettiğini, sonu gelmeyen görüşmeler yoluyla zamana oynayıp, Azerbaycan'ın özerklik sorununu sürüncemeye düşürmek niyetinde olduğunu bir kez daha kanıtladı. Anlaşılan, Azerbaycan sorununu dış devletler aracılığıyla çözümlemeye uğraşmaktalar. Bunları göz önüne alarak şu uyarılarda bulunduk:*

1. Meclisin ilk oturumu bir daha ertelenmeden 12 Aralık'ta gerçekleştirilsin;
2. Gerek Meclis, gerek Meclisin onayını almış hükümet, zaman kaybetmeden Halk Kongresinin kararlarını bir an önce uygulamaya dönüştürsün;

Meclisin ilk oturumu tamamlanana değin Bayat'la görüşmeden kaçınılsın"[412].

Sehemü's-Sultan'la yapılan görüşmenin akşamı Bakü üçlüsü [Hasan Hasanov, Mirza İbrahimov, Ağaselim Atakişiyev] ile Tebriz üçlüsü [Pişaverî, Şebüsterî, Biriya] arasında yapılan görüşmelerde

---

[410] Pişaverî, *Yazma*, s. 214-215.

[411] *İran-e Ma*, 14 Aralık 1945. Bu görüşmede Pişvaerî ilk kez sözü edilen özerkliğin içeriğine ilişkin açık bir tanımda bulunarak, Azerbaycan'ın İran'a göre özerklik bağları, ABD ve İsviçre eyaletleri bazında olabileceğini belirtmiştir.

[412] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 197-198.

Azerbaycan Ulusal Meclisinin açılması, hükümet kabinesinin onaylanması ve diğer konular tartışıldı.

Azerbaycan olayları artık bir süredir büyük devletlerin ve dünya kamuoyunun siyasal gündemine dönüşmüştü. Amerikan Radyo sunucusu Stil, Azerbaycan'da olup bitenleri kamuoyuna aktarması için İran Komünikasyon eski şeflerinden Reza Şahşehanî'yi 7 Aralık tarihli programına davet etmişti. Şehşehanî, ulusal-demokratik hareketlenmeleri, Halk Kongresinin aldığı karar ve açıklamaları olumlu biçimde değerlendirerek, Azerbaycan toplumunun isteklerinde haklı olduğunu belirtti. Ona göre, olaylar bir SSCB karşıtı olan İran ABD Büyükelçisi Hüseyin Alâ'nın yanlış aktarmaları sonucu çarpıtılmıştır[413].

Durumun her geçen gün biraz daha çıkmaza itildiğini fark eden Büyük Britanya, Moskova Büyükelçiliği aracılığıyla SSCB Dışişleri Komiseri Vyaçeslav Mihayloviç Molotov'a 8 Aralık günü itibariyle bir öneride bulunarak yakın tarihte Sovyet ve İngiliz birliklerinin İran'dan geri çekilmesi konusunun tartışılmasının gerekliliğini belirtti. İngiliz Büyükelçinin mektubu, Molotov'la Britanya Dışişleri Bakanı Ernest Bewin arasında yapılan Londra anlaşmasına ve Molotov'un Bewin'e gönderdiği 20 Eylül tarihli mektubuna dayanmaktaydı. Azerbaycan bölgelerindeki partizan grupların polis ve jandarma birliklerini silahsızlandırması, ordunun askeri yeteneklerini kaybetmesi İran'da bulunan diplomasisi görevlilerinin olaylara karşı ciddi, dakik olmasa da heyecanlı ilgisini kabartmıştı. Apar topar Tebriz'e gelen ABD Tahran Büyükelçisi basın danışmanı Cayler Yang 9 Aralık günü ADP YK başkanı Pişaverî ile görüşmüştü. Görüşmeler sırasında Yang'ın ilgi odağında Azerbaycan'ın özerkliği, partizan faaliyetleri, Demokrat Partinin yapısı, sınıfsal ve etnik tabanı, Halk Kongresinin açıklamaları, Demokrat Parti ile partizanlar arasındaki ilişki, onların elindeki silahların kaynağı gibi konular bulunmaktaydı. O, muhatabını, Rusların olaylarla ilgisi konusunda adeta soru yağmuruna tutmuştu. M. C. Bağırov konuya ilişkin Kremlin'e raporunda, sorular karşısında Pişaverî'nin tutarlı açıklamalarda bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle, Amerikalının *"Bildiri, İran Anayasasına aykırıdır"* sorusuna, Pişaverî, yasalar Azerbaycan toplumunun haklı bulduğu istekleri dile getirmeye olanak tanımaktadır; tıpkı bir zamanlar Amerikan ulusunun yaptığı gibi. Aynı ana-

[413] *İzvestiya*, 11 Aralık 1945.

yasal durum sizin için de geçerlidir, ama bu Amerikan halkını haklı isteklerinden geri döndüremedi. Azerbaycan toplumu dünyanın demokratik uluslarının, özellikle de Azerbaycan toplumunun çilesini daha iyi anlayan Amerikan toplumunun desteğine büyük umut bağlamaktadır. Görüşme sonunda o, Pişaverî'nin açıklamalarını tutarlı bulduğunu ve görüşlerini paylaştığını belirtmiştir. Buna karşılık, Yang edindiği izlenimlerin, Tahran'a dönüşü sırasında elçilikle paylaşmadan *Azerbaycan* gazetesinde yer verilmemesini Pişaverî'den rica etmiştir[414].

Öte yandan İran Washington Büyükelçisi H. Alâ, Tahran'da aldığı talimatlar doğrultusunda, Dışişleri Bakanlarının buluşması sırasında Dışişleri Bakanı J. Byrnes'den Moskova görüşmelerinde müttefiklerin gündeminde İran'la ilgili konulara, özellikle de yabancı birliklerin geç kalınmadan İran'dan çıkarılması, İran yönetimine kendi ülke topraklarında rahat hareket etme olanağının sağlanması sorunlarına öncelik tanınmasını rica etmekteydi. Ona göre, "*bu bize ülke içi disiplini sağlamak ve Azerbaycan'a gelerek burada devlet görevlilerini infaz eden ve devlet dairelerine saldıran göçmenlerin* [Sovyetler Birliğinden gelen Muhacirler kast edilmektedir – C.H.] *ve ne idiği belirsiz başı bozukların önünü almak imkânı verecektir. Eğer isteklerimiz çürütülür ve engellemeler sürdürülürse, bu İran'ın Azerbaycan ve diğer kuzey bölgelerinde güvenlik sorumluluğunu kesin biçimde kaybettiği, kitlesel ve yağmacı güçlere teslim olduğu anlamına gelecektir*"[415]. Yabancı askeri birliklerin İran'da belirlenmiş tarihte çıkarılması konusu ABD'nin SSCB'ye gönderdiği 29 Kasım notasında yer almaktaydı. Moskova ise ABD'nin "*müttefik orduları 1 Ocak tarihine kadar İran'ı terk etsin*" çağrısını geri çevirdi[416]. 8 Aralık günü ise Başkanlık yetkilileri Sovyetlerin yanıt notasını açıkladı. Sovyet yetkililerine göre, müttefik güçlerinin belirtilen tarihten önce İran'da çekilmesi için ciddi bir gerekçe bulunmuyordu. ABD'nin İran Azerbaycanı krizinde duyduğu endişeye gelince ise notada bu konuda şöyle denilmektedir: "*Kuzey İran'da genel halk meclisinin açıkladığı bildiri, Kuzey İran'da yaşayan Azerbaycanlı toplumun demokratik hak ve özgürlüklerinin korunması, onların İran devleti terkibinde özerklik (yönetim ve dil konusunda) is-*

[414] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 249.
[415] *Foreign Relations of the U.S 1945*, Vol. VIII, s. 487-488.
[416] *Time*, 17 December 1945, s. 38.

temeleri konunun Azerbaycan toplumunun ulusal yönetim sorunu olduğunu göstermektedir"[417].

İran ABD elçiliği basın danışmanı Yang beş günlük Tebriz ziyaretinin ardından Tahran'a döndü. Büyükelçi Murrey, Yang'ın Tebriz'de çeşitli çevrelerle, İran yönetim yetkilileri, demokrat liderleriyle, yabancı konsoloslarla, din adamlarıyla ve sivillerle yaptığı görüşmelerin geniş raporunu Moskova'ya uçacak Dışişleri Bakanı J. Byrnes'e gönderdi. Büyükelçi raporunda şöyle deniliyordu: *"bugün itibariyle Tebriz'in "demokratlarca" işgali beklenmektedir"*. Vali Bayat ve Tebriz İran birlikleri komutanı Ali Ekber Derahşanî görüşmelerinde Yang'a, ellerindeki yetersiz birliğin şehri korumaya yetmediğini, sadece vali evi ile askeri garnizonların gözetimini üstlenebilecekleri, seçimlerini tamamlayan "Azerbaycan Ulusal Meclisi"nin Tebriz'de göreve başlayacağı ve 10 bakandan oluşan hükümetin onay alacağı bilgileri aktarılmıştır. Demokratların Tebriz'de gerçekleştirdiği toplantılar Sovyet üniformalı askerlerce gözetilmektedir. Bizzat Yang, Tebriz'den çıkmak isteyen İran askeri birliklerinin yol üzerinde Ruslarca kurulan barikat engelini aşamadığına tanıklık etmiştir. Bunun dışında, o, Erdebil'de yeni gelen İran ordusu resmi raporuyla tanış olmuştur. Raporda, saldırı altında bekletilen jandarma birliğine destek için giden arabaların önünün Sovyet birliklerince kesilerek geri tepildiği belirtilmektedir. Sovyet askeri yetkililer bölgedeki İran askeri yetkililerine birlikleri kaydırmaması konusunda kesin emir vermiştir. Rizayye dışında Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin kontrolü de-fakto demokratların elindedir. İran yöneticileri, adlarının dışında hiçbir şeyin kontrolünü yapamadıklarını Yang'a açıklamışlardır. Devlet yetkilileri, demokratların son hareketinin beklenenden çok erken gerçekleştiğini itiraf etmişlerdir[418].

Azerbaycan krizi dolayısıyla Tahran'da bulunan İngiliz gazeteciler elçilik basın danışmanı aracılığıyla 10 Aralık günü Başbakan İbrahim Hakimî'yle görüştüler. Sorunun çözümüne ilişkin ne gibi yollara başvurulacağı hakkında başbakanın görüşünü sorduklarında, şöyle bir yanıt aldılar: *"Savaş biteli çok oldu. Müttefik güçlerinin İran'da kalmasına hiçbir gerekçe bulunmamaktadır. Eğer üç büyük devlet birliklerini ülkeden çekerse, İran hükümeti kendine tanınan hareket serbestliğinde gereken reformları gerçekleştirir ve sükuneti*

[417] *Current History*, 1946, No: 54, s. 164.
[418] *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vıl. VIII, s. 490-491.

sağlar. İşte o zaman İran yönetimi SSCB ile dostluk ilişkilerinden yana olmak arzusunda olduğunu Sovyetler Birliğine ve dünyaya kanıtlamaya hazırdır". İngiliz gazeteciler, mevcut durumun öğrenilmesi için İran'a bir komisyon gönderilmesi konusunda bir çağrıda bulunup bulunulmayacağını sorduklarında, Başbakan krizin Sovyetlerle yapılacak görüşmelerle aşılacağına inandığını söyledi. Buna karşılık sorunun çözümüne ilişkin Birleşmiş Milletler'in herhangi bir girişimine de İran hükümeti olarak olumlu baktıklarını belirtti[419].

İplerin herkesin elinden çıktığı bir dönemde 10 Aralık günü SSCB'nin Tahran'daki geçici siyasi sorumlusu A. Yakubov gizlice Kavamü's-Saltana ile görüştü. Kavam, İngiltere Büyükelçiliği'ne yakın bir kaynağa göndermede bulunarak, kendisinin yönetime geldiği taktirde Britanya'nın İran'daki konumunun zayıflayacağını belirtti. Kaynak kendisine, Britanya ile ilişkileri yola koyması açısından İngiliz Büyükelçisi ile görüşmeyi önermiştir. Kavam ayrıca, 9 Aralık günü Azerbaycan sorununda onun bakış açısını öğrenmek için Başbakan'ın kendisini Mutemenü'l-Mülk, Ali Mensur, Müsteşirü'd-Devle ve Baharü'l-Mülk'le birlikte davet ederek bir toplantı gerçekleştirdiğini belirtti. Görüşmede Kavam, Hakimî'ye Azerbaycan'a ordu gönderilmesinin yanlış olacağını aktarmıştır. Ardından o, yönetime geldiği durumda ülkede istikrarın korunması açısından meclisi feshetmeyi düşündüğünü söyledi. Görüşme sırasında o, yönetime gelmek için şansının her geçen gün biraz daha arttığını vurgulamıştı[420]. Öte yandan 10 Aralık günü A. Yakubov'la bir araya gelen İran Dışişleri Bakanlığı çalışanlarından Hamit Seyyah, namuslu İran yöneticilerinin Kavam'ın hakimiyete gelmesine sıcak baktığını hatırlatmış, ancak İngiliz büyükelçisi Bullard'ın kesin biçimde onun adaylığına karşı çıktığını ve Kavam karşıtı propaganda yürüttüğünü belirtmiştir[421].

Aynı gün içinde A. Yakubov'un bir diğer buluşma adresi Amerikan Tahran Büyükelçisi W. Murrey oldu. ABD büyükelçisinin aktarmasına göre, halihazırda İran'da bulunan Amerikan askerlerinin sayısı 2500'ü geçmemektedir, onlar da Aralık sonuna kadar General Rudl komutasında küçük bir Amerikan askeri kıtası dışta kalmak koşuluyla İran'ı terk edeceklerdir. Öte yandan Murrey, birkaç gün

[419] *Ettelat*, 10 Aralık 1945.
[420] AVP RF, 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 4-6.
[421] AVP RF, 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 32.

önce Amerikan Tahran Büyükelçiliğinin eski çalışanlarından Maynor'un geldiğini ve Tebriz'e gitmek istediğini de hatırlattı. Elçinin konuşmasına göre Maynor bölgeden döndükten sonra Azerbaycan'daki durumla ilgili Dış İşlerine bir rapor verecektir[422].

11 Aralık günü Azerbaycan'ın kontrolü artık ADP'nin elindeydi. Partizanlar Marağa, Serap, Bostanabad, Merend ve Sofiyan'da kontrolü ele geçirmişlerdi. Tebriz kuşatmaya alınmış, şehirdeki askeri güçlerin dışarısıyla irtibatı koparılmıştı. Ulusal Meclisin açılması ve Ulusal Hükümetin kurulması için son hazırlıklar da tamamlanmak üzereydi. ADP YK ve Ulusal Birlik tarafından hazırlanan Ulusal Meclisin iç tüzüğü M. C. Bağırov tarafından İ. Stalin, V. Molotov, L. Beriya ve G. Malenkov'a gönderilmişti. 39 madde içeren tüzük, Bakü ve Moskova'da ciddi değişikliklere uğramadan onaylanmıştı[423]. Onaylanmayan maddeler arasında Pişaverî ve Şebüsterî'nin hazırlıkları önceden tamamlanmış meclis komisyonlarına ek olarak bütçe ve toplumsal yasa tasarıları komisyonuna ilişkin önerileri bulunuyordu. M. C. Bağırov, hazırlıkları önceden tamamlanmış komisyonlar dışında yeni komisyonlar oluşturulmamasını söyledi. M. C. Bağırov'un önerileri arasında meclis açılışı sırasında Tebriz'de toplumsal kargaşaya yol verilmemesi uyarısı da yer almaktaydı. GBK(B)P YK'nın 6 Temmuz 1945 tarihli "*İran Azerbaycanı'nda ve Kuzey İran'ın Diğer Eyaletlerinde Ayrılıkçı Hareketlerin Örgütlenmesine İlişkin*" gizli yasasının uygulanması sırasında Tebriz'deki Bakü üçlüsü Mirza İbrahimov, Halk İçişler Komiseri Mir Timur Yakubov, Devlet Güvenlik Komiseri Stepan Yemelyanov olayların sonraki sürecine ilişkin kendi önerilerini M. C. Bağırov'a rapor ettiler. Raporda şöyle denilmekteydi: "*Sizin talepleriniz doğrultusunda hazırlanmış İran Azerbaycanı ulusal-özgürlük savaşının ikinci aşamasıyla ilgili öneriler projesini dikkatinize sunuyoruz*". Sovyet Azerbaycan yetkilileri ile ADP yöneticilerinin ortak görüş alış verişiyle hazırlanan öneriler paketinde 12 Aralık günü Azerbaycan Ulusal Meclisinin açılması ve Azerbaycan Ulusal Hükümetinin oluşturulması planları yer almaktaydı. Buna göre, Azerbaycan ulusal-özgürlük savaşının ilk aşaması, 15-20 Aralık arasında yerel idari birimlerine ait yetkilerin yeni ulusal hükümete bağlanmasıyla tamamlanacaktı. Raporda, ADP YK yetkililerinin ve Ulusal Birlik başkanlarının İran Azerbaycanı'ndaki

[422] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 7-9.
[423] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 205, 216-222.

ulusal özerklik taleplerinin bir sonraki aşaması ve biçimi konusunda endişelendirildikleri belirtilmektedir. Ulusal özgürlük savaşının ilk aşamasına ilişkin değerlendirmeler arasında, Şah ve İran hükümetinin Azerbaycan'ın özerklik haklarını tanımış olmaları, Sovyet güçlerinin Kuzey İran'da çekilmesiyle hiçbir şeyi değiştirmeyeceği görüşüne de yer verilmektedir. Buna göre, ADP yetkililerinin kanısınca, Sovyet birliklerinin çıkmasından yararlanıp, İran da herhangi bir yönetim anında silaha başvurarak Azerbaycan'ın özerkliğine son verebilecektir[424]. Nitekim aynı tedirginliği Sovyet Azerbaycan yetkililerinin de paylaştığı belirtilmekteydi. İran Azerbaycanı özerklik haklarının tanınmamasını onlar, İran yönetiminin, sosyal ve siyasal dairelerinin büyük devletçilik tutkusuna ve Fars milliyetçiliğine bağlamaktaydılar. M. C. Bağırov'a sunulan raporda şöyle deniliyordu: *"Onların* [Demokrat yetkililerin – C.H.] *düşüncesine göre, İran Azerbaycan'ında yaşayan Azerbaycanlıların ulusal haklarının güvence altına alınmasının tek yolu Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarzında bir demokratik halk devletinin oluşturulmasıdır".* Buna göre, olayların gelişimi ve gerici Tahran yönetiminin Azerbaycan toplumunun isteklerine bakışında kıt ve değişmez tutumu İran Azerbaycanı'nda bağımsız halk demokratik hükümetinin oluşturulmasını kaçınılmaz yapmaktadır. *"Bu tarihsel eşitsizliğe son vermek ve Azerbaycan toplumunun yüzyıllık hak ve taleplerini karşılamak amacıyla Ulusal Birlik ve ADP YK'nın İran Azerbaycanı'nın ulusal-özgürlük savaşının ikinci aşamasında Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarzında bir devlet oluşumunu doğru değerlendiriyoruz"*[425]. Bir aylık sürenin ardından S. C. Pişaverî önderliğinde Ulusal Hükümet üyelerinin imzaladığı *"Azerbaycan Ulusunun İstekleri"* adlı belgede bağımsızlık düşüncesinin daha da geliştirildiği görülmektedir. Belgede denilmektedir: *"Biz İran'dan ayrılarak kendi bağımsız demokratik devletimizi – Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti'ni kurmaktan yanayız. Kuracağımız yeni oluşum Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti olarak anılmalıdır"*[426]. Her iki Azerbaycan'ın birleştirilmesi gerek Demokrat Partili, gerek Sovyet Azerbaycanlı yetkililer tarafından son aşama olarak görülmekteydi. ADP'nin oluşumu ve Azerbaycan'ın özerkliği karşıtı gizli veya açık olarak çalışmalarını sürdüren

[424] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 76-77.
[425] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 78.
[426] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 118, vr. 54-55.

ve Sovyet yetkililerine çok sayıda gizli bilgiler aktaran Tudeh Parti yetkililerinden Erdeşir Ovanesyan çok sonraları şunları yazacaktı: *"Azerbaycan'da ortaya çıkan gelişmeler büsbütün M. C. Bağırov ve S. C. Pişaverî'nin kendi dayatmalarının ve planlarının sonucuydu. Ben bunların tümden karşısındaydım. Bağırov'un amacı beş milyonluk İran Azerbaycanı ile üç milyonluk Kuzey Azerbaycan'ı birleştirip etkisini artırmaktı"*[427].

Azerbaycan'daki gelişmelerin aşağı yukarı aynı sonuçlara varacağı İran askeri ve politik çevrelerince sır değildi. Merkezi Karargah Komutanı General Hasan Arfâ, yurtdışında kaleme aldığı hatıratlarında şöyle der: *"Bölgenin İran'dan ayrılıp Sovyet Azerbaycan'ına birleşmesine ramak kalmıştı"*[428].

Sovyet yetkilileri ile yapılan uzun pazarlıkların ve hazırlıkların ardından Azerbaycan Ulusal Meclisinin ilk oturumu 12 Arlık 1945 [İran takvimiyle 21 Azer 1324] saat sabah 9.00'da Tebriz'in *Didâbân* Tiyatro ve Sinema salonunda açıldı. Azerbaycan Türk ulusunun tarihinde en önemli olaylardan biri olarak gösterilen *21 Azer* günü böylece kayıtlara geçildi[429]. O gün için Azerbaycan Haber alma İstihbaratının Tebriz'den Bakü'ye aktardığı bilgilerde şöyle deniliyordu: *"Her insanın yaşamında unutulması zor tarihi anlar vardır. Bu tür anlara ulusların ve devletlerin kaderinde daha fazla rastlanmaktadır. 21 Azer* [12 Aralık] *Kuzey İran'daki 5 milyonluk Azerbaycanlının belleğinden hiçbir zaman çıkmayacaktır"*[430].

Meclisin ilk oturumuna Azerbaycan genelinden seçilmiş 95 milletvekilinden 76'sı katılmıştı. Katılımcılar arasında Sovyet Başkonsolosu, Fransa diplomatik temsilcisi, Fransa Katolik Misyonu, Azerbaycan valilik gözlemcileri ve bir çok diplomasi kanalından konuk bulunuyordu. Oturumu, meclisin en yaşlı üyesi toprak ağalarından Nizamü'd-devle Raffi açtı. Geçici yönetim kurumunun seçiminden sonra meclis iç tüzüğü madde madde tartışılarak kabul edildi. Başbakan dahil 10 bakanlık hükümet kabinesi konusunun yer aldığı 35. madde yoğun tartışmalara neden oldu. Miyane ve Merend milletvekilleri kabinede Dışişleri Bakanlığının da yer almasını talep etmekteydiler. Oturum başkanı S. C. Pişaverî, Azerbaycan özerklik yapı-

[427] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 199, vr. 67.
[428] H. Arfa, *Under Five Shah's*, New-York 1965, s. 347.
[429] Bkz. S. Aliev, *İstoriya İrana. XX vek*, s. 215-230; M. Gasirowski and M. Byrne, *Mohammad Mosaddıq and the 1953 Goup in İran*, s. 201-212.
[430] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 111, vr. 165.

sını elde ederek İran'ın toprak bütünlüğü içinde yer almak istediğinden Dışişleri Bakanlığı görevine gereksinim duyulmamaktadır. Oylama sonucu oy çokluğuyla meclis, kabinede Dışişleri Bakanlığına gerek duyulmadığına karar verdi.

Tüzük oylamadan başarıyla geçti. Ardından gizli oy kullanma yoluyla meclisin daimi yönetim kurulu seçildi: Mirza Ali Şebüsterî – Ulusal Meclis başkanı; Sadık Padegan, N. Rafii ve Hasan Cevdet meclis başkan yardımcıları; Mir Rahim Velayî ve Muhammed Azimî meclis sekreterleri; Ali Asker Dibaian, Sadık Dilmaganî ve Murat Alihan Bayat Maki ise meclis yönetim kurul üyesi oldular.

Meclis Başkanı M. A. Şebüsterî, meclis tüzüğünün 33. maddesi gereği en fazla oyu alan Demokrat Parti başkanı S. C. Pişaverî'yi hükümeti kurmakla görevlendirdi.

Oturumun tam bu anında Tebriz şehir jandarma birliğinin iki temsilcisi içeri girerek partizanların kendilerine tanıdığı iki günlük süre içinde silahı bırakmalarına dair ultimatom şartlarını kabul ettiklerini açıkladılar. Meclis, Kulam Yahya ve Velayî'ye jandarma birliklerinin silahlarını belgeleyerek alınması talimatı verdi. Böylece de, meclisin sabah oturumu kapandı. Didâbân Tiyatro-Sinema binasının önüne biriken kalabalık dışarı çıkan milletvekillerine tezahüratta bulundular[431].

12 Aralık meclisinin akşam toplantısının ana gündem maddesi, Azerbaycan Ulusal Hükümetinin oluşturulmasıydı. S. C. Pişaverî'nin önerisi doğrultusunda hükümetin terkibi aşağıdaki biçimde onaylandı: Başbakan Seyit Cafer Pişaverî; İçişler Bakanı Selamullah Cavit; Maliye Bakanı Kulam Rıza İlhamî; Ekonomi ve Ticaret Bakanı Rıza Resulî; Askeri Bakanı Cafer Kavian; Sağlık Bakanı Hasan Örengî; Telekominikasyon Bakanlığı Mirza Rabî Kebriî; Adliye Bakanı Yusuf Azimî; Tarım ve Köy İşleri Bakanı Cavit Mehtaş; Eğitim Bakanı Muhammet Biriya[432]. Ancak Ekonomi ve Ticaret Bakanı görevine Rıza Resulî yerine Hasan Cevdet getirildi. Zeynelabidin Kiyamî Yargı, Feridun İbrahimli ise Başsavcılığa getirildiler. Kabinenin oluşturulmasının ardından Başbakan S. C. Pişaverî hükümet programını açıkladı[433].

---

[431] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 240-242.

[432] Faramraz S. Fatemi, *The USSR in Iran*, New-York – London 1980, s. 89-90; G. Lenczowski, *Russia and the West in Iran, 1918-1948*, New-York 1948, s. 289.

[433] *Komünist*, 9 Ocak 1946.

Başbakan S. C. Pişaverî yeni oluşumu şöyle tanımlamaktaydı: *"Azerbaycan Ulusal Hükümeti toplumun saadeti ve mutluluğu için kurulduğundan, toplumu çalışarak, doğru ve güvenilir bir şekilde kardeşçe yaşamaya çağırmaktadır. Herkesten topluma ve ülkeye hizmet ve Azerbaycan'ın geleceği yolunda ciddiyet beklenilmektedir. Devlet sadece bu koşulların oluşturulmasından sorumludur"*. Öte yandan Tebriz'de bulunan yabancı ülke temsilcilerine kendi çalışmalarını rahat ve eskisi gibi uluslararası hukuk normlarına uygun sürdürebilecekleri hatırlatıldı. *"Aynı zamanda yabancı ülke vatandaşlarının mal ve can güvenliğinin korunması için Ulusal Hükümetin hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacağı"* belirtildi[434].

Hükümet oluşumunun tamamlanmasının ertesi sabahı Tebriz şehri başkanı Ruşenî, Sovyet Başkonsolosu A. Krasn'e vali M. Bayat'ın kan dökülmesini önlemek için ordu, polis ve jandarma birliklerinin direnişi durdurmaları ve yeni hükümete bağlı kalmaları yolunda talimat verdiğini aktardı. Ruşenî açıklamasında, bunun bir toplumsal direniş olduğundan Bayat'ın demokratik yönetimle uzlaşmadan ve merkezi yönetim adından Azerbaycan demokratik hükümetiyle ilişkilerin sürmesinden yana olduğuna da değindi. Aynı günün akşamı Amerikan Başkonsolosu ile bir araya gelerek durum tartışmasında bulundu. 13 Arlık günü alınan bir bilgiye göre, Bayat'ın apar toprak Tahran'a dönmesi bekleniyordu. O, konsul Krasn'dan "İnturist" aracılığıyla kendisine uçak ayarlanmasını rica etmişti. Konuyla ilgili Krasn da bir talimat vermişti. Belediye başkanı Ruşenî'nin Krans'dan istekleri arasında yağmaya, kargaşaya yol verilmemesi için duruma Kızıl Ordunun da kontrol etme ricası da yer almaktaydı. Krasn bu ricayı da geri çevirmemişti. M. C. Bağırov'un Stalin'e raporunda şöyle denilmektedir: *"Krasn'in yanıtını doğru bulmuyoruz. Asker yoldaşları, şehirdeki düzen demokratların kendilerince sağlandığı için meydana gelebilecek olaylara karışmaları konusunda uyarınız"*[435].

Ulusal Hükümetin yönetime el koymasıyla vali M. Bayat'ın Tebriz'de bulunmasının bir anlamı kalmamıştı. Yeni yönetim, Bayat'a yetkili bir heyet gönderip, onun Azerbaycan'da kalmasının hiçbir gerekçesi kalmadığını hatırlattı. Bayat, direnmenin anlamsız ve

[434] Pişaverî, *Yazma*, II/122-123.
[435] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 244.

yarıda kalmasında da bir gerekçe göremediğinden heyetin uğurlamasını kabul etti[436].

13 Aralık günü Azerbaycan'a gelişinin 16. günü dolmadan M. Bayat beraberindeki 6 Tahran gazeteciyle Tebriz'den ayrıldı[437]. Hava alanında onu Pişaverî ve Sovyet Başkonsolosu uğurladı. Sonralar Pişaverî şöyle yazacaktı: *"Biz etik gereği art niyetli olmadığımızı göstermek için ona hava alanına kadar eşlik ettik. Şahsen ben, kendilerine hava alanında isteklerimizin olumlu bulunduğu taktirde Tahran yönetimiyle her an görüşmelere hazır olduğumuzu hatırlattım. Ona, devletin silah gücüyle yetkileri eline geçirmesinin ne denli yanlış sonuçlar doğuracağını dilim döndüğünce anlatmaya çalıştım"*[438].

Bayat'ın gelmesiyle, Ulusal Hükümet yetkilileri valilik konutundaki yerlerini aldılar. 12 Aralık gece yarısı Partizanlar Tebriz civarı Marağa yolu üzerinde İngiliz Başkonsolos Wall'un arabasını durdurdular. Anlaşılan, konsolos, Marağa'ya gitmek bahanesiyle Tebriz civarındaki durumla ilgili bilgi toplamak amacındaydı. Bütün ısrarlara rağmen Wall geri dönmek istemeyip, partizanların lideriyle görüşmekte diretti. Yol boyu tercümanı aracılığıyla silahların nereden geldiği, partizanların sayısı hakkında durmadan sorular sordu. Bir ara Wall, *"Tahran, Azerbaycan'ın özerkliğini tanımaz. Sizlerin paranız yoktur, bağımsız yaşayamazsınız"* diye önerilerde bulundu[439]. Partizanların lideri serbest bırakıldı ve Wall gecenin o saatinde Kürdistan yönünde gözlerden kayboldu.

Jandarma birliklerinin silahsızlandırılması ve silahların kayıt işlemleri 12 Aralık'tan 13'e gecen gece artık tamamlanmıştı. Meclisin akşam oturumunun ardından Ulusal Hükümet yetkilileri ile Tebriz birlikleri komutanı General Derahşanî ile görüşmeler başladı. Görüşmeler sonrasında Derahşanî Azerbaycan yönetimine tâbi olmayı kabul etti. Orduya, fedailerin askeri garnizonlara girmesi durumunda ateş etmeme emri verildi. Sorunun tam olarak çözülmesi için kendisine sabah saat 9.00'a kadar zaman tanınmasını istedi. Ancak general verilen vakte sadık kalmayınca Pişaverî öğlen saat 12.00 gibi onu hükümet binasına davet etti. Ona, ordunun Ulusal Hükümete tâbi olması emri verildi. General, düşünmesi için yarım saat

---

[436] Pişaverî, *Yazma*, I/233.
[437] Fahreddin Azimi, *İran: the Crisis of Democratcy*, New-York 1989, s. 138.
[438] Pişaverî, *Yazma*, I/224.
[439] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 185.

daha istedi. İsteği, Pişaverî tarafından olumlu karşılandı. Süre bitiminde telefon edip, kendisine sabaha kadar zaman tanınmasını istedi, ama önerisi büyük tepki gördü. Bunun üzerine Derahşanî, Sovyet orduları komutanı Glinski'ye bir mektupla müracaatta bulunup, şehrin denetimsiz silahlı birliklerce kuşatıldığını, garnizona saldırıldığı taktirde kendilerini koruyacaklarını aktardı.

Meclisin akşam oturumunda Pişaverî, Derahşanî'nin tutumu ve bu tutumunun kan akıtılmasından yana olduğu hakkında açıklamalarda bulundu. Acele, Derahşanî'nin hareketleri hakkında bildiriler hazırlanıp halk arasında dağıtılmaya başlandı. Milletvekilleri İran yönetimine ve Azerbaycan'ın özerkliğine bağlı kalacaklarına dair yeminler ettiler. Kur'an'a el bastılar, meclis yasalarını kutsal bir görev olarak uygulatacakları ve halka hizmet edeceklerini bildirdiler. Birliklerin silahsızlandırılması için 4. Sovyet Askeri birliğine partizan liderlerine yardım için dört iyi gözlemci ve tercüman verilmesi yönünde bir başvuru yapıldı. Ancak Bakü Askeri Birlikler komutanı General İvan Maslennikov başvuruyu geri çevrildi. Onun talimatında şöyle deniliyordu: "*Hiçbir gözlemci atanmasın, Glinski'i olaylara müdahalede bulunmasın ve benim talimatım doğrultusunda ordunun askeri hazırlıklarıyla ilgilensin. Atakişiyev bütün olanaklara sahiptir, benim yetkim alınmadan kendisine hiçbir asker ve subay verilmesin*"[440]. Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiseri A. Atakişiyev'e, Tebriz'deki askeri garnizona karşı hiçbir saldırıda bulunulmaması, garnizonun çevreyle bağlantılarının kesilmesi, gıda ve su ihtiyaçlarının önlenmesi talimatı verildi. Önerilere göre, bu durumda askeriler kendileri silahlarını teslim etmek zorunda kalacaklardır. Öte yandan hükümete, garnizonun teslim olması için saygın insanların nüfusundan yararlanması önerildi.

Belirtilen süre içinde General Derahşanî Tahran'la gerekli teması kuramadı. O, Başbakan Hakimî'ye telgrafında, 13 Aralık saat 9.00'a kadar teslim olmadığı durumunda Sovyet birliklerinin yardımını alan partizanların saldırısına uğrayacağını aktarmıştı. Hakimî, Askeri Bakan General Rızayî ve Merkez Karargah komutanı General Arfâ'ya garnizonun teslim olması için gerekli kararın hazırlanması emrini vermişti. Uzun tartışmaların ardından "utanç verici" kararı

[440] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 187-188.

başbakan kendisi onaylayarak Derahşanî'ye gönderdi. Ancak geç kalınmıştı. Kararın gelmesinden iki saat önce Derahşanî teslim olmuştu bile[441].

13 Aralık akşam saat 8.00'de Derahşanî telefonla Pişaverî'nin kendisini kabul etmesini istedi. Şebüsterî, Cavit ve Biriya'nın da hazır bulunduğu görüşmede Pişaverî Derahşanî'yi kabul etti. Derahşanî, Tebriz garnizonunun teslim olma koşulunu onayladığını söyledi. Ancak, kendi adına aynı kararı Rızayye ve Erdebil garnizonları için verilemeyeceğini belirtti. O, bu garnizonların direkt Tahran'a bağlı olmasını bildirdi ve askerlerinin güvenliğinin sağlanmasını istedi. Generalin isteği onaylandı. Bunun üzerine Pişaverî ile Derahşanî arasında Azerbaycan'daki İran birliğinin Ulusal Hükümete teslim olması hakkında bir anlaşma imzalandı. Anlaşmada şöyle deniliyordu: *"Tebriz askeri garnizonu Azerbaycan Ulusal Hükümeti'ne teslim olmaktadır. Silahlar hemen partizanların kontrolündeki depolara teslim edilecek; Ulusal Hükümetin yetkisi alınmadan birlikler üslerini terk etmeyecek; Tebriz'de görev yapmak istemeyen askerlere Tahran'a dönüş izni sağlanacak; görevine devam etmek isteyenlerin silahları askeri yemin töreninden sonra geri verilecektir"*[442]. Kabine üyeleri İlhamî ve Cavit'e, garnizona giderek asker ve subaylarla görüşmeleri ve silahları teslim almaları yetkisi verildi. Anlaşmanın ardından Derahşanî birliklerine dönmek istemediğini söyleyerek Pişaverî'den geceyi hükümet binasında geçirmek için gerekli yardımın gösterilmesini rica etti. Derahşanî'ye Azerbaycan Ulusal Meclis başkanı Şebüsterî'nin evinde kalabileceği bildirildi.

M. C. Bağırov'dan alınan bir talimata göre, Rızayye ve Erdebil'deki garnizonlar teslim olmadan, görev almak isteyen birliklerin askerlerine silah verilmesin. Yemek ve diğer ihtiyaçlarını gidermek için garnizon asker ve subaylarına evlerine gitme izni verilsin[443].

14 Aralık sabahının erken saatlerinde bir süreden beri Şehir çevresini saran partizan birlikleri kıtalar halinde Tebriz'e girmeye başladılar. Başbakan S. C. Pişaverî, bütün yetkilerin Ulusal Hükümetin elinde olduğunu açıkladı. Caferilerin geleneksel Muharrem ayinleri dolayısıyla Ulusal Meclis çalışmalarına bir hafta ara verdi.

---

[441] H. Arfa, *Under Five Shah's*, s. 347-348.

[442] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 255.

[443] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 256. Belgede General Derahşanî'ye İran yönetiminin cezasından çekiniyorsa destek çıkılması öneriliyordu.

Böylece, Sovyetlerin güdümündeki İran Azerbaycanı'nda ulusal-özgürlük mücadelesinin ilk aşaması, yani Ulusal Hükümetin kuruluş aşaması tamamlanmış oldu[444]. S. C. Pişaverî'nin de aktardığı gibi, *"Azerbaycan'da çifte yönetimin sona ermesiyle, yetkilerin toplumun seçtiği Ulusal Yönetimin eline geçmesiyle sadece Azerbaycan'da değil İran genelinde yeni bir döneme girilmiş oluyordu"*[445].

[444] Bkz. A. Y. Yodfat, *The Soviet Union and Revolutionary Iran*, New-York 1984, s. 17-19; Martin Sicker, *The Bear and the Lion. Soviet Imperialism and Iran*, New-York – Londra 1988, s. 71.

[445] S. C. Pişaverî, *Yazma*, I/225.

VIII. BÖLÜM

BÜYÜK DEVLETLERİN AZERBAYCAN GÜNDEMİ VE MOSKOVA TOPLANTISI

Azerbaycan Ulusal Meclisinin açıldığı ve Ulusal Hükümetin kurulduğu gün Başbakan Hakimî, İran parlamentosunda bir konuşma gerçekleştirdi. O, mevcut durumla ilgili Dışişleri Bakanı'yla birlikte Moskova'ya gitmek arzusunda olduğunu açıkladı. Ülkeyi bir kargaşa sarmıştı. İran parlamentosunda Azerbaycan sorununun tartışılmadığı gün yoktu. Azerbaycan demokratları karşıtı her türlü ağza gelen şey söylenmekteydi. Meclis kürsüsü bir sipere dönüştürülmüştü. Konuşmacılar, hükümetten çözüm bekliyorlardı. Olaylar, "dış mihrakların" etkisi olarak yorumlanmaktaydı. Bir sıra milletvekili, SSCB'yi İran'ın içişlerine karışmakla suçlamaktaydı. Parlamento başkanı Seyit Muhammed Sadık Tabatabaî, milletvekillerinden Doktor Mehdi Abdo, Doktor Ahmet İtibar, Seyit Mehdi Ferruh, Nasır Ardalan, Hüseyin Ferhudî ve de ötekileri kuzeyli komşularından İran'a kendi sınırları içinde hareket serbestliğinin tanınmasını istiyorlardı. Bazıları ise olayları ülkedeki anarşinin mantıklı bir süreci olarak değerlendirmekteydiler. Azerbaycan sorununun araştırılması için Meclis özel bir komisyon oluşturmuştu. Ancak, "yurtseverlerin" ve komisyonun çalışmaları bir dereceye kadar önemliydi. Kuzeye asker gönderilmesini ve hatta gerekirse Ruslarla savaşmayı talep edenler de vardı. Meclisin sağduyulu milletvekillerinden Muhammed Musaddık sorunu geri kalmışlığa bağlamakta ve acele reformların gerçekleştirilmesiyle çözümlemeyi önermekteydi. Parlamentonun Tudeh fraksiyonu Azerbaycan sorununun sorumluluğunu hükümetin beceriksizliğine yüklemekteydi. Tudeh Parti Başkanı Reza Radmeneş konuşmasında, yönetimin politikalarının toplumun tarafsız kesimlerince bile tepkiyle karşılandığının altını çizmekteydi. O, Seyit Ziyaeddin'e çatarak, onun desteğindeki basının İran Azerbaycanı'nın İran'dan ayrılıp Sovyet Azerbaycan'ı ile birleştirileceğine dair

yaydığı haberlere karşı çıktı. Radmaneş konuşması sırasında söz konusu sadece Azerbaycan sorunundan dolayı değil de, bütün ülkenin reformlara aç olduğunu belirtti. Milletvekili Muzaffer-zade ise ülkenin bu hale gelmesinin yegane sorumlusu olarak Seyit yanlılarının ne idiyü belirsiz çalışmalarını görmekteydi. O, yakın geçmişin bir portresini çıkartarak, Pişaverî ile Seyit Ziyaeddin'i kıyaslamakta ve şu kanıya varmaktaydı: *"Zamanında, yani 1919 yılında Seyit Ziyaeddin İngilizlerle yasal anlamda aşağılandığımız anlaşmaya imzasını atarken, Pişaverî bu utanç duvarını yıkmak için Cengelilerle birlikte savaş saflarındaydı"*[446]. Muzaffer-zade'nin Pişaverî'yi destekler konuşması meclisteki gergin ortamın daha da gerilmesine neden olmuştu.

Meclis, Azerbaycan sorunu doğrultusunda 14 Aralık oturumunu kapalı geçirdi. Tebriz'den yeni dönen M. Bayat ayağının tozu ile meclise gelerek bir konuşmada bulundu. O, Tebriz'e vardığında yapılmakta olan Ulusal Meclis seçimleri dolayısıyla Demokrat Partili yetkilerle görüşmesinin birkaç gün geciktiğini, ancak görüşme olanağının sağlanması sırasında da ADP yetkilileri yönetime yaptıkları sayısız başvurunun hiçbirine yanıt alamadıklarını ve ayrılıkçı niyetlerinin olmadığını aktardı. Onlar, Azerbaycan gelirlerinin %25'ini merkez yönetimin kasasına vereceklerini, geri kalan %75'lik geliri de Azerbaycan'ın refahı için harcayacaklarını belirtmekteler. Ardından Bayat, Ulusal Meclisin açılışı ve Ulusal Hükümetin kuruluşu hakkında geniş açıklamalarda bulundu. Pişaverî başkanlığında kurulan kabinede Dışişleri ve Ordu bakanlıklarının bulunmadığını hatırlatan Bayat, kendisinin de meclise davetli olduğunu ancak bu daveti geri çevirdiğini belirtti. Kabine üyesi Doktor Cavit ve İlhamî ile görüşmelerinden ve Pişaverî tarafından uğurlanmasından söz etti. Tebriz'deki askeri üsten söz eden Bayat, birliğin direniş gücünün kırıldığını ve Azerbaycan'daki duruma müdahale etmesinin imkân-

---

[446] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 41. Cengeliler, merkez üstü Gilan olmakla I. Dünya Savaşı öncesi, sırası ve sonrasında İran'daki sömürü düzenine karşı silahlı ve zaman zaman da başarılı bir mücadele sergilemiştir. Kurucularından Küçük Han'ın adıyla anılmaktadır. Cengelilerin kesin bir görüşü olmayıp, bir ara Türkiye'de Jön Türklerin çağrısına da kulak vererek "cihat" hartetini savunmuş, bölgede İngiliz ve Rus güçlerine karşı çetin mücadeleler vermişlerdir. Pehlevî hanedanının kurucularından Rıza Han onlarla uzun mücadeleler etmek zorunda kalmışlardı. Cengeliler, bir ara Boşeviklerin safında yer alıp Gilan'da bir Sosyalist Cumhuriyeti kurmuşlarsa da, yine Sovyetlerin ihanetine uğrayarak Pehlevilere boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Cengelilerin en büyük savunma noktası İran'daki sömürü düzenini yıkmak olmuştur – çev.

sızlığına değindi. Ona göre, eğer demokratlarla garnizon güçleri arasında çatışma çıkarsa çok kan akması olasıdır[447]. Azerbaycan milletvekillerinden Mehdi Ali, Ferman Fermanian, Fetih Ali İpekçian ve diğerleri konuşmalarında sorunun barışçıl yollardan çözümünü savundular. Aynı gün *Ferman* gazetesi redaktörlerinden Şahende'nin Azerbaycan birlikleri komutanı General Derahşanî ile yaptığı röportaj yayınlandı. Redaktörün, Tebriz garnizonunun onun –veya hükümetin– isteği doğrultusunda teslim edilmesi sorusuna general kararın kendisine ait olduğu cevabını verdi ve ekledi: *"Ben, Azerbaycan'daki durum ve yeni yönetim hakkında bir rapor hazırlayarak teslim olunma çağrısında bulunmuştum. Kan akıtılması Azerbaycan toplumu için bir felaket olurdu. Eğer, birlikler direnseydi, çok kan akacaktı"*. Derahşanî, Azerbaycan Demokrat hareketine toplumun her kesiminden olan katılımlardan, teslim olunduktan sonra ne kendisinin, ne de birliklerinin hiçbir baskıya uğramamasından, asker ve subaylara nezaket kuralları doğrultusunda davranıldığından söz etmişti[448]. Tahran gazetelerinden *Dariya* bir sayısını tümden Azerbaycan'daki soruna ayırmıştı. Sayıda: Tebriz'in Salı gününden itibaren demokratlarca kuşatıldığından, Bayat'ın Tebriz Sovyet Başkonsolosu ile görüşmesinden demokratların jandarma ve polis birliklerini silahsızlandırmasından, devlet dairelerinin ele geçirilmesinden geniş haberler yer almakta; demokratlarla devlet askeri birlikleri arasında hiçbir çatışmanın yaşanmadığına dikkat çekilmekteydi[449]. Gazete *İran-e Ma*'da 17 Aralık özel sayısını bu soruna ayırmıştı. Gazete, özel sayısını Tebriz'de yayınlanan *Azerbaycan* gazetesine dayanarak hazırlamıştı. Tahran ilgilileri ilk kez bu sayı aracılığıyla Ulusal Hükümetin içeriği, 14 Aralık Pişaverî ile General Derahşanî arasında yapılan anlaşmanın içeriği hakkında bilgiler edindiler[450]. Tahran'ın bir diğer gözde gazetelerinden *Ettelat*'a göre, teslim olan Tebriz birliğine ait 125 subay ve 40 onbaşı Aralık ortalarında Tahran'a dönmüşlerdir. Başbakan Hakimî'nin safını savunan gazete, Azerbaycan sorununu ihanet ve ayaklanma olarak tanımlamaktaydı. Gazete ısrarla, Demokratların tutumunu Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak olarak yorumlamaya çalışıyordu[451]. Zamanla Tahran bası-

[447] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 109-110.
[448] *Ferman*, 17 Aralık 1945.
[449] *Dariya*, 15 Aralık 1945.
[450] *İran-e Ma*, 17 Aralık 1945.
[451] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 36-37.

nında Azerbaycan'daki durum, Ulusal Hükümetin çalışmaları ve ADP yetkilileri hakkında ilgi çekici bilgiler yayınlamaya başladı. *Dad* 19 Aralık sayısında Ulusal Hükümet başbakanı Seyit Cafer Pişaverî'nin portresini ve otobiyografisini yayınlamıştı. Kısacası, Tahran basınının Azerbaycan gündemi büyük bir çeşitlilik içermekteydi. Ulusal Hükümetin kuruluşundan sonra parlamentonun sadece Aralık ayı oturumlarında Başbakan Hakimî iki, İçişleri Bakanı Halil Fehimî bir, Maliye Bakanı Abdül Hüseyin Hejir üç, Askeri Bakan General Riyazî iki kez açıklamada bulunmak zorunda kalmışlardır. Açıklamalar arasında en ilgi çekeni başbakanın 18 Aralık oturumundaki konuşmasıdır. Ona göre, bir süreden beri küçük bir kesim tarafından Azerbaycan'da hiç de hoş olmayan gelişmeler yaşanmaktadır. Onların istekleri ülke yasalarına aykırı olduğundan yönetimin bu talepleri ciddiye alması söz konusu olamaz. Bizim öncelikli adımlarımız barış ve görüşmeler yoluyla bu gelişmelerin önüne geçmektir; nitekim bir İranlı gibi bu adamların ülkenin geleceğini ve güvenliğini tehlikeye soktuklarının farkına vararak geri adım atacaklarından emindik. Ancak olmadı; onlar yanlış tutumlarından vazgeçmediler ve Tebriz'e gönderilen yeni vali karşısında da kendi bölücü planlarını uygulamaya dönüştürmekten kaçınmadılar. Bununla da yetinmeyip bir grup insanı bakan olarak tanıtarak devlet binalarını işgal etmeye başladılar. Başbakan, bu grup arasında kimliği belirsiz insanların varlığına dikkat çekerek şunu belirtti: onlar korku ve dehşet saçarak Azerbaycanlı kardeşlerimizi yıldırdılar ve kendi ihanetlerini ve kabul edilmesi güç planlarını uygulamaya koydular[452].

Hakimî, sorunun, İran'ın müttefik birliklerinin etkisi altında olmasından kaynaklandığını ve yabancı askeri birliklerin yakın zamanda İran'ı terk edeceğini belirtti. Anlaşılacağı kadarıyla başbakan sorunla Azerbaycan Türklerinin pek ilgisinin olmadığını kanıtlama eylemindeydi. Açıklamasının bir yerinde buna vurgu yapmaktan kaçınmamıştır: *"Ben de Azerbaycan'ın bir evladıyım ve bu diyarda eğitim almışım. Herkes İran'ın bütünlüğü, bağımsızlığı ve özgürlüğü için Azerbaycan'ın kız ve oğullarının can ve mallarından kahramanca vazgeçtiklerini bilmelidir"*[453]. Konuşmasının sonunda başbakan Moskova İran Büyükelçiliği aracılığıyla Sovyetler Birliğine bir ziyarette bulunma isteğini Sovyet yetkililerine aktardığını söyledi.

[452] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 100-101.
[453] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 103-104.

Moskova'ya yapılacak ziyaretin, Dışişleri Bakanlarının Moskova görüşmeleriyle aynı tarihe denk getirilmesi düşünülmekteydi. Başbakan, 13-14 Aralık tarihlerinde büyük devletlerin Dışişleri Bakanlıklarına gönderilen notalarda müttefik güçlerin İran'dan vakit kaybedilmeden çıkarılmasının Moskova toplantılarının gündemine alınmasını rica ettiklerini aktarmıştı. Ona göre, eğer toplantı beklentileri karşılamaz ise İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tanıyan Üçlü Antlaşmaya ve Tahran Bildirisine uygun hareket edilecektir[454].

Daha müttefik ülke Dışişleri bakanları Moskova'ya gelmeden önce SSCB Dışişleri Komiserliği'nin Yakındoğu Bölümü Başkanı M. Silin 13 Aralık'ta İran Azerbaycanı'ndaki gelişmeler ve müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasına ilişkin kapsamlı bir rapor hazırlayarak V. Molotov'a sunmuştu. Rapora göre, İngiltere ve Amerika'nın müttefik birliklerinin İran'dan çıkarılmasına ilişkin önerinin Moskova toplantısı gündemine alınması İran Azerbaycanı sorunuyla bağlantılıdır. İran tarafı 26 Kasım tarihli İngiltere, ABD ve SSCB'ye yaptığı müracaatında Azerbaycan'da güvenliğin korunması için kendi birliklerine ülke içinde serbest dolaşım olanağı verilmesini istemiş, ayrıca 11 Aralık'ta İngiltere basınına verdiği demecinde Hakimî de yabancı güçlerin İran'dan çıkarılmasını ön koşul olarak göstermişti. M. Silin'in kanısınca E. Bevin ve J. Bryns, müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasını Tahran yönetiminin Azerbaycan olaylarına ilişkin çağrısına yanıt olarak öne sürmüşlerdir. M. Silin'in belirttiğine göre, onlar sadece birliklerin İran'dan çıkarılmasıyla yetinmeyip, İran ordusunun Azerbaycan'a girmesine olanak tanınmasını da öne süreceklerdir. Ayrıca, İran Azerbaycanı'ndaki gelişmeleri yakından öğrenmek için bölgeye bir komisyonun gönderilmesini de gündeme getireceklerdir. Bu durum karşısında M. Silin, sorunun gündemden çıkarılmasını, buna karşılık Çin ve Yunanistan'daki İngiliz-Amerikan birliklerinin çıkarılması sorununu gündeme alınmasını önermekteydi. M. Silin raporunda şöyle diyordu: biz, birliklerin çıkarılmasına ilişkin herhangi bir sorumluluğu kendi üzerimize almamalıyız. İran birliklerinin Azerbaycan'a bırakılmamasına ilişkin sizin 29 Kasım Harriman ve 30 Kasım Kerry'e gönderdiğiniz mektupta da denildiği gibi bu olayların fazladan gerilmesine neden olabilir ve Sovyet yönetimi bölgeye ek birlikler göndermek zorunda kalabilir. İran Azerbaycanı'ndaki gelişme-

[454] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 105; F. S. Fatemi. L. Cit. s. 91-92.

lerle ilgili olarak M. Silin şöyle diyordu: biz, Azerbaycanlıların ulusal gereksinimlerinin karşılanması ve bu sorunun kan akıtılmadan barışçıl yollardan çözümlenmesi için İran hükümetine tavsiyelerde bulunmalıyız[455].

14 Aralık tarihinde ABD başkan yardımcısı J. Byrnes'in Moskova ziyareti başladı. Ertesi gün İngiliz sefaret heyeti Dışişleri Bakanı E. Bevin başkanlığında Moskova'ya geldiler. 16 Aralık'ta Dışişleri Bakanlığı'nın üçlü toplantısı çalışmalarına başladı. Toplantının başladığı gün resmi gazete *İzvestiya* kendi sayfalarında *"İran Azerbaycanı'nda Ulusal Hükümetin Oluşturulması"* başlıklı özet bir habere yer vermişti[456]. Aynı günün akşamı Moskova radyosunda İran Azerbaycanı'nda ulusal bir yönetimin kurulmasına ilişkin geniş bir açıklama okundu. 17 Aralık'ta TASS haber kanallarına *"İran Azerbaycanı Ulusal Hükümetinin Manifestosu"*nu geçmekteydi[457].

Moskova ziyaretleri öncesinde gerek ABD, gerek Britanya yönetimi ülkelerinin bölgedeki elçiliklerinden İran Azerbaycanı hakkında epey bilgi edinmişlerdir. Sadece 13 Aralık günü için ABD İran Büyükelçisi Walles Murrey başkan yardımcısına dört rapor aktarmıştı. İlkinde, İran Dışişler Bakanlığının Azerbaycan politikasıyla ilgili elçi şöyle demekteydi: *"İran yönetimi Azerbaycan'daki politik sorumluluklarını ABD ve İngiltere devletlerine güvenerek kararlılıkla yürütmektedir. Biz, kendilerine sorunun Moskova toplantılarında tartışılması sonrasında da İran'ın siyasi tutumunun değişmemesinin önemini aktardık"*[458]. Murrey bir sonraki raporunda, Azerbaycan'da olup bitenleri İran yönetiminin yasa dışı ilan ettiğini aktarmaktadır. Olayların, Hakimî'nin planladığı reformları uygulamaya engel oluşturduğunu belirten elçi, yine de başbakanın görüşmelerden yana olduğunu hatırlatmaktadır. Ona göre, şimdiye kadar sürdürülen görüşmeler tam bir fiyasko ile sonuçlansa da kararlılık devamlılıktadır. İran, Moskova Büyükelçiliği aracılığıyla Sovyetlere Dışişleri Bakanları düzeyinde görüşmelerin başlatılması teklifinde de bulunmuştur[459]. 13 Aralık günü için akşam saatlerinde gönderdiği son raporunda Amerikan Büyükelçisi Başbakan Hakimî ile görüşmesinden söz açmaktadır: *"Başbakan, bugün bana, kendisinin Mosko-*

[455] AVP RF, f. 012, l. 6, dizeç 91, d. 372, vr. 61-62.
[456] *İzvestiya*, 16 Aralık 1945.
[457] *Time*, 18 December 1945.
[458] *Foreign Relations of the U.S 1945*, Vol. VIII, s. 491.
[459] *İbid*, s. 492.

va'ya gitmek ve direkt temaslarda bulunmak yolundaki teklifine Sovyet tarafının henüz yanıt vermediğini söyledi. Moskova'da gerçekleştirilen toplantıya özel bir davet almaz ise katılmayacağını açıkladı. Başbakan, böyle bir teklif yapıldığı taktirde, bizzat kendisinin değil, İran'ı temsilen Büyükelçi Macit Ahî'nin katılacağını bildirdi"[460]. Büyük Britanya Büyükelçisi Reader Bullard'ın da Foreign Office'e gönderdiği 13 Aralık tarihli raporu benzer içeriği biraz daha heyecan verici üslupla aktarmaktaydı. Ardından Washington ve Londra'ya gelen haberler, Azerbaycan'daki gelişmelerin hızla tırmanışı karşısında İran yönetimi kadar büyükelçilerin de kafasının karıştığını göstermekteydi. 15 Aralık tarihli Murrey'in Washington'a ve J. Byrnes için özel olarak Moskova'ya gönderdiği telgraf durumu daha iyi yansıtmaktadır: *""Demokratlar" bütün yollarda, köy ve kentlerde (Tebriz ve Erdebil de) denetimi ellerine almışlardır. Seçim yapmış, "Parlamento" ve "Bakanlar Kurulu" oluşturmuşlardır. İran yönetiminin gücü ne ayaklanmayı bastırmaya, ne onlarla görüşmeler yürütmeye, ne de SSCB ile diplomatik bir bağlantı kurmaya yetmedi. Bu krizde devrimcileri haklı çıkaran gerekçelerin başında toplumun gerçekten de merkezi yönetime güvenmemesi gelmektedir. Karşıtlar dahi, merkezi yönetimin eyalete atadığı yetkililerin yolsuzluklara ve rüşvete karıştıklarını, sivil vatandaşların sorunlarıyla ilgilenmediklerini ve büyük toprak ağalarının çıkarlarını koruduklarını söylemekteler. Eğer, olaylar kısa sürede kontrol altına alınmaz ise aynı sorunlar ülkenin diğer bölgelerinde de yaşanacaktır. Sorunun önüne geçilmez ise Kuzey İran'ın SSCB sınırları içine katılması gerçeğe dönüşebilir"*[461]. Tahran ve Moskova büyükelçilerinin raporlarıyla tanışlığın ardından J. Byrnes Beyaz Saraya Sovyetlerin İran Azerbaycanı'nda kontrolü bırakmak arzusunda olmadıkları haberini gönderdi. Gazete *New-York Times*, Amerikan kamuoyuna İran'ın Azerbaycan'ın baş şehri Tebriz'i kaybettiğini duyurmaktaydı. SSCB'nin huysuzluklarından kına gelen Devlet Başkanı H. Truman başkan yardımcısına yazdığı ama gönderilmeyen mektubun sonuna şu notu düşmüştü: *"Ben, Sovyetlere ebeveynlik yapmaktan yoruldum"*[462].

---

[460] *İbid*, s. 493-494.

[461] *İbid*, s. 495-496.

[462] James Chace Acheson, *The Secretary of State Who Greated the American World*, Simon Schuster 1998, s. 143.

İran yönetimi hâlâ Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısından kendi lehine bir karar çıkacağı umudunu yitirmemişti. Üç ülke bakanlarının Moskova'da olduğu bir sırada İran Dış İşleri ABD, SSCB ve Britanya adına müttefik birliklerin topraklarından çıkarılması hakkında bir nota gönderdi. Notada, yabancı birliklerin ülke topraklarında barınmasının İran güvenlik güçlerinin kendi sınırları içinde rahat hareketini engellediği ve asayişi sağlamanın imkânsız hale geldiği belirtilmekteydi[463]. Diplomasi kayıtları, ABD'nin Azerbaycan sorunu dolayısıyla İran'la ilişkilerinde etkin konuma gelmek istediğini, olup bitenlerin, özellikle de Azerbaycan krizinin sorumluluğunu Sovyetler Birliği'ne yüklemeye çalıştığını göstermektedir. Bunu, Aralık sonu Tebriz ABD Başkonsolosluğu görevine getirilen Robert Rossow'un bir açıklaması da kanıtlar: *"Sovyetlerin Tebriz Başkonsolosu mavi yakalı Krans devrimin ilham kaynağıdır. O, askeri yetkililerden daha fazla siyasi yetkililere bağımlı şehir askeri sorumlularını denetlemekte ve onların çalışmalarını düzenlemekteydi. Devrimcilerin önemli bir kısmı Kuzey Azerbaycan'dan gelmiş muhacir adını alan ve birkaç ay askeri talim görmüş uydurma demokrat adı verilmiş kimselerden oluşmaktadır"*[464].

Gelişmelerin tümden komünizm damgası yemesi, Batılı büyük güçlerin ulusal-özgürlük direnişine karşı birleşmesine kolaylık sağlamaktaydı. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliğinin etkisi altında olduğu gerçekliğine rağmen, özel mülkiyet haklarını savunması komünizmle arasına bir set çekilmesine neden olmuştu. İran Azerbaycanı'nda sürekli komünist tehlikesine vurgu yapılması Amerika'nın İran'ı kendi etki alanına almasının bir gerekçesiydi. Azerbaycan'da Ulusal Hükümetin kuruluşunun beşinci gününde resmi çevrelerle olan bağlantısıyla tanınan *Time* dergisi 17 Aralık tarihli sayısında Muhammed Rıza Şahı kapak yapmıştı. Kapakta verilen yazı çok ilginçtir: *"İran Şahı. Güçlü Dostları Onun Petrolüne Susamışlar"*. Derginin içeriğinde şaha yapılan övgüler İran'la ilgili kısa açıklamanın tamamına sinmiş durumdadır. Dergi, zamanında Bakü'den gelmiş ve Tebriz olaylarının sorumlusu Cafer Pişaverî'nin Şah egemenliğini

---

[463] A. H. Hamzavi, *Persia and the Powers. An Anccount of Diplomatic Relations 1941-1946*, London – New-York, Melbourne, Sydney 1946, s. 97.

[464] Robert Rossow, *The Battle of Azerbaijan. 1946*, The Middle East Journal, Winter 1956, s. 18. Rossow açıklamasının sonunda şöyle der: *"Devrimin lideri Başbakan Seyit Cafer Pişaveri'dir. Elli yaşlarında, küçük boylu ve ince bıyıklı bu adam I. Dünya Savaşı yıllarında İran'ın ilk komünistidir"*.

tehdit ettiğini belirtmekteydi. Makalede kullanılan harita da ilgi çekicidir. Haritada İran Azerbaycanı belirgin çizgilerle Bakü orağının etkisi altında gösterilmiştir[465]. Aynı *Time* dergisi, Aralık'ın son sayısında İran'ı bu "orağın" etkisinden kurtaracak "Lider" ilan etti. Bu "Lider" 8 aydan da kısa bir süredir ABD başında bulunan Devlet Başkanı H. Truman'ın ta kendisiydi. Dergi kapağa taşıdığı resmin üst kısmında atom bombasının mantara benzer görüntüsüne de yer vermişti. Bu, "Kurtarıcı Liderin" gücünü simgeliyordu[466]. Sorunlu Aralık ayı gelişmelerini sentezleyen Devlet Başkanlığı Ortadoğu Masası şefi Gerard Maynor yapılabilecek en doğru tespitte bulunmuştu: "*İran'ın kurtuluş reçetesi Birleşik Devletler'dir*"[467].

Moskova toplantısının başlamasının ardından Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Acheson, Amerikan'ın SSCB Büyükelçisi A. Gerrman'a şunları aktarmaktaydı: "*İran elçisi, Devlet Başkanlığımıza telefon ederek heyacan ve hiddet dolu ses tonuyla hükümetinin Sovyet etki alanındaki diğer bölgelerin kaderinin de Azerbaycan'a benzeyeceğinden endişelendiğini ve sadece ABD'ye umut bağladıklarını söyledi. Ona göre, Sovyet etki alanındaki diğer topraklar da kaybedilirse İran yok olur demektir*"[468]. Gerçekten de kısa süre sonra Tahran Büyükelçisi Murrey'den gelen bilgilerde, Tebriz Başkonsolosu Krasn'in bir grup görevliyi Meşhet'e göndererek Horasan'da da Azerbaycan benzeri demokratik çalışmalarda bulunulması talimatının verildiği aktarılmaktaydı[469]. Acheson, İran Büyükelçisinin dünyanın geleceği hakkında duyduğu endişesini Gerrman'la şu sözlerle paylaşmaktaydı: "*O, sadece İran'ın değil, dünyayı saran tehdidin boyutlarından söz etmektedir. Çünkü Azerbaycan olayı Türkiye ve Ortadoğu ülkelerini içine alacak olaylar zincirinin ilk halkasıdır. Ona göre, eğer ölçü alınmaz ise dünya barışı ve eşitliğin teminatçısı olarak BM örgütünün hiçbir önemi kalmayacaktır. Mançurya, Habeşistan ve Münih olayları tekrarlanacaktır. Azerbaycan, Üçüncü Dünya Savaşının ilk ateşi olacaktır*"[470]. Kuşkusuz, Büyükelçi Harriman'a gönderilen bu mektup Moskova'da bulunan başkan yardımcısı J. Byrnes'i bilgilendirmek amacı taşımaktaydı. Tam bu sırada 20 Aralık *İzvestiya*

[465] *Time*, 17 December 1945, s. 28-33.
[466] *Time*, 31 December 1945.
[467] *Foreign Relations of teh U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 501.
[468] *İbid*, s. 508.
[469] *İbid*, s. 516.
[470] *İbid*, s. 508.

sayısında iki Gürcü akademisyen imzasıyla "*Bizim Türkiye'den Yasal İsteklerimiz Üzerine*" makalesi yayınlandı. Akademisyenlerden S. Canaşia ve N. Berdzenişvili, 13 Ekim 1921 tarihli Kafkas Ötesi Sovyet Cumhuriyeti ile yapılan uzlaşma sonucu Türkiye sınırları içinde yer alan Batum bölgesinin güney yakası, Artvin, Ardahan, Oltu, Kars ve Kağızman illeri ile Erivan guberniyasına bağlı Sürmeli kazası üzerinde iddiada bulunuyorlardı. Onlara göre, Güney-Batı Meshetya'nın illeri olan Parhal, Tortom ve İspir ile Lazistan'da bu iddiaların kapsamına girmektedir. Böylece, Türkiye'den toprak talep eden Ermeni iddialarına Gürcüler de ortak oldular. Gazetenin yayını bunun ilerisi için bir sorun olacağının belirtisiydi[471].

Büyükelçi Murrey, İran'dan Moskova'ya Byrnes'e aktarıyorum: "*Tahran Rus elçiliği Devlet Başkanlığı Ortadoğu Masası şefi G. Maynor ile Amerikan Askeri Ataşe Yardımcısı Gagarin'in 14-24 Aralık arası yapmaları gereken Tebriz ziyaretine izin vermedi. Başkan yardımcımız bu durumu Molotov'a aktarmalıdır. Olanlara tepkisiz kalırsak, Sovyetler elçilik çalışanlarımızın faaliyetlerini engellemeye devam edeceklerdir*"[472].

Dışişleri Bakanları toplantısının ilk gününde Molotov, İran konusunun gündeme alınmasına fırsat tanımadı. Sorunun gündem dışı tartışılması kararlaştırıldı. 18 Aralık'ta Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin Molotov'dan Azerbaycan sorunu konusunda görüş açıklamasında bulunmasını rica etti. O, gerekçe olarak İngiliz kamuoyunun İran konusu ile oldukça ilgilendiğini gösterdi. Molotov yanıt olarak, Azerbaycan'daki ulusal-demokratik direnişle Sovyetler Birliğinin hiçbir yakın temasının bulunmadığını belirtti. Ona göre, gelişmeler İran'ın iç sorunudur. Molotov'un kanısınca müttefik birliklerin İran'dan çıkarılmasına gelince konusu Potsdam ve Londra konferanslarında tartışıldı ve sonuca bağlandı. Aynı konuya bir daha değinmenin hiçbir anlamı yoktur.

19 Aralık günü SSCB genel sekreteri Stalin J. Byrnes ve E. Bevin'i kabul etti. Görüşmelerde bir dizi konu arasında Azerbaycan sorununa da değinildi. Stalin, Molotov'un İran konusunda yaptığı açıklamaları olduğu gibi taraflara aktardı. Bir farkla, Stalin, İran yönetiminin SSCB'ye karşı düşman pozisyonunda bulunduğuna

---

[471] *Arhiv prezdenta Gurzii* (kısaca *APG*), f. 14, l. 19, d. 209, vr. 49, 54, 56. Bu konu daha detaylı biçimde kitabın Ek Bölümünde tartışılmaktadır.

[472] *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 499.

dikkat çekti. Bu tavır, İran'ın Bakü madenlerine sabotaj yapacağı tehlikesini doğurmaktadır. Sovyetler Birliği askerlerinin İran'da kalmasının birincil gerekçesi budur. Stalin, SSCB'nin İran'ın toprak bütünlüğü ve diğer konularda hiçbir iddiasının olmadığı sözünü vererek, Bakü petrol yataklarının güvenirliğinin sağlandığı zaman ordularını İran'dan çekeceğini söyledi[473].

Bütün bunlar azmış gibi, ortaya bir de İran'ın Bakü için tanıdığı tehlike sorunu çıkmıştır. ABD Devlet yardımcısı bu konuda Tahran Büyükelçisi Murrey'in düşüncesini sorduğunda elçi şöyle yanıtlamıştı: *"Sovyetlerin soruna "İran Bakü petrol yatakları için potansiyel tehdittir" tarzında yaklaşımı onların ciddiyetini anlamakta büyük zorluk oluşturmaktadır".*

Moskova toplantısının dördüncü gününde İran'ın Azerbaycan sorununun Birleşmiş Milletler Örgütü gündemine alınmasına ilişkin açıklaması Moskova, Londra ve Washington'un üçlü protestosuyla karşılaştı[474]. Oysa Stalin'le görüşmesinin ardından J. Byrnes, Azerbaycan sorununun BM gündemine taşınmasından emindi. O, bu konuda İran yönetimine sunacağı görüşlerini 20 Aralık günü Moskova Büyükelçisi Gerrman aracılığıyla Tahran Büyükelçisi Murrey'e aktardı. Tavsiyede şöyle deniliyordu: *"Başbakana resmi veya resmi olmayan yollardan şu mesajı iletmenizi rica ediyorum: İran yönetimi en kısa zamanda Azerbaycanlılar tarafından ileri sürülen taleplerde gözle görülür çapta geri adım atsın. Özellikle, okullarda Türkçe'nin Farsça ile birlikte okutulmasının ve İran Anayasasına uygun olarak eyalet encümenlerinin oluşturulmasının doğru olacağı kanısındayım. Bununla siz, İran yönetiminin daha önceden de bu tür talepleri karşılamak istediğini biliyorsunuz ve İran'ın devlet bağımsızlığına karşı gelecek her türlü gerekçeyi ortadan kaldıracak adımların atılmasının önemini anlıyorsunuz. Azerbaycan'ın ayrı bir ülke olmasının karşılığını almak için bu adımların atılması gereklidir. Başbakana, sizin ona, Azerbaycan'da özerk bir yönetimin varlığını onayladığınızı teklif etmediğinizi açıklayın. Bunu yapmaktaki amacınızın İran'ın BM ve Dünya kamuoyu önünde masum ve haklı olduğunu, anayasa karşısında İran yönetiminin ülkenin hiçbir yerinde*

---

[473] Geniş bilgi için bkz. James F. Byrnes, *Speaking Frankly*, New-York – London 1947, s. 118-121; R. J. Maddox, *From War to Cold War*, Boulder, London 1989, s. 164; B. L. Crayson, *United States Iranian Relations*, Washington 1981, s. 89; Faramras S. Fatemi. L. Cit. s. 92-93.

[474] Nasrollah S. Fatemi, *Oil Diplomacy Powderkeg in İran*, New-York 1954, s. 279.

toplumsal hak ve özgürlükle karışmadığını ve seçici davranmadığı inancını uyandırmak olduğunu belirtin"[475].

Yapılan öneriler karşısında Hakimî, sanki kendi sorunu değilmişçesine Amerikalıları, Türkçe'nin Azerbaycanlıların kendi dili olmadığı ve bu dilin Moğol işgali ile bu topluluğa dayatıldığı gibi Fars milliyetçiliğinin temel tezine inandırmaya çalışıyordu. Onun iddiasına göre, Azerbaycan toplumu yaşanan gelişmelerin dışındadır ve daha bundan iki yıl öncesine kadar bütün ömrünü Bakü'de geçiren demokrat lideri Azerbaycan'da hiç kimse tanımamaktadır. Buna göre de, o ve yandaşları toplumu temsil edemezler. Ancak başbakan bu düşüncelerine rağmen ABD Başkan Yardımcısı'nın önerilerini benimsediğini belirtti. Başbakan, hükümetinin Azerbaycan oluşturulan parlamento ve yönetimi hiçbir şekilde tanımayacağı, bunların hiçbir yasal olanaklarının olmadığı ve yasal olmayan yollardan Kafkasya'dan İran'a geçmiş bir avuç yabancının oyunu olduğu iddiasını Amerika'nın Tahran Elçisi karşısında yeniledi. Hakimî, Sovyetlerin çekilmesinin ardından hükümet Azerbaycan ayaklanmasını silah zoruyla bastırmak eğilimindedir. İran yöneticileriyle müzakerelerin içeriği hakkında Murrey şunları aktarmaktadır: *"Ben, gerek Şah'ı, gerek Başbakan'ı Azerbaycan sorununu bir an önce kan dökülmeden çözmeleri konusunda uyardım. Açıklamamda, yönetimdeki Azerbaycanlılardan ibaret bir komisyon oluşturulmasını ve ayaklanmacılarla görüşmelere başlamasını belirttim"*[476].

ABD Büyükelçisi W. Myrrey'nin bütün çabalarına rağmen Sovyetlerin Tahran büyükelçiliği Washington'dan gelen özel yetkili Maynor'un Tebriz'e gitmesi için verilmesi gereken izni alamadı. 22 Aralık'ta A. Yakubov'la görüşen W. Myrrey konuşmasında 14 Aralık'ta Tebriz'e gitmesi gereken Maynor'un hâlâ Sovyet yetkililerinden gereken izini alamadığından yakınmaktaydı. Elçi, Dışişleri Bakanlarının toplantısının başlamasına kadar Maynor'un her ana Moskova'ya çağrılabileceğini belirterek, bu süre içinde onun mutlaka Tebriz'e gitmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. A. Yakubov sorunun hastalığından kaynaklandığını söyleyerek birkaç gün

[475] Bkz. *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 504-505; R. Cottam, *Iran and the United States*, Pittzburgh 1988, s. 67.
[476] *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 509.

çalışamadığını belirtmiş durumun en kısa zamanda çözümleneceği sözünü vermiştir[477].

23 Aralık günü Stalin tekrar J. Byrnes'i, bir gün arayla da E. Bevin'i kabul etti. Aynı gün ziyaretçilerin şerefine bir balo düzenlendi. Kremlinde düzenlenen bütün görüşme ve davetiyelerde Britanya'nın İran Büyükelçisi R. Bullard da yerini almıştı. J. Byrnes, Stalin'le gerçekleştirdiği ikinci görüşmede Azerbaycan sorununun Ocak ayı ortaları için BM gündemine alınmasından rahatsız olduğunu, buna olanak tanınmaması için de diğer çözümler aranacağına umut beslediğini aktardı. Başkan yardımcısı, İkinci Genel Savaş yıllarında İran'ın Sovyetler Birliğine sağladığı desteği kanıt göstererek şimdi İran'ın SSCB'ye düşman konumda bulunacağına inanmadığını söyledi. Konuşmalar sırasında Stalin, İran konusunun BM gündemine alınmasından SSCB'nin korkmadığını söyleyerek bundan kimsenin rahatsızlık duymamasını belirtti: *"Biz, sizleri utandırmak için hiçbir tepkide bulunmayacağız"*[478]. Stalin, Tahran Anlaşmasına uyulmasının memnuniyet verici olduğunu, sevgi ve saygı ifadelerinin eski İran hükümetlerine gösterildiğini, şimdiki yönetimin ise SSCB karşıtı konumda bulunduğunu ve kendi toplumunu Sovyetlere karşı sevk ettiğini hatırlattı. Stalin'e göre, İran yönetimi kendi sorumluluklarını anlamalı ve SSCB'ye karşı takındığı düşman tavırlarından vazgeçmeliydi.

24 Aralık günü Büyük Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin'in Stalin'le görüşmesinde bakanın Azerbaycan sorununun çözülmesinde Büyük Britanya, ABD ve SSCB ortak komisyonunun oluşturulması önerisini genel sekreter sundu. Britanya'nın önerisinde İran yönetimine eyalet encümenlerinin oluşturulması, Türk, Kürt ve Arap dillerinin etnik azınlıkların dilleri gibi öğrenilmesine olanak tanınması gerektiği tavsiye edilmekteydi. E. Bevin'in önerisine göre, İran'da merkezi yönetimle eyaletler arasındaki görüş ayrılığını hesaba katarak İran yönetimine anayasaya uygun olarak eyalet encümenlerinin oluşturulması önerilmektedir[479]. E. Bevin'e göre, oluşturulacak komisyon eyalet encümenlerine seçimlerin düzenlenmesinde gözlemci olacak, askeri birliklerin geri çekilmesi konusunu araştıracak ve üç

[477] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 40.
[478] Kruoss A. Sami, *"Truman Agains Stalin in Iran: A Tab of Three Messages"*, Middle Eastern Studies, January 1987, No: 1, Vol. 23, s. 97.
[479] AVP RF, f. 012, l. 6, dizeç 91, d. 372, vr. 172-173.

müttefik devlete birliklerini geri çekmek konusunda önerilerde bulunacaktı. Britanya politik çevreleri bunu uygulamaya dönüştürmekle, geri dönüşümü zor gözüken özerk Azerbaycan'ı Sovyetlerin de katılımıyla tekrar İran'ın siyasi güdümü altına almayı planlıyorlardı. Stalin, ilk aşamada öneriye sıcak baktığını söyledi. Ardından, Britanya'nın projesi tartışılmak üzere Dışişleri Halk Komiserliğine gönderildi. 26 Aralık günü Bewin daha da ileriye giderek, proje üzerinde SSCB'nin bütün önerilerinin kabul edilebileceğini ve komisyonun oluşturulması için bir anlaşmanın sağlanmasını söyledi. Bewin'in bu cesurca davranışı partisi Muhafazakarların toplumsal sorunlara ilgisiz kalmadığını kanıtlamak gibi politik bir söylemi de içinde bulundurmakta ve İran'daki gelişmelerin yakından takip edildiği mesajı verilmekteydi. İran'ın Londra Büyükelçisi Seyit Hasan Tagizade'nin Moskova toplantılarının başlamasıyla verdiği açıklaması Britanya siyasi çevrelerinde ve kamuoyunda beklenmedik bir etki uyandırmıştı. Açıklamasında şöyle denilmekteydi: *"İran'dan aktarılan bilgiler o denli üzücü ki şimdi yurtdışında yaşayan İran uyruklu insanlar ve bütün toplum ayrılıkçı başkaldırılara karşı kendi seslerini dünyaya duyurmaktalar. Üç müttefikin antlaşması ve Tahran bildirisi İran Şahenşah devletinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlık haklarına saygıyı gözetlemektedir. Ancak, müttefiklerden birinin İran'ın iç işlerine karışması yapılan Üçlü antlaşma koşullarının çiğnemesine yol açmıştır. Bu müdahale, İran'ın önemli eyaletlerinden biri olan Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması sınırına kadar varmıştır. Bu müdahale İran'ın toprak bütünlüğüne ve devlet haklarına karşı yapılmış bir saldırıdır. Büyük Britanya'nın üzerine aldığı şartlara uyacağına ve üç devlet bakanının Moskova toplantısında Sovyetler Birliği'nin İran'ın toprak bütünlüğüne ve devlet haklarına gölge düşürücü davranışlarına son verileceğine İranlılar büyük ümit bağlamaktalar"*[480]. Bütün bu itiraz dilekçelerine ve Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin'in ciddi ataklarına rağmen son anda Halk Dışişleri Komiseri V. Molotov Azerbaycan sorununa ilişkin tartışmalara kesin biçimde karşı çıktı. Bewin'in defalarca konuya değinmesine karşılık, V. Molotov konunun gündem dışı olduğunu söyleyerek bakanın direncini kırdı. Bewin'e verilen yanıtlar arasında, İran'ın görüşü alınmadan bir komisyonun oluşturulamayacağı ve en önemlisi Sovyetler Birliği kendisine düşman tavır sergileyen İran yönetiminin sorunla-

[480] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 128-129.

rını çözmek için bu tarz bir girişimin içinde yer almayacağı gerekçeleri de bulunmaktaydı[481].

Moskova toplantısı ve İran sorunu 1945 sonu H. Truman'ın ana gündem konusuydu. Başkan yardımcısı Byrnes ve Büyükelçi Harriman başkanı devamlı olarak Azerbaycan sorunuyla ilgili bilgilendirmekteydiler[482]. Böylece, Dışişleri Bakanlarının Aralık 16-26 arası düzenlenen Moskova toplantısında İran Azerbaycanı hakkında hiçbir resmi belge kabul edilmedi. 27 Aralık günü ADB başkan yardımcısı J. Byrnes, ertesi gün ise E. Bevin ve İngiltere'nin İran Büyükelçisi R. Bullard Moskova'dan ayrıldılar. İran sorununa ilişkin yapılan konferansın sonuçlarından memnun kalmayan Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin 28 Aralık'ta V. Molotov'a şu içerikte bir mektup gönderdi: üzülerek şunu belirtmek istiyorum, İ. Stalin'le dostça yapılan görüşmenin ardından biz İran sorununa ilişkin maalesef hiçbir anlaşmaya varamadık. Bana göre, İran yönetimini bu sorunla ilgili bilgilendirmemek doğru olmayacaktır. Bundan dolayı, ben R. Bullard'a, bizim Moskova görüşmelerimiz, ayrıca İran tarafına sunmamız gereken öneriler hakkında İran yönetimini aydınlatması konusunda yetki verdim. O, ek olarak mektubun içeriğine ilişkin J. Byrnes'e de bir açıklamada bulunacağını belirtmekteydi. Nitekim onlar da Tahran temsilcilerini bu konuda uyarmalıdırlar[483].

Moskova görüşmelerinin ardından İran yönetimi Azerbaycan sorununu BM gündemine taşımak için ABD'nin politikasında her hangi bir değişikliğin olup olmadığı konusunun izini sürmekteydi. Bunu öğrenmek amacıyla İran Washington Büyükelçisi, Devlet Başkanlığı Ortadoğu ve Afrika Masası sorumlusu J. Allen'e başvurmuştu. Büyükelçinin bilmek istediği şuydu: *"Başkan yardımcısı J. Byrnes'in Moskova görüşmeleri sonrasında ABD'nin İran politikasında her hangi bir tavır değişikliği söz konusu mudur?"* ABD'nin Yakındoğu politikası uzmanı Allen, ABD'nin sorunla ilgili Sovyetler Birliği'ne verdiği notada da belirtildiği gibi Amerika İran ilişkilerinde BM'nin açıklamalarını önemsediğini belirtti. Nitekim kendi politikasını değiştirmek için de hiçbir gerekçe bulunmuyordu. Sunulan açıklama Hüseyin Alâ'yı memnun etmesine karşılık, elçi yine de İran Azer-

---

[481] R. Bullard, *The Camels Must Go.*, London 1961, s. 267; *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 518-519.

[482] R. Donovan, *Conflict and Crisis. The Presidency of harry S. Truman 1945-1948*, New-York 1977, s. 156-158.

[483] AVP RF, f. 012, l. 6, dizeç 91, d. 372, vr. 181.

baycan sorununu BM Güvenlik Konseyine taşıdığı zaman ABD'nin İran'ın yanında yer alıp almayacağını bilmek istiyordu. Soruya, Allen'in yanıtı çok netti: ABD iki yıldır İran'ın devlet haklarını savunmaktadır. Bu tavrını o, daha 1944 Petrol sorununda ve şimdiki Azerbaycan konusunda açık biçimde göstermiştir[484].

Öte yandan Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısında İran'la ilgili kayda değer hiçbir kararın çıkmaması İran yönetimini kahretmişti. Basın, zaman kaybedilmeden sorunun BM Güvenlik Konseyi'nde görüşülmesi konusunda bastırmaktaydı. Bu ise, ABD ve Büyük Britanya'nın baskısıyla Sovyetlerin kendi birliklerini İran'dan çıkaracağı umutlarını Moskova toplantısına bağlayan Hakimü'l-Mülk politikasının finali demekti. Basının Hakimî'ye karşı saldırıya geçtiği bir sırada Ahmet Kavam'ın yönetime gelme şansını artırdığını gören Seyit Ziya yanlıları Kavam karşıtı kampanyalarını genişlettiler. Aralık krizinin ülke üzerine bunalım gibi çöktüğü bir sırada basın, sorunu aşacak, reformları geçirecek ve Sovyetler Birliği ile ilişkileri onaracak bir tek politik kişiliğin Kavamü's-Saltana'nın olduğuna inanıyordu. Gazete *Rad-e Emruz* 23 Aralık sayısında Ahmet Kavam'ın İngiliz *Daily Telegraph* gazetesi muhabiri ile yaptığı röportajın tamamını yayınlamıştı. Kavam röportajında İran'da mevcut krizin sorumluluğunu eski yönetimlerin yanlış politikalarına bağlamakta, kriz yarın için daha da derinleşecek olursa sorumlu olarak yönetimin yargılanması gerektiğini belirtmekteydi. Ona göre, eğer ülkede demokratik reformlar uygulanmaz ise, kaos kuzeyden güneye, ülkenin doğusuna ve batısına yayılacaktır. Kavam krizden çıkış yolunu İran'ın çıkarlarının ve devlet haklarının korunmasında görmekteydi. *Daily Telegraph* muhabirinin "*Sizce, Azerbaycan'daki gelişmelerin baş sorumlusu Sovyetler Birliği midir?*" sorusuna yanıt olarak Kavam: "*Merkezi yönetimin yanlış uygulamaları ve eyalet toplumlarının yasal haklarını görmezlikten gelmesi bütün ülkede huzursuzluğa neden olduğunu*" söylemiş ve eklemiştir:"*Anlaşılan, toplum memnun olsaydı, kargaşa için zemin oluşmazdı*". O, kuzey toplumlarının başkaldırısını uygulamalara karşı duyulan toplumsal tepkide aramaktaydı. Kavam biraz da gelecekteki siyasi kariyerini düşünerek, eğer Sovyet temsilcileri bu tür gelişmelerde kendileri açısından psikolojik bir yakınlık görmektelerse, bu dünyanın demokratikleşmesi için müttefiklerin yaptıkları atılımdan ileri gelmek-

[484] *Folreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 514.

teydi. Muhabir, Azerbaycan konusunda Kavam'a açıklanması daha güç bir soru ileterek belirtti:"*Sizce, silah dağıtımı ve ordunun kuzeye gidişinin engellenmesi demokrasiye duyulan psikolojik bir bağlılık mıdır?*" Kavam, bu soru karşısında hiçbir siyasi sorumluluğunun olmadığını ve hiçbir resmi raporla tanış olmadığını belirterek konuyu belirsizlikte bıraktı: "*Bilemiyorum, bu söylentiler ne denli gerçek. Ancak kuşku götürmeyen bir konu varsa o da, 1320 olaylarının sonrasına değin halkın, özellikle de Azerbaycanlıların elinde bulunan silahlara ek olarak yeni silahların geçmiş olmasıdır*". Kuzeye yapılacak askeri çıkarmayla ilgili Kavam'ın verdiği yanıt İran siyasi çevrelerinde soğuk duş etkisi yarattı: "*Eğer, yönetimde ben olsaydım, ordu göndermektense ulus sevgisi ve özgürlük yanlısı insanlardan bir heyet toplayarak sorunun barışçıl yollardan çözümü için uğraşırdım*"[485]. Dış politika konusuna gelince, Kavam siyasi tarafsızlığa öncelik tanıdığını, şimdiki yönetimin Sovyetler Birliği ile ilişkilerde yanlış tutum sergilediğini ve bunun uluslararası politik dengelerde ayarın bozulmasına yol açtığını belirtti.

Azerbaycan sorunu, Kavamü's-Saltana'nın yönetime gelmesinin anahtarını oluşturmaktaydı. 1945 Aralık sonu itibariyle başbakanlık koltuğu onun siyah gözlükleri ardından net biçimde gözüküyordu. Rıza şah döneminde politika dışında tutulması bir çokları için onu demokrasi ve özgürlüğün simgesi yapmıştı. S. C. Pişaverî'nin sözleriyle, ihtiyar ve bunak Hakimî'yi son kez iktidara taşıyanlar, belirli bir boşluğu kapatmakla Kavamü's-Saltana veya bir başka iktidar hırslısı gericiye yönetim yolunu açmakla köprü rolünü icra etmekteydiler. 30 Aralık 1945'de İran Millet Meclisinin açık oturumunda milletvekili Tahran yanlısı, parlamento başkanına hükümetin istifası yolunda bir başvuru iletmiş, Azerbaycan sorunuyla karşı karşıya gelen Hakimî iktidarının ülkeyi sarmış kriz karşısında yetkisiz kaldığını gerekçe göstermişti[486]. Bu tür açıklamaların gerisinde Ahmet Kavam'ın Azerbaycan sorununu barış yoluyla çözeceği vaatlerine duyulan inancın sesleri işitilmekteydi. Ancak, daha başından beri Kavam konusunda Sovyet yönetimi ile Pişaverî arasında bariz bir görüş ayrılığı bulunmaktaydı. Pişaverî bu görüş ayrılığını şöyle açıklar: "*Biz Kavam'ı her zaman gerici bir adam olarak biliriz... Onun gerici çıkışlarını unutamayız. Azerbaycan'ın yurtsever ve özgürlük*

[485] *AR MTK*, d. 283, vr. 243.
[486] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 48.

yanlısı evlatlarından Albay Muhammet Tagi Han Pesiyan'ı tuzağa düşürüp kafasını kestirten ve cesedini dahi gömüldüğü topraktan çıkartan; Atabek bulvarında Sattar Han'ı kuşatmaya alıp onun ölümüne neden olan ve en önemlisi 17 Azer 1323'te gerçekleştirdiği kanlı cinayetlerle onun bizzat büyük feodal olup her zaman gericiliğe meşruluk kazandırmak için çabaladığını bilmediğimiz sanılmamalıdır"[487].

1945 Aralık'ının ikinci yarısında Tahran'da yönetim uğrunda kıyasıya bir mücadele verilirken, Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısı Azerbaycan sorununu es geçmişti. Öte yandan Tahran'ın, Londra ve Washington'un beklentilerinin tam tersine İran Azerbaycan'daki gelişmeler akıl almaz bir hızla sürmekteydi.

[487] Pişaverî, *Yazma*, I/194.

IX. BÖLÜM

ÖZERKLİKTEN ÖZGÜRLÜĞE

Ulusal Hükümet başarısını duyurmasının 10 gün sonrasında ordu, jandarma, polis ve yönetim birimleri, kısaca Azerbaycan genelinde bütün denetimi eline geçirmişti. Ulusal Meclis tarafından onaylanan hükümet programı doğrultusunda yönetim mekanizmasının bütünleştirilmesi, nizami halk askeri birliklerinin oluşturulması, ülkenin yeniden yapılandırılması yönünde ilk adımlar atılmaya başlandı. Yaşamın bütün alanlarını kaplayan reform girişimleri toplumun siyasal etkinliğini artırmaktaydı. Ulusal yapılanma Kuzey'deki Sovyet Azerbaycan'ının desteği ile her geçen gün biraz daha belirginleşmekteydi[488]. Britanya parlamentosunun Muhafazakarlar kanadı temsilcilerinden Philip Price, bu dönemlerde her iki Azerbaycan'da da ziyaretlerde bulunarak parçalanmış bütünlüğü şöyle özetler: "*Bu eyaletin* [İran Azerbaycanı – C.H.] *toplumu dil, din ve tarih bakımından komşu Sovyet Azerbaycan'ı toplumundan ayrılmamaktadır... Sovyet Azerbaycan'ı Ekim Devrimi'nden bu yana kültürel ve ekonomik olarak büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Sonuncu ziyaretimle bir önceki ziyaretim arasındaki Müslüman toplumunun 33 yıllık dönemini kıyaslamak fırsatını yakaladım*". P. Price, İran Azerbaycan Türkleri için Sovyet Azerbaycan'ının nasıl cazibe merkezi haline geldiğine hak vermektedir. Ona göre, İran Azerbaycanı'nın köylüleri, sınırın öte yakasındaki kardeşlerini gözlemleyerek orada feodal yaşamın hüküm sürmediğini, geniş çaplı sulama sisteminin kurulduğunu, kolektif çiftliklerin traktörlerle çalıştığını ve köylülerin harcadıkları emeğin karşılığını aldığını görüyorlardı. Onlar ise ilkelliğin doruklarında sürünerek topraklarını hayvan gücüyle beslediklerini ve edindikleri gelirin %50'sini ise Tahran'da konfor içinde yaşayan feodallere vermek zorunda olduk-

[488] *The Cambridge Historiy of Iran, Volume VII: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Edited by Peter Avery, Cambridge University press, Cambridge 1991, s. 245.

larını anlıyorlardı. Buna karşılık Britanyalı senatöre göre, yine de Rusların Kuzey-Batı İran'daki varlığını kabul edemeyiz. P. Price bu yargısını giderecek bir soruyu da sormaktan çekinmez: İran'daki mevcut rejime hiçbir alternatif önermeden sırf yasal gerekçelerden dolayı Rusları antlaşmayı çiğnemekle suçlamak ne denli doğrudur? *"Bu korkunç bir sonuç ortaya koymaktadır: Rusya, İran Azer baycanı'ndaki özerklik ve reform yanlısı yönetimi desteklerken, biz ve Amerikalılar ısrarla ülkenin en katı gerici güçlerine destek çıkmaktayız"*. Ona göre, işin bu dereceye varmasından önceki yıllarda reform denemelerine başlamaya bir türlü istekli olmayan Tahran yönetimi sorumludur. Gerek İngilizler, gerek ABD yakasını İran'daki sorumsuzluğun elinden kurtaramaz. *"Biz Almanya yanlısı tutumundan dolayı eski Şah'ı devirdik. İran'daki şu anki duruma bakılırsa sorumluluğun bir kısmı bizim üzerimize düşmektedir. Oysa reform karşıtı yönetimleri desteklememekle durumu kurtarma şansımız vardı. Bu gidişle sorunun çözümünde Rus bakış açısı kazanacaktır"*.

The Manchester Guardian gazetesindeki geniş açıklamasında P. Price, Ulusal Hükümetin oluşumunda ve İran Azerbaycanı'ndaki gelişmelerde Rusların bölgedeki siyasal etkinliklerini de göz ardı etmemektedir. Yazıda şöyle denilmektedir: *"Rusların mevcut siyasal gelişmelerin ötesine geçmek düşüncesinde oldukları sadece bir varsayımdır. Şu anki politikaları, uluslararası arenada diğer konularda daha fazla avantaj elde etmek adına Britanya aslanının hafiften kuyruğuna basmaktan ve Amerikan kartalının tüylerini incitmeden yolmaktan haz duyan bir oyuna benzetilmelidir"*[489].

XX. Yüzyılda bütün ulusal etkinlikler ve ulus devletler oluş süreçlerinde büyük devletlerden gizli veya açık biçimde destek aldıkları gerçeği tarihsel bir denemeyi başarıyla atlatma olarak herkesçe onay görmektedir. Büyük Britanya, ABD ve Fransa bu alanda artık uzun süreden beri Asya, Latin Amerika ve Afrika'da deneyim sahibiydiler. İran Azerbaycanı'ndaki ulusal-özgürlükçü etkinlikler Sovyetler Birliğinin desteği doğrultusunda yaşam alanı edinse de, Sovyet Azerbaycan'ının güneydeki ulusal gelişmelerde edindiği pozisyon bu ahengi tamamlamaktaydı. Tahran yönetiminin bütün karşı koymalarına bakmayarak Azerbaycan milletvekilleri Bakü'den gelen desteği yabancı bir unsur olarak görmüyorlardı.

---

[489] *The Manchester Guardian*, 24 January 1946.

Aralık ortasında Ulusal Hükümetin yaptığı ilk girişimler, özellikle de Tebriz garnizonunun barışçıl yollardan teslim alınması toplumun her katmanından insanlarda olumlu etki uyandırmış, yeni yönetimin ve Demokrat Partinin konumunu yukarılara çekmişti. Mevcut kriz ortamından kendi amaçları doğrultusunda yararlanmak isteyen soyguncuların, hırsızların ve toplumun diğer asalak gruplarının önüne geçilmesi, şehirde yasal düzenin işler hale getirilmesi oluşmakta olan yeni yönetimin ilk başarıları arasındadır. Olayların sükunet içinde çözümlenmesi Tebrizli tacir ve iş adamlarını memnun etmişti. Hatta Tebriz Ticaret Odası başkanı A. Sadagianî, Azerbaycan'dan taşınmak gibi bir önceki kararından vazgeçtiğini duyurarak, yeni yönetime destek olacağını açıklamıştır. Gelişmelerle ilgili M.C. Bağırov Stalin'e raporunda şöyle der: *"Tebriz Amerikan Başkonsolosluk sekreteri Meywa Apric bir konuşması sırasında, Amerikan politik çevrelerinin Azerbaycan'daki demokratik gelişmeler karşıtı olmadığını söylemiştir. Ancak, onlar Rusların gelişmelerdeki rolünü biliyorlar"*[490].

Moskova raporuna yanıt gelmeden M. C. Bagırov, İçişleri Komiseri M. Yakubov ve Devlet Güvenlik Komiseri S. Yemelyanov aracılığıyla İran Azerbaycanı'ndaki yetkili görevli A. Atakişiyev, M. İbrahimov, H. Hasanov ve General Russov'a gizlilik prensiplerine sadık kalmaları hakkında özel bir yönerge gönderdi. Yönergede şöyle denilmekteydi: *"Gerek askeri, gerek sivil kanallar aracılığıyla İran Azerbaycanı'ndan "Starşiye"* [M. C. Bağırov – C.H.][491] *gelen bilgilerde, bizim görevlilerin yerli yoldaşlara destek sırasında gereğinden fazla rahat hareket ettikleri belirtilmektedir. Yoldaş "Starşi" sizi ve sizin aracılığınızla bütün yetkilileri uyararak, yabancı bölgede olduklarından gizlilik prensiplerine uymaları gerektiğini emir etmektedir. Her bir Sovyet görevlisinin hareketlerini sadece İranlıların değil, İngilizlerin, Amerikalıların, Türklerin ve diğerlerinin izlediği gözden kaçırılmamalıdır. Yoldaşların, İran Azerbaycanı'ndaki çalışmalarından gereğinden fazla rahat tutumu, açık önerilerde bulunması, Demokrat Parti ve partizan gruplarına serbest biçimde tavsiyeleri kesinlikle kabul edilemez, bir çok açıdan da zararlı bir durumdur. Yoldaş Starşi,*

---

[490] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 272.

[491] "Starşi" – Rusça "büyük" veya "daha büyük" demektir. Sovyet Azerbaycan Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov'un istihbarat unvanıydı. Buna karşılık SSCB Genel Sekreteri İosif Stalin ise "Hozyain" – yani "Sahip" veya "Efendi" unvanını taşımaktaydı. Eski Rus kilise metinlerinde "hozyain" kelimesi zaman zaman Sami dillerinde kullanılan "Râb" yerine de geçmektedir – çev.

bizim görevlilerin yerel yoldaşlar ile sıcak temaslarında ihtiyatı elden bırakmamaları ve gizlilik prensiplerine uymaları konusunda onları uyarmaktadır"[492].

Aralık ortalarında Azerbaycan'da İran askeri birliklerinin ve jandarma güçlerinin silahsızlandırılması tamamlanmak üzereydi. Hoy'da partizanlar jandarma birliklerini silahsızlandırarak 200 tüfek, 2 makineli, 20 bin kurşun ve jandarma birlikleri karargahını ellerine geçirmişlerdi. Eher'de jandarma birlikleri ve ordu üslerini bırakarak Tebriz yönünde kaçmışlardır. Ancak, geri dönen 50 jandarma görevlisi silahlarıyla birlikte gönüllü olarak demokratlara teslim olmuşlardır. Eher'in polis şefi Ahmedî de gönüllü olarak demokratlara teslim olup, Azerbaycan ordusunda hizmet etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Eher'de 147 tüfek, 2 makineli, 9 tabanca, 4500 kurşun, 9 at partizanlarca müsadere edilmiştir. Erdebil garnizonunun silahsızlandırılması tamamlanmış, Miandoab'daki İran askeri birlikleri ise gönüllü olarak fedailere teslim olmuşlardır. Meşkin şehir'de durum biraz kritikti. Ulusal Hükümet karşıtı tutumlarından dolayı jandarma komutanı Erdebilî, eyalet başkanı Arbaçı-zade, bir Şahseven aşiret lideri, Erdebil İran garnizonu istihbarat şefi Agit Eminî partizanlarca kurşuna dizilmişlerdi[493].

Rızayye'de ordu ve jandarma birliklerinin silahsızlandırılması diğer bölgelere göre biraz daha gecikmişti. Şehirdeki İran garnizon komutanı Zengin ve jandarma birlikleri şefi Nurinbahş Sovyet konsolosluğuna önceden aktardıkları bilgide garnizonun teslim olmaya hazır olduğunu söylemişlerdi. Ancak, 15 Aralık'ta Rızayye birlikleri şehir dışında savunma pozisyonu almış, partizanlara karşı tank kullanarak ateş açmışlardır. Şehirdeki demokratların da takibine başlanmış, 5 partili kurşuna dizilmişti. Bu durumda Rızayye'nin silah zoruyla ele geçirilmesine sıcak bakılmamış, Tebriz'den gönderilecek saygın kimselerin aracılığına üstünlük tanınmış, Rızayye garnizonunun Tahran'la bağlantısı kesilmiş ve bölgeye ek birlikler sevk edilmiştir. Bunun üzerine direnişi kırılan birliğin 19 Aralık günü silahsızlandırılması tamamlanmıştı[494]. Böylece, İran Azerbaycanı'nın belli büyük şehir ve bölgeleri Ulusal Hükümetin yetkisi altına girmiştir.

---

[492] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 35.

[493] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 276.

[494] Demokratlar, Rızayye garnizonu ile görüşmelerinde kesinlikle Kürt gruplara teslim olunmamasını söylemişlerdir.

Azerbaycan Demokratlarının başarısıyla ilgili Amerika Tebriz Başkonsolosu şöyle der: *"Azerbaycan'daki çatışmalar Rızayye şehrinin demokratların eline geçmesiyle sonuçlandı"*[495]. M. C. Bağırov'un Stalin'e raporunda, Azerbaycan'ın şehirlerinde, özellikle de Rızayye'de durumun kontrol altına alınması toplum bazında hükümete büyük prestij kazandırdığı ifadesine yer verilmiştir[496].

18 Aralık günü Başbakan Pişaverî, İran Orduları 3. Yaya birliklerinin toplantısında bir konuşma gerçekleştirerek yaşanan gelişmelerin kriterini yaparak, Ulusal Yönetimin amaç ve çalışmalarını anlatarak subaylara yönetimle anlaşmayı önerdi. Azerbaycan subaylarının bir kısmı bu toplantı sonrası yeni hükümetle çalışmaktan yana olduklarını söylediler.

Yönetimi ele geçirilme sürecinin tamamlanması üzerine Ulusal Hükümete bağlı partizan gruplarının Tebriz'de bir resmi geçit töreni düzenlendi ve törene 2 bin civarında fedai katıldı. 19 Aralık'ta ise Tebriz şehir tiyatro binasında Azerbaycan Halk Ordusunun toplantısı düzenlendi. Toplantıda bir konuşma gerçekleştiren halk orduları yardımcı komutanı Kulam Yahya, partizanlara Tebriz ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde sağladıkları yasal düzeni bundan sonra da korumaları ve Azerbaycan'ın özerkliğine bağlı kalmaları çağrısında bulundu. Kulam Yahya'nın konuşmaları defalarca alkışlarla kesildi ve Pişaverî lehinde sloganlar atıldı. Demokratik direnişin başarı kazanması üzerine *Azerbaycan* gazetesi sayılarından birini Tebriz, Selmas, Marağa, Azerşehr, Eher ve diğer bölgelerden gelen tebrik mesajlarına ayırmıştı[497]. Erdebil'de ise 1000 kişinin katılımıyla bir gösteri düzenlendi.

Yeni oluşum sürecinde toplamda 5983 asker ve subay silahsızlandırılmış, 4 top, 1000 mermi, 205 makineli, 3577 tüfek, 22 tabanca, 6 tank, 2 tank savar, 300 mayın, 470 bin kurşun ele geçirilmişti. Jandarma ve Erdebil jandarma birliklerinden 2800 kişi silahsızlandırılmış, 565 tüfek, 31 bin kurşuna el konulmuştu[498]. İran ordusunun silahsızlandırılmasının ardından ordu komutanı General Derahşanî, karargah şefi Albay Verehram ve beraberindeki 7 subayın bir uçakla Tahran'a gitmesine müsaade edilmişti. Ancak,

---

[495] *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 516.
[496] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 93, vr. 100-101.
[497] *Azerbaycan*, 19 Aralık 1945.
[498] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 101, vr. 214.

Pişaverî'nin General Derahşanî'yi yolcu etmesi M. C. Bağırov'u hiçte memnun etmemişti. O, bölgedeki yetkililer aracılığıyla Pişaverî'ye kendisini daha ağır göstermesi gerektiği uyarısında bulunmuştu[499].

Garnizon komutanı Derahşanî, karargah şefi ve onlarla birlikte Tahran'a uçan üst düzey askeri yetkililer başkente varır varmaz göz altına alındılar. Bu tavır, merkezi yönetimin Azerbaycan'daki gelişmelerle barışmak istemediğini kanıtlamaktaydı. Pişaverî, Derahşanî ve beraberindekilerin göz altına alınmasını Tahran yönetiminin akılsızlığına bağlamaktaydı. Ona göre, Derahşanî'nin hapsi Tahran'ın her türlü cinayete hazırlıklı olduğunu göstermektedir, zira general kendi iradesiyle teslim olmamıştır. *"Tahran her şeyimizi elimizden alabilir. Biz, İran'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını defalarca dile getirdik. Tahran ise bu özgürlüğü baltalamak için her gün bir dolap çevirmektedir. Böyle devam edecek olursa biz büsbütün ayrılıp, kendi bağımsız devletimizi kurmak zorunda kalacağız. Başka yol gözükmüyor... Bu durumda bize şunu söylemek kalıyor: "Sizinki size, bizimki bize"*[500]*. Yakamızı bırakın, bırakın ki kendi evimizi istediğimiz gibi yönetelim"* – diyordu Pişaverî[501].

Yeni yönetimin devletçilik deneyimi olmadığından, Bakü'ye müracaatla her bakanlığa bir yardımcı danışman gönderilmesi ricası yapılmıştı. Ancak, bu Moskova'nın emri olmadan yapılacak gibi gözükmüyordu. Bu amaçla M. C. Bağırov, 19 Aralık tarihli Stalin, Molotov, Beriya ve Malenkov dörtlüsüne gönderdiği raporunda şöyle diyordu: *"Azerbaycan Ulusal Yönetimi pratik çalışma sürecine başlamıştır. Yönetimdekiler devlet alanından yeterli deneğim sahibi değiller ve bu yüzden de danışmana ve denetime gerek duyulmaktadır. Tebrizli yoldaşlarımız her bakana bizim bir danışman atamamızı rica ediyorlar. Bizce, Tebrizli dostlarımızın öngörüsüyle razılaşmamız gerekir. Bunun için gerekli adamlarımızı seçiyoruz. Sizlerin kararını bekliyoruz"*[502]*.* 24 Aralık tarihli Moskova'dan gelen yanıt olumluydu. V. Molotov'un M. C. Bagirov'a gönderilen yanıt telgrafında şöyle deniliyordu: *"İran Azerbaycanı Ulusal Yönetim bakanlarına destek amacıyla danışman atanmasına ilişkin bizim yoldaşların ayarlanması önerinizi olumlu buluyoruz. Gönderilecek kadroyu titiz*

[499] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 286.
[500] Bununla, Pişaverî, Hz. Muhammed'in ünlü bir hadisine gönderme yapmıştır: "Sizin dininiz size, benim dinim bana".
[501] *Azerbaycan*, 23 Aralık 1945.
[502] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 281.

belirlemeye çalışın ki onlar bölgedeki çalışmalarında Sovyet vatandaşı oldukları anlaşılmasın"[503]. Tebriz'de görevli M. İbrahimov, H. Hasanov, A. Atakişiyev'in 26 Aralık tarihli M. C. Bağırov'a mektubunda çeşitli bakanlıklara atanacak olan Kuzey Azerbaycanlı danışmanlar konusunu Pişaverî ile enine boyuna tartıştıklarını belirtmekteler. Görüşmeler sırasında, özellikle İçişleri Bakanlığına ve İstihbarat işlerine birer uzman danışmanın atanması karara bağlanmıştı. Mali işlerde ve özellikle de finansal konularda Tebriz'de bulunan Memmetov'dan yararlanılması düşünülmekteydi. Halk Ordu Bakanlığı'nda askeri yapılandırmalar uzmanlar heyetine, Köy ve Tarım İşleri Bakanlığı'nda uzman bir agranoma, Adliye Bakanlığı'nda bir hakim ve yargı uzmanına, Ticaret Bakanlığı'nda bir ticari işler danışmanı ve kooperatiflerden sorumlu uzmana gereksinim duyulmaktaydı. Eğitim ve Sağlık Bakanlıklarında Tebriz'deki Sovyet eğitim ve sağlık uzmanlarından yararlanılması uygun bulunmuştu. M. C. Bağırov'dan gönderilen ikinci raporda yerli akademisyenler kadrosunun hazırlığı için 10 kişilik deneyimli tarihçi ve pedagoga acil olarak gereksinim duyulduğu aktarılmaktaydı. M. C. Bağırov, Azerbaycan K(B)P YK sekreteri Gaffar-zade'ye ve Devlet Güvenlik Komiseri Yemelyanov'a en geç 10 gün içinde gerekli uzmanlar heyetinin oluşturulması, sicillerinin araştırılması ve onlarla mülakatların yapılması görevini vererek grubun 15 Ocak 1946 tarihinden geç olmadan Tebriz'de bulunmasını ve yerel yoldaşlarla çalışmaya başlamasını emir etti[504].

Caferilerin dinsel yas töreni Muharrem olayları dolayısıyla çalışmalarına ara vermiş olan Ulusal Meclis, 21 Aralık günü çalışmalarına kaldığı yerden başladı. Meclisin ilk gündemi "*Azerbaycan Halk Ordusunun Yapılandırılması*" yasa tasarısıydı. Yasa gereği 20'sinden gün alan her vatandaş silah altına alınacak ve 1.5 yıl askeri hizmette bulunacaktı. Yasada halk ordusunun oluşturulmasına gerekçe olarak Azerbaycan toplumunun ihtiyacı, savunması ve özgürlüğün garanti altına alınması gösterilmekteydi. Halk ordusunun asker ve subaylarına da bütün yurttaşlara tanınan hak ve özgürlükler verilmekteydi[505]. Halk ordusunun yapılandırılması yasasıyla meclis yönetime askeri birliklerin teçhiz edilmesi için yurtdışı ve yurtiçinden

[503] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 283.
[504] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 138, vr. 10-13.
[505] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 118, vr. 36-38; Ayrıca bkz. M. M. Çeşmazer, *Obrazovanie i deyatelnost Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy parti*, Baku 1986, s. 105.

silah alınması yetkisi veriyordu. Aslında partizan birliklerinin örgütlenmesine ve silah alımına daha Sonbahar 1945 yılında başlanmıştı. Konuyla ilgili S. C. Pişaverî şöyle dedi: *"Silahsız toplumu silah karşısına sürmenin doğru olmayacağının farkındaydık. Bu gerekçe dolayısıyla yoldaşlarla* [Sovyet Azerbaycan'ındaki yetkililerle – çev.] *durumu tartışıp silahlı kimselerin toplanmasına ve yerlerdeki silahların listesinin hazırlanmasına başlanıldı ve böylece partizan gruplarının ilk düzenli birliği kurulmuş oldu. İlk kurşunu atanın bizim olmamamız için çalışıyorduk. Bizi silahlanmaya ve silahlı gruplar oluşturmaya zorlayan Tahran'daki yönetimin gerici psikolojisi olmuştur"*[506]. Yeni yasayla, Halk ordusu üzerine çok büyük bir sorumluluk alıyordu. Halk Ordu Bakanlığı ülkenin savunmasını ve toplumun özgürlüğünü korumalı, yönetimin onayı ve Baş Komutanlığın yetkisiyle ordunun silah ve askeri araçlarla donanımını üstlenmeli, Meclisçe onaylanan bütçe giderleri doğrultusunda birliklerin konumu çağdaş ordu düzeyine çıkarılmalıydı. Oluşturulan askeri birlikler yeni yasayla Yüksek Şuranın denetimine giriyordu. Ordunun modernizasyonu, rütbe denetimi, başarışı asker ve subayların onurlandırılması Yüksek Şuranın görevleri arasındaydı. Yasanın 12. maddesi gereği, vatanın özgürlüğü yolunda şehit düşen, aldığı yaradan dolayı çalışma yeteneğini yitiren asker ve subay ailelerine gerekli desteğin gösterilmesi için Halk Ordu Bakanlığı bir proje hazırlayarak Ulusal Yönetim aracılığıyla Meclisin onayına sunmalıydı. Meclisin aynı gün yapılan oturumunda Azerbaycan'ın özerkliğini hedef alan gruplarla mücadele amacıyla üç ay süreliğine askeri-sahra mahkemelerinin kurulması hakkında yasa onaylandı. Yolsuzluklarla, devlet emlakini özel çıkarları doğrultusunda müsadere edenlerle mücadele etmek amacıyla yasalarda bazı değişiklikler gerçekleştirildi. Vergi konusunda iki yasayı daha onaylamakla Meclisin ilk günkü oturumu tamamlandı.

21 Aralık günü Başbakan S. C. Pişaverî, Adliye Bakanı Yusuf Azimî ve İçişleri Bakanı Selamullah Cavit bir araya gelerek İran yönetim birimleri tarafından göz altına alınan siyasi mahkumların ve düşünce suçlusu Türklerin serbest bırakılması için genel af ilan edilmesini kararlaştırdılar. Af, geniş anlamda bütün mahkumları

[506] Pişaverî, *Yazma*, II/98. Pişaverî bununla, uzun süre İngiltere, ABD ve Tahran yönetim için sır olan partizan grupların nasıl oluştuğu ve nasıl silahlandığı konusuna da açıklık kazandırmış oluyordu.

kapsamakta, düşünce suçunu ortadan kaldırmaktaydı. Yasaya göre, cezası bir yıl olan bütün mahkumlar anında salıverilecek, iki yıl ve üzerinde ceza alanların mahkumiyet süresi yarıya indirilecek, müebbet hapis cezasına çarptırılanların tutukluluk süresi ise 15 yıla düşürülecek, idama mahkum olunup da infazı uygulanmayanların cezası 10 yıla indirilecekti. Azerbaycan mahkemelerinde yargılanıp da cezasını Tahran ve diğer cezaevlerinde çeken Azerbaycan vatandaşları da af kapsamına alınmışlardı. Af binlerce ailenin yüzünü güldürdü. 23 Aralık'ta af kapsamına giren tutukluların yarısı neredeyse salıverilmişti[507].

Af yasasının iki gün sonrasında Eğitim Bakanı M. Biriya'nın Azerbaycan okullarında eğitimin Türkçe yapılması hakkında 1 No'lu kararı yayınlandı. Yasaya göre, Azerbaycan'ın bütün eğitim ocaklarında eğitim-öğretim Türkçe yapılmalıydı. Türkçe dersliklerin hazırlanması için bakanlık bünyesinde bir komisyon oluşturuluyordu. Komisyona, bir ay içerisinde ilkokul I-IV. Sınıfların Türkçe derslikleri-nin hazırlanması yetkisi veriliyordu. Kanunun 9. maddesinde şöyle denilmekteydi: *"Bütün geleneksel ve ulusal okul müdürlerine derslikle-rin basılıp kullanıma verilmesine kadar, her sınıfın seviyesine uygun kitaplardan yararlanıp Türkçe eğitime başlamaları izni verilmekte-dir"*[508].

Ulusal Meclisin onayladığı karar ve kanunlar zaman zaman Sovyet yöneticilerinin engeline takılmaktaydı. Özellikle, Halk ordusu yasasının onaylanmasının bir gün sonrasında Kazvin Baş Karargahı aracılığıyla M. İbrahimov'a gönderilen bilgide deniliyordu: *"Ulusal Meclisin 21 Aralık oturumunda onay gören Halk Ordusu ve askeri-sahra mahkemeleri hakkında yasalar "Hozyain"in* [Stalin'in–C.H.] *emirleri doğrultusunda şimdilik basında yer almasın. Meclis gelecekte benzer yasa önerilerinde bulunur ve kabul ederse veya hükümet bu gibi ciddi konularda adımlar atarsa, önceden bizimle danışması amaca uygundur"*[509]. Halk ordusu hakkında yasanın basın aracılığıyla duyurulması, anlaşılan bu sıralarda Moskova'da bulunan J. Byrnes ve E. Bevin engeline takılmıştır.

Azerbaycan'da uygulamaya konulan yasaların gelişme yanlısı içeriği Tahran basınının da ilgi odağındaydı. Gazete *Dâd*, Ulusal

[507] *Azerbaycan*, 21 Aralık 1945.
[508] *Azerbaycan*, 23 Aralık 1945.
[509] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 97, vr. 208.

Hükümetin başbakanı S. C. Pişaverî'nin geniş bir resmini yayınlayarak, onun demokratik ruhlu kişiliğinden söz etmekteydi. *Fermân* ise, Ulusal Yönetimin çalışmalarıyla Azerbaycan'da sükuneti ve asayişi korumasını övgüye değer buluyordu. Gazeteye göre, Azerbaycan şehirlerinde ve yollarında yasal bir düzenden söz etmek imkânsızken, şimdi bu durum ortadan kalkmıştır. Gelişmeler üzerinde hiçbir etki kuramayan merkezi yönetim hıncını bu tür haberlere yer veren basından almaktaydı. Tahran'da yayınlanan *Dâd*, *İran-e Ma*, *Arman-e Melli*, *Darya*, *Zafer*, *Ferman*, *Ahtar* ve diğer gazeteler demokratik eğilimli olduklarından dolayı Aralık ayının ikinci yarısından sonra kapatıldılar[510].

Öte yandan ABD ve Büyük Britanya'dan gelen baskıya dayanamayan yönetim Azerbaycan'la görüşmeler yolunda ilk adımlarını atmaya başladı. İran Meclis Başkanı Tabatabaî'nin yetkileri doğrultusunda Tebriz'e Maliye Bakanlığından bir yetkili Pişaverî'ye sözlü davette bulunmuştu. Tabatabaî, İran'ın özgürlüğe kavuşmasında Pişaverî'yi yönetimle birlikte çalışmaya davet etmekteydi. Pişaverî ise bunu yönetimin bir oyunu ve demokratik hareket önderlerini satın alma olarak değerlendirip daveti geri çevirdi. Ardından Tebriz'e gelen Azerbaycan'ın saygın isimlerinden Tümgeneral Hasan Mukaddem ve Mahmud Panahian'ın Pişaverî'yi ikna çalışmaları sürdü. Bunlardan Tümgeneral Mukaddem zamanında Azerbaycan valiliği yapmış, bölgede geniş mülkleri ve büyük nüfusu bulunuyordu. Onun ziyareti, Tahran yönetiminin ve İngilizlerin ortak planı olarak değerlendirilmekteydi. Demokrat yöneticiler ve Sovyet yetkililer eski valinin ziyaretinden pek memnun gözükmüyorlardı. Bu ziyaretlerin ulusal-özgürlükçü hareketi içten çökerteceğinden korkuluyordu. Nitekim gelenler bölgenin saygın isimleriyle yaptıkları konuşmalarında ölçü olarak İran'ın genel özgürlük hareketini ön plana çıkartmaya çalışıyorlardı. Hatta onlar, Azerbaycan Türklerinin silahlanıp Tahran'ı da kurtarmaları gerektiğini tebliğ etmekteydiler. Kendilerince haklı olabilecek bu tür insanların çabası saygın çevreleri etki altına alıp demokratik hareketi bölmekteydi. Ulusal Yönetimin izni alınmadan bu tür şahısların Azerbaycan'a gelişine müsaa-

[510] Dönemin İran basını hakkında geniş bilgi için bkz. L. P. Elwell-Sutton, "*The Iranian Pres, 1941-1947*", Iran – Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. VI, London 1968, s. 65-104; Camron Michael Amin, "*Selling and Saving "Mother Iran": Gender and the Iranian Pres in the 1940s*", International Journal of Middle East Studies, Vol. XXXIII, August 2001, No: 3, s. 335-361.

de eden Tahran Sovyet elçiliğinden Pişaverî şikayetçiydi. Oysa, Tebriz'deki Sovyet yetkilileri bu şahısları Azerbaycan'a bırakmaması konusunda Pişaverî'yi uyarmaktaydı.

23 Aralık günü İran Azerbaycan yöneticileri S. C. Pişaverî, Hacı Mirza Ali Şebüsterî, S. Padegan, Doktor Cavit ve M. Biriya bir araya gelerek Azerbaycan K(B)P YK birinci sekreteri M. C. Bağırov'a gönderdikleri kapsamlı mektupları bir nevi yapılan çalışmaları özetlemekte, özellikle 12 Aralık tarihinden beri yapılan etkinlikler anlatılmakta, gelecekteki sorunların çözümü konusunda öneriler tartışılmaktaydı. Mektupta yönetimin ele geçirilmesi süreci tamamlandıktan sonra yeni hükümetin oluşumu, ülke savunmasının güçlendirilmesi, halk ordusunun kurulması, Meclis onayından geçen kararların uygulanması ve diğer konularla ilgili M. C. Bağırov'a bilgiler aktarılmaktaydı. Burada, İran yönetiminin Azerbaycan ulusunun yasal hakkı olan ulusal direnişe karşı düşman pozisyonunda bulunduğu belirtilmektedir. Onlar her gün ve her saat bozgunculuk çalışmaları yürüterek Ulusal Yönetimin çalışmalarını engelleme ve Azerbaycan'da kargaşa zemini hazırlama çabası içindeler. M. C. Bağırov'a gönderilen mektupta şöyle deniyordu: *"Kendi dili, edebiyatı ve yeterli kadrosu bulunan beş milyonluk İran Azerbaycanı toplumu kendini yönetme yetkisine sahiptir. Dünyanın büyük demokratik devletlerince üç yıl önce imzalanan Atlanta antlaşması Azerbaycan ulusuna kendi haklarını savunma hakkı vermektedir. Biz, beş milyonluk Azerbaycan ulusunun haklarının savunulması için çağdaş ortamda Azerbaycan'da bağımsız demokratik cumhuriyetin oluşturulmasını gerekli görüyoruz. Rica ediyoruz, bizden desteğinizi esirgemeyesiniz. Toplumumuzun baskı altına alınmış duygularının yaşama dönüştürülmesi, her iki kardeş cumhuriyetin yakın gelecekte bir devlet çatısı altında birleşmesi için gerekli ortam mevcuttur. Bundan dolayı, bu cumhuriyetin doğu ve güney sınırları Enzeli limanından başlayarak Reşt, Mencil, Kazvin, Hamedan ve Kermanşah'tan geçerek Irak hududuna vardırılmalıdır. Belirtilen sınırlar içinde yaşayan etnik gruplar Türklerden ve Kürtlerden oluşmaktadır"*[511].

23 Aralık M. İbrahimov'un Tebriz'den M. C. Bağırov adına gönderilen raporunda şöyle denilmekteydi: *"Pişaveri Siz'inle*[512] *görüş-*

[511] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d.110, vr. 42-45.

[512] İstihbarat raporları Sovyet yetkililerine hitap ederse hitap sözcükleri büyük harfle yazılıyordu.

mek arzusundadır. Ortak kanıya göre, şimdiki durumda bir grup yerel yoldaşla görüşmek sonuca olumlu etki yapacaktır". Öte yandan tartışmaların bu boyutunda Tebriz ABD Başkonsolosu'na gönderdiği raporlarında Azerbaycan'ın İran'dan ayrılma eğiliminin iyice arttığını belirtmektedir. Başkonsolosun raporunda şöyle deniliyordu: *"Önceleri, Azerbaycan'ın özerklik istekleri İran coğrafyasıyla sınırlıydı. Şimdi, durum tam tersi, özerklikleri onay görmediği taktirde tam bağımsızlıktan söz etmekteler. Tahran yönetimi Azerbaycan Bağımsız Devleti kurulacaksa bile onun Sovyetlerin tam avucunun içine düşeceğini kavramada zorlanmaktadır"*[513]. Başkonsolos, başarılı Azerbaycan demokratik hareketinin Hazar'ın güneyi boyunca yayılma olasılığını da Amerikan politik çevrelerinin dikkatine aktarmaktan geri kalmıyordu.

23 Aralık tarihli İ. Stalin adına gönderilen raporda "Cengeli" ve "Tudeh" partilerinin iki gün önce Reşt toplantılarından söz edilmekteydi. Toplantıya 200 davetli yerine toplam 500 kişi katılmıştır. Toplantıda Gilan toplumuna çağrıda bulunulmuş, şah, Meclis ve Başbakanlığa birer telgraf çekilerek burada encümen seçimlerinin yapılması, Tahran'da demokratik bir yönetimin kurulması, toplanan vergilerin %50'nin eyalete harcanması talepleri dile getirilmekteydi. GB K(B)P YK 6 Temmuz 1945 yasası uyarınca Azerbaycan'daki ulusçu ayaklanmalarla birlikte Gilan, Mazandaran ve Horasan'da da ayrılıkçı faaliyetler artırılmalıydı. Bu amaçla, Tahran Büyükelçiliğine, Tebriz konsolosluk ve siyasi görevlilerine ve yerel konsolosluk çalışanlarına Güney Hazar ve Horasan'da demokratik hareketlerin içeriği ve sürdürülebilirliği konusunda projeler hazırlamak yetkisi verilmişti. İran Halk Partisince hazırlanan *"İran'da Politik Yapı ve Demokratik Çalışmaların Gelişimi Üzerine Öneriler"* boyutunda mevcut uluslararası ortamın demokratik hareketlenmeler için oldukça müsait olduğu belirtilmekteydi. Tebriz'deki siyasi görevliler daha başından beri Güney Hazar eyaletlerinde yapılacak çalışmaların sürdürülebilirliği konusunda kuşkuluydular. Onlara göre, İran'daki mevcut durum toz pembe görülmektedir. Sovyet askeri birlikleri bölgeden çekilirse neyin toz, neyin pembe olduğu ortaya çıkacaktır. Öte yandan Tudeh yetkililerileriyle birlikte hazırlanıp Moskova ve Bakü'ye gönderilen belgelerde İran yönetim birimlerinin acınacaklı durumu kabarık biçimde gözler önüne serilmektedir.

[513] *Foreign Relations of the U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 516.

Kanıt olarak da sık sık değişen hükümet kabinelerinin hiçbir sorunu çözmek iktidarında olmadıkları gösterilmekteydi. Yönetimin ayaklarından biri olan orduya güvenilemeyeceği her geçen gün biraz daha açıklık kazanmaktaydı. Azerbaycan'daki gelişmeler İran yönetiminde İngiliz-Amerikan ikilisine de kuşkuyla yaklaşılmasına yol açmıştı. Her ikisinin de Azerbaycan Demokratları karşısında çaresiz kaldıkları bir gerçekti. İngiliz-Amerikan ikilisinin sergilediği tepkinin dünya kamuoyunda kuru gürültüden öteye geçmediği, İran'daki demokrasiyi İranlıların kendi eliyle boğmak istedikleri düşünülmekteydi. Azerbaycan demokratlarıyla mücadelede egemen güçler sosyal yaşamı felç etmek, para ve ekonominin iflasına yol açmak amacındaydılar. Azerbaycan olayları İran'daki aydınlanma ve demokrasi yanlılarına olumlu yönde etki etmekteydi. Ülke iç savaşın eşiğindeydi[514]. Bütün bu yaşananların üzerine sadece Gilan, Mazandaran, Gorgan, Türkmen Sahra'da değil Tahran'ın kendisinde bile bir demokratik darbe düzenlenmesi önerilmekteydi. Darbe için Meşhet'te 1000 kişilik Tudehlinin olduğu, gerektiğinde Hazarî ve Kürt Zeferanlı aşiretlerinin de onlara katılabileceği belirtilmekteydi. Plan gereği, Gorgan, Gilan Mazandaran, Türkmen Sahar bölgelerinde başlayacak ayaklanma Tahran yönetimini kargaşaya sürükleyecek, askeri çevrelerde büyük şaşkınlığa ve istifalara neden olacaktı. Bu durum Tahran'da "demokratik" bir darbenin hazırlığı için gereken alt yapıyı hazırlayacaktır. "*Bölgelerdeki ayaklanmalar zamanlama açısından Tahran'da darbenin yapılacağı ana denk getirilmeli, hareket olanağı sağlanmalıydı. Darbe, Halk Partisi yönetiminde ve ona bağlı Tahran'daki 6000'lik grubun eliyle ve demokrasi sempatizanı olan çevrelerce yapılmalı, bütün girişimler Halk Partisinin kendi olanaklarıyla sağlanmalıydı. Hatta, Tudehli pilotlarca kullanılan uçaklar darbecilerce havalandırılmalı ve Meclisi, Abbasabad silah ve askeri araç depoları bombalanmalı, bir takım şahıslara ve barışmaz güçlere karşı terör girişimleri düzenlenmeli, ardından Tudehliler meydanlara inerek hükümet binalarını, stratejik ve askeri bakımdan önemli merkezleri ellerine geçirmeliydiler*"[515].

Darbe planının içeriğini öğrenen Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiseri Yemelyanov, planın gerçeği yansıtmadığını söyledi. Ona göre, Gilan, Mazandaran, Horasan ve diğer bölgelerde demok-

[514] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 17-19.
[515] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 29.

ratik harekatın gelişimini gösteren ve kitle ayaklanması için zeminin müsait olduğunu ortaya koyan sağlıklı veriler bulunmamaktaydı. Sadece sözü edilen eyaletlerde değil, Tahran'da bile demokratik harekete önderlik edecek liderler ve yeterli kadro yoktu. Kambahşî ve Ovanesyan gibi solcu geçinen, toplum arasında yeterli desteği bulunmayan, bir takım özelliklerinden dolayı çıkarcı olarak tanımlanan bu insanlara güvenilmez. Yemelyanov sadece bir noktaya takılıp kaldı. Tahran'dan gönderilen planda, Azerbaycan'ın özerklik talebi ulusal-özgürlükçü bir hareket değil, toplumsal bir olay olarak değerlendirilmekteydi. Buna göre, Azerbaycan olayları genelde İran'ın demokratikleşmesine yönelik bütünün bir parçası olarak görülmekteydi. Yemelyanov'a göre, Azerbaycan ulusunun özerklik hakları tanınmadan, İran Azerbaycanı ulusal-özgürlük mücadelesini İran demokrasisinin başlangıcı olarak tanımlamak Halk Parti yönetiminde kök salmış çarpık düşüncenin ve sakıncalı büyük Fars şovenizminin bir parçasıdır. Bu durumda, belirtilen eyaletlerde demokratik ayrılıkçı etkinlikleri sürdürmektense, sözü edilen programı İran yönetiminin dikkatini ana sorun İran Azerbaycanı'ndaki gelişmelerden yayındırmak amacıyla devam ettirebiliriz[516].

Sovyet Azerbaycan'ı istihbarat birimlerinin elinde İran Halk Partisi yönetiminin Azerbaycan'daki ulusal-özgürlükçü hareket karşıtı çalışmaları hakkında bir hayli bilgi bulunmaktaydı. Raporlarda, Tudeh Parti YK'sı, özellikle Erdeşir Ovanesyan, Abdu'l-Samet Kambahşi ve İrec İskenderî'nin İran Azerbaycanı'nın Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşeceğinden tereddüt ettikleri gösterilmektedir. Ovanesyan'ın 1945 yılı boyunca bütün çalışmaları Azerbaycan Demokratik hareketini hedef almıştı. Nitekim, ADP oluşturulduğu sırada o, Tahran Sovyet Büyükelçisine çektiği telgrafta parti ve önderlerine karşı düşman tavrını hiç gizlememektedir. Elçilikten yapılan uyarılara bakmayarak Ovanesyan ADP'ye karşı karalama kampanyasını sürdürmekten geri durmadı. O, büyükelçilik görevlilerini, ADP'yi destekleyerek Halk Partisini çökertmekle itham ediyordu. Azerbaycan istihbaratı, Ovanesyan'ın bu çıkışlarını onun yurtdışı bağlantısı veya Taşnak kökenli oluşuyla ilişkilendirmekteydiler. Sovyet Azerbaycan istihbarat yetkililerinin özel isteği doğrultusunda SSCB Halk Devlet Güvenlik Komiserliği Ovanesyan'a önce Azerbaycan işlerine karışmayı yasakladı, ardından da İran'dan çıkartılıp

[516] *AR MTK*, d. 285, vr. 52-53.

SSCB'de alıkonuldu. A. Kambahşi'nin Azerbaycan Demokrat hareket karşıtı oluşu, onun daha 1945 yazında Bakü'ye gelişi sırasında anlaşılmıştı. Sovyet istihbarat görevlileri A. Kambahşi'nin Fars şovenizmine duyduğu sempati yüzünden onun Tebriz'deki çalışmalarını iptal ederek Tahran'a geri göndermişlerdi. S. C. Pişaverî de onun samimiyetine ve devrimci tutkusuna inanmadığını söylemekteydi. M. C. Bağırov da V. Molotov'u Kambahşi'ye güvenilmeyeceği konusunda uyarmaktaydı[517]. S. Yemelyanov'un İran'da demokratik direnişin sınırlarını genişletmek hakkında Tahran'dan gönderilen "Darbe Planına" geçersiz not vermesi önce M. C. Bağırov'un, ardından da Kremlin yetkilileri tarafından onaylandı. Böylece, Gilan, Mazandaran, Gorgan ve Horasan'da demokratik direniş odakları oluşturmak planı geçici olarak rafa kaldırıldı. Öte yandan Ulusal Yönetime, Azerbaycan sınırlarını genişlendirmek girişimlerini ertelemesi uyarısı yapıldı.

26 Ocak 1946 tarihli S. C. Pişaverî M. C. Bağırov'a gönderdiği mektubunda Azerbaycan Ulusal Demokratik Devletinin güney-doğu sınırlarının belirsizliği sorununu yeniledi. Mektupta, tarihsel, etnografik ve coğrafi bilgiler temel alınarak Azerbaycan'ın doğu sınırlarının Pehlevî (Enzeli) limanına kadar uzandığı, dolayısıyla bütün Talış illerinin kendi denetimlerine verilmesi gerektiği hatırlatılmaktaydı. Sınır oradan Kazvin'in güney hattı boyunca geçerek Hamedan'ı da içine almalıydı. Nitekim, Talış ve Enzeli'den gelen çağrılar onları Ulusal Yönetimin sınırları kapsamına almamızla ilgilidir. Bizce, Enzeli'nin 20 km güneyine kadar olan bütün Talış sahasını gecikmeden Azerbaycan sınırları içine almalıyız. Öte yandan Hamedan'da gerekli çalışmalara başlamalıyız ve Azerbaycan'ın bu eski başkentini Azerbaycan'la birleştirmeliyiz. Bizce, bu plan, özel bir çalışma gerektirmeden ve hiçbir zorlukla karşılaşılmadan başarıyla uygulanabilir[518]. Nitekim, Tebriz'deki Sovyet Azerbaycan yetkililerinin Bakü raporunda da, Hamedan, Pehlevî ve Kazvin'in Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içine alınması ve bunun için gerekli zamanın kollanması açısından Pişaverî ile bir anlaşma sağlanması bilgisine yer verilmekteydi[519].

---

[517] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 187, vr. 75-78.
[518] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 6.
[519] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 22.

1945 Aralık ortalarında, yönetimi tümden eline alan Ulusal Hükümet en ciddi sıkıntıyı ekonomik ve sosyal konularda yaşamaya başladı. Devlet çalışanlarının maaşlarını ödemek, toplumun temel ihtiyaçlarını gidermek, ordunun gereksinimlerini karşılamak, kullanılmayan fabrika ve iş yerlerini yeniden faaliyete geçirmek, ticareti işler hale getirmek belli başlı sorunlardı. Ulusal Hükümet daha iş başına gelmeden Tahran yönetimi Azerbaycan bankasındaki para ve hisse senetlerini eyalet dışına çıkartmıştı. Ulusal Hükümet göreve geldiğinde Tahran Bankası'nın Tebriz şubesinde sadece 20 milyon reyal para stoku bulunuyordu. Buna karşılık bankanın devlete 28 milyon, iç borç olarak da 60 milyon borcu bulunmaktaydı. Bu durum büyük ticari hamleleri başlatmaya fırsat bile bırakmıyordu. En kötüsü de Azerbaycan'ın İran'ın diğer eyaletleri ve yabancı ülkelerle ticari ilişkileri kopmuştu.

Vatandaşın elinde para olmadığından hükümet biriken vergi borçlarını toplayamıyor, memur ve işçilerin maaşını ödeyemiyordu. Devletin elindeki ihraç ürünler depolarda çürümekteydi, ithal ürünler ise Tahran'ın yetkileri doğrultusunda durdurulmuştu. Hükümet alacaklılara, eğer Tahran Azerbaycan'a olan borcunu ödemez ise meclis kararıyla İran yönetimine ödenmesi gereken verginin %25'nin kesintiye uğratılacağı açıklamasını yapmıştı[520]. Ekonomik sorunları enine boyuna tartışan M. C. Bağırov, acele yapılması gereken konularla ilgili İçişleri Bakanı M. Yakubov'a ve Güvenlik Komiseri S. Yemelyanov'a Aralık ayı ortaları için bazı talimatlarda bulunmuştu. Talimatta şöyle deniliyordu: *"Anlaşılan Yoldaşlar, ekonomik, mali, ulaşım ve tarım, halkın temel gereksinimlerinin karşılanması ve benzeri sorunlarla ilgilenecek zamanı daha bulamamışlar ve bunun için gerekli atamaları yapmamışlardır. Şayet, durum böyle devam edecek olursa İran yönetimi, özellikle de İngilizler beyler, ağalar, büyük toprak sahipleri aracılığıyla İran Azerbaycanı'ndaki ekonomik yaşamı felç etmekten geri durmayacaklardır. Oysa, onlar bu fırsatı 8 veya 10 askeri birlik oluşturarak ele geçiremezler. Pazarda ekmek ve diğer gıda ürünleri olmadan aç toplumu ikna etmek imkansızdır. Öncelik mali, ekonomik, ticari, sanayi ve tarım sorunlarının çözümüne tanınmalıdır. Yurtiçi ve yurtdışı ticareti normale döndürmek için tüccar komiteleri oluşturulması şimdilik iyi bir fikir gibi gözükmektedir. Parasız, hiçbir şey yapılamaz. Para olmadan devlet*

[520] *Azerbaycan*, 23 Aralık 1945.

mekanizmasını, polis ve jandarmayı yönetemezsiniz. Bunun için vergi sistemini çalıştırmak gerekmektedir. Vergiler zamanında toplanmalı, hazine ve maliye birimleri yolsuzluk yapanlardan ve hırsızlardan arındırılmalıdır. Köylülerle toprak ağaları arasındaki ilişkileri kontrol edecek komisyonlar oluşturulmalıdır. Hazine ve büyük toprak ağalarının mülklerinden köylülere toprak dağıtılmalıdır. Köylülere şu mesaj verilmelidir: bugünkü durumları dünden daha iyidir. Ulaşım ve komünikasyon düzenli çalışmalıdır. Eğer İran yönetiminden bir yetkili, Şah veya herhangi birisi Azerbaycan yönetimiyle görüşmelere başlamak niyetindeyse teklifi geri çevrilmemelidir. Irak, özellikle de Türkiye ile sınırların güvenliği kontrol altında tutulmalıdır. Çünkü, buralardan "dost" adıyla, ilgi göstermek bahanesiyle çok sayıda propagandacı, casus ve işbirlikçiler sınırlarımıza sızmaktadır. Tüccar ve işadamlarının Azerbaycan'ı terk etmemesi için uğraşmak gerekmektedir. Onları korkuyla değil, tam karşıtı yollarla ikna etmek gerekmekte, onların Azerbaycan'a döviz getirmeleri sağlanmalıdır. Kısaca, Azerbaycan'ın özerkliğinin sadece Azerbaycanlıların durumunu iyileştirmekle kalmadığı, bütün İran tebaaları ve dünya ulusları ile ilişkilerin kurulmasında da örnek olduğu izlenimi verilmelidir"[521]. Mektupta ADP yetkililerine şöyle denilmekteydi: *"Pratik çalışmalar yapılmalıdır. Karşıtlarımız hazırlıklıdırlar, bizde hazırlıklı olmalıyız. Onlar bizi yenmek için hazırlanıyor, bizde savunmak için hazırlanmalıyız. Bunun içinde özerklik, hatta bağımsızlık konusunda şimdiden kamuoyu oluşturmak gerekmektedir. Gericilerin saldırıya hazırlandığı konusunda söylenti yaymalı, onların amaçlarını bildiğiniz, onları def etme gücüne sahip olduğunuz ve son damla kanınıza kadar savaşacağınız dedikodusu dolaştırılmalıdır. Ancak, bunu yaparken kendi yandaşlarınızı korkutmamalısınız. Öncelikli olarak demokratik ülkelere, gelişmiş dünya devletlerine umut beslediğinizi tebliğ etmelisiniz, çünkü bütün dünyadaki tartışmalar demokrasi ve gelişmişlik üzerine olduğu halde İran Azerbaycanı'nda ortaçağ kurallarıyla yaşamak imkânsızdır. Tahran basını aracılığıyla sizi sömürdükleri, öldürdükleri ve bastırdıkları hakkında her gün bir söylenti yayarak dünya kamuoyundan destek istemelisiniz"*[522].

[521] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 24-26.
[522] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 46-47.

Ekonomiyi kalkındırmak amacıyla Ulusal Meclis başkanı M. A. Şebüsterî 23 Aralık'ta tüccar ve işadamlarıyla bir görüşme gerçekleştirerek onlara hükümete destek vermeleri çağrısında bulundu. Konuşmasında, paralarını İngiliz bankalarına yatırmalarının bir getirisi bulunmadığını; ekonomide spekülasyon yapanları uyararak, tüccarlara kendi paralarını Tahran bankalarından geri çekmek önerisini aktardı. Hükümet, Ticaret Bakanlığı'na stoklardaki 6 ton şekeri, tütün ve diğer ürünleri satarak elde edilen geliri şehirdeki yatırımlara harcaması yetkisini verdi. Durdurulan fabrika ve iş yerlerinin, özellikle de tekstil sektörünün faaliyete başlaması için belirleyici adımlar atıldı. Azerbaycan SSC Sanayi Bakanlığı'ndan, bir buçuk yıl önce Tebriz'e gönderilen, ancak kullanılmayan dokuma tezgahlarının Tebriz Dokuma Fabrikasına verilmesi rica edildi. Talep, Bakü yetkililerince olumlu karşılandı. Öte yandan kibrit ve deri fabrikalarının çalışmalarının durdurulmasının da karşısına geçildi. İran Bankası Tebriz şubesinin mali işlerini canlandırmak amacıyla Rusya-İran Bankası ve Sovyet Ticaret yetkilileriyle bir takım anlaşmalar yapıldı. İran Azerbaycanı'nın petrol ve petrol ürünleriyle temin edilmesinin sorumluluğunu Sovyet Azerbaycanı üslendi. Bununla, İran Azerbaycanı'nın petrol gereksinimini karşılayan İngiliz-İran Şirketinin ihracatının durdurulmasından endişe edilmekteydi. Nitekim, Aralık ayının son on gününde Tebriz İngiliz Başkonsolos yardımcısı Lang Azerbaycan illerine geziler yaparak şirketin satışlarıyla ilgilenmişti. Onun amacı, demokratların İngiliz petrol ürünlerinin satışını engelleyip engellemediklerini ve İngiliz ürünlerine olan talebi öğrenmekti. Bunun dışında Yardımcı Konsolos partizanlar hakkında bilgiler edinmek ve öldürülen polis ve jandarma sayısı ile ilgilenmekteydi[523]. M. C. Bağırov, eğer İngilizler bir şey almak niyetindeyseler gereken fiyat kolaylığının sağlanması uyarısında bulunarak, ticari bağlantıların Şebüsterî'nin eliyle yapılmasını ve böylece casus ağlarının kurulmasının engellenmiş olacağını belirtmekteydi.

Ulusal Hükümeti petrolle ilgili sıkıntılardan kurtarmak amacıyla, Azerbaycan SSC Merkezi Petrol Şirketine her ay İran Azerbaycanı'na 1000 ton petrol, 150 ton benzin, 350 ton sıvı gaz, 300 mazot, 25 ton yağ göndermesi talimatında bulunulmuştu[524]. Bunun

[523] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 294.
[524] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 23.

dışında Şahseven boyları ve Erdebil ili halkıyla ticari bağlantıların kurulması için M. Sarcalinski'ye bir şirket oluşturulması görevi verilmişti. Şahseven boylarının gereksinimlerini karşılamak için satış amacıyla 400 bin metre pamuk parça, 30 bin çift ayakkabı, 120 ton şeker, 360 ton petrol gönderilmekteydi[525]. Bunun yanında Sovyet Azerbaycan ticaret yetkililerine İran Azerbaycanı'nda biriken ürünlerin satın alınması için gereken çalışmaların yürütülmesi görevi verildi. Ekonomik önlemlerin alınması sırasında yolsuzluklar da yaşanmıyor değildi, ancak bunların önü anında alınmaya çalışılıyordu. Kendi mallarını kaçak yollardan Azerbaycan'dan çıkartmak isteyenlere ve yönetimin mali yasalarını delmeye çalışanlara karşı ceza uygulamaları öngörülmekteydi. Örneğin, hiçbir gerekçe göstermeden bir defaya mahsus olmakla Tebriz bankasından 51 bin tümen para çeken Tebriz'de şeker ticareti yapan Ermeni kökenli Budakyan Maliye Bakanlığı tarafından uyarılmış ve hiçbir kargaşaya yol vermeden parayı bankaya yatırması istenmişti. Budakyan parayı bankaya yatırmasına yatırmış, ama bu defa Ovanesyan'dan yardım talebinde bulunarak, onun sözde özel yetkili sıfatıyla Tebriz'e gelmesine neden olmuştu. Tebriz Sovyet Başkonsolosu Krasnı 28 Aralık günü için Pişaverî'yi Ovanesyan'la görüşmeye davet etmişti. Görüşme sırasında Ovanesyan lafı yeni yönetimin tüccarlara karşı baskı uyguladığına çekerek kanıt olarak da Budakyan'ın durumunu göstermiştir. Pişaverî, Budakyan'ın Ermeni olması dolayısıyla ayrıcalıklı konumuna dikkat çekerek, eğer bunu bir Türk yapsaydı her halde göz altına alınırdı yanıtında bulunmuştu. Ayrıca, Pişaverî, Sovyet Büyükelçiliğinin görevlisi konumunda bulunan bir şahsın neden Budakyan gibi bir gericiyi savunma zorunda kaldığını sormadan kendini alıkoyamamıştı. Nitekim, Budakyan gibi bir bozguncuyu savunmak Sovyet Büyükelçilik yetkilisine yakışan bir durum değildi. Olayı anında Stalin ve Molotov'a bir raporla intikal ettiren M. C. Bağırov, Başkonsolos Krasn'in Başbakan Pişaverî'yi konsolosluğa davetinin nezaket kuralları dışında olduğunu belirtmiş ve konsolosluk görevlilerinin Ulusal Hükümetin ekonomi, tarım ve maliye politikalarına karışmaları için uyarılmalarını rica etmiştir[526]. Hatta, bunu bir gurur konusu yapan M. C. Bağırov, Ovanesyan'ın Tebriz'e hangi gerekçe ile geldiği konusunda Tahran Büyükelçilik görevini vekale-

[525] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 25-26.
[526] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 298-299.

ten yürüten A. Yakubov'dan anında bir açıklama talep etmişti. A. Yakubov'un açıklamasında, Ovanesyan'ın parti başkanlarından A. Aşurov aracılığıyla izin aldığı, ancak izin aldıktan sonra gerekçe göstermediğini belirtmektedir. Yakubov'un açıklamasında şöyle denilmektedir: *"Ovanesyan'ın Sayın Pişaverî ile görüşmesi için hiçbir gerekçe bulunmadığı gibi tarafımızdan da kendisine böyle bir yetki verilmemiştir. Birincisi, bunun için bir gerekçe bulunmamakta; ikincisi ise Yoldaş Ovanesyan elçiliğin genç görevlilerindendir ve henüz elçiliğin İran yönetimiyle yapılan hiçbir resmi temasında yer almamış, en önemlisi bir büyükelçi olarak şahsen ben, onun İran Azerbaycanı Başbakanı Sayın Pişaverî ile görüşmesine hiçbir zaman müsade edemem"*[527]. Soruşturma ağı genişletildi ve Ovanesyan'ın Tebriz'e gitmesi için hiçbir özel yetki almadığı anlaşıldı. Onu bu yolculuğa çıkaran tek gerekçe Budakyan sorunuydu.

Kıran kırana geçen mücadelelere gebe kalan Aralık ayı sona ermekteydi. Öte yandan ADP Ocak ayında geçirmeyi planladığı parti genel toplantısına hazırlanıyordu. Devlet çalışmaları ile ilgili işlerin yoğunluğu nedeniyle ve parti yetkililerinin devletin çeşitli birimlerinin başına getirilmesiyle parti içi çalışmalar bir hayli aksamıştı. Bakü'den Tebriz'e aktarılan 24 Aralık tarihli öneriler arasında ADP'nin alt yapı örgütlenmesi, partinin pratik çalışmalarına önem verilmesi, parti tüzüğüne bağlı kalınması gibi konulara da dikkat çekilmekteydi. Buna göre, parti üye kayıtları dikkatlice yapılmalı, parti il örgütlenmeleri gerçekleştirilmeli, merkeziyetçi yapı demokratik prensipler esasında oluşturulmalıydı. Genel anlamda yapılan öneriler ADP'nin gücünün artırılmasıyla ilgiliydi[528]. Yapılan çalışmaların amacı ADP'ye Azerbaycan toplumunun ulusal partisi özelliği kazandırılmasıydı. Öte yandan Tebriz'deki yabancı diplomatlar bütün dikkatlerini Ulusal Hükümetin politikasına ve ADP'nin uygulamalarına çevirmişlerdi.

Yılbaşına birkaç gün kala Robert Rossow ABD'nin yeni Tebriz Başkonsolosu atandı. Konsolosun şehre geldiği gün *Azerbaycan* gazetesi *"Dünya Özerklik Haklarımızı Tanımalıdır"* manşetini atmıştı.

28 Aralık günü Tebriz'e yeni gelen Amerikan Başkonsolosu, Pişaverî'ye görüşme teklifinde bulundu. Görüşme ertesi sabah Ulusal Hükümetin Başkanlık binasında gerçekleştirildi. Amerikalı Baş-

[527] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 3-4.
[528] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 36.

konsolos, kan dökülmeden ve insani değerlerin korunması koşuluyla Azerbaycan'da demokratların başarısını istediğini açıkladı. Azerbaycan Demokratların da benzer görüşleri paylaştığını belirten Pişaverî, Tebriz ve diğer şehirlerdeki olayların barışçıl gelişimine büyük önem verdiğini açıkladı. Başkonsolos, Azerbaycan Demokratlarının ne istediğini ve ne yapmak arzusunda olduğunu sorduğunda, Pişaverî, Azerbaycan Demokratlarının istek ve taleplerinin zamanında Amerikan konsolosluğuna sunulan Halk Kongresi bildirisinde geniş biçimde açıklandığı yanıtını verdi. Rossow, Tahran'la görüşmeler için Azerbaycan Demokratlarının kapıyı açık bırakmaları gerektiği arzusunda olduğunu dile getirdi. Pişaverî, Azerbaycan Türklerinin bu konuda defalarca dünya kamuoyunu aydınlattıklarını söyledi. Ancak, Azerbaycan Türklerinin isteklerini yanıtlamak yerine bize karşı silah kullanmakta, ticareti baltalamakta, bizim kendimizi korumak ve ulusal özerklik haklarımızı savunmaktan öte şans bırakmamaktadırlar. Konsolosun "*Eğer, şah sizin özerklik haklarınızı tanırsa, bunu nasıl karşılarsınız?*" sorusuna Pişaverî "*Sadece Şah'ın tanıması, Azerbaycan ulusal-özerkliğinin teminatı için yeterli değildir*" yanıtı verdi. Ona göre, aynı Şah bu teminatını ertesi sabah bozabilir de. Bu yüzden Azerbaycan Türk ulusu isteklerini doğrulayacak Tahran yönetiminin yeterli güce sahip olmadığını bilmekte ve kendi hakları için gerçek bir teminat talep etmektedir. Ancak bu, dünyanın demokratik uluslarının ve Amerika'nın desteği ile mümkün olabilir. Konsolos, Azerbaycan Demokratlarına destek sözü verdi ve Pişaverî'yi Başkonsoloslukta karşılamaya hazır olduğunu açıkladı. Pişaverî teklif için teşekkür ederek, bir sonraki görüşme ve birlikte çalışma için umutlu olduğunu açıkladı[529]. Yapılan görüşmenin ertesi Stalin, Molotov, Beriya ve Malenkov'a birer rapor gönderen M. C. Bağırov, Amerikan konsolosunun görüşlerini şöyle değerlendirmektedir: "*Bizce, Amerikalı Başkonsolosun görüşmesinde iki amaç aranmalıdır: Konsolos Azerbaycan demokratlarının kendi isteklerinin ötesine geçip geçmeyeceklerini öğrenmek, İran'dan ayrılmak gibi bir isteklerinin olup olmadığını bilmek niyetindeydi; ve eğer bir konsensüs sağlanılırsa demokratların kendi taleplerinden ne dereceye kadar vazgeçebilirler? Biz, Pişaverî'yi bu durumda her zaman için Halk Kongresinin ve Ulusal Meclisin kararlarını önplana çıkart-*

[529] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 294-295.

ması konusunda uyardık"[530]. Aynı gerekçe ile R. Rossow da Washington'u, yani Dışişleri Bakanı J. Byrnes'i görüşmeler konusunda aydınlatmaktaydı: *"Bugün sabah Azerbaycan Başbakanı Pişaverî ile görüşmemizde, Azerbaycan'ı İran sınırları içinde tutmak istediklerini ancak merkezi yönetime güvenmedikleri için savunma güçlerini koruduklarını ve buna gerekçe olarak da İran'ın Azerbaycan'ı işgal edeceğinden ve reformları başlatacağından korktuklarını anlattı. O, İran'ın bir parçası olmak isteklerini kabinesinde Dışişleri Bakanlığı'na yer vermemekle doğruladıklarını vurguladı. Bütün bunlar Azerbaycan'ın kendini yönetme hakkını garanti altına almadığını, merkezi yönetimin bu hakları eskiden olduğu gibi bugün de ayaklar altına almaması için yapıldığını aktardı. O bu konuda Şah'ın güvencesine inanmamakta, gerekçe olarak da Şah genç ve deneyimsiz biri olduğunu ve kendi kararını bir gecede değiştirebileceğini göstermektedir. Pişaverî bölgesel çıkarları göz önünde bulunduran anayasal bütün sözleşmelere imzasını koyacağını söyledi. O, görüşmeler için kapısının merkezi yönetimin yüzüne açık olduğunu birkaç kez tekrar etti. Pişaverî, görüşmeler için merkezi yönetimin ayak takımından şahıslar gönderdiğini; buna karşılık yönetimin kendisiyle görüşmeler için resmi yetkili gönderip göndermeyeceği konusunda da serbest olduğunu hatırlattı. Ona göre, Tahran anlaşmadan daha çok Azerbaycan'ın isteklerini göz ardı etmeyi, demokratik akımın yöneticileri ve mevcut durumla ilgili yanlış bilgiler yaymayı tercih etmektedir. Buna rağmen ehliyet sahibi bir yetkili ile görüşmenin her zaman için sağlıklı olabileceği kanısını birkaç kez tekrarlamaktan da çekinmedi. Samimiyetine inanmam için benimle de görüşebileceğini söyledi. Sovyetlerin pozisyonu değişmediği sürece, İran yönetimi Azerbaycan sorununu gerçek anlamda kaybettiğini düşünse iyi olur. Buna alternatif olarak görüşmeleri denemek, önemli reformlar gerçekleştirmek ve de Azerbaycan'ın bağımsızlığını onaylamak gösterilebilir. SSCB'nin isteği Azerbaycan ve diğer eyaletleri "Despot Tahran yönetiminin vahşetinden korumak" bahanesiyle İran'daki askeri işgaline meşruluk kazandırmaktır. Bu yüzden de ABD, İran'ın toprak bütünlüğünden yana olmalı, SSCB'ye ya sözleşmelere sadık kalma, ya da kendi agresifliğini bütün dünyaya tanıtma şansı tanınmalıdır. Bunu gerçeğe dönüştürmemiz için, Büyükelçiliğimizin İran yönetimine mümkün bütün alterna-*

[530] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 90, vr. 297.

tifleri açıklaması ve onu Azerbaycan'la görüşmelere ikna etmesi önermekteyiz. Bu tür görüşmeler Azerbaycan'ın tam bağımsızlık isteklerini askıya almak demektir. Aksi taktirde Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek kendisini "himaye" edecek müttefik arayacaktır"[531].

Başkonsolos R. Rossow ile S. C. Pişaverî'nin görüşmesi Aralık sonunun en önemli gelişmesi olarak görülmektedir[532].

1945, İran Azerbaycanı için stres dolu bir yıl olarak geride kaldı. Aralık sonunda *Daily Express*, *Associated Press*, *Reuters* haber ajanslarına açıklamada bulunan Başbakan Hakimü'l-Mülk 18 Aralık'ta Meclis'teki sözlerini tekrarlayarak yabancı birliklerinin ülkesini terk etmesinin hemen ardından şahenşah kuvvetlerinin Azerbaycan'da yaşanan trajediye son vereceğini duyurmaktaydı[533]. Açıklamanın yapıldığı gün, tarihler 31 Aralık'ı gösterirken, M. C. Bağırov, M. T. Yakubov ve S. Yemelyanov aracılığıyla Demokrat liderlerine bir rapor göndererek hangi koşullar altında: özerk mi, bağımsız mı yaşamak, kısacası nasıl bir Azerbaycan istediklerine dair düşüncelerini sordu. Eğer İran'dan ayrılacak olurlarsa kendi devletlerini nasıl tanımlayacaklardı?

---

[531] *Foreign Relations of teh U.S. 1945*, Vol. VIII, s. 520-521.

[532] O gün Rossow, Tebriz meydanında idamını bekleyen birkaç hırsız ve ırz düşmanını görmeseydi Pişaverî'nin Başkonsolosu etkilediği söylenebilirdi. Hırsızlık ve eşkıyalıktan tutuklanan Aslan Bireng ve Rahim Dabbağ adlı suçlular idam edilmiş; tecavüzden hükümlü Karnı Yırtık lakablı Kazım ve cinayetten suçlu bulunmuş Aziz Yusuf kurşuna dizilmişlerdi. Manzaraya bakılırsa yapılan ceza işlemi İran'a göre çok normaldi. Ancak, kendi demokrasisini kanıtlama mücadelesi veren bir hükümet adına R. Rossow'un gözünden kaçacak bir tablo değildi.

[533] *Ettelat*, 31 Aralık 1945; R. Ramazani, *Iran's Foreign Policy 1941-1973*, University Pres of Virginia 1975, s. 115-116.

X. BÖLÜM

REFORMLAR

1946 yılı başları, İran açısından İngiliz-Amerikan birliklerinin ülkeden çıkarılması, Azerbaycan açısından ise reformlar dönemine geçilmesi bakımından görülmeye değer bir tabloydu. Moskova'da yapılan Dışişleri Bakanlarının toplantısından istenmeyen sonuçlarla ayrılan taraflar, 2 Mart gününü beklemeden ve bir anlamda Sovyetlere jest yaparcasına 1 Ocak tarihi itibariyle ordularını geri çekme işlemine başladılar. J. Brints'e göre, Potsdam, Londra ve Moskova toplantılarının deneyimi gelecekte bizi daha büyük zorlukların beklediğini müjdelemektedir. Ancak, Noel kutlamaları sonrası buluşan müttefikler her şeye rağmen Moskova toplantılarından İran adına umutluydular[534]. 1 Ocak tarihli ABD Tahran Büyükelçisi Murrey'in devlet başkanına gönderdiği raporunda Moskova toplantısında masaya yatırılan İngiliz-Amerikan-Sovyet komisyonu oluşturmak konusunu Şah Muhammed Rıza ve İran başbakanına açıkladığını belirtiyordu. Birkaç günlük aranın ardından Murrey, Londra'da düzenlenen BM Genel Kurul toplantısına katılacak olan Dışişleri Bakanı J. Byrnes'e gönderdiği raporunda Başbakanın kurulacak komisyona sıcak baktığını, konuyu Bakanlar Kurulu gündemine getireceğini ve çıkan tartışmaların sonucunu kendisine aktaracağını açıklamaktadır. Ona göre, kurulacak İngiliz-Amerikan-Sovyet ortak komisyon önerisini onaylayan şah, ABD'nin komisyona katılmasını İran için güvence gerekçesi olarak görmektedir[535].

Şaha göre, Dışişleri Komiseri V. Molotov'un İran konusunda üçlü komisyonun oluşturulmasına karşı oluşu Hakimî hükümetinin Sovyetler Birliğine "düşman" pozisyonda bulunmasıyla hiçbir bağlantısı yoktur. O, bunu Sovyetler Birliğinin genel taktiği olarak değerlendirmekteydi. Büyükelçi Murrey, Byrnes'e aktarmalarında Başkonsolos R. Rossow'un Rızayye'nin teslim edilmesinden sonra İran yönetiminin

---

[534] James E. Byrnes, *Speaking Frankly*, New-York and Londra 1947, s. 122.
[535] *Foreign Relations of the U. S. 1946*, Vol. VII, Washington 1969, s. 291.

Azerbaycan'ı karşıtlarına kaptırdığı yönündeki açıklamalarını onayladığını belirtmektedir. O, yerel basında yer alan haberlere dayanarak, Kürtlerin İran ordusu yanında değil Demokratlar yanında yer aldığını bildiriyordu[536]. Yeni yılın ilk günleriyle birlikte, İran Londra Büyükelçisi Seyit Hasan Tagi-zade'nin kendi hükümetinden Azerbaycan sorununu BM Genel Kurul toplantısı gündemine alınması hakkında yetki aldığı konusu da açıklığa kavuştu. Dışişleri Bakanı baş danışmanı Dean Acheson ve Büyük Britanya Washington Büyükelçisi Lord Halifax'ın ortak görüşü, eğer SSCB üçlü komisyona katılmak niyetindeyse bunu Azerbaycan sorunu BM gündemine alınmadan önce yapması yolundaydı. Yoksa geç kalınmış sayılacaktır. Azerbaycan'daki gelişmeleri büyük ilgiyle izleyen Amerikalı konsolos R. Rossow, S. C. Pişaverî ile bir kez daha görüşmek arzusundaydı. Görüşme 4 Ocak günü Amerikan Konsolosluğunda geçekleşti. Konuşmalar sırasında başkonsol, İran Azerbaycanı ile SSCB arasında yapılacak olan ticari anlaşma konusunda çıkan söylentilerden söz açtı. Pişaverî, İran ile Sovyetler Birliği arasındaki ticari anlaşmayı dayanak göstererek bunun Azerbaycan için de ticari ilişkiler yapmak konusunda bağlayıcı gerekçe olduğunu ve yeni anlaşma hakkında kendisinin bir bilgisinin olmadığını söyledi. Pişaverî'ye göre, eğer İran Azerbaycan ile ticari ilişkilerini bozarsa, biz her hangi bir ülkeyle ekonomik ilişkiler kurmak zorundayız. Aksi taktirde tarım politikasında hiçbir ilerleme kaydedemeyiz. Ardından *"anlaşılan bu haberler Tebriz pazarlarından alınmıştır"* diye takılmayı da ihmal etmedi. Görüşmeler sırasında Rossow, Pişaverî'nin ağzından, aslında kendisince çok iyi bilinen, Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısında İran hakkında çıkan kararı öğrenmeye çalışıyordu. Anlaşılan bir diplomat olarak, Pişaverî'nin üçlü komisyonla ilgili görüşlerini merak etmekteydi. Pişaverî'nin de bu soruya yaklaşımı bir hayli diplomatik oldu: resmi açıklamalardan bildiğim kadarıyla Moskova toplantısında İran sorunu tartışılmamıştır; yok eğer resmi olmayan bilgiler söz konusu ise bu hususta bendenizin bilgisi sizinkiler yanında yetersiz kalacaktır. Rossow bir önceki görüşmedeki üslubunu tekrarlayarak Azerbaycan'a ilgi duyduğunu ve bu konudaki görüşlerini de ABD yetkililerine aktardığını açıkladı. Ardından Pişaverî'ye teşekkür ederek, Azerbaycanlıların kendi ulusal-özerklik haklarını savunmalarına destek

[536] *Aynı belge*, s. 292.

vereceğini hatırlattı. Ertesi gün *Azerbaycan* gazetesi Başbakan ile ABD Başkonsolosu'nun görüşmesine geniş yer ayırmıştı[537].

Üç gün arayla R. Rossow Eğitim Bakanı M. Biriya ile bir araya geldi. Başkonsolos, Biriya'nın "Sovyet Azerbaycan'ının Dostları Derneği"ndeki etkinliklerinden, onun Bakü ve Paris gezilerinden haberdardı. Amerikalı konsolosa göre, iki Azerbaycan arasındaki yaklaşımlarda "Sovyet Azerbaycan'ının Dostları Derneği" bir köprü rolü oynamaktadır. Görüşme sırasında konsolos lafı Azerbaycan'daki sendika hakları, fabrikalar ve işçilerin durumu üzerinde dolaştırdıktan sonra ilgi odağındaki birincil konuya çekerek şöyle dedi: "*Bizdeki bilgilere göre, Tebriz'de Sovyet Azerbaycanı Dostları Derneği kurulmuştur. Bu derneğin kuruluş ve amaçları kadar, onun Sovyet Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycanı'nın birleştirmesi yolunda bir adım olduğu ve çocukların zorla bu derneğe üye yapıldığı doğru mudur?*"[538]. Başkonsolosun sorusuna yanıt olarak M. Biriya şu yanıtı vermiştir: "*Böyle bir derneğin oluşumundaki gerekçe bizim Sovyet Azerbaycan'ı ile olan doğal hudut bağlantımıza dayanmaktadır. Ayrıca kültürel gelişme açısından oldukça yüksek düzeydeler ve bu da bizim onlardan çok şey öğrenmemiz ve çocuklarımızın orada eğitim almasını istememiz için bir gerekçedir. Bu açıdan bakıldığında Tebriz'de Sovyet Azerbaycan'ı Dostları Derneği'nin oluşturulması doğal karşılanmalıdır. Söz konusu baskıya gelince, bunu maalesef ilk kez Sayın Konsolostan duymaktayım. Ayrıca derneğe üye konusunda bir çok kimseden yoğun bir ilgi görmekteyiz*". Biriya, söz konusu baskının yapıldığına ilişkin bilginin kaynağını sorduğunda, Başkonsolos Tebriz'deki Sovyet askeri birliklerin komutanı Glinski'nin adını vererek onun topluma baskıda bulunarak Sovyet Azerbaycanı Dostları Derneğine üye olmalarını istediğini aktardı.

Konsolos, Biriya'dan Azerbaycan sorunuyla ilgili üç devlet temsilcisinin Tahran toplantısında bir araya geleceği konusunda görüşlerini sordu. Biriya kendisinde konuyla ilgili hiçbir bilginin bulunmadığını, eğer, "*böyle bir toplantı gerçekleşecek olursa, gelişmiş demokratik devletlerin Azerbaycan toplumunun yasal hak ve özgürlüklerini savunacağını umut ederek, Azerbaycan toplumunun hiçbir zaman ulusal özerklik haklarından ödün vermeyeceğini*" aktardı[539].

---

[537] *AR MTK*, d. 301, vr. 326-327.
[538] *Aynı belge*, vr. 327-329.
[539] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d.114, vr. 11-12.

R. Rossow 29 Aralık tarihli raporunda Pişaverî'ye duyduğu hayranlığı gizlemezken, aynı şeyler M. Biriya için söylenemez. O, Biriya'yı yanlışlıkla Sovyetlerin İran Azerbaycanı'nda gerçekleştirdikleri terör olaylarının yerel mimarı olarak tanımlamaktaydı. Biriya adı, daha II. Dünya Savaşı sırasında edinilen bir yığın bilgiyle ADB istihbaratınca bilinmekteydi. Bunda anlaşılan, Tebriz gösterilerinde Biriya'nın Tahran karşıtı ateşli konuşmalarının, Sovyet Azerbaycan'ı ile siyasal, edebi ve kültürel ilişkilerinin etkisi söz konusu olmalıydı. Çok daha sonraları bile R. Rossow bu takıntısını sürdürerek şöyle yazacaktı: Azerbaycan'daki *"terörün sorumlusu Pişaverî olmayıp, eğitim ve propaganda bakanı Muhammed Biriya idi. Esmer tenli, siyah saçlı, küçük boylu ve ince bıyıklı bu komünist etkinliklerine Tebriz sokaklarının temizliği birliğindeki aktiviteleriyle başlamıştı. Terör saldırıları düzenlemek için Biriya, özel amaçlı Sovyet Azerbaycan'ı Dostluk Derneğini kurdurmuştu. Derneğe üyelik sivil polislerce yapılmakta, küçük bir karşı koyma en iyi durumda kamçıyla cezalandırılmaktaydı"*[540].

Başbakan Pişaverî ile Başkonsolos Rossow arasında Aralık sonu yapılan görüşmeyle ilgili çeşitli spekülasyonlar yapılmaktaydı. Amerikan'ın Sovyet Büyükelçilik danışmanı G. Kennan, Özel Kalem Müdürlüğüne ve Tahran Büyükelçiliğine haber göndererek, Moskova Radyosu ve TASS Haber ajansının konsolosluğa istinaden *"İran Azerbaycanı Ulusal Hükümetine ABD'nin her türlü destekte bulunacağı ve Azerbaycan ulusal direnişini onayladığı"* yönünde yaydığı haberlerinin ne anlama geldiğini araştırmaktaydı. O, Moskova radyosunun bu haberinin İran cephesinde şok etkisi yaptığını açıklamaktaydı. Bunun üzerine Özel Kalem Müdürlüğü sözcüsü 9 Ocak tarihli açıklamasıyla Tahran'ı rahatlatmaya ve Rossow'un sözlerinin nezaket gereği söylenmiş laflar olduğunu ve amacının dışında değerlendirildiğini duyurmuştu. Özel Kalem Müdürlüğü sözcüsü, Rossow'un ifadelerinin bağlayıcı olmadığını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Aynı zamanda belirtilen açıklamayı Pişaverî'ye aktarması konusunda

---

[540] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 14; *Foreign Revaltions of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 298-99. Ancak bu türden kayıtları belgelemekten hiç kaçınmayan Sovyet istihbaratına ait belgeler arasında R. Rossow'un açıklamalarını destekleyecek en ufak bir bilgiye dahi rastlanılmamıştır. Derneğe gösterilen ilgiye gelince, bu en iyi olasılıkla Amerikalı diplomatın sorun arama gibi faydacı bir yaklaşımında olmasından ileri gelse gerek.

konsolos da uyarılmıştı[541]. Konuyla ilgili 9 Ocak'ta Rossow yeniden Pişaverî ile bir araya geldi. O, yapılan ilk görüşmenin Moskova radyosunca ABD'nin Ulusal Hükümetle resmi ilişkilere başladığı yönünde anlaşıldığını, oysa Başbakan'ı ziyaretinin özel bir nitelik taşıdığını vurguladı. Pişaverî, Moskova radyosunun yayınladığı haberi duymadığını, ancak ziyaretle ilgili geniş bilgi veren *Azerbaycan* gazetesinin redaktörüyle görüştüğünü açıkladı. Ona göre, görüşmenin içeriği gazetede yer almış ve bu da Moskova radyosu için bir kaynak oluşturmuştu[542].

İran Azerbaycanı'ndaki olayları yakından izleyenlerden biri de Türkiye'nin Tebriz Başkonsolosu'ydu. Sovyet istihbarat birimlerinin elinde Türk konsolos Karman Bey'in Azerbaycan olaylarına ilgisi hakkında bir yığın bilgi bulunmaktaydı. Konsolosun aktarmalarına göre, Ruslar bölgede demokratik yönetimi kurmalarının ardından İngiltere, Amerika ve Türkiye yetkililerinin durumu hayli zorlaşmıştır. Rusların yetkisi doğrultusunda diplomatik temsilciler sürekli gözetim altındalar. Türkiyeli diplomat, müttefiklerin zeka, Rusların ise kol gücüyle hareket ettiklerini; Ruslara gereken ders verilmediği sürece onların bu hareketlerini sürdüreceklerini söylemektedir. Ardından Karman Bey sözlerini şöyle sürdürmektedir: "*Rusların amacı başkadır. Onlar, Tebriz'deki askeri güçlerini kullanarak İran Azerbaycanı'nda zorla özerk bir idare oluşturmuşlardır. Sonuçta İran'ın içişlerine tam müdahale etmekle İran yönetimini çalışmaz konuma getirmişlerdir. Bir yıldır, İran yöneticilerini görevlerinin dışına itilmişlerdir*". İran Azerbaycanı özerk bir cumhuriyet olarak varlığını devam ettirebilir mi sorusuna Karman Bey şu yanıtı vermektedir: "*Gerek Tahran anlaşması, gerek Potsdam Konferansı'nda büyük devletlerin liderleri ve bizzat Rusların kendisi İran'ın toprak bütünlüğünü ve devlet haklarını onaylamışlardır. Ancak bunlardan sadece Ruslar verdikleri sözü unutmuşa benziyorlar. Onlar, açık biçimde kendi politikalarını küçük devletlere dikte ettirmekte, karşı koyanları ise faşistlikle suçlamaktalar. Tıpkı şimdi İran yönetimine yaptıkları gibi. Hatta bizim demokrasi olarak bildiğimizi onlar faşizm sanmakta, çünkü biz Rusları iyi tanımadığımız halde ülkemizin kapı-*

[541] R. Rossow, *The Battle of the Azerbayjan*, s. 19; *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 298.
[542] *AR MTK*, d. 301, vr. 356.

larını onlara açmamaktayız. Dünya, Rusların bu başına buyruk davranışlarının önüne geçmelidir"[543].

Dönemin uluslararası ilişkileri açısından bakıldığında, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'ndaki varlığı Türkiye için gerçekten de bir tehlike konusuydu. Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısı kapsamında Stalin, Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin'le görüşmesinde SSCB'nin Türkiye'ye karşı iddialarını açık biçimde dile getirmişti. Nitekim, Türkiye'nin Doğu illerine karşı Sovyet iddialarının resmi ağızdan dile getirilmesi sonrasında Tahran Ermenileri bir harita yayınlayarak burada "Türkiye Ermenistanı" sınırlarını göstermekten geri kalmamışlardır[544]. Sovyetlerin Türkiye'ye karşı öne sürdükleri talepleri iki noktada odaklanmaktaydı: birincisi, Sovyet yetkilileri Çanakkale ve İstanbul boğazlarının Türkiye'nin kontrolüne bırakılmasını onaylamamakta; ikincisi ise Stalin, Türkiye'nin bazı illerinin Gürcistan ve Ermenistan'a verilmesinde diretiyordu. Bu sonuncu iddia Gürcü ve Ermeni akademisyenlerin Moskova basınında yer alan makaleler dizisinde aksettirilmekte, özellikle Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a, Trabzon ve Karadeniz çevresinin Gürcistan'a verilmesi "bilimsel nosyon"la aktarılmaya çalışılmaktaydı. Ancak, büyük devlete göre, Stalin'in Türkiye'yi savaşla tehdit etmesini ve Türkiye'nin adeta yargılanmasını tümden dayanaksız olarak yorumlamaktaydılar[545]. 1945 Sonbaharında Sovyetlerin Bulgaristan'da 130.000'lik iyi eğitimli askeri güçlerini toplamaları durumun daha da kötüleşmesini sağladı. Bunda Türkiye basınının da etkisi yok değildi. Örneğin, *Tanin* gazetesinde köşe yazarı H. C. Yalçın'ın Sovyetler Birliğini *"kırmızı faşizm"* olarak tanıtması, Cavit Aral'ın Sovyetler Birliğinin hiçbir uluslararası siyasi dengeyi gözetmeksizin Türkiye karşıtı tavrını ve Türkiye'ye karşı öne sürdüğü toprak iddialarının zayıflığını dile getirmesi ilişkilerdeki dozu artırmaktaydı[546].

---

[543] Türkiye Büyükelçisi bu belgenin devamında şunları aktarmaktadır: *"Onlar, her yerde ulusların rahatını bozmaktalar. Onların yüzünden şimdi dünyayı yeni bir tehlike beklemektedir. Rusların Balknalarda, Almanya'da ve İran'da uyguladıkları siyaset onlara karşı antipatiyi her geçen gün daha da artırmaktadır. Eğer bunlar yoluna koyulmaz ise, büyük devletler arasındaki ihtilafa son verilmez ise dünyayı daha korkunç felaketler beklemektedir".*

[544] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 18-19, 22-24; d. 124, vr. 43.

[545] *Arhiv Prezdenta Gruzii*, f. 14, l. 20, d. 253, vr. 61-86.

[546] Bkz. Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: an "active" Neutrality*, Cambridge 1989, s. 180-181; Edwart Weisband, *Turkish Policy. 1943-1945. Small State diplomacy and Great power politics*, Princeton 1973, s. 295-318.

Türkiye Tebriz Başkonsolosuna göre, İran sorununun ardından Lavrentin Beriya şimdi de Türkiye'yi hedef edinmiştir. Türkiye Ermenileri, Ermenilerin kendi vatanlarına dönüşü hakkında Sovyet yönetiminin kararlarını nasıl karşılamaktalar sorusunu Karman Bey, eğer Türkiye Ermenileri Sovyetler Birliğine gitmek niyetindelerse buna karşı çıkılmamalıdır. SSCB, Türkiye'yi bununla korkutmasın. Biz kimseye bir karış toprağımızı dahi vermeyeceğiz[547].

Yılbaşı kutlamalarını takip eden günlerde İran Azerbaycanı'ndaki durum gayet sakindi. Ulusal Hükümetin 2 Ocak tarihli kararıyla Urmiye, Erdebil, Ahar, Hoy, Makı ve Şapur illerine yeni valiler atanmıştı. Ulusal Meclis üyelerinden Ataş Han Bayat Tebriz şehir yönetmenliğine getirtildi. Yaklaşık üç yüz köyün idaresini elinde bulunduran Mahmut Zülfikarî'ye bağlı silahlı gruplar Demokratik Parti üyelerine karşı terör girişimlerinde bulunduğundan, Ulusal Yönetim Zencan köylülerine yönelik bir çağrıda bulundu: *"Han ve Hanlık düzeninin kalıntılarından Zülfikarî, köylüleri kendi Ulusal Hükümetlerine ve özgürlüklerine karşı kullanmak eğilimindeler... Ulusal Hükümet, köylü ve emekçilerin bu haini yakalayıp, onun kötülüklerini kendi başlarından defedeceklerine inanmaktadır"*[548]. Ulusal Hükümetin kararıyla *"Zülfikarî, Azerbaycan Ulusunun düşmanı ilen edilerek, onu ölü veya diri olarak yakalayana ödül vaat edilmekte ve Zükfikarî'nin bütün emlaki ve toprağına el konulmaktaydı"*[549]. Kararın uygulanması için Zencan yönetimine yetki verildi, ayrıca ADP'den de Zencan devlet yetkililerine yardımcı olması rica edildi. Zencan'daki durumu kontrol altına almak için de Kulam Yahya liderliğinde bölgeye ek partizan birlikleri gönderildi.

Ocak ayının ilk günlerinde Maliye Bakanı K. İlhaminî'nin onayı doğrultusunda bütün devlet memurlarının Aralık ayı maaşları ödendi. Eski yönetim döneminden biriken maaşları ise ödemek şimdilik imkânsızdı. 4 Ocak tarihli Salamullah Cavit imzalı kararla bazı şahısların Azerbaycan dışına çıkışları yasaklandı. Bunda, Tahran Büyükelçiliğini vekaleten yürüten A. Yakubov'un Tebriz'den Tahran'a gelen bazı şahısların Ulusal Yönetim karşıtı propaganda yaptıkları yönünde uya-

[547] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 23. Sovyet - Türkiye ilişkilerinin sonrası hakkında geniş bilgi için bkz. Ek Bölüm.
[548] *Azerbaycan*, 31 Aralık 1945.
[549] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 115, vr. 45-46.

rısı etkili olmuştu. İçişler Bakanı Cavit'in kararı uyarınca, Azerbaycan dışına çıkanlar polis gözetim karakollarından izin almalıydılar.

Kültürel alanda önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Redaktörlüğünü Resul Rıza'nın gerçekleştirdiği ve Arap alfabesiyle Türkçe Bakü'de yayınlanan *Azerbaycan* dergisinin Aralık sayısı İran Azerbaycanı'nda büyük ilgi görmüştü. Derginin bu sayısında M. S. Ordubadî'nin *"Tebrizlilerin Mücadele Tarihinden"* makalesi, Azerbaycan Türk şairlerinden Muhammed Ali Mahsûn'un şiirleri, [Ortaçağ Azerbaycan Türk şairlerinden] Gövsî Tebrizî hakkında makale ve yayınlanmamış şiirleri, kırk yıl önce yayınlanan *Azerbaycan Mecmuası* hakkında Muhammed Ali Abbasî'nin yazısı, Ulusal Hükümet binasının, Erk kalesi ve Gök Mescit'in resimleri yer almaktaydı. Öte yandan, İran Azerbaycanı'nda yaşananların tarihsel bir anı olarak belleklerde kalması için Sinematografi Şubesi Başkanı Resul Rıza, Azerbaycan K(B)P YK sekreteri Sultan Gaffar-zade'ye gönderdiği 5 Ocak tarihli mektubunda film çekimleri için Tebriz'e bir grup gönderilmesi için ricada bulunmaktaydı[550]. Kısa sürede Tebriz ve diğer şehirlerde Türkçe yayınların sayısı bir hayli arttı. Tebriz'de *Azerbaycan*, *Azad Millet*, *Gelebe*, *Edebiyyat Seyifesi*, *Şairler Meclisi*, *Şafak*, *Yeni Şerg*; diğer şehirlerde ise *Cövdet*, *Urmiya*, *Cavanlar*, *Azer*, *Azerbaycan Ulduzu*, *Maarif*, *Veten*, *Demokrat*, *Güneş* gibi gazete ve dergiler toplumun sadece sosyo-politik savaşımını değil, özgürlük duygularını ve manevi dünyasını da yansıtmaya çalışıyorlardı. Ulusal özgürlük savaşımı döneminde İran Azerbaycanı'nın basının örgütlenmesinde ve gelişiminde S. C. Pişaverî, M. A. Şebüsterî, H. Azerbadagan, S. Padegan, M. Velayî, İ. Kadirî, Z. Giyamî, N. Alizade, F. İbrahimî, İ. Şems, A. Şemide, K. Kentli, H. Nasir-zade, A. Penahî, M. Ravendî, M. Turabî ve H. Hoşginabî'nin büyük rolü olmuştu. Azerbaycan'da yayınlanan gazete ve dergilerde B. Azeroğlu, M. Biriya, M. Etimad, H. Billurî, K. Borçalı, M. Direfşî, K. Kahramanzade, M. Gövsî, İ. Zakir, S. Yüzbendî, A. Kamilî, C. Kaşif, M. Gülgün, N. Niknam, M. Hilal Nasirî, H. Sahhaf, M. Necim Tebrizî, K. Sabahî, M. Pir, A. Tude, A. Fitret, S. H. Musevî, S. Emin ve diğerlerinin şiir, hikaye, hiciv, görüş ve eleştirileri, ayrıca yayınlanan kitaplar sosyal bakış açısının ve ulusal kimliğin oluşumunda büyük etkendir. Güney basını II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Tebriz'e gelen Sovyet Azerbaycan edebiyatının gözde isimlerinden M. İbrahimov, S.

[550] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 129, vr. 77-79.

Vurgun, S. Rüstem, R. Rıza, A. Mehmethanlı, M. Rahim, O. Sarıverlli, A. Cemil, M. Dilbazî, N. Refibeyli, M. S. Ordubadî, Z. Halil, A. Sadık, B. Kasım-zade, O. Koşkarlı ve diğerlerinin de eserlerinden örnekler yayınlamaktaydı. *Vatan Yolunda* gazetesinde M. İbrahimov'un "*Azerbaycan Dili*" yazı dizisi, S. Rüstem'in "*Tebriz Şiirleri*", *Azerbaycan* gazetesinde çıkan yazılar ulusu kendi dilini, kültürünü tanımaya ve savunmaya çağırmaktaydı. S. Rüstem'in "*Deyme*" redifli dörtlüsü ve "*Eyilme*" isimli şiiri dillerde dolaşmaktaydı. Bunların dışında Kulam Mehmetli, Nuster Bağırov, İbrahim Novruzov, Kılman Musayev gibi yazar ve gazeteciler, Zulfali İbrahimov gibi genç tarihçi-gazeteciler İran Azerbaycanı'nda kültürel-politik çalışmalar yürütmekte, yaşamın çeşitli alanlarını kapsayan çeşitli etkinlikler düzenlemekteydiler[551]. Ocak ayının ilk günlerinde düzenlenen Tebriz Halk Saz Orkestrasının konserleri büyük ilgi görmüştü. Konserlere Başbakan Pişaverî, Meclis Başkanı Şebüsterî, bakanlar, aydınlar, işadamları, basın katılmıştı. Yabancı konuklar arasında Sovyet Başkonsolosu Krasnı, Amerikan Başkonsolosu R. Rossow, Britanya Konsolos Yardımcısı Lang, Türkiye Başkonsolosu Karman Bey ve diğerleri de bulunuyordu. Konserin düzenleyicisi C. Cahangirov idi.

Aynı gün Başbakan Pişaverî, İran Azerbaycanı din adamlarından – müçtehit Mirza Halil Hadı Mirza Bağır ve Tabatabaî'yi ağırladı. Taraflar arasındaki görüşme bir saat sürdü. Bu sıralarda Tahran'dan gönderilen misyonerler İran'ın güney şehirlerinde Azerbaycan Türklerini İslam'a ihanetle suçlamakta ve halkı onlara karşı savaşa çağırıyorlardı.

Ocak ayında Azerbaycan-İran Kültürel İlişkiler Cemiyeti başkanı S. Vurgun önderliğinde bir grup Sovyet Azerbaycan şair ve yazarlarının Tebriz, Urmiye, Erdebil, Marağa ve diğer şehirleri ziyareti İran Azerbaycanı kültürel yaşamının en çarpıcı olaylarındandı. Gezi sırasında S. Vurgun, R. Rıza, M. Dilbazî, N. Refibeyli, H. Aralsı, M. Hüseyin, M. Topçubaşev, A. Ali-zade, S. Rüstem, K. Halilov ve diğer katılmacılar Azerbaycan'ın tarihi, kültürü, sanatı ve edebiyatı üzerine konuşmalar yaptılar[552]. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi

---

[551] Dj. Handan, *Put udaçi*, Baku 1987, s. 112-185; M. Abdullayev (Velayeti), *İran Azerbaycanında Milli azadlıg herekatında demokratik metbuatın rolu*, Avtoreferat, Bakı 1975; Vidadi Mustafaev, *Güney Azerbaycanda milli şuur*, s. 127; A. Ali gızı, *Literatura Yujnogo Azerbaydjana: etapı, osnovı, etyudı*, Baku 1998, s. 9-34; L. R. Elwell-Sutton, *The Iran Pres. 1941-1947*, s. 103.

[552] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 23-27.

Başkanı M. Mirkasımov ve başkan yardımcısı M. Kaşkay, M. C. Bağırov'a gönderdikleri mektupla İran Azerbaycanı'nın her açıdan öğrenilmesi için bölgeye jeoloji, botanik, zooloji, tıp, arkeoloji, tarih ve kültürel konularla ilgili uzmanlar heyetinin gönderilmesini önermekteydiler. Mektupta, İran Azerbaycanı'nın bitki örtüsü, mineraller ve yer altı kaynakları açısından zengin bir bölge olduğu belirtilmekteydi. Onlara göre Azerbaycan edebiyatının değerli kaynakları burada bulunmaktadır. Nebatî, Halhalî, Bahar Şirvanî kültürel mirasının öğrenilmesi, halk folklor örneklerinin yazıya alınması, masallar ve halk şarkılarının toplanması, "*Molla Nasreddin*" dergisinin ve C. Mehmetkulu-zade'nin Tebriz döneminin araştırılması Azerbaycan kültür tarihinin bütün olarak oluşturulmasına katkı sağlayacaktır. İran Azerbaycanı kültürel eserlerinin öğrenilmesi, Marağa Resathanesinin, Tebriz Gök Mescidinin, Şeyh Sefi Müzesinin, tarihi köprülerin, kervansarayların, türbelerin ve kalelerin araştırılması Azerbaycan Tarihi açısından büyük bir fırsattır[553]. M. C. Bağırov, akademisyenlerden M. Mirkasımov ve M. Kaşkay'ın görüşlerinin ciddiye alınması gerektiği yönünde Azerbaycan Halk Komiserleri Başkanı T. Kuliyev'e talimat vermişti. Talimatta şöyle deniliyordu: "*Bence, biz bu ekspedisyonu oluşturabilir, masrafları karşılamak için gerekli kaynağı bulabiliriz. İran Azerbaycanı Ulusal Yönetimi ile bir uzlaşmaya varıldıktan sonra bu ekspedisyonu bölgeye gönderebiliriz*"[554]. SSCB Demir-Çelik Sanayisi Komiserliğinin yetkisiyle bakır madenlerini örenmek için Jeoloji Şubesi uzmanı A. Emiraslanov Ocak sonu itibariyle artık İran Azerbaycanı'nda bulunuyordu.

6 Ocak 1946 tarihi İran Azerbaycanı ulusal hareketinin en büyük veya tam anlamıyla başlangıç günü hesap edilmektedir. O gün için Ulusal Meclis Türk dilini devlet dili, Tebriz Azerbaycan Devlet Üniversitesinin kuruluşu, öksüz ve sahipsiz çocuklar için devlet kurumunun oluşturulması ve bir dizi konuda kararlar kabul etti. Türk dili hakkında onaylanan yasada şöyle denilmiştir: "*Ulusumuzu devlet düzeyinde temsil etmek, ona kendi gereksinimlerini sade bir dille anlatmak, aynı zamanda ulusal dil ve ulusal kültürümüzün gelişimini hızlandırmak için Azerbaycan Ulusal Hükümeti kendisinin 16 Dey* [6 Ocak] *tarihli celsesiyle şu karara varmıştır:*

---

[553] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 48-50.
[554] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 51.

1. Bugün itibariyle Azerbaycan'da Türk dili devlet dili ilan ediliyor. Devlet kararları, duyuruları, ayrıca halk ordu birlikleri hakkında çıkarılan kanun ve yasa tasarıları kesinlikle Türk dilinde hazırlanacaktır
2. Bütün idareler (devlet, ticari ve sosyal birimler) kendi işlerini Türkçe yürütmek zorundalar. Bu dilde yazılmayan belge ve senetler resmi nitelik taşımayacaktır.
3. Mahkeme işleri bütünüyle Türk dilinde yürütülecek, bu dili bilmeyenlere tercümanlar verilecektir.
4. Azerbaycan'daki bütün idare, ticaret, dükkan ve iş yerlerinin tabelaları Türkçe yazılacaktır.
5. Resmi toplantılarda ve oturumlarda konuşmalar Türkçe yapılacaktır.
6. Türk olmayanlar ve bu dili bilmeyen devlet memurları mutlaka bu dili öğrenmelidirler.
7. Eğitim Bakanlığı idarelerinin bünyesinde bu dili öğrenmeleri için devlet memurlarına yönelik sınıflar oluşturulmalı ve kursa katılanlar işlerinden bir saat izinli sayılmalıdır.
8. Azerbaycan'daki diğer etnik gruplar kendi çalışmalarını kendi dillerinde yürütme hakkına sahipler. Kendi dilleri ile birlikle resmi devlet dili olan Türkçe'yi de öğrenmek zorundalar.
9. Azerbaycan'daki diğer etnik grupların okullarına kendi dilleriyle birlikte Türkçe'nin de öğretilmesi zorunluluğu getirilmiştir.
10. Azerbaycan Ulusal Hükümeti Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda ve medreselerde eğitim ve öğretimin Türkçe yapılmasını bütün öğretmen ve belletmenlerin ulusal görev olduğunu belirtmektedir. *İmza: Azerbaycan Ulusal Hükümet Başbakanı Pişaverî*"[555].

Türk dilinin devlet dili ilan edilmesi yasasını Tebriz'de Devlet Üniversitesinin kurulması hakkında kararın onaylanması tamamladı. S. C. Pişaverî imzalı yasada şöyle deniliyordu: "*Ulusumuzun isteklerini ve Azerbaycan Halk Kongresi kararlarını göz önüne alarak kültürel gelişimimizi güvence altına almak için Azerbaycan Ulusal Hükümeti önümüzdeki eğitim dönemi için Vatanımızın başkenti Tebriz şeherinde Devlet Üniversitesinin kurulmasını kararlaştırmıştır*". Yasa gereği Eğitim Bakanlığı Üniversitenin açılması hakkında

[555] *Azerbaycan*, 9 Ocak 1946.

bütçe harcamalarına dair gerekli düzenlemeyi bir ay içinde hazırlayıp hükümete vermeliydi. İlk aşamada üniversitede tıp, tarım endüstrisi, pedagoji fakülteleri oluşturulacak; tarih, dil, hukuk, felsefe, matematik, fizik ve doğa bilimleri sonuncu fakülte bünyesinde birer bölüm olacaklardı. Eğitim Bakanlığı yasanın çıktığı andan itibaren üniversite için öğretim ve Türk dilinde kitapların hazırlanması için gerekli çalışmalara başlamakla yükümlüydü.

Ocak 1946 yılında hazırlıklarına başlanan üniversite yeni eğitim yılında ders başı yaptı. Üniversitenin rektörlüğüne başbakanın da yardımcılığını yapan Doktor N. Cihanşahlı getirildi. Rektör yardımcılığı görevine ise Azerbaycan encümeni yürütme kurulu üyesi Doktor Dibaian atandı. Yeni görevliler yüksek okullarındaki eğitim durumunu öğrenmek için Sovyet Azerbaycanı'na ziyarette bulundular. İlk dönem için üniversiteye 180 öğrencinin alınması planlanmıştı. Üniversiteye alınacakların 120'si pedagoji, 60'ı ise tıp öğrencisi olacaktı. Üniversite bünyesinde dil-edebiyat, fizik-matematik, tarih-coğrafya, kimya, anatomi ve doğa bilimleri bölümleri oluşturuldu. Eğitim düzeyini yükseltmek için Sovyet Azerbaycanı yüksek okullarından profesör ve uzman öğretmenlerin gönderilmesi konusunda bir istekte bulunulmuş, laboratuarların ihtiyaçları için destek istenmişti. Yapılan başvuruyu değerlendirmek için Azerbaycan SSC Dışişleri Bakanı M. Aliyev, SSCB Dışişleri Bakanlığı'ndan yetki talebinde bulunmuştu. A. Vışinski'nin verdiği yetkiyle Tebriz ve Bakü arasında eğitim dayanışmasına müsaade edilmekteydi. Sovyet dersliklerinin Arap alfabesiyle Tebriz'de basımı ilk adım olarak düşünülmüştü. Dersliklerin hazırlanması için Bakü eğitim kurumlarından Filoloji alanında Prof. Dr. A. Demirçi-zade, Tıp alanından Prof. Dr. A. Sultanov, biyologlardan S. Ali-Ekberov ve İ. Rızakuliyev, fizik alanından M. Abdullayev ve A. Caferov, matematikçilerden C. Kasımov ve A. Azizov, filologlardan C. Handan ve A. Recebov, tarihçi M. Mehmetov, kimyacı M. Hacıyev, beden eğitimi alanından R. Bahşaliyev ve diğerleri Tebriz'e gönderildiler. Öte yandan Tebriz'de bulunan tarihçi M. Şerifli, Matematik Bilimleri asistanı Haciyev, Tıp Bilimleri asistanı Kuliyev ve diğerleri de üniversite kadrosuna alındılar[556]. Azerbaycan Devlet Üniversitesi ciddi hazırlık aşamasından sonra resmen 12 Haziran 1946 yılında açıldı. Öte yandan daha 9 Ocak tarihi

[556] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 217-226.

itibariyle İran'da ilk Güzel Sanatlar ve Resim Yüksek Okulu Tebriz'de faaliyetlerine başladı.

Pehlevi rejiminin sosyal yapılanma yoksunu politikaları sadece Azerbaycan köylerinde değil, Tebriz, Hoy, Merend, Erdebil, Marağa, Rızayye gibi önemli şehirlerinde de sefalet ve yoksulluğun sıradan bir hal almasına neden olmuştur. Sosyal sıkıntılar birçok ailenin dağılmasına veya yüzlercesinin de halı dokumacılığında, kibrit fabrikalarında, ayakkabı dükkanlarında 12-14 saatlik çalışmayla kendilerine düşük maaş karşılığı iş aramalarına neden oluyordu. Binlerce insan sefaletle ölüm kalım savaşı veriyordu. Bu felaketin önüne geçmek, özellikle başıboş sokak çocuklarına sahip çıkmak için Ulusal Hükümet bir takım uygulamalar başlattı. 6 Ocak 1946 tarihinde "*Öksüz ve Sahipsiz Çocukların Eğitilmesi*" hakkında karar yayınlandı. Kararın giriş kısmında şöyle denilmektedir: "*Yüzyıllara yayılan istibdat rejiminin ve iflas etmiş sosyal düzenin ortaya çıkardığı manzara ulusumuzun istikbal ve soyumuzun gelecek güvencesi olan çocuklarımızın büyük bir kısmını öksüz ve başıboş bırakmış, insanlığın yüzkarası sefalet içinde ve dilenci görünümünde sokak ve caddelerde aç ve açıkta bırakmış, içler acıtan şekilde hazal gibi sararıp yok olmalarına neden olmaktadır*"[557]. Yasa gereği 3 ila 14 yaş arası bütün sokak çocukları Ulusal Hükümetin açtığı eğitim ocakları bünyesine katılmalıydı. Bu tarz eğitim kurumları ilk önce Tebriz'de oluşturulmaya başlandı. Açılacak iki erkek ve iki kız okuluna 400, ana okuluna ise 100 çocuk alınacaktı. Çocuk eğitim merkezlerinin diğer şehirlerde de kurulması düşünülmektedir. Hükümet gerekecek harcamaların belirlenmesi görevini sağlık ve eğitim bakanlıklarına vermişti. Öte yandan hükümet, imkânlı şahısların "Hayriye Encümenleri" oluşturmasına da ön ayak olmaktaydı. Bunun yanında sokak çocuklarına yönelik bazı önlemler de alınmaktaydı. Nitekim, öksüz ve sokak çocuklarının devlet himayesi altına alınması hakkında alınan kararın sonuncu maddesinde şöyle denilmektedir: "*Azerbaycan Ulusal Hükümeti bütün yurttaşları millet adına yüz kızartıcı ve leke olarak görülen dilencilikle mücadele etmeye çağırmaktadır. Azerbaycan'ın şerefli ve şanlı adını lekeleyen bu belanın kısa zamanda ortadan kaldırılması yolunda Ulusal Yönetim herkesten yardım beklemektedir*".

[557] *Azerbaycan*, 9 Ocak 1946.

Ocak ayında yapılması gereken reformlar kapsamında meclis, despot Rıza Şah'ın heykellerinin kaldırılıp, yerine Sattar Han ve Bağır Hanın heykellerinin konulması yönünde bir yasa çıkardı. Yasayla, Pehlevi İmparatorluğunun kurucusu Rıza Şah'ın anıtsal büstü Tebriz'in ünlü Gülistan parkından kaldırıldı. Meclis Başkanı Mirza Ali Şebüsterî tarafından imzalanan yasada şöyle deniliyordu: *"İran halkının özgürlüğüne son veren ve Azerbaycan'ı felaket uçurumuna yuvarlayan diktatör Rıza Hanın heykeli Gülistan parkından kaldırılsın; onun yerine ise Sattar Hanın heykeli dikilsin ve Gülistan parkı Sattar Han adını alsın. Erk Kalesi yakınında ise Azerbaycan özgürlük ayaklanmasının öncülerinden Bağır Han'ın anıtı dikilsin"*[558]. Kültür ve eğitim alanındaki reformların yanı sıra ülkenin hukuk, yerel yönetim, ekonomi, seçim ve yasama alanlarında da bazı reformlar yapılmaktaydı. Ulusal Meclisin 8 Ocak oturumunda bölge, mahalle ve encümen seçimleri ve belediye seçimleri hakkındaki yasalar onaylandı. İlk yasa gereğince ülke genelinde bölge, mahalle ve eyalet encümenleri oluşturulmalı, eyalet encümenlerine iki yılda, mahal ve bölge encümenlerine ise her yıl seçimler yapılması öngörülmekteydi. 20 yaşını doldurmuş bütün yurttaşlar seçime katılabilir, 25-70 yaş arası herkes seçilme hakkı kazanıyordu. Yasanın ikinci bölümü encümenlerin görevlerini belirliyordu. Belediye seçimleri hakkında çıkarılan ikinci yasa gereği, encümen üyelerinin sayısı başkent Tebriz'de 65 kişi, eyaletler merkezlerinde 47 kişi, mahallelerde 31 kişi, bölgelerde ise 25 kişi olarak belirleniyordu. Yasaya göre, gizli oy kullanma yoluyla merkezlerde 17, eyalet merkezlerinde 11, mahallelerde 9, bölgelerde ise 7 kişilik yönetim birimleri oluşturulacaktı. Belediye başkanları, yardımcı ve iki danışmanı belediye encümenlerince seçilmiş üyeler arasından seçilecekti. Şehir altyapı çalışmaları, belediye bütçesinin belirlenmesi ve yapılan harcamaların kontrolü, belediyeye ait emlak satışları ve muameleleri encümenlerin görevleri kapsamına alınıyordu[559].

İran Azerbaycanı'nın 213 şehir ve kasabasında 14-18 Ocak tarihleri arasında yapılan encümen seçimlerinde 5971 aday belirlendi. Kısa süre içinde ise Azerbaycan'ın 10 eyalet, 21 mahalle ve 151 bölgesinde encümen seçimleri tamamlandı. 1946 yılında ülke genelinde encümenlere 39 bin üye seçilmişti. Toplum tarafından seçilen

[558] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 115, vr. 64..
[559] *Azerbaycan*, 10 Ocak 1946.

bu kadar geniş bir kesimin yönetimde temsil edilmesi ve devlet bürokrasisine getirilmesi Doğu ülkelerinde o zamana kadar görülmemiş bir olaydı[560].

Ocak reformları kapsamında Ulusal Meclis maliye-vergi bazında da bazı değişiklikler gerçekleştirdi. Özellikle, divan cezasının kaldırılmasına ilişkin yasa mahkemelerin konumunu yükseltti. Yasada şöyle deniliyordu: *"Divan cezasının uygulanmasına ilişkin bütün kanun ve kararlar hükmünü yitirmiştir. Azerbaycan'da devlet ve belediye görevlilerinin cürümleri genel mahkemeler yoluyla karara bağlanacaktır. Kendi yasal görevlerinin icrası sırasında nakit para veya mal olarak rüşvet alan devlet ve belediye memurlarını 3 ila 15 yıl arası hapis ve zorunlu çalışma veya müebbet hapis ve idam cezaları beklemektedir. Rüşvet olarak alınan para veya mal devlet tarafından müsadere edilip hazine hesabına aktarılacaktır"*[561].

Çıkarılan yasa ve uygulamaya konulan yeni hükümlerin dışında en önemli sorun yeni anayasanın bir an önce hazırlanmasıydı. M. C. Bağırov bölgede sorumlu M. T. Yakubov, M. İbrahimov, A. Atakişiyev ve H. Hasanov adına gönderdiği 11 Ocak 1946 tarihli mektubunda Ulusal Hükümetin başbakanı S. C. Pişaverî'yle bir araya gelip anayasanın ilan edilmesini, hiç değilse taslak çalışmaları üzerinde tartışmaların yapılmasını önermekteydi. Anayasada yurtdışı ticari ilişkilerin bağımsız olarak yürütülmesi hakkında maddenin yer alması bir zorunluluk olarak görülmekteydi[562].

Ancak Pişaverî, anayasa konusunda M. C. Bağırov'un öne sürdüğü görüşleriyle razılaşmadı. Gerekçe olarak da, ulusal-bağımsızlık hareketinin ikinci aşamasında yapılması gereken çalışmaların belirginlik kazanmadığını göstererek anayasanın ilanının ertelenmesini istiyordu. Ayrıca, anayasa Kurucular Meclisi tarafından onaylanacağı için, Pişaverî'ye göre şimdiki ortamda onun çağırılması amaca uygun değildir.

Anayasa komisyonu kurulmadan önce Ulusal Meclis dış ticaretle ilgili yasayı onayladı. Yasayla, Hükümet ile İngiltere Bankası arasında yaşanan sorunlar giderilmeye çalışıldı. Sorunun temelinde

---

[560] Geniş bilgi için bkz. M. M. Çeşmazer, *age*, s. 108-110; H. Mirza-zade, *Milli Medjlis İranskogo Azerbaydjana i ego zakonotvorçestvo (1945-1946)*, Kandidatskaya dissertatsiya, Baku 1971.

[561] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 115, vr. 65.

[562] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 20.

Tebriz Bankasının bankalar arası karşılıklı yardımlaşma çerçevesinde İngiliz Bankasına verdiği 17 bin tümen çek yatmaktaydı. Ancak, İngiliz Bankası bu parayı vermekten kaçınmış, gerekçe olarak da banka ile Ulusal Hükümet arasında resmi ilişkinin olmadığını göstermişti. Tahran yönetimi de bankaya yeni hükümete kredi verilmesini yasaklamıştı. Bunun karşılığında Pişaverî banka yetkililerine mektupla müracaat ederek, bankanın tutumunun hükümetin ekonomi ve mali çalışmalarını zorlaştırdığını belirtmişti. Bunun üzerine Pişaverî, meydana gelecek herhangi bir olay karşısında sorumluluk taşımadığını ve bankanın korunmasına ayrılan birlikleri kaldıracağını yetkililere aktardı. Uyarıdan rahatsız olan banka yetkilisi 9 Ocak tarihinde maliye bakanlığına bir ziyarette bulunarak kurumunun Ulusal Hükümete karşı hiçbir art niyet taşımadığını belirtti. Banka müdürü 11 Ocak tarihinde de Pişaverî'yle bir araya geldi. Banka yetkilisi, başbakandan kurumunun Azerbaycan Ulusal Yönetimine karşı ne gibi düşman tavır sergilediğini sordu. Pişaverî, bankanın paralarını Azerbaycan'dan çıkardığını, pazarda mali sıkıntıya neden olduğunu, Tebriz Bankasının imzasını tanımaktan kaçındığını sıraladıktan sonra *"Eğer düşmanlık değilse tüm bu yaşananlara ne ad verebiliriz?"* diye sordu. Yetkili Tahran'a mektup yazdığını ve yanıt beklediğini aktardı. Aynı zamanda o, *"gerçekleşme olasılığı yüksek olaylar karşısında Ulusal hükümet hiçbir sorumluluk taşımıyor"* ifadesinin ne anlama geldiği sorusuna yanıt olarak Pişaverî, bankayla Azerbaycan tüccarları arasında para gecikmesinden doğan sorunlar karşılığında sorumluluk üstlenmeyeceklerini belirtti. Bu durumda Ulusal Hükümet desteklemeyecek ve bankanın korumasına son vermek zorunda kalacaktı. Banka müdürünün, korumayı polis üstlenmektedir, yanıtına Pişaverî, sözü edilen polisin Ulusal Hükümete bağlı olduğu ve istenildiği zaman geri çekilebileceği karşılığını verdi. Banka yetkilisi Ulusal Hükümetin Tahran'la ticarete neden karşı çıktığıyla ilgilendi. Pişaverî, gönderilen mallar karşılığında Tahran'ın para vermediğini, Azerbaycan'da açlık yaşanması için stokların tükenmesini istediğini belirtti. Ulusal Hükümetin de bunu kabul etmesi imkânsızdır. *"Bize döviz ayrılması karşılığında istenildiği kadar mal verebiliriz"*. Banka yetkilisi Tahran'dan şifreli telgraf alamadıkları şikayetinde bulundu. Yetkili, şifre metninin Ulusal Hükümet yetkililerine verilmesi karşılığında Tahran'la ilişkile-

rine müsaade edilmesini istedi. Pişaverî bu öneriyi kabul etti[563]. Bununla da, aradaki sorunlar giderildi.

İran eyaletleriyle ticari ilişkilerin kesilmesi Azerbaycan'da ekonomik yaşamı felç etmişti. 14 Ocak'ta işadamlarının Sovyetler Birliği ile ticaret anlaşmasının yapılması hakkındaki başvurusu Ulusal hükümet tarafından kabul edildi. Başvuruda şöyle deniliyordu; İran, özellikle de Azerbaycan uzun yıllar yakın komşusu Rusya ile ticari ilişkilerde bulunmuştur. Coğrafi konumu ve ticaret yollarının yakınlığı her iki ülke açısından da ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Ülkelerimiz arasında ithâlât ve ihracat ilişkileri her zaman için dengede ve verimli olmuştur. İran ile Sovyetler Birliği arasında yapılan 1927, 1931, 1935 ve 1940 ticaret anlaşmaları İran'ın sanayisi ve genel ekonomik gelişiminde büyük katkı sahibidir. İran Azerbaycanı ve onun başkenti Tebriz'in Sovyetler Birliği ile ilişkileri kolaylaştıran demir, kara ve havayolları bağlantısı bulunmaktadır. Sovyetler Birliği Azerbaycan'ı her zaman şeker, sanayi, silikon, petrol ürünleri, ulaşım ve imar araçlarıyla temin etmiş, karşılığında ise et ve hayvan ürünleri, kuru meyve, deri, yün, halı, buğday ve diğer ürünler almıştır. Bunun dışında İran Azerbaycanı'ndan Avrupa'ya açılan en önemli ticaret güzergahı Sovyetler Birliğinden geçmektedir. Bütün bunları göz önüne alarak, biz kendi Ulusal Hükümetimizden Sovyetler Birliği ile direkt ticari ilişkilerde ve görüşmelerde bulunması yönünde bir ricada bulunmaktayız. Müracaat büyük işadamları, tüccarlar, toprak ağaları toplumun saygın kimseleri tarafından imzalanmıştır[564]. Aslında bu türden müracaat ve çağrılar hükümetin ağır topları tarafından Sovyet siyasi yetkililerin katkısıyla hazırlanmaktaydı. Bütün bunları esas alan hükümet Ocak ayı ortalarında "Dış Ticaret Hakkında" yasayı kabul etti. Yasada şöyle deniliyordu: "*Tahran yönetiminin düşman siyaseti yüzünden Azerbaycan'ın bütün şehir ve köylerinde yaşanan mali ve ticari kriz her geçen gün büyümekte ve Azerbaycan halkının ekonomik yaşamında büyük tehlikelere yol açmaktadır. ... Bu yüzden Azerbaycan halkını Tahran'ın oyunlarına kurban edemeyiz. Er veya geç, bu ekonomik krize son vermeliyiz*". Bu doğrul-

[563] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 29-30.

[564] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 98, vr. 39-41. Müracaat metninde Kulam Hüseyin Ferşi, Tagi Beytullahî, Ali ekber Sedagianî, Muhammed Tagi Rafii, Hasan Birenk, Mahmut Eminî, Murat Ali Teymurî, Tagi Vahap-zade, Ali Sait Mahmut Binektar, Hacı Mahmut Bezzaz, Rıza Kitabçı, İsmail Gendçi ve diğer ünlü kimselerin imzası bulunmaktadır.

tuda Ticaret Bakanlığına bağlı yüksek düzey görevlilerden ibaret bir komisyon oluşturulmakta ve komisyona kısa sürede dış ticaret ilişkileri görüşmelerinin başlatılması, ithâlât ve ihracat ürünlerinin belirlenmesi, dış devletlere ticari ilişkiler yasasının meclise sunması görevleri verilmekteydi[565]. Yasanın onaylanmasının hemen ardından SSCB Halk Komiserler Sovyeti 15 Ocak tarihinde Tebriz şehrinin su ihtiyacını karşılaması için demir boruların gönderilmesi hakkında bir karar verdi. Petrol Sanayisi Komiseri N. Baybakov'un onayı ile Azneft fonundan değeri 450 bin ruble olan 25 bin metre borunun İran'daki Sovyet ticaret temsilcileri aracılığıyla Azerbaycan Hükümetine satılması hakkında anlaşma sağlandı. Anlaşma gereği, Ulusal Hükümet boruların karşılığını üç ay içinde para veya mal olarak ödemeliydi. Dış ticaret hakkında kararın hemen ardından M. C. Bağırov, Stalin ve Molotov'a müracaat ederek, İran Azerbaycanı ile ticari anlaşmanın sağlanması için en uygun zamanın olduğunu belirtti. Stalin'in A. Mikoyan aracılığıyla ilettiği öneri Ulusal Hükümet yetkilerine sunulmuş ve buna göre, hazırlanacak anayasada dış ticaretle ilgili maddenin yer almasına çalışılacaktır. Ulusal hükümet yetkilileri konuyu işadamları ve tüccarlarla tartışıp ortak bir karara vardılar. Karar metninde Sovyetler Birliği'nin adı geçtiğinden dolayı karar tam şekliyle basından gizlendi. M. C. Bağırov, geçici de olsa İran Azerbaycanı'ndan yapılacak ithâlâtın artırılmasına çalışıyordu. Öte yandan İran Azerbaycanı Ulusal Bankasına geri ödenmesi şartıyla 50-60 milyon arası kredinin verilmesi ve Azerbaycan Ulusal hükümetiyle direkt ticaret ilişkilerinin başlanmasına dair antlaşmanın yapılması söz konusuydu. Basında yer alan bilgilere göre, Azerbaycan Ulusal Meclis bünyesinde anayasa metninin hazırlanması için komisyonun oluşturulduğu ve yasada bağımsız ticaret hakkında bir maddenin yer alacağı belirtilmekteydi[566].

Aynı tarihlerde M. C. Bağırov'un Moskova'ya gönderdiği "*Azerbaycan SSC İşçi Gücüne Gereksinim*" hakkındaki raporu iki Azerbaycan arasındaki ilişkilerin artırılması ve işsizliğin ortadan kaldırılmasını esas almaktaydı. Raporda, petrol sanayisinin kalkındırılması ve karşıya konulan yıllık planın ödenmesi için 25-30 bin civarında işçi gücüne gereksinim duyulduğu anlatılmaktaydı. Bunun yanında cumhuriyette her yıl hızla gelişen imar sanayisinde de işçi

[565] *Azerbaycan*, 15 Ocak 1946.
[566] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 36-38.

gücüne gereksinim duyulmaktaydı. Örneğin, Mingeçevir Su Elektrik İstasyonun yapımında 15 bin, Taşkesen Maden çalışmalarında 5 bin, Azneft sanayi ve mülki ev inşaatında 15 bin ve Bakü İkinci Su Kemeri çekiminde de 10 bin işçi açığı bulunmaktaydı. Raporda, ülke genelinde toplam 80-85 bin işçi gücüne gereksinim duyulduğu belirtilmekteydi. M. C. Bağırov'un raporu sonuç itibariyle, petrol sanayisi ve inşaatın alanında ortaya çıkan bu denli büyük sayıda işçi açığının işsizliğin çok olduğu İran Azerbaycanı'ndan doldurulmasına göndermede bulunuyordu. Rapor bu amaçla iki gerekçe ileri sürmektedir: birincisi, bu alanda çoklu başvurular yapılmaktaydı; ikincisi, zamanında Sovyet Azerbaycan'ından sürgün edilmiş çok sayıda petrol çalışanının da işsizler arasında yer almasıydı. M. C. Bağırov'a göre, 80-85 bin kişilik işsiz Azerbaycanlının işe alınması öncelikle yakın bir gelecekte İran Azerbaycanı için ciddi tehlike arz eden işsizlik sorununun aşılması, ikincisi uzaman işçi kadrolarının hazırlanarak sonraki aşamalarda İran Azerbaycanı sanayisinin oluşumunda yararlanılması sorunlarının çözülmesi anlamına geliyordu[567]. Ancak, Moskova bu planı onaylamadı.

Ulusal Meclis 15 Ocak tarihli oturumunda anayasa hazırlanması hakkındaki kanun tasarısını onayladı. S. C. Pişaverî liderliğinde 15 kişilik anayasa komisyonu oluşturuldu. Doktor Dibaian, Muhammed Azimâ, Sadık Padegan, Feridun İbrahimî, Zeynelabidin Kiyamî, Şems Ciddi (kadın) Abdullah Rahimî, İsmail Şems, Doktor Cavit, Mehtaş, Ataş Bayat Maki, Simon Mkrtçyan, Afife Türkî (kadın) Abdullahî Benihûdâ, Şeyh Musa Keyanî komisyona üye seçildiler. Komisyon bir ay içinde anayasa metnini hazırlayıp meclise sunmalı, Kurucular Meclisi'nden önce anayasa kamuoyunun tartışmasına açılmalıydı. Karar metninin üçüncü maddesinde şöyle bir açıklamaya yer verilmişti: anayasa hazırlıkları sırasında Azerbaycan'ın ulusal, kültürel, siyasal, ekonomik ve sosyal durumunu göz önünde bulundurmakla birlikte her yönlü gelişimin sağlanması açısından dış ticaret serbestliği ve özel ticarî bağlantılar yasa tasarısında açık biçimde yer almalıdır[568].

Ocak ayının ilk yarısı için uygulamaya konulan reform paketleri toplum içindeki siyasi aktiviteyi yükseltti. Reformların artırılması Azerbaycan'ı her geçen gün biraz daha bağımsızlığa yaklaştırmak-

[567] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 77-78.
[568] *Azerbaycan*, 16 Ocak 1946.

taydı. Bir aylık sürede uzun bir yol alınmıştı. Yapılan çalışmalar, uygulamaya konulan reformların içeriği tarihi bir belge niteliği taşıyan *"Azerbaycan Ulusunun Manifestosu"*nda yansıtılmıştır.

16 Ocak tarihinde onaylanan manifesto Başbakan Pişaverî, Meclis Başkanı Şebüsterî, ADP başkan yardımcısı S. Padegan, Eğitim Bakanı Biriya, İçişler Bakanı Cavit tarafından imzalamıştır. Manifestonun giriş bölümü genel anlamda İran'daki durum, savaş sonrasında dünya çapında süren yenileşme süreci, Azerbaycan'ın bu sürece katılımı, Halk Kongresinin isteklerine ve diğer konulara ayrılmıştır. Ayrıca, manifestoda Ulusal Meclis ve Ulusal Hükümetin atılımları, Tahran'a yapılan yanıtlanmamış bir düzine çağrılar, İran yönetiminin Azerbaycan'ın özerkliğine karşı sergilediği düşman tavır geniş biçimde açıklanmıştır. Anayasa komisyonunun oluşturulduğu günün ertesinde imzalanan bildiri özerklikten bağımsızlığa geçişin belgesi niteliğindedir. Manifestoda buna göndermede bulunan şu açıklamalar yer almaktadır: *"Toplumun yasal isteklerine yanıt vermek sorumluluğunu kendinde görmeyen üst düzey otorite hakkı olmadan "Azerbaycan İran'ın bölünmez parçasıdır" ifadelerini tekrarlamaktadır. Tahran yönetimi bununla Azerbaycan toplumunun asırlık tarihini ve ulusal varlığını onaylamadığını, yalan ve dolanlarla onu baskı altında tutmaya niyetli olduğunu, büyük ulusal-demokratlaşma mücadelesinin önünü kestiğini kanıtlamaktadır. Bunun içinde biz, kendi ulusal özgürlüğümüzü Tahran gericilerine karşı korumak görevinde sadece kendimizle yetinmemeliyiz. Biz bunu, ulusumuzun birliği ve dünyanın demokratik uluslarının desteği ile başaracağız. Azerbaycan toplumu, Tahran'ın hiçbir katkısı olmadan Ulusal Hükümetini oluşturmak zorundadır. Bugün için ulusal özgürlüğümüz ve Ulusal Hükümetimiz gerçeğe dönüşmüştür. Şimdi Azerbaycan'ın her köşesinde büyük etkinliklere ve köklü değişime tanıklık etmekteyiz. Eski, çürümüş devlet yapısı çökmekte, yerini genç, atak güçlere bırakmaktadır. Kuşku yok ki Tahran yönetimi eline geçireceği ilk fırsatta bizim özgürlüğümüzü kan denizinde boğmağa çalışacak, Azerbaycan demokratik oluşumuna son vermek için her türlü cinayete el atacaktır. Bu amaçla biz, adaletin ve insanlığın başarısı için, beş milyonluk toplumun özgürlüğü ve bağımsızlığı adına, onun gelecekteki varlığı ve gelişimi için Azerbaycan'ın ulusal özerkliğinden tam ve gerçek bağımsızlık yolunu seçmeliyiz. Bu şu anlama gelmektedir: Biz İran'dan büsbütün ayrılıp demokratik*

temeller üzerinde kendi bağımsız devletimizi Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyetini kurmalıyız"[569]. S. C. Pişaverî ve bildiride imzası bulunun diğer yetkililer Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunu aşağıdaki gerekçeler dolayısıyla geçerli görüyorlardı:

1. Bizim ülkemiz Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti adını almaktadır.
2. Bu cumhuriyet sözün tam anlamıyla demokratik temeller üzerinde kurulmalı, onun devlet yapısı direkt, eşit esaslarda ve gizli oy kullanma yoluyla belirlenmelidir.
3. Cumhuriyetin yasalarını (Anayasa) hazırlamak, ülkenin geleceğini belirlemek amacıyla önümüzdeki günlerde tam demokratik bir biçimde Kurucular Meclisi çağrılmalıdır.
4. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti bütün yurttaşlarının söz, basın, vicdan, din ve özgürlük haklarını korumalı ve bu haklar anayasada güvence altına almalıdır.
5. Devletle halk arasında karşılıklı güven ortamı sağlamak, gerçek ulusal egemenliği kurmak amacıyla Azerbaycan genelinde bölge, mahalle ve eyalet encümenlerini oluşturmak, böylece devletin işleyişini halkın gözetimi altına almak gerekmektedir.
6. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti yaşamın bütün alanlarında özel mülkiyet haklarını tanımakla ekonominin gelişimi ve toplumun refahına yönelik bütün atılımları desteklemektedir.
7. Köylülerin yaşam kalitesinin yükseltilmesi, tarımın çağdaş teknolojinin sunduğu araçlarla yapılması amacıyla bütün devlet toprakları (*halise*) ve Azerbaycan'ı terk etmiş toprak ağalarının mülkleri köylülere verilmelidir.
8. Ülkede geniş bir biçimde yayılan işsizlik sorununu ortadan kaldırmak için ve işçi sınıfının durumunu iyileştirmek amacıyla mevcut sanayi kurumlarının çalışmalarını artırmak, yeni fabrikalar kurmak gerekmektedir.
9. Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti yakın gelecekte Tahran'ın yetkisizliği yüzünden işletilmeyen ülkenin yer altı zenginliklerinden yararlanmak amacıyla acil çalışmalar yapmalıdır. Toplumumuz bu konuya hayati derecede önem vererek bu

[569] *AR MTK*, d. 298, vr. 1-10.

problemin çözümüyle ülkenin ekonomik durumunun hissedilir düzeyde iyileşeceği umudunu taşımaktadır.

10. Yıllar yılı süren dikta rejiminin ülkeyi gelişmiş dünyanın dışında tuttuğu göz önüne alınarak Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti ülkede bilim ve teknolojiyi, kültürel gelişmeyi birincil görev olarak üstlenmelidir.
11. Tarihsel, coğrafi, etnik temelleri esas alarak Azerbaycan Ulusal Demokratik Cumhuriyeti adı geçen şehirleri ve ona bağlı bölgeleri sınırları kapsamına almaktadır: Tebriz, Erdebil, Urmiye, Miandoab, Marağa, Selmas, Hoy, Merend, Miyane, Enzeli, Makı, Eher, Herovabad, Zencan, Kazvin ve Hemedan. Nitekim, cumhuriyetimizin sınırlarını belirleyen ve bu belgeye ilave edilen haritada yer alan şehir ve köylerin nüfusunun %95'ini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır.
12. Haritaya şimdi Kuzey Kürdistan olarak bilinen bölgeler de eklenmiştir. Buradaki sınırların belirsizliği Kürdistan devlet oluşumuna ilişkin sorunlar çözümlendikten sonra giderilecektir[570].

Bu tarihi bildiri bir anlamda M. C. Bağırov'un 31 Aralık 1945 tarihli mektubunda yer alan, istenilen şeyin özerklik mi bağımsızlık mı olduğu yönündeki önerisine de yanıt niteliği taşımaktadır.

Sıra Kuzey Kürdistan ile sınırların belirlenmesine gelmişti. 22 Ocak 1946 tarihinde Kürdistan Demokratik Parti öncülüğünde İran sınırları içinde Kürdistan'ın özerkliği resmen ilan edildi. Daha 14 Ocak tarihinde Dışişleri Bakanı Allahyar Salih'e ulaştırılan bir telgrafta Ruslar, Azerbaycan'da yaptıklarını Mahabat'ta tekrarlamaktalar denilmekteydi. Reşt'ten alınan bir haberde ise Ruslar "Gilan Cumhuriyeti" ilan etmek amacındalar bilgisi yer almaktaydı. Gerek M. C. Bağırov, gerek Pişaverî, başlangıçta Özerk Kürdistan'a karşıydılar. Onlara göre, Kürdistan'ı da içine almak şartıyla Azerbaycan sınırları içinde onlara özerklik tanınabilirdi. Ancak, İran sınırları içinde bir "Kürdistan Cumhuriyeti"nin kurulması SSCB'nin planları kapsamında olduğu anlaşılınca, M. C. Bağırov sorunu kendi kontrolü altına almaya çaba gösterdi. Nitekim, Mahabat'taki siyasal gelişmelerde Sovyet Azerbaycan istihbaratı büyük çaba harcamaktaydı. Azerbaycan Ulusal Hükümeti ile "Kürdistan Cumhuriyeti" arasın-

[570] *AR MTK*, d. 298, vr. 10-13.

da sınırların belirlenmesi ve ilişkilerin kurulması için 1946 İlkbaharına kadar görüşmeler sürdürüldü[571]. Ancak, başlarda Kürtlerle ilişkiler konusunda sorunlar yaşanmaktaydı. Mirza İbrahimov ve Hasan Hasanov'un Tebriz'den M. C. Bağırov'a gönderdikleri 29 Ocak tarihli raporda şöyle denilmekteydi: *"Azerbaycanlılar ile Kürtler arasındaki ilişkiler özellikle Sulduz ve Urmiye eyaletlerinde oldukça gergin bir boyut kazanmıştır. Bazı Kürt liderler nüfusunun %70'ni Azerbaycanlıların* [Karapapakların] *oluşturduğu Sulduz'da, hatta birkaç Kürdün bulunduğu Urmiye'de kendi yönetimlerini kurmak niyetindeler. Son gelen bilgilere göre, Kürt aşiret liderlerinden Nuru Bey ve Zero Bey'e bağlı gruplar Urmiye insanlarına Kürdistan Demokrat Partisi'ne katılmaları yönünde baskı yapmaktalar. Bazı Kürt liderleri "Kürtlerin özgürlüğü" ve "Büyük Kürdistan" gibi sloganlar atmalarına karşılık aslında feodal yaşam düzenini katı biçimde savunmaktalar".*

1946 yılı başlarında Sovyet Maku Başkonsolosluk yardımcısı V. Solomin'in hazırladığı raporda, Maku vilayetinde oturan 85-86 bin nüfusun 18.5-19 binini, yani %22'sini Kürtlerin oluşturduğu belirtilmektedir. Bunlardan 2000 aile Celili aşiretine, 1800 aile Milanlı aşiretine, 400 aile Zilanlı aşiretine mensuptu[572].

Kürtlerin kontrol altına alınması için Bakü siyasileri bazı önerilerde bulunmuşlardı. M. C. Bağırov, Tebriz'deki Bakü üçlüsünü Azerbaycanlılar ile Kürtler arasında etnik çatışma çıkaran, soygun ve yağma olaylarına katılan Kürt aşiret liderlerine karşı kesin ölçü alınması konusunda uyarmıştı. M. C. Bağırov'un uyarısı doğrultusunda eski İçişleri Komiserliği görevlilerinden Nasir Dadaşov ticari yetkili, Melik Aslanov ise Sovyet hastanesi yetkilisi kimliği ile Mahabat'a gönderilmişlerdi[573].

Gerek Azerbaycan'da gerek İran genelinde Sovyet Azerbaycan'ına bağlı siyasi ve diplomatik görevlilerin aktif bir rol aldığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde Ahat Yakubov vekaleten Tahran Sovyet Büyükelçiliği, Ali Aliyev elçilik birinci sekreterliği, Cebrayil

---

[571] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 124, vr. 43-47; Ayrıca bkz. W. Eagleton, *The Kurdish Republic of 1946*, London – New-Yor – Toronto 1963, s. 1-137; A. Toosevelt, *"The Kurish Republic of Mahabad"*, The Middle East Journal, Vol. 1, July 1947, No: 3, s. 247-269; A. T. Bouscaren, *"Soviet policy in İran"*, Current History, May, 1952, s. 272.

[572] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 359a, d. 65, vr. 70.

[573] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 126, vr. 60-62, 70.

Aşumov Rızayye konsolos yardımcılığı, Mirza Mehmetov Erdebil konsolos yardımcılığı, Bakir Seyit-zade Tebriz konsolos yardımcılığı, Bendalı Mehtiyev Gorgan konsolos yardımcılığı, Şamil Nazarlı Reşt konsolos yardımcılığı görevlerinde bulunurken; Nur Mehmet Kuliyev Tebriz konsolosluğunda, Seyfullah Süleymanov Benderşah'ta, Mehmet Efendiyev Tahran Büyükelçiliğinde çalışmaktaydılar. Sovyet Azerbaycan'ı ilk Dışişleri Komiseri Mahmut Aliyev İran Azerbaycanı'ndaki çalışmaları yakından takip etmekteydi. Tebriz Sovyet Başkonsolosluk görevlilerinden B. Seyit-zade ve N. Kuliyev'in M. C. Bağırov'a gönderdikleri raporda şöyle denilmektedir: *"Sizin verdiğiniz... bütün görevlere bağlı kalınmaktadır. Halk Dışişleri Komiserliğinin istekleri doğrultusunda Azerbaycan ulusal-demokratik mücadelesi hakkında Moskova'ya sürekli bilgi aktarmaktadır. Moskova'ya sunduğumuz bütün raporlarda İran Azerbaycanı'nda başarı elde eden mücadelenin bir ulusal-özgürlük mücadelesi olduğunu, Azerbaycan toplumunun kendi bağımsızlığı yolunda direnişini ön plana çıkartmaya çalışıyoruz. Daha demokratik çalışmaların başlamadan önce ve sonrasında da bu düşünce ve görüşler (özellikle de Pişaverî hakkındaki görüşler) bizim politik bakış açımızın hedefinde bulunmuştur. Özellikle burada politik üçlünün oluşturulmasından sonra Moskova'ya gönderilen bizim bilgilerimiz ile üçlünün bilgileri arasında çelişkilerin yer almaması için özen göstermekteyiz. Biz bütün çalışmalarımızda Ulusal Hükümet yetkililerinin nüfuzunun, özellikle de Pişaverî'nin nüfuzunun yukarıda tutulmasını göz önünde bulundurmaktayız. Böylece, kendi çalışmalarını başarıyla uygulamakla Ulusal Hükümete destek çıkmış oluyoruz"*[574].

Mahabat'ta özerk bir Kürt devletine yönelik gelişmeler Urmiye bölgesi Ermenilerinde büyük heyecan uyandırdı. Bölge Ermenilerinin kalplerindeki özerklik ideali aslında Türkiye'ye ve İran Azerbaycanı'na yönelik Büyük Ermeni planının bir parçasıydı. Konuyla ilgili Azerbaycan SSC Dışişleri Komiseri yardımcısı A. S. Alizade'nin M. C. Bağırov'a sunduğu 28 Ocak 1946 tarihli raporunda şöyle denilmekteydi: *"Moskova'daki tatilim sırasında SSCB Dışişleri S. Komiserliği yemekhanesinde Ermenistan SSC Dışişleri Komiseri Yoldaş Karapetyan'la karşılaştım. S. Karapetyan'la yaptığım perde arkası konuşmalarımız sırasında laf bir ara yurtdışındaki Ermenile-*

[574] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 127, vr. 1-3, d. 126, vr. 87-88.

rin Sovyet Ermenistan'ına göç ettirilmesine geldi. Bu bağlamda Karapetyan İran Ermenileri konusuna da değindi. Konuşması sırasında İran'daki Ermenilerin göçüne vurguda bulunarak, bu göçün sadece Güney İran'la sınırlı kalacağını belirtti. Ancak, bu göç sırasında Ermenilerin yarısının Kuzey İran'a yerleştirileceğini ve burada özerk bir Ermeni devlet oluşumuna gidileceğini açıkladı. Ardından yoldaş Karapetyan, Kuzey İran Ermenilerinin nüfusuna değinerek, bölgede 120.000 Ermeni'nin yaşadığını söyledi. Ben, kendisine Ermeniler İran'ın geneline dağılmış durumdalar ve genelde de şehirlerde oturmaktalar karşılığında bulununca Yoldaş Karapetyan, Urmiye çevresinde birkaç Ermeni köyünün yer aldığı ve hatta yaşadıkları bölgenin dahi isimlerinin Ermenice olduğu yanıtını verdi. Konuşmanın tam bu yerinde SSCB Dışişleri Komiserliği Ortadoğu masası sorumlusu Yoldaş Sıçev geldi ve bize yakın sandalyede oturdu. Karapetyan, Sıçev'e çağrıda bulunur bir üslupla şöyle dedi: "İran Ermenilerinin göçüne ilişkin karar sadece Güney İran'ı kapsamaktadır, biz Kuzey İran Ermenilerinin göçüne müsaade etmeyeceğiz""[575]. Ancak, gerek Bakü, gerek Tebriz siyasileri bu yönde ciddi çalışmalar yaptıklarından Ermeniler kendi planlarında başarısızlığa uğradılar.

Kuzey İran'da 120 bin Ermeni nüfusun barındığına ilişkin S. Karpetyan'ın ileri sürdüğü iddia Sovyet resmi kaynaklarınca doğrulanmamaktadır. Sovyetlerin Tebriz Konsolosluğu sekreteri K. B. Aruşanov'un Ermeni yerleşimlerine ilişkin SSCB Dışişleri Bakanlığı adına hazırladığı raporunda, İran Azerbaycanı'nda toplam Ermeni nüfusunun 17 bin olduğu gösterilmektedir. Bunun 12 bini Tebriz Konsolosluk bünyesinde ve ayrıca 6500'ü Tebriz şehrinde, 1000'i Marağa'da, 1000'i Miyandoab'da, 3100'ü Karadağ'da ve diğer bölgelerde oturmaktaydılar[576].

ADP'nin üçüncü olağan genel toplantısının yapıldığı gün Azerbaycan'ın sorunları konusunda Seyit Cafer Pişaverî ile Mir Cafer Bağırov arasında yoğun bir mektup trafiği yaşanmaktaydı. Geniş çaplı mektubunda Pişaverî, halk ordusunun oluşturulması konusunda kaygılarını dile getirmekte, Ulusal Meclisin aldığı yasaların duyurulmasının, seferberlik gerekçelerinin, ordu kurallarının, asker ve subay üniformalarının onaylanmasının önemine dikkat çekmektey-

[575] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 52.
[576] AVP RF, f. 094, l. 31, dizeç 353a, d. 64, vr. 103-116.

di. O, M.C. Bağırov'dan parası ödenmek karşılığında ordunun gereksinimlerini karşılamak için 20.000 ısı geçirmeyen iş gömleği, 10.000 çift bot, 5.000 adet pardösü, 10.000 adet elbise gönderilmesi ricasında bulunmaktaydı. Yapılan ricaya karşılık M. C. Bağırov da kendi üs yetkilileri Stalin ve Molotov'a Pişaverî'nin çağrısına olumlu yönde yanıt verilmesi ricasında bulundu. Ona göre, eğer Moskova olur derse, gerekli yardımı Sovyet Azerbaycan'ına bağlı fabrikalarda kısa sürede hazırlamak mümkündü[577].

Belirtmek gerekirse, odunun yapılandırılması için Ekim 1945-Ocak 1946 arasında İran Azerbaycanı'na 11.516 adet İran yapımı "Mauzer" marka tüfek, 350 adet "BRNO" tipi makineli tüfek, 86 adet otomatik silah, 1086 adet tabanca, 2000 adet el bombası, 2.654.000 adet kuşun gönderilmişti[578]. Bunun dışında 5171 tüfek ve 310 makineli tüfeğin gönderileceği de vaat edilmişti.

Pişaverî'nin bir diğer isteği, Güney-Doğu sınırlarının belirlenmesine ilişkindi. Azerbaycan Ulusal Devletinin amblemine gelince o şöyle diyordu: *"Biz, devlet amblemini onaylama düşüncesindeyiz. Onu şöyle tasarlamaktayız: ateş (veya meşale), açık kitap ve mavi tonda yerleştirilen kesişen kılıçlar. Bu konuda sizin görüşlerinizi de bilmek isteriz"*. M. C. Bağırov'a göre, İran Azerbaycanı'nın devlet amblemi mavi tonda mitolojik iki kılıcın[579] kesişmesinden oluşmalı ve ortasında ateş yer almalıydı[580]. Sembol defne yapraklarıyla çevrilmeli, aşağısında da zaferi simgeleyen kırmızı bant yer almalıydı.

Pişaverî mektubunun devamında ekonomik, mali ve ticari sorunlara, Tahran yönetiminin siyasetine ve verilen sözlere karşılık Sovyet ticari desteğinin alınmamasına dikkat çekmekteydi. O, bakımsızlık yüzünden dağılmış Tebriz sokaklarına asfalt döşenmesi, yıllık bütçenin hazırlanması için uzmanların gönderilmesi ve Tebriz radyo istasyonunun açılması ricasında bulunuyordu. Pişaverî'nin

---

[577] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 24-25.

[578] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 66.

[579] Burada Mısri kılıç simgelenmekteydi. Mısri kılıç Köroğlu'nun kılıcının adıydı. Bu kılıç, Azerbaycan Türkleri arasında mücadele ve kahramanlığın simgesidir. Mısri, kelime anlamı olarak Mitra olup, en eski Doğu dinlerinden Mitraizmde Ateş Tanrısı Mitra'yı temsil etmektedir. Mitraizm, din olarak Zerdüşt, Mazdaizm ve benzeri dinlerin kökenini oluşturmaktadır. Efsaneye göre, bu kılıç ateşten yapılmıştır, ki Köroğlu Destanlarında buna benzer açıklamalar bulunmaktadır – çev.

[580] Ateş – Azerbaycan'ı simgelemektedir. Bu kutsal ateşin Azerbaycan'da tutulması (Zerdüşiler tarafından) ve hatta bazı açıklamalara göre Azerbaycan adının "Ateş Ülkesi" anlamına gelmesi gibi iddialarla da örtüşmekteydi – çev.

mektubu şu cümleyle tamamlanıyordu: "*Size bir çift halı gönderiyoruz. Bunu Tebriz ustalarının el becerilerinin bir hatırası olarak kabul etmenizi rica ediyoruz*"[581].

Pişaverî, M. C. Bağırov'la yazışmalarında basılması düşünülen Azerbaycan'ın yeni para biriminden de söz etmekteydi. Bu konuda şöyle demektedir: "*Ticari konuyla ilgili olarak biz kendi para birimimizi oluşturmak niyetindeyiz ve bu konuda sizin onayınızı bekliyoruz. Paramızın olmadığını siz de gayet iyi biliyorsunuz. Azerbaycan'ın kendi para birimi olursa ticari konularda pek zorlanmaz. Toplamda 100 milyon manat basarsak işlerin rayına gireceği işten bile değil. Bununla borçlarımızı da karşılayabiliriz. Eğer, İran parası basarsak, dünyanın tepkisini kazanırız. Bize bağlı üç bankamız bulunuyor ve halihazırda ciddi biçimde çalışmaktalar. Paranın basım işlerini de sizin çözmeniz gerekmektedir, çünkü Tebriz'de basılması imkânsızdır*"[582].

Ulusal hükümetin kuruluşundan bir buçuk ay sonra ADP YK olağan toplantısını düzenlemek mümkün oldu. 26-29 Ocak tarihlerinde yapılan toplantıda Pişaverî "*Mevcut Durum ve Partinin Görevleri*", Doktor Cavit "*ADP ve Yerel Yönetim Birimleri*", S. Padegan "*ADP'de Kuruculuk*", Z. Kiyamî ise "*Encümen Seçimleri*" konulu konuşmalar gerçekleştirdiler. S. Padegan'ın konuşmasından son bir buçuk aylık sürede Demokrat Parti üyelerinin sayısının 187.000'e ulaştığı anlaşıldı. Partiye gösterilen büyük ilgi, aynı zamanda hükümetin başarı belgesiydi. Ancak, madalyonun diğer yüzüne de bakılmalıdır: üye artışı partiye kabul sırasında yapılan ciddi yanlışlardan ileri geliyordu. Sadece, Aralık 1945 döneminde partiye 70 üye katılmıştı[583].

ADP'nin Ocak toplantısında Pişaverî, aşılan süreci geniş biçimde aydınlatarak, gelecekteki çalışmalar üzerinde yoğunlaştı. Ona göre, başlatılan ulusal mücadele 5 aylık sürede büyük aşama kat etmiştir: "*İlk başlarda yapılması öngörülen görüş ve düşünceler sıra anlatmaya gelince bir hayal niteliği taşımaktaydı. Gel gör ki beş aylık süreçte gerek düşünce gerek pratik anlamında tam bir başarı sağlanmıştır. Azerbaycan toplumu kendi ulusal yönetimini ve ulusal*

---

[581] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 5-6.

[582] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 110, vr. 65-66.

[583] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 203, vr. 24. katılanların 6.000'i işçi, 53.000'i köylü, 200'i aydın, 3.000'i küçük işletmeci ve zanaatçı, 2600'ü ise toplumun diğer kesimlerindandı.

meclisini ortaya çıkarmıştır". Pişaverî'nin konuşması bir soru odağında toplanmıştı: "*Biz ne istiyoruz*"? Kendi sorusunu kendisi şöyle yanıtlamaktadır: "*Bizim isteğimiz toplumumuzun bilinçlenmesi, özgür yaşaması, rahat ve güven içinde olmasıdır. Şehirlerimiz insanların güven içinde yaşadıkları bir yurt olmalı*". Pişaverî, encümenlerle toplumun siyasal denetime katkısına büyük önem addetmekteydi. Ona göre, "*özgürlük yeterli değil, onu benimseyecek irade gerekmektedir. Biz bu iradeyi oluşturmaya çalışıyoruz. Öyle bir irade ki dünyada hiçbir güç onu alt edemesin. Bu irade toplumdan gelmektedir. Sırtını halkına veren devlet her zaman ayaktadır*".

Şehirlerin imarı ve altyapı sorunları Pişaverî'nin konuşmasının birincil başlıklarındandı. Ona göre, bir zamanlar 800.000 nüfusu bulunan Tebriz, şimdi 200.000 nüfusla adeta bir harabeyi andırmaktadır. Bu yüzden ulusal yönetimin öncelikli sorunu şehirlerin onarımıydı. Bunun dışında sanayi ve ticari kalkınma, aynı zamanda eğitim ve kültürel gelişme ADP ve onun başını çektiği hükümetin çözmesi gereken sorunlardı. Tarım ve köylerin kalkındırılmasına gelince bu konuda Pişaverî şunları söylemektedir: "*Benim düşünceme göre, biz iki şeyi öncelikli sorun olarak çözmeliyiz: toprak ekininde ve tarım üretiminde ihtiyaç duyulan teknik donanımı sağlamalıyız. Bizim elde ettiğimiz üretimin değeri yoktur. Örneğin, buğday ekiyoruz, çoğu zaman kalıp çürümektedir. ... Olmaz mı ki pamuk ve tütün ekelim. Şimdi bir çeşit tütün ekilmektedir ki Azerbaycan ve İran dışında onun hiçbir masrafı bulunmuyor. Sigara tütünü, şeker çuğunduru ekmeli, Miyane ve iklimi müsait yerlere dut ekmekle ipek üretimine geçmeliyiz. İş gücümüzü bilimsel teknolojiye yatırarak halkın az emekle fazla ürün elde etmesini sağlamalıyız*"[584].

Pişaverî konuşmasında hükümetin önünde çok önemli görevler bulunduğunu ve bunların aşılmasının hiç de kolay olmadığını belirtti. Konuşmasında şu ifadelere yer vermişti: "*Biz öğretmenlerimiz, uzmanlarımız yoktur diye yakınamayız. Biz İran Azerbaycanı dışında yaşayan Türklerden de yararlanacağız*"[585].

Toplantının bitiminde M. İbrahimov ve H. Hasanov, M. C. Bağırov'a kapsamlı bir rapor göndererek toplantı sonuç bildirileri yanı sıra ulusal yönetimin bir buçuk aylık çalışmalarına da yer ver-

[584] *Azerbaycan*, 28 Ocak 1946.
[585] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 125, vr. 60.

mişlerdi. Toplam 11 sayfadan oluşan raporda Ulüsal Hükümetin başarılarına ve yanlışlarına dikkat çekilmekteydi. Onlara göre, İran Azerbaycanı'ndaki ulusal-demokratik mücadelenin başarısı Azerbaycan'ın İran despotizminden kurtuluşuna inanmayan büyük bir kesimin kuşkularını gidermemiştir. Gerçi, Azerbaycan'ın özerkliğinin henüz tanınmıyor olması ve emperyalist güçlerin düşman tutumu sürse de, bazı işadamı, aydın ve varlıklı kimseler bekleme politikası sergilemekteler. Buna karşılık Azerbaycan toplumu son nefesine kadar kendi bağımsızlıklarını korumadan yanadır. Raporda, Sovyet yönetiminin kesin tavrının toplumun önde gelen kesimlerinde ve toplumda psikolojik moral etkisi yaptığının altı çizilmektedir. Demokratik yetkililer Azerbaycan'ın yüzyıllık dikta rejiminden kurtuluşunun yegane yolunun Sovyetler Birliği desteğinden geçtiğini açık biçimde söylemekte. Tahran yönetimi ve Fars milliyetçiliğinin baskısına karşı büyük bir nefret söz konusudur. Toplum, aydınlar ve bazı kesimler kendi ülkelerinin geleceğini Sovyetler Birliği ile sıkı ilişkide ve son aşamada Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşmede görmekteler[586].

Ocak ayının yoğun siyasi programına Azerbaycan sorununun Birleşmiş Milletler gündemine alınması damgasını vurdu. Başbakan Hakimî ve Dışişleri Bakanı M. Necmi'nin Sovyet yetkilileri ile temas kurma girişimleri fiyasko ile sonuçlanınca İran yöneticileri 1946'nın ilk günlerinden sıkı biçimde Ocak-Şubat tarihlerinde Londra'da düzenlenecek BM birinci olağan toplantısına hazırlanmaya başladılar. Ocak başlarında Londra Büyükelçisi Seyit Hasan Tagi-zade BM Genel Konseyi toplantısına katılacak olan İran heyetinin başına atandı. Her ne kadar Tagi-zade'nin adaylığı eleştirileri de beraberinde getirdiyse, şahın ısrarı ağır bastı. Sovyet yanlısı *Özgürlük Cephesi*'nin Yönetim Konseyi ve İran Halk Partisi YK'nın yaptıkları çağrılarla BM Genel Konseyi toplantısına katılacak olan İran temsilcilerine ve özellikle de Tagi-zade'ye karşı itirazda bulundular. Özellikle Özgürlük Cephesinin çağrısında Tagi-zade'ye karşı yönlendirilen suçlamalar arasında "*bir dış devlet adına çalışarak İran'a ihanet ettiği ve o devletin çıkarlarını savunduğu*" iddiaları yer almaktaydı. Sovyet yanlısı *Merdom* gazetesinin haberi bu bakımdan ilgi çekicidir: "*İran toplumu, Güney İran petrol yataklarının işletme hakkının yabancılara verilmesinde ve ünlü anlaşmanın süresinin uzatılmasında Tagi-zade'nin çabalarını göz önüne alarak ondan yabancıların yandaşı*

[586] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 126, vr. 52-53.

gibi nefret etmektedir". Şahbaz gazetesi ise bir grup İranlı profesörün, yazarın, mühendis ve öğrencinin imzaladığı bir mektup yayınlamıştı. Mektup, toplantıya katılacak İran heyetinin başında bulunan Tagi-zade'yi hedef almaktaydı[587]. Koparılan fırtına toplantıya katılacak S. H. Tagi-zade'nin liderliğindeki heyetin onaylanmasını engellemeyi amaçlıyordu[588].

10 Ocak günü BM Genel Konseyinin toplantısı Londra'da başladı. Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin'in İran sorununun çözümünde İngiliz-Amerika-Sovyet komisyonunun oluşturulması önerisine sıcak bakılmasıyla birlikte Başbakan Hakimî daha 7 Ocak günü Tagi-zade'yi Rusya'nın İran'ın içişlerine karışması ve ordularını İran'dan çekmesi konusunda hazırlıklı olması için uyarmıştı. Başbakan ABD Büyükelçisi Murrey'le 15 Ocak günü yaptığı karşılıklı görüş alışverişinin ardından Tagi-zade'yi bu yönde talimatlandırdığını meclise açıkladı. Öte yandan Büyükelçi Tagi-zade konuyla ilgili Londra'da E. Bevin ve J. Byrnes'in önerilerini almaya uğraşıyordu. Bewin kesin bir şey söylemekten kaçınırken, ABD Dışişleri Bakanı Güvenlik Konseyinin daha yeni şekillendiğini ve bazı prosedürlerin yerine oturmasının zaman alacağını Tagi-zade'ye aktardı[589]. Gerçekte ise ABD, Azerbaycan sorununun çözümünde İran yönetiminin biraz daha atak davranacağına, politikasını yumuşatarak bir sıra demokratik reformlar yapmayacağına duyduğu güveni hâlâ kaybetmemişti. Kendi içinde ABD, İran sorunuyla ilgili Sovyetlerle açık biçimde karşılaşacağının tereddütlerini yaşamaktaydı. Bundan olsa gerek, 19 Ocak günü ABD Tahran Büyükelçisi Murrey başbakanla yaptığı görüşmede Azerbaycan "ayrılıkçıları" ile görüşmelerde bulunulması önerisini bir kez daha yenilemişti. Ona göre, bunun için üç kabine üyesinin görevlendirilmesi yeterli olabilir. Murreyy'e göre, Pişaverî müzakerelere hazır olduğunu söylediği için, yapılacak görüşme en azından onun samimiyetinin derecesini ortaya çıkaracaktı. Aynı zamanda Murrey, Hakimî'yi uyararak yönetimin olayların önüne geçilmesi konusunda hiçbir somut girişimde bulunmadığı durumunda Tebriz yetkililerine İran'dan tam ayrılıp SSCB'den destek talep etmeleri yönünde fırsat ve bahane verilmiş olacağını aktardı. Hakimî Sovyet gözetimindeki bölgelerde oluşturulmuş hükümetle herhangi bir

[587] *AR MTK*, d. 285, vr. 4.
[588] Bkz. *Yearbook of the United Nations. 1946-1947*, New-York 1. 47, s. 326.
[589] F. S. Fatemi. L.cit., s. 96.

konuda görüşmenin anlamsız olduğunu belirterek Azerbaycan yöneticilerini isyan ve ihanetle suçladı. Başbakanın açıklamasını kabul etmesine karşılık Murrey görüşlerinde diretti. Ona göre, Azerbaycan toplumuna göz boyamak amacıyla olsa bile hükümetin bazı tavizler vermesi gerektiği unutulmamalıdır. Bu da, İran yönetiminin meydana gelen soruna demokratik biçimde yaklaştığının dünyaca kanıtı olabilir. Eğer görüşmeler sonuçsuz kalırsa, bunun bile bazı olumlu tarafları olabilir. Sonuçta başbakan, Tebriz yetkilileriyle görüşmeler yapılması konusunda hükümetin istekli olduğuna ilişkin tavrının radyo ve basında yer alması hakkında gerekli girişimlerde bulunacağını belirtti. Hakimî ve Murrey, görüşmelerin Tahran'da yapılmasının sonuçları bakımından daha verimli ve olumlu olacağı noktasında birleştiler[590].

Murrey'le ortak bir görüşe vardığını söylemesine karşılık Azerbaycan konusunda kesin bir politik öngörüsü bulunmayan Hakimü'l-Mülk aynı gün İran delegelerinin lideri S. H. Tagi-zade'ye "*İran ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sorun*"u BM gündemine taşıması talimatını vermişti. 19 Ocak tarihinde alınan talimat doğrultusunda Tagi-zade müracaat mektubunu BM Hazırlık Komisyonu yürütme kurulu sekreteri G. Jebb'e sundu. Mektupta şöyle deniliyordu: "*İran katılımcılar heyeti çok yönlü tartışmanın ardından tüzüğün 35. madde, 1. bendinde yer alan şartlara uygunluğunu göz önüne alarak "İran ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sorun"un Güvenlik Konseyi gündemine alınmasını Birleşmiş Milletler genel sekreterinden rica etmektedir*"[591]. Tagi-zade'nin mektubunda İran'ın içişlerine karıştığından dolayı Sovyetler Birliği itham edilmekteydi. Mektupta açık biçimde şu ifadelere yer verilmişti: Sovyetler Birliği üst düzey devlet yetkilileri ve silahlı birlikleriyle İran'ın içişlerine karışmakla uluslararası arenada krize yol açacak girişimlerde bulunmuştur. BM tüzüğünde yer alan 33. madde doğrultusunda İran yönetimi sorunla ilişkili Sovyetler Birliği ile defalarca görüşmeler yapmaya çalıştıysa da bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. İran delegeleri, tüzüğün 35. maddesinin 1. bendinde yer alan gerekçelerden dolayı BM Genel Konseyine İran yönetimi adına müracaat ederek sorunu

[590] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 305-306.
[591] A. H. Hamzavi. L.cit., s. 46-47.

Güvenlik Konseyi gündemine taşımakla konseyin olayları yakından incelemesini ve uygun çözümde bulunmasını rica etmektedir[592].

BM genel sekreterliği unvanına gönderilen mektupta problemin kısa ve özet biçimde konulmasına karşılık 15 Ocak tarihli BM Genel Konseyinin toplantısında sorunla ilişkili Tagi-zade uzun bir konuşma yaptı.

S. Tagi-zade'nin BM genel sekreterliğine sunduğu mektubun ertesi günü, *Pravda* gazetesi 20 Ocak sayısında S. Vladimirov imzasıyla "*Seyit Ziyaeddin Kimdir?*" başlıklı makaleye yer verdi. Atılan başlık yanıltıcı olabilir, amaç İran'ın Sovyetler Birliğine karşı düşman tavrını su yüzüne çıkartmaktı. *Pravda*'da şöyle deniliyordu: "*Son günlerde, İran Azerbaycanı'nda yaşanan gelişmelerle ilgili olarak İran'daki gerici güçler Sovyetler Birliği karşıtı geniş bir yalan kampanyası başlatmışlardır. SSCB sözde İran Azerbaycanı'nı ilhak etmekle itham edilmektedir. SSCB karşıtı bu kampanyanın başını hiç kuşkusuz Seyit Ziyaeddin ve onun grubu çekmektedir*"[593]. Vladimirov, Seyit Ziyaeddin'in çalışmalarını eleştirmekteydi:"*1919-1921 yıllarında olduğu gibi, bugün de Sovyet-İran ilişkilerini geren Seyit Ziyaeddin bu alanda var gücüyle çalışmaktadır. Yabancı çıkar ortaklarının sermayesi ile beslenen Seyit Ziyaeddin yanlısı basın Sovyetler Birliği karşıtı çirkin propagandasını aralıksız sürdürmektedir. Seyit Ziyaeddin ve onun yandaşları Meclisin gericiler kanadının da desteğini yanlarına alarak İran yönetimini kâh suçlamakta, kâh da gerici siyaset yürütmek konusunda baskı yapmakta; hükümette Sovyet-İran ilişkilerinin sürmesinden yana bir tek bakanın bile yer almamasına çalışmaktalar*"[594]. Sovyet yönetiminin resmi yayını olan *Pravda* Seyit Ziyaeddin görünümü altında Hakimî hükümetine karşı tavrını net biçimde sergilemekteydi.

Tahran – Washington trafiğinde yer alan raporlarda Hakimî hakkında bir tek olumlu ifadeye rastlanmamaktaydı. Murrey'in açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla Hakimî hükümetine karşı hiçbir güven kalmamıştı. Ocak ayı ortalarında yayınlanan ve daha çok Dış İşleri yetkililerinin kullanımına sunulan "*Uluslararası İlişkiler*" broşü-

[592] *Yearbook of the United Nations. 1946-1947*, s. 327-328; Mark Hamilton Lytle, *The Origins of the Iranian-American Alliance. 1941-1953*, New-York - London 1987, s. 156-157.
[593] *Pravda*, 20 Ocak 1946.
[594] *Aynı yer.*

ründe İran yönetiminin başarısız Azerbaycan politikası hakkında şöyle deniliyordu: *"İran yönetimi ne ayaklanmayı bastırmak, ne görüşmeler yürütmek, ne de SSCB ile diplomatik ilişkilerde bulunmak iradesini gösteremedi. Merkezi yönetimin bu bölgede Sovyet ordusu karşısında kendi iktidarını onarması olası gözükmüyor, bu olasılığın Sovyet birliklerinin geri çekilmesi sonrasında da geçerliliği kalmamışa benziyor"*[595]. Broşür, ABD'nin BM Güvenlik Konseyindeki daimi temsilcisi Eduart Stettynyus'a da gönderilmişti. Bütün bunlar Hakimi hükümetine karşı ABD yönetimindeki olumsuz bakışı yansıtmaktadır.

Böylece, Azerbaycan sorunu İran'da bir kabinenin daha düşmesine neden oldu. Yetmiş altı günlük kararsızlık iflasla sonuçlandı. 21 Ocak günü Hakimü'l-Mülk istifa dilekçesini Şah'a sundu. Meclis 26 Ocak oturumunda istifa dilekçesini onayladı. Bir gün sonra, tarihler 27 Ocak'ı gösterirken Şah yeni hükümeti kurma görevini Kavamü's-Saltana'ya verdi. İran cephesinde hükümet krizi bütün şiddetiyle sürerken, Londra cephesinde Sovyetlerin dünyayı ürküten sesi yankılanmaktaydı. S. Tagi-zade'nin mektubunun içeriği yüzleştikten sonra BM Genel Konseyi toplantısındaki Sovyet heyetinin lideri A. Vışinski yanıt mektubunu 24 Ocak günü Güvenlik Konseyi sekreteri Norman Meykin'e sundu. 25 Ocak günü ise Vışinski mektubunda yer alan açıklamalar doğrultusunda Güvenlik Konseyinin gündüz toplantısında bir konuşma gerçekleştirdi: *"İran delegelerinin Güvenlik Konseyine sundukları müracaatıyla ilgili olarak Sovyet heyeti Sovyet yönetiminin yetkileri doğrultusunda şunları aktarmayı gerekli görmektedir:*

1. Sovyetler Birliği'nin yetkili görevliler ve silahlı birlikler yoluyla İran'ın içişlerine karıştıkları yönünde İran delegelerinin iddiaları amaca uygun olmayıp, büsbütün esassızdır.
2. Sorunla ilgili İran delegelerinin ileri sürdüğü, İran yönetiminin Sovyetler Birliği ile müzakerelere gitmek istediği ve bu tekliflerinin gerçekleşmediği yönündeki iddiaları da amacı yansıtmamaktadır. Ortaya konulan bir kanıt, İran yönetiminin 1 Aralık tarihli notasında da görüldüğü gibi sadece görüşme teklifinde kalınmamış, bu görüşmeler yapılmıştır da.

[595] *Weekly Review*, 20 December 1945, s. 7.

3. Sovyet heyeti, İran yönetiminin yabancı askeri birliklerin İran'da olmasından İran'ın devlet bağımsızlığının çiğnendiği ve İran Azerbaycanı'nda yaşanan olayların sorumlusu gibi göstermek amacında olduğunu belirtmek niyetindeydi. Oysa, Sovyet birliklerinin İran'da olması haklı bir taleptir. Nitekim bu hakkı ona 26 Şubat 1921 tarihli Sovyet-İran Antlaşması ve 1942 tarihli Sovyet-İngiliz-İran antlaşması vermektedir. İran Azerbaycanı'nda yaşanan olayların Sovyet askeri birliklerinin orada olmasıyla hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır. Bunu inkâr olunması güç kanıtlar belgelemektedir. Yaşanan gelişmeler içteki sorundan kaynaklanmaktadır. Sorun, Kuzey İran halkının İran devleti sınırları içinde ulusal özerklik uğrunda mücadelesinden ve demokratik devletler açısından hiçte şaşılacak bir durum olmayan taleplerinin ifadesinden ibarettir.
4. Öte yandan, Sovyet heyeti özellikle son dönemlerde İran'da İran yönetiminin açık biçimde desteğini alarak Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürülen propagandaları da göz ardı etmek niyetinde değildir. Yapılan propaganda içerik olarak Rıza Şah döneminin faşist propagandasını aratmamaktadır. İran'da hükümet ve polis bünyesindeki bazı etkili çevrelerden destek alan gerici güçler Azerbaycan SSC ve Bakü'ye karşı korku uyandıran düşman tavırlar, provokasyon ve bozgunculuk eylemi içindeler. Buna karşılık Sovyet yönetimi iki komşu ülke arasındaki bu tür sorunları İran ve Sovyet yetkililerinin karşılıklı görüşmeleriyle çözmek niyetini taşımaktadır. Sovyet yönetimi iki devlet arasında yaşanan bu türden sorunların çözümünde görüşmelerden kaçınmamış ve kaçınmayacaktır.
5. Bu durumda, Sovyet heyeti BM Güvenlik Konseyinin 34 ve 35. maddelerini gerekçe göstererek İran heyetinin Güvenlik Konseyine yaptığı başvurunun tümden yetersiz olduğunu belirtmekte ve Güvenlik konseyinin bu başvuruya bakmasına kesin itirazını bildirmektedir"[596].

SSCB Dışişleri Komiseri birinci sekreteri A. Vışinski'nin mektubu basında yer aldıktan sonra İran heyeti lideri S. H. Tagi-zade 8 maddeden oluşan geniş içerikli 28 Ocak tarihli mektubunu BM ge-

[596] *Current History*, March 1946, s. 258-260. 58

nel sekreterine sundu. Mektup tümüyle Azerbaycan sorununa, SSCB'nin İran'ın içişlerine müdahalesine ve yabancı birliklerin İran'dan çıkarılmasına ayrılmıştı. Mektuba İran'ın Sovyetler Birliğine verdiği 17 Kasım 1945 tarihli notası da ilave edilmişti. Tagizade'nin mektubunda Tahran ve Üçlü anlaşmalara sık sık göndermelerde bulunulmaktaydı. O, SSCB'nin Azerbaycan'da özerk bir devlet kurma girişimini Kuzey İran'ın işgaline yönelik bir adım olarak değerlendirmekteydi. Tagi-zade, Sovyet askeri ve sivil görevlilerini Azerbaycan'daki olayların gerçek sorumlusu olarak tanıtmakta ve BM genel sekreterini SSCB'ye karşı ciddi önlemler almaya çağırmaktaydı[597].

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 28 Ocak tarihli oturumunun Azerbaycan Krizi tartışılmasına ayrıldığı anlaşılınca S. C. Pişaverî Azerbaycan toplumu adına genel sekretere bir müracaatta bulundu. Müracaatta şöyle deniliyordu: Azerbaycan halkı dünyanın en eski tarihi geçmişine sahiptir. Bu halk kendi dilini, gelenek ve göreneklerini yüzyılların izinden bugüne kadar taşımasını bilmiştir. Yüzyıllar boyu bu toplum yabancı işgalcilere karşı mücadeleler vererek kendi bağımsızlığı ve ulusal-özgürlüğü yolunda binlerce evladını şehit etmişti. Azerbaycan'ı bağımlı konuma düşüren İran işgalcileri onun ulusal zenginliklerini acımasızca sömürerek bir zamanlar parlayan Azerbaycan şehirlerini şimdi harabeye dönüştürmüşlerdir. Şovenist siyaset peşinde koşturan İran yönetimi Azerbaycan Türk ulus kimliğini ve Azerbaycan Türkçe'sini şiddetle inkâr etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan ulusu kendi ulusal-özgürlük mücadelesinden hiç yılmadı. Tahran yönetiminin bütün baskısına rağmen Azerbaycan ulusu kendi özgürlük mücadelesi yolunda sürdürdüğü savaşımı 21 Azer günü başarıyla tamamladı. Atlanta Antlaşması gereğince Azerbaycan Ulusal Meclisi ve Ulusal hükümeti kuruldu. Gerçek demokratik prensipler doğrultusunda ulusal bir devlet oluşturuldu ve dünya kamuoyu bu konuda aydınlatıldı. Beş milyonluk Azerbaycan ulusu kendi diline, tarihine, gelenek ve göreneklerine göre kendini çağdaş ulusalar arasında görmekte ve hiçbir biçimde bir daha Tahran diktasına baş eğmeyeceği ve Farsların İran'ın diğer halkları üzerindeki zulmünü kabul etmeyeceği inancındadır. Her Azerbaycan vatandaşı ulusal-özgürlük yolunda kendini feda etmeye hazırdır. Demokratik oluşumun ortaya çıktığı kısa sürede sosyal,

[597] A. H. Hamzavi. L.cit., s. 85-90.

ekonomik, kültürel kısaca yaşamın her alanında gözle görülür başarılara imza atmış, bu çalışmalar sonucunda yüzyıllardır hakları çiğnenen halk kendi ulusal devletini oluşturmaya ve kendini yönetmeye yetkin olduğunu kanıtlamış, Azerbaycan Ulusal Hükümeti toplumun hür iradesiyle ve büyük demokratik devletlerin uluslara özgürlük vaat eden Atlanta Antlaşması doğrultusunda kurulmuş ve bir gerçekliğe dönüşmüştür.

Azerbaycan ulusu, BM Genel Konseyine müracaat ederek, Azerbaycan Ulusal Hükümetini bir gerçek gibi kabul etmeli, başkalarının hiçbir müdahalesi olmadan ona kendi kaderini belirleme hakkı verilmelidir[598].

BM Genel Konseyinin toplantılarının sürdüğü dönemde Azerbaycan basını Londra'daki görüşmelerle ilgili geniş haberlere yer vermekteydi. *Azerbaycan Ulduzu* gazetesi Tagi-zade'nin BM genel sekreterine mektubu hakkında geniş bir makale yayınlamıştı.

BM Güvenlik Konseyinin 28 Ocak toplantısında İran heyetinin başvurusu görüşülmeye başlandı. Toplantıya davet edilen S. H. Tagi-zade'ye kendi başvurusunu kanıtlamak için söz verildi. Konuşmasında o, İran Azerbaycanı'ndaki gelişmeleri Sovyet birliklerinin bölgede bulunmasıyla ilişkilendirdi. Tagi-zade, Sovyetler Birliğinin bölgede bulunmasını İran'ın içişlerine karışmak gibi değerlendirdi ve Tahran yönetiminin defalarca başvurusuna karşılık görüşmelere yanaşmamakla itham etti. Ona göre, Sovyetler Birliği sorunla ilgili birebir görüşmeler yolunu seçiyor ise ve Güvenlik Konseyi de bu kararı onaylıyor ise İran bu olasılığı kabul edecektir[599]. İran temsilcisi ardından söz alan A. Vışinski geniş bir açıklamada bulundu:"*İran heyetinin tartışmaya açtığı sorun İran'ın iki açıklamasında da belirtilmiştir. Ancak bu konular Güvenlik Konseyinde tartışılamaz, çünkü sözü edilen konu tüzük şartlarınca uygun görülmemektedir. Öte yandan ben, İran heyeti tarafından yanlış ve çarpıtılmış olaylar hakkında konuşmak zorundayım...*

Birincisi, İran yönetimi ile Sovyet yetkilileri arasında görüşmelerin yapılıp yapılmadığını belirlemek gerekmektedir. İkincisi, yapılan bu görüşmelerin içeriğine bakmamız gerekmektedir. Güvenlik Konseyine İran heyetinin sunduğu 19 Ocak tarihli sunumunda aynı heyet İran yönetimi görüşmeler yapmak istemesine

[598] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 124, vr. 35-37.
[599] A. H. Hamzavi. L.cit., s. 92-98.

karşılık bir sonuç elde edememiştir açıklamasında bulunmuştur. İkinci sunumda İran heyeti Sovyet yönetimi ile sadece görüşmeler yapmaya çaba göstermekle kalınmadığını hatta çeşitli görüşmeler yaptığını da itiraf etmektedir. Böylece, İran heyeti ileri sürdüğü ilk iddiasını kendisi reddetmiş olmaktadır. Gelelim ikinci soruna, yani yapılan görüşmelerde ne gibi sonuçlara varılmıştır? Ben burada İran yönetiminin 1 Aralık tarihli notasının metninden yararlanacağım, ki İran heyeti bu notayı ek olarak Güvenlik Konseyine sunmuştur. İran heyeti her ne kadar inkâr etmeye kalkışsa da bu notanın içeriğinden anlaşılan şu ki, 26 Kasım tarihli Sovyet notasında yer alan açıklamanın içeriğinden İran yönetimi ve Dışişleri Bakanlığı memnun kalmıştır. Böylece, Sovyet yönetimi ile yapılan 26 Kasım görüşmelerinin sonucundan İran yetkililerinin memnun kaldığı anlaşılmaktadır.

Ancak şunu da belirtmekten yanayım, İran yönetimi Aralık 1945 dönemi için görüşmelerin sürmesinden yana tavır takınmadı.

İran heyeti burada Aralık ayının son dönemine ait 13 ve 15 Aralık notalarını da gösterdi. İran heyeti bununla şunu kanıtlamak amacındadır, İran yönetimi 1 Aralık tarihinden sonra da bu tür iddialarla Sovyetler yönetimine müracaatta bulunmuş ancak iddialarına karşılık alamamıştır. Oysa, İran yönetiminin sunulan notalarının içeriğine dikkat edilecek olursa burada Sovyetlere müracaat ederek öne sürdüğü iddialardan değil, İran yetkililerinin kaldırdığı yeni sorunlardan söz edilmektedir. Örneğin burada şöyle bir sorun ortaya atılmıştır: Dışişleri Bakanlarının Moskova toplantısında yabancı askeri birliklerin İran'dan çıkarılması hakkında İran yönetiminin isteği toplantı gündemine alınsın. Ayrıca, İran hükümeti ile önceden bir anlaşma sağlanmadan Moskova konferansında bir karar kabul edilmesin. Bu yüzden de 1 Aralık tarihinden sonra İran hükümeti Sovyetler Birliğine karşı kendi iddialarını yenilemediği gibi 13 ve 15 Aralık notalarını öne sürmesi İran heyetinin güvenlik Konseyinin gündemine taşıdığı konuyla hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır.

Şimdi ben huzurlarınızda bir soru sormak niyetindeyim: İran Hakimî hükümetinin ve İran delegelerinin Güvenlik Konseyi önünde dile getirdiği sorunun tartışılması için ortada bir gerekçe

bulunuyor mu? Ve yine yanıt veriyorum: hayır, hiçbir gerekçe bulunmuyor!"[600]

A. Vışınski'nin konuşmasının ardından Meykin toplantıya ara verilmesini önerdi. Sovyet heyetinin karşı koymasına rağmen yapılan oylamada 2'ye 7 oy çoğunluğuyla konu 30 Ocak gününe ertelendi.

Güvenlik Konseyinin 30 Ocak oturumu daha gergin geçti. A. Vişinski ve S. H. Tagi-zade dışında oturma katılan Meykin, Büyük Britanya Dışişleri Bakanı E. Bevin, ABD'nin BM daimi temsilcisi E. Stettenius defalarca tartışmalara katıldılar. Gerek A. Vışinski, gerek S. H. Tagi-zade kendi konuşmalarında Sovyet-İran ilişkilerini onarmak için görüşmelere hazır oldukları yönünde birleşiyorlardı[601]. Sonuçta Güvenlik Konseyi sorunla ilgili aşağıdaki içerikte bir karara vardı: *"28 ve 30 Ocak tarihli toplantılarda Sovyetler Birliği ile İran heyetlerinin açıklamalarını dinleyen konsey, sunulan belgeleri inceledikten sonra ve her iki tarafın sorunun görüşmeler yoluyla çözülmesinden yana tavrından dolayı yakın zamanda görüşmelere başlayacaklarını esas alarak bu konuda her iki tarafın da Güvenlik Konseyini bilgilendirmesi önerilmektedir. Aynı zamanda müzakerelerin gidişatı hakkında Güvenlik Konseyinin bilgi edinmek hakkını kendinde saklı tutmaktadır"*[602].

Böylece, büyük reform girişimleriyle başlayan Ocak ayı Azerbaycan'ın geleceği açısından büyük önem taşıyacak uluslararası tartışmalar ve devletlerarası ihtilaflar, öte yandan Kavamü's-Saltana'nın yeni hükümet kurmak çabaları eşliğinde sona erdi. İran'da ilginç bir görüntü ortaya çıkmıştı: yeni dünyanın üç büyük devletinin üçü de kendilerine yakın gördükleri Ahmet Kavam'ın iktidarından yanaydılar. 31 Ocak günü yaşlı Türk ve kurt siyasetçi artık Başbakanlık koltuğunda oturmaktaydı.

---

[600] *Pravda*, 30 Ocak 1946.

[601] Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. H. Hamzavi. L.cit., s. 103-119; Martin Gilbert, *A History of the Twentieth Century*, Vol. 2, 1933-1951, Harper Collins Publisher 1998, s. 735.

[602] *Yearbook of the United Nations. 1946-1947*, s. 329;

XI. BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞIN AYAK SESLERİ

Azerbaycan Krizinin BM Güvenlik Konseyi toplantısı kapsamında tartışılması, Tebriz ve Tahran'dan yansıyan haberlerin basında yankı bulması, özellikle de P. Price'ın *The Manchester Guardian*'ın Ocak sayılarından birinde yayınlanan geniş yazısı Britanya kamuoyunda büyük ilgi uyandırmıştı. Şubat 1946 tarihli Merkezi Asya Kraliyet Cemiyetinin Azerbaycan Krizi başlıklı paneli bu ilginin boyutunu açıklamak bakımından önemlidir. Panelin konuğu iki Azerbaycan ve İran gezilerini tamamlayan senato üyesi ve I. Dünya Savaşı yıllarında *The Manchester Guardian* gazetesinin Rusya askeri muhabiri Philip Price'ın ta kendisiydi. Paneli General John Shi yönetiyordu. Katılımcılar arasında Lord Haley, leydi Fisher, İran Büyükelçiliği basın sözcüsü A.H. Hamzavî ve General Fraiser de bulunuyorlardı. P. Price konuşmasını iki Azerbaycan'ın karşılıklı kıyaslaması, İran'daki durum, SSCB, ABD ve Büyük Britanya'nın İran'daki gelişmelere bakışı üzerine kurgulamıştı. Konuşmacı, Azerbaycan krizinin en gergin anında bölgede olmaktan ve Bakü ile yakından tanışlıktan duyduğu memnuniyeti hiç de gizlemiyordu. Price, Sovyet Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycanı arasında kıyaslama yaparken sosyal bir uçurumdan söz etmekte ve İran köylülerinin Kirus ve Darius döneminden kalma tekniklere mahkum olduklarını belirtmekteydi. Price'a göre, İran'daki mevcut iktidar yüz aristokrat ailenin tekelindedir. Çevresine varlıklı tüccarları ve büyük toprak ağalarını toplayan bu iktidar grubu toplumun sosyal gereksinimlerini umursamıyor bile. Hatta İran Anayasasında belirtilen hukuk normları dikkate alınmadığında ülke ağır kriz içersinde boğulmaktadır. Price'a göre, gerekli önlemler alınsaydı, toplumun en temel sosyal gereksinimleri karşılansaydı Rusların İran Azerbaycanı'nda özerk bir devlet kurma çalışmaları zor başarıya ulaşırdı. Britanya senatörü Tahran'da gerçekleştirdiği sohbet ve konuşmalarına dayanarak, Azerbaycan'daki özerklik girişimlerinin Kafkasya'dan geri dönen

İranlılar aracılığıyla Ruslar tarafından gerçekleştirildiği yönündeki yaygın kanıya dikkat çekti. Ama P. Price, bazı doğruları da göz ardı etmedi: *"Azerbaycan Hükümetinin toplumsal olmadığını söylemek yanlış olacaktır. Eğer, bu hükümet, Sovyet Azerbaycan'ı gibi reformlarında başarılı olursa onun popülerliğinin önüne geçilemez"*[603]. Konuşmacıya göre, eğer, İran Azerbaycanı topraklarına traktörler girecek olursa, bu toprak ağalarının mülklerine ele konulması demek olacaktır. Önceleri Şah yanlısı kesilen güçler şimdilerde Azerbaycan'daki gelişmeleri sıcak karşılamaktalar. Yeni yönetimin çabaları başarıyla sonuçlanır ise bugün tereddütlerini koruyanlar, yarın onlarla aynı safta yer alacaklardır. Price çok önemli bir konuya daha parmak basmıştı: İran Azerbaycanı konusunda gerek Moskova gerek Bakü yetkililerinin kafalarının berrak olmadığı konusuna. Bence –diyordu Price– onlar Avrupa veya Asya'da büyük bir ordu bulundurmayacaklar. Çünkü, onların önünde ülke genelinde kendilerini bekleyen büyük sorunlar bulunmaktadır. Ben bu kanıya, Ukrayna ve Batı Rusya gezilerim sırasında vardım. Amerikalılar ve Britanyalılar gibi, Ruslar da evlatlarının eve dönmesini arzulamaktalar.

Kraliyet Cemiyetince yapılan paneldeki konuşmasında P. Price, Sovyetlerin İran'daki politikasını üç aşamada tanımlamaktaydı: *"Kanımca, Ruslar Polonya ve Balkanlarda olduğu gibi, Tahran'da da kendileriyle dost bir yönetimin işbaşında olmasından yanalar. Bunun için gerekli önlemleri alıp almadıklarını bilmiyorum. Ancak, amaçlarının bu olduğunu düşünüyorum. İkincisi, Ruslar Kafkasya'da, burunlarının dibindeki İran Azerbaycanı'nda, Urmiye'den Tebriz'e kadarki alanda herhangi bir petrol şirketinin yer almasını istemiyorlar. Üçüncü ve sonuncu olarak, onlar Azerbaycan'ı uluslararası diplomatik ilişkilerinde bir sıçrama tahtası olarak görmekteler. Rus diplomasisi hiçbir zaman direkt ilişkiler kurmamıştır. Onlar hiçbir zaman amaca doğru yoldan varmazlar. Rusya tarihinde bu her zaman böyle olmuştur. Onlar, Çanakkale ve Boğazlar Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini ve Akdeniz'in doğusuyla ilgili konularda kendilerine başvurulmasını istemekte, Kafkasya'daki petrol kaynaklarının güvenliği konusunda herhangi bir hava saldırısından da çok korkmaktalar. Belirttiğim gibi, dolaylı bir yöntem. Her zaman olduğu gibi. Kırım Savaşı sonrasında biz kendilerine Karadeniz'de donanma bulundurma izni vermediğimiz zaman Rus-*

[603] Journal of the Royal Central Asian Society, XXXIII/2, April 1946, s. 189.

lar bunu yaptılar. On yıl boyunca donanma iznini koparana kadar Balkanlara yapmadıklarını bırakmadılar. Onlar kendi amaçlarına varmak için komşu devletlerin en zayıf noktasına basarlar. Bozguncu Kürtler, toprak hasretiyle tutuşan köylüler, fakirlikten çılgına dönen mazlumlar Rusların değirmenine su döken bahanelerdir. İran'dan döndüğümde Suriye ve Mısır'da da bulundum. Sık sık Arap devlet başkanlarının şu sorusuyla karşılaştım: "Rusya, bizim için ciddi bir tehdit mi?" Ben, "siz kendi evinizdeki düzeni oturtmazsanız o zaman evet! Bunu yaparsanız sorun yok. Rus politikası iç sorunların ve yolsuzluğun olduğu yerde başarılıdır" yanıtında bulundum"[604].

Katılımcılardan Lord Haley, Price'nin konuşmasının önemini değerlendirerek, muhatabının İran krizinin BM Güvenlik Konseyi gündemine alınmasına hiç değinmediğini hatırlattı. Hayle konuşmasını şöyle sürdürdü: "*Sayın konuşmacı bazı konulara değindi, bu da bizim Azerbaycan'daki kargaşanın gerçek nedenlerini kavramamıza yardımcı olmaktadır. Tarihin bir döneminde Azerbaycanlılar iki devlet arasında sınırı belirleyen bir çizgi olarak bölünmüşler. Bu da kuşkusuz bazı sorunlar oluşturmaktadır. Anlaşılması güç olmayan bir konu daha var; bu da Azerbaycanlıların Sovyet tarafındaki kültürel, eğitim, ekonomik alanlardaki gelişmelere bakarak iç geçirmeleridir. Gözlemciler, İran'daki mevcut yönetimin aşırı merkeziyetçi yapısı dışında, yerel idarelerin oluşturulmasına rağbet etmediklerini ve toplumun gereksinimleri ile ilgilenmediklerini söylemekteler. Bence, gözlemciler kendi açıklamalarında haklılar; nitekim Azerbaycan'daki sorunlar büyük ölçüde İran yönetiminin bu sıradışı yapısından kaynaklanmaktadır*"[605].

Lord Haley'nin değindiği konular üzerine bazı açıklamalarda bulunan senatör P. Price'in ardından söz leydi Vayler Fisher'e bırakıldı. O, Tebriz'de bulunduğunu, birkaç ay Türkiye-İran sınırında yaşadığını ve nerdeyse bütün Azerbaycan'ı yürüyerek dolaştığını anlattı. Sovyet Azerbaycan'ı hakkında denilenlere katıldığını belirtmesi yanında Kraliyet Cemiyetine İran Azerbaycanı hakkında daha geniş bir oturumun yapılması gerektiğini önerdi. Daha sonra İran Büyükelçiliği Basın Sözcüsü A. H. Hamzavî uzun bir konuşma yaptı. Hamzavî "*konuşmacı, Sovyet Azerbaycan'ının geniş bir portresini çizdi ve İran'daki siyasal yapı üzerine kısa açıklamada bulundu*" -

[604] *Aynı yer*, s. 189-190.
[605] *Aynı yer*, s. 191.

dedi ve konuşmasına devam etti — *"bu konuda iki veya en fazla üç noktaya değinmek istiyorum. Konuşmacı, İran'la ilişkiler kapsamında Sovyet planlarına değindi. Anladığım kadarıyla, üzerinde durulan konulardan biri Sovyetlerle dost bir hükümetin oluşturulmasıydı. Bu nokta önemli olduğu kadar, İran toplumu için de üzerinde durulması gereken bir hususdur: Rusların istediği nedir? Nitekim, biz yıllardır Ruslarla komşuluk yaparız, son zamanlarda da neredeyse iç içe yaşamaktayız. Ama, inanın bana hâlâ kesin biçimde ve gerçek anlamda Rusların ne istediğini bilmiyoruz? Konuşmacının sözlerinden anlaşılan şu ki, İran hükümeti Rusya'ya dost bir hükümet değildir. Şunu söylemek istiyorum, 26 Ağustos 1941'den itibaren İran yönetimi ticari konularda, özellikle de kendi inisiyatifini kullanarak gösterdiği destek yüzünden büyük sıkıntılar yaşamaktadır. Toplum büyük sıkıntı yaşamasına karşılık müttefiklere, özellikle de Sovyet toplumuna ve Sovyet hükümetine dostça davrandığını kanıtlamıştır. İçişlerine müdahale ve İran heyetinin güvenlik Konseyine başvurusu konularına gelince bu ne bir haftanın, ne bir ayın, ne de bir yılın sorunudur. Bir kere yapılan anlaşmaya zıt davranarak içişlerimize müdahale edilmekte, oysa biz sırf SSCB ile dostluk hatırına buna göz yumuyoruz"*. Ardından Hamzavî, merkezi yönetimin başarısızlığı konusunda sarf edilen görüşlere değindi: *"İran'daki yerel yönetimde bazı sorunların olduğu doğrudur. Sosyal ve ekonomik sistemdeki real görüntüyü de gizleyemeyiz. Bunu ben de kabul etmekteyim. Ancak, Rıza Şah'ın 20 yıllık iktidarını bir yana ayırırsak İran'ın son 20-30 yılı yabancı devletlerin sömürüsü altında geçmiştir. Eğer bize fırsat tanırlarsa, Kuzey İran'daki yabancı birlikler içişlerimize müdahale etmezse, biz hükümetimizin hazırladığı programları uygulamaya dönüştüreceğimizden eminiz. Yine de ben, yabancı birlikleri İran'daki başarısızlığın günah keçisi olarak görmek istemediğimi söylemeliyim. Şunu vurgulamak niyetindeyim, ne zaman öne doğru adım atsak, bir yığın sorunla karşılaşıyoruz. Bu propaganda değil, gerçeğin ta kendisidir"*[606].

Londra'da Merkezi Asya Kraliyet Cemiyeti Azerbaycan Krizini tatlı tatlı tartışırken, BM Güvenlik Konseyinin 30 Ocak tarihli kararıyla ilgili bilgiler sorunun yaşandığı bölgeye daha yeni varmaktaydı. 4 Şubat tarihinde S. C. Pişaverî ile görüşmede bulunan Amerikan Başkonsolosu Rossow'un ilgi odağında da başbakanın bu veya başka konularla ilgili bakışı bulunmaktaydı. Görüşme sırasında

[606] *Aynı yer*, s. 197-198.

Rossow sordu: "*Anlaşma gereği önümüzdeki Mart ayı itibariyle müttefik birliklerin İran'dan çıkması gerekmektedir. Ancak, eski bir asker olarak hazırlıkların birkaç ay aldığı kanısındayım. Oysa, Sovyet birliklerinin çıkmasını gösteren hiçbir hazırlık belirtisi göremiyorum. Anlaşma uyarınca siz orduların çıkarılması konusuna nasıl bakıyorsunuz?*" Pişaverî, konsolosun sorusunu kısa ve öz yanıtlama gereği duymuştu: "*Bu birlikleri biz davet etmedik. Onların İran'da konaklamasını merkezi yönetim ile müttefikler arasındaki ilişkilerin içeriği belirlemiştir. Ancak, onların bizim içişlerimize karışmadıkları sürece Ulusal hükümet olarak kalmasında bir problem görmüyoruz. Öte yandan Sovyet birliklerin çekilmesi konusunu siz kendi hükümetiniz aracılığıyla daha kolay öğrenebilirsiniz*".

Rossow konuyu dış ticaret sorununa çekerek Ulusal Hükümetin yabancı ülkelerle ilişkiler kurmak niyetinde olduğuna vurgu yaparak bunun uluslararası normlara karşı ters, ayrıca Azerbaycan'ın İran içinde yer aldığından dış ticaret sorununun da merkezi hükümetin görevi olduğunu belirtti. Konsolosun bu açıklamalarını Pişaverî de onayladı ve şöyle dedi: "*Tahran yönetimi Azerbaycan'a ekonomik ambargo uygulayarak onu boğmağa çalışmaktadır. Bu yüzden biz, dış dünya ile birebir ticari ilişkiler kurmak zorundayız. Bizi buna toplumumuz, iş adamlarımız ve tüccarlarımız zorlamaktadır*".

Görüşme sırasında Konsolos Pişaverî'nin *Azerbaycan* gazetesinde yayınlanan ADP YK genel toplantısındaki konuşmasında yer alan bir noktaya dokundu: "*Konuşmanızın bir yerinde bir takım emperyalist güçlerin desteği ile İran gericileri Azerbaycan ulusunun özgürlük ve bağımsızlık duygularını boğmak eğilimindeler – diyorsunuz. Açıkçası, emperyalist güçlerle kimi kast ediyorsunuz? Biz Amerikalılar, bu tanımı Almanlar için yaparız, onlar da malumunuz yenildiler*". Bu soruya Pişaverî'nin yanıtı net oldu: "*Biz hiçbir dünya ulusunu emperyalist olarak görmüyoruz. Ancak bazı ulus ve devletlerde emperyalist takıntısı olan egemen güçler ve grupların bulunduğunu biliyoruz. Ayrıca, bizim özgürlüğümüzü ve bağımsızlığımızı elimizden almaya çalışan Tahran yönetimine destek çıkan her güç bizin için emperyalist güçtür. Bunu söylemeye bizim hakkımız vardır, çünkü bu halk özgür yaşamak istiyor*".

Nihayet, Rossow, görüşmenin sonlarına doğru Pişaverî'ye "*Londra görüşmelerini nasıl yorumladığını*" sordu. Pişaverî, yapılan görüşmelerin içeriğine bakılmadan Azerbaycan sorununun onun

dışında ve yabancı devletlerin aracılığıyla değil, Azerbaycan'da çözülmesi gerektiğini belirtti. Sorunu İran'ın dışına çıkaran hükümet İran halkları nazarında suçlu konumdadır. Azerbaycan gideceği yolu belirlemiştir ve geri adım atmak niyetinde değildir. Kendi bağımsızlığını korumak için de ödün vermeye hazırdır[607]. Robert Rossow, aynı gün Pişaverî ile gerçekleştirdiği görüşmeyi Dışişleri Bakanlığı'na rapor etti. 7 Şubat günü ise M. C. Bağırov, görüşmenin kayıtlı metnini İ. Stalin ve V. Molotov'a gönderdi. Pişaverî'nin yanıtı M. C. Bağırov'u çok sevindirmiş olduğundan metne hiçbir not ve açıklamada bulunmamıştı.

Londra konferansından dönen Dışişleri Bakanı J. Byrnes İran sorunuyla ilgili hiçbir açıklamada bulunmayacağını söylemiş olsa da Tebriz – Moskova, Washington – Londra arasındaki diplomasi trafiği İran Azerbaycanı'na Sovyetlerle Batı arasında bir çatışma alanı olma özelliği kazandırıyordu. Stresli geçen Şubat ayından başlayarak dünya genişlemekte olan Sovyet tehdidi gerçeğini artık ensesinde hissediyordu. Yalta konferansında alınan, aynı dönemde ABD başkanı olmasına rağmen sonuçları H. Truman tarafından da bilinmeyen gizli kararlar sonrası Kuril Adaları ve Güney Sahalin'in Sovyet denetimine geçmesi, Peçegin (Finlandiya'nın bir bölgesi) ve Könsberg'in (Doğu Prusya eyaleti) Sovyet sınırları içine katılımı tamamlanmıştı. Doğu Avrupa ve Balkanlarda iktidarın komünistlerin eline geçmesi buraların Sovyet kontrolüne geçmesi ile aynı anlama geliyordu. Akdeniz'de denetim kurmak amacıyla SSCB, Tripolitan'da (Libya) bir üs talep ediyordu. Endonezya, Irak, Suriye, Mısır ve diğer Doğu ülkelerinde şekillenen Batı karşıtı eylemler Moskova'dan destek görmekte, Yunanistan'daki partizan olayları ise Sovyetlerce himaye edilmekteydi. Ancak, büyük devletler hâlâ müttefikliğin vermiş olduğu bir üslupla konuşmaktaydılar. Ta ki 9 Şubat günü patlak veren bir söylemin yarattığı şok etkisine kadar. Aynı gün, Yoldaş Stalin Moskova seçmenleri önündeki konuşmasında, "emperyalizm hakkında Marksist söylemi savaş öncesi kaldıkları yerden aynen devam ettireceklerini" gündemlerine aldıklarını duyurmaktaydı. Şöyle diyordu: *"Marksistler defalarca, dünya üretiminde kapitalist sistemin yapısında genel kriz ve savaş ikilemi barındırdığını, çağımızda kapitalist düzenin planlı ve programlı gelişim yoluyla değil bunalım ve askeri çatışmalar yoluyla geliştiğini söylemişlerdir.*

[607] *AR MTK*, d. 301, vr. 391-393.

Sorun, kapitalist devletlerin eşitlik karşıtı gelişiminin zamanla dünya kapitalist sistemi bünyesinde ciddi sarsıntılara neden olmasından, kendilerini kaynaklar ve pazarlar konusunda yeterince güvence altına almadıklarını söyleyen kapitalist ülkelerin silaha başvurmakla çöken nüfuslarını kurtarıp "siyasal dengeleri" kendi lehlerine yeniden bölmesinden kaynaklanmaktadır"[608].

Tarihsel Marksizm tanımına özel bir biçimde göndermelerin yer aldığı konuşmada faşist ve gerici güçlere karşı askeri savunmaya meşruluk kazandırılmaktaydı. Kelimenin tam anlamıyla Batı çarpılmış gibiydi. Stalin'in konuşmasındaki şu ifadeler, Batı siyasal çevrelerinde uzun süre üzerlerinden atamayacakları bir şok etkisi yaptı: *"Sorun şu ki, Sovyet sosyal anlayışının, karşıt sosyal anlayışlardan daha fazla yaşamsal ve dayanıklı olduğu açığa çıktı. Sovyet sosyal yapısının toplumsal oluşumlarda herhangi bir sosyal yapılanmaya kıyasla en iyisi olduğu anlaşıldı"*[609].

Stalin'in Kızıl Ordu'nun askeri gücüyle ilişkili sarf ettiği ifadeler dünya genelinde yaptığı aynı şokun uzantısı niteliğindeydi. Adeta, dünyaya meydan okurcasına şöyle diyordu: *"Kızıl Ordu "bacakları çöpten yapılmış dev" değil, çağımızın son silahlarıyla donanmış, denetimli komutanların gözetiminde yüksek psikolojik savaş ruhuna sahip en modern ordudur. Kızıl Ordunun daha düne kadar Avrupa'da dehşet saçan Alman birliklerini yok ettiğini unutmayalım".*

Gönderilen mesaj hedefine varmış olacak ki ABD ilk adım olarak Sovyet yetkilileri ile yakın ilişkilerden yana olan Moskova Büyükelçisi A. Harriman'ın görev yerini değiştirdi. SSCB'ye yeni büyükelçi olarak gönderilen Walter Smit'in atamasını H. Truman 14 Şubat günü onayladı. Dostluğun finali olarak değerlendirilen Stalin'in konuşması ABD Dış Politikasının başındaki ikiliyi; J. Byrnes ve Dean Acheson'u oldukça tedirgin etmişti. Amerika Yüksek Yargıç üyelerinden U. Douglas, Savunma Bakanlığına getirilecek olan J. Forreston, yapılan konuşmanın Üçüncü Dünya Savaşı'nı çağrıştırdığını söylemişti[610]. Aynı günlerde Moskova'dan ürkütücü haberler gönderen George Kennan, Kremlin'in strese sokan siyasetin rakiplerini baskı altına almaya yönelik geleneksel ve içgüdüsel Rus politikasının bir özelliği olduğuna yormaktaydı[611].

---

[608] *Pravda*, 10 Şubat 1946.
[609] Kuross A. Sami. L.cit., s. 97.
[610] Robert Donovan, *Conflict and Crisis*, New-York 1977, s. 187.
[611] Kuross A. Sami, l.cit., s. 97.

Olayların çığırından çıktığı bugünlerde Sovyet birliklerinin İran'daki, özellikle de İran Azerbaycanı'ndaki konumunda hiçbir değişiklik görülmüyordu. Anlaşma gereği askeri birlikler altı ay içinde bölgeyi boşaltmalıydılar. Ancak Stalin'in çıkışı durumu değiştirdi. Bir hafta sonra ise, yani 16 Şubat'ta Kanada'nın başkenti Ottowa'dan sansasyonel haberler yayılmaya başladı[612]. 15 Şubat günü Kanada Başbakanı King, bir brifing vererek, Ottowa'daki Sovyet askeri ataşesi ile büyükelçiliğe bağlı görevlilerin Kanada'da askeri amaçlı gizli bilgiler peşinde olduklarını açıkladı. Kanada başbakanının bu açıklaması, 9 Şubat tarihli Stalin'in konuşmasını tamamlamakta ve dünya çapında bir yankıya neden olmaktaydı. Gelişmelerle ilgili Sovyet yönetimi bir açıklama yapmak zorunda kaldı: Sovyet birimlerine ulaşan bilgilerden savaşın son dönemlerinde Kanada'daki SSCB Askeri Ataşesinin bazı yetkilileri Sovyetler Birliği için pek de önem taşımayan bir takım gizli bilgiler edindikleri anlaşılmaktadır. Bunların teknik bilgiler olduğu açığa çıkarılmış, Sovyetler Birliğinde daha yüksek teknik donanımın olması dolayısıyla yaralanılmasına gerek duyulmamıştır. Bu bilgilere radarla ilgili yayınlanmış kitap ve diğerlerinden, ayrıca Amerikalı H. D. Smit'in "*Atom Gücü*" kitapçığında rastlamak mümkündür. Kanada'daki Askeri Ataşesine bağlı bazı yetkilileri yukarıda sözü edilen davranışları Sovyet yetkililerin tarafından öğrenilince kural dışı kabul edilmiş ve Kanada Sovyet askeri ateşesi geri çekilmiştir[613].

Şubat'ın ikinci on günlük sürecinde peş peşe yaşanan olaylar Amerika'nın Moskova'daki geçici danışmanı George Kennan'ın Washington'a gönderdiği 22 Şubat tarihli 8 bin kelimelik şifreli telgrafıyla dünya tarihinde yeni bir sayfanın açılmasına neden oldu. G. Kennan'ın telgrafı savaş sonrası dönemde ABD siyasasının belirlenmesinde birinci etken olmuştur. Gönderilen telgraf gerek siyasi, gerek askeri olsun Sovyet yayılmacılığının ve etki gücünün önüne geçilmesini öngörmekteydi. Kennan, Sovyetler Birliğinin "fanatikçe bizim geleneksel yaşam tarzımızı" yok etmek amacında olduğu uyarısında bulunuyordu. O, Birleşik Devletlerin Sovyetler Birliği ile "siyasal yaklaşımlarından" umutsuz olduğunu söylüyordu. Biz – diyor Kennan– Sovyetler Birliğine bir müttefikimiz olarak değil, siyasi rakibimiz olarak bakmalıyız. Kennan'a göre, Sovyetler yöne-

[612] Davit McCullougn, *Truman*, New-York 1992, s. 486.
[613] *Kommunnist*, 22 Şubat 1946.

tim konusunda mantıksız davranıyorlar, ama söz konusu güç olunca çok hassas olabiliyorlar. Bu yüzden de SSCB'yi geri adım atmaya zorlamak gerekmektedir, onlara dişimizi göstermeliyiz[614]. Birkaç haftanın ardından Kennan'ın sunduğu reçete İran Azerbaycanı'nda başarılı sonuç verdi. Bir yıl aradan sonra *Foreign Affairs* dergisinde yayınladığı bir makaleyle "uzun telgrafını" bilimsel açıdan tanımlamaya çalıştı[615].

Uluslararası siyasal ortamın iyice gerildiği Şubat ayında Moskova, İran Azerbaycanı'nda partizan birliklerinin kurulması hakkında çıkarılan yasanın resmen ilan edilmesini ve Ulusal Meclisin Halk Ordusunun oluşturulması hakkında Aralık 1945 tarihli yasa metninin basında yer almasını istedi. Partizan birliklerinin oluşturulması hakkında S. C. Pişaverî tarafından imzalanan yasada şöyle deniliyordu: *"Azerbaycan Ulusal Hükümetine göre, Azerbaycan'ın yiğit, cesur ve mert evlatlarından oluşan partizan birlikleri halkımızın ulusal-özgürlük mücadelesinin başarıya ulaşmasında önemli hizmet ve fedakarlıklar gösterecek güçtedir. Soğuk kış gecelerinde çöllerde ve dağlarda eline silah alıp gericilerle mücadele etmiş ve ulusal-özgürlük savaşımımızı kendi kanlarıyla savunmuş partizanlarımızın kahramanlığını ve hizmetini Azerbaycan toplumu ve vatanı hiçbir zaman unutmayacaktır. Şehitlerimizin kutsal ruhu ve helal kanı bizi, vatanımızı mukaddes bir sevgiyle sevmeye ve ulusal devletimizi savunmaya çağırmaktadır. Vatanımızın geleceği ve ulusumuzun güvenliği partizan birliklerini düzenli bir ordu konumuna getirmeyi bizden talep etmektedir. Bu amaçla Azerbaycan Ulusal Hükümeti aşağıdaki kararlara varmıştır:*

1. Partizanlar özel birlikler halinde ordu nizamı ve düzeni içinde silahlandırılarak belirli bölgelerde üsler kurmaları hakkında yönetimin verdiği karar onaylansın. Ülkemizin daimi askeri birliklerinin oluşturulmasına kadar güvenlik ve sınırların korunmasından bu birlikler sorumludur;
2. Halk Ordusu, on beş gün içinde düzenli partizan birliklerinin iç yönetmeliğini ve askeri eğitim kurallarını belirleyip yönetime sunsun;

---

[614] George F. Kennan, *Memories 1925-1950*, Boston-Toronto, s. 547-559; Michael Polley, *A Biography of George G. Kennan* – Lewiston, Queenston, Lamreter, 1990, s. 29.
[615] *By X. The Sources of Soviet Conduct*, Foreign Affairs, July 1947, s. 566-582.

3. Partizan birlikleri arasında nizam ve düzenin oluşturulması için halk ordusu yönetimin yetkisi doğrultusunda yerel bölge yetkililerinin, ADP şube başkanlarının ve yerel partizan grupları önderlerinin katılımıyla komisyonlar oluşturulsun. Bu komisyonlar daimi partizan birliklerine alınan her askerin durumunu gözden geçirsin ve onlara kimlik kartı verilsin. Daimi orduya alınmayan partizanlar ise hükümetin ikinci bir emrine kadar terhis edilsinler. Halk Ordusu yetkilileri onların sayısını ve taşıdıkları silah çeşitlerini belirlesinler. Birlikler emir komuta sistemine göre oluşturulsun"[616].

21 Aralık 1945 tarihli Ulusal Meclis oturumunda onaylanan "*Ulusal Ordunun Oluşturulması Hakkında*" yasa *Azerbaycan* gazetesinin 7 Şubat sayısında yayınlandı. Böylece, İran Azerbaycanı ordusunun oluşturulması resmi özellik kazandı. Oluşturulan yeni ordunun eğitilmesi için Bakü Askeri Karargahına bağlı 104 Azerbaycanlı subay gönderildi. Onlar arasında Sovyetler Birliği Kahramanı komutan Selaheddin Kazımov, Sovyetler Birliği Kahramanı Tümgeneral Hıdır Mustafayev, General Terlan Aliyarbeyov gibi ünlü isimler de bulunuyordu[617]. Daha önce de İran Azerbaycanı'na merkez üssü Bakü'de bulunan 4. Askeri Birliğe bağlı 49 subay, askeri bölge uzmanı 32 siyasi görevli, özel eğitimli 20 Azerbaycanlı subay gönderilmişti. M. C. Bağırov Moskova'ya gönderdiği Şubat ayı raporunda İran Azerbaycanı'nda görevli toplam 700 Sovyet Azerbaycanlı asker ve sivil görevlinin bulunduğunu belirtmektedir. Rapora göre, İran Azerbaycanı'nda hizmet yapan görevliler partizanları eğitmekte ve gerici güçlere karşı askeri operasyonlar düzenlemekteydiler. Görevlerindeki başarılarından dolayı bunlardan 500'ünün ödüllendirilmesi istenmekteydi[618]. M. C. Bağırov'un önerisi doğrultusunda Şubat 1946 tarihinde 79 görevli çeşitli madalya ve rozetlerle ödüllendirilmişti. İran Azerbaycanı'nda görevli Sovyet askeri yetkililerin birincil görevi Ulusal Ordu hazırlıklarını tamamlamaktı. Şubat ayında hazırlanan bir rapora göre, Ulusal Ordu ilk askeri birliklerinin hazırlık çalışmaları 10 Nisan 1946 tarihine kadar bitmeliydi. Merkezi Tebriz'de bulunan Ulusal Silahlı Kuvvetlerinin emrinde 4600 kişilik 5

[616] *Azerbaycan*, 3 Şubat 1946.
[617] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 139, vr. 32.
[618] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 31.

yaya birlik, 1 topçu birliği ve merkez üssü Marağa'da bulunan tankçı birliği yer almaktaydı. Birinci yaya birliği Rızayye'de, ikinci yaya birliği Miadoab'da, üçüncüsü Sayınkale'de, dördüncüsü Zencan'da ve sonuncusu da Miyane'de konuşlandırılmıştı. Topçu birlikleri için 62 top, tankçı birlikleri için ise "Çeko-Maravsk" markalı 6 tank ayrılmıştı. Bütün askeri birliklerin oluşumları tamamlandıktan sonra en az üç aylık talim sürecinden geçmek zorundaydı. Rapor gereği, 1 Temmuz 1946 tarihine kadar İran Azerbaycanı askeri birlikleri savaşa hazır duruma getirilmeliydi[619]. Sovyet Azerbaycan'ından gelen askeri yetkililerin öncülüğünde kısa sürede İran Azerbaycanı'nda 17 bin kişilik düzenli bir ordu oluşturulmuştu. Kadrolu subay açığını doldurmak için Harp Okulu açılmıştı. Bu okullardan kısa sürede 250 subay orduya kazandırılmıştı[620]. Bir kısmı da yüksek askeri eğitim için Sovyet Azerbaycan'ına gönderilmişti.

Şekillenmekte olan ilk askeri birlikler ilk askeri operasyonlarını Zencan'da Zülfikarî birlikleri karşısında gerçekleştirdiler. 11 Şubat'ta Kulam Yahya Zencan'a gönderildi. Yapılacak operasyonun planı bir haftada hazırlandı. 17 Şubat günü zorlu hava koşullarına rağmen operasyon başlatıldı. Ulusal Hükümetin yetkileri doğrultusunda operasyona 600 partizan katılmıştı. Kısa süre sonra 200 partizan daha Tebriz'den Zencan'a sevk edildi. Azerbaycan Ulusal Ordusunun oluşturulmasından sonra İran ordusu saflarını bırakıp demokratlar safına geçen 5 İranlı subaya general rütbesi verilmişti.

15 Şubat günü ilk askeri çağırış nedeniyle Tebriz'de büyük bir gösteri düzenlendi. Gösteriye Tebriz'in bütün kesimlerinin, özellikle de kadınların katılımı dikkat çekmekteydi. Gösteride Kelketeci fabrika işçisi Meşhedî İbrahim, civar köylülerin temsilcilerinden İftiharî, *Azerbaycan* gazetesi redaktörü Musevî, kadınlar kolu başkanı Kadirî, Demokratik Gençler Örgütünden Suphi, Ulusal Silahlı Kuvvelerinden Albay Azer, yönetimden Biriya, Şebüsteri ve Pişaverî birer konuşma yaptılar. Bütün konuşmacılar ulusal ordunun oluşumuna, modern silah ve askeri araçlara duyulan gereksinime değindiler. Pişaverî konuşmasında, ordu oluşturmanın Azerbaycan'ın savaşa hazırlandığı anlamına gelmediğini, kimseyi tehdit etmediğini, sadece kendi ulusal değerlerini savunmak istediğini belirtti. Ona göre, Azerbaycan Ulusal Silahlı Kuvvetleri ülkenin bağımsızlığını ve öz-

[619] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 115, vr. 12-15.
[620] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 96.

gürlüğünü savunma gücüne sahip yetenekte olmalıydı. Gösterinin belleklerde kalan bir diğer özelliği ise hükümet ve parti yetkililerinin de halkın karşısına askeri giyimle çıkmasıydı. GB K(B)P YK'nın 6 Temmuz 1945 tarihli yasasıyla İran Azerbaycanı'nda çeşitli hazırlıkların tamamlanması, özellikle de ordunun oluşumu ve özel operasyonlar için ayrılmış 6 milyon riyal paranın 23 Şubat 1946 tarihi itibariyle 3.624.562 riyala kadarı harcanmıştı. Mali işler Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiseri S. Yemelyanov'un yetkisiyle onun yardımcıları A. Atakişiyev, A. Kerimiov, Sadık Padegan, Hasan Hasanov, 3. Askeri Birlikler komutan yardımcısı General Şafranov, Ahat Yakubov, Salman Kasomov, ordu generali İvan Maslennikov, Mirza İbrahimov ve diğerlerinin kontrolünde bulunuyordu[621].

Şubat uygulamaları Ocak reformlarının devamı niteliğindeydi. Ulusal Ordunun oluşturulması hakkındaki yasayı Azerbaycan'dan yapılan ihracat, yasa dışı ihracatçıların mahkemeye sevk edilmesi, "21 Azer" rozetinin hazırlanması, devlet topraklarının paylaşımı, müsadere işlemleri, yasaların icrası ve uygulamaya konulması, güzel sanatlar kurumu, yargı sisteminin oluşturulması, sahra mahkemelerinin işleyişi hakkında kanun ve yasalar takip etti. Bunlar arasında en dikkat çekeni Ulusal Meclisin 16 Şubat oturumunda kabul edilen "*Devlet Topraklarının Paylaşımı*" ve "*Müsadere İşlemleri*" hakkındaki yasalardı. Bu yasalarda şöyle deniliyordu: devlet toprakları ve su kanalları karşılıksız olarak köylüler arasında dağıtılmaktaydı. Ulusal hükümet karşıtı güçlerden müsadere edilen tarım alanları, otlaklar, su kanalları ve bahçeler köylülerin hizmetine veriliyordu. İlk verilere göre 260 bin hektar toprak alanı köylülere dağıtılmıştı[622]. İran Azerbaycanı'ndaki toprak sorununu çözmek amacıyla M. C. Bağırov SSCB Bakanlar Sovyetine aşağıdaki içerikte bir mektup göndermişti: "*Pişaverî ve Şebüsterî'nin müracaatları üzerine, tarımla ilgili karşılaşılan sorunları çözmek amacıyla bütün hakları onlara ait olmak koşuluyla 10 traktörün satışına izin verilmesi önerisini ilginize sunuyorum. İran Azerbaycanı topraklarında traktörlerin kullanılmasından doğan şaşkınlık dikkate alınırsa, Pişaverî ve Şebüsterî'nin müracaatlarını yerinde buluyor ve 10 traktör satışına müsaade edilmesini rica ediyorum*"[623].

---

[621] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 189, vr. 79-103, d. 120, vr. 63.
[622] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 203, vr. 17.
[623] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 121, vr. 62-63.

Şubat ortalarında M. C. Bağırov'u önünde İran Azerbaycanı'yla ilgili daha iki sorunun çözüm bekliyordu: birincisi, acil telekomünikasyon bağlantısının oluşturulması; ikincisi ise Pişaverî'nin isteği doğrultusunda Tebriz radyo istasyonunun yapımı. Bu amaçla 15 Şubat tarihli SSCB İçişleri Komiserliğine gönderdiği mektubunda şöyle denilmekteydi: "*İran Azerbaycanı'nda yapılan çalışmalarla ilgili olarak bizim bölgedeki görevli yetkililerimizle sürekli irtibat halinde olmamız gerekmektedir. Zamanında Beriya'ya Bakü-Tebriz yüksek gerilimli telefon hattının oluşturulması için müracaatta bulunduk. Yoldaş Beriya gerekli malzemenin ve araçların hazır olması durumunda bu yönde çalışmalara başlanacağı sözünü verdi. Günümüzde Bakü-Nahçıvan bağlantısı hizmete başlamıştır. Bu hattı Tebriz'e kadar uzatmak için sadece 180 km kabloya gereksinim duyulmaktadır. Tahran ile Kazvin arasında 1944 yılında Güney Kafkasya Cephesinin SSCB İçişleri Komiserliğince oluşturulan 140 km'lik rabıta hattı kullanılmamaktadır. Bunu göz önüne alarak Tebriz'le Nahçıvan arasında telefon hattının tamamlanması için sadece 40 km'lik kablo gerekir. Tebriz istasyonunun oluşturulması için gerekli araç Tahran ve Bakü'de bulunmaktadır. Tek sıkıntı akümülatör ve motorda yaşanmaktadır. Bakü Askeri Karargahıyla yapılan görüşmeler sonucunda Tahran-Kazvin hattının Tebriz-Nahçıvan hattına dönüştürülmesi konusunda bir anlaşma sağlanmıştır. İran Azerbaycanı'ndaki görevli yetkililerle bağlantıya ihtiyacımız olduğundan Tebriz'le yüksek gerilimli rabıta hattının oluşturulması için gerekli onayı vermenizi rica ediyorum*". 22 Şubat tarihli SSCB İçişleri Komiserliğinden gelen yanıtta, Tebriz telefon hattının oluşturulması için gereken koşullar anlatılmaktaydı. Bunun üzerine M. C. Bağırov, M. Yakubov'a, Bakü Askeri Karargah komutanı İ. Maslennikov'a gereken koşulların sağlanması için yetki verdi[624]. Kısa sürede Bakü-Tebriz telefon hattı faaliyete geçti.

Bu defa sıra Tebriz radyo istasyonunun oluşturulması için M. C. Bağırov'un Moskova'dan alacağı izne gelmişti. Bilindiği gibi, öteden beri bu konuda Pişaverî ısrar edip durmaktaydı. Bu dönemde Tebriz'de Leningrad'ta 1924 yılında üretilmiş 400 vat gücünde "D-400" markalı bir radyo istasyonu bulunuyordu. Ancak, kurgudan sadece radyo-telgraf amacıyla yararlanılmaktaydı. 1941'de savaş başlayana kadar Almanlar Tebriz'de bir radyo istasyonu kurmaya çalışmış,

[624] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 42-46.

ancak sadece metal konstrüksiyon işlemlerini tamamlayabilmişlerdi. Sovyetlerin bölgeyi işgali ile çalışmalar yarıda kalmıştı. İran Azerbaycanı ve ona komşu İran, Irak, Türkiye'ye de yayın yapacak kapasiteli bu kurgu 750-1500 m dalga, 10-15 kilovat gücüne sahipti. Bunun için şehirde 100 beygir gücünde motor kurulmalıydı. M.C. Bağırov, SSCB Halk komiserleri Sovyetine mektubunda şöyle diyordu: "*Tebriz'de faaliyet gösteren yeni hükümetin radyo yayını yapacak istasyonu olmadığından toplum arasında kitlesel tebligat yürütememekte, bu amaçla da bizden yardım beklemekteler. Yeni iletici için konstrüksiyonu Bakü'de yapmak mümkündür. Ancak, 100 beygir gücünde motor, radyo parçaları ve diğer gereçleri Bakü'de bulmak olanaksızdır. Sorunun acil çözüm gerektirdiğini gözönüne alarak SSCB Telekomünikasyon Komiseri Yoldaş Sergeyçuk'a gerekli desteğin sağlanması konusunda yetki verilmesini rica ediyorum. Öncelikle Tebriz'de kurulacak 10-15 kilovatlık radyo, 4-5 kilovatlık telgraf-radyo dalga istasyonu için araç ve parçalar ve iki program yapacak biçimde radyo istasyon araçları gerekmektedir*". M. C. Bağırov, yapım işlerinin Sovyet Azerbaycan'ına bağlı telefon işletmeciliği çalışanlarınca yapılacağını belirtmekteydi[625].

Sıkı bir çalışmanın ardından kısa sürede Tebriz radyo istasyonunun yapımı tamamlandı. 7 Nisan 1947 günü radyo ilk yayınını gerçekleştirdi. Başbakanın özel sekreteri Mir Kasım Çeşmazer Azerbaycan Radyo Kurumu başkanlığına atandı.

Azerbaycan'daki köklü değişim Tebriz'e gelen herkesin dikkatini çekmekteydi. Şubat ortası basında Tebriz'de Başbakan Pişaverî, Meclis Başkanı Şebüsterî, Eğitim Bakanı Biriya gazete redaktörleriyle Yugoslavya Basın Ataşesi Pavlo Mioviç arasında yapılan görüşme hakkında çok sayıda haber yer almaktaydı. *Azerbaycan* gazetesine musahibe veren Mioviç şöyle diyordu: "*Burada kendi özgürlüğü ve bağımsızlığı için gururla mücadele veren bir ulusla tanıştım. Kendi özgürlüğü ile bu topluluk gibi gurur duyan dünyada çok az ulusa rastlanır. Ben burada, ulusal yönetim oluşturulduktan sonra kültürel alanda ne denli büyük başarılara imza atıldığına tanıklık ettim. Yapılan çalışmaların en büyük başarısı ise kadınlara erkeklerle birlikte seçme seçilme hakkının verilmesidir. Azerbaycan ekonomi*

[625] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 47-51.

savaşından zaferle çıkmıştır. Kısa sürede büyük başarılar sağlayan bir toplum her türlü ulusal ve özgürlük hakkına sahiptir"[626].

Azerbaycan'da reform sürecinin hız aldığı bir dönemde Tahran'da iki haftalık kabine oluşturma çabaları ardından Kavamü's-Saltana hükümeti göreve başladı. Kabine güven oyu için 14 Şubat'ta Şah'a, 17 Şubat günü ise meclise sunuldu. Başbakanlık koltuğunu Kavam'a kaptırmamakta direnen Seyit Ziyaeddin yanlıları ilk oylamada meclisin yaşlı üyesi Muteminü'l-Mülk'ün adaylığını öne sürdüler. İlk oylamada Kavam 53, Muteminü'l-Mülk 52 oy aldılar. Bir milletvekili ise oyunu eski başbakan Hakimî için kullanmıştı. Böylece, Kavam 1 oy farkıyla başbakanlık koltuğunu kaptı. Yeni başbakan İç ve Dışişleri bakanlıklarını da kendi üzerine aldı. Tahran'daki Sovyet özel hizmet ve diplomasi yetkilileri meclisin Tudeh kanadını Kavamü's-Saltana hükümetini desteklemeleri konusunda uyarmışlardı. Nitekim Tudehlilerin desteği sorucu Kavam kabinesi meclisin 17 Şubat oylamasından yüzünün akıyla ayrıldı[627]. Yeni başbakan Sovyetlerin desteği ile yönetime geldi. Mısır'da yayınlanan bir gazetede İngiliz gazeteci şunları söylemekteydi: Rüslar, Kavamü's-Saltana'nın başbakanlığa gelmesine yardım etmekle İran'a verdikleri önemi gösterdiler ve böylece İran ve Türkiye'nin kapılarını zorlamaya başladılar. Oluşturulan yeni kabinenin görev dağılımı şöyleydi: Başbakan, Dış ve İçişleri Bakanlıkları – Ahmet Kavamü's-Saltana; Maliye Bakanı – M. Bayat; Askeri Bakan – General Emir Ahmedî; Adliye Bakanı Enuşirevan Sepehbudî; Ulaştırma Bakanı – General Muhammed Firuz; Ticaret ve Sanayi Bakanı – Müverrihü'd-devle Sipahî, Telekomünikasyon Bakanı – Seramüddin Kaffarî; Tarım ve Köy Hizmetleri Bakanı – Nazım Ardalan; Sağlık Bakanı Menuçehr İkbal; Eğitim Bakanı – Melikü'ş-Şüera Bahar. İlginç olan başbakan dahil yeni kabinenin yarıdan fazlası köken olarak Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. Meclisin 18 Şubat oturumunda hükümet programını açıklayan Kavamü's-Saltana Sovyetler Birliği ile dost ve karşılıklı güven ilişkisinden söz etmekteydi. Kabinenin meclisten güvenoyu almasının ardından Stalin'den kutlama mesajı aldığını belirterek İran misyonunun lideri gibi Moskova'ya giderek Sovyet-İran müzakerelerini başlatacağını açıkladı.

---

[626] *Azerbaycan*, 13 Şubat 1946.

[627] Ahmet Kavam'ın yanıtları konusunda bkz. *AR MTK*, d. 285, vr. 85-104.

Aynı gün Moskova'dan beklenen davetiye geldi[628]. Her ne kadar eski Başbakan Hakimî defalarca Moskova'ya müracaatta bulunmuşsa da, hiçbir olumlu yanıt alamamıştı. 30 Ocak'ta hükümeti kurma görevi almasının hemen ardından Sovyet büyükelçi yetkilisi A. Aşurov'u evine davet eden Kavam, Moskova'ya bir heyet göndermek niyetinde olduğunu açıklamıştır. Heyetin amacı karşılıklı gelişecek bir uzlaşım ortamı oluşturmak, parlamento ve kamuoyunun Sovyetlere olumlu bakmasını sağlamaktı[629]. Kavam'ın yetkisiyle İran'ın Moskova elçiliği görevlisi Ettesam 2 Şubat günü Sovyet Yakındoğu Şubesi başkanı S. Sıçev ile bir araya gelerek Sovyet-İran ilişkilerinin sıklaştırılmasına ilişkin Kavam'ın Stalin'e mektubunu ona sunmuştu. Görüşme sırasında Ettesam, Kavam'ın Stalin'den İran'da onun konumunu sağlamlaştıracak yanıtın alınmasını umut ettiğini aktarmıştı. Öte yandan Kavam, içten selamlarının V. Molotov'a aktarılmasını isteyerek, Sovyet-İran ilişkilerinde diyalogun sağlanması için Molotov'un desteğine güvendiğini hatırlatılmasını Ettesam'dan rica etmiştir.[630] Kavam 5 Şubat 1946 tarihli açıklamasında Moskova'ya gidecek olan heyetin başında kendisinin yer almak amacında olduğunu aktarmış, meclisteki 17 Şubat konuşmasında ise Moskova gezisi için Generalsimus İ. Stalin'den resmen davet aldığını belirterek bu amacını kesinleştirmiştir.[631]

Gezi öncesinde, SSCB Dışişleri Komiserliği Kavam'ın kimliğini ortaya koyacak özet biçimde bir rapor hazırlamıştı. Raporda onun 1878 doğumlu olduğu, Tahran *Siyasi* okulunda eğitim aldığı, 1910-1918 yılları arasında çeşitli bakanlıklarda görev yaptığı, 1917 yılında İçişleri Bakanlığı başında bulunduğu, 1918-1921 yılları arası Horasan valiliği yaptığı, 1921-1923 yıllarında ise İran hükümeti başkanı olduğu belirtilmiştir. Sovyet Dışişleri Komiserliğince hazırlanan raporda, Kavam'ın siyasal kişiliği sağ görüşlü, milliyetçi, burjuva-demokrat olarak karakterize edilmiştir. İlginç olan, raporda, Kavam'ın İran'ın toprak bütünlüğünü ve anayasal kimliğini bozmamak koşuluyla ulusal bir parti gibi Azerbaycan Demokrat Partisinin korunmasının taraftarı olarak tanıtılmasıdır[632].

---

[628] F. S. Fatemi. L.cit., s. 101.
[629] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 1.
[630] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 10.
[631] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 2.
[632] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 11.

Meclis, Kavam'ın yapacağı ziyareti olumlu karşıladı ve bu ziyaretle Sovyet birliklerinin İran'dan çıkacağı umudunu yeniledi. Apar topar 11 kişilik gezi heyeti oluşturuldu. Heyete 3 milletvekili, Ticaret Odası Başkanı, dört gazeteci, mükemmel Rusça'sıyla seçilen İran eski SSCB Büyükelçisi, Dışişleri Bakanı temsilcisi dahillerdi[633]. 19 Şubat günü — İran'da yaygın ve doğru bir söylentiye göre — Ahmet Kavam iki Sovyet ve iki İngiliz casusu, birkaç zengin bozması ve namuslu politikacıların, aynı zamanda Tahran Üniversitesi uzman hocalarının katıldığı renkli simaların eşliğinde Moskova'ya uçtu[634].

Moskova gezisi öncesinde Kavam'ın ilk icraatı basın ve politikacılar üzerindeki sansürü kaldırmak oldu. [Anlaşılan eski diktatör kendine demokrat süsü vermek istemişti]. Sansürün kalkmasıyla Halk Partisi yayın organı *Rehber*, İşçi Sendikası Yönetim Kurulu organı *Zafer* ve *Dad* gazeteleri yayın hayatına geri döndüler. Özellikle, bizzat başbakanın yetkisi doğrultusunda İran Halk Partisi YK ve İşçi Sendikası YK'na bağlı kulüplere eski yönetim zamanında getirilen yasak kaldırıldı. Gezi öncesi Kavam kabineye kendi izni olmadan hiçbir öneriyi meclis gündemine getirmemeleri uyarısında bulundu.

Başbakan Kavamü's-Saltana Moskova'da SSCB Halk Dışişleri Komiseri V. Molotov, Dışişleri Bakan yardımcısı V. G. Dekanozov, Dış Ticaret Komiseri yardımcısı V. P. Migunov ve diğerlerinin katılımıyla kalabalık bir heyetçe karşılandı. Karşılamacılar arasında Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi S. Sarper, Büyük Britanya Moskova Büyükelçisi Vekili F. Roberts, ABD'nin geçici danışmanı G. Kennan ve diğer büyükelçiler de bulunuyordu. Havaalanındaki açıklamasında Kavam şöyle diyordu: "*Dost bir devletin başkentinde bulunduğumdan çok memnunum. Daha gelişimin ilk anında yoğun bir ilgiyle karşılaştım. Burada, Moskova'da büyük komşumuz Sovyetler Birliği ile en sıcak ve dost ortamı oluşturacağımızdan eminim*".

---

[633] Heyette yer alan temsilcilerin kimlikleri şöyledir: Prof. Dr. Rıza-zade Şafak, Cavat Emirî, Habibullah Dürrî, General Şefaî, *Dad* gazetesi redaktörü Ebu'l-Hasan Amidî Nurî, *İran-e Mâ* gazetesi redaktörü Cihangir Tefazzulî, İran Ticaret Odası başkanı Abdül Hüseyin Nikpur, Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Hasan Pirniya, Salman Esedî, Hamit Seyyah. Bkz. AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 14-15.

[634] F. S. Fatemi. L.cit., s. 294; İ. Novruzov, *Azerbaydjanskaya karta (İranskie vospominaniya)*, Baku 1997, s. 123-126

Ziyaret uzun sürdü. İran sefaret heyeti 19 Şubat-7 Mart arası Moskova'da, 8-10 Mart tarihlerinde de Bakü'de ziyaretlerde bulundu. Kavam esas görüşmelerini Molotov'la gerçekleştirdi. 20 Şubat'ta yapılan Kavam V. Molotov görüşmesi çok kısa, toplam 20 dakika sürdü. Buluşma aslında tanışma özelliği taşıyordu ve yapılma amacı İ. Stalin'le gerçekleştirilecek görüşmenin zamanını belirlemekti. Buluşma sırasında Kavam iki ülke arasındaki ilişkilerin normale dönmesinin önemine gönderme yaparak Moskova ziyareti ile Sovyet-İran ilişkilerinde yeni bir çağın açılacağını belirtti. Sovyetler Birliğinin İran ilişkilerinin olumlu olmasından yana olduğunu vurgulayan V. Molotov ikili ilişkilerde yaşanacak yeniçağı memnuniyet verici olarak karşıladı. Kavam ayrıca, İran'ın dostluğuna Molotov'un güvenebileceğini belirtti. Buna karşılık olarak Molotov, Kavam'ın açıklamasının ve onun siyasi deneyiminin Sovyet-İran ilişkilerinde başarılı sonuçlar doğuracağını söyledi. Görüşme sonunda V. Molotov Kavam'ın Stalin'le ne zaman görüşmek arzusunda olduğunu sordu. Kavam, Stalin'in müsait olduğu her hangi bir zamanda onunla görüşme istediği yanıtını verdi[635]. Anacak yapılacak görüşme için fazla beklemek gerekmedi. 21 Şubat günü İ. Stalin Kavamü's-Saltana'yı ağırladı. Bu görüşmelerinde Kavam, Sovyet birliklerinin 2 Mart'ta çıkarılması, Azerbaycan krizinde Sovyet desteğini alması, Tahran'a yeni Sovyet Büyükelçisinin atanması sorunlarını masaya yatırdı. İlk sorunla ilgili olarak Stalin İran'la yapılan 1921 Antlaşmasını öne sürmüş, ama Kavam -uyanıklık yaparak ve bir anlamda da İran tarihinin son yarım asrına damgasını vurmuş siyasetçi olma özelliğini konuşturarak- yapılan antlaşma sırasında görevde bulunduğunu ve bu tarz bir maddenin orada yer almadığını hatırlatmıştı. Bunun üzerine Stalin lafı 1919 Paris Antlaşmasına çekerek İran'ın düşman tutumunu ortaya atmıştı. Kavam bu soruyu da Paris konferansındaki İran heyetinin başında Müşavürü'l-Memalik'in bulunduğu sözleriyle yanıtladı[636]. Görüşmelerin en önemli noktası Stalin'in Sovyet birliklerinin çıkarılması sorununun İran'daki çıkarlarıyla bağlantısına dikkat çekmesiydi.

---

[635] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 19-20.

[636] Mart 1919 yılında Paris Barış Konferansına İran tarafının sunduğu talepleri üç kısımdan oluşmaktaydı: siyasi, hukuki ve ekonomik bağımsızlık; toprak talepleri ve tazminat. Geniş bilgi için bkz. AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 101-106.

İkinci soruna gelince, Stalin, Azerbaycan krizinin İran'ın kendi sorunu olduğunu hatırlattı. Konuşması sırasında o, her şeyden önce Azerbaycanlılar bağımsızlık değil, özerklikten yanalar İran bundan neden rahatsızdır? Öte yandan Stalin çaktırmadan Kavam'ın dikkatini bir noktaya yönlendirmişti: eğer "Sovyet" bir soruna karışmışsa SSCB'nin elinden bir şey gelmez![637] Kavam, İran Anayasası'nın buna müsaade etmediğini, Azerbaycan'ın özerkliğinin tanınmasının diğer eyaletleri de buna iteceğini söyledi. Görüşmeler sırasında Molotov, Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları dışında İran'ın diğer devlet birimlerinin Azerbaycan rejimini tanımasını önerdi. Kavam bunun kabul edilmez olduğunu, ancak sorununun eyaletler encümeni bazında çözülebileceğini söyledi. Azerbaycan özerkliğinin ne derecede geçerli olabileceğinin belirlenmesi açısından İ. Stalin Kavam'dan İran Azerbaycanı'nın savunma ve Dışişleri Bakanlıklarının olup olmadığını sordu. İran Başbakanı'ndan olumlu yanıt alınca İ. Stalin şöyle dedi: *"Azerbaycanlılar da çok oluyor. Bu özerklik değil. Onların savunma, Dış Ticaret ve Dışişleri Bakanlıkları olmamalıdır"*[638]. Görüşmeler sırasında Stalin ve Molotov ikisi birden petrol uzlaşması sorununu ortaya attılar. Onlara göre, Britanya'ya avantajlar sunulduğu takdirde, SSCB dışlanmaktadır. Kavam, bu konuda meclis kararının engelleyici unsur olduğuna dikkat çekti. Öte yandan, Kavam'ın İran konusunda Sovyet politikasının diğer büyük devletlerde tepkiye yol açacağına ilişkin sözlerine Stalin ve Molotov ikilisinin yanıtı net oldu: *"Bizi ne Britanya, ne ABD ilgilendirir, biz onlardan korkmuyoruz"*[639].

21 Şubat'ta V. Molotov'un katılımıyla gerçekleştirilen Ahmet Kavam ile Stalin görüşmesinin en ilginç noktasını İran'da şahın devrilip yerine Kavam'ın başında bulunduğu bir burjuva cumhuriyetinin oluşturulması hakkındaki konuşma oluşturmaktaydı. Daha gezi öncesinde SSCB Dışişleri Komiserliği'nce hazırlanan bir raporda şöyle denilmekteydi: Kavam şah karşıtıdır ve İran'da bir cumhuriyetin oluşturmasından yanadır[640]. Bu yüzden görüşmeler sırasında İ. Stalin aniden Kavam'a sordu: gerçekten de Kavam İran'da cum-

---

[637] Stalin'in sözleri ideoloji ile devletin Sovyetler Birliğindeki ince sınırlarını çizmekteydi – çev.

[638] A. Danilov i A. Pitikov, *Rojdenie sverhderjavı: SSSR v pervıe poslevoennıe godı*, Moskova 2001, s. 27.

[639] *Foreign Relations of teh U.S. 1946*, Vol. VII, s. 350-354.

[640] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 11.

hurîyet rejiminden yana yer almakta mıdır? Kavam yanıtında bu planın hayata geçirilmesi için önünde iki yolun bulunduğunu söyledi: ya gösteriş amaçlı Kurucular Meclisini çağırmalı, ya da Şah'ın yerine tahta onun oğlu Ahmet Şahı geçirmelidir. İ. Stalin bu görüşe sıcak baktığını söyleyerek şöyle dedi: eğer Sovyet birlikleri İran'ı terk edecek olursa Kavam'ın hakimiyeti uzun sürmeyecektir. Bundan dolayı da Sovyet birlikleri İran'ı Kavam konumunu sağlama aldıktan sonra terk edecektir. Bu, Sovyet yetkililerinin İran'da yeni rejimi kurulması için her türlü askeri yönteme başvuracağı anlamına gelen bir açıklama özelliği taşımaktaydı. Ancak Kavam buna karşı çıkarak, Sovyet birliklerinin İran'da kaldığı sürece onun yönetiminin beklenenden daha kısa sürebileceği uyarısında bulundu. Kavam, Stalin ve Molotov'la uzlaşma yolunu ararken, Sovyetler İran'daki ortamı daha da germekteydiler. Bu kapsamda 21 Aralık 1945 yılında Azerbaycan Ulusal Meclisi tarafından onaylanmış ulusal ordunun oluşturulmasına ilişkin yasanın yayınlanmasına Moskova'dan onay geldi[641].

Kavam'ın güven oylamasının hemen ardından atlayıp Moskova'ya gitmesi İran Azerbaycanı'nda büyük tedirginliye neden olmuştu. Gazete *Azerbaycan* 22 Şubat sayısında "*Azerbaycan Ulusunun Ümitleri*" başlığını atmıştı. Yazıda şöyle deniliyordu: "*Yabancı ülke radyo yayınlarına göre, Moskova'da İran heyeti ile Sovyet yetkilileri arasında iki ülkenin karşılıklı ilişkileri konusunda sıkı görüşmeler yürütülmektedir. Azerbaycan toplumu bu görüşmeleri büyük bir ilgiyle takip etmektedir. Çünkü yapılan görüşmeler Azerbaycan'ın yıllardan beri siyasi, ekonomik ve kültürel haklardan yoksun bırakmış bir yönetim ile dünya uluslarının özgürlüğünün savunucusu diğer bir yönetim arasındadır. Bu görüşmeler sırasında İran heyetinin Azerbaycan'ın geleceğini belirleyen sorunları gündeme taşıyacaklarına kesin gözüyle bakılmaktadır. Kuşkusuz, ulusal direniş yoluyla kendi kutsal özgürlüğünü kazanmış beş milyonluk Azerbaycan toplumunu yeniden esaret altına almak için çaba göstereceklerdir. İran heyetinin tutumunu bilmediğimizden Moskova görüşmelerini büyük ilgi ile izliyoruz ve dünyanın demokratik güçlerinin, özellikle de büyük komşumuz Sovyetler Birliği'nin kendi kaderini belirleme hakkını eline geçirmiş, Ulusal Meclisini ve Ulusal Hükümetini kurmuş ve kendi ulusal-özgürlüğünü dünyaya ilan etmiş*

[641] A. Danilov i A. Pıtikov, *Rojdenie sverderjavı..*, s. 28.

beş milyonluk Azerbaycan halkının hukukunun çiğnenmesine müsaade etmeyeceği inancındayız. Öte yandan, Azerbaycan halkı, küçük halkların haklarının korunmasında fedakarlık gösteren Sovyetler Birliğinin Azerbaycan sorunu karşısında özgürlüğe susamış toplumun yanında yer alacağını hiçbir zaman unutmayacaktır. Azerbaycan halkı durum ne olursa olsun kendi özgürlüğünü sonuna kadar savunacaktır. Azerbaycan kendi kaderini ve varmak istediği amacı belirlemiştir".

Moskova görüşmeleri Azerbaycan'da çeşitli seslerin yükselmesine de yol açmıştı. Hükümet karşıtı çevreler, Kavam'ın İran'da dillere destan siyasi manevra kabiliyeti ve hileli siyaseti hakkındaki ünlü söylentiyi yeniden gündeme getirdiler. Söylentiye göre, o bu görüşmeleri İran lehinde ve Azerbaycan Ulusal Hükümeti aleyhinde sonuçlandıracaktı. Demokrat yetkililer ve toplumun önemli bir kesimi ise tam aksini düşünmekteydiler. Onlara göre, Moskova görüşmeleri Azerbaycan'daki mevcut durumun Tahran tarafından tanınmasıyla sonuçlanacaktır. Öte yandan Moskova görüşmelerinin Azerbaycan'da oluşturduğu etkiyi M. İbrahimov, H. Hasanov, A. Atakişiyev üçlüsü günü gününe Bakü'ye aktarmaktaydılar. Benzer tedirginlik Bakü siyasi çevrelerinde de yaşanmış olacak ki görüşmelerden üç gün sonra M. C. Bağırov Molotov'a aşağıdaki içerikte bir telgraf göndermişti: *"İran Azerbaycanı kamuoyu tümden Kavam'ın Moskova ziyaretine odaklanmıştır. Gerici çevreler, bu görüşmelerde Kavam'ın Azerbaycan demokratik oluşumuna son vereceği yolunda Moskova'dan gerekli izni koparacağından eminler. Demokratları destekleyen ana kesim ise Sovyetler Birliği'nin Kavam'a Azerbaycan yaşam alanına müdahale etme fırsatını vermeyeceği inancındadır. Bunun dışında bazı tedirginlikler de söz konusudur. Nitekim, demokratlar İran'ın geçmişinde Kavam'ı demokrasiyi boğan bir siyasetçi olarak tanıdıklarından duydukları rahatsızlığı dile getirmekten kaçınmıyorlar. En büyük korkuları Kavam'ın Sovyetler Birliği'nin güvenini kazanması yönündedir. 1908 yılında Azerbaycan'daki meşrutiyet inkılabı bastırıldığı zaman ve Azerbaycan'ın yiğit evladı Sattar Han öldürüldüğünde Kavam İçişleri Bakanlığının başında bulunuyordu. 1920'de Gilan'da ulusal-özgürlük direnişi sona erdirildiğinde ve Küçük Han öldürüldüğünde Kavam yine hakimiyette bulunuyordu"*[642].

[642] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 28.

23 Şubat 1946. tarihinde Kavamü's-Saltana'nın akşam saat 22.00 ile 24.00 arasında gerçekleştirdiği iki saatlik görüşmesi oldukça sıkıcı geçti. Görüşmenin daha başında Kavam, Stalin'le yaptığı konuşmaların içeriği üzerinde uzun uzun düşündüğünü ve Molotov'la görüşmesindeki amacının ilişkilerin iyileştirilmesi yollarının aranması olduğunu aktardı. Ona göre, bir önceki yönetim Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerde büyük yanlışlıklara imza atmıştır, ancak Kavam Sovyetler Birliğinin dostu gibi yapılan bu yanlışlıkları ortadan kaldırmaya hazırdır. Ardından şöyle dedi: yetki süresi iki gün sonra sona erecek olan şimdiki meclis İran'da yabancı birlikler bulunurken petrol anlaşmasına ilişkin konuların tartışılmasını yasaklamıştır. Hali hazırda yeni meclisin oluşturulması için gerekli ortam sağlanmıştır ve yapılacak seçimlerde onun adaylığını onayladığı milletvekilleri kazanacaklardır. Seçimlerin ne zaman yapılacağına ilişkin Molotov'un sorusuna Kavam şu yanıtı verdi: bunun içinde anlaşmamız gerekir. Ona göre, yabancı birlikler İran'da tutulduğu sürece seçimlerim yapılması olanaksızdır. V. Molotov gayet açık biçimde mevcut durumda birliklerin İran'dan çıkarılmasının söz konusu olmadığını söyledi. Bunun üzerine Kavam İ. Stalin'le yapılan görüşmesine göndermede bulunarak şöyle dedi: İ. Stalin, birliklerin İran'da tutulması gerekçesini 1921 Anlaşmasının 6. maddesine dayandırmaktadır, oysa bu madde İran için değil, dışarıdan, yani üçüncü bir ülkeden gelecek tehlikeyi baz almaktadır. İran, Sovyetler Birliği için tehlike oluşturmaz ve oluşturamaz da. O, birliklerin çıkarılması, eğer Sovyetler Birliği için her hangi bir tehlike olursa ikinci kez İran'a sokulması önerisinde bulundu. Molotov'un petrol sorununda ne gibi gelişme olduğuna ilişkin sorusuna ise Kavam şu yanıtı verdi: Stalin'le yaptığı görüşmede de belirttiği gibi, o, prensip itibariyle Sovyetler Birliğine petrol anlaşma hakkının verilmesinden yanadır. Sovyetler Birliği bu konuda kendi önerilerini hazırlasın ve birlikte tartışalım. Molotov, İran haritası üzerinde güneyde İngiliz işletmelerine tanınan haklar ile kuzeyde Sovyetlere verilecek toprakları kıyaslayarak şöyle dedi: *"bu alan, İngiliz işletmelerine verilen topraklarda daha azdır"*. Ardından da Kavam'a sordu: *"her şey anlaşılıyor mu? Her hangi bir kuşkunuzvar mı?"* Kavam dikkatlice haritada Sovyetlerin talep ettiği topraklara baktı ve dedi: *"Her şey anlaşılmaktadır. Ben, haritada belirtilen anlaşmayı onaylamaktayım"*. Bunun üzerine

Molotov sordu: peki, bunu nasıl uygulayabiliriz? Kavam, mevcut meclisin görevi sırasında bunun olanaksız olduğunu söyledi[643].

Görüşmelerin gerildiği sırada Molotov, bir başka masaya geçerek birer bardak çay içmeyi önerdi ve ardından da İran yönetiminin Azerbaycanlıların özerklik isteklerini zamanında yanıtlamamakla büyük bir yanlışa yol açtığını söyledi. Ona göre, eğer insaflı davranmak gerekirse Sovyet yetkilileri Azerbaycanlıların özerklik haklarının olduğu görüşendeler. Kavam yanıtında özerkliğin anayasayla bağdaşmadığını ve hükümetin anayasanın önüne geçemeyeceğini belirterek, kendisinin anayasaya bağlı kaldığı ölçüde başkalarından da aynı saygıyı bekleyebileceğini söyledi. Molotov, İran yönetiminin kendisinin bile anayasaya uymadığını hatırlatarak, buna örnek olarak encümenlere tanınan yetkileri gösterdi. Kavam bunu kabul ettiyse de, suçu önceki hükümetlerin üzerine attı. O, Azerbaycan'a encümen haklarının tanınmasından yana olduğunu vurguladı. Ancak Kavam, Azerbaycan'daki gelişmelerin yasadışı olduğunu da belirtti. Anayasaya göre, İran'da ancak bir hükümet olmalıdır, oysa şimdi İran'da iki hükümet bulunmaktadır: Tahran ve Azerbaycan hükümetleri. Molotov, bunun İran'ın kendi sorumsuzluğundan ileri geldiğini söyledi. Ona göre, yönetim Azerbaycan sorununu geciktirmekle Azerbaycanlılara resmen davetiye çıkartmıştır. Molotov'a göre, Azerbaycan sorununa doğru yaklaşılması ve onların isteklerinin İran yönetimince karşılanması İran'ın çıkarları açısından sorunun çözülmesini kolaylaştıracaktır. Bunun üzerine Molotov, bu konuda Kavam'ın nereye kadar ödün verebileceğini sordu. Kavam, tam hukuklu bir encümen yönetiminden yana olduğunu, ancak bakanlıklara müsaade edemeyeceğini hatırlattı. Ayrıca o, Azerbaycanlıların kendilerinin bir savunma bakanlıklarının bulunduğunu ve kısa zamanda bir de Dışişleri Bakanlığı oluşturacaklarını da sözlerine ekledi. Molotov, konunun belirlenmesi açısından sordu: Kavam'ın encümen seçimlerinin yapılmasını ve encümen başkanının da eyalet valisi olacağını onayladığını doğru mu anlamaktadır? Kavam, anayasa gereği valiyi Tahran'ın atadığı yanıtında bulundu. Ardından Kavam cebinden bir belge çıkararak şöyle dedi: buradan da anlaşılacağı gibi Türk dili Azerbaycanlıların ana dili olmamıştır. Bu dil 900 yıl önce Selçuklu işgalcileri tarafından dayatılmıştır. O döneme değin, Azerbaycanlılar İran (?) dilinde konuşmaktaydılar.

[643]AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 23-24.

Pantürkistler Azerbaycan'da büyük propagandalar yürütmüş ve bölgede geniş çaplı edebiyat yaymışlar. Ancak bu çabaları başarı kazanamadı ve Pantürkistler Azerbaycanlıların kimliğini, doğasını değiştiremediler. Kavam, ancak sözlü olarak yaşayan bir Türk dilinin varlığının kabul edilebileceğini, yazınsal bir kültürden söz edilemeyeceğini kanıtlamaya çalıştı. Molotov, yazınsal bir dilin olmamasına gerekçe olarak okur-yazarlığın olmamasını gösterdi. Bunun üzerine Kavam dil sorununu bir tarafa bırakarak İran'da diğer etniklerin de yaşadığını, eğer onlar da özerklik talebinde bulunacak olursa bu durumda İran'ın küçük bölgelere bölüneceğini söyleyerek kendini haklı çıkarmaya çalıştı. Molotov, Kavam'ın caymak istediği konuya vurgu yaparak Azerbaycanlıların ulusal isteklerinin yanıtlanmasının ve onlara kendi dillerinde eğitim hakkının verilmesinin öneminden söz etti. Bunun üzerine Kavam, Azerbaycanlıların Türkçe eğitim almasına ve idari işlerde bu dili kullanmasına karşı olmadığını söyledi ve Azerbaycan sorununun çözümünde kendisine Sovyet desteğinin verilmesini rica etti. Ona göre, Azerbaycanlılar Sovyetlerin önerisiyle uzlaşabilirlerdi. Oysa, perdenin gerisinde Sovyetlerin desteği ortamın gerilmesine neden olmaktaydı. Molotov, bir zamanlar Sovyet yetkililerinin Azerbaycanlıların ulusal çıkarlarının korunmasından yana olduklarını, şimdi ise Tahran yönetiminin sorumsuzluğu yüzünden Azerbaycan'daki gelişmelerin çığırından çıktığını söyledi. Kavam, anayasada valinin mutlaka Tahran'dan atanması ön koşulu bulunmadığı için o, Pişaverî'yi Azerbaycan valisi atayabilir, ancak özerklik talebini kesinlikle kabul edemez. Molotov, eğer Pişaverî ölür veya hastalanır ise bu durumda valinin kim olacağını sordu. Kavam, bu durumda da yerel yetkililerden birinin vali olarak atanabileceği sözünü verdi. Molotov, Kavam'ın özerklikten neden bu kadar korktuğuna bir anlam vermediğini belirtti. Ona göre, Sovyetler Birliği 15 cumhuriyetten ve özerklik haklarına sahip çeşitli bölgelerden oluşmaktadır. Deneyimlerimizi, bunun pek bir sorun oluşturmadığını ortaya koymuştur. Kavam yanıtında Sovyetler Birliğinin güçlü bir devlet olduğunu, buna karşılık İran'ın zayıf ve özerkliği kaldıracak iktidara sahip olmadığını aktardı. Buna karşılık Azerbaycan'a geniş hukuklu encümenler hakkının verilebileceğini sözünü yineledi. Bunun üzerine Molotov şöyle dedi:"bu Azerbaycan için özerklik anlamına geliyor mu?" Kavam, anayasa dışına çıkamayacağını tekrarladı. O, kişisel anlamda özerklik karşıtı olmadığını söyleyerek Stalin'le görüşmesinde İran'daki rejimi bile değiştirmek-

ten yana planlar önerdiğini söyledi[644]. Kavam konuşmasını şöyle sürdürdü: Pişaverî kendi kendisini başbakan ilan etmiştir, yetmemiş anayasayı çiğneyerek parlamento seçimleri yapmıştır. Ancak Kavam'ın bu sözleri Molotov'un tepkisiyle karşılaştı. Ona göre, anayasayı ihlal eden bizzat İran hükümetinin kendisidir, Azerbaycan'da yapılan seçimlere gelince, seçimler genellikle başarılı bulunmuştur. O, Kavam'dan Azerbaycan seçimlerinin olumsuz yönlerini belirtmesini istedi. Kavam bu soruyu, yapılan seçimlerin hukuki esaslar taşımadığı ve örnek olarak Azerbaycan'da kadınlara seçme seçilme hakkının verildiğini göstererek anayasada böyle bir ilkenin bulunmadığı ile ilişkilendirdi. Bunun üzerine Molotov, Kavam'ın özerkliğe karşı önerisinin ne olduğunu bilmek istedi. Kavam yerel mahkemeler, eğitim birimlerinin oluşturulması, kendini yönetme hakkı, polis ve diğer yürütme haklarını kabul ettiğini, ancak mali, askeri ve anayasa mahkemesi haklarının tanınmasının olanaksız olduğunu söyledi. Ek olarak da, son günlerde Pişaverî'nin yaptığı Azerbaycan ordusunun seferberliğine ve Tahran'a saldıracağına ilişkin açıklamalarını hatırlattı. Ona göre, bu gelişmeler ayaklanma anlamına gelmekteydi. Molotov, Sovyetler Birliğindeki ulusal askeri birliklerin oluşturulması örneğinde de olduğu gibi Azerbaycan'ın kendi ordusunun oluşturulmasını Kavam'ın nasıl karşıladığını sordu. Kavam buna olanak tanıdığını belirtti ve mümkün olduğu sürece onun başında yerel bir askeri yetkilinin bulunabileceğini belirtti. Bunun üzerine Molotov sordu: eğer anayasayı değiştirmek iktidarında değilseniz, bu Azerbaycan'a karşı savaş açacaksınız anlamına mı geliyor? Kavam, muhatabının sorusunu şöyle yanıtladı: sizin şimdi söylediğinizi İran yönetimi Ekim veya Kasım'ın ilk yarısında yapabilirdi. İran yönetimi Azerbaycanlıların eşitlikten yana isteklerini dinlemedi ve böylece sorun iyice derinleşti. Kavam, iç savaş karşıtı olduğunu ve sorunun çözülmesi için Azerbaycan'a bir komisyon göndermek istediğini açıkladı. O ricasında, Azerbaycanlılara encümen, eğitim, yerel polis ve mahkeme birimlerinin oluşturulması ve kendi kendini yönetim hakkı önerisiyle yetinmelerinin aktarılmasını istedi. Molotov, zaman kaybına göndermede bulunarak, Azerbaycanlıların bunlarla yetinmesinin zor olacağını aktardı. Ona göre, İran yönetimi sorunu ertelemekle büyük bir yanlışa neden olmuştur. Kavam, bu sorumluluğu üzerine alınmayarak şöyle dedi: *bütün*

[644] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 25-27.

İran kamuoyu Sovyetler Birliği'nden Azerbaycan sorununun çözümünü beklemektedir. V. Molotov Kavam'a Azerbaycan sorununu çözmek için İran'ın kendi anayasasında değişiklik yapmak zorunda olduğunu anlatmaya çalıştı ve buna örnek olarak Sovyetler Birliği'nin kendi anayasasına saygılı olduğunu, ancak gerektiğinde onda değişikliğe gittiğini aktardı. Kavam, mevcut parlamentonun bunu yapmayacağını söyleyip şu öneride bulundu: SSCB kendi birliklerini İran'dan çıkarsın, eğer bir tehlike sezinlerse yeniden ülkeye sokabilir. Molotov bunun bir oyuna benzediğini açıklayarak bir önceki görüşmedeki Stalin'in sözlerini hatırlattı: *Sovyetler Birliği Bakü'süz yaşayamaz.* Bunun üzerine Kavam şunları ekledi: bu durumda Tahran'a dönmekten ve petrol ile Azerbaycan sorununu olduğu gibi meclisin gündemine almaktan başka ikinci bir çıkış yolu bulunmamaktadır. Meclis ya bu önerileri kabul etmeli, ya da onun istifasını onaylamalıdır. V. Molotov, nasıl hareket edilmesini ve Azerbaycan sorunun nasıl çözülmesi gerektiğini Kavam'ın daha iyi bildiğini, bu konuyla ilgili daha aydın ve berrak önerilerin bulunmasının gerektiğini söyledi. Kapıdan çıkışı sırasında ihtiyar başbakanın aklına son bir soru daha takıldı, bunun üzerine V. Molotov'a dönüp sordu: İngiliz Büyükelçisi kaç zamandır kendisini arayıp görüşme talebinde bulunmaktadır, Molotov'un önerisi nedir? Molotov'un yanıtı kısa oldu:"neden olmasın?"[645]

20–23 Şubat tarihlerinde yapılan ilk ciddi görüşmelerin ardından Ahmet Kavam SSCB Dışişleri Komiserliği'nde tartışılan konularda İran'ın bakışını sergileyen bir mektupla müracaatta bulundu. Mektupta şöyle deniliyordu:"*23 Şubat görüşmelerinde de belirttiğim gibi, halihazırda İran'ın sorunu 15. Meclis için yapılacak seçimler ve İran Azerbaycanı kriziyle bağlantılıdır. Bu sorunların çözümü ise öncelikli olarak İran'da Sovyet ve diğer müttefik birliklerin çekilmesiyle ilgilidir. İki ülke arasında gerek siyasal, gerek ekonomik ilişkilerden doğan sorunların çözüme kavuşturulması için parlamentoya projeler sunulmalıdır. Ancak, bilindiği gibi, 14. Meclis müttefik birlikleri ülkeden çıkaracağına, 15. Meclis seçimlerinin ertelenmesi yönünde bir yasa çıkarmıştır. Bu söylenenler doğrultusunda, eğer SSCB İran yönetimi ile gerçekten dostluk ilişkilerine hazır ise mevcut sorunların ortadan kaldırılması, İran-Sovyet ilişkilerinin İran Anayasası çerçevesinde sürdürülmesi ve sorunların ortadan kaldı-*

[645] *Aynı belge*, vr. 28-32.

rılması için başında benim bulunduğum kabineye destek vermelidir. Bu destek de, kendi ordularını İran'dan çekmekle ve bana 15. Meclis seçimlerini gerçekleştirerek ülkemin karşısında duran engelleri ortadan kaldırma fırsatı vermekle olacaktır".

Azerbaycan kriziyle ilgili Kavam şöyle diyordu: "*İran Tarihin eski dönemlerinden beri, en azı 2500 yıldır Azerbaycan, İran'ın bölünmez bir parçası olmuştur. Bu eyalet, etnik, ideolojik, gelenek ve görenekleri bakımından gerçek anlamda İran sayılmıştır. İran tarihinde, hatta kısa süreliğine bile olsa Azerbaycan'ın İran'dan ayrı bir halk olduğu konusunda en ufak bir sorun çıkmamıştır. Söz konusu dil olunca, halkın Türkçe konuşmasına bakmayarak 2500 yıldır edebi dil ve yazı dili hep Farsça olarak gelmiştir. Bu süre içinde tarihin hiçbir döneminde bu halkın Türkçe ciddi bir eser, bilimsel ve tarih içerikli bir yapıta ve Türkçe eğitim kurumları oluşturduğuna rastlanmamıştır. Yukarıda belirtilenlere dayanarak, Azerbaycan bütün tarihi sürecinde ve bugün de İran Anayasasında belirtildiği gibi hep İran'ın bir parçası olarak gelmiştir. Azerbaycan'ın özerkliğini talep eden oluşum İran'ın toprak bütünlüğünü bozmaya yönelik yasadışı girişimleri tanımak için anlaşıldığı gibi hiçbir tarihi ve hukuki gerekçesi bulunmamaktadır. Azerbaycan'da ortaya çıkan benzeri görülmemiş olaylar, en önemlisi özerkliğin ilanı, bizim yasalara ters düşecek biçimde yerel bir hükümetin oluşturulması, ulusal ordu, polis ve jandarma birliklerinin silahsızlandırılması, Azerbaycan için ayrı ulus ve ayrı dil iddiaları, vergilere el konulması ve askeri seferberlik, Azerbaycan şehir ve köylerine, şehir yönetimlerine, Milli Banka el konulması, bazı devlet memurlarının tutuklanması ve sürgün edilmesi ve buna benzer diğer gelişmeler bizim yasalarımıza aykırıdır. Bu tür olayları ülkenin parçalanması anlamına gelmektedir. Anlaşılacağı gibi, bu tür olaylar bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve İran Anayasasının çiğnenmesi demektir*". Konu Azerbaycan krizinin aşılmasına gelince Kavam'ın önerisi şöyleydi: "*Azerbaycan sorunu, İran'ın devlet hakları ve toprak bütünlüğünü ölçü almak koşuluyla aşağıdaki reformlar yapılmakla çözülebilir:*

1. Özerklik olaylarına karışmış bütün şahısları kapsayacak biçimde genel bir af ilanı;
2. Aşağıdaki haklar verilmek koşuluyla hemen eyalet encümenlerine seçimlerin gerçekleştirilmesi;

a). Yerel bütçe, vergi toplanması ve alınması üzerinde kontrol hakkı;

b). Yerel gereksinimler: örneğin, yol yapımı, eğitim, sağlık ve diğer alanlarda vergiler koymak;

c). Mevcut statüyü bozmadan Azerbaycan yerel idarelerinin denetimindeki devlet emlakinin satılması, değiştirilmesi ve verilmesi;

d). Bazı devlet kademelerine, özellikle de şehir yönetimi, ulusal eğitim, sağlık, polis idarelerine atamalarda ve hatta vali tayinlerinde kendi görüşlerini belirlemek"[646].

V. Molotov ile Kavam'ın bir sonraki görüşmesi 25 Şubat akşam saat 19.00'da gerçekleşti. Daha başında V. Molotov İ. Sadçikov'u Kavam'la tanıştırarak, Sovyet yönetiminin Molotov'a her üç sorunla ilgili Kavam'a bazı önerilerde bulunma yetkisi verdiğini aktardı. Ona göre, Sovyet yönetimi uzlaşmanın sağlanması için gereken her şeyi yapmıştır[647]. Bunun üzerine V. Molotov, 25 Şubat tarihli yanıtında Sovyet bakış açısını yazılı olarak şöyle açıkladı: *"İran yönetiminin düştüğü zorluğu göz önüne alarak Azerbaycan sorunu hakkında aşağıdaki çözüm önerisini sunuyoruz:*

1. Azerbaycan'da özerk bir yönetim oluşturulsun; eyalet encümeni ve onların seçtiği hükümetin, bölgelerde ise bölge encümenleri ve onların yönetim birimleri tanınsın. Encümen seçimleri Azerbaycan'da kabul edilen seçim yasasına uygun düzenlensin. Azerbaycan yerel hükümeti başbakan, toprak, sanayi ve ticaret, içişleri (toplumsal düzenin kurulması için belirli sayıda askeri birlikler), maliye, emek, eğitim, sağlık bakanlıklarına, ulaşım, polis birimlerine, mahkeme ve yargı organlarına sahip olmalıdır.
2. Azerbaycan toplumu yerel idarelerde resmi yazışmaları, eğitim ve mahkemeler kendi ulusal dilinde yapmalıdır.
3. Azerbaycan hükümetinin başbakanı, aynı zamanda İran yönetimi tarafından onaylanan vali konumundadır.
4. Azerbaycan silahlı birlikler komutanı Azerbaycan yerel hükümetinin yetkisiyle İran yönetimince onaylanır. Askeri birlikler ulusal birlikler prensibine göre düzenlenir.

[646] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 33-36.
[647] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 37.

5. Azerbaycan yerel hükümeti merkezle görüşmelerini ve antlaşmalarını Farsça yapmalıdır.
6. İran Azerbaycanı'ndan elde edilen vergi ve bütçenin %70'i Azerbaycan hükümetine bırakılır.
7. İran yönetimi İran Azerbaycanı'ndaki Demokrat Parti, işçi sendikaları ve diğer demokratik örgütlenmeleri resmen tanımaktadır.
8. İran Meclisine seçimlerde Azerbaycan nüfusu oranında mecliste temsil edilme hakkı veriliyordu".

Petrol anlaşmasıyla ilgili konuda Molotov'un açıklamaları şunlardı: "*İran yönetiminin isteklerini esas alarak Sovyet yetkilileri Kuzey İran bölgesinde Sovyetlere petrol işletme hakkının verilmesi önerisini Kuzey İran'da petrol aramak, çıkarmak ve üretmek üzere Sovyet-İran Dayanışma Şirketinin kurulması önerisiyle karşılamaktadır. Şirket hisselerinin %51 Sovyetlerin, %49'u ise İran'ın elinde olacaktır*".

İran'da konuşlandırılan Sovyet askeri birliklerine gelince Molotov'un bu konudaki açıklaması şöyledir: "*Sovyet yönetimi bu yılın 2 Mart tarihinden itibaren ordularını İran'ın bazı bölgelerinden çıkartmak niyetindedir. Geri kalan askeri birliklere gelince onlar 26 Şubat 1921 tarihli Antlaşma gereğince bir süre daha İran'da kalacaklardır. Sovyet birliklerinin İran topraklarını büsbütün terk etmesi, İran yönetiminin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde düşman ve karşıt tavırlarını gözden geçirmesine, Kuzey İran'da düzeni kurmasına ve Sovyetler Birliği ile dostluğunu onarmasına bağlıdır*"[648].

Sunulan önergenin ardından Kavam sordu: Sovyet yönetimi petrol sorununun biran önce aşılmasını mı yoksa bu sorunun ileri bir tarihe atılmasını mı önermektedir? Molotov yanıtında Sovyet yönetiminin petrol sorunun bir an önce çözülmesi arzusundadır. Bunun üzerine Kavam, yabancı birlikler İran'da kaldığı sürece, onun petrol sorununu çözecek iktidara sahip olmadığını belirtti. Molotov, Sovyetlerin petrol anlaşma hakkı istemediğini Sovyet-İran Ortak Petrol şirketinin kurulmasından yana olduğunu söyledi. Molotov, parlamentonun anlaşmaları yasakladığını, ancak ortak petrol şirketi oluşturulmasına karşı çıkmadığını açıkladı. Ayrıca, İran Büyükelçisi

[648] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 40-42.

M. Ahî'nin Tahran dönüşü sonrasında Kavam'ın yetkisi doğrultusunda bu öneriyi kendilerine sunduğunu da hatırlattı. Kavam bu konuda bir rapor hazırlayacağını söyleyerek, Sovyet birliklerinin İran'dan ne zaman çıkarılacağını sordu. Molotov, ordunun bir kısmının İran'ın çeşitli bölgelerinde tutulacağını, Stalin'in de belirttiği gibi Kavam'ın konumu sağlamlaşana kadar birliklerin kalmasından yana olduklarını açıkladı. Kavam bunların üzerine sadece *"doğrudur"* yanıtında bulunabildi. Öte yandan o, Molotov'dan biraz daha ödün vermesini istedi. Kavam'ın *"Azerbaycan hükümeti ve bakanları da kalacak mı?"* sorusuna Molotov *"evet"* yanıtında bulundu. Ancak bir farkla, Kavam'ın kendisinin de belirttiği gibi başbakanı kendisi atayacaktır. Molotov ayrıca bir konuya da vurgu yapmadan geçemedi. Ona göre, şayet bütün bunlar geçen Kasım ayında olsaydı, daha fazla ödünlerde bulunmak olanağı vardı, şimdi ise durum çok karışıktır[649].

Molotov'un yanıtı Kavam için can sıkıcıydı. Bunun üzerine 26 Şubat tarihinde Halk Dışişleri Komiserliği'ne bir muhtıra sundu. Muhtıraya İran'dan aldığı son gelişmeler de eklenmişti. Gittikçe gergin bir hal alan Moskova görüşmeleri sürecinde Kavam'ın muhtırası Stalin, Molotov, Beriya, Malenkov, Mikoyan, Jdanov, Vışinski, Dekanozov, Silin ve Sıçev'in yanı sıra bizzat Molotov tarafından Bakü'ye Bağırov'a gönderildi. Muhtıra, Kavam'ın bir önceki görüşlerinin savunması niteliğindeydi. O, gezisinin dostluk özelliği taşıdığını, mevcut sorunları ortadan kaldırmayı ve Sovyetler Birliği ile her yönlü diyaloga hazır olduğunu hatırlatmaktaydı. Ancak, söz konusu Sovyet askeri birliklerinin İran'da kalmasına ve Azerbaycan'a özerklik verilmesine gelince kuşkusuz bunlar İran halkının kalbindeki dostluk duygularını zayıflatmaktaydı.

Azerbaycan konusunda Kavam dikkatleri bir kez daha Azerbaycan'ın özerkliğinin İran'ın toprak bütünlüğüne ve İran Anayasasına ters düştüğü üzerine çekmekteydi. Ona göre, bu sorunun oluşturduğu krizin üstesinden hiçbir İran hükümeti gelemez. Merkezi yönetim sadece bazı yöneticilerin, hatta valinin atamasında yerel encümenlerin reyini alabilir. Bunun dışında vergi, eğitim ve diğer konularda da encümenler oluşturulduktan sonra karşılıklı uzlaşıma gidilebilir. Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılmasına gelince Kavam, Sovyetlerin 2 Mart'a kadar ülkeyi terk etmemelerini üzüntü verici bir durum olarak gördüğünü açıklamaktadır. Öte yandan, Sovyet

[649] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 37-38.

birliklerinin 26 Şubat 1921 Antlaşmasının 6. maddesi gereği İran'da tutulmasını kabul etmemektedir. Kavam'a göre, bu ancak üçüncü bir devletin İran topraklarında İran'a karşı askeri bir müdahalesi söz konusu olduğunda geçerlilik kazanmaktadır. Ardından sözlerini şöyle sürdürmektedir: *"Ben büyük üzüntüyle şunu söylemek zorundayım: benim bütün vaatlerim ve sözlerim, bütün İran yurttaşlarının, özgürlük yanlılarının, ülkenin bütün tarafsız kesimlerinin psikolojisini yansıtan bir adamın görüşleri Sovyet yönetiminin üzerinde durmayı önemsiz ad ettiği konulardır, oysa ülke yasalarını çiğneyerek Azerbaycan'da yeni hükümet oluşturan küçük bir azınlığı durumu daha fazla ciddiye alınmaktadır".*

26 Şubat muhtırası Kavam'ın petrol anlaşması konusunda biraz yumuşadığını göstermektedir. O, Azerbaycan sorunun çözümü ve Sovyet birliklerinin çıkmasının ardından bu konuda tarafları memnun eden uygun bir uzlaşmaya varılacağını belirtmektedir. İki sorunu çözmekle, yani Azerbaycan sorunu ve Sovyet askerlerinin zamanında çıkarılmasıyla SSCB yetkilileri petrol ve diğer ekonomik konularda anlaşmanın temelini atabilirler: *"Sizin rızanızı aldıktan sonra ben anında Tahran'a dönerek, Sovyet Büyükelçiliği ile görüşmeler yoluyla fikir birliğine varabilir ve istenilen sonuç sağlanılabilir düşüncesindeydim".* Aksi taktirde Kavam'a göre, Azerbaycan sorunu derinleştikçe bu gelişmeler ülkenin diğer eyaletlerine de sıçrayacak ve böylece hiçbir yönetim ülke idaresini üzerine almayacaktır. Ben, Moskova'ya hareket etmeden önce, Pişaverî seferberlik ilan ederek Azerbaycan halkını Tahran hükümetini devirmeye çağırıyordu[650]. Gerçekten de Kavam bu açıklamasında haklıydı. Ulusal Silahlı Kuvvetlerin oluşturulmasıyla ilgili düzenlenen gösteride bir konuşmada bulunan Başbakan Pişaverî şöyle diyordu: *"Biz kendi ordumuzu oluşturmak zorundayız. Bu orduyla özgürlüğümüzü ve emniyetimizi güvence altına almalıyız. Şimdiye kadar bu görevi partizan birlikleri üstlenmiştir. Eğer Tahran gerici yönetimi Azerbaycan'ın özgürlüğünü boğmaya çalışırsa, o zaman biz bu yönetimi ortadan kaldırıp Tahran'da Azerbaycan'ı tanımaya istekli bir hükümet oluştururuz. Bizim önümüzde iki yol vardır: ya bize özgür biçimde ekonomik, kültürel ve ulusal görevlerimizi yürütme fırsatı verirler ya da önümüzü kesmeye kalkışırlar. O zaman biz, Tahran'ı ele geçirip, orada demokratik bir yönetim kurarak kendi ulusumü-*

[650] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 43-46.

zun özgürlüğünü bu yolla temin etmek zorundayız. ... Evimizin bütün eşyasını satmak zorunda kalsak bile, silah alarak ve ulusal ordumuzu oluşturarak özgürlüğümüzü korumalıyız. Gerekirse, Tahran'a saldırarak özgürlüğümüze karşı çıkan gerici güçlerin yuvasını dağıtırız"[651]. Pişaverî'nin bu tarihi yanlışı, Azerbaycan sorununda başından beri ilk kez ibrenin Tahran tarafına döndüğü anın belgesidir.

Bütün bunları ölçü alarak İran Başbakanı 27 Şubat günü Sovyet yetkililerine ek bir muhtıra daha verdi. Muhtırada şöyle deniliyordu: *"Ben bizzat kendim Moskova'da bulunarak Sovyet yetkilileri ile ilişkileri onarmak ve iki ülke arasında karşılıklı işbirliği ortamı oluşturmak hakkında görüşmelerde bulunduğum halde, aldığım telgrafa göre, Azerbaycan askeri birlikleri Gilan yönünde saldırıya geçerek Haştbar köyünü ele geçirmekle kalmayıp saldırılarına devam ederek iki yük arabasıyla Korganrud köyünü de kontrol altına almışlardır"*[652]. Kavam muhtırasında Sovyet yönetiminin İran askeri birliklerine Gilan'da serbest hareket etmesine olanak tanımadığını belirterek, İran jandarmasının engellenmemesi talebinde bulunmaktaydı. Muhtırayı okuduktan sonra İ. Stalin'in kendi el yazısıyla belgenin dış kısmına *"Svoloç"* (*"yaramaz"*) notunu düşmesi Sovyet yetkililerin Kavam'ın tutumundan memnun kalmadığının açık göstergesiydi[653].

Ancak İran Başbakanının muhtırası Sovyet yetkililerinin tepkisine yol açtı. Sovyetlerin İran'daki siyasi ve ekonomik odağına Kavam vaatlerle karşı koymaya çalışıyordu. Şubat sonu itibariyle Moskova İran yönetimine karşı adeta topyekun saldırıya geçti. Bu tavır Sovyetlerin yeni İran Büyükelçisi olarak atanan İvan Sadçikov'un Kavam'a sunduğu 1 Mart 1946 tarihli muhtırasında açık biçimde sezilmektedir. Muhtıra açık bir tehdit içeriğini taşımaktaydı. Muhtırada şöyle deniliyordu:*"Sovyet yönetiminin... petrol anlaşması hakkındaki ve Sovyet – İran Petrol Şirketinin oluşturulması yönündeki talepleri, İran tarafının 26 Şubat tarihli sunulan muhtırasında uzlaşmaya ilişkin hiçbir somut öneri getirilmemiştir. Bu İran tarafının Sovyetler Birliğinin çıkarlarıyla hesaplaşmak istemediğinin bir göstergesi olması dışında Sovyetlere karşı açık biçimde farklı tavır sergileyen politikanın bir parçasıdır da. Bunun üzeri-*

[651] S. C. Pişaverî, *Seçme eserleri*, s. 399, 373.
[652] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 47-48.
[653] A. Danilov i A. Pıtikov, *Rojdenie sverhderjavı*, s. 28.

ne Halk Komiserler Sovyeti şu karara varmıştır, başbakanın İ. V. Stalin'e sunumu doğrultusunda Sovyet tarafının uzlaşma önerisi geri çekilsin, Kuzey İran'da Sovyetler Birliğine, tıpkı Güney İran'da İngilizlere tanınan petrol işletme hakkının bir benzerinin verilmesi yönünde 1944 önerisine geri dönülsün". Muhtırada yer alan diğer konu Azerbaycan sorunuydu: *"Sovyet yönetimi başından beri Azerbaycan sorununu İran'ın iç sorunu olarak görmektedir. Ancak, İran başbakanının isteklerini ciddiye alarak Sovyet tarafı İran Azerbaycanı ile İran yönetimi arasında anlaşma ortamını hazırladı ve arabuluculuk misyonunu kendi üzerine aldı. Ancak İran tarafının 26 Şubat muhtırası önerilen şartların reddedildiğini göstermektedir. Bu da SSCB'nin arabuluculuk misyonunun sonu demektir".*

Sadçikov'un muhtırasında, bir önceki belgelere göre, Sovyet birliklerinin İran'daki konumu üzerinde epey geniş durulmuştur. Sovyet muhtırasında deniliyordu: *"Sovyet yetkililerine göre, İran yönetim çevresinde yer alan bir çok ünlü devlet görevlisinin kendi siyasetlerini Sovyetler Birliği ile diğer büyük devletler arasında ilişkileri bozmak ve onlar arasındaki ortamı germek üzerine kurdukları, bundan da yararlanarak Sovyet Azerbaycan'ı ve Sovyet Türkmenistan'ını işgal etmek istedikleri bilinen bir gerçektir. Daha 1919 Paris konferansında İran Samsam es-Saltana hükümetinin yetkisi doğrultusunda Dışişleri Bakanı Müşavürü'l-Memalik Bakü ile birlikte Sovyet Azerbaycan'ı, Aşkabat ve Merv şehirlerini içine alarak Sovyet Türkmenistan'ı ve başkent Erivan dahil Sovyet Ermenistan'ın İran'ın sınırları içine katılması konusunda bir muhtıra vermiştir. İran yönetiminin işgalci siyasetine karşılık Sovyet yönetimi ilk günden beri dost politika sergileyerek Şubat 1921 Antlaşmasıyla İran'la Rusya arasında her türlü alanda, örneğin demir işletmeciliği, ulaşım, telefon bağlantısı, dış ticaret ve banka işletmeciliği konularında uzlaşma vardı.*

Sovyet yönetimi, İran yönetim daireleri ile Sovyetler Birliği arasında dostluğu temel alan bu antlaşmayı gerçekleştirmekle iki ülke arasındaki tarihsel birliği ve bağları pekiştirmek amacını gütmekteydi.

Ancak bu anlaşmanın birkaç ay sonrasında İran yönetimi Sovyetlerle yaptığı barışı çiğneyerek Kuzey İran'da, Bakü yakınlarında ve Sovyet sınırında "Standart Oil" yabancı şirketine petrol işletme hakkını vererek, açık biçimde Sovyet çıkarlarını göz ardı etti. Her

ne kadar Sovyetler Birliği'nin tepkisi karşısında bu imtiyaz iptal edilmişse de.

1937 yılında aynı İran yönetimi Sovyetler Birliği ile sınır bölgelerinde, Hazar Denizi doğusunda Amerika şirketine petrol işletme hakkını tanıyarak, Sovyetlerle ABD'nin karşı karşıya gelmesine neden oluyordu. Sovyetlerin yoğun baskısı ile bu imtiyaz da bir yıl sonra iptal edildi.

Bütün bu yaşananları dikkate almayan İran yönetimi 1939 yılında bu defa Bakü'nün güney açıklarında bir İngiliz-Hollanda şirketine petrol işletme hakkı tanıdı. Buradaki amaç da SSCB ile İngiltere'yi kapıştırmaktı. Bu anlaşma SSCB, yoğun baskısı sonucu ancak beş yıl aradan sonra iptal edildi.

Bu şu anlama gelmektedir, İran yönetimi bütün ilgili devletleri petrol anlaşması hakkından yararlandırırken ısrarla SSCB'ye Kuzey İran petrol işletmeleri hakkını tanımamaktadır. Bu kanıtlar bize şunu gösterir, ilk fırsatta İran yönetim daireleri SSCB'ye darbe indirmeye, Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Türkmenistan petrol bölgelerini ele geçirmeye hazır potansiyel tehdit olmayı sürdürmektedir.

Bu koşullar altında Sovyetler Birliği İran yönetim çevreleriyle ilişkilerinde ihtiyatlı olmak zorunda kaldı ve kendi askeri birliklerinin Kuzey İran'dan çıkartılmasını geçici bir süreliğine erteletti"[654].

V. Moltov – Kavam ikilisinin bir sonraki görüşmesi 2 Mart akşam saat 18.00'de gerçekleşti. Görüşmenin daha başında Kavam, Molotov'dan İ. Stalin'le yapılacak görüşmede İranlı çevirmen Hamit Seyyah'ın katılmasını rica etti. Bunun üzerine İranlı çevirmen görüşmeye alındı. V. Molotov, Kavam'ın İ. Sadçikov'un önergesiyle tanış olup olmadığını sordu. Kavam okuduğunu söyledi ve ekledi: onun yerine kim olsaydı görüşmelerden umudunu keserdi, ama o pes etmeyecektir. Birincisi, o, V. Molotov'la dosttur; ikincisi Tahran'a boş dönmemekte kararlıdır. Kavam petrol konusuna sıcak baktığını, ancak vereceği sözün sınırlı olduğunu, asıl sözü ise meclisin söyleyeceğini belirtti. Azerbaycan sorununa gelince burada İran anayasası ölçü alınmalıdır, hükümetin anayasayı değiştirme yetkisi bulunmamaktadır. Bu sorunla ilgili Kavam bir başka alternatif üzerinde durulmasını önerdi. Buna göre, Sovyet birlikleri İran'dan tahliye edilmeli, nitekim savaşın sona ermesiyle yabancı birliklerin

[654] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 49-51.

İran'da barınması hukuki olarak yasadışıdır. Ardından Kavam şöyle devam etti: *"onun V. Molotov'un yanına gelmekte birincil amacı Sovyet yönetiminin onun önerilerini kabul etmesi konusunda ricada bulunsun, gerekirse yalvarsın".* Sonra Kavam, Azerbaycan sorunuyla ilgili V. Molotov'un görüşlerini öğrenmek istedi. Molotov, bunun İran'ın iç sorunu olduğunu söyledi. Bunun üzerine Kavam, madem bu İran'ın iç sorunuysa, o zaman referanduma gideceğini ve Kurucu Meclisi toplayacağını belirtti. Molotov, *"anlaşılan Azerbaycan sorunundan taraflar rahatsızdır"* yanıtında bulundu. *"Sovyet yönetimi tarafların uzlaşması amacındaydı, ancak olmadı, şimdi Sovyetler kendi önerilerini geri çekmektedir".* Kavam, *"iyi olmaz mı, Sovyet yönetimi bütün İran'ı kendi safına çeksin, onun bir parçasını değil".* Molotov, İran'ın bir zamanlar Bakü, Erivan, Aşkabat'ı talep ettiğini, Hakimî'nin bu talepleri tebliğ eden heyet arasında bulunduğunu aktardı. Kavam ise bunun 25 yıl geride kaldığını söyledi. Böylece, görüşme karşılıklı atışmalar ortamında sert üslupta gerçekleşti. Son olarak Kavam Tahran'a dönerek bu konularda düşüneceğini açıkladı[655].

Bazı araştırmacılar, özellikle de S. Aliyev, yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalmadığını ve daha sonra yapılacak olan Sovyet-İran Ortak Petrol Şirketi anlaşmasının bu görüşmelerin sonucu olduğunu aktarmaktadır. Ancak bu yanlış görüş, araştırmacıların dönemin kaynaklarını yakından tanımamasından ileri gelmektedir[656]. Nisan 1946 tarihinde yapılan Sovyet-İran Ortak Petrol Şirketi anlaşması değişen siyasi koşulların ve uluslararası baskı karşısında Sovyetlerin İran yenilgisini zafer olarak tanınmanın göstergesiydi.

Böylece, Kavamü's-Saltana'nın bütün denemelerine rağmen 2 Mart'a kadar Sovyetleri İran'dan çıkartmak mümkün olmadı. Tarihler 2 Mart'ı gösterdiğinde o hâlâ Moskova'da Sovyet denetimindeki Kuzey İran illerinin kaderi konusunu tartışmaktaydı. 28 Şubat tarihli Sadçikov'un muhtırası gelişmelerin geriye doğru yol aldığının göstergesiydi. Ancak, Kavam'a gösterilen ters yüze karşılık Sovyetler uluslararası kamuoyunu sakinleştirmek için ufak tefek adımlar atmayı da göz ardı etmemişti. 1 Mart akşamı Moskova radyosu yayınlarında Sovyet birliklerinin Meşhet, Şahrud ve Semnan'ı boşalttığına ilişkin haberler yayınladı. TASS haber ajansının aktardığı-

[655] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 52-56.
[656] S. M. Aliev, *İstoriya İran. XX vek*, s. 218-219.

na göre, Sovyetler İran'ın diğer bölgelerindeki birliklerini geri çekecektir[657]. Haberi alır almaz Kavam, 3 Mart tarihinde Molotov'a sert bir nota gönderdi. Notada şöyle deniliyordu: *"Görüşmeleri Tahran'da tamamlanılan İran – SSCB – Büyük Britanya arasındaki 29 Ocak 1942 tarihli antlaşma gereğince orduların 2 Mart 1946 tarihinde İran'dan çıkarılması kesin ve tartışılmazdır. Buna uygun olarak verilen sürede İngiliz ordularının İran'dan çıkarılması işlemi tamamlanmıştır. Buna göre, Sovyet birliklerinin İran'ın bazı bölgelerinde konumunu koruması anlaşmada yer alan şartlara büsbütün ters düşmektedir. Öte yandan Sovyetler Birliği'nin kararı, İran yasaları ve iki ülke arasındaki mevcut antlaşmalara aykırıdır.*

Belirtilen bu hususları ölçü alarak kendi hükümetim adına Sovyet yönetiminin sözü edilen kararına karşı itiraz hakkını kullanmak zorundayım. İran'ın bütün topraklarından Sovyet askeri birliklerinin bir an önce çıkarılması hakkında gerekli talimatı vermenizi rica ediyorum"[658].

Notadan bir gün sonra Kavam yeni bir muhtıra vererek, Sovyet yetkilileri ile yürüttüğü görüşmeler sırasında Sovyet-İran Ortak Şirketine ilişkin görüşlerinin doğru anlaşılmadığını belirtti. O kendisini şöyle savunmaktaydı: ben sözlü konuşmalarımız sırasında da belirttiğim gibi, eğer Sovyetler Birliği ordularını çekerse, benim Tahran dönüşüm sırasında bu şirketin oluşturulması ve parlamentonun onayına sunulması konusunda yeterli zamanım olacaktır. Anlaşmaya ilişkin devletin yapacağı bütün anlaşmalar parlamentonun onayından geçmek zorundadır. İran'da anayasal rejim kurulmadan yarım yüzyıl önce birilerine bu hak tanınmış ise bu SSCB'ye karşı farklı bir siyasal oluşumun sergilendiği anlamına gelmemelidir. Azerbaycan sorununa gelince Kavam hâlâ kendi bildiğini okumaktaydı:"*... ben bütün samimiyetimle bu toplumun istediği, ancak anayasaya ters düşmeyen reformları yürürlüğe koymaktan yanayım. Amacımız, ancak Sovyet yönetiminin desteği doğrultusunda içte barış ve sükunet ortamını oluşturarak yapılacak reformların izini sürmektir".*

4 Mart muhtırasında Kavam bir hususun da altını önemle çizmekteydi; Sovyetler Birliği hiç zaman kaybetmeden İran topraklarını terk etmelidir. Sovyetlerin muhtırasında yer alan Samsam es-

[657] *İzvestiya*, 2 Mart 1946.
[658] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 79.

Saltana ve Müşavürü'l-Memalik'in sundukları muhtıralara dokunan Kavam, bunların Çarlık Rusya'sının baskıcı rejiminden ileri geldiğini ileri sürmekteydi. 27 yıl önce ileri atılan bu görüşler günümüzde Sovyet askeri birliklerinin İran'da kalması için zemin oluşturmamaktadır[659].

4 Mart günü Kavam, ABD'nin Moskova'daki geçici danışmanı G. Kennan ile bir araya geldi. Kavam, ABD geçici temsilcisi Kennan'a çok kötü durumda olduğunu ve Moskova'da hiçbir sonuç elde edemediğini aktardı. Kavam, Kennan'a ilettikleri arasında bu akşam son bir kez daha Stalin'le görüşerek, ertesi gün Tahran'a döneceği görüşüne de yer verdi. Görüşme esnasında Kavam, Stalin'in nezaketsizliğinden de yakındı. O, Sovyetlerin İran'da kalmasına karşı Dışişleri Komiserliği'ne bir nota sunduğunu belirterek, Kennan'dan ABD'nin tutumunu öğrenmek istedi. Ardından Kennan'a notanın bir kopyasını gösterdi. Kavam'ın amacı, eğer Ruslarla bir anlaşma sağlanamaz ise ABD'nin İran'a desteğini ne olacağını bilmekti. Kennan, ABD'nin BM üyesi olarak üzerine aldığı görevleri tamamlamak arzusunda olacağını açıkladı. Ona göre, eğer sorun İran veya diğer bir ülke tarafından Güvenlik Konseyi gündemine getirilerse Birleşik Devletler sorunu Birleşmiş Milletler tüzüğüne uygun olarak sonuna kadar savunacaktır. Öte yandan Kennan, Stalin'le yapılacak son görüşmenin iyi olma olasılığının yüksek olduğunu hatırlattı. Bu durumda, Kavam'dan gelişmelerden haberdar edilmesi ricasında bulundu. Kavam ise kötümser bir yaklaşımda bulunarak Moskova'da kalmanın anlamsız olduğunu söylemekle yetindi[660].

5 Mart'ta İran Başbakanı SSCB Halk Dışişleri Komiserliği'ne iki nota daha verdi. Her iki notada da Sovyetlerin Gilan'daki etkinliklerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmekteydi. Kavam, Sovyet ordusunun geri çekilmesinin söz konusu olduğu dönemde Bakü'den Benderşah yönünde bir askeri geminin gönderilmesine hiçbir anlam veremediğini söylüyordu[661]. Sunulan bu notalar Moskova görüşmelerinde kayda geçen son belgelerdi. Aynı gün İran'ın Washington Büyükelçisi Hüseyin Alâ, verilen notalar konusunda Byrnes'i bilgilendirerek, ondan Sovyet birliklerinin çekilmesi konusunda yardımda bulunmasını rica ediyordu. Kısacası, görüşmeler başarısızlıkla

[659] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 57-58.
[660] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 337-338.
[661] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 59-60.

sonuçlandı. Yapılan bütün girişimler hüsrana uğradı. Yeni başbakan için yapılan Sovyetlerin adamı benzetmesi bir ironiye dönüştü. Ama son anda Kavam'ın feleği çark etti. Onda bu umudu yeşerten Stalin'den başkası değildi.

O gün akşam Başbakan ve İran heyeti Stalin'in kendilerine verdiği ziyafette bir araya geldiler. Kavam, Stalin'e Molotov'la yapılan konuşmalardan hiçbir sonuç çıkmadığı konusunda şikayette bulundu. Bunun üzerine Stalin tebessümle şöyle dedi: *"Şimdi sen benim durumumu gayet iyi anlamalısın. Ben çok sert biri olarak tanınırım, oysa bizim grubun en sert adamı Molotov'dur. Sonuçta, ben aranızı bulmaya çalışıyorum. Benim elçim Tahran'a varınca size birkaç iyi haber ileteceğini umuyorum"*[662].

Stalin'in bu sözleri Kavam için gerçekten de büyük bir umuttu, nitekim fazla sürmeden bunun sonuçları alınmaya başladı. *İran Mâ* gazetesi redaktörü Cihangir Tevazzulî, Stalin'in Kavam şerefine düzenlediği kokteyli şöyle anlatmaktaydı: *"Moskova'ya uçmadan önce heyetimizin başkanı Kavam, bizi Generalsimus Stalin'in bizzat kendisinin ağırlayacağını söyledi. Biz bu görüşmeye hazırlanmaya başladık. 5 Mart, saat akşamın 17.00'sinde İran'ın Moskova Büyükelçiliğinde Kremlin'e Stalin'in görüşüne yola çıktık. Kremlinde Rus askerileri her adımımızda bizi dostça karşılayıp selamladılar. Her kes kokteylin yapılacağı salona toplanmıştı. Az sonra Stalin, Molotov, Mikoyan ve diğerleri salona giriverdiler. Generalsimus Stalin önce bizim heyeti, ardından kendi yoldaşlarını selamladı. İran heyetinin bütün ilgisi Stalin'e yönelmişti. Onun kişiliğinde oldukça sakin ve yardımsever bir insan sıcaklığını gördük. Onun davranışlarındaki en önemli husus kendi mareşallerine gerek baba, gerek dost kaygısını göstermesiydi".* Gazete *İran Mâ* kokteylin bütün detaylarını, Stalin'in Kavam'la bir köşeye çekilerek yaptığı yanlış konuşmaları, İran heyetindeki temsilcilerin Sovyet Orduları Merkezi Karargah Komutanı General Aleksey Antonov'la özel görüşmesini, Mareşal Semyon Budyonnı ile görüşmelerini ayrıntılı biçimde tasvir etmişti[663].

5 Mart günü İ. Stalin'in Kavamü's-Saltana şerefine düzenlediği baloda İran heyeti üyelerinden Durrî ve Şafak'la görüş alış verişinde bulunan SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı A. Vışinski yaptığı

[662] F. S. Fatemi. L.cit., s. 294.
[663] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 126, vr. 112.

konuşmayla ilgili V. Molotov'a yaptığı yazılı açıklamasında şöyle diyordu: Şafak Moskova görüşmelerinden bir sonuç çıkmamasından yakınıyordu. O, İran Azerbaycanı'na özerklik tanınmasının yutulur türden bir şey olmadığını söyledi. Şafak'a göre, bu İran'ın toprak bütünlüğünün bozulması ve öncelikli olarak ülkenin ekonomik açıdan zayıflaması anlamına gelmektedir. A. Vışinski şöyle diyor: *"ben, Şafak'a itirazda bulunarak Sovyet Birliği örneğini ölçü alarak ulusal cumhuriyetlerin özerklik haklarından geniş biçimde yararlandıklarını, bunun Sovyet Birliğini zayıflatmadığını, aksine daha da güçlü kıldığını söyledim"*[664].

2 Mart günü Sovyet ordularının İran'ı terk etmemesi uluslararası kamuoyunda büyük telaşa neden oldu. Sovyet-Amerikan ilişkileri kırılma noktasına gelmişti. Daha Kavam'ın ziyaretlerinin sürdüğü sırada Dışişleri Bakanı J. Byrnes 5 Mart günü Sovyetlere bir nota gönderdi. Notanın özet içeriği şöyleydi: *"İran yönetiminin itirazlarına, İran-SSCB-Büyük Britanya arasında yapılan 29 Ocak 1942 tarihli Antlaşmanın 5 maddesine ve Sovyetler Birliğinin 29 Kasım açıklamasına* (orduların, Japonya'nı teslim olmasından en geç 6 ay sonra çıkarılması hakkında) *bakmayarak, Sovyet yönetimi 2 Mart sonrasında da ordularını İran'da tutmayı sürdürmektedir. ABD yönetimi, bu konuyu BM Güvenlik Konseyinin son toplantısında tartışmaya açmayı düşündüğünü Sovyet ilgililerine duyurmaktadır. Birleşik Devletler, Sovyetler'in üzerine düşen göreve sadık kalacağı inancındadır"*. 6 Mart günü G. Kennan, Sovyet ordularının çıkarılmasına ilişkin notayı komiser V. Molotov'a sundu[665]. Aynı gün Kennan Dışişleri Bakanlığı'nın notası konusunda Kavam'ı bilgilendirdi. Amerikan Büyükelçiliğinde yapılan görüşmede Kavam, Kennan'a Sovyet-İran resmi görüşmelerinde Sovyetler Birliği tarafından sunulan son bilgileri aktararak, son belgeye ilişkin teklifini belirtmediğini açıkladı. Belgede, dostluk ve kardeşliğe ilişkin genel görüşler, Tahran'a yeni Sovyet Büyükelçisinin atanması hakkında açıklamalar yer almaktaydı[666].

İki haftayı bulan, ama sonu başarısızlıkla tamamlanan görüşmelerin ardından Kavam, Sovyet-İran açıklamasını imzalayarak, 7 Mart tarihinde İran heyeti Bakü'ye gitmek üzere ayrıldı. Kavam,

---

[664] AVP RF, f. 06, l. 8, dizeç 35, d. 552, vr. 37.
[665] James Chace, *Acheson...*, s. 143.
[666] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 343-344.

yola çıkmadan önce havaalanında kısa bir açıklamada bulundu: "*Moskova'dan ayrılırken, bütün anlaşmazlıkların kısa sürede çözüme kavuşacağını umuyorum, dostluğumuz daha da artacak ve özlediğimiz sıcak ve dostça ilişkiler onarılacaktır*".

Bakü'de İran heyetini Azerbaycan SSC Dışişleri Bakanı M. Aliyev karşıladı. Aynı gün konuklar "*Leyla ve Mecnun*" operasını izlediler. Operanın birinci bölümünün bitimi sırasında verilen çay molasında konuklar Sovyet Azerbaycan'ının kültürel, güzel sanatlar ve sanayi atılımları üzerine konuşmalar yapıp, yüksek ve orta okulların sayısı, Bilimler Akademisi gibi konularda çeşitli sorular yönelttiler. Kavam ve çevresinin görüş odağında ise petrol sanayisi, üretim verimliliği, işçilerin yaşam düzeyi ve kültürel yaşama ilişkin konular yer almaktaydı.

9 Mart günü hava koşullarının kötü olması dolayısıyla İran heyeti Tahran'a uçamadı. O gün için konuklar M. Aliyev eşliğinde İran Başkonsolosu Mecidî'nin davetlisi oldular. Başkonsolos, Kavam'a SSCB Halk Dışişleri Komiserliği'nin Bakü'deki bürosunun kapatıldığını, bütün görevlerin Azerbaycan SSC Dışişleri Komiserliği'ne havale edildiğini aktardı. Kavam, bu uygulamayı beğendi.

Görüşmeler esnasında İran heyetinin temsilcilerinden Doktor Şafak, İran'ın desteğe ihtiyacı olduğunu ve sırtını herhangi bir güce dayamak zorunda olduğunu açıkladı. Ona göre, İran için en sağlıklı müttefik SSCB olabilirdi. Ona, göre genel anlamda Sovyetler Birliği, özel anlamda ise Azerbaycan SSC, sadece İran Azerbaycanı ile kültürel ve diğer ilişkilerde değil İran'ın diğer toplumlarıyla da yakın temasta olmalıdır.

Akşam Kavam ve diğer konuklar Azerbaycan Devlet Filarmonisinde Azerbaycan şarkıları konserine katıldılar. Dışişleri Komiseri M. Aliyev raporunda, Kavam ve yanındakilerin Bakü'de bulundukları sürede Moskova görüşmeleri hakkında tek kelime dahi etmedikleri yazılmıştı[667]. 10 Mart sabah İran heyeti Tahran'a uğurlandı.

[667] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 86-88; İ. Novruzov, *Azerbaydjanskaya karta*, s. 125.

XII. BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI "1946 AZERBAYCAN SAVAŞI"

Mart 1946 İran Azerbaycanı için olduğu kadar, dünya içinde gerginliğin tırmandığı bir dönemeçti. Sıcak çatışmalar zamanla yerini soğuk ilişkilere, savaş sırasında kurulan karşılıklı dostluk karşılıklı suçlamalara, tarihi müttefiklik ilişkileri uzun süre onarılamayacak tarihi rekabete dönüştü. Böylece, 45 yıl dünyayı etkisinde tutan *Soğuk Savaş* dönemi başlamış oldu. Bu tarihlerde ABD'nin Tebriz Başkonsolosluk görevlerini yürüten Robert Rossow, *Middle East* (Ortadoğu) dergisinde yayınlanan "*1946: Azerbaycan Savaşı*" başlıklı makalesini şu cümlelerle başlatmaktaydı: "*Soğuk Savaşın 4 Mart 1946 tarihinde başladığını emin bir şekilde söyleyebilirim. Bu tarihte Sovyetlerin 15 zırhlı askeri tugayı Kuzey-Batı İran'ın Azerbaycan eyalet sınırları içine dalarak İran-Türkiye sınır hattını kontrol altına alarak merkeze doğru ilerlemeye başlamıştı. Hemen hemen aynı özelliklerde bir diğer Sovyet askeri tugayı Bulgaristan üzerinde Türkiye'nin Trakya sınırlarına dayanmıştı. Ağır zırhlı araçların hareketi Ankara ve Tahran üzerinde diplomatik baskılarla eşzamanlı olarak Yunanistan, Azerbaycan ve İran Kürdistan'daki çatışmaları doğurdu.*

Sovyet saldırısı iki kulvarda yoğunlaşmaktaydı. Birincisi, Türkiye'nin baskıyla ikna edilmesiyle Akdeniz kıyılarında, Süveyş'te, İran Körfezinde petrol kaynaklarının kontrolünü ve Hindistan'a yaklaşmayı hedeflemekteydi. Bu girişim tutmayınca, Sovyetler ilkbaharda İran'ı hedef olarak gördükleri ikinci bir girişimde bulundular. Azerbaycan'ın işgali her iki planın kapsamına alınmış ve bu girişimleri 9 ay boyunca sürdü. Tek kurşunun bile atılmadığı Azerbaycan Savaşı Vanger Tepesi, Ball Ran ve Marna Kıyısı çatışmalarıyla dikkat çekicidir. Bu olaylar, şimdiye değin Soğuk Savaşın anlaşılmayan ve öğrenilmeyen tarafıdır. Bir takım tarihsel bulguların ve olayların

biliniyor olmasına karşın, konunun stratejik ve taktiksel incelikleri hâlâ öğrenilememiştir"[668].

2 Mart 1946 yılı dünyanın en önemli olaylarından biri olarak tarihteki yerini aldı. Sonuçları bakımından bu tarih bir mucize günüydü. 2 Mart Büyük Üçlünün müttefikliğinin sonuydu. Sovyetler, uluslararası normlar uyarınca aynı tarihte askeri birliklerini İran'dan çekmekle hükümlüydüler. Ancak TASS Ajansının yaydığı habere göre, Sovyetler sadece Meşhet, Şahrur ve Semnan'daki askerlerini çekecek, mevcut belirsizliğin giderilmesine kadar diğer bölgelerdeki askerler üslerini koruyacaklardı. Başkonsolos R. Rossow'nun sözleriyle aktarırsak, 2 Mart geri çekilme işlemlerinin başlayacağı tarih yaklaştıkça Sovyetler cephesinde hiçbir kıpırdama görülmemekte, aksine aynı günü atları da kendileri gibi dinlenen askerler iyi bir uyku çekmişlerdi. Ancak, 3 Mart günü Sovyetler aniden Tebriz'i terk etmeye başladılar. Bu ani gelişim karşısında Tebriz'deki diplomatik görevliler şaşkına dönmüş, olup bitenleri anlamakta güçlük çekiyorlardı. Kısa süren kargaşanın ardından ordunun Sovyet sınırlarına yönelmediği anlaşıldı. Gelişmelerden bir hayli heyecanlanan Başkonsolos Rossow ABD Başkanlığına çektiği gizli telgrafında şöyle diyordu: *"Sovyet ağır zırhlıları 450 yük arabasıyla 3 Mart günü Tahran yönünde hareket etmek üzere Tebriz'den ayrıldı. Aynı günü 20 tank ve 100 askeri yük arabası daha aynı yönde hareketle Bostanabad'da vardı. Tam donanımlı iki saldırı tugayı Tebriz'den hareketle bugün Merend'e varmışlar. Birliklerin Hoy ve Rızayye'ye mi, Makı veya Culfa'ya mı gidecekleri kestirilememektedir. Mahabat'tan gelen haberlere göre, yakın tarihlerde Kürtler Türkiye sınırında askeri operasyona başlayacaklardır. Daha iki gün önceye ait bir istihbarata göre, Irak sınırındaki Sovyet birlikleri toparlanmakta ve 9 tank da Marağa kavşağı boyunca hareket etmektedir"*. Konsül Rossow'un Byrnes'e aktarmalarına göre, 3 Mart tarihinden itibaren Sovyetler Tebriz'e yeni yığınaklara başlamışlardı[669].

Tebriz'e yapılan yeni askeri birlik aktarımından Tahran hükümeti geç haber aldı. O sırada hükümet, 2 Mart günü itibariyle ülkeyi terk edecek Sovyet askeri üslerinin bırakacağı boşluğu İran birlikleriyle doldurmanın hesabını yapmaktaydı. Evdeki hesap çarşıya uymayın-

---

[668] Robert Rossow, *"The Battle of the Azerbaijan 1946"*, The "Middle East" Jornal, Winter 1956, s. 17.

[669] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 40.

ca, Azerbaycan'ın büyük şehirleri arasında casus ağı oluşturmaya başladılar. Tahran'a yolcu "639 No'lu Albayın" mektubu Zencan postasında Sovyet istihbaratınca ele geçirildi. Mektubun içinden sadece beyaz kağıt çıktı. Ancak kağıt üzerinde yapılan çalışmalar sonucu şu sözlerin yazıldığı anlaşıldı: *"Zencan'a sağ salim vardım, kimse beni tanımadı. Çok ustaca kamuflaj olduğumu söyleyebilirim. Zencan'da durum çok vahimdir. Halk açlık sınırındadır. Demokrat eşkıyaları halka kan kusturmaktalar. Onlar, bazı hanların evlerinde arama yapmış, değerli eşyalara el koymuşlardır. Tüccar ve varlıklı kimselerden ödenmesi güç vergiler toplamaktalar. Öteki gün, Demokratlar Miyane'den Zencan'a silahlı bir birlik sevk etmişler. Ancak, bir Tahran askeri bunların hepsine bedeldir. Demokrat Partinin içindeki durum sağlam değildir. Bu partiyi ortadan kaldırma için birkaç küçük askeri birlik yeterli olacaktır. Yetkilerinizi bekliyoruz. Albay 639"*[670].

Tahran'dan gelen 3 Mart telgrafında ise, İran Telekomünikasyon Bakanlığı Zencan posta müdürlüğünden Zencan hava alanının uçuşa izinli olup olmadığını araştırtmaktaydı. Aynı gün, İran Askeri Bakanlığı, Azerbaycan Ordu Bakanlığı ve Pişaverî'nin özel danışmanıyla bağlantı kurmayı denemişse de, olumsuz yanıt almıştır. Daha sonra Tebriz telgrafçısından Rusların şehri terk edip etmedikleri soruldu. Telgrafçı, demokratların izni olmadan bu soruyu yanıtlayamayacağını belirtmişti. Öte yandan Sovyet birliklerinin Azerbaycan'dan çıkmayacağı hakkında kararın duyurulması toplumun aşağı kesimlerinde büyük sevinçle karşılandı.

İran başbakanının Moskova'da bulunduğu bu dönemde, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'na ek birlikler sevk etmesi demokratların sesinin daha gür çıkmasını sağladı. 4 Mart'ta daha 46 adet "T-34" tank demiryolu aracılığıyla Tebriz'e getirtildi. ABD ve Britanya diplomasi, asker ve istihbarat uzmanları Tebriz'e taşınan Sovyet askeri araçlarının daha demiryolu üzerinde iken fotoğraflarını çekerek, sayısını belirlemeye ve elde edilen bilgileri Washington, Londra ve Tahran'la paylaşmaktaydılar. ABD Tebriz Başkonsolosluğunun mali kayıtları incelediğinde 26 Şubat tarihinden sonra harcamaların iki katına çıktığı anlaşılmaktadır. Sadece Mart ayı için R. Rossow 250.000 riyal para almıştır, oysa konsolosluğun bundan önceki aylardaki harcamaları maksimum 50.000 riyali aşmıyordu. Konso-

[670] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 68-69.

losluğun etkinliklerini yakından gözetleyen Azerbaycan istihbarat şefi S. Yemelyanov'a göre, harcamalardaki büyük artış istihbarat ağının genişlenmesine bağlıydı. İstihbarat çalışmalarının genişlediğine ilişkin bilgiler anında Stalin ve Molotov'la da paylaşılmaktaydı[671].

Mart'ın ilk günlerinde kulağa çalınan yaygın bir söylentiye göre, İran yönetimi Azerbaycan'a Tikantepe ve Zencan üzerinden saldırı başlatmak için Sultanabad, Hamedan ve Bicar üslerinde askeri yığınaklar yapmaktaydı. Hatta, Sakız'daki askeri sayısının 30.000 ulaştığı söyleniliyordu.

4 Mart günü, Sovyetler Birliği'nin yetkisi doğrultusunda Mahabat "Kürt Cumhuriyeti" Türkiye'nin güneyinde yaşayan Kürtler üzerinde yasal haklarının olduğuna ilişkin bir açıklamada bulundu. Öte yandan, Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti Türkiye'nin Kuzey-Doğu, Trabzon limanı dahil Kara Deniz kıyısı bölgeleri üzerinde toprak taleplerini resmen ilan etti. Sovyetlerin askeri bakımdan Türkiye'yi iki yönden köşeye sıkıştırdıkları bir sırada Ankara üzerindeki diplomatik baskının da yoğunlaştığı görülmektedir. Martın ilk günleriyle birlikte Boğazlar üzerinde imtiyaz, Kars ve Ardahan'a yönelik Sovyet iddiaları gittikçe Türkiye'ye karşı tehdide, şantaja dönüşmeye başladı.

4 Mart günü, Başkan Truman, Sovyetlerin İran ve Türkiye'ye yönelik Azerbaycan üzerinden yürütmekte olduğu saldırı siyasetini tartışmak üzere Dışişleri Bakanı J. Byrnes'le bir araya geldi. Başkan, Bakan'a Sovyetler'in ne yapmak istediklerini anlamaları için Stalin'e bir mektup göndermesini önerdi. J. Byrnes aynı gün bir nota verdi ve ertesi gün nota Moskova makamlarına sunuldu. Sovyetler notaya yanıt vermek yerine, Başkan Truman, Sovyetler Birliğine karşı başlatılan baskı kampanyasının sorumlusu gibi suçlama yolunu seçtiler. Bunun üzerine Truman şöyle diyecekti: anlaşılan, Ruslar dostlarının yeterince güçlü olmadığını görmediği için modası geçmiş eski yöntemlere başvurmaktalar[672]. Sovyetleri buna iten gerekçelerin başında, 5 Mart'ta Britanya eski başbakanı W. Churchill'in Fulton şehrinin (Missouri eyaleti) Westminster Kolejinde yaptığı bir konuşması gelmekteydi. Churchill konuşmasında ne yolla olursa olsun Batının çıkarlarının korunmasından söz etmekteydi: *"Atom bombasının varlığına ilişkin bilgi, yapılma tekniği ve madde-*

[671] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 31.

[672] Harry S. Truman, *Memories: Years of Trial and Hore. 1946*-1952, New-York 1956, s. 94-95.

sinin sadece Amerika'nın elinde bulunuyor olması dünyada hiç kimsenin uyku düzenini bozmamaktadır. Bence, durum tam tersi olsaydı, yani bu dehşet verici bilgiler her hangi bir komünist devletin veya yeni faşist devletlerin elinde olsaydı rahat yüzü görmezdik". O, komünist yayılmacılığına karşı öncelikle İngilizce konuşan devletlerin, yani ABD ile Britanya'nın bir ittifak oluşturması gerekmektedir. Şöyle diyordu: *"Daha şimdilerde müttefiklerin başarısıyla aydınlanan topraklara gölge düşmüştür. Sovyet Rusya'sının veya onun oluşturduğu uluslararası komünist dünyanın yakın gelecekte ne yapmak istediği, onların işgal ve istila dürtülerinin hangi haddeye varacağı, varacaksa bunun sınırlarının ne olacağı şimdilik soru olarak kalmaktadır"*. Dünyadaki mevcut siyasal dengeleri değerlendiren Churchill şu sonuca vardığını açıkladı: *"Baltık kıyılarındaki Shtettin'den başlayarak Adriyatik kıyısındaki Trieste kadar Avrupa kıtasının üzerini "demir perde"*[673] *kabusu sarmıştır. Orta ve Doğu Avrupa eski devletlerinin bütün zenginlikleri bu sınırın öte yakasında kalmaktadır. Varşova, Berlin, Prag, Viyana, Budapeşte, Belgrat, Bükreş, Sofya – bütün bu dünyaca ünlü şehirler ve bölgelerde yaşayan toplumlar Sovyet etki alanında olup, bu veya diğer biçimde Sovyetlerin baskısına boyun eğmekle birlikte Moskova artan gözetimine de bağımlı konumdalar. ... Türkiye ve İran kendilerinden istenilen ödünler ve Moskova yönetiminin yaptığı baskı karşısında büyük tedirginlik içindeler"*. Churchill ünlü Fulton konuşmasını şöyle tamamlamıştı: *"Ben, Sovyet Rusya'nın yeni bir savaş istediğini sanmıyorum. Sadece, savaşın meyvelerini toplamak ve kendi gücünden sınırları zorlayacak biçimde yararlanarak ideolojisini mümkün olduğunca yaymak amacındadır. ... Ruslar her şeyden çok güce taparlar ve en az da askeri zayıflığa saygı gösterirler. Bu yüzden de güçler arası denge politikası adlı eski nazariye hükmünü yitirmiştir. Biz, güç denilen önemsiz şeyle kendimizi savunamayız. Çünkü bu güçleri sınamaya tahrik eden bir gerekçe olur"*[674]. ABD Tebriz Başkonsolosu Rossow *"Azerbaycan Savaşı - 1946"* başlıklı makalesinde Churchill'in Fulton konuşmasını yaptığı zaman daha Çekoslovakya teslim olmamış, Berlin kuşatması başlamamış, casusların muhake-

[673] Sovyetler Birliği için yapılan "Demir Perde" benzetmesi ilk kez bu konuşmayla Churchill tarafından kullanılmıştır – çev.

[674] *Pravda*, 11 Mart 1946; Robert J. Donovan. L.cit., s. 190-191; Robert Kaiser, *Gold Winter, Gold War*, New-York 1974, s. 134-137.

mesine başlanmamış ve Çin'deki rejimin değiştirilmesine karar verilmemişti. Hatta "Demir Perde" benzetmesini de Churchill Azerbaycan sorunu kapsamında kullanmıştı.

Gazete *Pravda*, Churchill'in Fulton konuşmasıyla ilgili manşetini "*Churchill Kılıç Oynatır*" şeklinde atmıştı. Öte yandan bu tarz çıkışlara karşı Stalin *Pravda* muhabirine verdiği yanıtlarda soğukkanlılığını yansıtmaktaydı. Komünizmin dünyadaki yükselişini tarihsel bir süreç olarak değerlendiren Stalin, I. Dünya Savaşı sonrasında "14 Devletin" birden saldırırınsa uğrayan Sovyet Rusya'sına karşı sürdürülen Churchill'in politikalarının iflasını gündeme taşıyarak da uyarısını sürdürmekteydi. "*II. Genel Savaş sonrasında Doğu Avrupa'ya karşı Sir Churchill ve dostlarının yeni bir askeri yürüyüşü ne derecede başarılı olup olmayacağını söyleyemem. Ancak, onlar böyle bir şeye kalkışırlarsa —ki bu olasılık çok azdır— milyonlarca emekçinin barışı savunmacılığına soyunduklarını göz önüne alarak bundan 26 yıl önce kaybettikleri gibi yine de kaybedeceklerini söyleyebilirim*"[675]. İşte, bu psikolojiyle de Sovyetler Birliği, J. Byrnes'in G. Kennan eliyle V. Molotov'a sunulan notasını önemsiz görmüştü, her ne kadar notada ABD 1946 Azerbaycan sorunuyla ilgili kayıtsız kalamaz ibaresi yer alsa da[676].

Mart 1946 tarihinin ilk günlerinde uluslararası ortam sadece siyasal ve diplomatik açıdan gerilmiş değildi, askeri açıdan da bir hareketlilik yaşanmaktaydı. 6 Mart günü Baltik Çevresi Askeri Birlikler Başkomutanı İvan Bagramyan bir grup üst düzey Sovyet askeri yetkililerin başında Tebriz'e geldi. Aynı tarihte Sovyetlerin Güney Askeri Birlikler Başkomutanı Mareşal Feodor Tolbukhin de Türkiye'nin Avrupa sınırı boyunca konuşlandırılmış Sovyet birliklerine komutanlık etmek için Bulgaristan'a gönderilmişti. Gelişmeleri yakından izleyen Başkonsolos Rossow, 6 Mart Byrnes'e gönderdiği raporunda şöyle diyordu: "*Sovyet askeri birlikleri gece gündüz demeden sınır yığınaklarını artırmaktalar. Ordu generali Bagramyan Tebriz'e geldi ve Azerbaycan'daki Sovyet Askeri Birlikleri başkomutanlığı görevini kendi üzerine aldı. Söylentiye göre, Bagramyan tank savaşı üzerine uzmandır. Önceki Başkomutan Glinski'nin fazla deneyimi bulunmuyordu. Tahran-Tebriz yolu askeri amaçlar için*

[675] *Pravda*, 14 Mart 1946.

[676] James A. Thore, "*Trumans Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis: the Making of a Myth*", The Journal of Politics, Vol. 40, 1978, s. 190.

bağlanmıştır. Sovyet birlikleri Tahran yönünde hareket etmektedir. Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine bağlı birlikler de aynı yönde harekettedir. Tebriz'de bulunan işgal ordusundan ve Rusya'dan Mahabat – Kürdistan yönünde de birlikler sevk edilmektedir. Kürt ordusunun bazı birliklerinin Mahabat-Rızayye yönünde ve Türkiye sınırlarında işgalcilik girişimleri gözlemlenmektedir. Bundan Sovyetlerin geniş çaplı bir askeri çatışmaya girişecekleri anlaşılmaktadır". Rossow, bir gün sonraki Washington raporunda, buradaki Sovyet askeri faaliyetlerini gördükten sonra etkilenmemem çok zor, diyordu. 20 tank, 20 askeri araç ve 40 kamyon Tahran, 12 tank ise Mahabat yönünde hareket etmektedir. Daha bu sabah demiryoluyla 12 tank daha geldi. Tebriz, adeta askeri bir kampı andırmaktadır. Sokaklar kırmızı yıldızlı Sovyet askerlerinden geçilmiyor. Her yerde Sovyet araçlarına, asker ve subaylarına rastlanmaktadır. Savunması öncelikli olan her yerde kulübeler oluşturulmuştu. Bana bu konuda bilgi vermekten kaçınmaktalar. Gelişmelerden epey etkilendiği anlaşılan konsolos, Dışişleri'nden acil ölçüler götürmesini istemekteydi[677].

Sonraları Rossow "Azerbaycan Savaşı" ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nin yaklaşık 500 tank, bir o kadar askeri araç, on beş tugayını İran Azerbaycanı'na yerleştirdiğini yazacaktır. Bu birlikleri üç taarruz ve bir yedek olmak üzere konuşlandırılmışlardı[678].

Orduların düzeni hakkındaki bilgiler Washington'a ulaşır ulaşmaz Byrnes, SSCB'ye karşı kafasındaki tereddütlere son verip "kötü adam" rolüne soyundu. 7 Mart'ta yardımcısı Dean Acheson'un da katılımıyla Dışişleri Bakanlığı'ndaki kurmaylarının bir araya geldiği bir toplantı düzenledi. Toplantının yapılacağı salondaki masanın üzerinde Azerbaycan'ın boy boy askeri haritaları dikkatlerden kaçmadı. Haritalar üzerine düşülen doğruluğu tartışılır çizgiler Sovyet birliklerinin Türkiye, Irak, Tahran ve Güney İran petrol madenleri yönünde hareket ettiğini göstermekteydi. Durumun vahametine kendini kaptıran Byrnes elini avucuna vurarak şöyle dedi: *"Şimdi her iki petrol kuyusunu da onlara kaptırmış olacağız"*[679].

---

[677] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 342-345.

[678] R. Rossow, *The Battle of the Azerbaijan, 1946*, s. 20-21.

[679] James Chace, *Acheson, The Secretary of State Who Created the American World*, Simon Schuster 1998, s. 144. Burada "her iki kuyu" ile Güney ve Kuzey İran petrol yatakları kastedilmektedir.

Dışişleri Bakanlığı'nın İran sorunuyla ilgili toplantısı ertesi gün Dean Acheson başkanlığında devam etti. Toplantı sırasında Sovyet uzmanı Charles Bohlen şunları aktardı: *"Dikkat ederseniz, Amerikan'ın İran'daki Sovyet birliklerini durdurmak imkânı bulunmuyor. Birleşik Devletlerin bu bölgede hiçbir askeri gücü yoktur. Kendimizi savunmak için rakibimizi korkutmanın dışında ikinci bir seçeneğimiz bulunmuyor"*. Ona göre, ABD, İran'da Sovyetlere karşı cephe açmak zorunda değildir, bu yüzden de *"içi boş tehditler savurmak bazen kendini savunmanın en iyi yoludur."*[680] Ch. Bohlen'in bu teklifi Beyaz Saray yetkililerince kabul gördü. 8 Mart tarihli Byrnes'in V. Molotov'a çektiği nota bir öncekine göre oldukça sertti. Notada şöyle deniliyordu: *"Washington yönetimine gelen bilgiler arasında Sovyet birliklerinin Tebriz'den Türkiye ve Tahran yönünde askeri birlik ve araçlarla hareket ettiğine dair haberler bulunmaktadır". ... "ABD, İran'dan çıkmak yerine buraya ek askeri birliklerin ne amaçla gönderildiğini bilmek istiyor?"* ABD yönetimi, Sovyet yetkililerinden son bir hafta içinde İran Azerbaycanı'ndaki askeri canlanmanın nedenini açıklamayı talep ediyordu[681].

Öte yandan Byrnes, Kavam Moskova'da iken Büyükelçi Morrey aracılığıyla Tahran yetkililerini başbakanın Kennan'la görüşüp BM Güvenlik Konseyinin statüsü ile ilgilendiğini aktarmıştı. Dışişleri Bakanı, Güvenlik Konseyinin Londra'daki çalışmalarını geçici olarak askıya aldığını, ancak 21 Mart'ta New-York'ta yeniden başlamayı planladığını söyledi. Buna karşılık Byrnes, konseyin istenilen zaman çağrılabileceğini de hatırlatmaktaydı. Aynı zamanda Birins 8 Mart günü Britanya'nın Washington'daki geçici danışmanı Holman aracılığıyla Bewin'e bazı sorular iletti. Sorularda şöyle deniliyordu: *"6 Mart notasına Sovyetler Birliği doyurucu yanıt vermez ve ordusunu İran'dan çekmez ise bizim yönetimimiz bu sorunu vakit kaybetmeden Güvenlik Konseyine taşıyacak mı? İran'ın toprak bütünlüğünü güvence altına alan Antlaşmanın üçüncü tarafı olarak Birleşik Krallık sorunun Güvenlik Konseyine gelmesinde ABD yönetimini destekleyecek mi?"*[682]

Byrnes'in sert tutumuna ve Moskova görüşmelerinin başarısızlığına rağmen Kavam, SSCB ile politikasında sükunetini korumaya

---

[680] Davit McCullougn, *Truman*, s. 114.
[681] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 348.
[682] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 345-346.

çalışıyordu. Nitekim, Tahran Sovyet Büyükelçiliği'ne atanan yeni yetkilinin gelmesine kadar sorunun Güvenlik Konseyine taşınmasını engelledi. Yönetimin bu çekimser tavrını İran'ın Washington'daki elçilik danışmanı A. Defteri, Amerika Yakındoğu ve Afrika sorumlusu George Allen'le paylaştı. Doktor Defterî'ye göre, Başbakan Kavam'ın önerisi doğrultusunda İran Büyükelçiliği sorunun Güvenlik Konseyine taşınmadan önce durumu titizlikle incelemeyi ve Tahran'a gelecek olan Sovyet Büyükelçisi ile ortak bir kanıya varmanın öncelikli görevler arasında yer aldığını tarafınıza aktarmaktadır. G. Allen, Tahran görüşmelerinin İran yönetimi karşısında yeni yollar açacağını düşünmekteydi.

Mart ayının ilk on gününü ABD Dışişleri Bakanlığı İran Azerbaycanı'nda yaşanan gelişmelerin stresi içinde geçirdi. Ortamı, Tebriz Başkonsolosluğunun aktardığı etkileyici raporlar iyice germişti. Başkan Truman, kara, deniz ve hava kuvvetlerinin seferber olması hakkında gizli kararı çoktan imzalamıştı[683]. Gizli karar, ABD Deniz Donanmaları Başkomutanlığının açıklaması ile bir anlamda su yüzüne çıktı. Başkomutanlığın açıklamasında şöyle deniliyordu: Missouri savaş donanması Washington'da vefat eden Türkiye Büyükelçisini İstanbul'a götürmek üzere ülkeden ayrılmaktadır.

Sovyetlerin Azerbaycan'daki askeri yığınakları, konuyla ilgili ABD'nin siyasi-diplomatik açıklamaları ve verilen askeri içerikli gizli kararlar II. Dünya Savaşı sonrasında dünya kamuoyuna en çok tedirgin olduğu süreci yaşatmaktaydı. M. C. Bağırov Stalin ve Molotov'a gönderdiği raporda şöyle diyordu: son zamanlarda Tebriz'deki İngiliz Başkonsolosu Wall'un yanında nerdeyse her gün Amerika ve Türkiye konsolosluklarının buluşması gerçekleşmektedir. Diplomatlar askeri yığınaklarla ilgili aktarılan istihbarat bilgilerine güvenmeyerek bizzat kendileri olayları gözlemlemeye çalışıyorlar. M. C. Bağırov raporunda şöyle diyordu: "*İngiliz konsolos Wall Tebriz şehrine yapılan yeni Sovyet askeri yığınakları hakkında bütün casuslarını seferber etmişti. Bununla da yetinmeyip bizzat kendisi ve yardımcıları askeri malzemelerin indirildiği yerleri ziyaret etmektedirler. 10 Mart günü Sovyetler Birliğinden gönderilen tankların Tebriz demiryolu istasyonunda durduğu sırada Başkonsolos Wall ve yardımcısı Lang trenlere yaklaşarak resim çekmek istemiş, ancak bizim yetkilileri görünce oradan uzaklaşmaya çalışmışlar.*

[683] Harry S. Truman, *Truman Speaks*, New-York 1960, s. 71.

Yine de onlar taşınan askeri araçların uzaktan resmini kaydedebilmişlerdir. 11 Mart günü Wall ve Lang yeniden Tebriz istasyonundaki uçak malzemelerinin bulunduğu alanlarda görülmüşlerdir". Bunun üzerine Tebriz'deki Sovyet askeri yetkilileri gönderilen araçların boşaltma işlemlerinin geceleri yapılması konusunda uyarıldılar.

İran Azerbaycanı demiryollarında taşınan Sovyet askeri araçlarını görüntülemek amacıyla Amerikan uçakları keşif amacıyla birkaç kez havalanmışlardı. Yaklaşık 300 ila 500 metre yükseklikte uçan askeri uçakların istihbarat bilgileri topladıkları görülmekteydi. Sovyet Orduları Merkezi Karargahına, Sovyet birliklerinin bulundukları bölgelerde izinsiz uçuş yapan Amerikan uçaklarının SSCB Büyükelçiliği aracılığıyla uyarılma yetkisi verilmişti[684].

Mart ortasında Başkonsolos Rossow demiryolu yakılarındaki istasyondan geçiyordu. Tebriz'in sadece 6 km uzaklığındaki Sovyet ordusuna ait topçu karargahı sahasına girmek isteyince üzerinde Amerikan bayrağı olan konsolosluk aracı durdurulmuş ve Rossow alıkonularak karargaha getirilmişti. Serbest bırakıldığında Dış İşler Bakanlığına çektiği telgrafta Rus askerlerinin kendisine kötü davrandığını ve tehdit ettiğini yazmaktaydı[685].

10 Mart günü Moskova'dan eli boş dönen Kavam, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'na yeni askeri yığınaklar yapması, asker ve silah getirmesi, ABD Dışişleri Bakanlığı'nda birbiri ardına düzenlenen toplantılar, Moskova'ya çekilen sayısız notalar, en önemlisi Azerbaycan Ulusal Hükümetin her geçen gün Tahran karşısında tehdit gücünü artırması gibi sorunlarla karşılaştı. Özellikle de, S. C. Pişaverî'nin Merkezi Yönetimi tehdit eden açıklamaları Tahran'ı ürkütmekteydi. Haber basına yansıyınca bütün İran'ı panik sardı[686]. Kavam'ın bütün çabaları ülke genelinde sükunetin sağlanması için yetmedi. 13 Mart'ta İran'ın farklı yüzü Seyit Ziyaeddin yandaşları Tahran'da büyük bir gösteri düzenlediler. Kalabalığın ön safında Sovyet karşıtı yazılar yazan *İkdam* gazetesi editörü Halilî yer almaktaydı. Göstericiler, Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılması hakkında pankartlar taşımakta, SSCB karşıtı konuşmalar yapmak-

---

[684] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 31, d. 114, vr. 73.

[685] *Foreign Realtions of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 358; *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 115, vr. 22-23.

[686] R. Rossow, *The Battle of the Azerbaijan 1946*, s. 22. Alınan haberlerde şöyle denilmekteydi: *"Tahran şehrinin yüzlerce sakini yapılacak Sovyet saldırısını duyunca eşyalarını ucuz veya pahalı fark etmez satarak güneye doğru bir göç başlatmışlardı".*

taydılar. Halilî'nin konuşmasını engellemeye çalışan sendika üyesi 24 yaşındaki Şabastafî tabancadan atılan bir el kurşunla öldürüldü. 10 Mart sabahı ABD Büyükelçisi Morrey'i ağırlayan Muhammed Rıza Şah, Tahran'da olası bir Rus darbesinden söz etmekteydi. Öğlen Bakü'den dönen Kavam, Moskova görüşmelerinin akıbetini bildirmek için ayağının tozuyla havaalanından direkt Şah sarayına gitti, akşam saat 5'de ise evinde Büyükelçi Morrey'i kabul etti. Büyükelçiyle yaptığı iki buçuk saatlik sohbetinin içeriğinin Şah'tan bile gizli kalmasını istedi. Morrey, ABD'nin Sovyetler Birliği'ne gönderdiği notaların suretini Kavam'a gösterterek İran'ın isteklerine karşı Sovyet birlikleri ülkede kalmayı diretirse ve sorun İran tarafından Güvenlik Konseyine taşınırsa Birleşik Devletler kendilerini savunacaktır. Bunun üzerine Kavam: *"Ya Sovyet yönetimi bizim karşı koymalarımıza aldırış etmeyip ordularını İran'dan çekmez ise, Amerika ve Britanya'nın tavrı ne olacaktır?"* diye sordu. Morrey, başbakanın bu sorusunu kaçamak yanıtladı. Ardından Kavam Moskova toplantılarının içeriği hakkında büyükelçiye geniş açıklamada bulundu. Morrey'in raporunda şöyle denilmektedir: *"Kavam'a onun Moskova gezisiyle ilgili dolaşan söylentileri hatırlattığımda, o ellerini havaya kaldırarak her şeyi olduğu gibi açıkladığına dair yemin eder gibi oldu. Başbakan, Rusların tepkisini almaktan çekindiğini söyledi. Öte yandan görüşmeler sırasında bazı ciddi konulara değindiğini de vurguladı"*. Görüşme sonunda Morrey Kavam'a ne yapacağını sorduğunda, o Washington İran Büyükelçisi Hüseyin Alâ'yı Moskova görüşmeleri konusunda bilgilendireceğini söyledi. O, bu açıklamanın Morrey'nin elçiliğin postası aracılığıyla göndermesini rica etti. Güvenlik Konseyi toplantısına gelince Kavam bu konuda susmayı yeğledi[687].

11 Mart Kavam'ın meclis günüydü. Aynı gün 14. Meclisin süresi tamamlanmaktaydı. Bazı milletvekilleri meclisin süresini uzatmaktan yanaydılar. Ancak, Kavam onların direncini kırdı. Saatler sabah 11.40'ı gösterdiğinde Kavam kürsüye çıktı, kısa bir konuşmanın ardından meclis süresinin dolduğunu milletvekillerine hatırlattı ve 14. Meclisi feshetti. Böylece, meclis baskısını devre dışı bırakarak, gerekli girişimlerde bulunmak için kendisine yeni fırsatlar hazırlamış oldu. Haftalık *Handanihâ* dergisi 30. sayısında parlamentonun feshi hakkında ilginç parçalar yayınlamıştı: kapak resminde parlamentoya giden ana kapının kapatıldığı ve üzerine de "kapalıdır"

[687] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 350-354.

yazılı büyük bir kilidin asıldığı tasvir edilmişti. Kapıda ise İran'ı simgeleyen bağıran ve ellerini sallayan bir kadın görüntülenmişti. Kapalı kapının bir yakasında ağlayan Meclis Başkanı Tabatabaî, öteki yakasında ise göz yaşlarını silen Seyit Ziyaeddin yer alıyordu[688]. Nitekim, parlamentonun feshedilmesinden birkaç gün sonra Kavam'ın emri doğrultusunda Seyit Ziyaeddin göz altına alındı, Hakimü'l-Mülk iktidarının gözde isimlerinden Karargah Komutanı Hasan Arfâ görevinden uzaklaştırıldı. Başbakan düzenlediği basın toplantısında Ziyaeddin'in göz altına alınmasına ilişkin kararını hiçbir dış baskı almadan verdiğini söyledi. O, Seyit Ziyaeddin'in hapsini İran'ın iç güvenliğini tehdit etmesi ile ilişkilendirdi.

Parlamentonun feshinden iki gün sonra Kavam Morrey'le bir görüşmede bulunarak, en geç iki veya üç gün içinde İran'ın itiraz dilekçesini Güvenlik Konseyine sunacağına ilişkin H. Alâ'ya yetki vereceğini aktardı. Görüşme sırasında, o, sorunu önce Güvenlik Konseyinin gündemine taşıyacağını, ardından da Sovyet Büyükelçiliğini uyararak bu girişimini Sovyetlerin üzerine aldığı yükümlülüğe bağlı kalmakla itham edeceğini açıkladı. Kavam sonra Morrey'e sordu: *"Şayet benim yerimde olsan, Sovyet orduları Rus vatandaşlarının güvenliği gerekçesiyle Tahran'ı işgal edecek olurlarsa ne yapardın?"* Büyükelçi Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: benzer bir soruyu Sovyet Büyükelçisi ile görüşünden sonra Şah'ın kendisi de bana sormuştu. Anlaşılan, bunu Kavam'a Moskova'da söylemiş olmalılar.

14 Mart'ta SSCB Tahran Büyükelçiliğini vekaleten sürdüren A. Yakubov ile Kavam bir araya geldiler. Görüşmeler sırasında İran'ın SSCB'ye karşı Güvenlik Konseyine başvuracağına ilişkin Sovyet yetkililerinin elinde gerekli bilginin olduğunu söyledi. Karşılığında bunun İran'a pahalıya mal olabileceği ve Sovyet yönetimi adından böyle bir adım atılmaması gerektiği yanıtını aldı. Kavam, bunun yasal prosedürlerden kaynaklandığını duyurunca Sovyet yetkilisi en azından Güvenlik Konseyinin kendisi böyle bir rapor talep edene kadar beklenilmesi gerektiği karşılığını verdi. Görüşmenin ertesi günü başbakan gizli olarak misyonunu ABD ve Britanya büyükelçilerine açıkladı. Onun kafasını meşgul eden tek soru, Sovyet tehdidi karşısında ABD ve Büyük Britanya yönetimlerinin desteğinin ne olacağını öğrenmektir. Byrnes ve Bewin'den Tahran'daki büyükelçi-

[688] *Handanihâ*, 16 Mart 1946.

likleri aracılığıyla, kendi görüşünüzmüş gibi, Kavam'a İran'ın Güvenlik Konseyine başvurmaktan öte çıkış yolunun olmadığı yönünde yanıt geldi[689].

14 Mart günü M. C. Bağırov Culfa'da (Nahçıvan'da – çev.) Ulusal hükümetin yetkilileri S. C. Pişaverî, M. A. Şebüsterî ve S. Cavit'le görüştü. Oluşan uluslararası baskıdan kaynaklanarak Bağırov ilk kez Sovyet birliklerinin Kuzey İran'dan çıkabileceği olasılığını demokrat liderlere aktardı. Görüşmede konuşulan bir yığın konulara rağmen tartışmanın gündemine Azerbaycan'ın güvenliği için Ulusal Silahlı birliklerin oluşturulması sorunu damgasını vurdu. Yeni büyükelçi İ. Sadçikov'un Tahran'a hangi önerilerle gideceği, ana hatlarıyla belliydi. Aslında 14 Mart görüşmesi Ulusal Hükümeti gelecekte yaşanabilecek olaylar karşısında şimdiden hazırlamak özelliği taşıyordu. Bağırov'un bütün çabası Sovyetlerin geri çekilmesi durumunda Ulusal Ordunun kendisini savunabilmesi üzerine yoğunlaşmıştı. Ulusal Ordunun durumuyla ilgili Bağırov 15 Mart tarihinde Stalin'e kapsamlı bir rapor göndermişti. Anlaşılan rapor, Sovyet yetkililerine yakın günlerde Tahran'a önerilerle gedecek Sadçikov'a ne dereceye kadar taviz vereceğini belirlemek için gerekiyordu. M. C. Bağırov'un raporunda şöyle deniliyordu: topçu birlikleri erlerle tam, subaylarla %25 oranında, çavuşlarla %19.3 oranında hazırlar. Birliklerin 16 ağır, 46 hafif topu ve üç çatışmaya yetecek cephaneliği bulunmaktadır. Topçular birliği %20 oranında araçla temin edilmiştir. 20 Mart'a kadar 50 araçlık destek gücü daha verilecektir. Topçu mareşali Yakovlev'in raporu doğrultusunda araç ve yedek parçalar, patlayıcılar, dürbünler 1 Nisan'da Tebriz'e varacaktır. Yedek yaya birlikleri %97.7 oranında, subaylarla birlikte %23 oranında, çavuşlarla birlikte %10.7 oranında hazırlıklıdırlar. Birliklerin elinde 6 İran tankı, 4 havan topu, 54 ağır makineli, 190 hafif makineli, 1457 makineli tüfek, 1203 tüfek, 1603 kısa namlulu tüfek, 880 tabanca ve toplam 2.180.600 mermi bulunmaktadır. Birliklerin karargah üzere görevli sayısı 7700'dür. Birliklere alınmayan askerlerle birlikte Azerbaycan Silahlı Birliklerinin toplam sayısı 1 Nisan'a kadar 9827 olacaktır. 20 Nisan'a kadar ordu sıralarında 200 kişi Kirovabad (Gence – çev.) Yaya Harp okuluna, 25 kişi Kirovabad Hava Harp okuluna, 45 kişi Bakü Askeri Üssüne eğitim için geleceklerdir. Bağırov, gelecek olan İran Azerbaycanlı askeri eğitimlilerin

[689] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 360.

Sovyet Askeri Karargâh listelerine alınmasını Stalin'den rica etmekteydi. Azerbaycan Silahlı Birliklerine verilmek üzere Bakü Askeri Bölge Komutalığına ait 24 adet "Vinkers P" markalı tank, 132 adet havan topu, bir 200'lük atlı top parçaları, 3 top mermi daha gönderilmelidir[690].

İran Azerbaycanı'na askeri yığınakların yapıldığı ve Tebriz'e Sovyet askeri araçlarının taşındığı günlerde tarihler 15 Mart'ı gösterirken TASS haber ajansı böyle bir şeyin olmadığı hakkında haberler yaymaktaydı. Haberlerde şöyle deniliyordu: *"Amerikan basınında yayınlanan Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamalarında Sovyet Askeri Birliklerinin Tahran yönünde ve İran'ın batı sınırları boyunca hareket ettiği belirtilmektedir. TASS yetkilileri bütün bu haberlerin gerçeği yansıtmadığını açıklamayı görev saymaktadır"*. Sovyetler Birliğinin İran politikasıyla ilgili dış basında özellikle de Amerikan ve İngiliz basınında artan haber ve yazılar üzerine *İzvestiya* gazetesi 14 Mart sayısından başlayarak *"İran Sorunu"* başlıklı N. Alekseyev'in üç bölümlük yazı dizisini yayınlamaya başladı. İlk dizi *"İran Gericilerin İşgal Planlarında"* adını taşıyordu. Konu tümden İran'ın eski Rusya topraklarına bakışına ve 1919 Paris Barış Konferansına sunulan muhtıraya ayrılmıştı. Besbelli ki Derbent'ten güneye Kafkasya bölgesini, Amu-derya'dan güneye Türkistan topraklarını kapsayan toprak iddiaları, Hazar'ın bir İran denizi haline gelmesine ilişkin talepler makalenin gündem konusuydu. *İzvestiya*'da bu konuda şöyle yazıyordu: 1945 yılında İran yönetimi başında bulunan Şubat 1946 yılına kadar başbakanlık koltuğunda oturan Hakimî, 1919 Samsam es-Saltana hükümet kabinesi bünyesinde yer almış Sovyet Kafkasya'sını, Bakü ve Sovyet Hazar Ötesini işgal etmek planının kurucularından olmuştur. Bu gelişmeler, Sovyetler Birliğini İran yönetim çevrelerine ve onların dış destekçilerine karşı her zaman tetikte olmaya zorlamaktadır[691].

Alekseyev ikinci yazı dizisine *"İran'da Yabancı Yatırımlar"* adını vermişti. Yazara göre, 26 Şubat 1921 Antlaşmasıyla Eski Çarlık rejimine tanınan maden, petrol, demiryolları işletmeciliğinden imtina etmenin gerekçesi İran yönetimi bu hakları "hiçbir üçüncü devletin veya onun vatandaşlarının kullanımına ve işletmesine" vermeyeceği taahhüdünde bulunmuş olmasıyla açıklanmalıdır. Daha son-

[690] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 36-38.
[691] *İzvestiya*, 14 Mart 1946.

ra, İran'ın son 25 yılda bu şartları bir çok kez çiğnediği kanıtlanmaktadır. Kanıt olarak, Kasım 1921 yılında Kuzey İran'da Amerikan Standart Oil şirketine, 1923 yılında aynı ülkenin Sincler şirketine, 1937 yılında Doğu ve Kuzey-Doğu İran'ın yaklaşık 500.000 km² alanında Delaver şirketine, 1939 yılında Hollanda'nın "Algemeené Exploratsié Machapai" şirketine tanınan işletme hakları gösterilmektedir. Yazar, Anglo-Persian Petrol Şirketinin çalışmalarını analiz ederken, şirketin sadece 1945'de çıkardığı 17 milyon ton petrol üretimi hakkını İran yöneticilerinin de desteği ile elinde tuttuğunu belirtmektedir. N. Alekseyev'e göre, "*İran devlet yöneticileri söz konusu petrol olunca şöyle açıklamada bulunurlar: "Anglo-Persian Petrol Şirketine tanınan imtiyazlar çok eskilere, ta meşrutiyet dönemine ait bir olaydır ve şimdi İran yabancı yatırımcılara imtiyazlar vermemektedir". Ancak bu açıklama gerçeği yansıtmamaktadır. Birincisi, Anglo-Persian Petrol Şirketi hâlâ hükümde olan Anayasaya göre, 1933 yılında yeniden imzalanmıştır. İkincisi, İran yönetimi ve parlamentosu 1944 yılına kadar bizzat kendi isteği doğrultusunda yabancı şirketlere petrol ve maden işletme hakkı tanımıştır. 1944 yılına kadar İran yönetimi özellikle Amerikan ve İngiliz şirketlerine petrol ve diğer alanlarda işletme hakkı tanımış ve verilen bu konsensüsler bizzat İran yönetiminin arzusu hilafında gerçekleşmiştir.*

Anlaşılan, İran yönetimi bu konularda Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını hesaba katmayarak Sovyetler Birliği'ne "üvey evlat" muamelesi yapmıştır"[692].

Bu dizinin üçüncü makalesi "*II. Dünya Savaşı ve İran Gericilerinin Politikaları*" başlığını taşımaktaydı ve daha sert bir üslupta kaleme alınmıştı. Yazıda, II. Dünya Savaşı döneminde İran yönetimi ile Almanya arasındaki ilişkileri kanıtlayacak bir sürü bilgi aktarılmaktadır. Özellikle, Alman şirketlerinin, faşist politikacılarının, Üçüncü Reich'a bağlı istihbarat birimlerinin İran içi ve dışındaki çalışmaları ortaya konulmaktadır. *İzvestiya* gazetesi Azerbaycan sorunuyla ilgili şu yorumları yapmıştı: "*Toplumu üzün süreden beri gerek siyasal, gerek milli zulme uğrayan, şiddetli takip ve baskılara maruz bırakılan İran Azerbaycanı'nda demokratik etkileşimler bir hayli artmıştır. Böylece, Azerbaycan'da reformlar için yapılan mücadele İran devleti bünyesinde bir ulusal özerklik mücadelesine*

[692] *İzvestiya*, 16 Mart 1946.

dönüştü ve gelişmeler yerel Azerbaycan halkının çıkarlarına uygun olarak bir takım ulusal-demokratik reformların uygulamaya konulmasıyla sonuçlandı.

Bu durum, İran'daki gerici çevrelerin yürüttüğü siyasetin ülkedeki ortamı daha da gereceği gerçeğini ortaya koydu"[693].

Tam bu sırada, SSCB Yüksek Sovyeti 16 Mart oturumunda 1946-1950 Beş yıllık planı kapsamında tarım üretiminin onarılması ve geliştirilmesi programını açıkladı. Ağır ve silah sanayisi, silahlı birliklerin modernizasyonu konularının ön plana çıktığı beş yıllık planda yer alan görevlerin devlet yasası gibi kabul edilmesi bütün dünyada hızla silahlanmanın yeni aşaması olarak değerlendirildi. SSCB Devlet Bütçe Komisyon başkanı N. A. Voznesenski, Dördüncü Beş yıllık planı hakkındaki konuşmasında şöyle diyordu:*"Ağır sanayiyi hızla onarmadan, devletin teknolojik ve ekonomik özgürlüğünü güvenceye almamız olanaksızdır. Bu alanda geç kalmak, vatan savaşı döneminde kazanılmış somut saygınlığı kaybetmek demektir. Birincil görevimiz SSCB'nin savunma gücünü daha da artırmak ve Sovyetler Birliği Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonundan ibarettir. Şunu unutmamalıyız, tekelci sermaye her an yeni saldırılar gerçekleştirebilir. Sovyet Silahlı Kuvvetlerinin güçlendirilmesinin, bu birlikleri bıkmadan yeni askeri teknolojik imkânlarla donatmanın ve Sovyetler Birliğinin askeri-ekonomik başarısını kanıtlamanın sorumluluğunu kendi üzerimize almalıyız".*

SSCB'nin en yüksek makamında sarf edilen bu cümleler, her geçen gün yeni çatışmalara doğru yol alan dünyada gerginliği bir derece daha yükseltti. 18 Mart tarihli SSCB Yüksek Sovyetinin IV. Beş yıllık planla ilgili yasada şöyle deniliyordu: *"SSCB'nin savunma gücünün artırılması ve yeni askeri teknolojiyle donanması"*[694].

18 Mart gününün bir diğer gelişmesi yeni Sovyet Büyükelçisi Sadçikov'un Bakü'den Tahran'a gelişiydi. Büyükelçi Sovyet birliklerinin geri çekilmesi, petrol ve Azerbaycan sorunlarını Bakü'de Bağırov'la birlikte tartıştı. ABD ve Büyük Britanya yetkilileri, Kavam'la onun arasında görüşmeler başlamadan İran sorununu Güvenlik Konseyine taşımayı planlıyorlardı. Kavam'ın bütün tereddütlerine karşılık J. Byrnes ve E. Bevin istediklerini almayı başardılar. 18 Mart'ta BM Genel Sekreteri Truqwe Li ile Büyükelçi Hüseyin

[693] *İzvestiya*, 21 Mart 1946.
[694] *Kommunist*, 23 Mart 1946.

Alâ'nın görüşmesinde büyükelçi aldığı yetkiler doğrultusunda Sovyet-İran ilişkilerinin Güvenlik Konseyinde masaya yatırılmasına ilişkin müracaatını genel sekretere sundu. İran müracaatında, BM yasasının 35. maddesinin 1. bendine uygun olarak dilekçesinin Güvenlik Konseyi gündemine alınmasını ve Güvenlik Konseyi üyelerinin dilekçe metnini görmesini istiyordu[695].

H. Alâ'nın isteği doğrultusunda Güvenlik Konseyi sorunu 25 Mart gündemine aldı. BM Genel Sekreteri dilekçe metnini konsey üyelerine gönderdi. Dilekçeye ilk tepkiler SSCB, ABD ve Büyük Britanya'dan geldi. SSCB Birleşmiş Milletler Washington daimi temsilcisi Andrey Gromıko'nun Genel Sekreter Truqwe Li'ye gönderdiği 19 Mart mektubunda şöyle deniliyordu: *"SSCB yönetimi adına, Güvenlik Konseyi toplantısının 25 Mart tarihinden 10 Nisan'a alınmasını sizden rica ediyorum. İran ile SSCB arasında görüşmelerin sürdüğü bir dönemde İran yönetiminin bu önerisi SSCB için beklenilmez olmuştur. Sovyet makamları, sorunun Güvenlik Konseyi gündemine alınmasına hazır olmadığında, SSCB Güvenlik Konseyi oturumunun 10 Nisan tarihine ertelenmesini istemektedir".* Ancak, J. Byrnes'ın önerisi doğrultusunda ABD temsilcisi Ed. Stettinius Genel Sekreter T. Li'ye gönderdiği yanıtında tarih değişimini onaylamadığını belirtiyordu. Mektubunda şöyle diyordu: *"İran'ın dilekçesiyle ilgili 19 Mart tarihli mektubunuzu aldım. Hükümetimin önerisi doğrultusunda İran'ın dilekçesi dikkate alınmalıdır. Güvenlik Konseyinin 30 Ocak tarihli kararı doğrultusunda taraflar arasındaki görüşmelerin raporları talep edilmelidir"*[696]. Britanya Dışişleri Washington'daki temsilcisine, Rusya Güvenlik Konseyinin toplantısının 25 Mart tarihinde yapılmasını onaylamadığı taktirde oturumun gerekirse Rusyasız gerçekleştirilmesi için talimat vermişti. İngilizler, zaman kazanmaklar Rusların İran'a kendi taleplerini kabul ettirmelerinden korkuyorlardı. Dış İşleri Bakanı J. Byrnes de aynı kaygıyı paylaşıyordu. Başkan Truman 21 Mart tarihli basın toplantısında ABD'nin tavrını bir kez daha ortaya koydu. O, İran sorununa Güvenlik Konseyi kapsamında yeniden bakılmasına Amerikan'ın aynı kararlılıkta olduğunu beyan etti[697]. Böylece, ABD ve Büyük Britanya'nın ısrarları doğrul-

---

[695] *Yearbook of the United Nations. 1946–1947*, New-York 1947, s. 329.
[696] *Department of State Bulletin*, 31 March 1946, s. 529.
[697] Kuross A. Samii. L.cit., s. 100.

tusunda İran'ın Sovyetler Birliği'ni şikayet talebi BM Güvenlik Konseyi gündemine girmiş oldu.

20 Mart'ta İran Başbakanı Ahmet Kavam ile SSCB'nin yeni Tahran Büyükelçisi İvan Sadçikov arasında bir görüşme yapıldı. Görüşme sözde gizli yapılmaktaydı, ama katılımcılardan İran Milli Bankası müdürü Ebtihaç görüşmelerin bütün içeriğini Büyükelçi Morrey'e aktarmıştı. Görüşme sırasında Sadçikov Kavam'a, Bakü'de iken İran'ın Güvenlik Konseyine müracaatta bulunduğu haberini aldığını ve çok üzüldüğünü hatırlattı. Büyükelçiye, oysa Tahran'a gelişinin Moskova görüşmelerinin bir devamı niteliğini taşıdığını söyledi. Kavam, 2 Mart tarihinden sonra Sovyet birliklerinin İran'dan çıkmaması onun zor durumda kalmasını sağlamıştır. Sadçikov'a göre, Moskova görüşmeleri sırasında İran'ın SSCB'ye karşı, özellikle de petrol konusunda hiçbir jest yapmaması Stalin'de hayal kırıklığına neden olmuştur. Kavam yanıtında, petrol konusunda parlamentonun onayladığı yasa dolayısıyla çaresiz kaldığını söyledi. Ardından, eğer Sovyetler Birliği onu bu yasaya ters hareket etmeye zorlarsa, istifayı düşünebileceğini aktardı ve ekledi, gelecek yeni başbakanın Moskova'ya onun kadar yakın olma ihtimali çok düşüktür. İşte, Kavam'ın bu sözleri Sovyetleri Birliğini düşünmek zorunda bıraktı.

22 Mart günü ABD Büyükelçisi ile bir araya gelen Kavam, Büyükelçi'den görüşme içeriğinin gizli tutulmasını istedi. Morrey, A. Gromıko'un Güvenlik Konseyi toplantısının erteleme isteği, Başkan Truman'in toplantının ertelenmeyeceğine ilişkin birinci ağızdan açıklaması hakkında başbakanı bilgilendirdi. Büyükelçiyle görüşmeleri sırasında Kavam hâlâ Sadçikov'la yaptığı görüşmenin etkisinden kurtulamamıştı. Kavam sordu: "*Eğer siz benim yerimde olsaydınız, Sovyet Büyükelçi'nin Sovyet birliklerinin çıkarılması karşılığında Kuzey İran'da SSCB'ye petrol işletme hakkının tanınması teklifini nasıl değerlendirirdiniz?*" Morrey, ben sadece kendi adıma yanıtlayabilirim dedi ve ekledi, İran ile SSCB arasındaki her hangi bir konuda yapılmış anlaşma veya yazılı belge ihtiyatla karşılanmalıdır. Büyükelçiye göre, uluslararası antlaşmaları göz ardı eden Sovyetler Birliğinin iki taraflı bir anlaşmayı önemseyeceğini kabul etmek çok safça olurdu. Eğer, İran Güvenlik Konseyi önünde SSCB'ye mümkün olan en kısa sürede ordularını çekmesi konusunda kendi görüşünü kabul ettirirse onun elinde daha güvenilir bir kanıt olacaktı.

Öte yandan Morrey, İran'ın çıkarları adına kapıların SSCB'ye kapatılmaması gerektiği önerisinde bulundu. Kavam'la yaptığı görüşmenin ardından Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Morrey şunları yazmaktadır: *"Kavam'ın korkusu, Güvenlik Konseyinin SSCB'yi yargılayarak onlara ordularını çekmesi konusunda baskıda bulunduğu taktirde Rusların kendisine ve İran'a kin kapmasından, çeşitli tehditlerde bulunmasından ve alınacak BM desteğinin de zamanında gelmeyeceğinden kaynaklanmaktadır. Deneyimli bir politikacı olarak Kavam, Kuzey İran petrolleri konusunda SSCB ile bir antlaşmanın çoktan zamanının geldiğini düşünmektedir. O, ileride oluşturulacak parlamentonun SSCB'ye anlaşma hakkının verilmesini onaylayacağından ve bunun da kaçınılmaz olduğundan emindir. Birliklerin çekilmesi karşılığında o, bu ödünü vermeye dikkatlice hazırlanmaktadır".* Ayrıca büyükelçi, Şah Kavam'ı görüşlerinden vazgeçiremez ise, onun Sadçikov'la anlaşmaya varıp birliklerin 6 haftadan geç olmamak koşuluyla çıkarılması teklifini kabul edeceği uyarısında bulunmaktaydı[698]. Kavam, Sovyet Büyükelçisi'ne kendisi için iki seçeneğin bulunduğunu söyledi: istifa etmek veya Güvenlik Konseyine başvurmak. Yine de o, Sovyet-İran ilişkilerinin onarılmasından yana olduğunu vurguladı[699].

Kavam, Tahran'a beklenilen Sovyet saldırılarının korkusu ile yaşadığı günlerde, Washington'daki büyükelçisi H. Alâ 21 Mart günü A. Gromıko'nun toplantıyı ertelemek önerisine karşı çıkışlarını sürdürmekteydi. Büyükelçi, Sovyet birliklerinin İran'da geri çekilmediğine ilişkin sorunun ertelenmesinin bir hata olduğunu anlatmakta, bu durumun İran'daki kriz kabusunu daha da azdırmakta ve İran'ın çıkarlarını çiğnediğini söylemekteydi. İran Büyükelçisini cesaretlendiren şey ise Başkan Truman'ın 21 Mart tarihli açıklamalarıydı. Sonuçta, 22 Mart günü basına bir açıklamada bulunan A. Gromıko, sorun karşısında SSCB konumunun sarsılamayacak olduğunu; sırf İran'ın çıkarları söz konusu olduğu için BM Güvenlik Konseyi oturumunun ertelenmesi gerektiğini aktardı ve acelenin İran sorununu daha da içinden çıkılmaz bir hale getireceği uyarısında bulundu. Gelişmelere karşılık Moskova basını İran'ın BM Güvenlik Konseyine başvurusu ve yaşanan diğer olaylarla ilgili suskunluğunu korumaktaydı. G. Kennan 22 Mart'ta Moskova'dan Washington'a gönderdiği

[698] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 369-371.
[699] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 5.

raporunda şöyle diyordu: *"Ben, Dış İşler Bakanlığının dikkatini bir konuya çekmek isterim; İran'ın Güvenlik Konseyine sunduğu dilekçenin üzerinden birkaç gün geçmesine karşılık, gelişmeler direkt veya dolaylı da olsa Sovyet basınında yer almamaktadır. Bunun gibi toplantının ertelenmesi hakkında da basın suskunluğunu korumaktadır. Basın, son günlerde iki yönetim arasında yapılan görüşmelerle ilgili olarak da suskun tavrını sürdürmektedir. Kısaca, Sovyet kamuoyu İran krizinde Sovyetler Birliğinin sergilediği tutumdan büsbütün habersizdir"*[700].

Tahran'dan alınan raporları enine boyuna inceleyen Dış İşleri, Büyükelçi Morrey'i orduların çıkarılması karşılığında Sovyetlere imtiyaz verilmesi, ayrıca SSCB'ye karşı kapıları açık tutması konularında Kavam'a verdiği cesaretinden dolayı sert biçimde uyarmakta ve kendisinden açıklama talep etmekteydi. Morrey, Dış İşlerinin yetkisi olmadan bu tür görüşmelerde bulunmanın kendisi için bazı zorluklara neden olduğunu açıklamaktadır. Ona göre, eğer ben, başbakanı tasarladığı planından vazgeçirseydim, İran'a karşı yapılacak gelişmeler karşısında ona Birleşmiş Milletler ve ABD yönetimi tarafından korunacağına ilişkin bir güvencede bulunmam gerekecekti. Morrey, Sovyet askeri birliklerinin çıkarılmasının öneminden emin olduğunu, buna karşılık Sovyet-İran ilişkilerinin de korunmasının gerekli olduğunu göstermekteydi. Onun kanısınca, Güvenlik Konseyinin Sovyetler Birliği üzerindeki gürültülü bir zaferi iki şeyle sonuçlanabilir:

Bu, orduların çıkarılmasına katkı sağlamayacak veya Rusları aşağılayacak ve onları açıktan açığa İran'a saldırtacaktı.

Nitekim Kavam, İran'ın SSCB ile geniş bir sınırının olduğunu, askeri birliklerini İran'dan çekseler bile, Sovyetlerin Kuzey İran'da kargaşa çıkarmak için yeterince gerekçeye sahip olduklarını hatırlatmıştı. Belki de Abdu'l-Kasım Ebtihaç, İran her zaman Güvenlik Konseyine başvurarak kendisini büyük komşusundan korumasını rica edemez demekle başbakanın düşüncesini paylaşmak istemiştir. Kavam durumu böyle görüyor olabilir ve Rusya'ya İran petrollerinden imtiyaz verilmesi doğru yol olarak görülmektedir. Eğer, bu yol doğruysa, o zaman onun bu ince sorunu çözmek olanağı vardır. Sovyetler, İran'dan imtiyaz koparırlarsa, o zaman onlar yine bu

[700] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 372.

ülkeye girebilirler, ancak bu petrolle ilgili Sovyetlerin gerçek anlamda ve büsbütün yenildiği anlamına gelmez. Çünkü bizim bu ülkeden petrol işletme hakkı elde etmek niyetimiz net değildir. Yo, eğer, biz bu olanağı saklasak bile, bana göre, ekonomik açıdan petrolün taşınması bize kâr kazandırmayacaktır. Başbakan, Rusya'nın topraklarına girmenin oluşturduğu tehlikelerin farkındadır, bunun için de o elinden geldiğince bu tehlikeyi en az düzeye indirmeye çalışmakta ve yapacağı anlaşmayı mümkün olduğunca ihtiyatla hazırlamaktadır. Kavam'ın planı geleneksel Fars siyasetinin kopyasıdır: *adaletin yanında olup, adaleti kandırmak siyaseti.* Kavam, Fars etiğine uygun olarak yetişmiş bir insandır, hatta Morrey'e göre, onu ikna etmek için Washington'a sunduğum kanıtlar dahi işe yaramayabilir. Sonuçta Morrey, kendi görüşünü şöyle açıklamaktadır: uluslararası ortamın bu denli gerildiği bir sırada İran problemini bütün tarafları memnun edecek çözüm önerisine karşı çıkmaya tereddütle yaklaşmaktayım, çünkü sorunun çözümüyle BM ve ABD yönetimi daha önemli sorunlarla ilgilenebilir. Morrey savunması ardından şunları söylemektedir: *"Anlaşılacağı gibi, İran kendi devlet haklarını koruması için rüşvet vermek zorunda kalacaktır. Bu acınacak bir durum olsa da, ben bu çözümü yadırgamıyorum. Belki de İranlıların çoğu bunu doğru ve kabul edilir görmekteler. Ebtihac'ın aktardıklarına bakılırsa, Kavam kendi kararını uygulatabilirse bu Rus cazibesine kapılmış küçük toplulukları umutlandırabilir. Plan başarıyla uygulanırsa, bu Sovyet-İran dostluğu için zemin demek olacaktır. Öte yandan, biz İran'a her yönlü bir güvencede bulunamayız. Hatta, bana sorarsanız, bu plan ABD ve BM zaferi bile olacaktır. Çünkü, Amerika, BM'nin açıklaması doğrultusunda Rusya'nın isteklerinin önüne geçebilir. İranlılar, Sovyet birliklerinin çıkarılmasının bizim sayemizde mümkün olabileceğini düşünmekteler ve bunun için de bize teşekkür etmekteler"*[701].

İran'ın Güvenlik Konseyine başvurması, Kavam'la Sadçikov arasında yapılan görüşmenin tatsız geçmesi ve Sovyetlerin İran Azerbaycanı'na askeri yığınaklarını sürdürmesi başkent Tahran'da tedirginliği korkuya dönüştürmüştü. Sadece varlıklı ailelerin değil, Şah ve Başbakan'ın bile şehri terk edeceğine ilişkin söylentiler çığ gibi büyüyordu. Rusların Tahran'a saldıracağı yaygın bir kanıydı. Bu durum karşısında gerek Kavam, gerek Şah en ufak bir gelişmeyi

[701] *İbid*, s. 374-375.

dahi Amerika'yla tartışmaktaydılar. Morrey Dışişleri'ne raporunda şöyle diyordu: *"Büyük bir olasılıkla, onlar başkenti terk edip etmemek konusunda bizim görüşümüzü isteyeceklerdir. Şu anda İran yönetimi ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya bulunmaktadır. Eğer şah ve hükümet, Sovyet işgali olasılığını göz ardı edip başkentte kalacak olursa, Dışişleri'nin bu hükümeti Sovyet baskılarına karşı nasıl savunacağı üzerine düşünmelidir. Hükümetin başkenti terk etmesiyle ilgili görüşünüzü almak istiyorum. Dışişleri, büyükelçilikten onları kimsenin gözetlemesini istiyor mu? Bence, bizim Şah ve Başbakan'la ilişkimizi kesmemiz doğru değildir".*

23 Mart Tahran Büyükelçiliği'ne ulaşan Byrnes'in açıklamasında, Dışişleri'nin Şah ve Kavam'ın Tahran'ı terk edip etmemeleri konusunu Morrey'e bıraktığı belirtilmekteydi. Öte yandan, mevcut tehlikenin ortaya çıkması durumunda bile Şah ve Kavam'ın Tahran'da kalmasının uygun olacağı da vurgulanmaktaydı. Eğer, Şah İran'ın diğer bir şehrine gitmek isterse, biz bu durumda büyükelçi yardımcısının ona eşlik etmesini öneriyoruz. Herhalde bunu Morrey'in kararına bırakmanın daha uygun olabileceği görüşü ortaya konulmaktaydı[702].

23 Mart'ta Ahmet Kavam yaptığı basın toplantısında Güvenlik Konseyinin toplantıyı erteleme kararının o kadar da önemli olmadığını açıkladı. Hatta, Kavam'ın ertelemeye ilişkin karara Alâ'nın itiraz etmemesi gerektiği yönünde uyardığı da anlaşıldı. Daha fazlası, Kavam ertelemeye ilişkin Alâ'nın yaptığı itirazda yetkisinin olmadığını da itiraf eder gibiydi. Ona göre, Başkan Truman 'in açıklamasından sonra bu itiraza gerek kalmamaktaydı. Bu, Kavam'ın Sovyetlere yeşil ışık yaktığı anlamına geliyordu. O, Güvenlik Konseyine gitmeden de sorunun çözülebileceğini düşünmekteydi. 24 Mart sabahı Kavam'la görüşen ABD Büyükelçisi onun konferansta BM Güvenlik Konseyinin rolünü küçültmesinin şaşkınlık verici olduğunu belirtti. Başbakan bunun yanlış tercümeden kaynaklandığını söylemesi üzerine Morrey yeni bir basın toplantısı daha düzenlemesini ve yanlış anlaşmayı ortadan kaldırması konusunda diretti ve hatta kendi tercümanını onun yanına verdi. Kavam yaptığı ikinci basın toplantısında toplantıyla ilgili Alâ'ya yeni talimatlar verdiğini açıkladı. O, Sovyetlerle anlaşmaya varılmadığı sürece konunun Güvenlik Konseyinden geri çekilmeyeceğini resmi ağızdan onayladı. Büyükel-

[702] *İbid*, s. 376.

çi Morrey, Dışişleri'ne raporunda şöyle diyordu: "*Artık Kavam, imtiyaz verilmeden Sovyetler'in İran'dan çıkmayacağına inanmaktadır. O, bu konuda Sadçikov'la ne zaman bir araya geleceğini söylemese de fazla zamanının kalmadığını da çok iyi bilmektedir. Dün gece Şah'la yaptığım görüşmede onun Kavam'ı desteklediğini anladım*"[703].

24 Mart, yükselen tırmanışın inişe geçtiği gün idi. 21 Mart'tan beri gelişmeler baş döndürücü bir biçim almıştı. 24 Mart sabahı İ. Sadçikov Kavam'la buluştu ve ona Azerbaycan sorunuyla ilgili yazılı, petrol imtiyazı hakkında sözlü önerilerini sundu. Azerbaycan sorunuyla ilgili Sadçikov'un yaklaşımı, 25 Şubat'ta Molotov'un Kavam'a ilettiği yaklaşımla aşağı yukarı aynıydı. Kavam kendisi için tanıdık olan bu önerileri sükunetle karşıladı ve önerilerin İran Anayasası açısından öğrenilmesi gerektiğini söyledi[704]. İvan Sadçikov, Bağırov'a şunları yazıyordu: "*İranlıların son öneriyi kabul edeceklerini söylemek çok zor, ancak yine de bizim önerilerimizi anlaşmak için gerekçe olarak göz önünde bulunduracakları olasılığı bulunmaktadır*"[705]. Sorunun ikinci ayağı petrole gelince, Sadçikov anlaşma kapsamına alınacak toprakların haritasını Başbakan'a sundu.

24 Mart görüşmesi sırasında Kavam Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov'a 2 Mart sonrasında Sovyet ordularının İran'da kalmasının Güvenlik Konseyine rapor edilmesine ilişkin H. Alâ'ya yetki verdiğini aktardı. Ancak H. Alâ'nın açıklamaları Sovyet yetkililerinin İran'ın içişlerine karışmak biçiminde seslendiğinden Sovyet tarafı sorunun bu şekilde dile getirilmesinden rahatsızdı[706].

Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılması ve Azerbaycan sorunu 20 Mart'tan sonra Washington ve New-York çevrelerinde dramatik bir hal aldı. Başkonsolos R. Rossow çok sonraları şöyle yazacaktı, bizzat Dışişleri Bakanı Byrnes başta olmakla birlikte Amerikan yönetimi İran'ın haklarını İran'ın kendisinden bile iyi korumaya çabalamaktaydılar.

Manchester *Guardian* gazetesi muhabiri Phillip Price, 21 Mart tarihinde İran sorunuyla ilgili Britanya parlamentosunda ilginç bir

---

[703] *İbid*, s. 377-378.
[704] AVP RF, f. 094, l. 37s, dizeç 362a, d. 1, vr. 78-79.
[705] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 90-92.
[706] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 6.

memorandum sunmuştu. Memorandumda şöyle deniliyordu, gerek Brintanya, gerek ABD, Kuzey İran'da petrol imtiyaz hakkı istemeyeceklerine ilişkin bir güvencede bulunmalı, buna karşılık Sovyetler de Güney İran'da petrol işletmeciliğinden hak talep etmeyecekleri güvencesini vermelidirler. Ardından P. Price, Azerbaycan'da artık mevcut olan özerklik yapısının tanınmasını ve Britanya'nın kendi nüfusunu kullanarak bu oluşumu temin etmesini önermekteydi. Öte yandan o, Rusya'nın İran'ın içişlerine karışmamak ve onun ülke çapındaki devlet haklarını tanımak, İran'ın Azerbaycan üzerinde devlet haklarının olduğunu onaylamak güvencesinde bulunmasını ileri sürmekteydi[707].

24 Mart günü Sovyetler Birliği'nin İran'dan aniden ordularını çekmesine ilişkin verdiği kararın gerekçesi bilim adamları ve bazı politikacılarca hâlâ sır olarak kalmaktadır. Bazıları bunu Başkan Truman'ın Stalin'e gönderdiği sanılan 21 ve 23 Mart tarihli ültimatomlara dayandırsa da sözü edilen ültimatom metninin bulunmaması çok ilginçtir. Bazıları ise böyle bir ültimatomun olmadığı, nasıl olduysa bir mite dönüştürüldüğü kanısındalar. 50-60'lı yıllarda Truman ve onun çevresi de Azerbaycan'daki Mart olayları konusunda karmaşık sözler sarf etmişler. Konunun değerlendirilmesi açısından İran diplomasi tarihi uzmanlarından Nasurullah Fatemî'nin 1954 yılında yayınladığı *"Petrol Diplomasisi"* adlı yapıtının *"İran Sorunu Güvenlik Konseyi Gündeminde: Truman 'den Stalin'e Ültimatom"* başlıklı bölümü ilgi çekicidir. N. Fatemî'ye göre, *"Truman 'in 21 Mart'ta Stalin'e gönderdiği ültimatom 1 haftadan altı haftaya kadar Sovyet birlikleri geri çekilmediği taktirde ABD İran'a geri dönecektir"* içeriğini taşıyordu[708]. Ancak Fatemî aktardığı bilginin kaynağını açıklamamaktadır. Sonraki sayfalarda Truman'ın açıklamaları üzerinde duran Fatemî, Truman'ın açık bir diller eğer Ruslar İran'dan çıkmakta gönüllü olmazlarsa onları çıkartmak için Amerika ordularının bölgeye gireceğini söylemektedir.

N. Fatemî'nin bu açıklamaları 1968 yılında yayınlanan Michal Sheehan'ın *"İran: ABD Çıkarlarının ve Politikasının Gücü 1941-1954"* adlı kitabında bir kez daha dile getirildi. M. Sheehan da *"Amerikan başkanının 21 Mart 1946 ültimatomunun varlığından"* söz ederek Sovyetlerin Azerbaycan'ı tahliyesi kararının ardında

[707] AVP RF, f. 012, l. 7, dizeç 107, d. 254, vr. 1-2.
[708] N. S. Fatemi. L.cit., s. 305.

"gerçek bir gerekçenin" yer aldığını söylüyordu[709]. İran diplomasi tarihçisi George Lenczowski de 1972 yılında tüm bir makaleyi bu konuya ayırmıştı. Yazar, her ne kadar "ültimatom" terimini kullanmasa da askeri tahliye kararını ABD'nin silah tehdidinde bulunmasına bağlamaktadır[710]. 70'li yıllarda ABD'nin gözde tarihçilerinden Artur M. Shlezinger ültimatom konusunu ulusal araştırmaları kapsamına aldı. Ona göre, Truman'ın baskısı Sovyetleri politika değiştirmeye zorlamış, nitekim Mayıs'a kadar tahliye işlemi tamamlanmıştır[711].

Böyle bir ültimatomun varlığına Harry Truman 24 Nisan 1952 yılında yaptığı bir basın toplantısında daha Stalin hayattayken değinmişti. Ancak Truman'ın basın toplantısının ardından, onun basın danışmanı Truman'ın "ültimatom" teriminin teknik bir yanlış olduğu açıklamasında bulundu[712]. Nitekim Truman'in açıklamalarına Sovyetlerin yanıtı çok sert olmuştu. TASS haber ajansı 29 Nisan haberinde Truman'in "ültimatom" sözcüğünün bir keşif olduğunu söyleyerek, bunun Birleşik Devletlerin savaş krizine hizmet ettiğine bağlamaktaydı. Harry Truman bu konuya bir de dört yıl sonra kendi hatıralarını yazarken döndü. 6 Mart 1946 notasını değerlendiren Truman şöyle diyordu: *"Ben Byrnese'e Genel Sekreter Stalin'e mektup göndermesini söyledim. 24 Mart'ta Moskova, Rus ordularının İran'dan tahliyesini ilan etti"*[713]. New-York *Times* gazetesinin 1957 sayılarında yayınlanan bir makalesinde Truman şöyle yazıyordu: *"Ben bizzat, Stalin'in benim kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanına hazırlık emri verdiğimden haberinin olduğunu biliyordum. İşte o zaman Stalin yapması gerekeni yaptı. Ve ordularını İran'dan çıkardı"*[714]. Konuyla ilgili son açıklamasında ise Truman şunları aktarmaktadır: *"Belirtilmiş zamanda Stalin İran'dan çıkmayınca ben ona İran körfezine geleceğimi söyledim"*[715].

---

[709] Michal K. Sheehan, *İran: The Impact of United States Intersts and Politices. 1941-1954*, Brooklyn 1968, s. 32.

[710] G. Lenczowski, *"United States Support for Irans Independece and Integrity, 1945-1959"*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, May 1972, s. 45-55; The National Security Archive of the George Washington University. N.D. 770076. 25 June 1947, s. 1.

[711] J. Blum - E. Margan - W. Ross - A. Schlesinger - K. Stampp - C. van Woodward, *The National Experience*, New-York 1973, s. 711.

[712] James A. Thorpe. L.cit., s. 189.

[713] Harry S. Truman, *Memories of Harry S. Truman*, Vol. II, s. 95.

[714] *New-York Times*, 25 August 1957.

[715] Harry S. Truman, *Truman Speaks*, New-York 1960, s. 71.

Bir çok araştırmaya konu olan ültimatomla ilgili Moskova Büyükelçisi A. Harriman, ondan önce geçici danışmanlık görevini sürdüren G. Kennan, hatta Dışişleri Yakındoğu Bölümü Şefi G. Allen ve Dışişleri Bakanı J. Byrnes'in hiçbir şey hatırlamıyor olması ilginç bir durumdur. Oysa, Truman 'in hatıralarında J. Byrnes'e hitaben "*Stalin'e şu mesajı gönderin, eğer çıkmaz ise biz kendimiz gelmek zorunda kalırız*" sözlerini sarf ettiğinde Amiral William D. Leeh'in tanıklığından söz eder. Eğer bu gerçek olsaydı, amiralin bugün için elimizde bulunan Beyaz Saray yıllarını yansıtan günlüğünde buna değinilmiş olması gerekirdi, ki değinilmemiş. Oysa, günlükte İran krizine ilişkin bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre, mesaj 2 Mart'tan üç hafta sonra yapılmıştır. Philipp Rosenberg'e göre, bu tarih yaklaşık olarak 23 Mart'a denk gelmektedir[716]. Herbert Druks ise Truman'la yaptığı röportaja dayanarak bu tarihi 21 Mart olarak göstermektedir[717].

Ültimatom konusunda Truman 'in açıklamalarının doğruluğunu tartışan James Thorpe, söz konusu olayın 6-24 Mart arasında gerçekleştiği ve Truman 'in ültimatom etkisi gücünde olan bu mesaja nota demediği kanısına varmıştır[718]. Yani, yazara göre, bu ültimatom olmamıştır. Sovyetlere gönderilen bu türden bir uyarıyı ültimatom olarak görmek doğru olmayacaktır. Thorpe'ye göre, ültimatom dedikodusu, mit oluşturmaya bayılan Amerikan tarih yazıcılığının bir uydurmasıdır.

Konuyla ilgili 1987 yılında kapsamlı bir makaleyle gündeme gelen Kuross Samii, büyük bir olasılıkla – diyor, 6 Mart notasından sonra Stalin'in kararlarını değiştirecek etkide tehdit içeren bir Mart mektubu gönderilmiş olmalıdır.

Sonralar George Allen, Mart 1946 yılında Yakındoğu Bölümü şefi olarak böyle bir mektubu hatırladığını ve Byrnes ile Alen Dallas arasında dolaşmış olabileceğini itiraf etmişti[719].

ABD bilim ve politika çevrelerinde uzun süre gündemi işgal eden bu tartışmalı olayı değerlendirirken, Kuross Samii'nin "*Ortadoğu* Araştırmaları" dergisinde 1987 yılında yayınlanan "*İran Olayında*

---

[716] Philipp Rosenberg, "*The Cheshire Ultimatum: Trumans Message to Stalin in the 1946 Azerbaijan Crisis*", The Journal of Politics, Vol. 41, 1979, s. 936.
[717] Herbert Druks, *Harry S. Truman and Russians*, New-York 1966, s. 125.
[718] James A. Thorpe. L.cit., s. 190.
[719] Kuross A. Sami. L.cit., s. 100.

Truman Stalin'e Karşı: Üç Farklı Mektubun İçeriği" başlıklı makalesini görüşlerin kaynaklarına dayandırılması, kaynakların zenginliği, gelişmelerin çok yönlü araştırılması ve bilimsel olarak sunumu açısından kayda değer buluyoruz. Bu tartışmalar kapsamında Truman 'in Moskova'ya yola çıkacak olan yeni büyükelçi General Walter Bedell Smith'le yaptığı 23 Mart görüşmesine dikkat çekilmektedir. Görüşmede, Azerbaycan sorununun gündemde yer aldığı kuşkusuzdur. Görüşmede başkan Smith'e şunları söylemiştir: *"Stalin'e aktarın, ben her zaman ona, kendi sözünü tutan birisi olması için destek olmuşum. Orduların 2 Mart'ta geri çekilmemesi bu düşüncemi boşa çıkardı"*[720]. Ancak, söz konusu mektup olunca, Smith'in Truman 'in mektubunu Stalin'e sunmasına daha 10 gün vardı, çünkü 23 Mart'ta yola çıkmış, ancak 4 Nisan günü Moskova'ya ulaşabilmişti.

Sovyet ordularının 1979 yılında Afganistan'ı işgaliyle 1946 Azerbaycan sorunu kapsamında Truman 'in tehdit mesajı yeniden gündeme geldi. Ocak 1980 sayısında *Time* Dergisi senatör Henry Jackson'ın açıklamalarını *"Geçmiş Güzel Günler"* başlığı altında yayınladı. Onun çıkarsamasına göre, 1946 yılında Azerbaycan kriziyle ilgili başkan Truman SSCB'nin ABD'deki daimi temsilcisi Andrey Gromıko'yu Beyaz Saraya davet etti ve ona, Kızıl Ordunun 48 saat içinde İran'ı terk etmediği taktirde ABD'nin SSCB'ye karşı nükleer silah kullanacağı konusunda uyardı[721]. Anlaşılan, Afganistan krizinde 1946 deneyimine başvurulması bir kurtuluş reçetesi olarak düşünülmüştü. Amerikan tarihçilerinden Barry Blechman ve Douglas Hart'ın 1980 sonu yayınladıkları *"Afganistan ve 1946 İran Örneği"* makalesiyle *Time* dergisinin ortaya attığı atom tehdidini yalanladı. Onlara göre, ültimatom konusu karmaşık bir konudur. Hiç kimse Truman 'in Stalin'e ültimatom gönderdiğine tanıklık etmemektedir. Birins de kendi hatıralarında bu konuda susmaktadır. Tarihçi yazarlar ve araştırmacılar da kesin bir şey söylemiyorlar. Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları arşivlerinde de hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Buradan yola çıkarak 1946 yılında hiçbir ültimatomun verilmediğini söyleyebiliriz. Sovyetler her ne kadar ABD'nin ricasını kabul etseler de, ABD'nin bir tehdidi söz konusu olmamıştır.

---

[720] Presidential Appointment Calendar, March 23, 1946, HST,L; Walter Bedell Smith, *Moscow Mission*, London 1950, s. 15, 35, 38.

[721] Time Magazine, 28 January 1980, s. 13.

Öte yandan bu rica 48 saat içinde değil bütün bir Mayıs ayı süresince karşılanmıştır[722]. Anlaşılan, Barry Blechman ve Douglas Hart olayları çok fazla hafifsemişlerdir. Aynı tavır James Sorp'un makalesinde de görülmektedir. Onlar, konuyu basite indirgemekle, soruna anlaşılır bir yanıt aramaya çalışmışlardır. Oysa, bu tavır fazla ukalacadır. SSCB'yi her şeyin yolunda gittiği bir sırada İran'dan çıkmak zorunda bırakan şey neydi?

Uzun yıllar tartışıla duran Azerbaycan sorunu kapsamında konuya ne gibi yeni açıklamalar ve bilgiler kazandırabiliriz? Mart başlarından itibaren yapılan askeri yığınaklarla İran Azerbaycan'ında konumunu sağlama almış ve Tahran'ın 40 km yakınında dayanmış Sovyet Ordusunun geri çekilmesinin gerekçesi ne olabilirdi? Üstelik Şah ve yönetimin başkenti terk edeceği dedikodularının diplomatik kanallara dahi sızdığı bir ortamda. Daha önemlisi 24 Mart görüşmesinde Sadçikov'un Kavam'a sunduğu Azerbaycan sorunu ve petrol anlaşması hakkında hiçbir yanıt da alınmamıştı. Gerçekten de, birliklerin tahliye edilmesine ilişkin beklenilmez kararıyla Stalin ABD ve Büyük Britanya siyasi yetkililerine sürpriz yapmak ve Güvenlik Konseyinin yapılacak olan 26 Mart toplantısını gözden düşürmek olasılığı düşünülebilir. Ancak, Stalin'in sürprizlere dayalı siyaset yapmadığı her kesimce bilinen bir gerçekti. Sorunun en içli dışlı adamlarından Başkonsolos Rossow "*1946 Azerbaycan Savaşı*" başlıklı makalesinde şu soruyu sormakta haklıydı: "*Neden, Ruslar aniden amaçlarına tam ulaştıkları bir sırada Azerbaycan'daki görevlerini yarıda bırakıp, gittiler? Sovyet Polit Büro protokolleri açıklanmadığı sürece hiç kimse bu soruyu yanıtlayamaz*".

Her ne kadar, Polit Büro protokolleri günümüzde de açıklanmasa da, bazı yeni belgeler bu soruya açıklık kazandırabilir. Bu belgelerden en önemlisi, 24 Mart saat 13.40 tarihli üzerinde İ. Stalin ve Kızıl Ordu Merkezi Karargah Komutanı A. Antonov imzası bulunan "*son derece gizli*" mühürlü No: 2167/68 şifreli aslı Bakü Ordu Bölge komutanı İ. Maslennikov'a ve 4. Birlikler komutanı Luçinski'ye (sureti M. C. Bağırov'a) gönderilen bir numaralı emirdir:

1. İran'da bulunan 4. Orduya bağlı bütün askeri birliklerin, üs ve depoların boşaltılıp Bakü Ordu Bölge Komutanlığına ait daimi üslerinde konuşlandırılmasına dair;

---

[722] Barry M. Blechmen and Douglas M. Hart, "*Afganistan and the 1946 Iran Analogy*", Survival, Vol. XXVII, Nov/Dec. 1980, s. 248-253.

2. Birliklerin tahliyesi, 24 Mart tarihinden başlanmak koşuluyla 30 Nisan ile 10 Mayıs arasında tamamlansın.

Kerec Gamizonunun çıkarılmasına 24 Mart saat 20.00'den geç olmayarak başlansın.

68 GSD deniz yoluyla gönderilmek koşuluyla Sarı, Benderşah illerinde toplansın. Askeri araçlar bölümü Reşt'ten hareket etmek şartıyla yola çıkanlsın.

Ordular ilk aşamada Kazvin, Reşt, Zencan, Gorgan ve Sari illerini boşaltsınlar. Kazvin üssü en geç 5 Nisan'da terk edilsin.

Birinci modernize tugayı (Russiyanov) üs yerini en son terk edecektir.

3. Orduların tahliyesi devamlı, sessiz, gürültü yapılmadan, özellikle de acele edilmeden gerçekleştirilecektir.

Komutanlar ve üst düzey subaylar çıkmadan önce yerel insanlarla veda görüşmeleri düzenlesinler.

Ellerindeki gıdanın önemli bir kısmını yerel halk arasında dağıtsınlar.

4. Ordunun tahliyesine ilişkin plan ve raporlar 25 Mart'a kadar Merkezi Karargah'a teslim edilsin.

Tahliye işlemiyle ilgili her gün düzenli olarak saat 24.00 rapor verilsin

Deniz yoluyla taşıma işlemi hakkında raporlar 26 Mart'ta Merkezi Karargah'a aktarılsın[723].

TASS haber ajansı 26 Mart'ta Sovyet birliklerinin çıkarıldığını duyurdu. Haberde şöyle deniliyordu: *"Sovyet birliklerinin İran'ın Meşhet, Şahrud ve Semnan illerinden tahliyesine 2 Mart 1946'da başlanılıp, artık tamamlanmıştır. İran hükümeti ile varılan anlaşma gereği diğer birliklerin çıkarılmasına 24 Mart itibariyle başlanmıştır. İran'daki Sovyet askeri yetkilileri beklenmedik bir gelişme yaşanmadığı taktirde Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye işleminin beş veya altı hafta içinde tamamlanacağını belirtmişlerdi".*

Sovyet ajansının geçtiği haberde sözü edilen anlaşmayla ilgili İran'ın hiçbir bilgisi bulunmuyordu. Dünya kamuoyu açısından tam bir sürpriz olarak değerlendirilen bu karar üzerinde Washington'dan yapılan sözlü veya yazılı bir baskı olasılığı bir soru işareti olarak bel-

[723] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 39.

leklerde yerini korumaktadır. A. Gromıko'nun ABD'den ne türden bir gizli haberler gönderdiği hâlâ sır olarak kalmaktadır. Ünlü politikacı ve diplomat Dışişleri eski bakanlarından Henry Kissinger 1994 yılında yayınladığı *"Diplomasi"* adlı kapsamlı kitabında sarf ettiği şu ifadelerle hemfikir olmak mümkündür: *"1946 İlkbaharında "restleşme" siyasetini başarıyla uygulayan Truman, Sovyet birliklerinin İran Azerbaycanı'ndan tahliyesini istemekteydi. ...Stalin bu kabadayılığın gerçek olup olmadığını dahi bilmek niyetinde değildi. Amerika ile karşılaşma olasılığının belirdiği anlarda Stalin hep geri adım atmıştı. Truman 1946'da Sovyet birliklerinin İran Azerbaycanı'ndan çıkarılmasını istediğinde de aynısını yapmış, 1948-1949 Berlin kuşatması tam bir krize dönüşmeden önce de aynı sonla bitmişti".* Yaşanan olayların yakın takipçilerinden olan Azerbaycanlı yazar İ. Novruzov'un görüşleri de bu açıklamaya uymaktadır[724].

Sovyet birliklerinin Azerbaycan'dan çıkarılmasına ilişkin son anda atılan adım BM Güvenlik Konseyinin İran oturumunda beklenen etkiyi yaratmadı. Çinli temsilci Chi-Quo-Tai başkanlığında toplanan konsey 25 Mart'ta ilk oturumunu gerçekleştirdi. Oturumda Dışişleri Bakanı Byrnes, Başkan Truman'ın mektubunu okudu. Mektupta, Birleşmiş Milletlerin daimi karargahı olarak Birleşik Devleti seçmiş olmanın memnuniyeti dile getirilmekteydi. Yazının sonunda "birlikte savaştığımız gibi, birlikte çalışmalıyız" tarzında bir iyi niyet göstergesinde bulunulmaktaydı. Konsey toplantılarının başlaması sırasında SSCB Komiserler Sovyeti, üst düzey yetkilisi ve büyükelçisi A. Gromıko'nun BM daimi temsilciliğini onayladı. Konsey açılış gününün bir diğer ana haberi *United Press* haber ajansı başkanı H. Beyle'nin Sovyet Genel Sekreteri Stalin'den aldığı musahabeydi. Musahabenin bir yerinde şöyle denilmekteydi: *"Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılması konusuna gelince, anlaşılacağı gibi bu sorun İran ve Sovyet yönetimleri arasında varılan anlaşmayla olumlu sonuçlanmıştı".* Öte yandan Güvenlik Konseyi toplantısını etkilemek amacıyla TASS haber ajansı boy boy Kavamü's-Saltana'nın konsey toplantısına gerek kalmadan İran ile Rusya arasındaki sorun aşılabilir anlamındaki açıklamalarına yer vermekteydi. Verilen haberde, toplantının 25 Mart veya 14 gün geç başlamasının sorun olmayacağı hatırlatılmaktaydı. Eğer, Sovyet birliklerinin tahliyesi ve diğer sorunların çözümü gerçekleşmezse bu durumda konseye gidilecek-

[724] Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon Schuster, New-York 1994, s. 446, 495.

ti. Kavam, BM Genel Sekreteri Truqwe Lee'ye İran Büyükelçisi H. Alâ'nın gönderdiği mektubun kendi yetkileri sınırında gerçekleştiğini aktarmış ve H. Alâ'yı bu tutumundan dolayı uyarmıştı. Kavam, Sovyet birliklerinin çıkarılmasının hayati önem taşıdığını söylemişti. Diğer sorunların çözümünde bu konu ilk plandaydı. Azerbaycan sorunu ikincil düzeydedir. Orduların İran'dan tahliyesine ilişkin bir anlaşmaya varıldığı zaman bu sorun da çözülecektir. Öte yandan Kavamü's-Saltana, 2 Mart sonrasında Sovyetlerin İran'a askeri yığınaklar yaptığına ilişkin haberleri ise yalanladı[725]. Şu bir gerçek ki Kavam, basın toplantısında sarf ettiği sözlerin gerçeği tam olarak yansıtmadığını kendisi de gayet iyi biliyordu.

24 Mart akşam saat 7'de İ. Sadçikov birliklerinin İran'dan çıkarılmasına ilişkin Sovyet yönetiminin kararını Kavam'a aktardı. Büyükelçinin Başbakan'a sunduğu ikinci belge petrol anlaşması, üçüncü belge ise Azerbaycan sorununu içeriyordu. Sovyetlerin önerisinde Azerbaycan Başbakanı'nın genel vali, bakanların yönetim kurulu, Ulusal Meclise ise Eyalet Encümeni statüsünün verilmesi istenmekteydi.

Akşam saat 10'da Sadçikov Kavam'la bir telefon görüşmesi gerçekleştirerek Moskova'dan yeni aldığı telgrafta Seyit Ziyaeddin'in göz altına alınmasına ilişkin bilgi istendiğini belirtti. Öte yandan, o, İran'ın isteği doğrultusunda Sovyet askeri birliklerinin Kerec ve Kazvin'i terk ettiğini söyledi.

Büyükelçi Murrey, Byrnes'e raporunda, Kavam'ın Azerbaycan sorunuyla ilişkin Sovyet önerisini kabul etmemek ve Azerbaycan "yönetimi" ile direkt temasa geçmek niyetinde olduğu belirtilmektedir. Büyükelçinin aktardığına göre, Kavam Büyükelçi Alâ'ya Güvenlik Konseyi toplantısıyla ilgili verdiği talimatını değiştirmemiştir. Murrey şöyle diyordu: bence, Kavam bu yönde her hangi bir girişimde bulunmadan önce Sovyetlerin verdikleri sözü tutup tutmayacağını görmek için bir süre beklemek niyetindedir[726].

Güvenlik Konseyinin 26 Mart oturumu İran sorununun gündeme alınıp alınmaması tartışmalarıyla geçti. Oturumda ilk söz alan Sovyet temsilcisi A. Gromıko konunun gündem dışı tutulmasını söyledi: "*Ben, konuşmama bir açıklamayla başlamak istiyorum. Sovyet-İran arasındaki müzakereler orduların tahliye edilmesine ilişkin bir an-*

[725] *Kommunist*, 26 Mart 1946.
[726] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 380.

laşmayla sonuçlandı. Bilindiği gibi, Sovyet birliklerinin çıkarılmasına 2 Mart'tan itibaren başlanmıştır. İran'ın diğer bölgelerinde yerleşen orduların tahliyesine ise yapılan anlaşmaya uygun olarak 24 Mart itibariyle başlanmıştır. Yani iki gün önce de belirtildiği gibi ve her hangi bir sorun ortaya çıkmadığı taktirde birliklerin tahliye işlemi beş veya altı hafta içinde tamamlanacaktır. Güvenlik Konseyinin 30 Ocak Londra toplantısında da alınmış karar gereği Sovyet-İran arasındaki karşılıklı sorunlar iki taraf arasında yapılacak müzakerelerle çözülmeliydi. Nitekim, bu karara uygun olarak iki ülke arasında görüşmeler yapıldı. Ve yapılan görüşmeler benim de belirttiğim gibi olumlu sonuçlandı. Bundan dolayı bu konunun Güvenlik Konseyi gündemine alınması şimdiki durumla ve konseyin 30 Ocak kararıyla bağdaşmamaktadır. Bu gerekçeleri göz önüne alarak ben, İran Büyükelçisinin 18 Mart tarihli dilekçesinde belirtilen konunun konsey gündemine alınmamasını öneririm". Ancak ABD temsilcisi Byrnes, Gromıko'nun önerisine itirazda bulunarak, Sovyet yetkilisinin gündemde değişikliğe gidilmesi teklifini desteklemediğini, buna gerekçe olarak da İran yönetiminin kendi temsilcisi aracılığıyla dünya barışını tehlikeye sokacak İran-Sovyet arasındaki sorunu Güvenlik Konseyine sunmasını gösterdi. Verilen dilekçede haber ajansları, yetkililer ve askeri birlikler aracılığıyla İran'ın içişlerine karışıldığı belirtilmektedir. Oysa, Sovyet temsilcisi bugün bir anlaşmadan söz etti. Eğer bu bilgi doğruysa, Sovyet yönetimi İran yönetimiyle yaptıkları anlaşmayı konseye sunmalıdır. Ancak, ondan sonra sorunun gündemden çıkarılması talep edilebilir[727]. Büyük Britanya temsilcisi Calogan da J. Byrnes'i destekledi. 26 Mart oturumunda tartışma dozunun bir hayli yükselmesini bazı temsilciler, SSCB'nin Güvenlik Konseyinden ve hatta BM'den ayrılacağı yönünde yorumladılar. Hatta, toplantıya verilen arada BM Genel Sekreteri Truqwe Lee, bu yönde konsey üyelerine bir uyarıda bulunmuştu. Öte yandan oturuma verilen arada Gromıko Ed. Stettinius 'a, Güvenlik Konseyinin açılış toplantısına memnuniyetle katılabileceğini, Amerikalıların İran sorununu 10 Nisan'dan erken konsey gündemine aldıkları taktirde konseyi terk etmenin dışında yapacak bir şeyinin kalmadığını söylemişti. Gromıko, ABD'nin tavrının değişip değişmediğini sorduğunda, Stettinius bu tavrın İran sorununu bir an önce çözmekten ibaret olduğu yanıtını vermişti. Hatta, sorunun tartışması sırasında verilecek

[727] Department of State Bulletin, 7 April 1946, s. 568-570.

küçük bir arada Gromıko'ya yardım edebileceğini dahi söylediyse de, Gromıko'nun yanıtı net olmuştu: *"bana hiçbir yardım gerekmez"*. Uzun tartışmaların ardından SSCB, ABD ve Fransa'nın katılımıyla bir komisyon oluşturulduysa da, hiçbir uzlaşmaya varılamadı.

27 Mart oturumunda yapılan tartışmalar ortamın iyiden iyiye gerilmesine neden oldu. Bunun üzerine Mısır temsilcisi, İran temsilcisinin toplantıya çağrılması, onun sorunun ertelenmesine ilişkin görüşünün öğrenilmesi ve bundan sonra konseyin kararını vermesi yönünde bir öneride bulundu. Yapılan öneri, İran'a ek askeri yığınaklarda bulunan Sovyetlere tepkili ABD ve Büyük Britanya temsilcilerince beğenildi. Bunun üzerine A. Gromıko Güvenlik Konseyinin 27 Mart oturumunda konunun gündem dışı tutulmasıyla ilgili uzun bir konuşma gerçekleştirdi. Kızgınlığı her halinden belliydi. Şöyle diyordu: *"Stalin'in söylediklerini bir kez daha tekrarlamak isterim, 2 Mart'tan beri İran'a ek askeri birlikler gönderilmemiştir"*. Tebriz'deki Amerikan Başkonsolosu ise şunları yazıyordu: Gromıko'nun bu sözleri konsolosluk binasında yankılanırken, 18 zırhlı araç getirdikleri yeni malzemelerini tankların bulunduğu alana boşaltmaktaydılar.

Gromıko'nun 27 Mart Güvenlik Konseyi toplantısını trajik bir biçimde terk etmesi Azerbaycan sorunu kapsamında gerçekleşmiş ve Byrnes Sovyetlerin İran politikasını emperyalizme mahkum etmişti[728]. Gromıko, oturumu terk etmeden önce Sovyetler Birliğinin Birleşmiş Milletlerin çalışmasında neden yer almayacağının gerekçelerini açıkladı. Gromıko ve beraberindeki üç yetkili oturumu terk ettikten sonra Büyükelçi H. Alâ toplantıya davet edildi. O, Sovyetlerle İran arasında yapılmış gizli veya açık anlaşmayla ilgili hiçbir bilgisinin bulunmadığını, Moskova görüşmeleri de dahil olmakla Rusların önerileri yüzünden hiçbir sonuca varılamadığını söyledi. Alâ sorunun hemen tartışmaya açılmasına hazır olduğunu aktardı. Öte yandan o, ertelemeyle ilgili kendi hükümetinden resmi bir açıklama almadığını, Sovyet askerlerinin ve Sovyet istihbaratının İran'ın devlet bağımsızlığını tehlikeye sokan önerilerde bulunduğunu ve sorunun ertelenmesinin dünya barışı için sakınca doğurduğunu söyledi.

Kavam, sorunun ertelenmesine istekli görülen açıklamalarda bulunsa da, Büyükelçi Alâ'yı "yetkisi dışında" yorumlarda bulun-

[728] R. Rossow, *The Battle of teh Azerbaijan 1946*, s. 23; Martin McCauley, *The orgins of the Cold War. 1941-1949*, London – New-York 1995, s. 68.

makla suçlasa da el altından Sovyetlerle yapılan görüşmelere ilişkin Amerikalı yetkililere gizliden bilgiler sızdırmaktaydı. Dışişleri Bakanını temsil eden Dean Acheson, Tahran Büyükelçisi Murrey aracılığıyla gönderdiği bilgiler için teşekkür edilmesini ve bu bilgilerin gizli tutulmasına ilişkin uyarıların dikkate alındığını söylemekteydi[729]. Kavam, gizli bilgilerin Sovyetlerin eline geçeceğinden çok korkmaktaydı. Bu yüzden o, ısrarla ABD yetkililerinden ve Büyükelçi Alâ'dan açıklamalarında onun sözlerini temel almamalarını rica etmekteydi. O, bunun Sovyetlerin açık tepkisini çekeceğinden tedirgindi.

Dan Achson, Moskova'daki Kennan'a, Kavam'la bizim aramızda karşılıklı güvene dayalı gizli ilişkiler bulunmaktadır diyecek kadar öteye gitmektedir. Biz – diyor – Güvenlik Konseyinin İran sorunuyla ilgili yapıcı sonuçlara varmasının önünü açmaya ve İran'ın bir baskı altında karar kabul etmesine engel olmaya çalışacağız. Böylece, Rus ordusunun etkisiyle İran yönetiminin eşit olmayan bir anlaşmaya doğru çekilmesini önlemiş oluyoruz. Biz, Sovyet askeri birliklerinin İran'dan koşulsuz çıkmasından yanayız.

Gelişmeleri büyük bir dikkatle izleyen Murrey 29 Mart günü Kavam'la bir görüşmede bulundu. Görüşmeler sırasında Kavam gelişmelerle ilgili özet bilgi sundu ve Sovyet Büyükelçisi'nin bir gün önce kendisine sunduğu Sovyet birliklerinin çıkarılması, petrol anlaşması ve Azerbaycan sorunuyla ilgili üç belgeden söz etti. Öneriler kabinenin 27 Mart oturumunda tartışılmış ve Kavam bakanlarını Sovyet önerileri konusunda bir karara varmaya zorlamıştır. Kabine üyeleri Azerbaycan sorununun Sovyet birliklerinin çıkmasıyla değerlendirilmesine karşı çıkmışlardır. Genel kanı, bu soruna Sovyet birliklerinin çıkmasından sonra eğilebileceği yönündeydi. Buna karşılık toplantıda Azerbaycan sorunuyla ilgili öneriler hazırlamak için Adliye Bakanı A. Sepenbudî, Ulaştırma Bakanı M. Firuz, Maliye Bakanı M. Bayat'tan oluşan bir komisyon oluşturulmasına karar verildi. Komisyon başkanlığına Ticaret ve Sanayi Bakanı Sipehrî atandı. Komisyon tarafından hazırlanan ve Kavam tarafından Sovyet Büyükelçiliğine sunulan Azerbaycan sorunuyla ilgili öneride şöyle deniliyordu:

1. Tarım üretimi, ticaret ve sanayi, ulaşım, eğitim, sağlık ve güvenlik birimleri sorumluları, aynı zamanda savcılık ve mahke-

[729] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 390.

me, mali işler sorumlusu mevcut kararnameye göre, merkezi yönetimin yetkileri doğrultusunda eyalet ve bölge encümenleri tarafından atanmaktadır.

2. Eyalet genel valisini atama yetkisi eyalet encümeninin önerisi doğrultusunda merkezi yönetime aittir. Askeri birlikler ve jandarma yönetimi hükümetçe belirlenmektedir.
3. Azerbaycan'ın resmi dili, İran'ın genelinde olduğu gizi Farsça'dır. Okullarda ve mahkemelerde Farsça ile birlikte Türkçe'nin kullanılmasına da müsaade edilebilir.
4. Vergi ve bütçe planlamalarında hükümet, Azerbaycan şehirlerinin onarılması, toplumun eğitim ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi gibi sorunları göz önünde bulunduracaktır.
5. Azerbaycan'daki demokratik örgüt ve sendikaların serbest faaliyet göstermesine olanak tanınacaktır.
6. Parlamentodaki Azerbaycan milletvekillerinin sayısı nüfus oranına göre düzenlenecektir.

Petrol sorunuyla ilgili komisyon, İran-Sovyet Petrol Şirket hisselerinin ve Kuzey İran'ın petrol bulunan illerinde elde edilecek gelirin %50 oranında paylaşılmasını önermekteydi. Şirket belirlenmiş petrol alanıyla ilgili Rızayye'nin de içinde yer aldığı Batı Azerbaycan'ın bir kısmı dışarıda tutulmak koşuluyla Sovyetlerin 24 Mart'ta verdiği harita ölçü alınıyordu. İran'ın kapitali petrol toprakları, Sovyetlerinki ise araç, gereç, teknik yatırım, uzman ve çalışanların emek hakkı olarak gösterilmekteydi. Şirketin ömrü 50 yıl olarak düşünülmekteydi. Şirketin kontrolündeki alanın güvenliği tartışmasız İran güvenlik birimlerince üstlenilmekteydi. Sağlanılacak anlaşma parlamentonun resmen açılışından üç ay sonra oylamaya sunulacaktı[730].

Kavam'ın çevresinde yer alan Sovyet istihbarat uzmanları, Batı İran bölgesinin dışarıda tutulmasının nedenini sorduklarında onun yanıtı, İran'ın batı sınırında çıkarları bulunan İngilizlerin tepkisini çekmek istemediği yönünde olmuştur. Ona göre, Sovyet etkisinin Musul petrol yataklarına uzanması sorun oluşturacaktı. Devlet Güvenlik Komiseri S. Yemelyanov, M. C. Bağırov'a mektubunda şöyle demekteydi: *"Casusumuzun aktardığına göre, eğer bizim taraftan herhangi bir baskı olursa Kavam istenilen toprakları vermeye istek-*

[730] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 98-102.

lidir". Yine komiserin yazdıklarına göre, casus Kavam ve Ticaret Bakanı Sipehrî Alâ'nın Güvenlik Konseyindeki "sert tutumunu" hayretle karşılamışlardır. Onlara göre, Alâ uyarıları göz önüne almayarak "*İngilizlerin etkisinde kalmıştır*"[731]. Anlaşılan, Kavam casusun varlığından haberdarmış. Öte yandan Kavam, Sovyet yetkilisine sunduğu önerilerle ilgili ABD elçisine geniş bilgiler vermişti. Azerbaycan sorunuyla ilgili önergeyle tanışlıktan sonra Büyükelçi Murrey, Kavam'ın bu önerilerle Rusları uyardığını mı, yoksa onların arabuluculuğunu mu istediğini öğrenmeye çalışmıştır. Görüşmeler sırasında Kavam, Amerikalı büyükelçiye şunları söylemiştir: "*Eğer Ruslar bu konuda benim önerimi kabul etmezlerse, ben onlara petrol anlaşmasının gerçekleşmeyeceğini söyledim*". Bunun üzerine Murrey şöyle sordu: "*Eğer Sovyetlerle anlaşma sağlanırsa, Güvenlik Konseyindeki dilekçesini geri çekecek mi?*" Kavam bu soruyu, sonuncu Rus askeri İran'ı terk etmedikçe sorunun Güvenlik Konseyinin gündeminde tutulması hakkında Alâ'ya yetki verdiği şeklinde açıkladı[732].

Güvenlik Konseyinin 28-29 Mart oturumları gergin tartışmalara sahne oldu. Dışişleri Bakanı Byrnes ve BM'deki daimi temsilci Ed. Stettinius ile İran temsilcisi Alâ ve diğerlerinin konuşmaları dinlendi. Alâ, kendi devletinden aldığı yetki kapsamının geniş olduğunu ve İran'ın çıkarları doğrultusunda hareket etmek hakkının bulunduğunu söyledi. O, Sovyet birlikleri İran'da kaldığı sürece bu iki devlet arasında sağlıklı hiçbir görüşmeden söz edilemeyeceğini resmen duyurdu. İran başbakanından aldığı yetki doğrultusunda Alâ, Güvenlik Konseyinden Sovyet askeri birliklerini İran'dan koşulsuz çıkartması yönünde bir talepte bulunmaktaydı. BM Genel Sekreteri Trygve Lie'ye yönelik Byrnes kendi önerisinde konseyin 3 Nisan saat 11.00 oturumuna kadar SSCB ve İran yönetimlerinden resmi bilgiler alınmasını istedi[733].

Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye edilmesine ilişkin kararın yayınlanması Azerbaycan'da ciddi endişelere yol açtı. İran'daki Sovyet propaganda sistemine katılmış çevrelerin SSCB'ye yönelik tereddütlü davranışlarının yerini güvensizlik aldı. Güney İran'da

---

[731] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 103.

[732] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 395.

[733] *Yearbook of the United Nations 1946-1947*, s. 331; *Department of State Bulletin*, 21 April 1946, s. 620.

Bahtiyariler, Kaşgaylar ve diğer aşiretler arasında Tudehçilerin yürütmekte olduğu İngiliz karşıtı propagandalar sonuçsuz kaldı. İran Halk Partisi YK'nın yetkisi doğrultusunda Mart 1946'da Firuzabad'a giden A. Kambahşi burada Nasir Han Kaşgay'la görüşmüştü. Görüşmede, Nasir Han öldürülmüş babasından dolayı İngilizlere karşı nefretinin soğumadığını söylemişti. Öte yandan, Sovyetler Birliğine de güvenilmez, çünkü Gilan olaylarında Sovyetlerin yaptıkları unutulmadığı için güney toplumlarını onlara karşı yönlendirmek imkânsızdır. Nasir Han'a göre, eğer SSCB kendi ordularını İran'dan çıkarırsa, özellikle de Azerbaycan'a sırtını çevirirse o zaman Sovyetler Birliğine duyulan güven sıfıra inecektir[734].

Ortaya çıkan gelişmeler üzerine 28 Mart'ta M. C. Bağırov Nahçıvan'da Sovyet Culfası'nda Pişaverî, Şebüsterî ve Doktor Cavit'le bir araya geldi. O, Stalin'in yetkileri doğrultusunda yaşanan gelişmeleri anlatarak onları İran Azerbaycanı'ndaki mevcut yapıyı korumada ısrarcı olmamalarını söyledi, Tahran yönetimine verilmiş önerileri ve Sadçikov'un Kavam'la gerçekleştirdiği 24 Mart görüşmesini onlarla tartıştı. Prensiplerinden geri dönüş gibi algılanan bu öneri demokrat liderlerini derinden etkiledi. Onlar, Demokrat Parti ve Ulusal Hükümet zamanında halka çok sayıda vaatlerde bulunduklarını ve bunların da bir kısmını hayata geçirdiklerini, şimdi ise geri dönmelerinin çok zor olduğunu söylediler.

Konuyla ilgili Bağırov, Stalin'e gönderdiği raporunda şunları yazıyordu: *"Onlar Kavam'a güvenmiyorlar, çünkü Azerbaycan halkına verilen hakları ve hatta yazılı güvenceyi dahi Kavam'ın İran anayasasını gerekçe göstererek ortadan kaldıracağını gayet iyi biliyorlar. İran askeri birlikleriyle yapılacak savaştan korkmuyorlar. Ancak Kavam'ın tüccarları, gerici grupları, yöneticileri satın alarak Azerbaycan'da iç savaş çıkaracağından, Kürtleri Türklere karşı etnik çatışmaya sokacağından tedirginler. Bunda onun ilk destekçisi İngilizler olacaktı.*

Azerbaycan ulusuna verilecek en ufak yasal güvencenin Sovyetler Birliğinin arabuluculuğu ile elde edilebileceğine inanıyorlar"[735].

Ağır ekonomik bunalımdan çıkmak ve ordunun oluşumunu kısa sürede tamamlamak için Demokrat yetkililer Bağırov'dan hiç değilse 5 milyon tümen para, 100 taşıt, sınır birlikleri için 20 Azerbay-

[734] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 163, vr. 38.
[735] *AR MTK*, d. 301, vr. 427-428.

canlı askeri görevli, ulusal birlikler için ilaç ve diğer yardımlarda bulunulmasını rica ettiler. Stalin'e raporunda Bağırov, bu isteklerin karşılanmasını şiddetle talep etmekteydi[736].

Tahran'da yapılan Sovyet-İran görüşmelerinde bir sonuca varılmasına birkaç gün kala Stalin, Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin durumuna ilişkin rapor talep etti. Bağırov ve Maslennikov'un hazırladıkları raporda Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin yapılanması, terkibi, düzeni, sayısı, silah ve diğer askeri araç gereksinimi, sorunları hakkında geniş bilgiler sundular[737].

30 Mart akşamı Sadçikov, Sovyet tarafının Azerbaycan sorunuyla ilgili Kavam'ın önerisini Azerbaycanlılarla danışıkların zemini gibi kabul etmeye istekli göründüğünü söyledi. Buna karşılık Sadçikov, petrol anlaşması ile SSCB'nin önerisini bir kez daha dile getirdi. Yapılan görüşmelerin gözlemcilerinden elçilik görevlisi Aşurov şöyle diyordu: sinirli, ikiyüzlü ve kişiliksiz Kavam kendisine sunulan bütün önerilere bir tek yanıt vermekteydi: "*Bakanlar konseyinin görüşünü almalıyız*". Bu görüş birliği akşam saat 20.00-24.00 arasında yapılan kabine üyelerinin toplantısında arandı. Menuçehir İkbal ve Bayat'a göre, Güvenlik Konseyinin İran sorununa ilişkin kararı kesinleşmediği sürece bu konuda acele etmemek gerekir. Ancak, Ahmet ali Sipehrî onların görüşüne karşı çıktı. Kabine uzun tartışmaların ardından petrol konusunda Sovyetlerin arazi önerisinde hiçbir değişiklik yapmadan kabul etti. Bakanlar hislerin eşit bölünmesinde yine de ısrarcıydılar. Ticaret bakanının önerisi doğrultusunda hisselerin eşit, gelirlerin ise %51'e %49 oranında Sovyetler lehine bölünmesi istendi. Kabine kabul edilen önerinin Şah'a sunulmasına karşı çıktılar, çünkü bu adım Şah'ın nüfusunu artırırken, hükümetin kredisini düşürebilirdi. Ancak, bu, gelecekte parlamento Kavam'ın önerisini geri çevirecek olursa Şah'ın bunu savunmak zorunda kalmaması için bir oyun olarak değerlendirilmelidir. Kabinedeki Sovyet casusunun açıklamalarına göre, bütün bakanlar Güvenlik Konseyinin yardımıyla Sovyetlere baskı uygulayıp daha fazla avantajlar ele geçirmekten yana görüş birliği içindeler. Casus, Sovyet büyükelçisinin başbakan üzerindeki baskısını artırması-

---

[736] *AR MTK*, d. 301, vr. 429.

[737] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 46-50. Raporda Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin geniş bir görünümü aksettirilmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. C. Hasanlı, *Güney Azerbaycanda Sovyet-Amerika-İngiltere karşı durması (1941-1946)*, Bakı 2001, s. 361-362.

nı ve birkaç gün içinde de anlaşmanın sağlanmasını önermekteydi[738].

Mart sonu Amerikalı Büyükelçi Murrey, Azerbaycan dışında Sovyet birliklerinin Kuzey İran'ın işgal edilmiş bütün illerinden çıktığını aktarmaktaydı. Şöyle diyor raporunda: *"Kereç ve Kazvin boşaltılmıştır. Firuzgah, Şahi ve Babol bölgelerini Sovyet askeri birliklerinin terk ettiğine dair bilgiler gelmektedir. Kazvin'den Pehleviyye'ye yönelik orduların geri çekildikleri görülmektedir"*[739]. Bu, ilk ayak seslerini İran Azerbaycanı'nda duyuran ve dünyayı 50 sene korkuya mahkum eden Soğuk Savaş'ın ilk raundunda yenilmiş Sovyetler Birliği ordularının geri dönüşüydü. Ancak, Stalin alnına sürülen bu lekeyi petrolle yıkamanın planlarını yapmaktaydı.

[738] *AR MTK*, d. 402, vr. 344-346.
[739] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 399.

XIII. BÖLÜM

SOVYETLERİN İRAN PETROL POLİTİKASI

1946 yılı Mart sonu ile Nisan başlarında Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye işlemi geçerlilik kazandı. Aynı günlerde Tahran'da kıyasıya bir pazarlığa dönüşen Sovyet-İran görüşmeleri günlere ve hatta saatlere yayılmıştı. Taraflar zamanla ortak bir sonuca varmaya başladılar. Öte yandan, BM Güvenlik Konseyi İran sorunuyla ilgili ara verilen gündemine 3 Nisan itibariyle yeniden başlamak üzereydi. Gelişmeler hızla yol almaktaydı. Mart sonu M. C. Bağırov'la yaptığı görüşme sonrasında olacakları ve yaklaşmakta olan tehlikeyi anlayan Pişaverî Azerbaycan'daki büyük bunalım karşısında ağır sarsıntılar geçirmekteydi. Sovyet ve İran basını Sovyet birlikleri tarafından ardı ardına boşaltılan yerleşimler ve askeri üslerle ilgili haberler yayınlamaktaydı. Mart sonunda Kereç, Zencan, Babolsar, Babol, Noşehr boşaltılmıştı. Sovyet askeri birlikleri 1 Nisan'da Şahi ve Miyane'den, 2 Nisan'da Eşref şehrinden çekildiler. Aynı gün M. C. Bağırov'la bir telefon bağlantısı gerçekleştiren V. Molotov, Pişaverî'nin Tahran yönetimi ile görüşmelere ve ödünlere hazırlanmasını, Tebriz'deki Sovyet yetkilileri ile ortak bir uzlaşmaya varılmasını istedi[740]. Alınan uyarı üzerine M. C. Bağırov M. İbrahimov, A. Atakişiyev ve H. Hasanov'u bu doğrultuda çalışmalara başlamaları için talimat verdi. Bağırov, Azerbaycan sorununun barışçıl yollarla çözülmesinde Demokrat Parti ve Ulusal Hükümet karşısında önemli sorumlulukların bulunduğunu Bakü üçlüsüne aktardı. Bağırov'a göre, sol yanılgılardan uzaklaşmalı, halkın geniş kesimlerini Ulusal Hükümetin savunulmasında seferber etmeli, Sovyet Azerbaycan deneyimli çalışanlarının bölgede kalıp bir biçimde Ulusal Hükümet yetkililerin çalışmalarında destek olmalarını ve Sovyet Azerbaycan'ı tarafından büyük maddi ve idari destek verilmelidir. Bağırov'a göre, Demokrat Parti'nin oluşturulması düşüncesinin doğruluğu tezine propaganda çalışmalarında özel önem verilmeliydi. Bağırov, sol yanılgılardan kaçınmayı, toplumun geniş kesimlerini Ulusal Hükümetin savunmasında seferber etmeyi, bir yolunu bulup

[740] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 53.

Sovyet Azerbaycan'ın deneyimli isimlerinin bölgede kalıp Ulusal Hükümetin yetkililerine destek olma, Sovyet Azerbaycan tarafından gerekli maddi ve organizasyon desteği vermeyi önermekteydi. M. C. Bağırov'un belirttiğine göre, Ulusal Hükümet yetkilileri şimdi tam farklı bir ortamda çalışmak zorundadırlar. Formalite olarak yönetimin İran yetkililerinin elinde olmasına ve ordu yöneticilerinin İran yönetimi tarafından atanmasına bakmayarak Azerbaycan'ın elinde bazı avantajlar bulunmaktadır. ADP ve sendikaların faaliyet göstermesi, savaş kapasitesi yüksek silahlı birliklerin oluşturulması, Sovyetler manevi desteği ve toplumun yüksek morali bu avantajlardan hesap edilmekteydi. Bağırov'un kanısınca psikolojik olarak Tahran birliklerinden dayanıklı olan ve birkaç kez İran ordusundan ve jandarmasından güçlü olduğunu kanıtlamış toplum silahlandırılmalıdır. O, Bakü üçlüsüne yaptığı önerilerde şöyle diyordu: *"Siz, bizim askeri birliklerimiz orada olmadan da onların ayakta durabileceği inancını oluşturmalısınız. Sizin günlük pratik desteğinizi almadan onlar bu zor koşulların üstesinden gelmeyi başarmalı, eğer beklenilmez gelişmeler yaşanırsa ve koşullar gerektirirse legal ortamdan illegal ortamda çalışmaya hazırlıklı olmalılar. Buna muhakkak şimdiden hazırlıklı olmak gerekmektedir".* Bağırov şöyle diyordu: *"Siz, bütün çalışmalarda sorumluluk sahibisiniz. Bölgede bulunduğunuz bu kısa süreden başarıyla yararlanmalısınız ki ordular çıktıktan ve sizler geri döndükten sonra parti, sendika ve Azerbaycan toplumu arasında birlik bozulmasın"*[741].

3 Nisan tarihinde M. C. Bağırov Glinski, Atakişiyev, Hasanov ve Zeynelova acilen bir haber gönderdi. Haberde şöyle deniliyordu: *"Pişaverî ve Ulusal Hükümetin diğer yetkililerine, görüşmelerin başlatılması için Tahran yönetiminin bizzat kendisinin karşılıklı ödünler vermeye hazır olduğunu aktarınız. Ayrıca, onlar görüşmeler için Kereç'i uygun bulmaktalar. Bu bile Tahran yönetiminin Azerbaycanlıların konumunu kabullenmeye yatkın olduğunu net biçimde göstermektedir. Ulusal Hükümet yetkilileri bundan gurur duymalı, kendi önerilerinden taviz vermemeliler. Öte yandan Ulusal Hükümete bağlı askeri birlikler bulundukları pozisyonları ellerinde sağlam tutmalılar ve Kızıl Ordu birlikleri çıktıktan sonra polis, jandarma veya ordu fark etmez Tahran yönetimine bağlı yetkililer Ulusal Hükümetin özel izni gerçekleşmeden ve görüşmeler tamam-*

[741] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 82-86.

lanmadan, en önemlisi bir anlaşmaya varılmadan bölgenin içişlerinden uzak tutulmalıdırlar"[742].

Tahran yönetimiyle yapılacak görüşmeler konusunda M. C. Bağırov'un aktardıkları Bakü'den dönüşleri sırasında M. İbrahimov ve Devlet Güvenlik Komiserliği yardımcısı A. Kerimov'un çantasında da yer almaktaydı. Bağırov ek bilgileri ise 3 Nisan günü bir telgrafla aktardı. Nisan'ın 4'den 5'e geçen gece M. İbrahimov, H. Hasanov, A. Atakişiyev, A. Kerimov Tahran'la yapılacak görüşmelerde Sovyet tarafının sunduğu önerileri paylaşmak için Pişaverî ile bir araya geldiler. M. İbrahimov Ulusal Hükümet'in bundan sonra izleyeceği yol hakkında Bağırov'un konuşmasının steografisini ve telgraflarını okudu. Sovyetlerin önerilerini dinledikten sonra Pişaverî geniş bir açıklamada bulundu: *"Bunları dinlerken, 1920 Gilan olaylarını hatırlar gibi oldum. Devrimci dostlarımız o zamanda bizi kandırdılar ve o dönemdeki rejim hepimizi baskı altına aldı, yok etti, canını kurtaran kendini ülke dışına attı. Şimdi de aynı şey yapılmakta.*

Başta Kavam olmakla mevcut iktidar sizlerin hepinizi aldatmaktadır. Her şeyden önce, siz ordularınızı çektikten sonra anında Sovyetler Birliği'nden gelenlerin işini bitirecektir, ki onların sayısı binleri bulmaktadır. Ardından bütün demokratik güçleri ve görevlilerini ipe götürecektir. Burada da gerici güçler büyük rol oynayacaklardır. Nitekim onlardan toprak ağaları ve mülk sahiplerinin bir çoğunun emlaki ellerinden alınmıştır, bazıları ise fedailer tarafından takip edilip öldürülmüşlerdir. Bunların yakınları demokratlar ve aileleri üzerinde öyle bir görülmemiş vahşilikler uygulayacaklar, ki tarihte böylesi daha görülmemiştir. Sadece bir şeyi anlatmak isterim, daha 1941-42 yıllarında Kızıl Ordu birlikleri burada bulunurken, bunların demokratların çocuklarını nasıl öldürdüklerini, kızlarına nasıl tecavüz ettiklerini, gündüz vakti onların kulaklarını, burunlarını ve dudaklarını nasıl kestiklerini hatırlayın. Şimdi bir düşünün Kızıl Ordu çekiliyor ve ardından sizler burayı terk ediyorsunuz ve bizi kendi kaderimizle baş başa bırakıyorsunuz. Ardından Kavam'ın orduları, polisi ve jandarması gelecek, demokratlar Rıza şah rejiminin süngüsünden geçirilecekler.

Eğer biz Kavam karşısında ödünler vereceksek bu bizim kendi amaçlarımızdan, hatta kendi kişiliğimizden, İran'da yaptığımız bü-

[742] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 81.

yük çalışmalardan tümden vazgeçtiğimiz anlamına gelmektedir. Bu benim için kabul edilemezdir...

Ben ulusumun çıkarları için savaş alanlarında ölmeye hazırım, ancak halkıma ihanet edemem, bu benim için onursuzluktur. Bizzat sizlerin teşviki ve kışkırtmalarıyla biz demokratlar ve onların önde gelenleri daha ilk günkü konuşmalarımızla İran Anayasasını çiğnemeye ve hatta onu tanımadığımızı bütün dünyaya ilan ettik. Şimdi, bütün bu olanlardan sonra Kavam yönetiminin bizi af edeceğini mi düşünüyorsunuz? Hatta o gider ötekisi gelirse, bizi yine af etmezler. Okutulan stenografiden anlaşılan şu ki sözde Azerbaycan toplumu kendi demokratik çıkışıyla çok şeyi başarmıştır. O, okullarında çocukların kendi ana dilinde eğitim almasına ve genelde isteklerini %50'i uygulamaya dönüştürdü. Ben kendi kalbimi sizlere açmak zorundayım:

Bir gün gelecek tarihte Azerbaycan halkının isminden öte bir şeyi kalmayacaktır. O, kendisini Doğu dünyasında öyle bir rezil konuma düşürecekti, ki gelecekte Azerbaycanlılar demokrasi adına hiçbir şey düşünmez olacaklardır.

Ben, daha çalışmalarımızın ortasında, özellikle de demokratik akım genişlediğinde ve Ulusal Hükümet oluşturulduğunda bazı konulardan sizin tutumunuzdan kuşkulanmaya başlamıştım. Acaba, diyorum, sizler başlattığımız bu çalışmayı sonuna kadar sürdürmemizde bize destek olacak mısınız? Şimdi, bu sorunun yanıtını vermeye hazırım: size inanmıyorum. Bir kez daha söylüyorum: Yoldaşlar, ben sizlere inanmıyorum.

Lütfen anlamaya çalışın, bizzat ben sizlerin baskısıyla İran Azerbaycanı'nda toprak reformları başlatmışım. Toprak ağalarının ve hanların mülkleri müsadere edilip dağıtılmış ve daha dün Marağa'da iken toprak dağıtılmasının kısa sürede tamamlanması için yetkililere emir verdim. Bugün bir grup köylü toprak sorunuyla ilgili Tebriz'e gelmiştir. Bütün bu hengameden sonra ben hangi kimlikle ve yüzle onlara, hadi bakalım aldığınız toprakları geri veriniz derim. Oyun mu oynuyoruz? Bu Demokrat Parti ve Ulusal Hükümetin köylülerin, tüccarların, hatta karşıtlarının bile önünde alçaltılması anlamına gelmez mi? Onlar şöyle düşüne-

ceklerdir: bunlardan ne köy olur, ne kasaba. Herhangi bir başıbozukluk ordusudur; bugün varız, yarın yokuz."[743]

Ardından Pişaverî yüzünü Sovyet yöneticilerine dönerek şöyle dedi: "Beni anlamanızı rica ediyorum. Ben kendi canımı değil, Azerbaycan halkının çıkarlarını savunmaktayım. Gerek Sovyet yönetimi, gerek sizler İran Şah yönetimini iyi tanımıyorsunuz. Onlar Sovyet yönetimine bazı ödünlerde bulunmaktalar, yarın ise bütün Azerbaycan ulusunun en başta ise demokratların takibine başlayacaklardır. Bundan adım gibi eminim. Peki sonra ne olacak? Bu insanlar kurtuluş için Sovyet Azerbaycan sınırlarına akın edeceklerdir. Ben, sizin askerlerin bunların binlercesinin önüne geçeceğini, geri dönmeye zorlayacağını, olmadı tutuklayacağını gayet iyi biliyorum.

Kızıl Ordunun çıkmasından sonra Şah yönetimi bütün hileli oyunlarıyla bizi günlerce, aylarca değil yıllarca takip edecektir. Zaten ölmek, bize farz gözüküyor. Ancak bırakın da şerefimizle ölelim. Bırakın da, dünya şunu anlasın: Azerbaycan Türkleri, onun Demokrat Partisi ve Ulusal Hükümeti korkarak değil, İran Şah yönetimine karşı kendi özgürlüğü için savaş meydanlarında yok oldu. Bunun için de sizler, Kızıl Ordu çıktıktan sonra dışarıda beklemelisiniz, İran'ın iç işlerine müdahale etmemelisiniz, ki bizler henüz özgürlüğüne kavuşmamış şehir ve köylerin insanlarını ayağa kaldıralım, fedailerin ve bize silahlı destek verecek güçlerin katkısıyla gerici Şah yönetiminin saldırılarına karşı Azerbaycan sınırlarının savunması için kendimizi siper edelim. Son adamımız ölene kadar savaşacağız. Yiğit Azerbaycan Türkleri buna hazırlar. Müsaade edin, bütün gücümüzü seferber edelim. İran'ın bütün özgürlük yanlılarıyla temas kuralım. Tahran'a kadar gidip, Şah yönetimini devirelim ve İran'da gerçek bir demokratik rejim kuralım. İşte o zaman, Azerbaycan Türklerinin ve Azerbaycan ulusunun geleceğine yönelik yaşama umutları doğacaktır.

Öte yandan, biz, sizlerden daha fazla benim yakından tanıdığım ikiyüzlü Kavamü's-Saltana'nın önerilerini kabul edecek olursak, o, Azerbaycan demokratik oluşumunu yok etmek için sinsice önüne gelecek fırsatı kollayacaktır. Sonuçta sadece Azerbaycan ulusu değil, Sovyetler de kaybedecektir. Sadece İran'da değil, bütün Ortadoğu'da prestij kaybına uğrayacaktır. Stenografide yer alan

[743] *AR MTN Arşivi*, d. 286, vr. 185-187.

önerilerde Kavam'a verilmesi gerek ödünler Sovyetler Birliği için çok mu önemli? Kanımca, bununla SSCB kendisini kandırıyor. Son kez daha söylüyorum, bu akıl kârı değildir. Ben kendi sözümden cayamam. Meclis önünde Şah yönetimine ödün verilmesi konusunda tebligat yürütemem. Oysa, ben her zaman buna karşı çıkmış, tebligat yürütmüş, Ulusal Hükümet yetkililerini bu yönde mücadeleye çağırmış birisi olarak tanınıyorum. Ben bunu yaparsam, onların arasında anında çatışma patlak verecek, parçalanmalar olacak, hatta bazıları bırakıp kendi köşelerine bile çekileceklerdir. Hatta bazıları düşman safına geçerek kendi ülkesine, demokratların ve Ulusal Hükümetin itibardan düşmesine, büsbütün yok olmaları için çalışacaktır. Anlatabiliyor muyum?"

Bu söylediklerinin ardından Pişaverî biraz sakinleşti. Konuşması sırasında General Atakişiyev devamlı onun sinirlerini yatıştırmak için çaba sarf ediyordu. Daha sonra Atakişiyev sordu: *"Eğer Kavamü's-Saltana kendisi size görüşme önerisinde bulunursa, siz onu geri mi çevireceksiniz, bundan kaçmanın bir anlamı bulunuyor mu?"* Pişaverî, doğal olarak görüşmelerden kaçmayacağını söyledi, ancak mevcut yasaya göre Meclisin güvencesinin şart olduğunu belirtti. Ardından şunları ekledi: *"Ben, bu konuyu Meclise götürmek zorundayım, onlarından vekalet almalıyım, bir komisyon oluşturulmalı, görüşmeler için ya Tebriz, ya da Miyane seçilmelidir. Buradan Azerbaycan ulusuna şu mesaj verilmelidir: Kavam görüşmeleri Azerbaycan sınırları içinde ve Azerbaycan şehrinde yürütmektedir. Bu durumda Kavamü's-Saltana'ya etki yapmamız olası gözükür, ondan bazı ödünler koparmamız mümkündür. Görüşmeleri ben, Meclis Başkanı Şebüsterî, İçişleri Bakanı Doktor Cavit, Demokrat Parti yetkilisi Padegan, dışarıdan destekçi olarak sizlerden bir yetkili yürütmeliyiz".*

Eğer görüşmelerden olumlu sonuç çıkmaz ise ve Tahran yönetimi Azerbaycan bölgesini yeniden kendi kontrolüne geçirmek için silaha davranırsa bu durumda sizin tarafınızdan sorunların barış yoluyla ve İran yönetimine ödünler verilmesi gerektiği yönünde çözüme gidilmesi gerektiğine ilişkin gelecek olan önerilere benim ve Demokrat Parti yetkililerinin uyması kolay olmayacaktır.

"Bu durumda bizim Ulusal Yönetime Demokrat Parti içinden yeni yöneticiler seçmemiz ve Kavamü's-Saltana ile yapılacak görüşmelerin atanacak olan bu yeni yönetim tarafından yürütülmesi gerekmektedir. Bu durumda bize, yani üst düzey yetkililere Sovyetler

Birliğine veya bir başka ülkeye, örneğin Bulgaristan'a gidilmesine müsaade edilmelidir. Öte yandan demokrat oluşuma katılmış 2000 ailenin de Sovyetler Birliğine götürülmesi gerekiyor".

Daha sonra gayet üzüntülü ve biraz da alaycı bir üslupla yüzünü oturanlara çeviren Pişaverî şöyle dedi:"*Ben şunu gayet iyi biliyor ve inanıyorum: biz buradaki arkadaşlar ve bizzat Yoldaş Bağırov kalben Azerbaycan Ulusal Hükümetini gerektiğinde bütün gücümüzle savunacağız. Onun direnişine ve bağımsızlığına son verilmesini kesinlikle onaylamamaktasınız. Çünkü biz bu yönetimi sizinle birlikte kurduk. Ancak, dünyadaki mevcut gelişmeler ve buna bağlı olarak Sovyetler Birliğinin siyasal konumu Kavamü's-Saltana'nın yeni hükümetine ödünler verilmesini gerektirmektedir. Ancak, yarın sizler gittiğinizde, ben burada kalacağım. Çünkü ben bu ulusa söz verdim. Onu ayaklanmaya ben zorladım. Toplum beni tanıyor. Ben Kavamü's-Saltana ve onun destekçileri önünde nasıl susabilir, binlerce Azerbaycanlıyı nasıl feda edebilirim. Bu benim için çok zordur, çok çok zor. Kim nereye isterse gitsin, ben burada kalacağım. Elimde silah Azerbaycan'ın onuru ve çıkarları için savaşacağım. Savaş alanında öleceğim*". Bunun üzerine A. Atakişiyev sordu: "*Kesin olarak bir şeyi bilmek istiyorum: eğer görüşmelerde sorunu barışçıl yollardan çözmek fırsatı doğarsa, ne gibi ödünlerde bulunabilirsiniz? Sizin ödünlerinizin sınırı nereye kadardır?*" Bu soruya Pişaverî sözlü biçimde maddeler halinde şöyle yanıt verdi:

a) Azerbaycan'ın özerkliği Encümen bazında tanınmalı;

b) Kendi ordumuz ve askeri yönetimimiz olacak, ancak bütün İran Merkezi Karargaha bağlı olacaktır; gerektiğinde Azerbaycan ordusu İran'ı yabancı saldırılarından savunacak, ancak yerel kavimlere karşı kullanılmayacaktır;

c) İçişlerini Tahran'dan jandarma ve askeri destek alınmadan Azerbaycan'a kendisi tarafından yürütmek hakkı tanınacaktır;

ç) Azerbaycan'da bürokrasi Türkçe, Tahran'la yazışmalar ise Farsça yapılmalıdır;

d) Okullarda eğitim ilkokul 3. sınıfa kadar Türkçe, 3. sınıftan sonra ise ek olarak Farsça dersler de verilmelidir;

e) Devlet toprakları köylülerin elinde kalmalıdır. Köylüler arasında dağıtılmış özel mülkiyete ait toprakların bedeli devlet tarafından ödenmelidir ve köylüler taksitler halinde bu parayı devlete vermelidirler;

g) Ulusal Hükümet tarafından çıkarılan yasaların hukuki geçerliliği Tahran yönetimince onaylanmalı, İran yasalarına göre demokratlar takip edilmemelidirler;

h) Azerbaycan toplumunun nüfus oranına göre İran Millet Meclisinde temsil hakkı elde etmelidir;

f) Azerbaycan'dan kaçmış demokratlann geri dönmesi sağlanmalıdır[744];

Sovyet Azerbaycan yetkilileri bu söylediklerini Pişaverî'nin yazılı halde kendilerine sunmalarını istedilerse de o, kesin biçimde bunu kabul etmeyerek elinin kalem tutmayacak kadar sinirlerinin bozuk olduğu gerekçesini öne sürdü ve söylediklerinin onlar tarafından derlenerek Bakü'ye göndermelerini istedi. Ayrıca, o, konuşması sırasında gösterdiği psikolojik zayıflıkların Bağırov'a yansıtılmamasını rica etti. A. Atakişiyev, aynı gün yaşananları noktası ve virgülüne kadar raporuna yazarak Bağırov'a gönderdi. Taraflar 5 Nisan günü Şebüsterî ve Padegan'ın katılımıyla tekrar bir araya gelmeleri konusunda anlaştılar.

M. C. Bağırov, Pişaverî ile yapılan görüşmeyi 5 Nisan raporu ile Stalin ve Molotov'a aktardı. Raporda şöyle deniliyordu: *"Pişaverî bir kez daha, Kavam'ın bütün amacının demokratik oluşumu, Azerbaycan toplumunun şimdiye kadar kazandıklarını geri almaya yönelik olduğunu aktarmaktadır. Yine de o, bizim bütün önerilerimize bağlı kalacağını söylerken, şu durumda sadece talimatların uygulatıcısı olacağını açıkça beyan etmekte, kalben ise bunlara karşı olduğunu vurgulamaktadır"*[745].

4 Nisan akşamı Pişaverî'nin Bakü üçlüsünden kimseye danışmadan İran Meclisinin Tudeh kanadından ve Halk Parti yetkililerinden olan Abdü'l-Samet Kambahşi'ni Tebriz'e davet ettiği anlaşıldı. Konuyla ilgili Bağırov Moskova'ya gönderdiği raporunda söz açmakta, ADP'nin kuruluş çalışmaları sırasında Kambahşi'nin Bakü'ye davet edildiğini hatırlatmaktaydı. Ona göre, Kambahşi, Demokrat Partinin oluşumuna ve İran Azerbaycanı'ndaki ulusal oluşuma olumsuz yönde tepki göstermişti. Kambahşi anne tarafından bir Kaçar soylusu, baba tarafından ise Fars idi. Eğitimini Moskova'da askeri okulda ve düz lisede tamamlamıştır. Bağırov, Stalin'e şöyle aktarıyordu: *"Bizim onayımız alınmadan Pişaverî'nin yaptığı davetin amacı anlaşıl-*

[744] *AR MTN Arşivi*, d. 286, vr. 188-193.
[745] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 54-55.

maktadır". Bunun üzerine, mevcut durumda Pişaverî'nin sinirlerinin ve psikolojisinin yıprandığı hesaba alınarak önerilerini hazırlamak için kendisine Bakü üçlüsü tarafından her hangi bir baskıda bulunulmaması emri verildi. Verilen emre göre, Tahran'la yapılacak görüşmelerde maksimum ödünler verilmesinin gerekliliği başta Pişaverî olmak üzere diğer yetkililere anlatılmalı, zamanla onlar buna hazırlanmalıdırlar. Kambahşi'nin gizlice Pişaverî tarafından davet edilmesinin gerekçesi ise gerek Pişaverî, gerekse de Kambahşi tarafından açıklığa kavuşturulmalıydı. Bunun üzerine Kambahşi'nin Tebriz'e gelişi ve burada kuracağı temasların içeriğinin öğrenilmesi Sovyet İstihbarat görevlilerine havale edildi. Bağırov, Tebriz'deki özel görevli yetkililerini uyarıyordu: *"İyi niyet mesajlarıyla, dostane ve sakin bir üslupla Pişaverî ve onun çevresini, özel olarak ise Kambahşi'yi uyarın ve onları şu konuda inandırmaya çalışın: bizim onayımız alınmadan onlar tarafından atılacak her hangi bir adım hiçte hoş olmayan sonuçlar doğurabilir. Mevcut uluslararası durum dikkate alınmadan yapılacak her hangi bir oluşum yasadışıdır ve önceden iflasa mahkumdur"*[746]. Öte yandan Bağırov, M. İbrahimov aracılığıyla 6 veya en geç 7 Nisan tarihinde Sovyet Culfa'sında Pişaverî ve Kambahşi ile görüşmek isteğini aktardı.

4 Nisan günü Pişaverî ile Kambahşi arasında görüşme gerçekleşti. Görüşmeci Tahran'daki durum, Halk Partisi Yönetim Kurulunun Kavam yönetimine bakışı, Sovyet birliklerinin çıkmasıyla gerici güçlerin saldırılarını artıracağı durumunda Halk Partisinin yapacağı çalışmalarla ilgili geniş bilgiler aktardı. Kambahşi'ye göre, Halk Parti Yönetim Kurulu'nun tamamı Kavam'a muhalif olup, onu demokrasi düşmanı ve ikiyüzlü olarak tanımlamaktadır. Buna rağmen yönetim kurulu, uluslararası ortamda Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu koşulları göz önüne alarak Kavam hükümetine sözde bir yakınlık göstermektedir. Yine de yönetim kuruluna göre, Sovyet birliklerinin çıkmasıyla Kavam zamanla İran genelinde, özellikle de kuzeyde demokrat oluşumunun kökünü kazıma politikası güdecektir. Halk Partisi yönetimine göre, Kavam öncelikli olarak kendi safında yer alan Tahran Tudelilerini etkisizleştirecek ve ardından da Azerbaycan'a ve Kuzey İran'a saldıracaktır. Halk Parti yönetimine göre, Azerbaycan'da ve İran'ın diğer bölgelerinde demokratik oluşumun varlığını korumak için birlikte hareket planları hazırlanmalı, Sovyet

[746] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 93.

birlikleri çıktıktan sonra Azerbaycan'a saldırılmasına fırsat tanımadan harekete geçilmelidir. Azerbaycan'la eşit zamanda Halk Partisi Tahran, Kazvin ve diğer kuzey bölgelerinde ayaklanmalar çıkartmalıdır. Kambahşi'ye göre, bunun için gerekli altyapı bulunmaktadır. Ona göre, başta Halk Partisi olmakla Tahran'ın bütün ilerici güçleri Azerbaycan'ın ulusal kimliğine saygı duymaktalar. Kambahşi'nin aktardıklarına göre, Tahran yönetimi Azerbaycan demokratları ve Tudehlilerin birleşmiş gücü karşısında duracak iktidara sahip değildir. Yok eğer, demokratlar ve Tudehliler birlikte hareket etmezlerse o zaman Kavam yönetimi daha güçlenecek ve bütün ipleri kendi eline alacaktır. Kambahşi'nin birçok görüşüne katıldığını belirten Pişaverî, Tahran'ın Azerbaycan'ın ulusal çıkarlarına karşı geldiği taktirde Azerbaycan direnişiyle karşılaşacağını söyledi[747].

Nisan ayının ilk günleriyle birlikte Ulusal Hükümet Tebriz'deki diplomatik yetkililer üzerinde gözetimini epey artırmıştı. Azerbaycan Gümrük İdaresi 2 Nisan tarihli başlattığı bir uygulamayla ABD'den getirilen hazır giyim, ayakkabı ve tekstil ürünlerinin satışını yasakladı. Önceden alınmış bir karara göre, Amerikan ürünleri 8 Mart'a kadar toplam verginin %50'sini ödedikten sonra satışa çıkarılabilirdi. Bu tarihten sonra getirilecek mallar kaçak mal muamelesi görerek el konulacaktır. Konsolos R. Rossow'un çalışmalarına da belli kısıtlamalar getirilmişti. Aslında, konsolos Tebriz dışına adımını bile atamıyordu. Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir raporunda Azerbaycan içindeki gezilerine yasak koyulduğunu aktarmaktaydı. Konsolos, Dışişlerinden etkili bulunduğu bölgede kendisini engellemeye kalkışan Sovyet yetkililerine tesir yapması için müsaade istemekteydi. Örneğin, Mahabat'a gitmek isterken, Sovyet konsolosluğu bu şehrin Amerikan Konsolosluğunun sınırları kapsamına girip girmediğini belirleyemediği için izin vermemişti. Konsolos, kendisinin gelişmeleri izlemek olanağının olmadığından şikayet etmekteydi[748]. R. Rossow'un raporunun gönderilme tarihi, İran konusunun BM Güvenlik Konseyinin tekrar gündemine geldiği toplantıyla aynı güne denk gelmekteydi.

Güvenlik Konseyinin 3 Nisan toplantısı Sovyet ve İran tarafına 29 Mart tarihinde verilmiş önergelere bir yanıt niteliği taşımaktaydı. Toplantıya Sovyet temsilcisi A. Gramıko katılmamıştı. Güvenlik

[747] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 60-61.
[748] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 404.

Konseyi başkanı Doktor Chi-Quo-Tai, toplantıya İran tarafının temsilcisi H. Alâ'yı davet etti. Başbakan Kavam konseye mektupla müracaat ederek, Alâ'yı İran temsilcisi olduğunu belirtmişti[749]. Konsey başkanı Trygve Lie, katılımcılara 29 Mart'ta Sovyet ve İran taraflarına gönderdiği mektubu okudu. Ardından yanıt mektuplarının içeriğini de aktardı. Gromıko'nun mektubunda şöyle deniliyordu: "*Sovyetlerle İran arasındaki görüşmeler İran'dan Sovyet askeri birliklerinin çıkarılmasıyla anlaşmaya varılmıştır. Birliklerin tahliyesine 24 Mart tarihinde başlanmış olup, bir buçuk ay içinde tamamlanacaktır. Konuyla ilgili ben, 26 Mart tarihinde Güvenlik Konseyine resmi açıklamada bulunmuşum. Böylece, İran tarafının güvenlik Konseyinde 18 Mart tarihinde Sovyet birliklerinin çıkarılmasına ilişkin sorun Sovyet-İran hükümetleri arasında varılmış anlaşmayla çözümlenmiştir. Diğer sorunlara gelince, bunlar Sovyet birliklerinin tahliyesi ile ilişkili değildir*"[750]. Anlaşılacağı gibi, Gromıko 3 Nisan tarihli mektubunda bir önceki açıklamalarından farklı olarak orduların tahliyesiyle ilgili "*beklenilmez bir gelişme yaşanmaz ise*" ifadesini kullanmamıştır.

İran tarafının mektubu ise Gromıko'nun yanıtından epey farklıydı. Alâ, görüşmelerin hâlâ olumlu sonuçlanmadığından söz etmekte, Sovyetlerin gerek resmi gerek askeri kanallarla İran'ın içişlerine müdahalesinin devam ettiğinden bahsetmekteydi. Büyükelçiye göre, "*Konseyin 24 Mart oturumunda İran'daki Sovyet büyükelçisi başbakana beklenmedik bir gelişme yaşanmaz ise orduların 5-6 hafta içinde çıkabileceğini aktarmıştı. Ancak 3 gün sonra yapılan görüşme de Sovyet büyükelçisi İran başbakanına petrol imtiyazı ve Azerbaycan eyaletinin özerkliği konularında görüş birliğine varılırsa beklenmedik durumlar için hiçbir ilave sorunun kalmayacağını açıklamıştır*"[751]. Yanıtların okunması üzerine ABD Dışişleri Bakanı J. Byrnes, her iki tarafın da sunmuş olduğu yanıtların tam öğrenilmeden hiçbir tartışma yapılamayacağını söyledi. Ardından İran heyeti başkanı Alâ'ya bu durumda Konseyde nasıl davranacağına ilişkin bir önerisinin olup olmayacağını sordu. O, Sovyetlere baskı gösterilmesine taraftar olmadığı yanıtında bulundu. Bir şartla, Sovyet tarafı

[749] *Department of State Bulletin*, 21 April 1946, s. 657.
[750] *Yearbook of the United Nations, 1946-1947*, New-York 1947, s. 331; AVP RF, f. 12, l. 7, dizeç 109, d. 254, vr. 3.
[751] *Aynı yer.*

"beklenmedik bir gelişme yaşanmaz ise" koşulunu geri çekmesi ve birliklerini 6 Mayıs'a kadar çıkarması hakkında Güvenlik Konseyine güvence verdi. Ayrıca, Alâ'ya göre, gerektiğinde tartışmaların yapılması için bu konu konsey gündeminde tutulmalıydı.

4 Nisan toplantısı İran sorununda geçici anlaşmanın sağlandığına ilişkin görüşle noktalandı. Byrnes'in önerdiği uzlaşma metini bir çekimser oya (Avustralya) karşılık dokuz oyla kabul edildi. Metinde şöyle deniliyordu: Güvenlik Konseyi, Sovyetlerin verdiği güvenceyi esas alarak askeri birliklerin tahliyesine artık başlanmıştır ve bu süreç 5-6 hafta içinde tamamlanacaktır. Sovyet birliklerinin varlığı görüşmelerde baskı unsuru olarak rol oynayamayacaktır. Güvenlik Konseyi, birliklerin bu denli kısa sürede çıkarılamayacağını hesaba katsa da, SSCB'nin bunu duyurmasını olumlu olarak değerlendirmektedir. Byrnes'in önerisine göre, bir sonraki bilgiler bizzat SSCB ve İran temsilcileri aracılığıyla aktarılsın. Bu öneri Mısır, Büyük Britanya, Polonya, Meksika ve Fransa temsilcileri tarafından da kabul gördü. İran heyeti başkanı Alâ da, kendi hükümetinin uyarısı esasında bu öneriyi onayladı[752].

Güvenlik Konseyindeki Alâ'nın sert tutumu ve ABD'nin Sovyet karşıtı önerileri Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov'u aşırı biçimde germişti. Karşılıklı anlaşma gereği her iki ülkenin BM temsilcileri Güvenlik Konseyine orduların tahliyesinin koşulsuz gerçekleşeceği ve bu konunun tartışmasını bile anlamsız buldukları yönünde güvence vermeleri gerekmekteydi. Sovyet Büyükelçisi, Kavam'ın İran'da farklı, temsilcisinin ise New-York'ta farklı konuştuğundan şikayetçiydi. Her ne kadar Kavam, Alâ'nın tutumundan rahatsız olduğunu dile getirse de, sorunun emniyet supabı olarak gündemde beklemesinden yanaydı.

Sovyet – İran görüşmelerinde 3 Nisan tarihi itibariyle askeri birliklerin çıkarılması, petrol imtiyazının tanınması ve Azerbaycan sorununda ortak bir noktaya varılmıştı. Kavam, Azerbaycan sorunuyla ilgili her hangi bir resmi anlaşmadan kaçınarak Sovyet baskısını hafifletmek için bu konuyu belirsiz bırakmayı yeğliyordu. 3 Nisan gecesi anlaşma metinleri son kez Sadçikov ve Kavam tarafından gözden geçirildi. Sovyet elçisi, Moskova'dan telefonla resmi onay alındıktan sonra 4 Nisan günü anlaşma karşılıklı imzalanacak-

[752] *The United States and Iran. A Documentary History*, Editors Yohan Alexander and allan Names, Maryland 1980, s. 169-170.

tır. Kavam, Sovyetlerin kafasındaki petrolle ilgili kuşkuları bitirmek için son anda bütün önerileri onayladığını 4 Nisan tarihli mektubuyla Sadçikov'a sundu. Mektupta şöyle deniliyordu: "*Sayın Büyükelçi! Aramızda yapılan sözlü görüşmelere ek olarak şu konuyu size aktarmayı kendim için bir şeref biliyorum: Kuzey İran petrolleri konusunda yapılacak arama ve işletme çalışmalarında ortak şirketin kurulmasına bizzat Sayın Şahenşah yönetimi aşağıdaki koşullar doğrultunda onay vermektedir:*

İlk 25 yılda hisselerin %49'u İran, %51'i Sovyetlerin kullanımındadır; ikinci 25 yıl için hisseler %50-%50 oranında Sovyet ve İran adına eşit tutulacaktır... Ortak şirketin kullanımında olacak toprak alanı için sizin bana bu yılın 24 Mart tarihinde sunduğunuz harita da belirtildiği gibi, Batı Azerbaycan bölgesinin küçük bir kısmı dışarıda tutulmak koşuluyla arazi ölçü alınacaktır. Sözü edilen bölge Sovyet-İran ve Türkiye sınırlarından başlayarak güneyde Rızayye [şimdiki Urmiye – çev.] *Gölünün doğu kıyısından geçerek Miandoab şehrine kadar uzanmaktadır. Bütün bunlar ayrıntılı olarak 4 Nisan 1946 tarihli haritada belirtilmiştir*"[753].

Aynı gün İ. Sadçikov'dan Kavam'ın mektubuna yazılı yanıt geldi. Mektupta, Sovyet yöneticilerinden olumlu yanıt geldiği belirtilmekteydi[754]. Ortak petrol şirketinin kurulmasıyla ilgili Amerikan konsolosu R. Rossow'un yorumu şöyleydi: "*Böyle bir anlaşmanın varlığı Sovyetlerin petrol gereksiniminde değil, İran yönetimine karşı kullanılacak belli belirsiz baskı için gerekmekteydi. Buna göre, İran için hükümet bazında baskı söz konusudur. En önemli hedef ise bizzat Kavam'ın kendisi ve bir zamanlar babası şimdiki Şah hanedanlığı tarafından devrilen Kara-koyunlu Kaçar asilzadesi olan Sovyet yardakçısı Muzaffer Firuz idi*"[755].

Başbakan Kavam'la Büyükelçi Sadçikov arasında mektup trafiğinin yaşandığı 4 Nisan günü SSCB Genel Sekreteri İ. Stalin, ABD'nin Moskova'daki yeni Büyükelçisi Walter Smith'i ağırladı. Büyükelçi, Başkan Truman'in mektubunu Stalin'e sundu ve İran'la ilgili uzun bir görüşme gerçekleştirdi. Stalin W. Smith'e şöyle dedi: "*Siz, petrol ve İran konusuyla ilgili bizim hassasiyetimizi anlamakta güç-*

---

[753] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 80-81; *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 122-124; F. S. Fatemi. Op.cit, s. 119-120, s. 315-316.
[754] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 82-83.
[755] R. Rossow, *The Battle of the Azerbaijan, 1946*, s. 26.

lük çekiyorsunuz... Bakü petrol kaynakları bizim ana kaynağımızdır. Beriya ve diğer yoldaşlar bana şöyle aktardılar, üzerinde bir kutu kibriti bulunan biri dahi buraya çok büyük darbe vurabilir. Biz, kendi kaynaklarımızı riske edemeyiz".

Smith'in Washington'dan gelecek mektubunun içeriğini önceden kestiren Sovyet yetkilileri Sadçikov'u Tahran görüşmelerine devam etmesi, son söz için ise Moskova'dan gelecek onayı beklemeleri konusunda bilgilendirmişlerdi. Bunun üzerine Kavam ve Sadçikov bütün 4 Nisan gecesini ayakta geçirdiler[756]. Nihayet, gece yarısının geçtiği saatlerde Moskova'dan beklenilen olumlu yanıt geldi.

5 Nisan gecenin saat 3.00'de Kavam'la Sadçikov arasında ortak petrol şirketi, 24 Mart tarihinden itibaren de bir buçuk ay içinde Sovyet askeri birliklerinin çıkarılması ve Azerbaycan sorunu konusunda ön protokoller imzalandı. Her ne kadar metinin altına 4 Nisan tarihi düşülse de, Sovyet elçiliği tarafından hazırlanmış bütün belge ve tutanaklar Kavam ve bakanları tarafından uzatmalı olarak onaylandı. Sadece Azerbaycan'la ilgili belgede küçük bir değişiklik yapıldı. Buna göre, Türk dilinin öğretimine başlangıç için 5 sınıftan itibaren onay verildi. Oysa, daha önceki görüşmelerde ana dilde eğitimin ilkokul 4. sınıftan itibaren yapılması kabul edilmişti[757].

Sovyet Büyükelçiliği'nin Kavam'ın Moskova gezisi, Şubat-Nisan 1946 tarihinde Moskova ve Tahran'da yapılan görüşmelerle ilgili hazırladığı ve SSCB Dışişleri Komiserliğine sunduğu 7 sayfalık raporda, Tahran'da sürdürülen görüşmeler sonucunda Sovyet-İran Anlaşmasının son biçimi Bakanlar Konseyi toplantısında tartışıldıktan sonra 4/5 Nisan gecesi onaylanmıştır ibaresi yer almaktadır[758].

Tartışılan konular üzerinde taraflar mutabakata vardıklarını açıkladıktan sonra Sovyet-İran yetkilileri resmi bildirilerini sundular. Bildiride şöyle deniliyordu: *"İran Başbakanı'nın Moskova'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yetkilileriyle başlattığı ve Sovyet Büyükelçisinin Tahran'a gelmesiyle burada sürdürülen görüşmeler 15 Ferverdin 1325, yani 4 Nisan 1946 tarihinde tam mutabakat sağlanmasıyla sonuçlanmıştır.*

---

[756] Kuross A. Sami. Op.cit., s. 101; Martin Sicker. Op.cit, s. 76; İ. Novruzov, *age*, s. 126-127.

[757] Azerbaycan sorunuyla ilgili Kavam'ın öne sürdüğü 7 maddelik öneri için bkz. AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 88-89.

[758] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 1, d. 362, vr. 7.

Kızıl Ordu askeri birlikleri 24 Mart 1946, 4 Ferverdin 1325 tarihinden başlayarak bir buçuk ay süresinde İran'dan tamamen çıkacaklardır.

Ortak İran-Sovyet Petrol Şirketinin oluşturulmasını öngören anlaşma ve onun gerektirdiği koşullar bu yılın 24 Mart tarihinden itibaren 7 ay süresinde seçilecek XV. Parlamento tarafından onaylanacaktır.

"Taraflar, Azerbaycan sorununu İran'ın içişleri olarak addettiklerine göre, bu sorun mevcut yasalar doğrultusunda ve Azerbaycan toplumuna iyi niyet göstergesi olacak reform girişimleri başlatmak üzere hükümetle Azerbaycan arasında barış yoluyla çözümlenecektir"[759].

Aynı gün içinde Sovyet birliklerinin tahliyesine ilişkin İ. Sadçikov'a verdiği yanıtında Kavam şöyle demekteydi: *"Umarım, Sovyet birliklerinin İran'dan tahliyesi 24 Mart tarihinden başlayarak bir buçuk aylık süre içinde sona erdirilecektir"*[760].

Görüşmelerin sonuçlarını ve yapılan anlaşmayı yakından takip eden Sovyet elçilik görevlilerinden Aşurov anında Bakü yetkililerini bilgilendirdi.

Tahran'dan gelen ilk açıklamaların ardından M. C. Bağırov Tebriz'deki Bakü üçlüsünü bilgilendirdi: *"Sovyet-İran ortak petrol şirketi anlaşmasının onaylanması yetkilerin tam olarak bizim elimize geçmesini sağladı ve birkaç bin kişilik kendi çalışanımızı ve yetkililerimizi burada görevlendirebileceğiz. Bu şahısların Azerbaycanlılardan seçileceğini söylemeye gerek duymuyorum. Kavam tarafından imzalanmış özel mektupta demokrat akımın örgütleyicileri ve katılımcılarının dokunulmazlığı ve serbestliği tam olarak güvence altına alınmakta ve hiç kimsenin cezai müeyyidelere çarptırılmayacağı belirtilmektedir. Bununla biz bir şeyi kazandık, Pişaverî'nin kendisinin de önümüzdeki görüşmelerde bir şeyler kazanması Azerbaycan toplumu için fena olmayacaktır. Pişaverî'nin kendisi ilkokul üçten itibaren ana dilde eğitimi şart koşmuştu, biz 5. sınıftan itibaren bu sözü Kavam'dan aldık. Benim kanımca, Pişaverî 6. sınıfa kadar Türk dilinde eğitim konusu üzerinde iyice diretmelidir. Pişaverî'yi umutsuzluğa kapılmaması konusunda uyarmak gerekmektedir. Hiç kimse, ne Kavam, ne de bir başkası onlara bir şey yapamaz. Ordunun gereksinimleri için gereken acil 5 milyon tümen harcama konusunu*

[759] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 84; *AR MTN Arşivi*, d. 402, vr. 327-328; R. K. Ramazani, *Iran Foreign Policy*, 1941-1943, s. 141.
[760] AVP RF, f. 094, l. 37e, dizeç 362a, d. 1, vr. 85.

bizzat ben Pişaverî ile görüşerek Moskova yetkililerine aktaracağım"[761].

5 Nisan ikindi saat 4'de Tebriz'de bir tarafta Pişaverî, Şebüsterî, Padegan ve Cavit, öte tarafta M. İbrahimov, H. Hasanov, A. Atakişiyev ve A. Kerimov olmakla geniş bir toplantı düzenlendi. Görüşmelere geçilmeden önce Cavit, gece radyodan SSCB Tahran sorumlusu Sadçikov ile Kavam arasında yapılan anlaşmayla ilgili haberler aldığını belirtti. Ona göre, bu haberlerde Azerbaycan sorununun İran anayasası kuralları doğrultusunda çözümleneceği görüşü yer almıştır. Katılımcılar bu bilgiyi dikkatle dinledikten sonra her kes kendi yorumunu yaptı. M. İbrahimov katılımcılara hitaben şöyle dedi: *"Şimdi dünyada yaşanan siyasal süreç ve İran'daki durum çok karışıktır. Bunun içinde sizin hükümetinizi sağlama almakla birlikte gelecekle ilgili düşünmeliyiz. Siz gelecek olayları önceden kestirmeli ve buna hazırlıklı olmalısınız, gerekiyor ise belli ölçülerde kendi siyasetinizi değiştirmelisiniz. Konu şu ki Kavamü's-Saltana Kızıl Ordunun çıkmasından sonra muhtemelen Azerbaycan sorunuyla ilgili size görüşme önerisinde bulunacaktır. Her hangi bir kıyımın önüne geçmek ve bizim genel çalışmalarımız için bazı konularda siz Kavam'a ödünler vermek zorunda kalabilirsiniz"*. İbrahimov henüz görüşlerini tamamlamadan Meclis Başkanı Şebüsterî onun sözünü yarıda keserek konuşmaya katıldı: *"Beyler, İran'da işlemekte olan politik süreç bizim de malumumuzdur ve biz mevcut Tahran yönetimini ve onun başındakileri gayet iyi tanıyoruz. Biz, kan kardeşiniz olarak sizleri uyarıyoruz, Kavamü's-Saltana'nın Sovyetler Birliğine imtiyaz petrol hakkı tanıdığı yönündeki sözleri külliyen yalandır. Kanıt için şunu söyleyebilirim: konunun parlamento gündemine gelmesi için 7 aylık bir süre söz konusudur. Bilindiği gibi bu 7 aylık sürede köprünün altından çok sular geçebilir, yönetim ve hükümet değişebilir ve SSCB'ye tanınan petrol anlaşması rafa kaldırılır. Buna göre de Kavamü's-Saltana'nın sözlerine kanmayın, biz de kendisine ödün verecek değiliz. Sizden rica ediyorum Azerbaycan ulusunun çıkarlarını savunma konusunda sonuna kadar bizi destekleyin. Bizim tek güvencemiz sizsiniz. Elimizdeki silahı hiçbir zaman ve hiçbir şekilde bırakmayacağız. Öte yandan, Azerbaycan halkının kanının akmaması için de son ana karar çalışacağız, ancak üzerimize gelecek olurlarsa, son nefesimi-*

[761] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 126-127.

ze kadar savaşacağız". Şebüsterî'den sonra konuşan Padegan onu savundu. Ardından Doktor Cavit de bir konuşma yaptı. Ona göre, eğer söz konusu kan akıtılmadan barış yoluyla görüşmelerse, son anda sizleri temin ediyorum, düşündüğümüzden on misli daha fazla kan akacaktır. Kavam bugün bizimle barış yolunu seçebilir, yarın Kızıl Ordu çekildikten sonra o, bizim demokratik oluşumumuzu yok etmek için elinden geleni ardına koymayacaktır. Ben en zor anda fedailere katılarak savaşmaya hazırım, ancak hiçbir zaman bu gerici yönetime boyun eğmeyeceğim. *"Siz gayet iyi bilirsiniz, eğer İngiliz hükümeti Kavam'ın yanında olamasa, bizim Tahran'a saldırıp, onu devirecek ve burada demokratik bir rejim kuracak gücümüz yeter de artar bile. Böylece, Azerbaycan halkı bütün sorunlardan tümden kurtulmuş olur. Biz bunu tamamlayabiliriz".*

Pişaverî ise gayet uslu ve sakin tavırlar içinde Atakişiyev'i dinlemekteydi. O, hükümet yetkililerini mevcut durumun Ulusal hükümetinden İran yönetimine karşı ilişkilerinde bazı siyasal ödünler verilmesi gerektirdiği konusunda inandırmaya çalışıyordu. Tam da psikolojik üstünlüğü kurdum derken Pişaverî onun sözlerini yarıda keserek devreye girdi: *"Ben, şahsen Kavamü's-Saltana ile görüşmem demiyorum, ben şunu diyorum: şu andan itibaren Tahran hükümeti, bazı toprak ağaları ve büyük sermeye sahipleri Azerbaycan Ulusal Hükümetine karşı saldırı için ciddi hazırlıklar içindeler. Bunun için de biz hiçbir zaman elimizdeki silahlı güçleri kaybetmemeliyiz. Biz mutlak surette kendi ordumuzu tutmak ve onu korumak zorundayız. Gerici güçlere karşı mücadelede onu iyice hazırlamamız gerekmektedir. Eğer şu anda biz Kavam'la görüşmelere başlayacak olursak ve ona tez elden ödünlerimizi sunarsak büyük bir hata yapmış oluruz... Bu durumda Azerbaycan toplumunun gözünde müthiş bir itibar kaybına uğramış olacağız".*

Daha sonra Pişaverî, ödün derken nelerden söz edilebileceğini sordu. Gerek A. Atakişiyev ve gerek M. İbrahimov bu soruya açık yanıt vermekten kaçındılar, ancak gerekirse üstünkörü biçimde Ulusal Hükümetin Tahran yönetimine ödün vermesi gerektiğinin altını çizdiler. Bunun üzerine Pişaverî şöyle dedi, bizim Kavam'a ödünlerimize karşılık o, Mahabat'ın bütün ileri gelen ve kökleşmiş Kürt saldırganlarını Azerbaycan'ın üzerine salıverecektir. Ardından şunları ekledi: *"Sizlerin ve Tahran yönetiminin önerilerini ölçü almayarak ben şimdi ve bundan sonra bir konuda ısrarla tenkit et-*

mekteyim: bizim topraklarımızda kendi silahlı birliklerimiz, fedailerimiz, yasalarımız, sınırlarımız ve bu sınırları savunacak güçlerimiz olacak iç yasal güvencelerimiz olmalıdır. Benim yandaşlarım da bu konuda benimle aynı düşüncededirler"[762].

7 Nisan günü M. C. Bağırov Sovyet Culfa'sında Pişaverî ile bir araya geldi. Görüşmeye Tudeh yetkili isimlerinden Kambahşi de davet edilmesine karşılık o ilk görüşmelere katılmadı. Görüşme sırasında Pişaverî mevcut durumun çıkmazlarını gayet iyi anladığını vurgulayarak gerek Demokrat Partinin, gerek Ulusal Hükümetin Sovyetlere karşı kullanılmasına yol vermeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Bağırov, hangi gerekçe ile Kambahşi'nin davet edildiğini sordu. Pişaverî yanıtında kendisinin ve arkadaşlarının Kavam'ın misyonunu iyi bildiklerinden Sovyetlerin Kuzey İran'dan çıkmasıyla onun Azerbaycan'da ve ayrıca İran'ın diğer bölgelerinde kargaşa çıkaracağından ve kan akıtacağından emindirler. Bu görüş Halk Partisi ve onun yerlerdeki örgütlerinde de egemendir. Bunun için de fırsatımız varken İran'ın ilerici güçleri ile fikir birliği içinde olmamız gerekmektedir.

Azerbaycan konusu tartışıldıktan sonra görüşmelere Kambahşi de alındı. O, konuşmasında Sovyet birliklerinin çıkması üzerine Tahran yönetiminin İngiliz ve Amerikanlılarla birlikte geniş çaplı operasyonlara hazırlandığını açıkladı. Kambahşi'ye göre Seyit Ziyaeddin'in tutuklanması veya benzeri gelişmeler sadece demokratların gözünü boyamak için bir tuzaktır. Bağırov, her iki davetliyi provokasyonlara gelmemeleri konusunda uyarmakla yetindi[763].

Culfa görüşmeleri ve Bakü üçlüsünden aldığı raporlar doğrultusunda Bağırov İran'daki son durum ve gelişmelerle ilgili kendi görüşlerini Moskova'ya iletti. Burada, Demokrat Parti yetkilileri Pişaverî, Şebüsterî, Padegan ile fikir birliğine varıldığı belirtilmekteydi. Bağırov'un açıklamalarında Kavam'la yapılacak görüşlerin olumlu ve olumsuz yönleri kestirilmeye çalışılıyordu. Bağırov'a göre, görüşmelerin gerçekleşeceği ve bir sonuca varılacağı ilk şıkta Azerbaycan Demokrat Partisi legal çalışmalarını sürdürmeli ve açık siyasete devam etmeliydi. Bu durumda parti öncelikli olarak kendi sıralarını sıklaştırmaya çalışmalı, İran anayasasının demokratikleşmesi için mücadele etmeli ve bu yönde demokratik girişimlerde

[762] *AR MTN Arşivi*, d. 286, vr. 197-201.
[763] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 68-69.

bulunmalıydı. Ona göre bu konuda Halk Partisi Tudeh ile ADP YK'sı arasında ilk bir anlaşma sağlanmıştır. Öte yandan Bağırov şöyle açıklıyordu: "*Her ne kadar Kavam hükümetinin İran Azerbaycanı demokratik akımının yetkililerine karşı saldırıya geçmeyeceği hakkında güvence verilmemişse de partinin legal yönetim kurulunun çalışmalarını yönlendirecek illegal özeklerinin oluşturulması kanısındayım. Bunun için de, ADP YK yetkileri altında ve eyalet örgütleri bünyesinde İran yönetimi ve gerici çevreleri harekete geçtikleri taktirde onlara darba vurmak amacıyla illegal silahlı birliklerin kurulmasını önermekteyim. ADP'nin çalışmalarını kontrol etmek ve onlara illegal yollardan destek vermek için bizden bir yetkilinin İran Azerbaycanı'nda olması gerekmektedir. Gizliliğin tam sağlanması için ADP YK'nın önde gelen 2 veya 3 ismi dışında bu şahsın varlığından kimse haberdar olmamalıdır*".

Bağırov'a göre, Kavam'a ciddi ödünler verilmesi karşısında Pişaverî, Şebüsterî ve Padegan'ın ADP başında kalması çok zordu. Buna gerekçe olarak, bu yetkililerin Azerbaycan yönetimini silah gücüyle ellerine geçirdiğini, İran yasalarına aykırı bazı girişimlerde bulunduklarını, devletin yetki sınırlarının dışında olarak ve anayasal bütünlüğü göz ardı ederek yerel gelirleri Azerbaycan için harcadıklarını ve bazı karşıt güçleri ortadan kaldırdıklarını ileri sürmekteydi. Öte yandan onlar Azerbaycan toplumuna tam özerklik vaadinde bulunuyorlardı. Bunun için de yönetim kurulunun partinin yeni olağan toplantısını gerçekleştirmeleri ve bu yetkililer dışında yeni liderler seçmelerini önermekteydi. Ayrıca, durum kötüye giderse, ADP demokratik akımının önde gelenlerinden 200 kişinin aileleriyle birlikte Sovyetler Birliğine sığınması gerekmektedir. Bunun dışında eski İran vatandaşları gibi tarafımızdan bölgeye sürgün edilen kişiler ise diplomatik temsilciliklerimiz aracılığıyla Sovyet vatandaşlığına kabul edilmelidirler.

Bağırov'a göre, Sovyetlerin Azerbaycan demokratik oluşumuna silahlı destek verildiği yönünde İran'daki yabancı diplomatik misyonların eline kanıt vermemek için bölgedeki bütün ağır askeri teknoloji geri taşınmalıdır. Geri kalan hafif silahlar ise gericilerle mücadele için kendini kanıtlamış toplum içindeki fertlerin eline bırakılmalıydı. Bağırov'a göre, Tahran yönetimiyle görüşmelerde İran Merkezi Karargahının yetkisi sınırlarına girecek olan artık tam teşekkülü konuma getirilmiş Azerbaycan Silahlı biriliklerinin korun-

ması şarttır. Eğer İran yönetimi bunu kabul etmez ise bu durumda ordu bırakılmalı, silahsızlandırılmalı ve silahlar geri alınmalıydı. Geri alınacak silahlardan Aralık 1945 yılında silahsızlandırılan İran ordusuna ait silahlar İran yönetimine verilmeli, diğerleri ise geri getirilmeliydi. Fedai birliklerine gelince, bir öneriye göre onların evlerine gitmesine müsaade edilmelidir. Gerektiğinde ise onlardan illegal örgütler biçiminde yararlanmalıdır. Bağırov'un Moskova'ya sunduğu açıklamalarında şöyle denilmekteydi: *"Eğer Kavam görüşmeler yolunu seçmeyip, Sovyet birliklerinin İran'ı terk etmesi üzerine Azerbaycan demokratlarına karşı saldırıya geçer ise Pişaverî, Şebüsterî ve Padegan kendilerine silahlı karşı koyma fırsatının verilmesini rica etmekteler".*

Sovyet Azerbaycan yetkililerine göre, bölgedeki Sovyet diplomatik heyeti, konsoloslukları, ticaret ve kültür kurumlarının terkibi olduğu gibi kalmalıydı. Buna göre Tebriz'deki Kültür Derneği, Sovyet hastanesi ve okulları faaliyetlerini sürdürmeliydi. Bağırov'a göre, eğitimin Azerbaycan dilinde yapıldığı Sovyet okullarının faaliyetine İran yetkilileri müsaade etmez ise, o zaman İngiliz ve Amerikan misyoner okulları tarzında bir düzene gidilmeliydi. Bununla, yerel Azerbaycan kadrolarının eğitimini yürütülmesi planlanıyordu. Buna göre, Tebriz Sovyet orta okullarını bitirenler Sovyetler Birliğinde yüksek eğitim sansı elde etmeliydiler. Tebriz'deki Tekstil Fabrikasına gelince Bağırov'a göre, sahte belgelerle bunun Demokrat partili bir üye adına kaydedilmesi mümkündü. Ona göre, burası Demokrat Parti faaliyetlerini gerçekleştirmek için ciddi bir maddi kaynaktı. Bağırov şöyle diyordu: *"Eğer Kavam görüşmelerden yana tavır alırsa Pişaverî, Şebüsterî ve Padegan Sovyet birlikleri İran'ı terk edene kadar görüşmelerin Azerbaycan'da yapılmasını rica etmekteler"*[764].

Tahran'da ise olaylar bambaşka bir ahenk almaktaydı. Sovyet-İran görüşmelerinin başarıyla bitirilmesi, ikili anlaşmaların yapılması, Kavamü's-Saltana ile Stalin'in birbirine verdikleri güvence telgrafları yeni bir sürecin başlangıcı olarak görülüyordu. İ. Stalin yanıt telgrafında şöyle diyordu: *"Sayın Devlet Başkanı! Bizzat sizin katılımınızla sürdürülen görüşmelerden alınan başarılı sonuç dolayısıyla çektiğiniz telgrafta dile getirdiğiniz dostluk mesajlarınıza karşılık olarak derin teşekkürümü sunmak isterim. Ben, SSCB ile İran arasında görüşmeler sonucunda kazanılmış anlaşmayı ülkelerimizin toplumları arasında*

[764] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 231-238.

dostluk ve sıcak ilişkilerin daha da gelişmesine ve güçlenmesine aracı olacağına inanıyorum"[765].

Yapılan anlaşma üzerine BM Sovyet temsilcisi A. Gromıko 6 Nisan tarihli bir mektupla Güvenlik Konseyine bir başvuruda bulundu. mektupta şöyle deniliyordu: *"Bilindiği gibi, Sovyet birlikleri artık 24 Mart tarihi itibariyle İran topraklarını terk etmeye başlamış ve bu süre 6 hafta içinde tamamlanacaktır. Bunun içinde Güvenlik konseyi gündeminde tutulan İran sorununa bakılması için hiçbir gerekçe bulunmamaktadır. ... Güvenlik Konseyinin 4 Nisan'da onayladığı tartışmaların sürdürülmesine yönelik kararın hiçbir hukuki temeli bulunmamaktadır ve bu BM yasasıyla çelişmektedir. Buna göre, Sovyet yetkilileri bu konunun Güvenlik Konseyi gündeminden çıkarılmasını talep etmektedir"*[766]. Gromıko'nun mektubuna yanıt niteliğinde ABD Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Ed. Stettinius 'a İran sorununun Güvenlik Konseyi gündeminden çıkarılmasında itiraz etmesi yönünde bir yetki verdi. Byrnes'e göre, 4 Nisan kararının iptal edilmesi için hiçbir hukuki gerekçe bulunmamaktadır. ABD, Sovyetler Birliğinin birliklerini 6 Mayıs'a kadar çıkaracağını umut etmekte ve böylece sorunun tamamlanacağını varsaymaktaydı. Eğer 6 Mayıs'a kadar orduların çıkarılmasında hiçbir problem yaşanmaz ise bu sorun Güvenlik Konseyi gündeminden düşmüş olacaktır. Aksi taktirde, birliklerin çıkarılmasına kadar İran sorunu gündemdeki yerini korumalıdır[767].

A. Gromıko'nun mektubunun yayılmasıyla ilgili olarak İran heyeti başkanı Alâ'dan Genel Sekreter Trygve Lie adına 9 Nisan'da yanıt mektubu geldi. Mektupta şöyle deniliyordu: *"Bana verilen talimatlar doğrultusunda, İran'ın pozisyonunun 4 Nisan 1946 tarihindekinden farklı olmadığını ve değişmediğini aktarmak isterim. Hükümetimin isteğine göre, İran sorunu Güvenlik Konseyinin gündemindeki yerini korumalı ve 4 Nisan 1946 kararı uygulanmalıdır"*. 10 Nisan günü Büyükelçi Morrey'le bir araya gelen A. Kavam, Güvenlik Konseyi gündeminde bekleyen İran sorunuyla ilgili Alâ'ya hiçbir talimatta bulunmadığını ve bulunmayı da düşünmediğini aktarmıştı. Ona göre, sorunun gündemde kalmasına hak tanımaktaydı. Öte yandan Kavam, sorunun kısa zamanda gündemden çıkarılmasıyla ilişkin

---

[765] *İzvestiya*, 9 Nisan 1946.
[766] *Department of State Bulletin*, 21 April 1946, s. 658.
[767] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 412-413.

Sovyetlerin kendisine baskı yapmasından da korkmaktaydı. Başbakan Amerikalı büyükelçiye, SSCB'nin bu tutumu karşısında öncelik sırası bu konunun sorun oluşturmadığını anlatmaya çalışacağını Sovyet baskıları devam ederse konuyu Güvenlik Konseyi gündeminden geri çekeceğini söylemişti. Buna karşılık Kavam yine sormadan kendini alıkoyamadı: eğer, konu Güvenlik Konseyinin gündeminden çıkarılırsa ve istenilen sonuç alınmaz ise bu durumda sorunu yeniden gündeme getirmek mümkün müdür? Bu soruya yanıt olarak Byrnes Morrey'e şöyle yazmaktaydı: Sayın Kavam'a aktarınız, İran'ın iki hafta önce Güvenlik Konseyinde ileri sürdüğü dilekçesi ABD ve konseyin diğer üyelerinin ciddi çabaları sonrasında onaylanmıştır. Ola ki bu ciddi baskılar sonrasında İran konuyu gündeme getirip şimdi ise geri çeker ise, İran'ın Güvenlik Konseyi önünde samimi olmadığı görüşü egemen olacaktır. Bu durumda İran'ın dünyanın sempatisini yitirmek riski söz konusudur[768].

11 Nisan. Saat akşamın 7'si. Tahran Amerikan Büyükelçi yardımcısı John Jernegan Kavam'la görüşerek kendisine Byrnes'in mesajlarını iletmektedir. Tatsız görünen Başbakan bir saat öncesinde Sovyet Büyükelçisi'yle görüştüğünü hatırlattı. Sadçikov, kendisine bunca olandan sonra İran'ın konuyu Güvenlik Konseyinde tutması SSCB adına bir aşağılanmadır ve o bunu kabul etmeyecektir. Sadçikov'a göre, İran'ın tutumu, Sovyetler Birliği'ne güvenmediğinin işareti olup, iki ülke arasında ilişkilerin kopması için bir gerekçedir. Büyükelçinin baskısından sonra Kavam, sorunun konsey gündeminden çıkarılması yönünde H. Alâ'ya telgraf göndereceğine dair söz vermiştir. Jernegan, Kavam'a acele etmemesi konusunda bir öneride bulundu. Ona göre, burada Birleşmiş Milletlerin verdiği desteğin yitirilmesi söz konusu olabilir, bu da İran'ın Sovyetler karşısında yalnız bırakılması demektir. Başbakan onu doğrulasa da, sorunun gündemden kaldırılmasına ilişkin Sovyet önerisinden kaçmasının imkânsız olduğu çıkmazını da anlattı. Bunun üzerine Büyükelçi Morrey, Dışişleri'ne şöyle yazıyordu: *"O, durumun çok kötü olduğunun farkındadır. Eğer Kavam şimdi Sovyetlerin istediğini yapmaz ise bütün kazandıklarını yitirmek riski doğacaktır. Öte yandan Rusya ekonomi görüşmeleri kestiği gibi, onun görüşmeye hazırlandığı Azerbaycanlılarla randevusunu da iptal edebilir. Bir saatlik görüşmenin ardından o, Washington'daki büyükelçinin durumu bize*

[768] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 416.

anlatmasını, onun içinde bulunduğu çıkmazdan söz etmesini, konunun Güvenlik Konseyinden çıkarılmasıyla ilgili İran'ın konumunu sarsmadan ABD'nin gerekeni yapmasını rica etti. O, sizin durumu anlayacağınızı ve gerektiğinde İran'a destek olacağınızı umut etmektedir. Sizden alacağı yanıta kadar H. Alâ'ya her hangi bir talimat vermeyecektir"[769].

Culfa dönüşü ardından Pişaverî 8 Nisan'da Amerikan ve Britanya konsoloslarını telefonla arayarak kendisini ziyaret etmelerini istedi. 10 Nisan sabah saat 10.00 Britanya, akşam saat 17.00 Amerikan konsolosuyla randevu ayarlandı.

9 Nisan günü Pişaverî, Tahran'dan gelmiş Halk Partisi Yönetim Kurulu başkanlarından F. Keşaverzî'nin kardeşi Cemşit Keşaverzî, Mazandaran sendika başkanı İbrahim-zade'yi ağırladı. İlk görüşmesi daha ziyade A. Kambahşi'nin Tebriz'e neden geldiği ve Tahran yönetimiyle yapılması muhtemel görüşmelerle ilgilenmekteydi. Onun, görüşmelerde Tudeh temsilcisinin katılması önerisini Pişaverî memnuniyetle karşıladı. Hanım İbrahim-zade ise Mazandaran sendika birliğinin Azerbaycan demokratlarına destek vermek arzusunu dile getirdi.

Önceden belirlendiği gibi, Pişaverî İngiliz konsolosu Wall'u kabul etti. Görüşmenin başında Wall, gizli yollardan Tebriz'den Tahran'a altın kaçırmak isteyen ve İçişleri görevlileri tarafından yakalanan İngiliz vatandaşı bir Ermeni'nin serbest bırakılmasını rica etti. Pişaverî, Wall'a Ulusal Meclisin altın ve benzeri değerli eşyaların ülkeden çıkarılmasını yasaklayan yasasının olduğunu hatırlattı. Müsadere edilen eşyalar bu yasa kapsamı dışında kalıyorsa sahibine iade edilecektir, aksi taktirde elinden bir şeyin gelmediğini vurguladı.

Ardından Wall, Tahran'dan kendisine sürekli olarak gizli belgeler taşıyan bir kuryenin geldiğini hatırlatarak, Rusların bu şahsı tanıdıklarından gözetim altında tutmadıklarını belirtti. Şimdi ise sınır karakolları Ulusal Hükümetin korumaları tarafından gözetildiğinden diplomasi çalışanlarının dokunulmazlığı ilkesine göre, kuryenin kontrol edilmeden geçmesine izin verilmesini Pişaverî'den rica etti. Pişaverî, gözetim karakollarında sık sık değişen fedailerin görev yaptığını anlattı. Bunun için de kuryenin her gelişinde kontrolsüz geçişi için Ulusal Hükümet yetkililerini uyarmalarını istedi. En

[769] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 417.

sonunda konsolosla Pişaverî arasında son gelişmelerle ilgili kısa bir konuşma gerçekleşti[770].

Amerikan konsolosuyla tayin edilmiş görüşme çok gergin başladı. Konsolos Rossow, Azerbaycan'da yasal düzenin olmadığından şikayetçiydi. Pişaverî, konsolosun sergilediği üslup karşısında sert çıkarak, sözlerinin dayanak noktasını sordu. Rossow yanıtında yakın günlerde yaşadığı bir olayı aktararak dedi: restoranda iken elinde silah bir görevli kendisine yaklaşarak *"Biz bu Anglo-saksonları ne zaman buradan kovacağız"* tehdidinde bulunmuştu.

Pişaverî, bunun Ulusal Hükümetin düşmanları tarafından tahribat amacıyla gerçekleştirilmiş olabileceğini söyledi ve ardından konsolosu bu tür olayları yetkililere aktarmasını ve kimlik tespitinde bulunması gerektiği konusunda uyardı. Öte yandan Azerbaycan'daki yasal düzene gelince, bu zamana kadar en adil yönetim tarzının kurulduğunun kimse için bir sır olmadığını açıkladı. Ona göre, dükkanlar açık tutulsa bile hiçbir hırsızlık olayı gerçekleşmezdi. Eğer Azerbaycan Amerika'yı düşman olarak görseydi en azından miting ve gösterilerde bu yönde bir şeyler söylenilirdi.

Görüşme sırasında Rossow Azerbaycan'da Amerika'dan getirilen tekstil ürünlerine karşı koyulmuş kotanın gerekçelerini sordu. Pişaverî buna gerekçe olarak yerel üretimin önünün tıkandığını gösterdi. Ayrıca ona göre, Ulusal Hükümet hazır giyim ürünleri yerine Amerika'dan yüz adet "Willisov" marka araba ve araba lastiği almaya gönüllüdür.

Daha sonra Rossow, SSCB-İran arasında yapılan anlaşmanın ardından Azerbaycan'ın Tahran'la ilişkilerin ne yönde gelişeceği ile ilgilendi. Pişaverî yanıtında Azerbaycan halkının kendi isteklerini Halk Kongresinde kabul ettiği bildiriyle İran yönetimine ve dış devletlere açıkladığını, Ulusal Hükümet olarak buna sadık kalacaklarını konsolosa aktardı.

Görüşme sonunda Pişaverî, eğer Amerikan kamuoyu Azerbaycan hakkında doğru bilgilendirilirse o zaman Amerika Azerbaycan'ın haklı ve doğal hakları için savaşına destek olacağını söyledi[771].

Nisan krizinin yaşandığı günlerde Amerikan konsolosu Sovyet birliklerinin apar topar geri çekilişine bir türlü anlam veremiyordu.

---

[770] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 70.
[771] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 100-101.

Acaba, neden Ruslar görevlerini yarıda bırakıp geri çekilmekteydiler? R. Rossow şöyle aktarmaktaydı: *"Anlaşılan, Sovyet yönetimi hesaplamalarında yanılmıştı.. Bilindiği gibi, Rusların Ortadoğu'daki iştahının eski tarihi kökleri bulunmaktadır ve nitekim Ruslar sırf bu amaçla Nazilerle masaya oturmuşlardı. Oysa, şimdi ABD kendi birliklerini bölgeden çıkarmıştır. Britanya'ya gelince onun Akdeniz'de sembolik düzeyde güçleri bulunmaktadır. Sovyetlerin karşısında bölgesel güç gibi bir tek Türkiye bulunmaktadır. Türkiye'nin de teslim olması durumunda Ortadoğu'da direnecek hiçbir toplum kalmamaktadır. Rusların gerek İran'da, gerekse de Türkiye'nin sınırlarında güçlü askeri yığınakları bulunmaktadır. Onlar iki devleti Rusya'nın idaresi altına düşürmenin daha fazla orduya sahip olmakla kolay olabileceği düşüncesindeydiler. Buraya kadar anlaşılıyor. Onlar, ABD ve İngiliz uluslarının savaşa doyduğunun bilincindeler, bunun içinde Sovyetler bu ortamdan yararlanıp barışın sağladığı avantajlardan yararlanmak niyetindeler. Her ne kadar Sovyetler yeni savaş istemeseler de Batının kendi kendisiyle oyalanmasından yararlanarak hareket edebilecekleri faaliyet alanı arayışındalar. Sovyetler iki konuda yanılıyordu:birincisi, bu güç gösterisine Türkler ve İranlılar tepkisiz kalmamış hatta seferberlik ilan etmişlerdi. İkincisi ise, Batı Sovyetlere sert tepki gösterdi ve hatta bu tepki beklenildiğinden de sert oldu. Sovyet yetkilileri Batının ve ABD'nin bu denli stratejik öneme haiz bir bölgede yalnız bırakmayacağını anlayamadılar. Yetmedi, bütün dünya bu gürültülü çatışmaya karşı tepkisini gösterdi. Sovyet notaları Türkiye tarafından sert karşılık buldu. Ayrıca ABD, Sovyetlere karşı tutumunu yeniden gözden geçireceğini açıkladı. Sovyet yetkililer sorunun göründüğü kadarıyla basit ve sakıncalı olmadığını anladılar ve sonuçta bir taktik değişikliğine gittiler. Bu da geri çekilmelerine neden oldu"*[772].

Sovyet-İran görüşmelerinin 5 Nisan anlaşmasıyla sonuçlanması İran basınının ana gündemini oluşturmaktaydı. Sovyet-İran resmi açıklaması, ortak petrol şirketi oluşturulması hakkında Kavam'ın mektubu basında yayınlandı. Sol yayınlar Sovyetlere övgüler yağdırmakta, Kavam'a yakın gazeteler onu desteklemekte, tarafsız yayınlar ise toplumu bilgilendirmek için geniş bir kampanya başlatmışlardı. Halk Partisinin basın aracı *Rehber* 7 Nisan sayısında şöyle diyordu: *"Sait ve Sadr'ın yanlış politikaları ve XIV. Meclisin*

[772] R. Rossow, *The Battle of Azerbaijan*, s. 24-25.

gerici tutumu yüzünden petrol konusu iki ulus arasında gerçek dostluk ilişkilerinin oluşturulmasında en büyük engele dönüşmüştü. Şimdi ise bu sorun Sovyet isteklerini doğrulamakla İran'ın çıkarları doğrultusunda aşıldı". Necat-e İran gazetesi 9 Nisan sayısında Sovyet-İran ortak petrol şirketinin oluşturulmasını bir milat olarak görmekte, bunu küçük toplumlara karşı direkt temasa geçmekten yana olan Sovyet dış politikasının başlıca prensiplerinden biri olarak yorumlamaktaydı. Kavam'a yakınlığı ile bilinen Azadî Partisinin yayın organı *Dariya* gazetesi *"Bulutlar Dağılır"* başlıklı geniş bir makale yayınlamıştı. Makalede şöyle deniliyordu: *"Şimdi, iki ulus, iki ülke arasında gerçek dostluk için engeller ortadan kaldırılmıştır"*[773]. *Umut* ve *Ahen* gazeteleri 9 Nisan sayılarında Sovyetlerin İran petrolleri üzerindeki ve İran Azerbaycanı'ndaki çıkarlarını haklı gösteren makaleler yayınlamışlardı. *Ateş* gazetesi 18 Nisan sayısında yapılan anlaşmanın Londra çevrelerinin ciddi rahatsızlığına neden olmuştu. Gazetenin yorumuna göre, onların kafasında gelecekte İran yönetiminin Anglo-Persian petrol şirketinden daha fazla hak talep edeceği konusunda endişe egemendi[774].

İngiliz yanlısı olmasıyla bilinen *Setare* gazetesi 9 Nisan sayısında Sovyet-İran ortak petrol şirketinin kurulması hakkındaki anlaşmayı imzalayan Kavam hükümetinin bu tutumunu önemli bir siyasi ve ekonomik başarı olarak değerlendirmekteydi. Gazeteye göre, bu anlaşma siyasal açıdan İran ile Sovyetler arasındaki anlaşmazlıkları giderecek, ekonomik açıdan ise ülkenin kuzey illerinin sanayi merkezlerine dönüştürecekti. Ayrıca Amerikan yatırımcılarını da İran petrollerinin içine çekmek gerekmektedir. Gazete, Kavam'ın bu fırsatı kaçırmayacağını umut etmekteydi[775]. Gerçektende Kavam, defalarca ABD Büyükelçisi'yle görüşmelerinde Belucistan petrolü konusunda yeşil ışık yakmıştı. Ancak, Amerikalı yetkililer Sovyetlerin İran'dan çıkmasına yönelik sert politikalarının petrolle ilişkilendirileceğinden çekinerek ve İran'da Amerika'nın nüfuzuna zarar vereceği düşüncesiyle sesiz kalmayı yeğlemişlerdir. Dışişleri Bakanı Byrnes, Morrey'e gönderdiği 8 Nisan mektubunda şöyle diyordu: *"24 Mart Bildirisi'nde anlaşıldığı gibi bizim Güvenlik Konseyindeki çıkışlarımızın İran petrollerine duyduğumuz ilgiden kaynaklanacağı*

[773] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 68-69.
[774] *Ateş*, 18 Nisan 1946.
[775] *Setare*, 9 Nisan 1946.

görüşü ortaya çıkarabilir. Konunun bu şekilde anlaşılması bizi rahatsız etmektedir. 24 Mart telgrafında belirttiğimiz gibi, Amerikan'ın Belucistan petrollerindeki ilgisi Sovyet birliklerinin çıkarılması ve benzeri sorunlarla ilgilendirilmemesi gerekmektedir. Biz Sovyet birlikleri çıkana kadar Amerikalıların petrol hakkı elde etmeleri ile ilgili bir tartışmanın ne yöneticiler, ne de Amerikan petrol şirketleri tarafından gündeme getirilmesini arzu etmiyoruz. Bizim bu tutumumuzu İran'daki Amerika petrol şirketlerine aktarınız"[776].

Sovyet-İran ortak petrol şirketine kuşkuyla bakan gazeteler de yok değildi. *Kisra* gazetesi 9 Nisan sayısında petrol konusunda Kavam'ın Sadçikov'a verdiği mektubun metnine bazı notlar düşerek yayınlamıştı. Düşülen notlarda şöyle deniliyordu: ortak petrol şirketinin yetkisi altındaki toprakların sınırları kesin belirtilmeli, anlaşmada şirket çalışanlarının İranlılardan olması kesin biçimde gösterilmelidir. Gazeteye göre, anlaşma süresi tamamlandığı zaman yapılan fabrikalar ve işletmeler karşılıksız olarak İran yönetiminin yetkisine bırakılmalıdır. *Kisra*'nın aktarmalarına göre, sorunların çözüm yolları, koyulan kapitalin hacmi, petrol boru hattının çekilmesi, ham petrolün üretimi gibi konular da göz önünde tutulmalıdır. Gazetenin dikkat çektiği bir diğer konu ise anlaşma sürecinin uzun tutulmasıydı.

Bazılarına göre ise Sovyet işgali ortadan kaldırıldıktan ve Azerbaycan yabancı askeri birliklerinden arındırıldıktan sonra SSCB bu anlaşmayla kuzey petrolleri üzerinde hak elde etmekle kalmayıp İran'da yeni krizlere neden olacaktır[777].

Bazı gazeteler ise İran XIV. parlamentosunun 1944 yılında petrol imtiyazı verilmesini yasaklayan kararı geçerli olduğu halde Rusya ile yapılan anlaşmanın ne anlama geldiğini sorgulamaktaydı. Başbakan yardımcısı Muzaffer Firuz konuyla ilgili soruları yanıtlarken, yapılan anlaşmanın yabancılara petrol imtiyaz hakkının verilmesiyle ilgili olmayıp ortaklaşa petrol şirketinin kurulmasını amaçladığını belirtmiştir[778].

Tahran yapılan anlaşmanın etkisini atlatmamıştı. Tebriz'de ise yaşam çekilen sıkıntılara rağmen iyi kötü sürmekteydi. [İran tarihi

[776] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 413.
[777] Sattar Han Ferman-Fermanian, Done Munker, *Daufhter of Persia*, New-York 1992, s. 169.
[778] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 73.

ile] yeni yılın ilk günlerinde 9 Nisan 1946 tarihli Ulusal Hükümetin oturumunda yeni bütçe planı onaylandı. Yeni bütçe planında ithâlât 64.060.000 tümen, ihracat ise 63.856.972 tümen olarak açıklanmıştı. Eğitim için 6.020.320 tümen, ek olarak yeni açılacak okullar, gece kursları ve üniversitedeki eğitim kalitesinin yükseltilmesi için 4 milyon tümen daha ayrılmıştı. Sağlık harcamaları için 5 milyon tümen para ayrılmıştı. Demir ve karayollarının yapımı ve onarımı, telgraf hatlarının kurulması için Posta, Telgraf ve Ulaştırma bakanlıkları hesabına 9 milyon tümen ayrılmıştı[779].

Bütçe programının onaylandığı günün ertesi, yani Ulusal Meclisin 11 Nisan oturumunda devlet topraklarının köylüler arasında paylaşımı hakkında yasa tasarısını görüştü. 14 Nisan günü ise toprak edinen köylülerin Tebriz'de bir toplantısı gerçekleştirildi. Kongreye Azerbaycan'ın çeşitli illerinden toplam 600 temsilci katılmıştı. Toprakların paylaşımı ve yardıma muhtaç kimsesizler hakkında Köy ve Tarım İşleri Bakanı Mehtaş bir konuşma gerçekleştirdi. Köylü delegeler karşısında Başbakan sıfatıyla Pişaverî ve Meclis Başkanı Şebüsterî birer konuşma yaptılar. Pişaverî konuşmasında %90'ını köylülerin oluşturduğu ülkede Ulusal Yönetimin öncelikli görevinin köylülerin sorunlarını çözmek olması gerektiğini belirtti. Devlet ve toprak ağalarının elindeki mülklerin dağıtımı bu yönde ilk adım gibi değerlendirilmelidir. Gelecekte bu yardımlar Ziraat Bankası aracılığıyla sadece yoksulları değil, orta sınıf köylüleri de kapsayacaktır. Başbakan konuşmasını şöyle sürdürdü: "*Ulusal Hükümet ayakta durduğu sürece köylülere desteğini hep sürdürecektir. Öte yandan köylüler de bizim dayanağımızdır. Onlar fedai birliklerinin temelini oluşturmaktadır. Onlar gelecekte de Ulusal Yönetimin savunucuları olmaya devam edeceklerdir*". Kongrede köylülerin Ulusal Hükümetin siyasetini desteklediklerı ve son nefeslerine kadar onu savunacakları hakkında bir açıklama kabul edildi[780].

Nisan ortalarında BM Güvenlik Konseyinin yeni oturumu öncesinde Sovyetler Kavam'dan dilekçesini geri çekmesini istediler. Büyükelçi Sadçikov adeta Kavam'ı tehdit edercesine onun Sovyetlerin sağladığı avantajlarla yönetimde kaldığını aktardı. 13 Nisan görüşmesinde ise Sadçikov, sorunun gündemden çıkarılması için Kavam'ın H. Alâ'ya yetki vermesi gerektiğini hatırlattı. Bunun üzeri-

[779] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 155, vr. 100-103.
[780] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 126, vr. 117.

ne Kavam 6 Mayıs'a kadar Sovyetlerin bölgeyi tümden terk etmeleri konusunda güvence istedi. 14 Nisan günü Sovyet yönetimi 6 Mayıs'a kadar birliklerini kayıtsız şartsız İran'dan çıkaracağı konusunda resmi güvencede bulundu[781]. Amerikalı tarihçi Kuross Samii'ye göre, 24 Mart tarihli Sovyet açıklaması, 4 Nisan tarihli Sovyet-İran anlaşması, 14 Nisan tarihli birliklerin tahliyesine ilişkin resmi güvence hiç kuşkusuz Truman yönetiminin baskısıyla kazanılmıştı[782].

16 Nisan tarihli A. Gromıko'nun mektubuyla ilgili tartışmalar sırasında BM Genel Sekreteri Trygve Lie Güvenlik Konseyi başkanı Chi-Quo-Tai'e bir mektupla müracaat ederek İran'ın şikayetini geri çektiğini açıkladı. Ancak, Güvenlik Konseyi tartışmalara bir türlü son vermek amacında değildi. ABD temsilcisi Ed. Stettinius , İngiliz temsilcisi A. Cadogan , Brezilya temsilcisi Pedra Velyoso, Avustralya temsilcisi Hojson ve diğer temsilciler İran sorunun gündemden çıkarılmasına karşı çıktılar. *Time* dergisi 22 Nisan 1946 tarihli 16 No'lu sayısında BM'de yapılan tartışmalarla ilgili şunları aktarmaktaydı: *"Kızıl Ordunun İran'dan çıkması hakkında son tarih olan 6 Mayıs gününü beklemeden İran yönetimi Güvenlik Konseyine müracaatta bulunarak Sovyet yönetimine güveninin tam olduğunu ve şikayet dilekçesini geri çektiğini açıklamıştır"*. Başta Amerikalı temsilci Ed R. Stettinius olmakla diğer temsilciler peş peşe Gromıko ile görüşerek Güvenlik Konseyinin "her şey yolundadır" açıklamasıyla safını değiştiremeyeceğini açıkladılar. Doğal olarak Polonya Rusya'dan yana tavır aldı. Konseyin Fransız temsilcisi Henry Bonen'un sarf ettiği *"bu, küçük toplumların büyük toplumlar karşısında şikayetlerini geri almaları hakkından mahrum bırakılmalarına yol açabilir"* sözleri Rusya'nın ani bir rahatsızlığına neden oldu. Ancak H. Bonen'un meslektaşları onunla aynı görüşü paylaşmıyorlardı. Gromıko'nun toplantıdaki üçüncü konuşmasında her zaman için soğuk ve yavaş olan sesi, şimdi daha sert bir gürlemeye dönüşmüştü. Genelde sakin tavırlarıyla ilgi odağı olan Britanya temsilcisi A. Cadogan'ın yüzü ise adeta kıpkırmızı kesilmişti. O konuşmasında İran sorununun 6 Mayıs'ta sunulacak basit bir açıklamayla çözüme bağlanmasını önerdi ve ekledi: *"Eğer Rusya sorunu bu güne kadar uzatmasaydı bütün bunlar yaşanmayacaktı"*. Toplantı sonrasında Brezilya temsilcisi Pedra Leao Velyoso Gromıko'ya yaklaşarak

[781] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 427.
[782] Kuross A. Sami. Op.cit., s. 100.

"biliyor musunuz ben Rusça öğreniyorum" lafına Gromıko şöyle yanıt vermişti: *"Hayır bilmiyorum. Ancak sizin Rusya karşıtı oy kullanmasını öğrendiğinizi biliyorum".*

Pravda gazetesinde BM'de yapılan tartışmalar hakkında şöyle bir yorum yer almaktaydı:bu kampanyanın savunucuları bütün dünya kamuoyunun gözleri önünde "İranlılardan daha fazla İranlı olduklarını göstermekten" çekinmediler. 24 Nisan'da Sovyet temsilcisi A. Gromıko bir açıklamada bulunarak bundan sonra konseyin İran'la ilgili tartışmalarına katılmayacağını belirtti.

Nisan ortalarında Sovyet birliklerinin Azerbaycan'dan tahliyesi sürmekteydi. Kereç, Miyane, Zencan ve Kazvin'den sonra 15 Nisan günü Erdebil de boşaltıldı. Tebriz, Minadoab, Benderşah ve Pehleviye'deki birlikler ise hâlâ tam teşekkül yerlerinde beklemekteydi. Kavam, Sovyet birliklerinin çıkmasının ardından İran ordularını Azerbaycan sınırlarında ve eyaletin güney şehirlerinde konumlandırmaya çalışıyordu. Bu amaçla Şiraz, Ahvaz ve İsfahan'dan önceden Tahran'a çekilmiş 3.000 kişilik askeri birlik 15 Nisan günü Kazvin'e gönderildi. Öte yandan toplumun sempatisini kazanmak için apar topar Kazvin'e 19 yük aracıyla gıda ve tank gönderdi. Hamedan alayı komutanı General Pürzend, Karargah'ın emri doğrultusunda Kazvin'e geldi. Gelen askeri birlikler şehrin 4 km dışındaki eski Amerikan karargahı Stalingrad şehrinde konumlandırıldı. Sovyetlerin tahliyesi ve İran yönetiminin güç gösterisi bölgedeki ortamın gerilmesine neden olmuştu. Sadece Erdebil'de 24.000 kişi Sovyet vatandaşlığı için ve SSCB'de yaşamak için Sovyet konsolosluğuna müracaatta bulunmuştu. Sovyetlerin bölgeyi terk etmesi üzerine 30 aile Kazvin'den Tebriz'e göç etmişti[783].

İran ordu mensubu sivil görünümlü şahıslar sahte kimliklerle Azerbaycan şehirlerine gönderilmişlerdi. Karşıt gruplar aktifleşmişti. Geceleri duvarlara asılan afişlerin hedefinde Ulusal Hükümetin uygulamalarına karşı önlemler yer almaktaydı. Tebrizliler arasındaki yaygın söylentilerden biri de Sovyetlerin İran'dan İngiliz ve ABD'nin zoruyla çıktığı yönündeydi. Merkezi yönetime bağlı Azerbaycan'ın İran'dan ayrılacağından tedirgin çevreler Sovyet birliklerinin çıkmasından sonra Azerbaycan'la Tahran arasında silahlı çatışmaların çıkacağı günü sabırsızlıkla beklemekteydiler. Onlara göre, Azer-

[783] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 76-77.

baycan demokratları konusunun İran anayasa kapsamında çözümüne razı gelmeyerek silahlı çatışmalara meydan açacaktır. Öte yandan Tahran yetkilileri her türlü tedirginliğin ve sıkıntının yaşandığı Nisan ayında Ulusal Hükümeti yavaş yavaş dişine kestirmeye başlamıştı.

Marağa alay komutanı General Azimî, Askeri Bakan Cafer Kavian'a şifreli bir mektup göndererek 17 Nisan günü İran ordusuna bağlı 800 kişilik bir birliğin Tikantepe ve Sayınkale arasındaki Kaleburun ve İnce köylerinde fedailere ait karakollara saldırdıklarını haber vermekteydi. Ertesi gün İran birliklerinin saldırıları akşama kadar sürmüştü. Fedailer kendi saflarını bırakmamakta büyük direniş sergilemişlerdi. Dört günlük çatışmada ölen ve yaralananların sayısı 15'i bulmaktaydı. Pişaverî, İran birliklerinin aralıksız süren saldırılarından bir hayli tedirgindi. Ona göre, çatışmaların yaşandığın bölgelerde bir an önce gerekli önlemler alınmalıdır, aksi taktirde İran ordusunun Marağa'ya sokularak Tebriz için tehlike oluşturacağı kaçınılmazdı. Onun talimatları doğrultusunda Ulusal Hükümet çatışmaların yaşandığı bölgelere ek askeri birlikler, top, silah ve cephanelik göndermişti. Yaşanan gerginliklerden gericiler kendi lehlerinde yararlanma fırsatını kaçırmadılar. 20 Nisan'da yapılan bakanlar konseyi toplantısında Askeri Bakan Ahmedî, Tikantepe ve Sayınkale olaylarını demokratların İran ordusuna saldırısı olarak tanımladı. Ona göre, çatışmanın sürdüğü bölgelerden gelen haberlerin değerlendirilmesi ve demokratlara gerekli yanıtın verilmesi konusunda acil kararlar alınmalıydı. Kavamü's-Saltana ona karşı koyarak konunun her yönüyle araştırılmasını istedi.

Sovyet istihbarat birimlerinin haberlerinde demokratlarla İran birlikleri arasında yaşanan çatışmalardan Şah ve ona yakın askeri yetkililerden Ahmedî, Yezdan Penah, bakanlardan İkbal, Sepehrî ve Bayat tarafından Kavam'a karşı kullanılmak ihtimali üzerinde durulmaktadır. Yine de Ulusal Hükümet yaşanan gerilimin altından kalkmasını bilmişti. İnce, Kaleburnu ve Mianbulak'ta Azerbaycan yönetimi kendi idaresini oluşturdu. İran tarafı bu çatışmalarda 8 askerini kaybetti, çok sayıda asker ve subayı ise esir olarak fedailerin eline geçti. Yaşananlarla ilgili olarak M. C. Bağırov Stalin ve Molotov'a raporunda şöyle diyordu: *"Bize göre, Kavam bu hareketiyle bir yandan Ulusal Hükümetin savunma gücünü kontrol etmek, öte yandan ise Azerbaycan içindeki karşıt güçleri kışkırtmak niyetindedir.*

Pişaverî'ye göre eğer bu durum böyle sürecek olursa Ulusal birlikler tam teşekkül İran ordusu saflarına saldırmak zorunda kalacaktır"[784].

Aslında, M. C. Bağırov'un gönlünden de bu geçiyordu. O, Ulusal Hükümet yetkililerini Tahran'la oluşturulacak ilişkilerin İran ordusunun saldırılarına nasıl direniş gösterileceği ile bağlantılıydı. Eğer siz gücünüzü kanıtlarsanız, fazlasını kazanma fırsatı doğacaktır, aksi taktirde Tahran birlikleri önünden kaçacak olursanız her şeyi kaybedebilirsiniz. Tahran yönetimi birkaç jandarma birliği ve alayını gönderdikten sonra sizinle görüşmelere başlayacaktır. Eğer siz onları yenme başarısını gösterseniz, o zaman size Sayın Pişaverî diye adam akıllı görüşmelere başlayacak ve Kavam sizinle aynı dili kullanacaktır. Eğer Kavam'ın gönderdiği güçlerin önünde kaçacak olursanız, Kavam'ın Pişaverî ile görüşmeleri suya düşecektir[785].

Yukarıda anlatılan gelişmelerin birkaç gün öncesinde Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov Dışişleri Komiserliğinin uyarısıyla Kavam'a yapılmış anlaşma gereği Azerbaycan sorunu konusunda ön anlaşmayı ilan etmesini istedi. Ancak Kavam bu konuda uzatmaları oynamaktan yanaydı. 21 Nisan günü Sadçikov Başbakan'ı bir kez daha uyardı.

Tikantepe'de İran birliklerinin yenilgi haberini alır almaz bakanlar konseyi Azerbaycan sorunuyla ilgili hazırlanmış öneriler paketini açıklama kararı aldı. Kabinedeki Sovyet casusu, kararın açıklanmasına ilişkin oturumda hiçbir bakanın itiraz etmediğine şaşırdığını aktarmaktaydı. Oysa, resmi olmayan tartışmalarda Askeri Bakan Emir Ahmedî ve Murtazakulu Bayat 4 Nisan anlaşmasıyla ilgili rahatsızlıklarını defalarca dile getirmişlerdi. Onlara göre bu anlaşmayla anayasa çiğnenmekte ve Azerbaycanlılara büyük ödünler verilmekteydi[786].

21 Nisan akşamı Tahran radyosu Azerbaycan sorunuyla ilgili hükümetin kararını açıkladı. Aynı gün İran parlamentosu Tebriz milletvekillerinden ve Azerbaycan'la yapılacak müzakereler için İran tarafından oluşturulan komisyon üyesi Fetih Ali İpekçian Pişaverî ile görüşmelerin yerini ve zamanını belirlemek için Tebriz'e hareket etti.

---

[784] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 74-75.
[785] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 110, vr. 63-64.
[786] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 122.

XIV. BÖLÜM

"ADALET DENGESİ" POLİTİKALARI

1946 Nisan'ının son haftası yoğun siyasal gelişmelere sahne oldu. Merkezi yönetim ile Azerbaycan Ulusal yönetimi arasında görüşmeler sürecine gelindi. Sovyet askeri birliklerinin tahliyesine ilişkin kuşkular geride kaldı. Çekinceler ve tedirginlikler süreci tamamlandı. Azerbaycan sorunuyla ilgili İran yönetimi kararını açıkladığı sırada, Sovyet tankları ve zırhlı araçları bulundukları üsleri terk ederek kuzey sınırına doğru yol almaya başladılar. Azerbaycan'la yapılacak görüşmeler için kurulan hükümet komisyonu başkanlığına getirilen Fetih Ali İpekçian 21 Nisan günü Tebriz'e geldi. İpekçian Tebrizli sayılırdı. Orta düzey ticaret erbabıydı. Eğitim kapasitesi orta düzeydeydi. Çarlık döneminde Rus okullarında okumuştu. Babası 1930'lara değin Sovyet ticaret müsteşarlığının gözde ihracatçılarından biri olarak görülmekte, sık sık Moskova, Bakü, Tiflis ve diğer şehirlere ticari amaçlı gezilere çıkardı. F. İpekçian İran Meclisine yapılan 1943'te yapılan XIV. Parlamento seçimlerinde Tebriz'den milletvekili seçilmişti. Milletvekilliği seçiminde "Moskova'nın parmağı" bulunduğundan mazbatasının alınması bir ara tartışmalara konusu olmuştu. Azerbaycan'da demokratik oluşumun patlak verdiği sıralarda ismi gündemden düşmeyen Azerbaycan Türkleri arasına girdi. 1945 sonbaharında Azerbaycan Ulusal Meclisine milletvekilli olmak istediğini açıklayınca ulusal basın aleyhinde geniş kampanya başlatmıştı. Buna göre, vatanı satmakla itham olunmakta ve Meclis sıralarından uzaklaştırılması istenmekteydi.

F. İpekçian Tebriz'e varır varmaz, S. C. Pişaverî kendisine bir temsilci göndererek resmi görüşmelere başlanana kadar söylentilere prim vermemesi için resmi makamlar dışında görüşmeler yapmamasını istedi. İpekçian kendisine gelen temsilciye katılarak direk Başbakanlığa gitmiş, Pişaverî ile gerçekleştirdiği kısa görüşmenin ardından Tikantepe olaylarıyla ilgili radyodaki haberi alır almaz başbakan yardımcısı M. Firuz ve bizzat A. Kavam'la görüştüğünü,

gelişmelerin yönetimin dışında gerçekleştiğini ve gerekli önlemlerin alınacağını aktarmıştı. Başbakanlıktan ayrılırken İpekçian, 22 Nisan sabah saat 9.00'da görüşmeleri resmen başlatmak için Bakanlar Konseyine katılacağını açıklamıştı[787].

Kavam'ın Azerbaycan sorunuyla ilgili 21 Nisan akşamı Tahran radyosunda açıklanan kararı 22 Nisan'da *Ettelat*'ta, bir sonrası gün bütün İran gazetelerinde yayınlandı. Ulusalcı harekâtı "ayaklanma", "ihanet" olarak tanımlayan Hakimî hükümetinden farklı olarak Kavam siyasi becerilerini kullanmaktaydı. Yabancı basın konuyla ilgili Kavam'ın ağzını çok arasa da, onun yanıtı genellikle kısa oluyordu: "*Ona göre, Azerbaycan sorunu İran'ın iç sorunu olup sorunun ülke çıkarlarına uygun biçimde çözüleceğini umut etmekteydi. O, Azerbaycan'a ordu sevk etmeye ve demokratik oluşumu silah zoruyla ortadan kaldırmaya taraftar gözükmüyordu*"[788]. Şaha, Sovyetler Birliği'ne, ABD ve Büyük Britanya'ya karşı farklı siyasi mesajlar veren 70 yaşındaki Başbakan Mirza Ahmet Kavamü's-Saltana tarihler 1946 ilkbaharını gösterdiğinde kendi politik kariyerinin en büyük kozlarından birini oynamaya hazırlanmaktaydı. Rossow onun için şöyle diyecekti:"*Kavam bir sırdır*"[789]. Onun Azerbaycan sorunuyla ilgili *Ettelat*'ta yayınlanan açıklamasında da bu özellik ön plandaydı. Açıklamada şöyle deniliyordu: "*Hükümetimizin göreve geldiğinden bu yana Azerbaycan sorunu özel ilgi ve dikkat merkezindedir. Hükümetimiz yurttaşlarımızın isteklerini yakından öğrendikten sonra bu bölgede reformların yapılmasına özel önem atfetmişti. Bakanlar kurulu yasaların tanıdığı normlar düzeyinde bölge nüfusunun taleplerini doğrulamak ve değerli vatandaşlarımızın birliğini ve kardeşliğini muhafaza etmek için bir karar kabul etmiştir*". Azerbaycan sorununu barışçıl yollardan çözmeye kararlı olduğunu kanıtlamak için Tahran yönetimi şöyle bir karar almıştır: "*Anayasanın 29, 90, 92 ve 93. maddelerine ek olarak kameri 1325 yılı Rabbiasani ayında* [Mayıs-Haziran 1907] *kabul edilen kanunda eyalet ve bölge encümenleri için belirlenmiş statüler İran Azerbaycan'ı için aşağıdaki gibi düzenlenerek onaylanır:*

1. Köy işletmeciliği, ticaret ve sanayi, taşımacılık, eğitim, sağlık ve emniyet görevlileri ayrıca mahkeme, yargı ve mali sorumlular

---

[787] *AR MTN Arşivi*, s. 301, vr. 486.
[788] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 12.
[789] R. Rossow, *The Battle of Azerbaijan 1946*, s. 26.

eyalet ve bölge encümenleri tarafından atanır, onlar hakkında resmi kararlar ise mevcut yasalara göre merkezi hükümet tarafından onaylanır

2. Eyalet Encümeninin önerisi doğrultusunda bölgeye genel valinin atanması hükümete aittir. Askeri birliklerin ve jandarma komutanı görevlerinin onaylanması da hükümetin yetkisi sınırlarındadır
3. İran'ın genelinde olduğu gibi Azerbaycan için de resmi dil Farsça'dır. Ancak yerel idare ve mahkeme işleri Fars ve Türk dillerinde yapılmakta, Türkçe ilk okul 5. sınıfa kadar okutulmaktaydı.
4. Ülkenin bütçe tasarısı ve vergi işlemleri hazırlanırken hükümet, Azerbaycan şehirlerinin onarılması, halk eğitiminin ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi için gerekli harcamaları dikkat merkezinde tutacaktır.
5. İran'ın genelinde olduğu gibi demokratik örgütlerin, sendikaların ve diğer grupların çalışmaları özgürdür.
6. Azerbaycan toplumu ve demokratik liderleri Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerden dolayı cezalandırılmayacaklardır.
7. Milletvekili sayısı eyaletin nüfusu oranında belirlenecektir. Meclisin 15. birleşmesinde bu konuda yasa önerisi sunulacaktır. Öneri kabul edildikten sonra Meclise yeniden seçimler yapılacaktır.

Hükümet, İran'da mevcut durumu düzenlemek için belirtilen kararları hayata geçirmeyi uygun bulmaktadır"[790].

25 Nisan'dan itibaren hükümetin Azerbaycan sorunuyla ilgili kararı Tahran gazetelerinin birinci gündemine dönüştü. Sovyet yanlısı gazeteler hükümetin kararını olumlu yönde değerlendirmekteydiler. Gazetelere göre, en önemli nokta, merkezi hükümetin Azerbaycan'daki gelişmeleri demokratik bir oluşum olarak tanımasıydı. *İran-e Mâ* gazetesinde şöyle deniliyordu:"*Tahran, bizim kardeşlerimizi olan Azerbaycanlılara dost elini uzattı. Biz, bu elin geri çevrilmeyeceğine inanıyoruz ve Azerbaycanlılar İranlı kardeşleriyle birlikte güzel ve mutlu bir geleceğe doğru yürüyeceklerdir".* Gazete, Azerbaycan'daki gelişmelerin demokratikliğine dokunarak bunun İran'ın demokratikleşmesinde oynadığı büyük rolünden söz etmekteydi. *Keyhan* gazetesine göre, eğer Azerbaycan İran'a doğru gel-

[790] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 56-57.

miyorsa, İran ona taraf gitmelidir. Eyaletlere ve bölge encümenlerine geniş yetkiler verilmelidir.

Esen olumlu rüzgarın etkisine kapılan Kavam, 23 Nisan tarihli demecinde şöyle diyordu: Azerbaycan için yaptıklarımızı ve yapacaklarımızı anayasanın bize tanıdığı normlar çerçevesinde gerçekleştirmekteyiz. Eyalet ve bölge encümenlerinin haklarının diğer eyaletlere da tanınması konusuna bakılacaktır. Toprakların paylaşılmasına gelince, bu devlet toprakları için mümkündür, özel mülkiyete ait olan topraklara gelince, bu, anayasa ve İslam hukukuna aykırıdır. Hükümetimiz, köylülerin durumunun iyileştirilmesinin yollarını aramaktadır. Konuyla ilgili dün komisyon toplantısı gerçekleştirilmiştir. Sorun bütün yönleriyle öğrenildikten sonra hükümet gerekli çalışmalarını sürdürecektir[791].

Sol ve hükümet yanlısı basın Kavam'ın kararlarına olumlu yaklaşırken, sağ ve muhalif yayınlar adeta onu topa tutmaktaydılar. *Kisrâ* gazetesi 24 Nisan sayısında şöyle diyordu: "*Öncelikle anayasamızda eyaletlere bu denli geniş haklar verilmesiyle ilgili maddeler bulunmamaktadır. Hükümet, anayasayı kendi istekleri doğrultusunda yorumlamak hakkına sahip değildir. Encümenlere verilen haklar, merkezi hükümetin Azerbaycan üzerindeki yetkilerini kısıtlamaktadır. Hatta ordu ve jandarma yetkilileri dahi hükümetin istediklerini uygulamaktan acizdir, çünkü gerektiğinde yerel polis tarafından yetkilerine el konulabilir. İlk okullarda Türkçe eğitime müsaade edllemez. Çünkü bütün Azerbaycanlılar İranlıdırlar. Aksi taktirde Huzistan'da Arapça, Kürdistan'da ise dersler Kürtçe yapılmalıdır*". *Kuşeş* gazetesi de 25 Nisan sayısında benzeri açıklamalar yapmıştır. Gazeteye göre, benzeri özerklik Azerbaycan'la birlikte diğer eyaletlere de tanınacak olursa İran Federal bir ülke konumuna düşecektir. Tahran'da İngilizce yayınlanan *Daily News* bülteni 24 Nisan sayısında Britanya parlamentosunun Muhafazakar kanatın üyesi ve bir zamanlar İran'da görev yapan Antoni Hed'e ait makalesinde Rusların Azerbaycan'ı ilhakına yol verilemeyeceğini, Rus etkisinin önüne geçilmesi için bölgeye BM temsilcilerinin gönderilmesi gerektiğini yazmaktaydı. Ona göre, İran sorununun Güvenlik Konseyinin gündeminden çıkarılması affedilir bir durum değildir. Hed'e göre, "*Eğer Azerbaycan'da Rus egemenliği kurulacak olursa,*

[791] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 16.

bu İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarının önüne geçilmesinin çok farklı anlamlar taşıyan bir başlangıcı olacaktır"[792].

A. Hed'le birlikte bölgede ziyaretlerde bulunan İşçi partili milletvekili Michael Foot'a göre, Ruslar Azerbaycan'da "etkili bir güç" barındırmak niyetindeler ve yapılacak ilk seçimlerde İran'daki kontrolü kendi ellerine almak amacındalar.

Azerbaycan'la yapılacak görüşmeler hakkında kararın açıklanmasıyla ilgili *Time* dergisi şu yorumları yapmaktaydı: *"Ruslar, İran'daki "halklarının vidalarını" iyice sıkıştırdılar. Kavam hükümeti onların çaldığı havaya oynamakta, yabancı gazetecilere sansür uygulamakta, sağ basına ise baskı yapmaktadır. Sağ görüşlüler o denli itham edilmekteler ki bu durum seçimlerle ilgili orta kesimin de telaşına neden olmaktadır"*. Buna karşılık *Time*, Tahran yönetiminin Sovyet oyuncağı olmaktan kurtulacağı yönünde Batı'nın iyimser olduğunu da hatırlatmaktadır. Üst düzey Washington yetkililerine göre Güvenlik Konseyinin tutumu İran'ı kendi etkisi altına almaya çalışan Moskova yönetiminin işini zorlaştırdı[793].

22 Nisan sabah 9.00'da Başbakan S. C. Pişaverî, Tahran'dan gelen F. İpekçian'ı kabul edip, onun Kavam'ın yetkisi doğrultusunda görüşmelerin başlatılması yolunda girişimlerini öğrendi. Ona göre, Tahran yetkilileri Azerbaycan'la görüşmelerin başlatılması için başbakanın siyasi işler danışmanı Muzaffer Firuz, Müverrihü'd-devle Sepehrî, Müsteşarü'd-devle Sadık, Ferman Fermanian Mehmet Veli Mirza ve F. İpekçian'dan oluşan bir heyeti yetkili kılmıştır. O, görüşmelerin başlatılması için Pişaverî'nin onay vermesini ve Azerbaycan yönetiminin de kendi heyetini oluşturmasını rica etti. Pişaverî sorunu Azerbaycan Ulusal Hükümetinin gündemine taşıyacağını aktardı. Resmi görüşmelerin bitiminde F. İpekçian özel olarak eğer Azerbaycan elindeki silahlı birlikleri tutmaz ise hükümetin verdiği sözün ciddiyetinden kaygı duyulabileceğini açıkladı. O, İran parlamentosu açılana kadar silahlı kuvvetlerin ve fedai birliklerinin korunması gerektiğini söyledi. Hatta İpekçian'a göre, Azerbaycan ordusu bırakılacak olursa petrol anlaşmasının da geleceği tehlikeye girecektir. Azerbaycan'ın elindeki askeri güç, sorunun meclis tarafından kabul edilmesinde en etkili silahtır. Konuyla ilgili Pişaverî, Kavam'ın ne düşündüğünü sorduğunda İpekçian kesin bir şey söy-

[792] *Tahran Daily News*, 24 April 1946.
[793] *Time*, 29 April 1946, s. 25.

leyemeyeceğini, her halde başbakanın değiştirilebileceğini aktardı. Heyettekiler arasında Müsteşarü'd-devle'nin Azerbaycan yanlısı olduğunu, Sepehrî'ye ise güvenmediğini de sözlerine ekledi. Ardından, Tahran'da demokratların sayısının arttığına dikkat çeken İpekçian, bu oluşumun güçlenmesi gerektiğinin de altını çizdi. O, açık bir dille, Cafer Kavian'ın Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin komutanı olarak görevinde tutulması gerektiğini söyledi[794].

Pişaverî ile görüşmesinin ardından F. İpekçian aynı gün içinde Tebriz Sovyet Başkonsolosu Krasn ve yardımcısı N. Kuliyev ile de bir araya geldi. Özellikle, N. Kuliyev ile yalnız görüşmeyi tercih etmesi çok ilginçtir. Görüşme sırasında Tahran'da Sadçikov'la görüştüğünü ve görüşlerini onunla paylaştığını belirtti. Ardından konuyla ilgili Başbakan Kavam ile Büyükelçi Sadçikov arasında anlaşmanın sağlandığını aktardı. Ona göre, İran yönetiminin Azerbaycan'la görüşmeler başlatması için oluşturduğu komisyon yapılan bu anlaşmayı formalite gereği resmileştirmelidir. Varılan bu anlaşmaya göre Azerbaycan'ın kendi Ulusal Meclisi ve Ulusal Hükümeti olmalıdır. Demokratların öne sürdüğü diğer taleplere gelince bunların da anlaşmada yer aldığını söyleyebiliriz. İpekçian Tebriz'e erkenden gelmesinin amacının bazı konularda Pişaverî'yi önceden bilgilendirmek olduğunu söyledi. İpekçian kendisinin en önemli görevinin görüşmeler sırasında Azerbaycan tarafının silahlı kuvvetlerin şimdiki pozisyonunu korumaya çalışması, hiç değilse XV. Meclis seçimleri yapılana kadar 7-8 aylık süre içinde bu birliklerin Tahran yönetimine değil de Tebriz'e bağlı kalınmasında diretilmesi gerektiği konusunda uyarmak olduğunu aktardı. İpekçian'a göre, demokratlar geri adım atmazlarsa ellerindeki Silahlı Kuvvetlerini koruyabilirler. Ona göre, bunun Kavam ciddi karşı koymasıyla karşılaşacağı doğrudur, ancak Azerbaycan tarafı hiç değilse Silahlı Kuvvetlerin başı olarak C. Kavam'ın görevinde kalmasında ve onun genel valiye tabi olmasında diretmelidir. Ayrıca İpekçian kendi adına demokratların bu talebinin komisyona kabul ettireceği yönünde baskı yapacağı sözü vermekteydi. Ona göre, bu sorunun olumlu yönde çözülmesi Sovyet-İran anlaşmasında ileri sürülmüş bütün koşulların güvence altına alınmasının yegane yoludur. Hatta o, Azerbaycan tarafının bu ısrarını Tahran'a güvenmeyişinin bir göstergesi olarak sunmasının daha uygun olacağını belirtti.

[794] *AR MTN Arşivi*, d. 301, vr. 487.

Jandarmaya gelince, İpekçian, halkın bu isimden nefret ettiği görüşünü öne çıkarıp bu birimin tümden ortadan kaldırılması gerektiği gerekçesinden yola çıkarak bu görevi üstlenen fedailerin uygun bir ad altında örgütlenmesinin dile getirilmesini uygun saymaktaydı. Oluşturulacak bu yeni birimin idaresini ise demokratlar kendi ellerinde tutmalıdırlar.

Görüşmelerin yapılacağı yere gelince, İpekçian'a göre gerekli bilgilerin alınması için Kerec'in uygun olacağı görüşü egemendir. Ona göre, görüşmelerin kısa zamanda başlatılıp ve olumlu sonuçlandırılması açısından Azerbaycan heyetinin başına bizzat Pişaverî'nin kendisinin geçmesi daha iyi olacaktır. İpekçian'a göre, Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye edilme işlemleri sona vardırılmadan önce görüşmeleri tamamlamak gerekmektedir. Çünkü bu durum görüşmelerin Azerbaycan lehine sonuçlanmasında etkili olabilir.

Son olarak İpekçian, İran parlamentosunda yapılacak 15. seçimlere değinerek İngiliz ve Amerikalıların kontrolü ellerine alarak meclise kendi adamlarını sokmak istediklerini söyledi. Eğer onlar bu girişimlerinde başarılı olurlarsa, İran'da en gerici rejimi kurarak Azerbaycan'ın kazandığı bütün başarıların, hatta petrol anlaşması hakkındaki anlaşmanın dahi önemini yitireceğini aktardı. Bunun için de durum netleşene kadar Azerbaycan elindeki silahlı birliklerinin yönetimini Tahran'a bırakmamalıdır[795].

22 Nisan akşam saat 8'de hükümetin görüşmeler hakkında önerisini değerlendirmek için ulusal hükümet bakanlar konseyini topladı. Bundan iki saat önce ise Bakü üçlüsü Pişaverî ile bir araya gelerek İpekçian'ın önerilerini değerlendirmişti. Görüşmede yapılacak görüşmeler için oluşturulacak heyetine ADP YK sekreteri S. Padegan, İçişleri Bakanı S. Cavit, başsavcı F. İbrahimî, demokratlara sıcak bakan büyük tüccar ve toprak sahibi Sadık Dilmeganî, başbakan yardımcısı N. Cihanşahlı ve Kürtleri temsilen Muhammed Hüseyin Han Seyf Gazi seçildiler. Görüşmelerin yapılacağı yer konusunda geniş tartışma yaşandı. Pişaverî ve diğer yetkililer Tahran'ın görüşmeler için Kerec'in seçildiği hakkındaki açıklamalarına sert tepki gösterdiler. Onlara göre, Tahran bununla gövde gösterisi yapmakta ve Azerbaycanlıların Tahran'ın öne sürdüğü önerileri kabul etmeye mecburmuş gibi bir imaj uyandırmaktadır. Pişaverî,

[795] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 124-127. İpekçian'ın bu samimiyetinin altında şüphesiz kendi siyasi kariyerini de düşünmesi gelmekteydi.

bu konuda Büyükelçi Sadçikov'un tavırlarının sinir bozucu olduğunu söyledi. Ona göre, tıpkı Kavam gibi Sadçikov da Azerbaycanlıları ciddiye almadığını ve Kerec'e sıcak baktığını söyledi. Pişaverî sözlerini şöyle sürdürdü: demokratların SSCB ve Sadçikov'un siyasetinden kaynaklanan görüşlerin savunucusu gibi davranmaları gerektiği anlaşılır bir durumdur, ancak anlaşılmayan şey neden Azerbaycanlılar daha işin başında Tahran'a bağımlı konuma düşmelidirler? Sonuç olarak görüşmelerin ya Azerbaycan'da yapılması gerektiğine, hatta Tahran'a bile gidebileceğine, ancak asla görüşmeleri Kereç'te sürdürmeyeceklerine karar verdiler. Nitekim Kavam Kereç'i kendi heyeti ile irtibatın sağlanması açısından düşünmekteyse görüşmelerin Tahran'da yapılması onun görüşmeleri yönetmesi açısından daha uygun olacaktır[796].

23 Nisan sabahı Pişaverî ile İpekçian ikinci kez bir araya geldiler. Görüşmede Pişaverî müzakerelerin Tahran'da yapılmasına ilişkin ulusal hükümetin kararını açıkladı. Görüşmeler için Tahran'ın seçilmesini İpekçian memnun edici olarak karşıladı ve durumu telgrafla merkeze aktaracağını söyledi. Ardından da Seyf Gazi'nin neden heyete alındığıyla ilgilendi. Pişaverî onun Kürtleri temsil etmek için heyete alındığını söyledi. Ancak İpekçian, Kavam'ın onu kabul etmesinin zor olacağını aktardı. Sonunda taraflar heyetine Tebriz'in dini çevrelerinden kimseyi almamayı kararlaştırdılar. İpekçian heyetin bizzat başına Pişaverî'nin kendisinin geçmesi konusunda ısrar etse de Başbakan bunun mümkün olmadığını söyledi. O, bu konudaki gerekçesini parti ve hükümetin kararına, ikinci olarak ta yüksek tansiyonundan dolayı doktorlarının uçağa binmemesi uyarısına bağladı.

Daha sonra taraflar Kavam'ın durumu hakkında görüş alışverişinde bulundular. İpekçian, Kavam'ın görüşmeleri bozabilecek bir çevrenin ortasında olduğunu ve Şah'la da arasının bozulduğunu söyledi. Ona göre, Pişaverî'nin Kavam'la bir görüşme yapması yerinde olacaktır. Pişaverî bunu kabul etti ve Kavam'la Astara'da gizli bir görüşme için öneride bulundu. Ancak, İpekçian Kavam'ın Tahran'ı terk etmesinin imkânsız olduğunu söyledi. Bu durumda Pişaverî Kavam'ın inandığı bir ismi Tebriz'e göndermesini istedi. İpekçian, bu konuda Tahran'a varır varmaz Kavam'ı bilgilendireceği sözünü verdi. Görüşmenin sonunda o son kez, Azerbaycan'daki

[796] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 138-139.

mevcut düzenin koruması açısından Azerbaycan idari haklarının korunması gerektiği uyarısında bulundu[797].

23 Nisan günü F. İpekçian konsolos yardımcısı N. Kuliyev ile bir kez daha görüştü. Görüşmesinin başında o, Azerbaycan heyetine ilişkin görüşlerini açıkladı. O, Padegan ve S. Cavit hakkında olumlu düşündüğünü, S. Dilmaganî'yi hiç tanımadığını, N. Cihanşahlı'yı ise sevmediğini açıkladı. Ona göre, N. Cihanşahlı'nın Tahran'daki sicili çok kötüdür ve Kavam da onu pek sevmez. İpekçian, Pişaverî'nin Azerbaycan heyetinin başına geçmesi konusundaki ısrarını bir kez daha dile getirdi. O, Kavam'ın Pişaverî'nin nüfusu ve yetkileriyle hesaplaştığını belirtti. Öte yandan Seyf Gazi'nin heyetteki konumuna değinen İpekçian, Tahran'da Kürtlerle ilgili hiçbir konuşma olmamıştır. Ayrıca, Kavam Kürtleri önemsememektedir. Ona göre, Azerbaycan sorunu çözülürse Kürt konusu netlik kazanacaktır. Nitekim görüşmelerin ardından Azerbaycanlılar gerek Azerbaycan'da gerek Kürdistan'da idareyi kendileri oluşturacaklardır.

İpekçian bir kez daha silahlı kuvvetlerin, fedai birliklerinin sağlanması gerektiğini, İran'ın diğer bölgelerinde hizmet yapan Türk subayların Azerbaycan ordusuna kazandırılması ve yönetimin genel valinin elinde toplanmasıyla ilgili görüşlerini tekrarladı. O bu konuda İran komisyonun diğer temsilcilerine de baskı yapacağını söyleyerek şöyle dedi:*"Kavam'ın silahlı birliklerin yerel yönetimin elinde kalmasına sıcak bakmayacağı bir gerçektir, ancak Tahran temsilcileri bunu onaylarsa o bunu kabullenmek zorunda kalacaktır. Ayrıca, Kavam'ın arayış içinde olduğunu unutmamak gerekmektedir. Onun için gelecek destek Azerbaycanlılar olabilir. Kavam, Tahran heyetine büyük umut bağlamaktadır. Hatta son görüşmesinde şöyle demişti: "Azerbaycanlılarla nasıl gerekiyorsa öyle anlaşın, ancak sizden bir ricam olacak: bana karşı kampanya yürütülmesine ve beni İran kamuoyunun gözünden düşürecek gerekçeleri muhaliflerimin eline vermeyesiniz""*[798].

Birkaç gün süren tartışmaların ardından Tahran'a gidecek heyette bazı değişiklikler yapıldı. Bizzat Başbakan S. C. Pişaverî heyetine katılmayı kabul etti. Daha sonra heyetteki diğer isimler ADP YK sekreteri S. Padegan'ın, başsavcı F. İbrahimî'nin, Meclis Yönetim Kurulu üyesi S. Dilgamanî'nin, Başbakan Yardımcısı N.

[797] *AR MTN Arşivi*, d. 302, vr. 504-505.
[798] *Aynı belge.*

Cihanşahlı'nın ve Kürtlerin temsilcisi Seyf Gazi'nin üyelikleri onaylandı. Heyetin başkanlığına Rızayye valisi T. Şahin getirildi. 24 Nisan'da Tebriz'e ulaşan bilgiler arasında Tahran'ın görüşmeler yapmak için gelecek Azerbaycan heyetini karşılamaya hazır olduğu haberleri yer almaktaydı. Yapılan hazırlıklara göre, Pişaverî'yi Tahran havaalanında Kavam'ın yardımcısı Muzaffer Firuz karşılamalıydı. Heyetin güvenliğini sağlamak için jandarma ve sivil polis görevlilerinden ibaret 50 kişilik bir tim oluşturulmuştu.

28 Nisan'da heyeti Tahran'a uğurlamak için Tebriz havaalanına 15.000 kişi toplanmıştı. Uçak havalanmadan önce bir gösteri yapıldı. Gösteride Pişaverî ve diğer heyet üyeleri birer konuşma gerçekleştirdiler. Azerbaycan heyetiyle birlikte Tahran'a gidenler arasında F. İpekçian da bulunmaktaydı. 29 Nisan günü taraflar arasında görüşmeler ilk etabı başladı. Karşılıklı geçen bir düelloyu andıran ilk görüşmelerde İran tarafı kendisinin 7 maddelik kararından, Azerbaycan tarafı ise *"Azerbaycan'ın mevcut durumunun korunması ve demokrasi anlayışının İran'ın genelinde sağlanmasını ve artırılmasını"* içeren 33 maddelik önerisinden geri adım atmadılar. İki hafta süren görüşmelerle Sovyetler Birliğinin ordularını İran Azerbaycan'ından geri çekmesi aynı tarihe rastlamaktaydı. Birliklerin bölgeyi büsbütün boşaltması Azerbaycan heyetinin elini zayıflattı.

Azerbaycan heyetinin Tahran'a gitmesinden bir gün önce Sovyet birliklerinin tahliyesiyle ilgili Bağırov Stalin'e bir rapor göndermişti. Raporda, daha önce bölgeye gönderilmiş 62 havan topunun, 34.854 top mermisinin, 49 makineli tüfek yedek parçalarının ve 4 milyon merminin geri alınması hakkında emir verildiğinden söz edilmekteydi. Partizanların tüfeklere, otomatik ve makineli silahlara, patlatıcılara ve 3 milyon kurşuna acilen ihtiyaçları olduğu için onların elinde kaldığı aktarılmaktaydı. Bağırov, oluşacak her hangi bir olumsuz durum karşısında şunların yapılmasını önermekteydi:

1. Azerbaycan Demokratik harekatına karışmış önde gelen 200 demokrat ailesiyle birlikte meydana gelebilecek kötü durum karşısında Sovyetler Birliği'nin sığınmalarına müsaade edilmelidir;
2. Petrol imtiyazıyla ilgili Kuzey İran'da çalışmaların yapılması için İran Azerbaycan'ında konsolosluk ve ticaret temsilcilerine ait üsler korunmalıdır,
3. Tebriz ve Reşt şehirlerindeki Sovyet hastaneleri çalışmalıdır;

4. Tebriz'de bulunan Sovyet Kültür ve Dayanışma Cemiyeti'ne bağlı kurum ve kuruluşlarında çalışanların sayısının 10-15'e düşürülmesi;
5. Ordunun elinde bulunan *Vatan Yolunda* gazetesine ait matbaanın Tebriz'deki Kültür ve Dayanışma Cemiyetinin hizmetine verilmesine, İngiliz ve Amerikalılar karşı derneğin yayın çalışmalarının sürdürülmesine;
6. Dağıtımı İran Azerbaycan'ında yapılmak üzere Bakü'de basılan aylık sosyal-siyasal ve edebiyat dergisi *Azerbaycan*'ın yayınının sürdürülmesi;
7. Radyo istasyon teknik malzemelerinin Kızıl Ordu adından Tebrizlilere verilmesi;
8. Tekstil fabrikası işletmeciliğinin bütün donanımıyla birlikte ADP YK yetkilerinin idaresine bırakılması;
9. Çalışmalarına 1944 yılından başlanılan Sovyetler için Tebriz'de açılmış Azerbaycan ortaokulunun faaliyetlerinin sürdürülmesine — karşı çıkılmamasını önermekteydi[799].

Nisan'ın son haftasından 9 Mayıs Zafer gününe kadar olan sürede Sovyet birlikleri apar topar İran Azerbaycan'ını terk ettiler. Çekildikleri şehirlerde halkla veda partileri düzenlenmekteydi. Erdebil, Marağa, Rızayye, Hoy, Zencan ve diğer şehirlerde yapılan bu veda partileri kalabalığın sevinç gösterisine neden olmuştu. 5 Mayıs'ta düzenlenen Tebriz'deki son veda partisine 100 bin kişinin katıldığı belirtilmektedir. Yapılan gösterilere diplomatik kurumlar da katılmaktaydı. Yardımcı konsolos R. Rossow şöyle aktarmaktadır: *"22 Nisan günü aniden Sovyet askeri araçları, zırhlıları, tankları ve birlikleri kuzeye doğru harekete koyuldular. 5 Mayıs günü Tebriz bile boşaltıldı. Ancak yine de tahliye işlemlerinin önceden belirtildiği gibi 6 Mayıs gününe kadar bitmediğini söyleyebiliriz"*[800]. O günlerde ABD basını "Rusların tahliyesini" zafer olarak vermekteydi. Aynı zamanda basın, ABD kamuoyunu *"İran sorunu büsbütün çözümlendi"* gibi yanılgıya düşmemesi konusunda da uyarmaktaydı. *Time* dergisinde şöyle denilmekteydi: *"Gerçek şu ki Rusya hiçbir zaman Kuzey İran'ın işgalini bir oldu bitti olarak görmemişti. Onların ama-*

[799] *Aynı belge*, vr. 527-529.
[800] R. Rossow. Op.cit., s. 24.

cı 1. Tahran'da kendi istekleri doğrultusunda bir hükümet oluşturmak; 2. İran petrolünü kontrol altına almak olmuştur. Nitekim Kavam gerçekleştirdiği Rus-İran antlaşmasıyla bu iki şeyi onlara vaat etmekteydi"[801].

Sovyet askeri birliğindeki Azerbaycanlı asker ve subaylar, Sovyet Azerbaycan'ından bölgeye gönderilmiş siyasi, kültürel ve askeri görevliler büyük bir çaresizlik içinde İran Azerbaycan'ı terk etmekteydiler. Onlar terk ettikleri şehir ve köylerdeki insanlardan ana dilinde duydukları: *"Nereye gidiyorsunuz?"*, *"Bizi bırakıp neden kaçıyorsunuz?"*, *"Bizi unutmayın"*, *"Tez zamanda görüşmek üzere"* çağrılarına büyük bir üzüntüyle *"Fazla uzağa gitmiyoruz, Araz'ın ötesindeyiz"* yanıtını vermekteydiler. Ancak karşılığında duydukları *"İnşallah Araz'ın dibi kurur"* bedduaları bu hüzünlü sona bir başkaldırıydı[802].

Sovyet birliklerinin bölgeyi terk etme işlemlerinin tamamlandığı 8 Mayıs günü ADP YK'nın kararı doğrultusunda parti örgütlerinin genel toplantısı düzenlendi. Toplantıda Ulusal Hükümet ve ADP'li yetkilileri, bölge ve şehir yöneticileri *"Mevcut Durum Hakkında"* konuşmalar gerçekleştirdiler. Toplantıda Sovyet birliklerinin çıkmasıyla ortaya çıkan durum, Tahran'la yapılan görüşmeler ve diğer konular tartışmaya açıldı.

Sovyet birliklerinin İran Azerbaycan'ından çıkmasıyla ilgili Stalin'e raporunda Bağırov şöyle diyordu: *"Köylüler, işçiler, aydınlar ve demokratlar Sovyet birliklerinin İran'ı terk etmesinden doğan üzüntülerini aktarmaktalar. Toplumun bu kesimi Azerbaycan'daki demokratik oluşumun geleceği için tedirgindir... Öte yandan Sovyet yönetiminin Kızıl Orduyu İran'dan geri çekmesi bölgesel güçleri ve özellikle de İngiliz yanlısı grupları karşı atağa geçirmiştir. Yaşanan gelişmeleri onlar ABD-İngiltere'nin Sovyetler Birliğine baskısı ve İngiliz-Amerikan politikasının zaferi olarak yorumlamaktalar. Bize bağlı askeri birliklerin tahliyesi karşıt gruplarda demokratik örgütleri ve Azerbaycan ulusal-özgürlük akımının ileri gelenlerini yok etmek umudunu artırmıştır"*[803].

Time dergisinin 22 Nisan tarihli 16 No'lu sayısında şöyle denilmekteydi: *"Tahran, Rus ilhamıyla beslenen Azerbaycan'daki ayaklanmaları kendi iç sorunu olarak göstermek için Rusya'nın desteğine*

---

[801] *Time*, 15 April 1946, s. 27.
[802] *Komünist Gazetesi*, 12 Mayıs 1946.
[803] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 100-102.

gereksinim duymaktadır. Problemler İran'ı her taraftan kuşatmıştır. Kızıl Ordu'nun çekilmesine rağmen sağ görüşlü kesimler ve büyük toprak ağaları Kavam yönetimini hâlâ Sovyet yanlısı olmakla mahkum etmekteler. Hazar bölgesinde, özellikle de Mazandaran'daki silahlı gruplar sol eylemli işçilere saldırmakta ve köylere baskınlar düzenlemekteler. Horasan'daki dindarlar bir kuşak önce Rıza Şah Pehlevî'nin uygulamaya koyduğu reformların önüne geçmek için bu gelişmelerden yararlanmaktalar. Onların temel amaçlarından biri de kadınlar için çarşafı, erkekler içinse sakal şartını yasa olarak uygulatmaktı".

Tebriz'deki Sovyet Başkonsolosluk yetkililerince toplanan sayısız gizli istihbaratlarda, Rus birliklerinin Azerbaycan'ı terk etmesinin gerekçesi olarak halkın Amerika baskısını gösterdiği belirtilmektedir. Her ne kadar Azerbaycan'a sok sayıda silah verseler de bunları geri almak zorundalar. Çok sayıda Rus subayı Ahund-zade, İbrahim-zade, Latif-zade soyadları alarak Azerbaycan ordusunda hizmet etmekteler. Ancak şimdi onlar Azerbaycan'ı terk etmeye hazırlanmaktalar.

Sovyet birliklerinin tahliyesinin ardından bazı karşıt çevreler Kavam'ın şerefine partiler düzenlemekteydiler. Düzenlediği bu tür partilerin birinde büyük tüccarlardan Muhammed Rıza İntizarî şöyle demişti: *"Kavam kendi siyasal zekasıyla Sovyetler Birliği gibi bir devi alt etmeyi başardı. Bu Kavam aynı manevrayla Pişaverî'nin de hakkından gelecektir. Önemli olan, Rusların Azerbaycan'ı terk etmesidir. Gerisi kolay olacaktır".* Parti katılımcılarından Doktor Barat adlı birisi ise *"Ben bir İranlı olarak Kavam'la gurur duyuyorum. Kavam kendi diplomasi becerileriyle İran'ın toprak bütünlüğünü korudu. Kavam sayesinde Ruslar İran'ı ömürlük terk ettiler. Onların Azerbaycan'daki bütün planlarını alt üst ettiler. Petrol konusuna gelince Ruslar bu konuda da kaybetmeye mahkumlar. Bu konu parlamentoda tartışılacaktır. Kafkaslıların Azerbaycan'da yaptıklarıyla Kavam razılaşmayacak ve Azerbaycan delegelerinin önerilerini hiçbir zaman kabul etmeyecektir. Pişaverî hükümeti yakında ortadan kalkacaktır".* Davetlilerden büyük tüccar Meşhedî Tagi Miyaneli ise şöyle diyordu: *"Gördünüz işte, Kavam Sovyetler Birliği'ni öyle bir yendi ki Churchill dahi bunu SSCB'ye yapamamıştı. Kavam, Pişaverî'yi de bu becerisiyle yenecektir"*[804].

[804] *AĞ SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 156-157.

Sovyet birlikleri Azerbaycan'ı terk ettiği sırada Tahran görüşmeleri henüz tamamlanmamıştı. Ahmet Kavam'la Cafer Pişaverî arasında süren görüşmeler sadece Azerbaycan ve İran kamuoyunun değil büyük devletlerin de yoğun gözlemi altındaydı. Öteden beri İran'daki yaşananları merceği altına alan ABD, W. Morrey'in hizmet süresi tamamlanınca onun yerine genç, güçlü ve etkili kişiliği ile tanınan Dışişleri Ortadoğu ve Afrika Şubesi Başkan Yardımcısı, diplomat George Allen'i Tahran Büyükelçisi olarak atadı. Yeni elçi 11 Mayıs tarihi itibariyle görevinin başında bulunuyordu. George Allen'in misyonu Ortadoğu'da etki kaybına uğrayan Amerika'nın nüfusunu yeniden diriltmekti. Daha savaş yıllarında Ortadoğu'da Amerikan etkisinin artırılması için çalışmalar yapan diplomatlardan bir araya gelen küçük bir grup oluşturulmuştu. George Allen grubun en gözde isimlerindendi. O, son yıllarını Ortadoğu Şubesinde Love Henderson'un denetiminde çalışarak geçirmişti. Allen, Ortadoğu'daki amerikan çıkarları için Sovyetlerin bir tehlike oluşturduğuna ilişkin başkanının görüşlerini paylaşmaktaydı. Nitekim Henderson, Güvenlik Konseyinin Mart tartışmalarında onu Dışişleri Bakanı Byrnes'i yardımcısı olarak atamakla Allen'e olan güveninin tam olduğunu göstermişti. Çalışmaları, başarısı ve enerjisiyle Allen bir anda Byrnes'in gözünde Tahran Büyükelçiliğinin başına geçmesi için en güvenilir kişi olarak parlamıştı[805]. Nisan sonu ile Mayıs başlarında İran'daki Amerikan diplomasisinin bütün çalışmalarını geçici olarak Word yürütmekteydi. Kavam ve Pişaverî arasında giden görüşmeleri de o günlerde Dışişleri'ne Word aktarmaktaydı.

Pişaverî ile yapılacak görüşmeleri başlatmak için Sepehr, M. Firuz, Müsteşerü'd-devle, Lenkeranî, Ferman Fermanian ve İpekçian 29 Nisan'da Kavam'la bir araya gelerek Azerbaycanlılarla görüşmeler yapmak için yazılı teminat istediler. Kavam bazı çekincelerden sonra gereken yetki onay belgesini heyete verdi. Azerbaycan temsilcileri ise S. C. Pişaverî, S. Padegan, Doktor Cihanşahlı, F. İbrahimî, S. Dilmeganî ve Seyf Gazi'den oluşmaktaydı. Aynı gün saat 4'de komisyon Pişaverî tarafından ağırlandı. İlk görüşme genel bir tanışma havasında geçti. İlk görüşmede Tahran tarafı Azerbaycan sorunuyla ilgili kendilerine sağlanılan uzlaşma olanaklarının dışına çıkamayacaklarını deklare ettiler. Buna göre, görüşmelerden

[805] Sir Clarmont Skrine *World War in Iran*, London 1962, s. 239; Mark Hamilton Lytle. Op.cit., s. 175.

olumlu bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine taraflar her gün saat 16.00-20.00 arasında bir araya gelmeyi kararlaştırdılar. Komisyon, Pişaverî'ye kendi önerilerinin hazırlanmasını istedi. Pişevrî ise şimdilik bunu onaylamadı. Aynı günün akşamı saat 20.00'de Muzaffer Firuz ile Sepehr gizlice Pişaverî ile bir araya geldiler. Firuz, kendilerini yapılacak olan genel görüşmelerin ilgilendirmediğini, Pişaverî'nin kendi isteklerinin ne olduğunu bilmek istediklerini söyledi. Bunun üzerine Pişaverî, Azerbaycan'daki mevcut yapının değiştirilmesini, oluşturulan orduyu Rıza Şahın oğlu tarafından atanacak bir komuta tarafından idare edilmemesini istediklerini söyledi. Ona göre, şimdi onlar önemli bir güce sahip olup, bunun elden çıkmasına göz yumacak değillerdir. Firuz şöyle dedi: belki herkes ten daha çok ben sizin dediklerinize katılmaktayım, ancak şu konumda ben hükümetin bir üyesiyim ve bu önerileri yanıtlamak olanaksızdır. Öte yandan siz fiziki güce güveniyorsunuz, öte yandan ise Kavam'ın uluslararası nüfuzunu hesaba katmamaktasınız. Pişaverî şöyle dedi: eğer biz Kavam'ın uluslararası nüfuzunu hesap etmeseydik bu konuma yükselmezdik. Firuz "eğer biz uzlaşamazsak Kavam istifa etmek zorundadır" karşılığında bulundu. Bunun üzerine Pişaverî, Kavam'a yardım etmekten yana olduklarını vurguladı. Bunun üzerine Firuz "sizin önerileriniz nelerdir?" diye sordu. Pişaverî kendi yönetimlerinin ne tür bir idari tanım içinde olacağının önemli olmadığını, önemli olan elde ettikleri statünün korunması olduğunu belirtti. Öncelikle ordu yerel yönetime bağlı olmalıdır ve üst düzey yönetim ordunun kendi içinden seçilmelidir. Pişaverî bunun dışında üç öneride daha bulundu ve Firuz'dan Kavam'ı ikna edeceği sözünü aldı. En sonda ise Firuz, Pişaverî'ye İran'da rejimi değiştirmek için Kavam'la gizlice anlaşmayı önerdi. Pişaverî bunu düşüneceğini söyledi[806].

30 maddeden oluşan Azerbaycan tarafının öneri paketini Pişaverî komisyona sundu. 30 Nisan'da ise Kavam Pişaverî'yi kabul etti. O, ADP ile Halk Partisi arasında ilişkiyi öğrenmek açısından Pişaverî'ye bazı sorular sordu. Pişaverî, Halk Partisi sırasında değerli isimlerin bulunduğunu, ancak partinin siyasal anlamda bir takım ciddi yanlışlıklar yaptığını, eğer Kavam itiraz etmez ise demokrat birliklerin birleşmesi adına Halk Partili yetkililerle görüşmek istediğini belirtti. Kavam konuşmasında mevcut durumda demokra-

[806] AR MTN Arşivi, Dosya 402, vr 230-232.

tik birliklerin birliğine gerek ülkenin çıkarları, gerekse hükümetin varlığını koruması açısından büyük gereksinim duyulduğunu anlattı. Görüşme sonunda Pişaverî, Kavam hükümetinin ve bizzat Kavam'ın kimliğinin korunması için gereken her şeyi yapmaya hazır olduğunu söyledi. Ayrıca, o, Sovyet birliklerinin çıkması gerekçesiyle Tebriz'e dönmesi gerektiğini, 4 Mayıs'tan sonra Tahran'da kalamayacağını belirtti. Kavam, belirtilen tarihe kadar bizzat Pişaverî ile kendisinin görüşmeleri sonlandıracağını umut ettiğini aktardı. Pişaverî ile görüşmenin ardından Kavam ile M. Firuz arasında ilginç bir diyalog gerçekleşti. Kavam, Şah Sarayı'nın ve İngilizlerin baskısına rağmen Azerbaycan ordusuyla ilgili Pişaverî'nin isteklerini karşılamaktan yana olduğunu belirtti. Firuz Kavam'a kararnameyi hazırlaması, apar topar bakanlar konseyine sunması önerisinde bulundu ve ortaya çıkabilecek farklı bir görüşün Azerbaycan'ın kaybı anlamına gelebileceğini söyledi. Firuz'a göre, acele etmek, kabine üyelerinin görüşünü almadan, gece Pişaverî ile bir araya gelerek anlaşmayı imzalamak gerekmektedir. Şah durumu ertesi sabah öğreneceğinden artık ona yapılacak bir şey kalmayacaktır. Yapılan plana göre Firuz sabah saat 7.00'de radyoda bir konuşma yaparak durumu kamuoyuna açıklayacaktır. Ancak Kavam'ın aklını meşgul eden diğer gerekçeler de bulunuyordu. Bir kere Sovyet büyükelçisinden gerekli yanıtı alamamıştı. Buna göre de, Şah ve gericilere karşı açacağı savaşta Sovyetler'in kendisini destekleyip desteklemeyeceğinden emin değildi. Firuz'un önerisine göre, sol basın Azerbaycan ordusunu desteklemeli, bazı gazeteler Şah karşıtı saldırı kampanyası başlatmalı, diğer gazeteler ise İngiliz Büyükelçisi Bullard ve ona bağlı grupların çalışmalarını su yüzüne çıkarmalıydı. Bu gazeteler formalite gereği daha sonra bir süre kapatılabilir, sonra tekrar basımına müsaade edilebilirdi. Önemli olan gerekli olan zamanı yitirmemekti[807].

Tahran'da görüşmelerinde Azerbaycan tarafı 3 Eylül 1945 yılından beri Azerbaycan'da yaşanan ilerici gelişmeleri İran'ın bağımsızlığının ve demokratikleşmesinin gerçek bir parçası olarak değerlendirilmesi için bastırmaktaydı. Azerbaycan tarafı önerilerinde şunları öne sürmekteydiler: *"Azerbaycan 3. ve 4. Ostanlar ile Hamse (Zencan) bölgelerini içine almakla belli bir coğrafi bütünlüğü olan*

[807] *Aynı belge*, s. 211-213.

özerk bir hükümet gibi İran'ın sınırları içinde yer almaktadır. Bu yönetimin merkezi ise Tebriz'dir".

Görüşmelerin ilk ayağında Kavamü's-Saltana daha önce yayınladığı 7 maddeden oluşan kararından taviz vermemeye çalıştı[808]. Azerbaycan tarafının önerilerini görüşmek üzere toplanan bakanlar kurulu 4 Mayıs oturumunda yapılan önerilerin kabul edilmesinin imkânsız olduğu konusunda birleşti.

Bizzat Kavam ve İran heyetiyle yaptığı görüşmeler sonucunda Azerbaycan sorununda hiçbir ilerleme kaydedemeyen Pişaverî oyalandığını ve bunda da Sovyet Büyükelçisi'nin etkin rol aldığını anladı. Bunun üzerine görüşmeleri yarıda kesip, hiçbir belgeyi imzalamadan biran önce Tebriz'e gitmenin yollarını aramaya başladı. Pişaverî'nin görüşmelerden kaçındığını fark eden Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov 4 Mayıs tarihli raporunda SSCB Dışişleri Komiserliği'ne ve Bakü'ye M. C. Bağırov'a şunları aktarmaktaydı: *"Pişaverî bazı konularla ilgili bizlere danışmak istemiyor. İlk görüşmemizde ben onun yürüttüğü görüşmelerin içeriği ile ilgilendim. O, benim sorumu hasta olması, şiddetli baş ve mide ağrıları yaşadığı gerekçesiyle geçiştirdi. Ben, kendisine İranlılarla hangi konular üzerinde görüşmeler yürüttüğünü sordum. O, kısaca İranlılarla görüşmelere devam etmekten yana olmadığını, bunun önemli bir sonuç doğurmayacağını söyledi".* Pişaverî şöyle dedi: *"Ben buraya kendi irademle gelmedim, gelmeye zorladılar. Bunu neden yaptılar? Neden beni Azerbaycan halkı önünde gözden düşürdüler? Kavam gibi gericiler önünde beni neden küçük düşürdüler? Ben Kavam'ı sevmiyorum, ona inanmıyorum ve o, bizi de, sizi de kandırıyor. Petrol alamayacaksınız. Bütün Azerbaycan halkı Kavam'dan nefret ediyor. Oysa beni onun ayağına gelmeye zorladılar. Neden? Önce bizi göklere çıkardınız, şimdi de uçurumdan yuvarlıyorsunuz. Gerekçe neydi? Ben, Sovyetler Birliği'ne ne yaptım ki? Bütün yaşamımı ona hizmet etmekle geçirdim. Hapislerde çürüdüm. Şimdi ise beni buraya gelmeye ve aşağılayıcı anlaşmanızı imzalamaya zorluyorlar. Ben, yoldaş Bağırov'a istifa etmek istediğimi söyledim. Kendilerine münasip birini bulup bu anlaşmayı ona imzalatsınlar. Böyle olsaydı ben şahsiyetimi ve konumunu koruyabilirdim. Şimdi beni gericilerin pençesine attılar. Bizim hepimizi tutuklayacaklar. Ben de insanım, benim de bir ailem var!".* Büyükelçi, Pişaverî'yi sakinleştirmeye çalışarak,

[808] M. M. Çeşmazer, *age*, s. 130.

onun gelişinin her şeyden önce Azerbaycan halkının çıkarlarına hizmet ettiğini söyledi. Ancak Pişaverî şöyle dedi: "*Neden, bizi Tahran'a ödün vermeye zorluyorlar? Oysa biz buna mecbur değiliz ve yeteri kadar da gücümüz var. Bırakın biz, Tahran'ı ele geçirelim*". Bunun üzerine büyükelçi Pişaverî'ye bunu yapacak gücü nasıl bulduğunu sordu. Pişaverî, 10.000 nizami, 15.000 fedai güce sahip olduklarını belirtti. Sadçikov, tank, uçak, top ve diğer askeri araçlara duyulan gereksinimi nasıl karşılayacaklarını sordu. Bunun üzerine Pişaverî emrinde tank ve top gibi askeri araçların bulunduğunu, ancak onlara el konulduğunu aktardı. Büyükelçi dedi: bunlar Tahran'ı ele geçirmek için yeterli değildir. Ayrıca İran ordusu küçümsenmeyecek kadar silaha sahiptir. Pişaverî'nin bu soruya yanıtı şu oldu: eğer ölmek gerekirse, bırakın ölsünler. Nitekim özgürlük için ölmek gereklidir. Büyükelçi, bunun anlamsızca akıtılan kan olacağını, gericilerin hâlâ korunmakta olan başarıları ortadan kaldıracağını, en önemlisi İranlılarla Azerbaycanlılar arasında yapılacak savaşın yenidünya savaşına neden olabileceğini aktardı. Ona göre, askeri çatışmalar yaşanırsa müttefikler İranlıları, biz de Azerbaycanlıları savunmak zorunda kalacağız. Elçinin bu yanıtına Pişaverî sinirlenerek "*Yardım etmeyeceksiniz etmeyin, biz kendi olanaklarımızla savaşırız*" diyerek bağırdı. İ. Sadçikov, Pişaverî'ye Sovyetlerin Azerbaycan'ı savunacak güçlerinin kalmadığını söylemeye çalışarak, tek kurtuluşun savaş olacağını, Sovyetlerin de bunu göze alamayacağını anlatmayı denedi[809].

İran heyetinin başında bulunan Ticaret ve Sanayi Bakanı Sipehrî 6 Mayıs'ta *Ettelat*'ta yayınlanan röportajında görüşmelerden uzlaşmanın çıkacağı ve önümüzdeki 2 veya 3 gün için bir sonuca varılacağı konusunda iyimser gözükmesine karşılık görüşmeler aynı havayı yansıtmıyordu. Görüşmelerin ilk günlerinde sol eğilimli *Rehber*, *Zafer*, *İran-e Mâ*, *Necat-e İran*, *Beşer*, *İstiklal*, *Dad* ve diğer Tahran gazeteleri Azerbaycan tarafını desteklemekte ve sık sık Pişaverî'nin resimlerini manşetlerine çıkartmaktaydılar. Görüşmelerin ilk aşamasında bu gazetelerde Kavam'a karşı 4 talep gündeme getirilmişti: "*Azerbaycan'da yayılan reformlar, özellikle de toprak reformları savunulmalı ve İran'ın geneline yayılmalıdır; Devlet mekanizmasında, özellikle de ordu ve jandarma bünyesinde kökten değişim yapılmalı, jandarmadaki yabancı danışmanlar, özellikle de Amerikalı*

[809] AR MTN Arşivi, Dosya 402, vr. 173-176.

Albay Shartzkoft görevinden alınmalıdır; Azerbaycan ordusu ve onun şimdiki yönetimi tanınmalıdır; ordu ve jandarma yönetimini atama hukuku Azerbaycanlıların kendisine tanınmalıdır"[810].

Öte yandan *Haver*, *Kuşeş*, *Ateş*, *Mihân*, *Tahran-e Mosovvar*, *Kisra*, *Cedel* ve diğer sağ görüşlü Tahran gazeteleri ise sadece yapılan önerileri değil, genel anlamda Pişaverî ve Azerbaycan tarafı ile görüşmelere karşı çıkmaktaydılar. Onlar ise Kavam'ın şu önerileri onaylamasını istiyorlardı:"*Başta Azerbaycan olmak üzere İran'ın diğer eyaletlerine yerel özerklik hakkı verilmesinden vazgeçilsin; İslam dinine ve özel mülkiyet haklarına ters düştüğünden Azerbaycan'da yayılan toprak reformları geçersiz kabul edilsin; 22 Nisan bildirisinin demokratik akımın ve Azerbaycan demokratik yetkililerine dokunulmazlık öneren 6. Maddesi iptal edilsin ve yasaları çiğneyen, anayasaya ve kendi kardeşlerine karşı ayaklananlar cezalandırılsın; bildiride Türk dili hakkında ileri sürülen 3 maddedeki hükümler geçersiz sayılsın ve tahliye edilmiş Sovyet ordusundan boşalan üslere yerleştirilmek üzere İran orduları bir an önce Azerbaycan'a sevk edilsin". Ateş* gazetesi 4 Mayıs sayısında şöyle diyordu:"*Başbakan, Türk dili konusunda büyük ödünler vermiştir. Şimdi kamuoyu, bu defa onun Pişaverî'yi bu bölgeye vali olarak atamakla Azerbaycan'a daha büyük bir ödün vereceğinden tedirgindir". Mehr-e İran* gazetesine göre ise, yapılan görüşmeler adeta devletlerarası bir özellik taşımaktadır, bu da İran'ın toprak bütünlüğü ile örtüşmemektedir[811].

7 Mayıs günü S. C. Pişaverî Tahran görüşmelerinin içeriğine ilişkin Ulusal Hükümet yetkililerine, Doktor S. Cavit'e bir telgraf gönderdi. Telgrafta o, M. C. Bağırov'un görüşmelere müdahale etmesini S. Cavit'ten rica etmekteydi. Pişaverî üstü örtük biçimde Kavam'ın görüşmeleri geciktirmeye çalıştığını söylemekteydi. Ona göre, yitirilen her zaman bizim aleyhimizedir. "*Adamımıza* [M. C. Bağırov'a – C. H.] *aktarın, biz akrabalarımızın* [Sovyetlerin – C. H.] *desteği olmadan ayakta kalamayız. Kavam ordu, vali ve toprak konularında geri adım atmakta diretiyor. O, bizim orduyu hükümetin, fedaileri jandarma birliklerinin kontrolüne vermemizi istemekte, Ulusal Hükümet ve Meclisle ilgili ise tek kelime bile duymak istememektedir. Bizim konumunuz muallâktadır. Siz adamımıza [M.C.*

---

[810] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 16; Ayrıca bkz. *AR MTN Arşivi*, d. 402, vr. 107-113.
[811] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 41.

Bağırov'a] bir çözüm üretmesi gerektiğini aktarın. Gayet böyle devam ederse, sonumuzu göremiyorum"[812].

Mayıs başlarında Kavam, ABD büyükelçiliğini Pişaverî ile görüşmelerden bir sonuç alınamadığı konusunda bilgilendirmişti. Azerbaycan tarafıyla son görüşmesinde Kavam Pişaverî'ye ortak bir noktaya gelmek için daha önce ilan edilmiş 7 maddelik kararın dışına çıkmayacağını aktarmıştır. Kavam aynı görüşünü 7 Mayıs'ta kabul ettiği büyükelçi Sadçikov'la da paylaşmıştır. O, görüşmelerden bir sonuç alınamadığı taktirde istifa edeceğini açıklamıştır. Sadçikov ise Kavam'ın istifa etmeyeceğini umut ettiğini, sorunun aşılmasında onun gerekli adımları atmakta becerikli ve usta bir politikacı olduğunu aktarmıştır. Ardından şöyle demiştir: *"Yeni başbakan onun başlattığı siyaseti sürdürmeyip, silaha başvurabilir ve bu İran'ın "uluslararası savaş alanına" dönüşmesine neden olabilir".* Kavam, Amerikan yetkililerine, Sovyet Büyükelçisinin "iç savaş" ifadesi yerine "uluslararası savaş" ifadesini kullanmasına bakmayarak bunu ciddiye almadığını söylemiştir.

Tahran'a gelen ABD yeni büyükelçisi George Allen ayağının tozuyla Kavam'la yaptığı ilk görüşmesinde onun Şah'la sorunlarının Pişaverî ile sorunlarından daha fazla olduğunu söyledi. O, Pişaverî ile anlaşmaya çok yakın olduğunu belirti ve ilave etti: Tahran'dan Tebriz'e vali atanması ve Pişaverî'nin İran ordusundan aday göstereceği beş subaydan birini Azerbaycan orduları komutanı olarak kabul etmesi anlaşma için yolu açabilir. Ekonomik sorunlara gelince, Pişaverî Azerbaycan'da mali işlerden sorumlu bir idarenin oluşmasında ısrar etmektedir. Kavam ise bu konuda farklı bir öneride bulunmaktaydı. Başbakan, ABD Büyükelçisi'ne Şah'ın bu önerilere sert çıktığını ve hemen İran ordusunun 3. Tugayını (5-6 bin asker) Azerbaycan'a göndermesini ve birliklerin Tebriz, Rızayye ve Erdebil'de yerleştirilmesinde ısrar ettiğini aktardı. Kavam, İran ordusu sıralarında hizmet eden, ancak memnun olmayan birliklerin Azerbaycan saflarına geçeceğinden ve bu planın başarısızlıkla sonuçlanacağından emin olduğunu söyledi. Kavam, Azerbaycan ordusunun gücünden çekinerek, İran birliklerinin yenilebileceğinden korkmaktaydı. O, ABD büyükelçisini en iyi çözüm yolunun barışla Azerbaycan'a geri dönmek olduğu konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Öte yandan Şah ordunun yüksek başkomutanı gibi bölgenin silah zoruy-

[812] AR MTN Arşivi, Dosya 302, vr. 563-564.

la ele geçirmesinden yanadır. Kavam, yakın zamanlarda Şah'la yapacağı görüşmede G. Allen'in kendisine öneriler sunmasını istedi. G. Allen, Tahran'la Tebriz arasında yapılan görüşmeleri hakkında bunun İran'ın bir iç sorunu olup olmadığı konusunu Kavam'a sorduğunda Kavam bunun bir iç sorun olmadığı yanıtında bulundu. Çünkü Ruslar iki tarafa da destek vermelerine karşılık her hangi bir çatışma halinde Azerbaycan'ın yanında yer alacaklardır. Görüşme sırasında G. Allen, İran'ın kuzeyinde kalan silahlı sivil görevlilerin konumuyla ilgilendi. Kavam onların sayısı hakkında bir bilgisinin olmadığını belirtti. Ancak, ona göre, bu güçler diğer dört eyalette az, Azerbaycan'da ise çok olabileceğini aktardı. Ona göre, bu güçler iyi eğitilmiş, sıradan askerler olmayıp hepsi birer subaydırlar. Rusların giderken silah ve askerî araçlarını da kendileriyle götürdüğünü belirten Kavam gülerek zaten buna ihtiyaç olmadığını söyledi, çünkü onlar geride iyi silahlandırılmış bir Azerbaycan ordusu bırakmışlardır[813].

11 Mayıs'tan itibaren resmen göreve başlayan yeni büyükelçi G. Allen, Tahran'dan ilk raporunu Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Raporda deniliyordu: *"Pişaverî ve Azerbaycan heyeti hâlâ buradalar. Ancak Kavam* görüşmelerden *olumlu bir sonuca doğru gidiş konusunda bir şey söylemedi. Anlaşılan Şah'ın siyaseti Kavam'ın siyasetinden daha çok kan dökülmeye eğilimlidir. Öte yandan Kavam'ın Azerbaycan'a karşı devamlı alttan alır bir konumda olması Azerbaycan'ın askeri bakımdan güçlenmesine neden olabilir. Kavam'a göre sakin tavırlarla Tahran bu ordunun denetimini zamanla eline geçirebilir. Şah ise daha sert ve çözümleyici taktiklerden yanadır. Eğer Kavam Azerbaycan heyeti ile bir sonuca varamazsa Şah'ın konumunun yükselme ihtimali bulunmaktadır. Eğer böyle olur ve silahlı bir müdahale gerçekleşirse bu durumda SSCB direk veya dolaylı olarak Azerbaycan'a destek verecek ve İran soluğu tekrar Güvenlik Konseyinde Sovyetler Birliğine karşı şikayet dilekçesi vermekle alacaktır"*[814].

Azerbaycan tarafının 10 Mayıs'ta öne sürdüğü 15 maddelik yeni öneri paketi görüşmeleri daha da zora soktu. İran tarafı tek taraflı olarak bu önerinin kabul edilemeyeceğini açıkladı. ABD'de yayınlanan *Time* dergisi konuyla ilgili şöyle diyordu: *"Geçen hafta Azer-*

---

[813] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 453-455; İ. Sadçikov ve Pişaverî ilişkileri için bkz. *AR MTN Arşivi*, d. 402, vr. 173-179.

[814] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 459.

baycan lideri Cafer Pişaverî'nin Tahran yönetimine karşı isteklerinde bastırması üzerine Tahran yetkilileri ile Rusların desteklediği "Azerbaycan Eyalet Hükümeti" arasındaki görüşmeler kesildi. Onlar Ruslar tarafından yapılan Tebriz radyosundan şöyle haberler yaymaktadırlar: Biz savaşmaya hazırız"[815]. Dergide arabanın arka koltuğunda askeri üniforma ile oturmuş S. C. Pişaverî'nin fotoğrafı da yer almaktaydı. Siyasal çevrelerin ve dönemin basınına yansıyan haberlerin analizinden anlaşılan şu ki Amerikalılar Sovyetlerin İran Azerbaycan'ındaki konumunu fazlaca abartıyorlardı. Özellikle de, Soğuk Savaş'ın ilk savaş çığlıklarının atıldığı Azerbaycan'dan SSCB'nin onca patırtı gürültünün ardından sessizce çekip gitmesine inanamıyorlardı. Öte yandan Tahran'da siyasetinin yeni simalarından Büyükelçi Allen Kavam'la ne yapması gerektiğine biran önce karar vermek zorundaydı. Selefi Morrey, Kavam'ın solculara ve Sovyetlere tanıdığı ödüllere göz yummakla yetinmişti. Başlarda Allen de selefinin sabırlı adam rolünü üstlenmeyi denedi. Ancak Kavam'ın Britanya yanlısı şahısları tutuklaması Allen'i tavırlarını gözden geçirmeye ve Başbakan'ı sol tutkusundan caydırmaya itti[816].

Tahran siyasetinin yeni yüzü Allen, diğer ABD'li ve Britanyalı meslektaşları gibi Ulusal Hükümetle Sovyetler arasında giden sürtüşmelerden, Pişaverî'nin bir çok konuda ayrılıkçı tutumundan ve Sovyet politikasına olan güvenini kaybettiğine ilişkin M. C. Bağırov'un Stalin'e gönderdiği raporlarından, Tebriz'deki Bakü üçlüsü ve M. C. Bağırov'la Culfa'da yaptığı görüşmelerden doğan fikir ayrılıklarından neredeyse habersizdi. Sovyetler İran Azerbaycan'ı savunmayı şöyle dursun, yaptıkları silah ve cephane yardımını dahi geri istemekteydiler.

Aslında gönülsüzce de olsa Sovyetleri İran Azerbaycan'ı ile ilgilenmek zorunda bırakan tek bağ, M. C. Bağırov olarak gözükmekteydi. Mart-Nisan görüşmelerinde S. C. Pişaverî'nin söylenmemesi gereken bazı hususları Sovyetlerin yüzüne vurması, Gilan olaylarını hatırlatması, Sovyet siyasetine inanmadığını ve Sovyet yetkililerinin kendisini aldattığını açık bir dille aktarması İ. Stalin'i epey rahatsız etmişti. Sonuncu Sovyet birliklerinin de Azerbaycan'ı terk ettiği gün, yani 8 Mayıs'ta o, bizzat S. C. Pişaverî'ye mektup gönder-

[815] *Time*, 20 May 1946, s. 25.
[816] Mark Hamilton Lytle. Op.cit., s. 176.

mişti. Stalin'in mektubunda şöyle deniliyordu:"*Bence siz gerek İran'daki, gerekse de dünyadaki mevcut siyasal durumu doğru değerlendiremiyorsunuz:*

1. *Siz, Azerbaycan'da devrimin gerektirdiği bütün avantajlara bir anda sahip olmak istiyorsunuz. Ancak mevcut durum bu programın uygulamaya konulmasına müsait değildir…*
2. *Tabii, siz, Sovyet birliklerinin İran'da kaldığı sürece Azerbaycan toplumunun devrim yolunda mücadelesinde önemli başarılar kazanacağına inanmış gözükebilirsiniz. Ancak bizim İran'da daha fazla kalma lüksümüz bulunmuyor. Çünkü Sovyet ordularının İran'daki varlığı bizim Avrupa ve Asya'da üstlendiğimiz kurtarıcı siyasetimizi baltalamaktadır. İngilizler ve Amerikalılar bize şöyle diyorlar, madem Sovyet orduları İran'da kalabiliyorsa, o halde neden İngilizler Mısır, Suriye, Endonezya ve Yunanistan'da, Amerikalılar ise Çin, İzlanda ve Danimarka'da kalamıyor? Bu yüzden biz İran'daki ve Çin'deki birliklerimizi geri çekmek zorunda kalmışız. Bununla İngilizlerin ve Amerikalıların elindeki gerekçeleri çürütmeyi, sömürgelerdeki bağımsızlık mücadelelerini yankılandırmayı ve kendi kurtarıcı misyonumuzu daha kalıcı ve etkili tutmayı denemekteyiz. Siz bir devrimci olarak bizim başka çıkış yolumuzun olmadığını anlamalısınız.*
3. *Belirtilen bu hususları ölçü alırsak İran'la ilgili şu sonuca varabiliriz. İran'da henüz devrim için gerekli şartlar olgunlaşmamıştır. İran'da dış düşmanlarla savaş durumu da bulunmuyor. Gericileri zayıflatacak ve krizi derinleştirecek bir savaş ve bu savaşta alınmış bir başarısızlık da söz konusu değildir. Sovyet birlikleri İran'da olduğu sürece siz Azerbaycan'daki mücadelenizi genişletmek ve daha öteye gitmek olanaklarına sahipsiniz. Ancak ordularımızın çıkma zamanı gelmiştir ve onlar da çıktılar. Şimdi biz İran'da ne yapabiliriz? İran'da Kavam yönetiminden daha gerici güçleri temsil eden İngiliz yanlısı çevrelere karşı koymak gücüne sahibiz. Kavam'ın geçmişte bir takım gerici çıkışlarına rağmen, o, şimdi kendini korumak içgüdüsü ve hükümetini savunmak bilinciyle bazı demokratik reformlar yapmak ve İran'daki demokratik çevreler arasında denge kurmak zorundadır. Bu durumda bizim taktiğimiz ne olacaktır? Benim düşünceme göre, biz Kavam'dan bir takım ödünler almak için bu çekişmeden yararlanmalı ve ona destek olmalıyız. Böylece, İngiliz yanlılarını tecrit etmeli ve İran'da daha demokratik bir ortamın*

sağlanması için bir altyapı hazırlamalıyız. Bizim, size yönelik önerilerimizin tabanında bu gerekçeler yatmaktadır. Doğal olarak farklı yöntemler de izleyebiliriz. Her şeye lanet olsun diyerek Kavam'la ipleri koparıp ve böylece İngiliz yanlısı güçlerin zaferine meydan açabiliriz. Ancak buna taktik değil, geri zekalılık denir. Bu, anlam itibariyle Azerbaycan toplumunun mücadelesine ve İran demokrasisine ihanet demektir.

4. *Bize aktarıldığı kadarıyla siz bizim için şöyle demişsiniz: güya biz sizi önce göklere çıkarmışız, şimdi de uçuruma sürüklemekteyiz. Eğer bu doğruysa, bunu şaşkınlıkla karşılamaktayız. Gerçekte neler yaşandı? Biz burada her devrimcinin bildiği bazı devrimci taktikler uygulamışız. İran ortamında olduğu gibi, bu durumda kendi adımıza en küçük hareket olanağı sağlamak için olayların akınını öne çekmek, basit önerilerle ileri çıkmak, iktidar için tehlike doğurmak ve iktidar tarafından verilecek ödünler için fırsat yaratmakla yetinmişiz. Daha aşırıya kaçmadan siz İran'ın mevcut durumundan yararlanarak Kavam yönetiminin vermek istediği ödünleri almak fırsatına sahipsiniz. Devrim kanunları böyledir. Sizin adınıza hiçbir küçük düşürülme söz konusu değildir. Çok şaşırtıcıdır, gerçekten bizim sizin küçük düşmenize müsaade ettiğimizi mi düşünüyorsunuz? Aksine, eğer siz mantıklı olmayı denerseniz ve bizim manevi desteğimiz aracılığıyla Azerbaycan'ın mevcut ortamda sağlanılan ödünleri değerlendirme başarısını gösterirseniz, bu durumda sizi Ortadoğu'da gelişmiş demokratik akımın öncüleri olarak Azerbaycanlılar ve İran destekleyecektir"*[817].

Görüşmeler tıkandığı sırada görüşmeleri durdurmayı düşünen Kavam ani bir kararla 9 Mayıs'ta M. Firuz'a Pişaverî ile bir araya gelerek yeni önerge metni üzerinde anlaşmayı önerdi. Aynı gün bir araya gelen Pişaverî ile M. Firuz ortak metin konusunda uzlaşıma vardılar. Yeni metin önceden kabul edilen 7 madde dışında Azerbaycan tarafındaki isteklerini de içermekteydi. Metin daha önce Sovyet büyükelçinin onayından geçmişti. 9 Mayıs'ta hazırlanan metni M. Firuz okuması için Kavam'a sundu. Ama metni geri çevi-

[817] *Hudaferin*, Ocak-Mart 1996, No: 1, s. 36-37; Mektup için bkz. AVP RF, f. 6, l. 7, d. 544, vr. 8-9; Ayrıca bkz. Natalia I. Yegorova, *"The "Iran Crisis" of 1945-1946: A new from the Russian Archives"*, Working Paper, Cold War International History Project, No: 15, Washington DC. 1996, s. 23-24; *Goftogu*, 1998, No: 17, s. 103-135.

ren Kavam, okumaya gerek görmediğini söyledi. 10 Mayıs günü kabineyi toplayan Kavam, Firuz'dan görüşmelerle ilgili ve üzerinde uzlaşmaya varılmış anlaşma hakkında bir açıklama istedi. Firuz'un hazırlanan yeni metni okuması sırasında Kavam davranışlarıyla bakanlarda şaşırdığını ve böyle bir şeyi beklemediği intibaını uyandırdı. Bakanlar, Firuz'a metni sona kadar okuma fırsatı tanımadılar. Onlar, Firuz'u İran'ı eyaletlere parçalamakla, isyancı Pişaverî ile anlaşmakla ve Şah karşıtı çalışmalarla suçladılar. Neredeyse bütün bakanlar konuşmalarında aynı tepkiyi dile getirdiler. Toplantıyı kapatan Kavam, Firuz'u savunmak şöyle dursun hazırlanan metninin kendisi için tam bir sürpriz olduğunu aktardı. Bunun üzerine Kavam, İran tarafının Pişaverî ile yapılan görüşmeleri kestiğini, onun Azerbaycan'a dönmesini ve hükümetin mevcut yasaların dışına çıkamayacağını, Azerbaycan'ın yasadışı önerilerini karşılayamayacağını aktarılmasını istedi. Konuyla ilgili tartışmalar ve Kavam'ın görüşleri protokolde yer almadı. Ancak bakanlar, hükümet kararının basında yer almasını ve radyo ile yayınlanmasını istediler. Kavam buna karşı çıktı. Öte yandan M. Firuz'u İ. Sadçikov'a göndererek hükümetinin Azerbaycan tarafının isteklerini karşılayamayacağını aktarmasını istedi. Firuz Kavam'ın görüşlerini Büyükelçi'ye aktartıp, ondan Azerbaycan sorununun önceden ilan edilen hükümet kararı çerçevesinde çözümlenmesini istedi. İ. Sadçikov Firuz'dan Kavam'a hükümetin almış olduğu karardan dolayı üzüntülü olduğunu aktarmasını istedi. Elçiye göre, bu karar Azerbaycan halkı ile Pişaverî yandaşlarını karşı karşıya getirmeye hizmet eden bir plana benzemektedir. Büyükelçi bunun askeri çatışmalara neden olabileceği uyarısında bulundu. İ. Sadçikov durumu Pişaverî ile tartıştıktan sonra heyetin apar topar Tebriz'e dönmesini istedi. Öte yandan Kavam, Pişaverî'yi iki gün daha Tahran'da tutarak planını uygulamak istiyordu. Bu amaçla 12 Mayıs akşamı o, Tudeh liderleri Keşaverz, Kambehş ve İskenderî ile görüşüp onlardan Pişaverî'yi iki gün daha Tahran'da bekletmelerini rica etti. Ancak Pişaverî'yi Tahran'da tutmak mümkün olmadı[818].

Tahran'dan ayrılıp 13 Mayıs saat 9.00'da Tebriz'e varan Başbakan S. C. Pişaverî görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra ikinci darbeyi de İ. Stalin'in mektubuyla aldı. Ancak Tebrizliler ona kendi haklarının savunucusu olarak inanmışlardı. 13 Mayıs

[818] AR MTN Arşivi, Dosya 402, vr. 107-113.

sabahı şehir insanları Başbakanı karşılamak için yollara dökülmüştü. Pişaverî'nin arabasının geçtiği Sattar Han Caddesinin her iki yakası da kalabalıktan geçilmiyordu. İnsanlar onun arabasının üzerine çiçekler yağdırıyorlardı. Azerbaycan heyetinin görüşmelerde geri adım atmamasının toplum tarafından bu denli önemsenmesi Tahran yetkililerinde hayal kırıklığına neden olmuştu.

Azerbaycan heyetinin Tebriz'e geri dönüşü sonrasında ABD Büyükelçisi G. Allen'le bir görüşme gerçekleştiren Kavam, görüşmelerde bir sonuca varılamamasının başta Pişaverî olmakla Azerbaycan heyetinin aşırı tepkisine yol açtığını belirtti. Kavam, ayrıca bu tepkinin kendisine yönelik olmadığını söyledi. Nitekim görüşmeler sonrasında Sovyet Büyükelçisi Sadçikov da kendisine Başbakan'ın Azerbaycan heyetiyle görüşmelerinden bir sonuç çıkmamasının sorunu "demir ve kanla" çözülmesine götürebileceğinden duyduğu rahatsızlığını dile getirmiştir. Kavam, bundan Sovyet Büyükelçisi'nin Azerbaycanlılara değil de kendisine yüklendiği sonucunu çıkarsa da, Başbakan'ın, Sovyet yetkililerinin Azerbaycan yöneticilerine karşı tutumundan da habersiz olduğu anlaşılmaktadır. G. Allen, Kavam'a görüşmelerin sonucuyla ilgili bir açıklama yapmasını önerdi. Ancak, bunun akıl kârı olmadığını söyleyen Kavam, açıklamanın Azerbaycanlıları daha fazla kızdıracağını ve onların kuzey illerinde, hatta Tahran'da bile etkinliklerini artıracağından çekindiğini açıkladı. Kavam'a göre, onun bu açıklamasına karşılık olarak Azerbaycan tarafı görüşmelere devam etmeyeceğini ilan edebilir. Yine de son anda Kavam böyle bir açıklama yapacağını kabul ederek, Azerbaycan tarafının tepkisini bekleyeceğini hatırlattı[819]. Akşam, yani 13 Mayıs'ta Kavam çekinceli bir üslupla Tahran radyosunda bir konuşma yaparak Azerbaycan heyeti ile görüşmeler hakkında açıklamalarda bulundu. Şöyle diyordu: *"Halkın meraklı gözleri görüşmelerden çıkan sonuca yöneldiği bir zamanda konuyu aydınlatmak için son 15 günde yapılan görüşmelerden çıkan sonuçları açıklama gereği duymaktayım. Azerbaycan halkının temsilcileri olarak Tahran'a gelen heyetin de tasvip edeceği gibi, ben sorunun hoşlukla ve barışçıl yollardan çözümü için gereken bütün çabayı gösterdim. 21 Nisan tarihli 7 maddelik bildirgenin ardından bana karşı itiraz kampanyası başlatanlar bu tutumumla benim mevcut yasaları ihlal ettiğimi söylediler. Azerbaycan heyetini kendi iyi niyetime inandır-*

[819] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 460-461.

mama rağmen, onların bazı önerilerinin hükümetin 7 maddelik bildirgesinin ve benim yetkilerimin dışında olduğunu üzüntüyle belirtmek isterim. Bunun için de uygun bir çözüm bulunana kadar görüşmelere ara verilmiştir. Azerbaycan heyeti de Tebriz'in yolunu tutmuştur. Azerbaycan tarafının önerileri ile hükümetin yetki sınırları ve 7 maddelik bildirge arasında uyuşmayan noktalar şunlardır:

1. *Hükümet bildirgesinin 2 maddesi gereği Azerbaycan genel valisinin ataması Eyalet Meclisinin öngörüsü alındıktan sonra hükümetin yetki sınırları içindedir. Ancak Azerbaycan tarafı ısrarla burada Eyalet Meclisinin öngörüsünün değil, onayının alınmasını istemektedirler.*
2. *21 Nisan 1946 bildirgesine göre ordu ve jandarma birliklerinin üst düzey yetkilileri hükümet tarafından atanmaktadır. Azerbaycan tarafına göre, atamalar Eyalet Meclisinin isteği doğrultusunda sadece hükümet tarafından onaylanmalıdır.*
3. *Devlet emlakinin ve özel mülkiyete bağlı toprakların köylülere dağıtılması sadece Meclis tarafından onaylandıktan sonra gerçekleştirilebilir ve bu hükümetin yetkisi dışındadır*

Belirtilen bu hususlar ve diğer konular görüşmeyi çıkmaza sürükledi. Ancak, yetki haklarını Meclis kendi elinde bulundurduğundan Azerbaycan tarafı Tebriz'e geri dönmek zorunda kaldı. Burada kendi aralarında tartışacak ve onlar da isteklerini öğreneceklerdir. Görüşmeler sırasında Azerbaycan tarafının samimiyetine ve vatanseverlik duygusuna tanıklık ettim, ki bunlar bir halkı krizden çıkartmak için gerekli özelliklerdir. Bu özellikleri onları hükümetin durumunu dikkate almaya ve zorlukları ortadan kaldırmaya itecektir"[820].

Kavam'ın radyoda yaptığı akşam konuşması 14 Mayıs günü Tahran basınının manşetlerini süslemekteydi. Ancak anlaşılan basın da görüş ayrılığı içindeydi.

Pişaverî, Azerbaycan dönüşünün ertesi sabahı Tahran görüşmelerinin sonuçları hakkında bakanlar konseyine, parti ve topluma yönelik açıklamalarda bulundu. [Kavam'la bir düelloyu yansıtır nitelikte] Tebriz radyosu 14 Mayıs akşam saat 21.00 yayınında Azerbaycan Ulusal Hükümet başkanının Devlet Tiyatrosunda gerçekleşen konferansta Tahran görüşmeleriyle ilgili konuşmasının

[820] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 58-59.

tamamını yayınladı. Konferans istiklal marşıyla başlıyordu. Pişaverî'nin adı okunurken salondakiler "yaşasın" diye bağırmaya ve alkışlamaya koyuldular. Pişaverî, Tahran ile Tebriz arasındaki sorunun barışçıl yollardan çözümü için Azerbaycan Ulusal Hükümet yetkililerinin Tahran'a gittiğinden ve kendilerinin Tahran'daki özgürlük yanlıları tarafından nasıl coşkuyla karşılandıklarından söz etti. Şöyle diyordu: *"Biz, Tahran'a varı varmaz kalabalık insan grubu "Yaşasın Azerbaycan Ulusal Hükümeti", "Yaşasın Azerbaycan özgürlük yanlıları" diye tezahürat yapmaya başladılar".* Daha sonra Pişaverî Kavamü's-Saltana ile görüşmelerinden söz etti: *"Sayın Kavamü's-Saltana her zaman anayasadan söz eder, bir tülü konuya gelmezdi. Biz ona Amerika'dan gelmediğimizi söyledik. Biz İran'da yaşıyoruz ve İran'da yaşananları da kendi gözlerimizle görüyoruz. Bizi kandırmanız zor gözüküyor. Azerbaycan ulusu kendi haklarını elinden bırakmayarak, kendi Ulusal Hükümetini savunmaktadır. Bizim önerilerimiz haklı taleplerdir ve müsaade edin de kendi haklarımıza kendimiz karar verelim. Hayır dediler, Tahran yönetimi haklarımızı onaylamadı. Onlar bize Tahran'dan jandarma ve ulusal ordumuzu yönetmek için yetkililer göndermek istiyorlar. Tahran yönetimi hâlâ Azerbaycan halkına köle muamelesi yapmaktadır. Biz kabul etmediğimiz gibi geri döndük. Şimdi herkes şunu bilsin ve anlasın biz Tahran yönetiminden hiçbir şey istemiyoruz. Zaten biz bütün isteklerimize sahibiz. Azerbaycan'ı oyalamak, ateşle oynamak demektir. Biz savaş yanlısı değiliz. Ancak, eğer haklarımızı elimizden almaya kalkışan olursa yediden yetmişe hepimiz kendi canı ve kanı pahasına onu koruyacağız".* Pişaverî, bir kere jandarma sisteminin anayasaya aykırı olduğunu söyleyerek, bu gücü Azerbaycan'a bırakmayacaklarını resmen ilan etti. Ayrıca, o, Tahran'da kendilerine Yüksek Askeri Konseyin ve bir takım yetkili çevrelerin onların önerilerini onaylamadıklarını anlatmaya kalkışıldığını söyledi. Oysa – dedi – anayasaya göre, Yüksek Askeri Konsey ancak parlamentonun onayı alındıktan sonra savaş açmak hakkına sahiptir. Konsey başkanının diğer konulara müdahalesi ise anayasaya aykırıdır. Pişaverî konuşmasını şöyle sürdürdü: *"Sayın Kavam, dünyanın ve dünya ile birlikte İran'ın da değiştiğini, ülkenin geçen yüzyılın yasalarıyla yürütülemeyeceğini artık anlamalıdır".* O, Kavam'ın Azerbaycan sorununu seçimler ve petrol konusuyla ilişkilendirmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmekteydi. Konuşmasının sonunda Pişaverî, sorunun çözümü için görüşmeler yolunun kapanmadığını, sadece tıkandığını ve Azerbaycan ulusunun daha

fazla geri adım atmayacağını açıkladı[821]. Pişaverî'nin konuşması üzerine konferansın yayınladığı bildirgede ise şöyle denilmektedir: *"Bizler, Ulusal Hükümetimizin önderi Sayın Pişaverî'nin görüşlerine katılmaktayız. Biz, Tahran'ın sorunu görüşmeler yoluyla barışçıl biçimde sürdürmeden yana olduğu umudunu taşımaktayız. Eğer, Tahran yönetimi Azerbaycan ulusuna karşı köle muamelesine devam edecek olursa, biz tek bir güç gibi kanımızın son damlasına kadar mücadelemizi bırakmayacağız"*[822].

Anlaşmak için istekli gözükmelerine bakmayarak taraflar arasındaki uçurum görüldüğünden daha derindi. Daha kötüsü her iki taraf da manevra alanının daraldığının farkındaydı. Kavam'a yönelik baskıların kaynağında sol karşıtı güçler ve bizzat kendi yandaşları yatmaktaydı. Pişaverî'ye yönelik baskılar ise onun kendi devrimci söyleminin doğurduğu antipatiden ve ileri sürdüğü iddialar ve vaatlerinden kaynaklanmaktaydı. Bir diğer konu ise Kavam'ın kafasındakileri anlamanın ve onun gelecekteki adımlarını kestirmenin hiç de her zaman kolay olmadığıydı. Kavam – Sadçikov anlaşmasının birkaç gün sonrasında Dışişleri Bakanlığı'nın üst düzey yetkililerinden Fazlullah Nabil, Britanya Büyükelçisine hükümetin Zencan'ı işgal ederek Azerbaycan demokratik yönetiminin çevresini sarmak ve onu zayıflatmak planından söz etmişti. Kuşkusuz, Nabil'in açıklaması İngilizlere bir davetiye niteliği taşımaktaydı. Muhtemelen, Dışişleri Bakanlığını elinde bulunduran Kavam'ın isteği doğrultusunda hareket etmekteydi. Tıpkı bunun gibi, Kavam karşıtlarına gizlice demokratlara karşı Zülfikari gruplarını desteklediğini söylemişti. Misyonerler aracılığıyla o, hükümetinin Britanya'nın çıkarlarına ters düşecek hareketlere yol vermeyeceği konusunda Britanya elçisine güvence vermekteydi. Diğer yandan Ruslara karşı sempatik görülmekle kalmayarak, bir ara Rus isteklerini karşılamaktan yana bir tavır bile almıştı. "Adalet dengesi" politikasının taraflarından biri olarak Ruslara, İran petrollerine sahip Britanyalılardan ve çeşitli misyonerler aracılığıyla hükümetle sıkı ilişkiler kurmuş olan Amerikalılardan daha az şans tanımaktaydı. Yardımcısı Firuz da aynı düşüncedeydi. O, Kavam'ın İran'da Ruslarla ortak kuzey petrol yataklarının işletmesine olanak tanımak isteğinden kesinlikle kuşku duymamaktaydı.

---

[821] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 60-64.
[822] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 178.

Bazı tarihçilere göre, Kavam'ın en büyük başarısı insanları kendi samimiyetine inandırarak gerçek amacını ve isteklerini gizletmekti. Onun için ortamına göre amaçlarını ve beklentilerini değiştirmek pekte zor sayılmazdı. Rusları inandırmakla kalmamış, solcularla mutlu bir aile tablosu çizmeye başlamıştı. Ancak gerektiğinde, örneğin Azerbaycan heyetinin Tebriz'e dönmesinden sonra o kendi rolünü değiştirerek Britanya yetkililerini ve İran siyasilerini tam bir çıkmaza sokmayı da başarmıştı. Kavam kabinesinin üyelerinden Arameş'e göre, Başbakan Şah'ı da pek kale almazmış. Kavam'ın kendisine söylediğine göre, Şah'ın Britanyalılara duyduğu saygıdan dolayı onu güvenilir ve tedbirli biri olmadığını düşünmektedir. Bu yüzden Azerbaycan politikasının bazı nokralarını ona açıklamamıştır. Yine de görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması Britanyalılar hanesine yazılacak olumlu bir not gibi değerlendirilmelidir[823].

Basının gündemini ise görüşmelerle ilgili Kavam'ın açıklaması ve Pişaverî'nin ona yanıt niteliğindeki geniş konuşması işgal etmekteydi. Sovyet yanlısı sol basın Kavam'ın açıklamasını barışçıl bulmakla, öte yandan Azerbaycan yetkililerinin de fazla ödün verdiğine dikkat çekerek ulusal özerklikten, Ulusal Meclisten ve hükümetten vazgeçtiklerine değinmekteydiler. Bunlara göre, Azerbaycan tarafı sözde *"Azerbaycan'daki ayrılıkçı akımın İran'dan ayrılmaya yönelik"* İran gericilerinin iddia ettiği görüşleri çürütmekteydi. Bunun dışında, yönetimin sürekli anayasaya gönderme yapması da doğru bulunmuyordu. Çünkü Azerbaycanlıların talepleri anayasanın ruhuna ve demokratik prensiplere aykırı düşmemekteydi. Nitekim onların öne sürdüğü reformlar yaşanan tarihi sürecin gereksinimlerinden ileri gelip İran toplumunun çıkarlarını yansıtmaktaydı. Sol basının ortak görüşü şuydu: *"Eğer, Kavam Azerbaycan sorununu barış yoluyla çözümlemek niyetindeyse, ilk iş olarak hükümeti gericilerden arındırmalı, kabineyi yeniden onarmalıydı". İran-e Mâ* gazetesinin 14 Mayıs sayısına göre, görüşmelerden somut sonucun çıkmasını bekleyen ülke kamuoyu Azerbaycan heyetinin Tebriz'e dönüşünü üzüntüyle karşılamaktadır. Azerbaycan olaylarını bir bütün olarak görmek gerekmektedir. Azerbaycan'da bir halk ayaklanması gerçekleşmişti. Bu durumda yapılan reformlar devrimin doğası gereği doğrudur. Bize göre, İran toplumunun çıkarlarının korunması ve karşılıklı anlaşma yoluna gidilmesi umut edilen son yoldur. İran

[823] Fakhreddin Azimi. Op.cit., s. 149-151.

Halk Partisinin yayın organı *Rehber* ise bir iddia ortaya atmaktaydı. Ona göre, ülkede "gizli güçler" hüküm sürmektedir ve bu güç kendi casuslarını mevcut kabinenin içine kadar sızdırmayı başarmıştır. Hükümet bir an önce kendi içindeki bu "güçten" kurtulmak zorundadır[824]. *Dad* gazetesinin haberinde ise şu yorumlar yer almaktaydı: *"Hükümetin açıklamasından anlaşıldığı kadarıyla, Demokrat Parti yetkilileri merkezi güç olma konumunda yer almakta ve Azerbaycan'a İran'ın bir parçası olarak bakmaktalar. Eğer, Kavam önceden eski yönetimlerin kurguladığı rejimlerin etkisi altına düşmeseydi, radikal reformların bir öncüsü olarak ileri çıksaydı Azerbaycan'la yapılan görüşmelerden de olumlu sonuç alınırdı"*[825]. *Ferman* gazetesi 15 Mayıs sayısında *"Azerbaycan'la Savaş"* başlıklı geniş bir makaleye yer vermişti. Yazıda, Azerbaycan'a ordu gönderildiğine ilişkin söylentilerin dolaştığına dikkat çekilmekteydi. Öte yandan Pişaverî'nin konuşmasının etkisi Tahran'da daha büyük yankı bulmuştu. Hatta daha önce Azerbaycan'daki demokratik akım karşıtı yazılar yayınlayan *İran*, *Zendegî*, *Setare* ve diğer gazeteler İran'ın bütünlüğüne ilişkin onun görüşlerini alkışlamakta ve ülkede köklü reformların duyulan gereksinimden söz etmekteydiler.

Görüşmelerin kesilmesinde Azerbaycan tarafını suçlayan gazeteler de az değildi. *Kuşeş*, *Mehr-e İran*, *Haver*, *Kisra*, *Tahran-e Musavver* ve diğer yayınlar bu yönde çok sayıda makale yayınlamışlardı. *Kuşeş*'te yer alan haberlere göre, Azerbaycanlıların istekleri merkezi Azerbaycan üzerinde her türlü etkisinin kaldırılması ve onun İran'dan bir nevi ayrılması anlamına gelmektedir. Gazete, Azerbaycanlıların biran önce kendi taleplerinden geri adım atmasını istemekteydi. *Haver*'e göre, Azerbaycan sorunu çözülmeden XV. Meclis seçimleri yapılamaz. Gazete, Sovyet birliklerinin İran'ı terk ettiğinin daha kesinleşmediğini söylemekteydi. Nereden biliyoruz – diyor gazete bir haberinde – 100.000 askerin Pişaverî'nin askeri gibi hâlâ Azerbaycan'da hizmet yapmadığını ve de bunun doğru veya yanlışlığını kim kontrol edebilir. *Haver*'in 15 Mayıs sayısı ise Azerbaycan'a karşı zehir zemberek yorumlarla doluydu. *Tahran-e Musavver*'e gelince, Azerbaycan heyetinin taleplerini kesin biçimde eleştirmekte, Azerbaycan demokratlarını yurtdışıyla bağlantı kurdukları konusunda suçlamakta ve Azerbaycan ulusu adından

[824] *Rehber*, 14 Mayıs 1946.
[825] *Dad*, 14 Mayıs 1946.

Kavam'a bir çağrıda bulunarak kendilerini silahlı eşkıyaların elinden kurtarması istenmekteydi. Gazetede şöyle deniliyordu: *"Eğer Kavam, isyancıların hakkından gelemediğini görürse, anında Güvenlik Konseyinin desteğine başvurmalıdır"*[826]. Görüşmelerin kesintiye uğradığı, ortamın gerildiği ve söylentilerin kol gezdiği bu dönemlerde Seyit Ziyaeddin yanlılarının basın organı *Arzu* gazetesi *"Azerbaycan İran'a Savaş Açmıştır"* duyurusunun yer aldığı bildiriler basarak Tahran sokaklarında yaymaktaydı. Bunun üzerine hükümet anında gazetenin yayınını durdurdu.

Ülkedeki durumun gerilmesi, karşıtlarının saldırıya geçmesi için fırsat kollaması Kavam'ın psikolojik dengesini de bozmuştu. Kavam, Azerbaycan heyeti ile görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ve Sovyet himayesinin yitirilmesinin kendisi için katlanması zor sonuçlar doğuracağının farkındaydı. Karşıtlarının, görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasını yürütülmekte olan siyasetin başarısızlığı olarak sunarak Kavam'ın istifa edeceği yönünde söylentiler yaymaktaydılar. Bu durumda Başbakan Azerbaycan'da daha fazla ödün verilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Kuşkusuz, Kavam'ın bu görüşe varmasında Sadçikov'un yaptığı akıl hocalığının da etkisi az değildi. 15 Mayıs görüşmesinde Kavamü's-Saltana bu görüşlerini ABD Büyükelçisi G. Allen'le paylaştı. Aynı gün Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Allen şöyle diyordu: *"Daha bugün Kavam kendi düşüncelerini bana aktardı. Ona göre, Tahran Azerbaycan'a bazı ödünler vermelidir. Özellikle de, Azerbaycan ordusuna yapılacak atamalar ve genel vali konularında. Ona göre, Azerbaycan'ın İran'dan ayrılıp kendi bağımsızlığını ilan etmesinin önüne geçmek için Tahran özellikle bu iki konuda Pişaverî karşısında geri adım atmalıdır. Kavam, aksi taktirde hanedanın prestijinin sarsılacağından korkmaktadır. İran'ın başka eyaletlerinde, hatta başkent Tahran'da bile bu türden olaylar cereyan edebilir. Kavam'ın aktardığına göre, Şah son görüşmelerin seyrine müdahalede bulunarak Azerbaycan'a karşı daha önce ilan edilmiş 7 maddelik bildirgenin dışında ödün verilmemesi gerektiği konusunda baskıda bulunmuştu. Kavam, bir gün önce yayınlanan Pişaverî'nin konuşmasında "görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının birinci dereceden sorumlusu yetkisiz kişililerin yaptığı baskılardır" demekle Şah'ın kastedildiğini belirtti. Kavam, Şah'ın görüşmelere müdahalede bulunduğunu Pişaverî'ye kendisinin aktarmadığını söyledi.*

[826] *Tahran-e Musavver*, 17 Mayıs 1946.

Anlaşılan, Pişaverî bu olasılığı görmekteydi. Ben, Kavam'ın son açıklamalarına kuşkuyla yaklaşmaktayım. Bilindiği gibi, Kavam Azerbaycan'ın ve sol güdümlü çevrelerin gözünde sempati toplamaya çalışmaktadır. Bunun için Şah'ı direkt suçlamasa bile, muhtemelen Pişaverî'yi Şah'ın baskısı olmasaydı onunla daha rahat ablaşabileceği konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Kavam benden, eğer İran'ın toprak bütünlüğünü ve hanedanın varlığını korumayı istiyorsa Şah'ı Azerbaycan'da verilmesi gereken ödünler konusunda ikna etmemi rica ediyor. Kavam samimiyetinin doğru veya yanlış olmasına bakmayarak, benim bu konuda önerilerde bulunmamın iyi olmayacağı kanısındayım. Ancak, Şah'tan bu yönde bir istek gelirse, o zaman durum değişir. Rica ediyorum, Dışişleri Bakanlığı'nın bu konudaki görüşlerini bana aktarasınız. Kavam gayet ciddi bir ifadeyle, Azerbaycan'a karşı gerekli ödünlerin verilmemesi durumunda İran'la SSCB arasında savaş olasılığı kaçınılmaz gözükmektedir. Anladığım kadarıyla Kavam bu açıklaması ve hanedan konusundaki görüşleriyle Azerbaycan lehinde bir gelişme sağlaması için alternatif peşindedir"[827].

Genel olarak İran konusunda Amerikalıların da aklında bir tek çözüm bulunmuyordu. Örneğin, Robert Rossow, Sovyetlerin sadece Azerbaycan ve Kürdistan'ın kontrolüyle yetinmeyeceklerini Tahran yönetimine de baskı yapacaklarını düşünmekteydi. Onun görüşleri hız alan Soğuk Savaş döneminde yaşanan gelişmelerle örtüşmekteydi. Ancak Şah'tan farklı olarak Rossow, Sovyetlerin Birleşik Devletlerin açık tavrını ve niyetini anlayarak geri çekildikleri görüşüne taraftar değildi. Aksine, Amerikalı yetkililer SSCB'nin İran'daki jeopolitik üstünlüğünü onaylamaktaydılar. Ancak birkaç sene sonra SSCB'nin bu tutumuna ABD'nin sert politikalarının neden olduğu görüşü yaygınlık kazandı. Buna karşılık George Allen bu görüşün tümden karşısındaydı. Şaşılması gereken bir diğer nokta ise, Allen'in Soğuk Savaş'ın en erken kahramanı olduğu yönündeki kanı ve SSCB'nin ABD'den zayıf olduğu inancının fikir babası olmasıydı.

ABD'nin İran siyasileri ile yakın ilişkileri hızla gelişmekteydi. Şah, ABD ile yakın ilişkiler kurmak arzusunu 1946 yılında net biçimde ifade etmekteydi. Bu istek ancak 7 yıl sonra doğrulanacaktı. Rakibi Kavam ise ABD'nin lehine Sovyet gazabını göze alacak riske atılmaktaydı. Kısa sürede Amerika'nın Azerbaycan sorunundaki

[827] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 464-465, Ayrıca bkz. *AR MTN Arşivi*, d. 402, vr. 210-211.

politikasına etkide bulunmak uğrunda Şah'la Kavam arasında kıyasıya bir mücadele baş gösterdi. Konuların başında İran sorununun Güvenlik Konseyinin gündeminden geri çekilip çekilmemesi gelmekteydi. Şah ilk raundunu burada kaydetti. Ardından H. Alâ aracılığıyla ABD Dışişleri Bakanlığı'nı Britanya'nın İran'a teftiş komisyonu gönderilmesi önerisini desteklemesi konusunda ikna etti. Kavam ise Sovyetlerle gerçekleştirdiği anlaşmanın bozulmasından korkarak ısrarla sorunun Güvenlik Konseyi gündeminden alınmasını istemekteydi. Allen Washington'a şöyle aktarmaktaydı: *"Alâ, Sovyetleri müdahale konusunda suçlayacak inandırıcı deliller bulamaz ise bu konuda daha fazla ileriye gitmemeliyiz"*[828].

21 Mayıs'ta A. Kavam, İran'ın BM daimi temsilcisi H. Alâ'ya çektiği telgrafta bir hafta önce Azerbaycan'a gönderilen teftiş komisyonunun Tebriz, Merend, Culfa, Hoy, Selmas, Maku, Rızayye ve Miandoab'da yaptığı incelemelerde Sovyet birliklerine, silahlarına, askeri araç ve cephanelerine ilişkin gözle görülür bir tek kanıta rastlanmadığını aktarmaktaydı. Ona göre, Sovyet birlikleri Azerbaycan'ı 6 Mayıs'ta terk etmişlerdir[829]. Sovyetlerin İran'dan çıkmasına karşılık ABD hâlâ Azerbaycan konusunun Güvenlik Konseyi gündeminden çıkarılmamasında ısrar etmekteydi. Büyükelçi H. Alâ, ABD temsilcisi E. Ed. Stettinius'a Tahran Büyükelçisi'nin İran-Azerbaycan görüşmelerine katılarak Pişaverî'yi desteklediğini aktarmıştır. Alâ'ya göre, Rusya Elçisi "demir ve kandan" söz ederek Pişaverî'nin önerilerini onaylaması konusunda Kavam'ı tehdit etmiştir. Büyükelçi Alâ, bu durumda Güvenlik Konseyinin İran'a yardım edebileceği umudunu taşıdığını belirtti. New-York'ta yapılan tartışmalar sonucunda resmi olarak Rus ordusunun İran'ı terk etmesine rağmen, askerlerinin bir kısmını Azerbaycan ordusu sıralarında bıraktığı, sivil vatandaşları silahlandırarak onları eğittiği görüşü ortaya çıktı ve buna kanıt olarak da Azerbaycan'daki tam teşekkül durumundaki ordu gösterildi. E. Ed. Stettinius'a göre, ABD yetkililerinin kanısınca Azerbaycan'daki durum Güvenlik Konseyinde tartışılması bakımından yeterlidir. Hatta ona göre, Sovyet birliklerinin tam çekildiğine ilişkin İran yönetiminden resmi rapor alınmasına bakmayarak konunun Güvenlik Konseyi gözetimi altında tutulması daha güvencelidir. 17 Mayıs'ta Güvenlik Konseyinin yeni başkanı

[828] Richard W. Cottam, *Iran and United States*, s. 73-74.
[829] *Department of State Bulleten*, 2 June 1946, s. 942.

olarak seçilen Aleksandr Parodi, "eğer her iki taraf anlaştıklarını onaylıyorsa, İran konusu konseyin gözetiminde kalabilir mi?" diye sordu. ABD temsilcisi yanıtında, ellerinde Sovyet vatandaşlarının Azerbaycan'da bulunduğuna ve Sovyet askerlerinin Azerbaycan ordusu sıralarına katıldığına dair raporların olduğunu açıkladı. Ayrıca Ed. Stettinius, Pişaverî ile Kavam arasındaki görüşmelerde Sovyet Büyükelçisinin oynadığı role de dokundu.

Dışişleri Bakanı J. Byrnes, 21 Mayıs'ta E. Statinius'u Sovyet-İran sorunları ve çıkmazları, Kuzey İran'da özellikle de Azerbaycan'da mevcut durumla ilgili raporların birbiriyle uyuşmayan noktalarına dikkat çekerek hükümetlerinin İran konusunun Güvenlik Konseyinin gündeminden çıkarılmasının konseyin başarısızlığı olacağı görüşünü paylaştıkları konusunda bilgilendirdi. İran yönetimi bugüne değin Azerbaycan hakkında yeterli rapor sunamadığını somut olarak göstermektedir. Gereken raporu İran sadece bugün sunmuş, ki bu rapor da tam olmayıp ve Azerbaycan eyaletinin yalnız bir kesimini kapsamaktadır[830].

Siyasi çevrelerle yakınlığı ile bilinen haftalık *Time* dergisi BM Güvenlik Konseyinin Mayıs ayı oturumundaki Azerbaycan sorununu kendi okurlarına şöyle aktarmaktaydı: *"Geçen hafta konsey, Kızıl Ordunun Azerbaycan'ı terk ettiğine ilişkin Tahran'dan bir rapor aldı. İran Büyükelçisi Alâ ise kendi hükümetinin Azerbaycan'a gönderdiği araştırma komisyonunun kanıtlarına nasıl güveneceğini araştırmaktadır. Polonya temsilcisi Ockar Lang Alâ'dan sordu: "Acaba, komisyon kendi araştırmasını uçaktan teleskopla mı sürdürmekteydi?" Alâ yanıtladı: "Teleskop veya mikroskop her ne ise, ancak bir şey biliyorum ki onlar oraya Sovyet uçağıyla gitmişlerdir". Bunun üzerine Lang da dahil olmakla oturumdakiler kahkaha atarak gülmeye başladılar. Ancak Alâ "aracı dost" gibi Sovyet Büyükelçisi İvan Sadçikov'un Azerbaycan'ın özerklik taleplerini kabul etmesi konusunda Kavam'ı acele ettirdiğinden söz açar açamaz kahkahâlâr kesildi. Alâ sakin bir dille "Bana göre, bu bir müdahaledir" dedi. Bunun üzerine Statinius ilave etti: "İşte, ben her zamankinden daha fazla inançla, bu sorunun gündemden çıkarılmaması gerektiğini düşünüyorum". Konsey bu görüşü kabul etti. Böylece, Rusların*

[830] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 471-472.

desteklediği isyancılar Azerbaycan'ı ellerinde tutmaya devam etmekteler"[831].

H. Alâ'nın Güvenlik Konseyinin 22 Mayıs oturumuna katılarak, Rusya'nın İran'ın içişlerine karıştığını iddia etmesine rağmen Rusya ile ilişkilerinin tam kopmasından çekinen ABD son anda Kavam'ın Azerbaycan'da hiçbir Sovyet askeri ve cephanesi kalmadığı yönündeki raporunu desteklemek zorunda kaldı. Konsey, Kavam'ın raporunu onaylayarak sorunun tartışmasını durdurdu. Birleşmiş Milletler Örgütü tarihinin ilk krizinden yakasını böyle kurtarmış oldu[832].25 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı J. Byrnes adına Tahran Büyükelçisi G. Allen'den kısa bir açıklama geldi. Açıklamada şöyle deniliyordu: *"Gayet emin olarak, birkaç küçük istisna dışında İran'da üniformalı Sovyet askerinin kalmadığını söyleyebilirim. Ancak, iyi askeri eğitim almış sivil görünümlü Sovyet vatandaşları Azerbaycan'da hâlâ bulunmaktadır. Ben onların sayısını öğrenmeye çalışıyorum. Ancak çok az kimse bu konuda bir tahminde bulunabilir. Bugün Tebriz'den gelen konsolos yardımcısı Doher, sadece Tebriz'de 2500 Sovyet vatandaşının olduğunu tahmin etmektedir. Ancak, ona göre, bu sadece bir varsayımdır. Bunların çoğu Türk kökenli olduklarından İranlı olduklarını da iddia edebilirler. O, Rusya'nın Avrupa'da bulunmuş 150 Rus'un Tebriz'de olduğunu duyduğunu aktarmaktadır. Eğer buraya Sovyet konsolosluk görevlileri ve resmileri de dahilse bu rakam oldukça küçüktür. Tebriz, Sovyet etkinliklerinin en büyük merkezi konumundadır. Müdahaleye gelince, Sovyet vatandaşlarının büyük bir kısmı Azerbaycan askeri üniforması taşımaktalar ve orduda önemli görevlerde bulunmaktalar. Komutan Gagarin'e göre, Tebriz'e giderken yolda kendisini durduran Azerbaycan ordusu üniforması giymiş sarışın asker Rusça dışında ne konuşur, ne de yazabilir. Ancak bu durum, böyle askerilerin Azerbaycan'da fazla olduğu anlamında gelmez. Sovyet müdahalesi yukarıda sözü geçen konuların dışında cereyan ediyorsa, bu konuda bilgi edinmek neredeyse imkânsızdır. Özellikle, "müdahale" sözcüğü ile neyin kastedilip edilmediğini saptayamamamız konuyu daha da zora sokmaktadır. Pişaverî ile Tebriz Başkonsolosu oldukça sık görüşmekteler, özellikle de şimdiki kriz ortamında. Anlaşılan, Pişaverî onun önerile-*

---

[831] *Time*, 3 June 1946, s. 27.

[832] Thomas N. Campbell – George C. Herring, *The Diaries of Edward R. Stettinius. 1943-1946*, s. 470.

rine çok güvenmektedir. Ancak, Sovyet yetkililerinin tehdit edeceklerini ve hatta baskı uygulayacaklarını düşünmüyorum. Pişaverî'nin grubu her zaman aldığından daha fazla desteği Sovyetlerden koparma uğraşı içindedir. Tahran'daki Sovyet yetkililerinin çalışmalarına gelince, anlaşılan konunun Güvenlik Konseyi gündemine taşınması Sovyet saflarında biraz yumuşamaya neden olmuştur. Öte yandan Kavam'ın beklenmedik tutumu ve özellikle de Alâ'nın açıklamaları Sovyet Büyükelçisini güç durumda bırakmıştır. O, Alâ'nın böyle davranmasını Kavam'ın istemiş olabileceğinden kuşkulanmaktadır. Ancak Kavam, bunu inkâr etmektedir.

Firuz'un Sovyet oyununu sergilemesindeki temel amaç Şah'a karşı güç toplamaktan ve ondan intikam almaktan ileri gelmektedir. Kavam, daha Sovyet birlikleri ülkeyi terk etmediği ve Sovyetlerin kendisine sert baskı uyguladıkları zamanlarda Sovyet önerilerini benimkinden daha fazla önemseyerek ona göre hareket etmemekteydi. Kavam solcularla ve Sovyetlerle iyi oynadığını sanmakta ve bununla da hükümeti kendi etkisi altına düşürerek üzerinde söz sahibi olabilecek bir meclis oluşturmayı yeğlemektedir. Muhtemelen, Kavam solculara karşı çıkacak uygun zamanı ve belki de 6 ay sonrasını kollamaktadır. Şimdilik, İran yönetiminin ve toplumunun Güvenlik Konseyinin kararını iyi karşılayacak halde olduğunu sanmıyorum. Ancak, Kavam konseyin kendisine verdiği desteği gayet iyi değerlendirdi. Eğer, Azerbaycan'la görüşmeler başarısız olursa, büyük bir olasılıkla o bunu kabul edecek ve bundan tehdit unsuru gibi yararlanacaktır"[833].

Hükümetle Azerbaycan heyeti arasındaki görüşmelerden çıkan başarısızlık sonucu Azerbaycan sorunuyla yakından ilgili bütün siyasal çevrelerin huzurunu kaçırmıştı. J. Byrnes Washington'da, E. Bevin Londra'da, İ. Stalin ve V. Molotov Moskova'da, M. C. Bağırov ise Bakü'de olayların bundan sonra nelere gebe kalacağını tahmin etmeye çalışıyorlardı. Tebriz'de ise büyük bir belirsizlik ortamında krizden çıkışın yolları aranmaktaydı. 18 Mayıs'ta Kavam kendisine karşı yönelmiş saldırıları yanıtlamak için Tahran Radyosu'nda bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmasında söyle diyordu:"*Benim çabalarım ve doğru siyasetim sonucunda İran-Sovyet ilişkilerinde bir dönüş yaşandı, aramızda sıcak ve dost ilişkiler oluşturuldu... Ben, Azerbaycan sorununu barış yoluyla çözmek için Azerbaycan tarafıy-*

[833] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 484-485.

la görüşmeleri başlattım ve onların da bu sorunun çözümünde samimi olduklarını anladım. Her ne kadar Azerbaycan sorunu çözülmemiş gözükse de, ben aldığımız önlemler ve yürüttüğümüz siyaset sonucunda çok yakında toplumun pür dikkat kesildiği bu sorunun çözüleceği inancındayım...

Halka seçilmeleri için baskı yapan bir grup milletvekilinin sorumsuz çalışmaları ülkeyi felaketin eşiğine kadar sürükledi. Onlar hiçbir hakları olmadan Pişaverî'yi milletvekili mazbatasından mahrum ettiler, ülkeye düşmanlığın ve nifakın tohumlarını ektiler, halkın durumunu iyileştirecek hiçbir çaba sarf etmediler, onlar sadece kendi çıkarlarını düşünmekte, dış temsilcilere giderek fitne planları üretmekteler...

Ben bütün devletlerle, özellikle de SSCB ile ilişkileri güçlendirmeye ve İran'ın dış siyasetinde dengeyi kurduktan sonra sizlere söz veriyorum: Azerbaycan sorunu çözülür çözülmez toplumun refahını yükseltecek geniş reform etkinliğine start vermekle toplumun en ileri kesimlerini bu çalışmaya seferber etmeyi düşünmekteydim. Bu reformları uygulamam için benim önüme dikilecek olanlar zararlı böcekler gibi yok edileceklerdir"[834].

A. Kavam'ın konuşmasının yayınlandığı sırada, SSCB Dışişleri Komiserliği Şube Başkanı M. Silin'in M. C. Bağırov'a telgraf çekmesi ve bu sonuncusunun da Pişaverî ile bir telefon konuşması gerçekleştirmesi yaşanan huzursuzluğu ele vermekteydi. M. Silin'in telgrafında şöyle deniliyordu: Sovyet yetkilileri ve özellikle de Bakü üçlüsü tarafından Ulusal Hükümet yetkililerine yönelik hiçbir yazılı belge, güvence ve görüş aktarılmasın. Öte yandan SSCB Dışişleri Komiserliği Ulusal Hükümetin arşivinin ortaya çıkarılmasını istemekteydi. Alınan telgrafla ilgili olarak Bakü üçlüsünün üyesi General A. Atakişiyev 20 Mayıs tarihli mektubunda şöyle yazıyordu: *"Azerbaycan Ulusal Hükümet yetkililerine yönelik Sovyet yöneticileri, üçlüsü tarafından yapılan öneriler ve görüşler her zaman için sözlü olarak aktarılmıştır. İran Azerbaycan'ı yönetiminin ve Demokrat Partinin gizli belgelerinin korunduğu arşive gelince Azerbaycan heyeti Tahran'a hareket etmeden önce biz (Üçlü) beklenilen tehlikelerden sakınmak amacıyla Pişaverî'ye Ulusal Hükümet arşivinin bizim desteğimizle Sovyetlere taşınmasını önerdik"*[835]. Bu tedirginliğin kay-

[834] *Komünist Gazetesi*, 20 Mayıs 1946.
[835] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 188.

nağında İran ordularının Sayınkale, Sakız, Serdeşt, Miyane, Zencan ve Gilan yönünde Azerbaycan'ı kuşatmaya aldığı konusunda Sovyet istihbaratının elinde bulunan yığınla bilgi yer almaktaydı. Bütün bu bilgiler, yeni atanmış Merkezi Karargah komutanı General Cahanbanu önderliğinde "Azerbaycan Cephesinin" kurulduğunu göstermektedir. Sayınkale'de yaşanan 18 Mayıs'taki çatışmalar hükümet ile Merkezi Karargah arasında bir çekişmenin yaşandığını da açığa vurmaktaydı. Aynı akşam Tebriz radyosu Tahran'a bağlı birliklerin Kürdistan sınırı boyunca 150 millik alanda Azerbaycan'a karşı saldırılarını başlattığını duyurdu. Ertesi gün Pişaverî, Azerbaycan'ın savaş konumunda olduğunu açıkladı[836]. 20 Mayıs'ta *Keyhan* gazetesi editörü ile gerçekleştirdiği röportajında Kavam, Azerbaycan birlikleri ile hükümet güçleri arasında yaşanan çatışmalardan rahatsız olduğunu dile getirdi. O, Azerbaycan'la barışçıl ve yakın ilişkilerden yana olduğunu söyledi. Ayrıca o, yönetime geldiğinden beri Azerbaycan'da ve ona yakın bölgelerde konumlandırılan askeri birliklere bulundukları alanın dışına çıkmamaları konusunda talimat verdiğini de açıkladı. Kavam yaşananlardan üzüntü duyduğunu, çatışmanın olduğu bölgelerdeki yetkililere ve komutanlara telgraflar gönderdiğini, kendi yurttaşlarına karşı ilişkilerde barışa öncülük tanıdığını, basından küçük çarpışmalar hakkında gürültü koparmaları gerektiği yönünde ricada bulunduğunu, Azerbaycan yetkilileriyle birlikte tarafların birbirine saldırmaları konusunda gözlemlerini artırmaları gerektiğini aktardı[837].

Tahran gazeteleri 21 Mayıs sayılarında Kavam'ın Pişaverî'ye gönderdikleri telgrafın metnini yayınladılar. Kavam gönderdiği telgrafa Kürdistan'da yerleşen 4. Ordu komutanına Askeri Bakan Ahmedî'nin gönderdiği telgrafın metinini de ilave etmişti. General Ahmedî'nin telgrafında şöyle deniliyordu:"*Daha öncede belirttiğim gibi hükümetimizin Sayın Başbakan'ı Azerbaycan sorununu barış yoluyla çözmekten yanadır. Her türlü saldırı pozisyonundan çekinerek savunma konumunda bulunmanız gerekmektedir. Bir kez daha uyarıyorum: bu emri bozmak, ciddi suçlarla yargılanmak ve askeri sahra mahkemeleri aracılığıyla muhakeme olunmakla sonuçlanabi-*

[836] *Time*, 27 May 1946, s. 27.
[837] *Keyhan*, 20 Mayıs 1946.

lir. Yaşananlar konusunda yerinde incelemelerin yapılması için Başbakan bölgeye bir komisyon gönderecektir"[838].

21 Mayıs'ta yaptığı telefon görüşmesiyle Bağırov olaylarla ilgili Pişaverî'den geniş bilgi edindi. Önce, Bağırov'un ricası üzerine Pişaverî'nin Kavam'a, Tahran'daki Sovyet Elçiliği'ne ve Bağırov'a gönderdiği telgrafla ilgili konuşuldu. Kavam'la Pişaverî arasında yapılan telgraf trafiği konusunda Bağırov memnun kaldığını dile getirerek belirtti: *"Bu telgraflar şu anda benim masamda durmaktadır. Ben oları okudum ve çok memnun kaldım. Buradan anlaşılan şu ki Tahran'daki gelişmelerin seyri başka yönde gitmektedir ve Kavam sizinle olan iplerini koparmak istemiyor..."* A. Kavam'ın politik tutumunu değerlendiren Bağırov'a göre, muhtemelen Kavam bizimle ikili oynamadan yanadır, yani *"bize ve bizim "dostlarımıza"* yaranmak niyetindedir. Ama anlaşılan durum onun ikiyüzlü siyaset yürütemeyeceği sınıra gelip dayanmıştır. O, yüzündeki maskeyi indirmek ve gerçek kimliğini ortaya çıkarmak zorundadır. Ardından Bağırov Pişaverî'ye hitaben şöyle diyordu: *"Cafer, Kavam'ın hedefinde kendi mal varlığı ve devletinin yer aldığına kuşku duyulmamalıdır. O kendi malvarlığını İmam'dan, Peygamber'den, senden ve benden de çok seviyor. Onun amacı, devleti kendisi için ayakta tutmaktır. Anlatabiliyor muyum? O, gerçek bir sosyalist değildir ve olamaz da. Ancak, kalben size yakın olma olasılığı bulunmuyor da değil. Hükümetin başında durmakla da devleti korumak zorunda. Ayrıca, bazı şeylerin orduya bağlı olduğunu da gayet iyi biliyor. Bunun içinde anlaşmak zorundadır. Ancak, bunu istemeyenlerin varlığı söz konusudur. Çünkü onların destekçileri vardır. Onun (Şah'ın) eşini İngilizler bilerek ellerinde tutmaktalar, üstelik bir pazarlık için. Tıpkı bir malı rehin alır misali"*[839]. Bağırov Pişaverî'ye hitaben: *"Kavam'a bulaşma"* diyor ve ekliyordu: *"Söyle, bugünlerde basında Kavam'a pek ilişmesinler. Sen onun ayın 18'indeki konuşmasını duydun mu? Bazı gazetelere göre, kendi sözlerini tutması için Kavam'a destek vermek gerekiyor. O kendisi de ülkesinden bu desteği beklemektedir. Biz de ona destek olmalıyız. Ben bir kardeşin olarak senden bunu yapmanı rica ediyorum... Bir şeyi daha hatırlatmak isterim: bizim büyük ve yüce önderimiz* [Stalin – çev.] *bizzat kendisi bu konularla her gün yakından ilgilenmektedir. Tıpkı*

[838] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 45, vr. 95.
[839] *AR MTN Arşivi*, d. 303, vr. 227-228.

geçen gece ben hasta iken seninle telefonla konuşmamdan iki saat önce kendisi bizzat beni aradı. Bana şöyle dedi: sana bu konuyu [Merkezi yönetimle görüşmeleri – C.H.] *tamamlamanı hatırlatmak isterim"*[840].

Büyükelçi Sadçikov, görüşmelerin sürmesi için Tebriz'e bir heyetin gönderileceği konusunda Bağırov'u önceden bilgilendirmişti. Hatta o, heyet yola düşmeden önce kendi önerilerini elçiliye aktarmasını istemişti. Ona göre, böylece yapılacak boş konuşmalardansa sorunu birkaç günde çözümlemek mümkün olabilirdi. Bunun üzerine, Bağırov İran tarafının Tebriz'e gelmeden önce önerilerini Sadçikov'a aktaracağını Pişaverî'ye ulaştırdı. Bağırov'a göre, konuyla ilgili Sadçikov kendisini bilgilendirecek, kendisi de Pişaverî'yi.

24 Mayıs günü İran yönetimi Azerbaycan sorunuyla ilgili yeni öneriler paketini Sadçikov'a sundu. Yeni öneriler paketinde 21 Nisan bildirisinde yer alan 1 maddeye ek olarak mali işler sorumlusunun da Eyalet Encümeni tarafından atandığı ve hükümetçe onaylandığı şerhi düşülmüştü. İkinci madde ise şöyle düzenlenmişti: *"Azerbaycan eyaleti genel valisi Azerbaycan Eyalet Encümeninin önerisi doğrultusunda hükümet tarafından atanacaktır".* Türk dilinde eğitime gelince, ilkokul 5'den sonra Eğitim Bakanlığının müfredatına uygun olarak dersler Türk ve Fars dillerinde yapılacaktı. Yerel gelirlerin harcanması ve Tebriz-Miyane demiryolu hattının kısa zamanda çekilmesi konuları XV. Meclis seçimleriyle ilişkilendirilmekte, fedai birliklerinin jandarma birliklerine dönüştürülmesi konusunda da bazı küçük çaplı düzenlemelere gidilmişti. Devlet toprakları konusunda, hükümet *"halise"* topraklarının Azerbaycan'da artık köylülere dağıtıldığını göz önüne alarak bu reformun İran'ın geneline yaymak için ilk fırsatta çalışmalara başlayacağını ve bir yasa taslağı halinde meclise sunacağını açıklamaktaydı. Taraflar arasında yaklaşmayı sağlamak için Büyükelçi Sadçikov yeni metnin dışına bazı notlar düşmüştü[841].

Kavam'ın önerilerini ve Sadçikov'un notlarını değerlendirdikten sonra Azerbaycan tarafı kendi önerilerini 28 Mayıs günü Tahran Sovyet Büyükelçiliğine, Kavam'a ve M. C. Bağırov'a gönderdi. 10 Mayıs'ta Tahran'da savunulan taleplerle kıyaslamada Azerbaycan

[840] *AR MTN Arşivi*, d. 303, vr. 229-230.
[841] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 203-208.

tarafının büyük ölçüde geri adım attığı görülmektedir[842]. Kuşkusuz, Sovyet baskısı Pişaverî'nin konumunda bazı aksamlara neden olmuştu. Mayıs sonlarına doğru İran Azerbaycan'daki Sovyet yetkililerinin faaliyetleri bir hayli zayıflamıştı. Yardımcı konsolos R. Rossow şöyle aktarmaktadır: "*27 Mayıs'ta kendi kabine üyeleriyle görüşen Pişaverî, merkezi yönetime boyun eğmenin zamanının geldiğini söylemiştir. Aksi taktirde ABD ve diğer devletlerin Azerbaycan konusunda büyük dost Rusya'ya karşı yararlanacaklardı. Bakanların bazısının yeni orduyla İran'ın önünü kesebiliriz yönündeki karşı koymasına Pişaverî, savaşa ABD ve Britanya katılacak olursa o zaman bizim müttefikimizin durum zorlaşır ve bu bizim sonumuz olur yanıtını vermiştir*"[843].

Haziran'ın ilk günlerinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Azerbaycan'daki siyasal durumu tasvir eden Rossow şu sonuçları çıkarmaktaydı: Sovyetlerin bölgedeki konumu hâlâ etkilidir. 5 Haziran raporunda ise şöyle yazıyordu: "*Sovyetlerin Azerbaycan yönetimine ve Demokratik Partiye müdahaleleri zayıflamamıştır. Şimdilik bu kontrol onların üst düzeyde siyasete önderlik etmeleri, emirler vermeleri, stratejik önemli görevlerde Sovyet kökenli yetkilileri tutmaları ve siyasi güvenliği kendi gözetimlerinde tutmalarıyla sağlanmaktadır. Siyasi güvenlik elemanları sokaklarda Azerbaycan üniforması ve sivil görünümde dolaşmaktalar. Onlar, sürekli Rusça konuşmaları ve kuzey Rus tipine göre seçilmeleri dikkati çekmektedir. Ancak onların büyük çoğunluğunu Sovyet Kafkasyalıları oluşturmaktadır. Bütün gözlemciler, askeri üniformalı demiryolu çalışanlarının sayısında bire üç oranında artışın yaşandığı konusunda fikir birliği içindeler. Toplum arasındaki genel kanıya göre, onlar Sovyet casuslarıdır. Resmi açıklamalara dayandırılan bütün raporların analizinden anlaşılan şu ki SSCB Azerbaycan'ı Tahran'la anlaşmaya zorlamaktadır. Azerbaycan yönetimi ve Sovyetler Birliği Azerbaycan sorununda savunma pozisyonunda olmayı yeğlemişlerdir. Bu olayların ADP ve Azerbaycan yönetiminin açıklamalarıyla basının ABD'ye karşı saldırısıyla aynı zamana denk gelmesi, bunların ABD'nin Güvenlik Konseyindeki sert tutumundan ve dünya basınının aşırı tepkisinden kaynaklandığını doğrulamaktadır. Burada herkes, SSCB'nin Azerbaycan politikasının ABD yüzünden suya*

[842] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 198-202.
[843] R. Rossow. Op.cit., s. 25.

düştüğüne inanmaktadır. Bundan dolayı hedefteki saldırı merkezi ABD'dir. Amerika'ya karşı yapılan sert propagandayla Azerbaycan masum ve suçsuz ayaklarına yatmaya başladı. Ayrıca, Azerbaycan sorununun bir "iç sorun" olduğu sürekli vurgulanmaktadır. Propaganda oldukça sert bir çizgi üzerinde ilerlemektedir"[844].

Yerel resmi yönetim anlayışını yansıtan *Azerbaycan* gazetesi ABD'ye karşı geniş çaplı bir kampanya başlatmıştı. Eski devlet başkanı F. Roozwelt'ten farklı olarak H. Truman'ın politikaları ağır eleştiri bombardımanına tutulmaktaydı. Azerbaycan'da Amerikan karşıtı kampanyanın yankıları Washington'da bile duyulmaktaydı. *Time* dergisi konuyla ilgili şöyle yazıyordu: *"Sovyet yetkilileri ile İran'da bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan eyaletinin toplumu geçen hafta özgür insanların nasıl giyindikleri hakkında bilgilendirildiler. Tebriz'de yayınlanan "Azerbaycan" gazetesi ABD'den gelen giysileri boykot etmektedir. Bu, hayra alamet değildir. Bu ürünler İranlı tüccarlar tarafından alınmakta ve İran'da satılmaktadır. Franklin Roozwelt ve onun "Dokunma Bana, Dokunmayayım Sana" politikasını destekleyen gazete, Truman 'in politikalarını kötülemektedir. Gazetede şöyle deniliyor:"ABD'nin yeni politikası dünya ekonomisini Amerikan hegemonyasıyla sınırlamaktır. Böylece, Amerikalılar kendi kullanılmış ürünlerini satmak fırsatı elde edeceklerdir". "Azerbaycan"a göre:"Kendi demokratik özgürlüğünü kazanmış ulusumuz, bu giysileri protesto etmekle yetinmeyip, bu malların ticaretiyle ilgilenenleri ulusal sanayimizin gelişimini baltalayanlar olarak ihanetle suçlamalıdırlar. Herkes yerel sanayinin ürettiği ürünleri kullanmalıdır, ki ulusumuz bütün dünyayı saran krizin dışında kalmayı başarsın. Bir kez daha söylüyoruz: Azerbaycanlılar başkalarına ait kullanılmış elbiselerden iğreniyor ve hatta nefret ediyor""*[845].

5 Haziran günü, Büyükelçi Sadçikov, Azerbaycan sorununun çözümüne ilişkin Tahran'la varılan ortak anlaşma projesini telgrafla Moskova, Tebriz ve Bakü'ye gönderdi. 15 maddelik anlaşma metniyle ilgili Sadçikov şöyle diyordu: İran yönetiminin bu önerilerini kabul edilir bulmaktaydım. Buna göre, mevcut öneri Azerbaycan'ın son kez statüsünü belirleyecek ve eyalet sistemiyle ilgili yasayı yeniden görüşecek olan meclis seçimlerine değin Azerbaycan'daki rejimin korunması için bir zemin oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın

[844] *Foreign Relations of the US. 1946*, Vol. VII, s. 494-495.
[845] *Time*, 17 June 1946, s. 27.

geleceği ise sonuç itibariyle ülkede, özellikle de parlamentodaki demokrasi ve gericilerin oranına bağlı olacaktır. İran'daki mevcut durumun belirgin olmadığını göz önüne alan Büyükelçi'ye göre, görüşmeleri geciktirmemek gerekir. Öte yandan o, karşıtların mevcut belirgin olmayan ortamdan kendilerine karşı yararlanılabileceği konusunu da hatırlatmaktaydı. Ona göre, onlar Şah'a ve Kavam'a, bizim Azerbaycan'ı ayırmak için beklemede olduğumuz yönünde psikolojik diretmede bulunacaklardır. Petrolle ilgili anlaşmanın da biran önce resmileşmesi için görüşmelere kısa sürede başlamak gerekmektedir. Nitekim İran bunsuz meclis seçimlerini ilan etmeyecektir. Ülke içindeki durum bizi şu yönde umutlandırmaktadır: hiç değilse eski yapısından kötü olmayacak parlamentonun yeni çehresi aydınlığa kavuşsun. İran yönetimi kendisinin 22 Mart bildirgesinde yer alan önerilerden daha fazla imtiyaz ve ilavede bulunmuştur. Sadçikov açık biçimde İran yönetiminin yeni öneriler paketinin Azerbaycan tarafından onaylanmasını istemekteydi. Ona göre, anlaşmayı yaparak gelecekteki parlamentonun demokratik yapısı için Kavam'la birlikte mücadeleye konulmak gerekmektedir[846]. Aslında Kavam ve Firuz tarafından önerilen yeni anlaşma metni Azerbaycan tarafının 28 Mayıs'ta önerdiği metinle aynı olup, sadece üzerinde bazı küçük değişiklik yapılmıştı. Bazı tarihçiler Sovyetlerin Tebriz'le Tahran arasında anlaşmanın biran önce yapılması için verdiği uğraşı Meclis seçimlerinin tez zamanda yapılmasına bağlamaktalar. Sovyetler Kavam'dan kopardıklarını meclis aracılığıyla daha da sağlama almaya çalışıyorlardı. Sovyetlerin Azerbaycan ile merkezi yönetim arasındaki barışçıl pozisyonu da buradan ileri geliyordu. Şayet, başarılı olunursa özerk bir eyalet statüsüne sahip Azerbaycan meclise etkili olabilecek sayıda milletvekili sokacaktı. Böylece, onlar meclisteki diğer Sovyet yanlısı grupla denetimi ele geçirecek petrol anlaşmasının varlığını garanti altına almış olacaklardı[847].

1 Haziran 1946 yılında SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı V. Dekanazov, İran'ın Moskova'daki elçisi H. Seyyah'ı ağırladı. H. Seyyah, mevcut durumda Kavam hükümetinin kaderini onun izleyeceği dış politika ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin vereceği desteğin belirleyeceğini söyledi. V. Dekanazov ise, gerek Kavam hükümeti,

---

[846] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 189-194.
[847] Martin Sicker. Op.cit., s. 77.

gerek Kavam'ın kendisi Sovyetler Birliği'nin güvencesinden emin olması gerektiğini aktardı. H. Seyyah hükümetin karşısında Azerbaycan sorunu, toprak reformu ve yeni meclis seçimlerinin durduğunu belirtti ve ekledi: halihazırda Azerbaycan'ın statüsüne ilişkin görüşmeler tamamlanmak üzeredir. Parlamento seçimlerine gelince, yeni meclis Sovyet hükümetinin isteği doğrultusunda petrol anlaşması metnini onaylamalıdır. Görüşmenin sonunda ise H. Seyyah, iç politikadaki güçlüklerin ancak Sovyetlerin desteği ile aşılabileceğini tekrarladı ve Kavam'ın bu desteğe güvendiğini belirtti[848].

Kavam'la Sadçikov arasında sağlanılan anlaşma metnini Molotov'la görüştükten sonra Azerbaycan Ulusal Hükümetinin yetkilileri S. C. Pişaverî, M. A. Şebüsterî, S. Cavit ve S. Padegan ile tartışmak üzere M. C. Bağırov 8 Haziran 1946 tarihinde Nahçıvan şehrine geldi. Azerbaycan tarafının öne sürdüğü anlaşma metni üzerinde Kavam ve Firuz'un yaptığı değişiklikleri gördükten sonra Pişaverî ve yandaşları bu tarz bir öneriye sıcak baktıklarını belirttiler. Buna karşılık, onlar Azerbaycan sınırları konusunda 28 Mayıs önergesinin 9. maddesinde yer alan Zencan'ın Kavam tarafından çıkarılmasına itiraz ettiler. Anlaşmanın 9. maddesinde şöyle deniliyordu: *"Azerbaycan toplumunun dil ve diğer ulusal özellikleri esas alınarak Azerbaycan eyaleti sınırları içine 3. ve 4. ostanlarla birlikte Zencan bölgesi alınmaktadır"*. Bu maddeye ilişkin düzenlemede Kavam, Azerbaycan sınırları konusunda Zencan istisna olmakla diğer önergeler kabul edilmektedir ibaresini düşmüştür. Zencan'la ilgili konuyu o, sorunun ülkenin eyalet yapısı hakkındaki yasaya aykırı düşmekle bağlıyordu. Görüşmede Azerbaycan yetkilileri Zencan nüfusunun Azerbaycanlılardan müteşekkil olduğu yönünde bastırıyorlardı. Nitekim Azerbaycan demokratik gelişiminde bu bölgenin toplumunun büyük rolü olmuştur. Ayrıca Tahran gericilerine karşı mücadelede de en büyük sorumluluğu burası yüklenmiştir. Yapılan görüş alışverişinde bu konu yüzünden görüşmelerin geciktirilmemesine karar verildi. Öte yandan, Zencan'ın Azerbaycan sınırları içinde kalması ile bağlantılı olarak Tahran komisyonu ve XV. Meclis karşısında konulan sorumluluklardan da geri adım atılmaması amaca uygun görüldü.

Görüşme sırasında Azerbaycanlı yetkililer, seçimlerle ilgili bazı konularda Kavam'ın onayının alınması gerektiğinden, meclis seçim-

[848] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 20-21.

leriyle ilgili Tahran'ın Azerbaycan'da yaşamayan şahısları aday göstermesinden el çekmesi gerektiğinden ve Azerbaycanlıların kendini kanıtlamış demokratlar içersinden adaylarını ileri sürmesinden söz ettiler.

Görüşmede, Halk Partisi Tudeh ile ilişkilerin güçlendirilmesi, Sovyet elçiliğinin aracılığıyla Halk Partisi yetkililerinin yenilendirilmesi, parti Yönetim kurulu başına ise Kambahşi ve Keşaverz'in getirilmesi de tartışıldı. Öte yandan Halk Partisi yönetici heyeti arasına da Azerbaycanlıların seçilmesi de amaca uygun bir durum olarak değerlendirildi.

[Nahçıvan] görüşmesinde Ulusal Hükümetin ve Demokrat Partisinin zengin arşivinin de görüşmeler tamamlandıktan sonra korunması için Tebriz'den Sovyetler Birliğine götürülmesi konusunda da anlaşmaya varıldı. Azerbaycan Demokrat Partisi kadrosunun eğitilmesinin önemi üzerinde durularak İran Azerbaycan parti yetkilileri grubunun eğitim için Bakü'ye gönderilmeleri konusu da onaya bağlandı.

Görüşme sonunda Bağırov, mevcut kriz ortamında oldukça dikkatli olunması, uygulanacak bütün tedbirleri adı geçen yoldaşlarla birlikte önceden tartışarak onaylandıktan sonra yetki hükmüne bağlanması konusunda Pişaverî'yi uyardı[849].

13 Haziran Tebriz Antlaşması

Anlaşma koşulları üzerinde mutabakat sağlandıktan sonra 10 Haziran akşam saat 19.35'de başbakan yardımcısı Muzaffer Firuz, Ulaştırma Bakan yardımcısı Ebülhasan Sadegî ve Musevî-zade'den oluşan heyet Tebriz'e yola çıktı. Heyetine basın danışmanı olarak Hamit Rezavî, Nerahî, Mustafa Ferdad da katılmışlardı. Siyasi yetkililer dışında askeri yetkili General Hidayeti ve Albay Alevî de Azerbaycan'a hareket ettiler. İki günlük görüşmeler sonucunda taraflar 13 Haziran saat 19.30'da "*Devlet ve Azerbaycan Yetkilileri Arasında Sözleşme*" metnini imzaladılar. Anlaşmada şöyle deniliyordu: "*İran Yönetimi ve Azerbaycan Yetkilileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda ve İran yönetiminin yukarıda adı geçen yetkilileri tarafından onaylanan 7 maddeden oluşan 22 Nisan 1946 tarihli bildirisini esas alarak şu anlaşmaya varılmıştır: aşağıda belirtilen madde-*

[849] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 79-81.

ler bu bildiriyi açıklayıp tamamlamayı ve sağlanan anlaşmayı bir an önce uygulamayı öngörmektedir:

1. *Hükümet Bildirisinin 1. maddesine aşağıdaki ibarenin eklenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır: "Mali yetkili de Eyalet Encümeni tarafından önerilir ve hükümet tarafından onaylanır".*
2. *Hükümet Bildirisinde genel valinin Eyalet Encümeninin onayı doğrultusunda hükümet tarafından atanmasıyla ilgili varılan anlaşmayla Dışişleri Bakanlığı Eyalet Encümeni tarafından gösterilen adaylardan birini genel valilik görevine atamak için hükümetin onayı alınacaktır.*
3. *Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan'da yaşanan değişiklikleri esas alan hükümet, Azerbaycan Ulusal Meclisi olarak seçilen parlamento Eyalet Encümeni adını alacaktır. XV. meclis seçimleri yapıldıktan sonra burada eyalet ve bölge encümenleri hakkında hükümet tarafından verilen yasanın onaylanmasıyla ve bu yasanın yürürlüğe girmesi dolayısıyla Azerbaycan Eyalet Encümenine seçimler yapılacaktır.*
4. *Azerbaycan'daki gelişmeler sonucunda askeri yönetmenlik kadrolarının oluşturulduğu ve bu anlaşmayla İran ordusunun bir parçası olacak askeri birlikler konusunun çözüme kavuşturulması ve bu birlikleri yönetecek komutanlar sorununun çözümlenmesi için İran yönetimi ve Azerbaycan Eyalet Encümeni katılımcılarından oluşan bir komisyon oluşturulacaktır. Komisyon çalışmalarını kısa sürede tamamlayarak önerilerini yönetimin onayına sunacaktır.*
5. *Azerbaycan'ın mali konumuna gelince, anlaşmaya göre, Azerbaycan'dan toplanan gelirlerin %75'i yerel gereksinimler için ayrılacak, %25'i ise devletin genel gereksinimleri için merkeze ödenilecektir.*
6. *Hükümet en müsait zamanda Miyane-Tebriz demiryolu ağının çekilmesine başlayacağı sözünü vermektedir. Yol yapımında işçi olarak öncelikle Azerbaycanlı işçiler ve uzmanlar görev yapacaklardır.*
7. *Gönüllü fedai birlikleri jandarma birlikleri olarak görev yapacaklardır. Gerek bu, gerekse de yönetmenlik konularında hükümet ve Azerbaycan Encümeni katılımcılarıyla ortak yerlerde çalışmak üzere komisyon oluşturulacaktır. Komisyon kendi çalışmalarını mümkün olduğu sürece kısa sürede tamamlayacaktır.*
8. *Azerbaycan'daki demokratik gelişmeler doğrultusunda köylülere verilen topraklar konusuna gelince, hükümet İran genelinde*

toprağın köylüye verilmesi prensibini benimsediğine göre, devlet topraklarının köylüler arasında dağıtılmasına hiçbir şekilde olumsuz yaklaşmayacaktır. Bu konuyla ilgili yasa tasarısı hazırlanır hazırlanmaz meclisin onayına sunulacaktır. Diğer toprakların köylülere verilmesi sorununa gelince bu konu hükümet ile eyalet encümeni arasında oluşturulacak komisyona bırakılacak, komisyon toprak ağalarının uğradığı zararın karşılanması ve onlara başka toprak sahâlârının ayrılması hakkında kendi önerilerini hazırlayarak onay merkezine sunacaktır.

9. *Hükümet vatandaşların özgürlük ve demokratik haklarını güvenceye alan, özellikle de kadınlara yönelik genel, gizli, bağımsız, uygun ve seçme seçilme hak ve özgürlüklerin sağlanmasına ilişkin yasa tasarısını hazırlayarak XV. Meclis seçimleri yapıldıktan sonra parlamentonun onayına sunulmasına karar vermektedir. Aynı zamanda meclise seçilecek Azerbaycan milletvekillerinin sayısının eyaletin nüfus oranına göre belirlenmesine ilişkin yasa tasarısını da hükümet yeni meclisin gündemine getirecektir. Yasanın onaylanmasının ardından ilave seçimler yapılacak ve seçilen milletvekilleri meclisteki yerlerini alacaklardır.*
10. *İran'ın 3. ve 4. ostanları Azerbaycan eyaleti olarak kabul edilecektir. (Üçüncü ostana Tebriz ve Erdebil, Dördüncü ostana ise Hoy, Rızayye, Mahabad, Marağa ve Bicar merkezleri dahildir).*
11. *Hükümet, Azerbaycan'daki çalışmaların yürütülmesi için genel valilik, eyalet yönetimleri ve eyalet encümeni üyelerinden müteşekkil Yönetmenlik Merkezinin kurulmasına onay vermektedir. Merkez, eyalet encümeninin yetkisi altında kendi çalışmalarını sürdürecektir.*
12. *Hükümetin 22 Nisan 1946 tarihli Bildirisinde ilk, orta ve yüksek okullarda eğitime ilişkin madde tam anlaşılmadığından, bu maddeye aşağıdaki ibareler eklenmektedir: "İlk, orta ve yüksek okullarda eğitim iki dilde, Fars ve Türk dillerinde ve Eğitim Bakanlığı'nın kararı doğrultusunda verilecektir. Karar bölgesel dengeler göz önüne alınarak yeniden düzenlenecek, demokratik ve yeni uygarlık ölçüleri esas alınarak hazırlanacaktır".*
13. *Hükümet, bu anlaşma gereği sağlanan avantajları Azerbaycan'da yaşayan Kürtlere de tanımaya onay vermektedir. Hükümet Bildirisinin 3. maddesi gereği ilk okulların 5. sınıfına kadar dersler onların kendi dillerinde yapılacaktır.*

14. Hükümet, şehir yönetmenliğine dair karar yasa tasarısını XV. Meclisin gündemine almak görüşündedir. Bu yasa İran'ın genelinde yürürlüğe konulacak, genel, gizli, bağımsız ve eşit seçim hakkı demokratik biçimde sağlanılacaktır. Yasanın onaylanmasının ardından Azerbaycan ve İran'ın diğer bütün eyaletlerinde belediye seçimleri gerçekleştirilecektir. Yasa onaylanana ve seçimler yapılana kadar Azerbaycan'daki mevcut belediyelerin yetkilerine dokunulmayacaktır.

15. Anlaşma metni iki kopya halinde hazırlanarak taraflarca imzalanmıştır. Anlaşma, hükümet ve Azerbaycan Eyalet Encümeni tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir.

İmzalar: Muzaffer Firuz, Seyit Cafer Pişaverî

Tebriz, 13 Temmuz 1946"[850].

Bazı tarihçiler, yapılan anlaşmanın Sovyet baskısının gölgesinde gerçekleştiği görüşündeler. Gerçekten de, 15 Maddelik anlaşma Sovyetlerin isteğini doğrulamaktaydı. Başından sonuna kadar Kavam, görüşmeleri Meclis seçimleriyle ilişkilendirdi. Bu iki gerekçeden ileri geliyordu: Birincisi, Sovyet Büyükelçisine şu mesaj verilmekteydi; eğer petrol anlaşması hakkında yasanın bir ana önce yapılacak olan Meclis seçimleriyle onaylanması isteniyorsa, Azerbaycan Türklerine baskı yapılmalıdır. İkincisi, merkezi yönetimin, İran'ın diğer eyaletlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da seçimleri gözlem altına almak isteği engellenmemelidir[851].

14 Haziran oturumunda Azerbaycan Ulusal Meclisi Yönetim Kurulu, 17 Haziran oturumunda ise İran yönetimi anlaşmayı onayladı. Yapılan anlaşmaya ek olarak Kavam'ın siyasi konular üzere baş danışmanı Muzaffer Firuz Zencan (Hamse) bölgesi ile ilgili olarak buradaki Azerbaycanlı fedailer, Hamse'de hizmet yapmakta olan fedailerin Azerbaycan'a geri dönmesi, Anlaşmanın 7. maddesi gereği özel komisyonun önerisi doğrultusunda jandarma bünyesine alınmaları konularında Pişaverî'ye yazılı güvence verdi. Buna göre, Hamse'de yaşayan ve Azerbaycan Demokratik oluşumuna katılan gönüllü fedailer her tülü baskıdan ve takipten korunacak, gerekli olduğunda onlardan Hamse jandarma birliklerinde yararlanılacaktı.

---

[850] *Azerbaycan*, 16 Haziran 1946; *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 155, vr. 12-17.

[851] Martin Sicker. Op.cit, s. 77; G. Lenczowski. Op.cit, s. 300; R. Ramazani. Op.cit, s. 144.

Zencan'da Zülfikarî, Aslahadarbaşî ve Yeminleşkerî gibi şahıslar Azerbaycan demokrat yönetimiyle ilişkilerini silahlı çatışmaya kadar götürdüklerinden hükümet sükunetin ve asayişin sağlanması ve yeni çatışmalara olanak tanınmaması için yerel yetkilileri Zencan'da durumlar sakinleşene kadar bu üç şahsın Zencan'a (Hamse) girmesine müsaade etmeyecektir[852].

Anlaşmanın yapılmasının ardından İran heyeti başkanı M. Firuz 13 Haziran'da Tebriz radyosunda bir konuşma yaptı. O konuşmasında eski yönetime ve eski parlamentoya ağır suçlamalarda bulundu ve sırf onların beceriksizliği yüzünden ülkenin iç savaşın eşiğine geldiğini belirtti. Kavam'ı İran milliyetçiliğinin simgesi olarak gösteren Firuz, Azerbaycan sorununu uluslararası sorun haline getiren gericilerin uyguladığı politikaların mahkum olduğunu belirtti. Ona göre, Azerbaycan sorununu kardeş kavgasına, siyasal bunalıma dönüştürmek isteyen çevreler rezil oldular. Gerici ve çıkarcı çevreler Kavam'ın özgürlükçülerin yanında olduğunu bilmelidirler. Konuşmasının sonunu Firuz şöyle tamamladı: *"İşte, Azerbaycan'ın İran'ın bir parçası olduğu ve olacağı kanıtlanmıştır. Kahraman ve sadık Azerbaycan oğullarını ana vatanından koparacak kimse bulunamaz"*[853].

Aynı gün Tebriz Radyosu'nda halka yönelik geniş bir konuşma gerçekleştiren Pişaverî, yapılan anlaşmayı Azerbaycan ulusunun tarihi başarısı olarak değerlendirdi ve 3 Eylül 1945 Bildirisinin öne sürdüğü şartların kan dökmeden güvence altına alındığını açıkladı. Ona göre, bu anlaşma sadece Azerbaycan'ın değil, bütün İran halkının başarısıdır. Bu anlaşmayla, beş yüzyıldan beri İran özgürlükçülerinin ve vatandaşlarının arzuladıkları toprak sorunu konusunda büyük bir ilerleme sağlanmış oldu. Bütün hakları elinden alınmış analarımızın ve kızlarımızın seçme ve seçilme hakları garanti altına alındı. Azerbaycan Türkçesinin güvence altına alındığını özellikle vurgulamak gerekmektedir. Bundan böyle, Azerbaycan ulusu kendi dilinde eğitim ve öğretim gördüğü gibi, kendi yönetimini kendi dilinde yetişmiş kadrolarla donatacaktır. Pişaverî konuşmasını şöyle sürdürdü: *"Sayın Kavamü's-Saltana hayatında hiçbir şey yapmamış olsa dahi, bu yaptığıyla Azerbaycan halkının kalbinde taht kurmuştur. Bu davranışıyla Kavam, kendi adını Azerbaycan halkının fahri*

[852] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 215-216.
[853] *Ettelat*, 15 Haziran 1946.

dostları listesinde ömür boyu yaşatacaktır". Yapılan anlaşmayla ilgili çıkarılan söylentilere de değinen Pişaverî şöyle konuştu: gericiler arasında çeşitli söylentiler dolaşmaktadır. Bizlere, Sayın Kavam'ın eline geçirdiği hükümet şansını korumak için Azerbaycan demokratlarının yakasına yapıştığını aktarmaktalar. Biz, bu tür söylentileri ciddiye almıyoruz. Burada hiçbir teslimiyetten söz edilemez ve Azerbaycan'ı suçlayamaz[854]. Tebriz radyosuyla yapılan açık konuşmasında Pişaverî, bu anlaşama ile Azerbaycan halkının tarihinde yeni bir sayfa açıldığını söyledi.

Yapılan anlaşmayı ABD Tebriz konsolosu R. Rossow, Azerbaycan'ın bağımsızlık bildirisi olarak değerlendirdi ve şöyle yorumladı: *"yapılan anlaşmayla taraflar arasında gelecekteki ilişkileri görüşmeler yoluyla çözümlemek konusunda bir barış sağlandı. Buna göre, ayaklanmacıların ordu ve eyalet üzerindeki denetimi defakto olarak tanınmış oldu"*[855].

ABD Tahran Büyükelçisi G. Allen'in Dışişleri Bakanı J. Byrnes'e gönderdiği raporunda yapılan 13 Haziran Antlaşmasının içeriğini konu edinmekteydi: *"Yapılan anlaşmanın içeriğinden anlaşılan şu ki, 22 Nisan'ın 7 maddesi tamamen kabul edilmiş ve anlaşma sadece bu maddelerin bir sunuşu özelliğini taşımaktadır. Anlaşma gereği, İran yönetimi mevcut Azerbaycan Ulusal Meclisini Eyalet Encümeni olarak onayladı. ... Tahran ile Tebriz arasında yapılan 13 Haziran Antlaşması, Kavam'ın önceleri siyasi işler danışmanı Firuz aracılığıyla sağladığı popülerliğin artık geçerli olmadığını göstermektedir. Onlar bu anlaşmayı zor da olsa Kavam'ın başarısı olarak tanıttılar. Sözde Kavam, İran'da iç savaşın önüne geçmekle toprak bütünlüğünü korumayı başarmıştır. Ancak, bu Azerbaycan'ın İran'a geri verilmesinden daha çok, Azerbaycan'ın İran'ı ele geçirmesi olarak yorumlanabilir. Nitekim sözde Azerbaycan Demokrat Partisi Azerbaycan'daki konumunu sağlamlaştırırken, Azerbaycan'da demokratlar, İran'da ise Tudeh faaliyetlerini sürdürecektir. Her iki parti iyi örgütlenmiş, totaliter Sovyet yanlısı olup birer Komünist Partisini andırmaktalar. Bunlardan Azerbaycan'da olanı daha güçlüdür, çünkü denetiminde bir ordu da bulunmaktadır, nitekim bu konuya Tebriz Antlaşması'nda dokunulmamıştır. Anlaşmanın gerçek değeri onun hangi yöntemle uygulanacağına bağlıdır. Muhtemelen Kavam,*

[854] *Azerbaycan*, 23 Haziran, 25 Haziran 1946.
[855] R. Rossow. Op.cit, s. 26.

barışçı ve Azerbaycan demokratları ile dostluk siyasetiyle zamanla bu liderleri kendi etkisi altında düşürmeyi planlamaktadır"[856].

Tebriz Antlaşması'nın metni 15-16 Haziran günlerinde yayınlanan Tahran gazetelerinin konusu oldu. Daha ayın ortalarından itibaren bu konu gazete manşetlerine malzeme olmaya başlamıştı. Basında yer alan haberlerden anlaşılan şu ki anlaşmayla ilgili üç görüş ağırlık kazanmaktadır. Sol yayınlardan *Rehber*, *Zafer*, *Mardom*, *Necat-e İran*, *İran-e Mâ* ve *Dâd,* 13 Haziran Anlaşmasını Azerbaycan demokratlarının büyük başarısı olarak değerlendirmekte ve demokratik reformların bütün İran'a yayılmasını talep etmekteler. Gazeteler, muhtemelen Kavam'ı yermek istemeyerek, onu "İran halkının atası" olarak tanıtmışlardır. Bağımsız sağ yayınlardan *Mehr-e İran*, *Keyhan*, *Ettelat*, *Setare*, *İran* ve *Giyam-e İran* ve hükümet yanlısı gazeteleri ise anlaşmayı Kavam'ın politik başarısı olarak sunmaktaydılar. Önceden bu gazetelerde Azerbaycan için kullanılan "isyancılar" ve "hainler" artık geçmiyordu. *Mehr-e İran* gazetesinde şöyle deniliyordu: *"Azerbaycan sorunu yeterli ölçüde özgürlük yanlıları lehinde sonuçlandı. Artık "özerklik" ve "Azerbaycan hükümeti" sloganları duyulmamaktadır. Anlaşma, İran kamuoyunu yatıştırdı".* Gazete *Keyhan*'da anlaşmaya olumlu yaklaşmaktaydı. Özellikle, Eyalet encümenine ilişkin 3. madde ve eyalet gelirlerinin %75'nin yerel harcamalara ayrılması gazeteden geçerli not almaktaydı[857]. *Ettelat* anlaşmanın bütün metnini yayınlayarak, onun uygulamasının öncelikli olarak ADP yetkililerinin niyetlerine bağlı olduğunu belirtmiştir: *"Biz, Kavam hükümetinin gerçekleştirdiği bu anlaşmanın ülkemiz için hayırlara vesile olmasını Allah'tan niyaz ediyoruz".* Gazete şunları da ilave etmekteydi: *"Biz, aynı zamanda Türk dilinin Azerbaycanlıların Sadi ve Hafız'ı unutmamaları için gerekçe olmamasını da arzu etmekteyiz"*[858].

Kuşeş, *Mihen*, *Azad*, *Tahran Musavver* gibi aşırı sağcı gazeteler ise Kavam'a karşı açık bir kampanya başlatmışlardır. Bu gazeteler anlaşma metnini dahi yayınlamadılar. *Mihan* gazetesi, hükümetin Azerbaycanlılarla yaptığı anlaşmayı sorgulayarak soruyordu: yoksa bunlar başka bir devlet midir? Bu sorunun temellerini atan Derahşanî'nin ellerinin kesilmesi gerekir. İran ordusu Azerbaycan'a

---

[856] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 500.
[857] *Keyhan*, 16 Haziran 1946.
[858] *Ettelat*, 15 Haziran 1946.

girmediği sürece, ayrılmak korkusu bir türlü geçmeyecektir. *Azad* gazetesi ise, Azerbaycan olaylarının onu İran'dan ayırmak için parayla satılmış birkaç şahısça başlatıldığını yazmaktaydı. Gazeteye göre, Kavam yönetime gelirken herkes onun Azerbaycan ayaklanmasını bastırması için ordu göndereceğine inanmaktaydı. *Azad* 16 Haziran 1946 sayısında İstiklal Partisinin Tebriz antlaşmasını kesin biçimde eleştiren çağrısını yayınladı. Çağrıda yapılmış anlaşmanın feshedilmesi, İran ordusu askerlerini öldüren şahısların "vatan hainleri" ilan edilerek cezalandırılması istenmekteydi. Çağrıda şöyle deniliyordu: *"Azerbaycan demokratları ile İran yönetimi arasında yapılan anlaşma hainlerin ödüllendirilmesi anlamına gelip İran tarihinin en kötü örneğini teşkil etmektedir. Bu, İran hükümeti ve halkı adına bir lekedir"*.

İstiklal Partisi, yapılan anlaşmanın doğuracağı olumsuz sonuçları hükümete ve yetkililere hatırlatarak onun bir an önce iptalini talep etmekteydi. Parti, Azerbaycan sorununun hükümet birliklerinin buraya girmesi, Azerbaycan bölgesini ve sınırları tam denetimine alması, isyancıların ve hainlerin gerekli cezaya çarptırılması yoluyla çözülebileceğini savunmaktaydı. İstiklalin çağrısı, Tahran Sovyet Büyükelçiliğinin çalışanlarından M. Efendiyev tarafından tercüme edilerek SSCB ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmişti.

Bakanlar kurulunun 16 Haziran oturumunda Azerbaycan sorununun gündeme alınması konusunda M. Firuz bir önerge verdi. Önergesinde Azerbaycan sorununun söz konusu eyalet yetkililerinin özerk yönetmenlik talebinden ileri geldiğini ve ayrılmak istemedikleri açıklamasına yer vermişti.

Bunun üzerine Bayat, Ahmedî ve Bahar, Firuz'a sert tepki gösterdiler. Onlara göre, aslında Azerbaycan hiçbir konuda geri adım atmamış ve sorun olduğu gibi bekletilmektedir. Tartışmalar sırasında söz alan Sepehrî şöyle bir açıklamada bulunmuştu: *"Acaba, Azerbaycan sorununun gündeme getirilmesi Azerbaycan'ın bütün isteklerinin onaylanması anlamına mı gelmektedir? Eğer Kavam'ın düşüncesi buysa, bu büyük bir yanılgıdır"*. Soruyu yanıtlayan Kavam, konuşmacıların bu sorunun büyük anlam taşıdığının farkında olduklarını ancak İran için nasıl bir tehlike oluşturduklarını anlamadıklarını belirtti. Sonuçta, Azerbaycan sorunu bakanlar kutulunun oturumunda sert tartışmalara yol açsa da, başarıyla sonuçlanmıştır. Kurulun oturumundan sonra sonucun bir an önce Şah'a aktarılması için Kavam Firuz'a yetki vermişti. 17 Haziran günü Firuz konuyla ilgili Şah'la bir

görüşme yaptı. Açıklamasının sonunda Firuz Şah'ı şu konularda uyardı: içişlerinde bir kısım yetkilerini elinden çıkartmalı; askeri işleri tümden hükümete devretmeli; bu kargaşanın dışında kalmalıdır. Şah hizmetlerinden dolayı Firuz'a teşekkürlerini sunarak Kavam'ı her yönüyle desteklediğini açıkladı. Ancak üçüncü şahıslar Kavam ile Şah arasında birbirlerine karşı kuşku uyandırdılar. Örneğin, Firuz, Sovyet istihbarat görevlilerinden birine Şah'ın samimiyetinden emin olmadığını söylemişti. Ona göre, şahın özel hizmetlilerinden olan bir polis görevlisinden duyduğu kadarıyla 14 Haziran günü Şah'ın emriyle eski milletvekillerinden Faruk, İngilizce tercüman gibi bu polisle birlikte Amerikan Büyükelçisi Allen'in kabulünde olmuşlardır. Onlar Allen'e şunu sormuşlardır: *"Şah, Kavam'a karşı sert önlem alınması ve etkisiz konuma getirilmesi karşısında Amerikalıların tepkisinin ne olacağını bilmek istiyor"*. Allen'in yanıtı şu olmuştur: *"Kavam'ın siyaseti bütünüyle bizi de memnun etmemektedir. Ancak Amerikalıların da İran'da çıkarları bulunmaktadır. Buna bakmayarak, Amerikalılar hükümet içi çatışmaların dışındadırlar"*[859].

14 Haziran günü Azerbaycan Ulusal Meclisi Eyalet Encümeni olarak faaliyetlerine başladı. Ulusal Meclisin yapılan sonuncu, yani üçüncü birleşiminde Ulusal Meclisin çalışmasına son verildi. 16 Haziran günü Başbakan S. C. Pişaverî istifa dilekçesini encümene sundu. Encümen onun istifa dilekçesini kabul etti ve gericilere karşı mücadelesi, demokrasinin başarısı için ona teşekkür etti. Bundan böyle Pişaverî, ADP'nin genel başkanı sıfatına sahip olacaktı.

Encümenin ilk oturumunda İran İçişleri Bakanlığına yapılacak başvuru onaylandı. Başvuruda önemli sorunların aşılması için İran Milli Bankından 23 milyon riyal yardımın serbest bırakılması istenmekteydi. İçişleri Bakanlığı şimdilik Azerbaycan'a 8 milyon riyalin verilmesini kararlaştırdı. Öte yandan Milli Banka, Azerbaycan şubesindeki çalışmalarını onarmak hakkında yetki verildi.

13 Haziran Antlaşmasına uygun olarak Azerbaycan Ulusal Hükümetinin faaliyetleri durduruldu. İçişleri Eski Bakanı Salamullah Cavit Azerbaycan Genel Valiliği'ne, Köy İşleri ve Tarım Eski Bakanı Doktor Mehtaş Tebriz Şehir Sorumluluğu'na, Başbakan Eski Yardımcısı Doktor Cihanşahlı ise Azerbaycan Devlet Üniversitesi Rektörlüğü'ne atandılar. F. İbrahimî ise Yüksek Mahkeme başkanı olarak yetkilerini korudu. Yeni yönetimin ilk icraatı Tebriz'e izinsiz gelmiş ABD dört elçilik görevli-

[859] *AR MTN Arşivi*, d. 402, vr. 16-20

sini havaalanında yakalayarak 7 saat göz altında tutması oldu. Olay duyulunca ABD Dışişleri'nde ciddi tedirginlik oluşturdu. Dışişleri Bakanı Yardımcısı Dean Acheson konuyla ilgili Büyükelçi Allen'e şöyle yazmaktaydı: *"21 Haziran'da Tebriz'de gerçekleşen olay dolayısıyla sizin İran hükümetine protesto çekip çekmediğinizden emin olmak istiyorum. Dışişlerimiz bu olaydan çok rahatsız olmuştur. Nitekim bu olay Azerbaycan'ın İran'da yerleşen Sovyet ordusunun totaliter yöntemleriyle davrandığını göstermektedir. Biz, İran hükümetine sert bir protestonun çekilmesinden yanayız. İran yönetimi uyarılmalı, bu olayın sorumluları hakkında ne gibi önlemlerin alındığı öğrenilmeli, bu tür olaylara katılan şahıslara karşı hükümetin uyguladığı tedbirler dinlenilmelidir. Bu görüşlerimiz Dışişlerimiz tarafından İran Büyükelçiliğine ulaştırılmış, ki o da kendi Dışişleri Bakanı'nın dikkatini bu konuya çekilmesini sağlasın"*[860].

20 Haziran günü İran elçiliğinin özel görevlisi H. Seyyah SSCB Dışişleri Komiser Yardımcısı S. Lozovskiy'le görüştü. Büyükelçi M. Ahî hasta olduğundan gerekli çalışmaları M. Seyyah yürütmekteydi. Görüşmeler sırasında S. Lozovskiy İran Azerbaycan'ı konusunun tatlıya bağlanmasından duyulan memnuniyeti dile getirdi. H. Seyyah konunun çözümlenmesinin Sovyet-İran ilişkilerindeki önemine değinerek, kısa zamanda yapılacak parlamento seçimlerinin tarihinin belirleneceğini söyledi. H. Seyyah, parlamentonun Ekim ayına kadar açılacağını söyledi. Çünkü Sovyet-İran anlaşmasında söz konusu olan anlaşmanın 7 ay içinde onaylanmasının tarihinin dolmak üzere olduğunu belirtti. Bu süre içinde parlamento Sovyetlere petrol işletme hakkının verilmesini onaylamak zorundaydı[861].

7 Temmuz günü Azerbaycan genel valisi Doktor Cavit, Sadabat sarayında Muhammed Rıza Şah tarafından kabul edildi. Şah, S. Cavit'in atamasını tartışmasız onaylayarak, her zaman demokrasiden ve gelişimden yana olduğunu açıkladı. Görüşme sırasında Muhammed Rıza Şah, Azerbaycan sorununa ilgisiz kalmadığı intibaını uyandırdı. Onun emriyle Tebriz'in su sıkıntısını gidermek üzere Doktor Cavit'e 1 milyon riyal tutarında çek verildi[862]. Ayrıca, Şah'ın armağanı olarak yeni valiye bir de araba hediye edildi.

---

[860] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 504.
[861] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 29-30.
[862] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 28, vr. 101-102.

Böylece, Haziran 1946 yılında Azerbaycan Ulusal Meclisi ve Ulusal Hükümetinin gösterdiği bir yılı doldurmayan faaliyeti sona erdi. Bundan sonraki süreç daha çok savunma içerikli olup trajediyle sonuçlanacak bir finale sahne olacaktır.

XV. BÖLÜM

İRAN AMERİKAN GÖLGESİNDE VE AZERBAYCAN TRAJEDİSİ

Azerbaycan'la sağlanan anlaşmanın ardından Kavam'ın önünde durabilecek en büyük engel kendi etkisini dayatabileceği bir meclis oluşturmak olarak görülüyordu. Nitekim İran Millet Meclisi'nde yapılması düşünülen XV. seçimler 11 Ekim ile 12 Aralık 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilmeliydi. Bir diğer söylemde, İran Meclis seçimlerinin tamamlanması 21 Azer gününe denk geliyordu. Ancak, bilindiği gibi seçimler ertelenmiş, XIV. Meclisin Mart 1946 yılında bırakılması üzerine de İran parlamentosuz yönetilmekteydi. Haziran'ın son günlerinde hükümet seçimlerin önümüzdeki birkaç ay içinde yapılabileceğini duyurdu. Siyasi partileri seçim telaşı sardı. Haziran sonlarında İran Halk Partisi ile "İran" Partisi "Demokrat Partilerin Birleşik Cephesi" adı altında ittifak oluşturdular. Birliğin beraberce yaptıkları açıklamada şöyle deniliyordu: Demokrat Partilerin Birleşik Cephesi gericiliğe, emperyalizmin paralı casuslarına ve reform karşıtlarına karşı, İran toplumunun özgürlük ve gelişimine karşı ayak diretenlerin büsbütün yenilgiye uğratılması için mücadele etmektedir. Açıklamada, Demokratik Partilerin Birleşik Cephesinin İran toplumunun gelişimi ve demokratik yapılanmasında istekli bütün yönetimlere İran'ın dostluk ilişkilerinin gelişiminde yardımcı olacağı yer almaktaydı. Sonuç olarak cephe, bütün demokratik partilerle, cemiyetlerle, aydınlarla, basınla ve toplumun önde gelen kesimiyle çalışmaya arzulu olduğunu duyurmaktaydı.

Aynı zamana denk gelen tarihlerde, yani 29 Haziran 1946 yılında radyoda bir konuşma yapan Başbakan Kavamü's-Saltana İran Demokrat Partisi'nin kuruluşunu açıklamaktaydı. Kavam radyo konuşmasında kendisinden önceki hükümetlere ağır eleştiriler getirerek, başında bulunduğu kabinenin yabancı askerileri İran'dan çıkartmakla büyük başarıya imza attığını övmekteydi. Azerbaycan'la yapılan anlaşmayı da bu kefeye koyan Başbakan bunu ülke

bütünlüğü yolunda önemli bir gelişme olarak görmekteydi. Kavam'a göre, bu iki sorunun açılması ülkede demokratik reformların önünü açacaktı. Deyim yerindeyse, o bazı reform denemelerine başlamıştı bile: işçi yasası çıkarılmış, hanedan topraklarının paylaşımı kamuoyu tartışmasına açılmıştı. Kavam'ın reform kampanyası sol ve radikal kesimler karşısında bir çeşit kendi imajını koruma girişimiydi. İşçi yasasının kabulü bu amaca hizmet etmekteydi. Kavam, solcuları ve Sovyetleri yatıştırmak için önceden tasarladığı politikayı sürdürmekte, sol etkinliklere karşı getirilen yasakları kaldırarak, sağ ve radikal söylemli bazı yayınları kapatmaktaydı. Kavam kabinesinin sağlık bakanı ve Şah yanlısı Doktor Menuçehr İkbal'ın Britanya Büyükelçisi'ne aktardığı gibi, büyük olasılıkla yapılan bu reformlar Pişaverî ve onun Tahran ile Tebriz'deki yandaşlarının saldırılarına karşı hükümetin kendi çıkarlarını korumaya dönük bir girişimdi[863].

Kavam başında bulunduğu yeni parti için demokratik kavramını boşuna seçmemişti. O, seçmiş olduğu İran Demokrat Parti adı ADP'ye karşı bir ironi niteliği taşımaktaydı. Kavam partiyi kurarken, tepkisel düşüncelerin ve aşağı kesimin çıkarlarının koruyuculuğuna soyunan Tudeh'in beklentilerini zayıflatacağı umudunu paylaşmaktaydı. Partisinin programı, radikal söylemler bakımından Tudeh'ten hiç de geri kalmıyordu. O, Azerbaycan demokratlarının Azerbaycan için istediklerini bütün İran adına talep etmekteydi. Böylece, Azerbaycan demokratlarını ülkenin politik arenasından sıkıştırıp çıkartmak istiyordu. İran Demokrat Partisi'ni oluşturmakla Kavam, başbakanlık konumundan yararlanarak gelecekte de milletvekili arzusunda olanları partiye çekmek ve onların desteğinden yararlanmakla Meclisteki iktidarını korumak amacındaydı. Bu, diğer grupların oluşturduğu tehlikeye karşılık kendi siyasal grubunu örgütlemek yolunda Kavam'ın başlattığı bir atakti[864].

Kavam'a göre, İran toplumu ondan reformların yapılmasını beklemektedir ve o, ülkedeki özgürlük yanlılarının desteğini arkasına alarak bu reformları gerçekleştireceği vaadinde bulunmakta, kendi politikasının toplumsal çıkarları korumaya dönük olduğunu iddia etmekteydi.

---

[863] Fakhreddin Azimi. Op. cit. s. 153.
[864] İbid, s. 154.

İran Demokratik Parti programında ülkenin gerçek bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün ve öz güvenirliğinin sağlanılması, demokrasinin ve özgürlüğün genişletilmesi yolunda siyasal, ekonomik ve yasal güvencelerin kazanılması öngörülmekteydi. Yeni parti programında köy politikası, gelişmiş vergi sistemi, mülkiyetin eşitlik ölçütlerine uygun yapılması, sanayi ve ticari atılımların genişletilmesi, yargı sisteminde köklü değişime duyulan gereksinim, sağlık ve eğitim alanında acele reform yapılması, istihbarat birimlerinin yeniden örgütlendirilmesi ve diğer sorunlar da yer almaktaydı. İDP programı bir parti programından daha çok hükümet programını andırıyordu. Programın tam metni Temmuz başlarında Rusçaya çevrilerek SSCB Dışişleri Komiserliği'ne gönderilmişti. Temmuz ortalarında ise İDP'nin tüzüğü onaylandı. Dışişleri Bakanlığı'nın yaz ikametgâhında ise apar topar kısa süreli parti kursları düzenlendi. 20 Temmuz gününde ise Kavam, Muzaffer Firuz ve diğer partililerin katılımıyla 316 kişilik kurs mezunlarına diplomaları verildi. Aynı gün içinde de parti yönetim kadrosu seçimleri gerçekleştirildi. Parti başkanlığına Kavam, yardımcılığına ise Firuz atandı. Ayrıca Ferman Fermanian, Ulaştırma Bakan yardımcısı Sadegî, Sepehrî'nin tutuklanmasının ardından Sanayi ve Ticaret bakanlığına atanan Arameş, *Necat-e İran* gazetesi redaktörü Firuzeş, *Dad* gazetesi redaktörü Amidî Nurî, *Dariya* gazetesi redaktörü Arsancanî, birkaç toprak ağası ve Kerman genel valisi İDP Yürütme Kuruluna seçildiler. Kavam ve Firuz'a yakın bazı basın kuruluşları, yeni partiyi İran'ın milli partisi ilan etmekteydiler[865]. Amerikanın Tebriz konsol yardımcısı R. Rossow'un deyimiyle, Kavam'ın oluşturduğu parti, dönemin İran'ının en etkili ve en organize partisi Tudeh'in rakibi olmalıydı. Ancak, başarılı çıkışına karşın Kavam'ın amacı kuşkuluydu[866]. İDP'nin oluşumuyla Kavam çok sakıncalı bir oyun planlamaktaydı, tahtın Pehlevilerden alınması da bunun bir parçasıydı. Sovyet Azerbaycan'a bağlı istihbarat birimlerince, Kavam Demokrat Partiyi kurmakla XV. Meclis seçimlerinden zaferle çıkmak, bu yolla kendi şahsi diktatörlüğünü oluşturmak ve Rıza Şah'ın tahta geçiş tarihini tekrarlamak niyetindeydi[867].

---

[865] TsGA AR, f. 28, op. 4, d. 45, vr. 121-123.
[866] R. Rossow, op. cit. s. 27.
[867] AR SPİHMDA, f. 1, op. 89, d. 114, vr.163.

Tudeh yetkilileri yapılacak parlamento seçimlerinde İran Demokrat Partisi'yle işbirliği yapmaktan yanaydı. Tudeh yetkililerinden olan Taberî, SSCB Dışişleri Komiserliği Yakındoğu Şubesi Başkanı S. Sıçev'le Temmuz sonunda yaptığı görüşmede İran Halk Partisinin Kavam'ın partisiyle aynı çatıda seçimlere gitmekten yana olduğunu aktarmıştı. Taberî'ye göre, eğer Kavam bunu onaylamazsa, o zaman Tudeh Azerbaycan Demokrat Partisiyle seçim ittifakı oluşturabilir. Oysa Tudeh ile ADP'nin seçime birlikte gidecekleri yönünde yapılan söylentiler Kavam üzerinde baskı kurmaktan öte bir anlam taşımıyordu. Taberi açık bir dille S. Sıçev'e, Kavam onayladığı takdirde Tudeh olarak onunla seçim koalisyonu oluşturabileceklerini aktarmıştı[868].

Yapılan Haziran Antlaşması sonrasında, Ahmet Kavam ve Cafer Pişaverî tarafından atılan bütün adımlar Sovyetlerin dikkatinden kaçmıyordu. Kavam'ın dış ve iç politikadaki sakıncalı tavrı, özellikle seçimlerin dar bir zaman aralığına sıkıştırılması kuşkuları artırmaktaydı. İzlenilmekte olan bu politik belirsizlik bütün çıplaklığıyla Azerbaycan demokratlarının etkinliklerini boğmada kendini açığa vurmaktaydı. Seyit Ziyaeddin ile General Arfâ'nın, ardından da Sanayi ve Ticaret bakanı Sepehrî'yi göz altına almakla Kavam gericileri caydıramamıştı. Bu durum karşısında demokratik güçlere karşı her geçen gün güç yenileyen gericilerin Kavam'ın bilgisi dışında davranmadıkları iması doğmaktaydı. Gilan'da, Mazandaran'da ve Luristan'da Halk Parti liderleri tutuklanmış, Abadan'daki petrol işletmelerinin grevi yabancıların eliyle bastırılmıştı.

Öte yandan, Azerbaycan'la yapılan antlaşmanın imzalandığı günden itibaren yürürlüğe konulacağı sözü veren Kavam bu yönde de hiçbir adım atmamıştı. Azerbaycan ordusu, jandarma ve bankının oluşturulmasına ilişkin sorunlar da giderilmemişti. Sürecin bu yönde uzayıp gitmesi, Azerbaycan ordusu için gerekli desteğin merkez yönetimce ayrılmaması anlamına gelmekteydi. Bu da ordunun zayıflaması sorununu gündeme taşıyordu. Merkezi Karargah Komutanı General Razmarâ'nın yetkileri doğrultusunda sivil görünümlü subaylar Azerbaycan'a gönderilerek, demokrat yanlılar alelacele geri çağrılmaktaydılar. Bir önceki hükümetlerce uygulanan ekonomik ambargoyu Kavam da sürdürmekteydi. O, Tebriz'deki Milli Bankın kapatılması ve Tahran'ın diğer isteklerine de boyun

[868] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 44.

eğilmesi yolunda Azerbaycan'a karşı baskıyı artırmaktaydı. Bir diğer gelişme ise Kazvin'den Astara yönünde Azerbaycan sınırındaki bütün İran garnizonlarının güçlendirilmesiydi. Buradaki amaç Azerbaycan ulusunu korkutarak ordu, jandarma ve banka gibi konularda başlatılacak görüşmeler öncesi üstünlüğü ele geçirmekti. Kavam'ın Azerbaycan planlarının önünde başlıca engel ADP, eyalet encümeni, ulusal ordu ve fedai birlikleriydi. ADP, Azerbaycan'dan sorumlu birincil güç gibi varlığını korumaktaydı. Haziran Antlaşmasından sonra parti odaklarının güçlenmesine büyük önem verilmekteydi. 1946 yazındaki kayıtlara göre parti sıralarındaki üye sayısı 200 bine ulaşmaktaydı[869]. Ülke içi güvenlik ve sınırlar fedailerce korunmaktaydı. Ekonomik zorluk ve Tahran'ın baskıları onları yıldıramamıştı. Tam tersi fedailerin sayısı artmakta, konumları yükselmekteydi.

Sovyetler, İran Azerbaycan'ında yaşanan süreci bir an bile gözden kaçırmıyorlardı. Moskova'nın direktifi doğrultusunda Pişaverî'nin konuşmaları ve söylevleri, Tebriz basını, radyo programlarının içeriği günü gününe SSCB yönetimine aktarılmaktaydı. Pişaverî'nin konuşmaları deyim yerindeyse Sovyet konsolosluğunca cümle cümle araklanarak, merkez yönetim karşıtı bulunacak her hangi bir satır anında SSCB Dışişleri Komiserliğine rapor edilmekteydi. Bağırov, Pişaverî'ye yönelik Sovyet diplomasi temsilcilerinin sızdırdıkları bilgileri tutarsızlıkla kınamaktaydı. 5 Temmuz tarihli Stalin'e raporunda şöyle yazıyordu: "*İran yönetimiyle yapılan antlaşmanın ardından Pişaverî'nin konuşma ve söylevlerinde merkez yönetime karşı hiçbir eleştirel ifade veya çarpık görüş bulunmamaktadır. Oysa bizim konsolosluk görevlileri anlaşılan Azerbaycan ve Fars dillerini tam bilmediklerinden Pişaverî'nin konuşma ve açıklamalarında yer alan ifadelere sık sık takılıp kalarak yanlış yorumlamakta ve SSCB Dışişleri Komiserliği'ne yanıltıcı bilgiler sunmaktalar. Sonuçta, komiserlikten Pişaverî'ye yönelik uyarı yapılması konusunda emirler gelmekte, konuşma ve açıklamalarındaki ifadelerin aydınlatılması istenmektedir. Bu da Pişaverî'nin kişiliğine dokunmakta; onun ve yakın çevresinin psikolojisini etkilemektedir. Öte yandan İngiliz ve Amerikalılar son dönemlerde İran Azerbaycan'ında bize yönelik bozgunculuk faaliyetlerini artırmaktalar. Bütün gerici grupları*

[869] S. C. Pişaverî, *Seçilmiş eserler*, s. 413

ve örgütleri açık biçimde savunmakla Meclis seçimlerine hazırlanmaktalar.

Kavam'ın Azerbaycan'a bakışı kuşku uyandırmaktadır. Özellikle, onun Kürt lider Gazi Muhammedî ile işbirliği içine girerek onu Tahran'a davet etmesi dikkat çekmektedir. Kavam, Kürtleri Azerbaycanlılara karşı kışkırtmaktadır"[870].

Gerçekten, İran politik çevreleri ve Tahran basını "Azerbaycanlılar yiğittirler", "Azerbaycanlılar cesurdurlar", "Azerbaycanlılar İran'a yaşam verdiler" gibi söylemlerle ortamı yatıştırmaktan öteye ciddi bir girişimde bulunmamaktaydılar. Kavam'ın bu türden söylemlerinin içeriğini anlayan Pişaverî şöyle derdi: *"Meclisin almış olduğu karar doğrultusunda, müttefiklerin İran'ı terk etmesinden hemen sonra XV. Seçim yasası uygulanmalıydı. Diğer yandan hâlâ bizim ordu ve fedailer sorunu çözüme kavuşturulmamıştır. Devlet adamları işi sürüncemede bırakarak, zaman öldürmekteydiler. Biz, Sayın Kavam'a güvendiğimizi belirtmiştik. Ama durum böyle devam edecek olursa, toplumun tedirginliği artar ve bu da genel işlerimiz açısından yararlı olmayabilir. Tahran'ın gözlerini açıp zamanı ve mekânı belirlemesini bilmelidir. Biz, İran özgürlük yandaşlarını bütün samimiyetimizle sevmekteyiz. Onların başarısı bizim başarımızdır. Ancak, bizim kedimize göre bir sorunumuzun olduğu unutulmamalıdır"*[871].

Sovyet idarecilerinin İran Azerbaycan'ı yönetimine karşı sert tutumunda, Temmuz içinde Şah'ın kız kardeşi Eşref Pehlevî'nin SSCB'ye gerçekleştirdiği gezisinin etkisi az olmamıştır. İlginç olan, aynı tarihlerde ABD Dışişleri Bakanı'nın eşi Madam Byrnes'in de Moskova ziyaretinde bulunmasıydı. Gezisi sırasında Eşref Pehlevî, 3 Temmuz'da Dışişleri Komiser Yardımcısı S. A. Lozovski, 20 Temmuz'da ise İ. Stalin tarafından kabul edilmişti. Görüşmeye bizzat V. Molotov da katılmıştı. SSCB ziyareti sırasında General Şefai, Eşref Pehlevi'nin ardından İ. Stalin'e sunulması düşünülen altın yapımı pipo, halı ve keten üzerine resim işlemeli hediyeleri Dışişleri Komiseri yetkililerinden F. Moloçkov'a takdim etti[872]. Pehlevi ve ona eşlik eden *Şir-i Horşit* Cemiyeti başkanı Doktor İ. Marzban ile General İ.

---

[870] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 112, vr. 118-121. Bu belgenin devamında şöyle denilmektedir: *"Bu ortamda, Pişaverî'ye Demokratik Parti başkanı olarak İran'ın geleceğindeki demokratikleşme savaşımının zorluklarına ilişkin söylev ileri sürmeyi yasaklamak ne denli doğrudur"*.

[871] S. C. Pişaverî, *Seçilmiş eserleri*, s. 407–408.

[872] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, 36.

Şefaî sırasıyla Moskova, Leningrad, Kiev, Harkov, Stalingrad ve Bakü'de bulundular. SSCB Yüksek Sovyet'inin kararıyla Eşref Pehlevî 21 Temmuzda Kızıl Emek Bayrağı madalyasıyla onurlandırılmıştı. Bu ödül, Pehlevî'nin savaş sırasında ailelerini kaybetmiş öksüz Sovyet çocuklarına destek amaçlı İran'da yardım toplamasıyla ilgiliydi. Tahran dönüşü sonrasında Sadabad Sarayında bir basın toplantısı gerçekleştiren Pehlevî, SSCB gezisiyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Toplantı sırasında E. Pehlevî şöyle demiştir: *"Generalsimus Stalin, İran toplumuna büyük sevgi ve derin ilgi duymaktadır. Genel anlamda Sovyet yöneticileri küçük uluslara saygı göstermekte, bu ulusların hak ve özgürlüklerinden yanalar"*[873]. 3 Ağustos günü Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov Şah Muhammed Rıza tarafından ağırlandı. Görüşme sırasında büyükelçi İ. Stalin'in özel mektubunu Şah'a sundu. Şah, SSCB'ye bir gezi düzenleyen kız kardeşi Eşref Pehlevi'ye gösterilen ilgi için Sovyet yetkililerine ve özellikle de İ. Stalin'e teşekkür etti. Büyükelçi, Pehlevi'ye gösterilen ilginin fazla abartılmaması gerektiğini söyledi. Ona göre, Sovyetlerin İran'a ilgisi her zaman dostluk özelliği taşımıştır. İ. Sadçikov şöyle dedi: *"İran'daki bazı çevreler Sovyetler Birliğinin İran'ın içişlerine karışmaktan, bölgede kendi çıkarlarına hizmet eden bir rejim kurmaktan endişe etmekteler. Ancak bu endişeler yavaş yavaş önemini kaybetmekte, bunun yerini Sovyetler Birliğinin dış politikada diğer ülkelerin yasal çıkarlarına saygı gösterdiği anlayışı almaktadır"*. Şah, İran adına her zaman için Sovyetler Birliği ile dostça ilişkilerden yana olduğunu belirtti. İ. Stalin'in mektubunda İran hükümetlerine gönderme yapıldığından Şah şöyle bir açıklamada bulundu: *"şimdiye değin açıklamadığım bir meramı burada dile getirmek istiyorum. Said, Sadr ve Hakimi hükümetleri bizzat benim özel baskılarım sonucunda görevlerinden alınmışlardır"*. Ona göre, askeri dönemin zorluklarına rağmen o, bunu gerçekleştirmiştir. Ancak, şimdi savaş sona ermiştir. Buna dayanarak o, iki ülke arasında dostluk ilişkilerine zarar verecek bir yönetimin İran'da iktidara gelmeyeceği güvencesinde bulundu. Şah konuşmasına devam ederek şöyle dedi: *"İran'da Sovyetler Birliğine karşı yanlış politikalar yürüten çevreler olmuştur, ama benzer tavırlar bir takım Sovyet temsilcilerince de yapılmıştır"*. Görüşme sonunda Muhammed Rıza Şah sözlerini şöyle tamamladı: *"kız karde-*

[873] *Komünist* Gazetesi, 4 Ağustos 1946.

şiyle buluşması sırasında İ. Stalin, şahın bir sorunu bulunursa direkt bana başvurabilir açıklamasında bulunmuştur". Ancak o, büyükelçiye duyduğu güveni ön plana çıkartmak için şöyle dedi: "*siz burada bulunduğunuz sürece, ben Moskova'ya direkt başvurmak gereksinimi duymuyorum*". İ. Sadçikov, Şah'ın yapacağı her türlü çağrıyı Stalin'in sıcak karşılayacağını söyledi[874].

1946'nın yazında merkezi yönetim ile Azerbaycan arasında görüşmelerin üçüncü etabı başladı. Azerbaycan heyetini Tahran'a yolcu eden Pişaverî, onlara ve onları uğurlayan topluluğa hitaben bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmasında, Ulusal Yönetim adına ayrılacak olan ödeneğin düzenlenmesi talebinde bulunarak, fedai birliklerinin güvenlik gerekçesiyle tutulduğunu belirtti. Öte yandan delegeler arasında sağlanacak bir anlaşmanın Tahran ile aramızdaki gerici güçlerin ortadan kaldırılmasına neden olacaktır. Sonuç olarak en önemli sorunların başında Meclis seçimlerinin yapılması gelmektedir. Buna göre, Azerbaycan toplumunun hakları belirlenmeli, anayasada yer alan çıkmazlar aşılmalıdır. Pişaveri, Cavit, Şebüsterî ve Padegan'dan oluşan delegelere şunları söyledi: "*Siz, Tahran'a şunu anlatınız, bizim savaşımız valinin değiştirilmesi olmayıp, halkın isteklerini kabul ettirmektir*".[875]

Öte yandan, Kavam, Amerikalılara, Azerbaycan delegelerini beklediği açıklamasında bulunmuştu. O, öncelikli olarak, Tebriz yönetiminin Azerbaycan'ın İran'ın bir parçası gibi kabul edip etmediklerini öğrenmek niyetindeydi. Ayrıca, görüşmeler sırasında sert tavır takınacağını, başarılı olmaz ise Azerbaycan'ın geri alınması için güç kullanacağının altını çizmişti. Konuya ilişkin G. Allen, devlet başkanına şöyle yazmaktadır: "*O, İranlı kanının akıtılmasından tedirgindir. Buna karşılık güç kullanılması durumunda Sovyetlerin Azerbaycan'a silah, uçak, tank, para ve sivil görünümlü askeri destek sağlamasından endişe etmektedir. O, benden Birleşmiş Milletlerin İran'a ne gibi yardımda bulunabileceğini sordu. Ben, Kavam'a, eğer* görüşmeler gerçekleşmezse*, bunun Tebriz hükümetinin Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak istemesinden ileri geldiği açıklamasında bulunmasını söyledim. Bu, onun İran'ın toprak bütünlüğünü savunmak savında olduğunu ortaya koyacaktır. Kavam, Azerbaycan heyetinin ve hatta kendisinin imzaladığı olağanüstü Haziran sözleşmesine büyük*

[874] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 5, vr. 144–145.
[875] S. C. Pişaverî, *Seçilmiş eserleri*, s. 410–411.

ölçüde bağlı kalınmadığı hakkında bir çok kanıt gösterebilir. Buraya geldiğimden beri ilk kez Kavam'ı bu denli kararlı buldum. O, Azerbaycan delegelerinin ve büyük olasılıkla Sovyet basınının onu faşist ve gericilikle suçlayacağını, ancak buna karşı kendisinin hazırlıklı olduğunu vurguladı. Ayrıca, bugüne kadar Azerbaycan ve Tudeh'e karşı bu denli ılımlı davranma gerekçesinin İran ordusuna güvenmiyor olmasından kaynaklandığını söyledi. Ama şimdi bu güvensizliği giderdiğini ve harekatın sonuçlarından korkmadığını bildirdi. Bir şartla SSCB tarafsız kalmalıdır"[876].

Tahran görüşmeleri daha ilk gününde çıkmaza girdi. Zencan Jandarma Biriminin %50'sini fedailerin oluşturmasını kabul edilmesine karşılık, Ulusal Hükümetin yönetim kadrosunda yer alması reddedildi. Oysa Kavam daha önce Ulusal Hükümetçe verilen askeri rütbelerin kabul edilebileceğini vurgularken, şimdi, demokratlarca atanan subayların yetkilerinin bir dereceye kadar yükseltilmesinden yanaydı. Yönetimin bu görüşüyle Azerbaycanlı subayların anlaşamadıklarını ve istifa edeceklerini bildiriyorlardı. Kavam, bu durumun da Şah'tan kaynaklandığını söylemekteydi. Ona göre, Şah, Ulusal Hükümetin verdiği askeri payeleri onaylamaktan kaçınmaktadır. Savunma Bakanı General Ahmedî'ye göre ise, İran'ın güneyindeki gelişmeler Azerbaycan'daki olayların ve Azerbaycan'a tanınan olanakların bir sonucudur. O, Azerbaycan'la yapılan görüşmelere ebediyen son vermek için kendisine hareket olanağının tanınmasını yönetimden rica etmekteydi. Merkez Karargah Komutanı Razmara ise Azerbaycan delegelerinin taleplerini, özellikle de askeri konulardaki isteklerini tümden temelsiz olarak nitelemekte ve bunu kanıtlama çabasındaydı. Görüşmelerin kilit noktasını, merkez yönetimin Azerbaycan sınırları dışında Azerbaycan'daki askeri güçten yararlanma hukuku oluşturmaktaydı. Azerbaycan delegeleri buna yanaşmamaktaydılar.

Mali sorunlarla ilişkili olarak İran yönetimi Azerbaycanlılara ait bir bankanın kurulmasına karşıydı. Bunun dışında Azerbaycan tüccarlarının taleplerinin de bütçe tarafından karşılanmasını istemiyordu. Maliye Bakanı Hajir, yerel kaynakların kullanımında Azerbaycan'a ek hakların tanınmaması gerektiğinden yanaydı. O, bir maliye bakanı için eyaletler arası ayrımın söz konusu olamayacağını, Cavit'in merkez yönetimin bir memuru olduğunu, bu yüzden de diğer

[876] *Foreign Relations of the U. S. 1946*, Vol. VII, s. 510-511.

eyaletler gibi Azerbaycan'da da hükümetin isteklerini karşılaması gerektiğini vurgulamaktaydı.

Kavam, delegelere yaptığı şikayetinde, anlaşmanın imzalanmasına karşın Azerbaycan'da hâlâ toprak sahiplerinin mülklerinin paylaşılmasına devam edildiğini dile getirmekteydi. Kanıt olarak o ve yardımcısı Firuz, vali Cavit'e Zencan'da Ferman Fermanian'a ait toprakların paylaşımına dair imzalı bir belge sunmuşlardı. Kavam, Azerbaycanlıların Zencan'ın iç işlerine müdahale ettiklerini söylüyordu. Azerbaycan'dan Tahran'a ulaşması gereken gıda Zencan'da tutulmakta, merkezden Azerbaycan'a gönderilen mallardan ise vergi alınmaktadır. Öte yandan, Tahran belgelerinin, üzerinde Azerbaycan Ulusal Hükümetine ait mühürlerin yer aldığı dosyalarla gönderilmesi merkezin tepkisini çekmekteydi. Bununla birlikte, Tebriz radyosu yayınlarında ve basında hükümete yapılan eleştiriler de görüşmelerin tıkanmasına neden olmaktaydı.

Azerbaycan Eyalet Encümeni, Şebüsterî'nin katılımı olmadan gıda ürünlerini gizletenlere karşı ölüm hükmü çıkarmıştı. Tahran'a göre, alınan bu yasa merkezi yönetimin haklarını çiğnemektedir. Cavit, Tahran'da iken Sovyet Büyükelçisine Pişaverî hakkında şikayette bulunarak, onun izni kapsamında yaşanan bu gelişmeler görüşmelerin gidişini engellemektedir[877]. Böylece, Kavam ile Azerbaycan delegeleri arasında başlatılan görüşmelerin üçüncü etabı dibi görülmeyen bir sürece yayılarak sürmekteydi. Tahran, Azerbaycan'ın askeri isteklerinin karşılanamaz olduğunu diretmekteydi. Karargah Komutanı General Razmara'ya göre, göçebe nüfusun orduya alınması İran askeri sisteminin çökmesi demektir. Muzaffer Firuz'un Azerbaycan delegeleriyle anlaşmaya varmak için harcadığı çaba sonuç vermedi. Anlaşılan Tahran görüşmelerinde bir uzlaşma ortamı belirmemiş olduğundan, Kavam'ın Azerbaycan yönetimiyle görüşmeleri sürdürme girişimleri tam bir fiyaskoya dönüşmüştü.

Kavam bir taraftan delegelerle görüşmeleri sürdürürken, öte yandan da Sovyetler Birliği ile Tudeh Partisi'nin kaygılarını gidermeye çaba göstermekteydi. Bu yönde yapılan girişimlerin bazısı, Sovyetlerin isteği doğrultusunda içte reform yansıması oluşturma üzerine kuruluydu. Bazı tarihçilere göre, bundaki temel etken, Kavam'ın Tudeh Partisi ve Azerbaycan demokratlarının aydınlanmacı görünümünü hafifletmek

[877] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 114, vr. 278-280.

olmayıp, reformlar adıyla Sovyetleri baskı altına almaktı. Reformlar konusu, Moskova ziyaretinde Kavam'a Stalin tarafından adeta dikte ettirilmiş ve Başbakan'ın Tahran'a dönüşüyle birlikte bu baskı Sovyet büyükelçiliği tarafından sürekli tekrarlanır olmuştur. O sıralarda, reformlar için gerekli psikolojik ortamın varlığı, Kavam'ı bunu, Sovyetlere karşı bir demokratik görüntü oluşturmaya itti. Bu görüntü Yüksek İşçi ve Yüksek Ekonomi şuralarının oluşturulmasından, ordu ve jandarmada reformların yapılmasından ve benzeri girişimlerden ibaretti[878].

1 Ağustos 1946 günü Kavam, kimsenin beklemediği bir adım attı: Şah'ın onayına sunduğu yeni kabinede Tudeh'in üç ünlü ismi de yer almaktaydı. İreç İskenderî – Ticaret ve Sanayi Bakanı; Feridun Keşaverz – Eğitim Bakanı; Murtaza Yezdî – Sağlık Bakanı görevlerini paylaşmaktaydılar. Büyükelçi Allen, Ağustos başı raporunda şöyle dedi: *"Hükümetin yapısına ilişkin sorunlar, son iki aydır Kavam'ın aklını kurcalamaktaydı. Pişaverî ile gerçekleştirdiği Haziran sözleşmesinden sonra Kavam, kabinesinde birkaç Tudehli, bir tane de Azerbaycan'dan bakanın olması gerektiğini söyledi. Aklındakini çabuk uygulamaya koymakla o, hem kabineyi, hem Şah'ı, hem de bütün ülkeyi şaşkına çevirdi. Şimdilik, kabineye Tebrizli bakan atanmamıştır, ancak Pişaverî veya yandaşlarından birine bu görevin verileceği beklenilmektedir. Kanımca, Kavam, Tudeh'i hükümette tutmanın onu dışarıda bırakmaktan daha az sakıncalı olduğunu düşünmüş olmalıdır. Böylece, o, Tudeh'i kendi siyasi kanadına almaya çalışıyor.*

Konsolos yardımcısı Rossow, Kavam'ın ipleri elinden kaçırdığını belirtmektedir. Ona göre, Azerbaycan'da ilk aşama Tudeh Partisi'ni oluşturmaktı, ardından Azerbaycan demokratlarını yapılandırmak. Onlar da önce Tudeh karşıtı kesildiler ve bu girişimleriyle kendilerine çok sayıda yandaş topladılar. Üçüncü aşama -ki Tahran şimdi bu sürece girmiştir- Tudeh ile Azerbaycan demokratlarının güçlerini birleştirmekti. Bu hükümetin Sovyetler tarafından örgütlenen, maliyeştirilen ve desteklenen kimselerce yönetilmesiyle sonuçlandı. Rossow'a göre, şimdi İran'ın geri kalan kesiminin Sovyet egemenliğine boyun eğmesi önlenemezdir ve Kavam bütün çırpınışlarına karşın işin içinden çıkamıyor. Azerbaycan'da yaşananlarla Tahrandakiler arasındaki benzerlik çok net görülmektedir. Ancak, bazı

[878] R. Ramazani, *Iran Foreign Policy, 1941-1973*, s. 146-147.

istisnalar da yok değildir; bu her şeyin sonu anlamına gelmemelidir. Öyle sanıyorum ki durum belirsizliğini korumaktadır, dolayısıyla çare yok değildir"[879].

Yeni kabine çalışmaları sırasında Kavam Amerikalı yetkililere şunları aktarmıştı: bu girişim, onun Rusları yatıştırmak için atmış olduğu son deneme olarak yorumlanmalıdır. Kavam'ın yapmış olduğu son adımlardan rahatsız olan Britanya yönetimi Washington'a güçleri birleştirerek Kavam'ı Sovyet karşıtı cephenin içine çekmeyi teklif etti. Ancak, ABD Tahran Büyükelçisi Allen, bu teklife karşı koydu. Onun görüşleri doğrultusunda Dışişleri Bakanlığı da teklifi onaylamadı. Allen, Britanya'nın Azerbaycan'ın Sovyetlere sadık bir rejimin içinde yer alması ve İran'ın defakto parçalanması isteğini onaylar bir görüş benimsediği havasını oluşturmuştu[880]. Tebriz'den alınan bir takım bilgiler, Amerikalıların böyle düşünmede haksız olmadıklarını göstermektedir. Nitekim Amerikan Başkonsolosu ile görüşmesinde İngiliz Konsolos Wall, Rusların uluslararası arenada etkilerinin pekiştiğini ve onlara duyulan sempatinin yükseldiğini vurgulamıştı. Ona göre, günümüzde Anglosaksonlar, insanları itici bir politika sürdürmekteler. Britanya Konsolosunun kanısınca, onlar küçük toplumların bağımsızlığını ve özgürlüğünü savunur bir görüntü sergilemelidirler. Wall'a göre, eğer etkilerini sürdürmek ve Rusların politikasının önüne geçmek niyetindeyseler, birleşmek isteğinde olan ulusların haklarını savunmak zorundalar. Öte yandan, o, Türk Konsolos Servet Bey'e, demokratlarda, İngiliz ve Türklerin Azerbaycan demokratik harekatını savundukları yönünde bir izlenim uyandırmaları öngörüsünde bulunmuştur[881].

Öte yandan Allen, Kavam'ın kendisinden de kuşkulanmaktaydı. Kavam'la Azerbaycan delegeleri arasında görüşmeler sürerken, konuyla ilgili Allen devlet başkanına şunları aktarmaktaydı: *"ben, başbakanı dostça, ancak kesin bir dille uyardım. Ona, Azerbaycan delegeleriyle yaptığı görüşmeler sırasında İran'ın toprak bütünlüğü konusunda gerekli talimatları uygulamadığı yönünde alınan bilgiler-*

---

[879] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 146-147. Büyükelçi Allen raporunda Azerbaycan'daki Ulusal Hükümeti "Oyuncak Rejim" olarak tanımlamakta ve bir konuya değinmektedir: *"En önemli konu şudur: Kavam hâla Tudeh'le sorunlu Shvarrskopt misyonuyla ilişkilerini korumaktadır. Öte yandan, Tahran'daki yüksek kademelerde hiçbir Kafkaslı veya Rus dilli görevli bulunmamaktadır. Azerbaycan'daki grup, kendisini Sovyet süngüleri gölgesinde oluşturmuştur. Burada ise Tudeh'in böyle bir girişimde bulunmasına ihtimal edilmemektedir"*.

[880] Richard W. Cottam, *Iran and United States*, s. 75.

[881] *AR SPİHMDA*, f. op. 89, d. 114, vr. 169-170.

den rahatsızlık duyduğumu aktardım. Ben kendilerinden, verilen bilgilerin yanlış olması karşılığında bunun düzeltilmesini rica ettim. Ancak, bendeki bilgiler, onun Azerbaycan askeri ve partizan birliklerinin olduğu gibi kalacağı, Sovyet gözetiminde ve Sovyet istihbaratıyla Azerbaycanlıların işbirlikçi önerilerini kabul etmeye yatkın gözüktüğü yönündedir. İran'ın bağımsızlığına son vermek için bundan daha kötüsü düşünülemez. Kavam, Azerbaycan tarafının önerilerinin merkezden kopma anlamına geldiğini doğruladı. Buna karşılık, onlara verdiği vaatleri de yalanladı. O, delegeleri dinlemekle yetindiğini, gerçek amacının ise bu önerilerin karşısına geçmek olduğunu belirtti. Bence, Kavam iyimser gözükmekte, ancak sonunda güce başvurmak zorunda kalacaktır". Allen raporunu şöyle tamamlamaktadır: *"Başbakanla konuşmalarımızda, söz bir ara petrole geldi. Kavam, petrolün Sovyetlerin İran politikasının nihai hedefi olduğunu söyledi. Ona göre, eğer Sovyetler hem petrol, hem de Azerbaycan sorununu çözmek niyetindelerse, bunu yapacaklardır. Yok, eğer ikisinden birini tercih etmek durumunda kalacak olurlarsa, Sovyetler Azerbaycan sorunu üzerine bir çizgi çekeceklerdir"*[882].

Tudeh'in koalisyona katılması yurt çapında onlara prestij sağlamış, devlet ve yönetim dairelerinde güçlerinin artmasına neden olmuştur. Tebriz yardımcı konsolosu R. Rossow'nun sözleriyle aktaracak olursak, İran'ı Tudeh'in elinden kurtarılacağına inananların sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi. Ağustos 1946 yılı yaygın bir söylenti, Kavam'ın Azerbaycan demokratlarına kendi kabinesinde bakanlık görevi önereceği yönündeydi. Hatta Pişaverî, önerilecek bakanlık için adayını bile belirlemiştir: Doktor Cavit. Sovyet istihbarat birimleri ise bunu, Pişaverî'nin Cavit'i Tebriz'den uzaklaştırmak isteğine yorumlamaktalar. Onlar, bakanlık görevine parti sekreteri S. Padegan'ı atamasını, Cavit'i ise kendi gözetiminde tutmasını Pişaverî'ye aktarmışlardı. 15 Ağustos tarihli Bağırov'un Stalin'e raporunda şöyle deniliyordu:*"Cavid'in becerisi ve çalışkanlığı bu göreve uygun olacağını göstermektedir, ancak Kavam ve İngiliz etkisine düşmemek için ne denli dayanıklı olacağına ilişkin kuşkularımız bulunmaktadır".* Zaten, Tahran görüşmeleri ardından, Sovyetlerin Cavid'e kuşkuyla yaklaştıkları gözlemlenmektedir. Nitekim Bağırov raporunda buna değinerek, gereken talimatlarımız doğrultusunda Azerbaycan demokrat yöneticileri arasında sıcak yaklaşım-

[882] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 512-514.

lar oluşturulduğu halde, bu kuralın Pişaverî ile vali Cavit arasında geçerli olmadığını belirtmektedir[883].

Ancak, bu çatışmalar henüz su yüzüne çıkmamıştı ve ADP hummalı biçimde kuruluşunun birinci yıldönümü kutlamalarına hazırlanmaktaydı. Zaten, basının da gündemini kutlama hazırlıkları işgal etmekteydi. İran Azerbaycan'ında dağıtılmak üzere Bakü'de yayınlanan *Azerbaycan* dergisi, Eylül sayısını *"Azerbaycan Demokrat Partisinin Şanlı Yıldönümü"* başlığı ile Avaz Sadık'ın geniş makalesine ayırmıştı. Yazı, partinin geride bıraktığı bir yıllık süreci tarihi bir yol olarak tanıtmaktaydı. Ona göre, *21 Azer* [Parti kuruluş tarihi – çev.], partinin faaliyete geçtiği günden 3 ay 10 gün sonra gerçekleşmişti. Kuruluşunun resmilik kazanmasının ilk dört ayını toplumun özgürlüğü ve Ulusal Hükümetin oluşum çalışmalarına ayıran parti, diğer sekiz ayını altyapı çalışmalarıyla geçirmişti. Atılan ilk adım ulusal ordunun oluşturulmasıydı. Kısa sürede, son model silahlarla donatılmış, çağdaş askeri teknik ve taktik kabiliyeti yüksek ulusal askeri birlikler oluşturulmuş, öte yandan devrimin korumasını yapan fedai birliklerinin manevra gücü artırılmıştı. Bu askeri birlikler özgürlüğün kazanımında rol oynamış, yurtiçi ve dışı saldırgan gerici güçlerle savaşlarda yenilmezliğini kanıtlamıştır[884].

3 Eylül günü ADP kuruluş yıldönümü dolayısıyla İran Azerbaycan'ında halka dönük kutlamalar gerçekleştirildi. İran demokrasi tarihinde yeni bir aşama olarak görülen parti kuruluş beyannamesinin ilan edildiği 11 Şehrivar (2 Eylül) günü yıldönümünde bütün kurum, fabrika, parti teşkilat kolları ve gençlik örgütlerinde toplantılar düzenlendi. Bir gün sonra kutlamalar çerçevesinde Tebriz sokakları bayrak ve halılarla donatıldı. Meydanlara resmi geçit törenleri yapıldı. Kadınlar, işçiler, genç okullular, fedai ve askeri birlikler gruplar halinde bu törenlere katıldılar. Geçit töreni tam iki saat sürdü. ADP YK lideri Pişaverî ve diğer yöneticiler törenlerde hazır bulundular. Gündüz vakti şehir tiyatro binasında parti, devlet ve sosyal kurumların ortak toplantısı düzenlendi. Toplantıda büyük sevgi gösterisiyle karşılaşan Pişaverî, aldığı sürekli alkışları bir de söylevle süsledi.

Akşam saat sekiz civarında ADP binasında Yürütme Komitesi Pişaverî liderliğinde toplandı. Yıldönümü kutlamaları dolayısıyla

---

[883] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 112, vr. 122-123.
[884] *Azerbaycan*, 1946, No: 9, vr. 23.

Pişaverî bir açıklamada bulundu: "*Biz, sadece İran'da değil, bütün Ortadoğu'da demokratik gelişimin öncüsü olarak gösterilmekteydik. Bu, bizim edindiğimiz bir tanımlama değildir. Bu dünya kamuoyunun ve uluslararası siyasi akımların bize verdiği bir isimdir. Biz, mücadelemizle bu adı almayı başardık. Bu başarıyı 12 Şehrivar günü, yani partimizi kurmakla kazandık. Bu büyük günün kahramanları tam bir yıllık mücadele sürecinde başarıya susamış toplumu öncülük ederek her türlü politik, ekonomik, askeri, diplomasi ve teşkilatı alanlarda büyük gururla alnı açık çıkmaya çalışmışlardır. Toplumun kaderi şimdi şerefli ve namuslu insanların elindedir. Şehrivar'ın bize kazandırdığı büyük başarı işte budur. Lidersiz bir ulus, öndersiz bir toplum öngörülen hedefe koşamaz. Güvene dayalı bir organizasyon sergilemeyen ulus özgür yaşayamaz*"[885].

Eylül ayının ilk günlerinden itibaren İran yönetimi Azerbaycan üzerindeki baskılarını artırmakla kalmayıp, yer yer çatışmalara neden olacak girişimlere de önayak olmaktaydı. Merkezi üssü Kazvin'de bulunan askeri birlikler Kazvin-Reşt yönünde Yüzbaşı nehri yakınlarında bazı bölgeleri işgal ederek Nukuye, Yüzbaşı nehri ve Takistan'da savaş pozisyonu almışlardı. Bu sırada görüşmeler için Tahran'da bulunan Cavit, Büyükelçi Sadçikov'un önerisi üzerine 22 Eylül'de Kavam'la bir araya gelerek meydana gelen gelişmelere değinerek görüşmelerin hızlandırılmasını rica etmiştir. Kavam, Cavit'i oldukça soğuk karşılamış ve açık bir yanıt vermekten kaçınmıştır. O, Cavit'e şunları aktarmıştır: "*Yaşanan gelişmeler sizden kaynaklanmaktadır. Örnek için, Sovyetlerin Zencan'dan buğday taşıması gösterilebilir. Yine, üniforma değiştiren Sovyet askerleri Azerbaycan'da barınmaya devam etmektedir*". Cavit, Başbakan'ın tutarsız suçlamalarını kesin bir diller geri çevirerek, sağlıklı bir yanıt edinmeden oradan ayrılmıştır. Ertesi günü Sovyet elçisiyle görüşen Azerbaycan valisi Kavam'la yapılan görüşmeler konusunda geniş açıklamada bulunmuştur[886]. Durumla ilgili Stalin'e raporunda Bağırov, Güney İran'daki gelişmelere rağmen merkezi yönetim esas birliklerini kuzeye, yani Azerbaycan'a sevk ettiğini ve yerlerdeki gerici güçleri silahlandırdığını aktarmaktadır. Cavit–Kavam görüşmesinin devam ettiği sırada Kemerli'deki silahlı birlikler demokratların mevkiine sal-

[885] S. Dj. Pişaveri, *İzbrannıe proizvedeniya*, s. 413.
[886] *Arhiv MNB AR*, d. 400, vr. 40.

dırmış, ancak 40 kayıpla geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bağırov'un aktardıklarına göre, öldürülen eşkıyaların bazılarının üzerinden Kavam'ın Demokrat Parti üyelik kartı ele geçirilmiştir. Bütün bunlar, Güney İran'da İngilizlerin yol açtığı gelişmelerin Kavam'ın bilgisi dışında gerçekleşmediğini göstermektedir. Kanımca, bütün bunlar parlamento seçimlerini ertelemek ve Azerbaycan'ı baskı altına almak için yapılmaktadır[887].

Parlamento seçimleri konusunda Kavam'ın çekimser kaldığını düşünen Sovyetlerin Tahran Büyükelçisi Sadçikov aracılığıyla seçimlerinin kesin zamanının belirlenmesini istedi. Kavam, Azerbaycan sorunu çözüme kavuşmadığı sürece seçimlerin yapılmasının imkansızlığına dikkat çekti. Bazı araştırmacılara göre, istenilen petrol imtiyazını almak için Tahran'a Azerbaycan konusunda ödün vermek isteyen Sovyetlerin iki politik kanalı arasında sözlü bir düello davam etmekteydi. Bir yandan Sadçikov'la görüşmeler yapan Kavam öte yandan Allen'le dertleşmekteydi. Bununla Kavam Amerikanlılara şu mesajı vermekteydi; son çare silaha el atmaksa, bu durumda demokratlara acımayacaktı. Moskova radyosu ise İran ordusunun her hangi bir müdahalesinin Sovyetlerin karşı atağıyla sonuçlanabileceği ile korkutmaktaydı. Gerek iç, gerek dış siyasette olsun belli ki Kavam iki ateş arasında gidip gelmekteydi[888].

Eylül'ün sonuydu. Allen'le bir görüşme gerçekleştiren Kavam, Azerbaycan'a karşı beslediği barışçıl umutlarının suya düştüğünü, bunun ülkenin diğer yerlerindeki ayrılıkçıların da başkaldırısına yol açtığını dile getirdi. Başbakan, bir "U" dönüşü gerçekleştirerek, politikasını İran'ın bölünmez bütünlüğü üzerine kurduğunu belirtti. Allen, Washington'a sunduğu raporunda, Kavam verdiği söze karşı gelen, faşist ve gerici olarak tanımlanacağının bilincindedir – diyor. Hatta Tahran bile Tudeh'in oluşturabilecek kargaşa tehdidini paylaşmaktadır[889].

Güney İran'daki İngiliz destekli aşiretlerin ortaya çıkardığı huzursuzluk Kavam'ı ciddi ciddi düşündürmekteydi. Ayrılma yanlısı boylar, Azerbaycan demokratlarına tanınan hakların kendilerine de tanınmasını, Tudehli bakanların ve beceriksiz subayların işine son verilmesini talep etmekteydiler. Sovyetlerin Kaşgaylar arasına be-

[887] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 112, vr. 133-134.
[888] Mark Hamilton Lytle. Op. cit., s. 177.
[889] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 518.

lirli oranda sızmalarına karşılık, onlar Bahtiyarîlerle bir araya gelip kabinenin Tudeh üyesi bakanlardan arındırılmasını, Fars eyaleti devlet dairelerinden Tudehli görevlilerin atılmasını ve güneyde Kaşgayların yaşadığı eyaletlere özerklik verilmesini talep etmekteydiler. Taleplerinin Kavam tarafından geri çevrilmesi üzerine 23 Eylül'de körfez limanlarının işgaline ve Şiraz'ın kuşatılmasına giriştiler. Bu bir ayaklanma anlamına gelmekteydi. Güney İran dinî otoriteleri de Kaşgaylara katıldılar. Savaş yıllarında Kaşgaylarla sıcak ilişkileriyle dikkati çeken General Zahidî başında bulunduğu 2000 kişilik birlikle ortamı yatıştırmak için güneye sevk edildi. Ama sonuç hüsrandı. Sol kanadın ileri gelenleri Kavam'a kargaşa bölgesine Azerbaycan ordusunu göndermeyi, olmadıysa boylara karşı "ulusal partizan" birliklerinin örgütlenmesini önerdiler. Amaca yönelik olmadıkları için Kavam önerileri reddetti. Huzistan'daki olaylara karıştıklarına dair en ufak bir kuşkunun dahi bulunmadığı İngilizleri Kavam Güvenlik Konseyine şikayet etmekle korkutmaktaydı, ama Amerikalı elçi onu bu düşüncesinden caydırdı. Ekim başlarında gerçekleşen bir görüşmesinde Kavam Büyükelçi'ye, solcuları çökertecek bazı politik düzenlemelere gidebileceğini açıkladı ve ekledi, bunun için ABD'nin ekonomik ve mali desteği gerekmektedir. Belirtilen desteğin sağlanılması durumunda rahat hareket olanağı doğacağını da belirtti[890].

Okyanusun ötesinde ise İran Washington Büyükelçisi H. Alâ, Dışişleri Bakanı J. Byrnes'i, mevcut durumun seçimleri yapmak için müsait olmadığına inandırmaya çalışıyordu. Elçi gerekçe olarak, Azerbaycan'ın merkezi yönetimin yetkisi dışında kaldığını, güney boylarının Rusların İran'a müdahalesine karşı baş kaldırdığını ve Kavam'ın da seçimler konusunda Ruslardan sürekli baskı yediğini gösterdi. Seçimlerin yapılması elçiye göre, Kuzey İran'da Rusların güçlenmesi ve böylece ülke genelinde kontrolü ellerine geçirmesi anlamına gelecekti. Ayrıca elçi özel olarak, Azerbaycan üzerinde merkezi otoriteyi sağlamadan yapılacak seçimlerin İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacağı konusunda uyarıldığını açıkladı. Büyükelçi Alâ, halihazırda Azerbaycan eyaletinin Rusların etki altında Demokratlarca yönetildiğini ve hükümetin bu bölge üzerinde bütün denetimi kaybettiğini de sözlerine ekledi. Bu

[890] Fakhreddin Azimi. Op. cit., s. 158.

da yetmiyormuş gibi, Güney İran topluluklarını da büyük bir kargaşa sarmış durumdadır[891].

Kavam'a göre, güney topluluklarından Kaşkay ve Bahtiyarilerin merkez yönetime karşı çıkışlarına İngilizler destek vermektedir. Daha 18 Temmuz 1946 tarihinde Sovyet Büyükelçisi'yle yaptığı görüşmesinde Başbakan iki İngiliz firkateynin İran körfezine demirlediğini söylemişti. Ancak, Başbakan bu bilginin *Pravda* gazetesinde yayınlanmamasını rica etmişti. Bunun üzerine İ. Sadçikov, Kavam'ın İngilizlerle ilgili vereceği bütün bilgilerin gizli tutulacağı güvencesinde bulundu. Kavam, İran'ın deniz kıyılarında konumlandırılan iki İngiliz askeri gemisinin karşılanmasıyla ilgili olarak Britanya elçiliğinin notasına yanıt olarak Britanya gemilerinin bölgeye gelmesinde bir gereksinim görmediği açıklamasında bulunduğunu söyledi. Kavam'a göre, Huzistan'daki olayların önüne hükümet kendisi geçmiştir, oysa İngiliz gemilerinin bölgeye gelişi durumun yeniden gerilmesine neden olabilirdi. İ. Sadçikov, İngiliz gemilerinin İran sularını ihlal ettiği hakkındaki bilgileri Kavam'ın neden kamuoyu ile paylaşmadığını sordu. Büyükelçiye göre, bu dünya kamuoyunun tepkisini çekebilir ve İngilizleri zor duruma düşürebilirdi. Kavam, İngilizlerin tutumunun İran'ın içişlerine karışmak olduğunu ve bazı siyasal ödünler koparmak için askeri baskıya başvurduklarını anlattı. O, gemilerin İran sularından çıkarılması için Britanya Büyükelçiliğini uyardığını, Londra ve Washington elçiliklerini bu yönde talimatlandırdığını ve bu konuyu araştırmalarını söylediğini aktardı. Eğer bu önlemlerden bir sonuç alınamaz ise o zaman dünya kamuoyuna müracaatta bulunacağını söyledi[892].

21 Eylül'de İ. Sadçikov'u ağırlayan Kavam bu konuya yeniden değinmişti. Görüşmenin daha başında Kavam gizli kalmak koşuluyla bazı konulara açıklama getirmek istediğini belirtti. Kavam'a göre, Huzistan'daki durumu kontrol altına almak için hükümet bölgeye asker sevk etmiştir. İngilizler görünürde bunu onaylasalar da, hala petrol şirketlerinin çalışması için gerekli ortam sağlanamamıştır. Kavam, Bahtiyari kavimlerinin hükümet karşıtı çıkışlarında İngiliz parmağının bulunduğunu bir Bahtiyari aşiret liderinin kendisine aktardığını söyledi. Ona göre, İngilizler aşiret liderlerine, Azerbaycan'a tanınan hakların Bahtiyarilerin de hakkı olduğunu anlatmaktalar. Onlar aşiret liderlerine silah dağıtmakta ve taleplerinin İngi-

[891] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 512-514.
[892] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 5, vr. 139-141.

lizler tarafından savunulacağı güvencesi vermekteler. Kavam, benzer propagandayı İngilizlerin Kaşkaylar arasında sürdürdüklerine de vurguda bulundu. O, güney topluluklarına çok sayıda silah dağıtıldığını ve sevkıyatın sürdüğünü aktardı. Konuyla ilgili Kavam, Bahtiyari İlhanlı aşireti lideri Ebu'l-Kasım Bahtiyari'den bir mektup aldığını açıkladı. Alınan bilgiye göre, İngilizler Tahran'da bir takım yüksek rütbeli askeri çevrelerle irtibat kurmuşlardır. Muhtemelen Kaşkay ve Bahtiyarilerin başkaldırısının ardında bazı askeri çevrelerin hükümete karşı çıkışları gerçekleşecektir[893]. Ardından Kavam Tudeh Partisi'yle yaşanan sorunlardan söz ederek sonunda lafı Azerbaycan konusuna getirdi. O, Azerbaycan temsilcileri Tahran'da bulunduğu sırada onları memnun etmek için gereken her türlü yaklaşımı gösterdiğini söyledi. Oysa aynı tarihlerde Pişaveri'nin radyo ve basında yer alan açıklamasında, Azerbaycanlıların istekleri karşılanmadığı takdirde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan edebileceği belirtilmekteydi. Kavam, Pişaveri'nin bağımsızlık sloganları attığını, ancak bağımsız olunca Azerbaycan'ın nasıl ayakta kalacağını düşünmediğini hatırlattı. Ona göre, Azerbaycan'ın bağımsız yaşaması için hiçbir olanak bulunmuyor, merkezi yönetimin desteği olmaz ise Azerbaycanlılar sefalete sürüklenir. Büyükelçi, Pişaveri'nin açıklamalarının ne derece gerçeği yansıttığını sordu. Kavam bu konuda Tebriz radyosuna açıklamada bulunduğunu belirterek Azerbaycan Türklerinin talepleri üzerinde durdu. Ona göre, yapılan anlaşma gereği toplanan vergilerin %75'i eyalet, %25'i ise merkez arasında paylaşılmalıdır. Ancak merkezi yönetimin söz verilen %25'lik vergi şöyle dursun bir tümen bile almadığını söyledi. Azerbaycan tarafı %75'lik vergiye el koymakla kalmayıp üstelik ordunun bakımı için merkez yönetimden 15 milyon tümen para talep etmektedir. Ayrıca, jandarma birliklerinin harcamalarını karşılamak için ek olarak yılda 5 milyon tümen daha istemekteler. Bunun dışında onlar Miyane-Tebriz demiryolu hattının yapımı için 20 milyon tümen, karakollarının yapımı için 10 milyon tümen daha talep etmekteler. Toplamda 50 milyon tümen istenmektedir ki hükümetin bütçe olanakları bunu karşılamaya yeterli değildir. Öte yandan, Azerbaycanlılara göre, İran yönetimi Azerbaycan ordusunun donanımı için gereken silah ve cephane desteğinde bulunmalıdır. Bütün gereksinimlerin İran yönetimi tarafından karşılandığı halde onlar,

[893] *Aynı belge*, vr. 223-226.

hükümetin bu ordunun Azerbaycan dışında kullanmasını istemiyorlar. Sonuç olarak yapılan anlaşmanın dışına çıkarak onlar, ordu yönetiminin Azerbaycanlıların kendileri tarafından atanmasını savunmaktalar. Ardından Kavam, hükümet olarak Azerbaycan'da yaşanan değişimi tanıdıklarını, ancak Azerbaycanlıların isteklerinin bitmediğini ve özel mülkiyetlerin müsaderesine devam edildiğini aktardı. Kavam, İ. Sadçikov'dan Azerbaycanlıların daha tutarlı politika sergilemeleri konusunda uyarmasını rica etti. Buna göre, hükümet de Azerbaycan sorununu çözümlenmiş kabul ederek İngilizlerin eline bahane vermemiş olacaktı. Büyükelçi, Kavam'a Azerbaycan sorununun en kısa zamanda çözüme kavuşturulacağı konusunda güvencede bulundu. Böylece, Azerbaycan temsilcileri ile yapılan görüşmelerden sorunun karşılıklı anlaşma yoluyla kapandığı sonucu çıkarıldı. Nitekim İ. Sadçikov, başbakana gereken desteğin verildiği ve verilmeye devam edileceği açıklamasında bulunmuştu. Ona göre, konuyla ilgili yoldaş V. M. Molotov, İran Dışişleri Bakanı Sepehbudi ile Paris'te yaptığı bir görüşmesinde kuzeyle ilgili konularda Kavam'ın rahat olmasını isteyerek bölgede durumun kontrol altına alınacağı güvencesini vermiştir[894].

Konuyla ilgili olarak burada bir hususa da değinmemiz gerekmektedir. 1946 yazında gerçekleştirilen Paris Barış Konferansına İran Sovyetler Birliğinin desteği sayesinde katılma şansını yakalamıştır. Daha 4 Temmuz 1946 yılında İ. Sadçikov'a yazdığı bir mektubunda Kavam, İran'ın Paris Barış Konferansına katılmak istediğini dile getirmiş, bundan bir ay sonra gönderdiği diğer bir mektupla da Almanya ile yapılan savaş sonuncunda İran'a vurulan zararın ödenmesini istemişti. Aynı içerikli bir mektupla İran'ın Moskova özel temsilcisi H. Seyyah da 7 Ağustos tarihinde V. Dekanozov'a müracaatta bulunmuştu. Bunun üzerine 25 Ağustos tarihli V. Dekanazov'un İ. Stalin'e mektubunda Sovyetler Birliğinin Kavam'la mevcut ilişkileri göz önüne alarak İran'ın isteklerine olumlu yaklaşılması önerilmekteydi[895]. Öte yandan Sovyetlerin Tahran büyükelçiliğine verilen bir açıklamada, Paris'teki Sovyet temsilcilerinin İran yönetiminin Barış Konferansına katılmak yolundaki isteğin destekleneceği haberinin Kavam'a aktarılması istenmekteydi[896].

---

[894] *Aynı belge*, vr. 227-233.
[895] AVP RF, f. 012, l. 7, dizeç 109, d. 254, vr. 4.
[896] AVP RF, f. 06, l. 7, dizeç 109, d. 254, vr. 7.

21 Ağustos'ta SSCB Paris Büyükelçisi A. Bogomolov A. Vışinski'nin talimatları doğrultusunda İran Paris Büyükelçisi Rahnema ile bir araya geldi. İran Büyükelçisi ülkesinin Paris Barış Konferansına katılmasına verdikleri olumlu destekten dolayı V. Molotov ve A. Vışinski'ye İran Dışişleri Bakanı Sepehbudi ve Bakan Yardımcısı A. Entezam'ın teşekkürlerini sundu. A. Bogomolov, diğer ülkelerden farklı olarak SSCB İran'ın kendisine hiçbir çıkar gütmeden dost kabul ettiğini açıkladı. Rahnema, onun görüşlerini destekleyerek mevcut İran yönetiminin SSCB ile kurulan dostluk ilişkilerine büyük önem verdiğini hatırlattı[897].

1946 sonbaharında, başkan Truman Amerika'nın Ortadoğu politikasını belirleme aşamasındaydı. Dışişleri Bakanlığı Doğu Ülkeleri sorumlusu Loy Henderson'ı Azerbaycan ve Sovyet petrol uzlaşma sorunlarından daha çok İran'ın genel anlamda Sovyet yetkisi altına girmesinden korkuyordu. Ekim konuşmalarının birinde bu konuda şöyle söylemektedir: "*İran Sovyet gözetimi altına girmektedir. Olayların bu yönde gelişimi ABD'nin çıkarlarına gölge düşürmektedir*". Ona göre, "*eğer biz, ciddi yatırımlarla ve kesin bir tavırla İran'ın yanında olduğumuzu kanıtlamaz isek İran toplumu psikolojik olarak bir moral kaybına uğrayacak ve Sovyet baskısına karşı hiçbir direniş gösteremeyecektir*". Bunun için de "Eksport-Import Bank" bütçesinden İran'a kredi ayrılmalı veya İran'da her hangi bir istek gelirse anında askeri destekte bulunulmalıdır. Devlet Koordinasyon Kurulu, Kara ve Deniz Kuvvetleri birliği Güvenlik Konseyinin yetkileri doğrultusunda Merkezi Karargahtan İran'ın stratejik öneminin araştırılmasını istedi. Araştırmadan şu sonuç çıktı:"*İran, ABD'nin önemli strateji ilgisinin bulunduğu bir ülkedir. ABD İran'daki sivil kargaşanın önüne geçmek zorundadır. Aksi durumda güçlü komşu devletler İran'a müdahale edebilir, bu da ABD'nin İran Körfezindeki ekonomik çıkarlarını tehlikeye sokabilir*"[898].

Tebriz'deki diplomasi çevreleri, Ekim ortalarından itibaren Azerbaycan'daki gelişmeler üzerinde pür dikkat kesilmişlerdi. Azerbaycan'a yeni atanmış Britanya konsolosu Cars soluğu Pişaverî'nin kabulünde almıştı. Konsolosun gündemi bir hayli kabarıktı. Hemen hemen her şeyin izini sürmekteydi. Öncelikli konuları arasında

---

[897] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 358a, d. 30, vr. 22-23.

[898] Mark Hamilton Lytle, Op.cit., s. 178-79; *Soviet Foreign and Military Policy*, Office of Research and Evalution, ORE1, 23 July, 1946, s. 66.

Azerbaycan'da yapılan reformlar, Batı uygarlığının yayılması, İngiltere karşıtı propagandaların gerekçeleri, Kürtlerle ilişkiler, işçilerin sendikal hakları, Güney İran'daki olaylara Azerbaycan yöneticilerinin bakışı, dış ticaret bağının oluşturulması, Azerbaycan'da petrolün olup olmadığı, mecliste petrol konusunun gündeme gelip gelmeyeceği, Tahran görüşmelerindeki son durum, Zencan sorunu gibi benzeri konular yer almaktaydı. Pişaverî, Konsolos'un bütün sorularını yanıtladı. O, Azerbaycan'da toprak reformlarının gerçekleştirildiğini, kadınlara seçme-seçilme hakkının verildiğini, Batı uygarlığı benimsenmeden ülkede gelişmenin sağlanamayacağını, İngiltere'de Azerbaycan karşıtı propagandalar yapıldığını, Kürtlerle ilişkilerin gayet başarılı biçimde sürdürüldüğünü, sürdürülen çalışmaların feodal anlayışı onarmaya yönelik olmayıp gerçek anlamda demokratik bir düzeni amaçlandığını, Azerbaycan'da petrolün olup olmadığı ve Meclisin petrol anlaşmasını kabul edip etmeyeceği yönünde hiçbir bilgisinin bulunmadığını açıkladı. Görüşmeler sırasında Cars sordu: *"Ticaret amacıyla yararlanılması için bir havaalanının yapılmasını nasıl karşılamaktasınız? Ayrıca, burada kendisi için iyi ortam oluşturulmuştur".* Pişaverî bu soruya, bunların merkezi yönetimin yetki alanında olduğu yanıtını verdi[899]. Britanya başkonsolosunun bu sorusu amaçsız değildir.

Nitekim Sovyetlerin İran'dan kopardıkları antlaşmada kuzeydeki havaalanı ve hava yolları işletmeciliğini kendi kontrolleri altına almak hakkı da yer almaktaydı. Bunun sakıncalarına dikkat çeken Dışişleri Bakanı Yardımcısı Dean Acheson, Büyükelçi Allen'e şöyle yazmaktaydı: *"Düşüncemize göre, İran yönetiminin bu ödünleri (Kuzey İran havaalanları ve hava yolları üzerinde %50 Rus ortaklığı ile kontrolün ele geçirilmesi) Sovyetlerin Kuzey İran'ı kendi etki alanına alması anlamına gelmektedir. Bu durumda teknolojik işletmecilik Sovyetlerin kontrolünde olacaktır. Böylece, onlar bütün İran'ın kuzeyindeki ulaşım hizmetlerini kendi tekellerine alarak, bütün rakiplerini soyutlarlar"*[900].

İmtiyazın verilmesine ilişkin kabine toplantısında 4 karşıt oy kullanılmıştı. Toplantının kararının açıklanmasından 2 saat sonra Sovyet Büyükelçiliğine bağlı bazı silahlı kişiler, karşıt oy kullananları kendi aile güvenliklerini tehlikeye soktukları ile tehdit etmişlerdir.

---

[899] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 86-87.

[900] *Foreign Relations of thew U.S. 1946*, Vol. VII, s. 527.

Durum Şah'a ulaşınca o, Rusların tehditlerinin önüne geçemediği için Kavam'ı istifaya zorladı. R. Rossow'un aktardıklarına göre, Kavam kendini temize çıkartmak için Şah'a adeta yalvarmış ve Şah'a yakın çevrelerden yeni hükümeti kurma görevinin kendisine verilmesini istemiştir. Muhammed Rıza Şah bazı koşullar öne sürerek bunu onayladı: *"Kavam kendi kabinesini Tudehlilerden arındıracak ve Muzaffer Firuz'un görevine son verecekti; İran Demokrat Partisini örgütleyerek Aralık seçimlerinde Tudeh'in önüne en ciddi rakip olarak çıkacaktı; Azerbaycan ayaklanmacılarıyla ilişkileri keserek, bölge üzerinde devlet haklarını onaracaktı"*. Kavam, Firuz'un görevden alınması dışında diğer koşulları kabul etti. Firuz tartışması ise onun Moskova Büyükelçiliğine atanmasıyla son buldu[901].

Yeni kabine ilan edilmeden önce Allen, Dışişleri'ne şu bilgileri çekmişti: *"Tudeh'in, Kavam'ın bu kararını sessizce karşılayacağını hiç sanmıyorum. Onların kesin tavrını öğrenmek için birkaç gün, hatta birkaç hafta bekleyeceğiz. Ancak, onların sokaklara dökülecekleri ve halkta büyük tepki uyandıracakları konusunda hiçbir kuşkum bulunmamaktadır. Azerbaycan'la silahlı çatışmaların önüne geçmek için Kavam'ın etkisinde olan bütün güçleri seferber etmek gerekecektir. Her ne kadar o, Sovyetlere yakın gibi gözükse de, Sovyetlerin bu son karara tepkisi çok acımasız olabilir... Şah o denli sinirliydi ki Kavam'a şöyle demişti: onunla Kavam arasında bir daha hiçbir yakınlaşmanın olmayacağını Firuz'a aktarsın. Şah, Firuz'u ya cezaevinde, ya da yurtdışında görmek istemektedir. Kavam, onun Moskova'ya gönderilmesini önermiştir. Şah, bunun hemen yapılması koşuluyla bu öneriyi kabul etmiştir. Ayrıca, yeni kabineyi Şah'la Kavam birlikte hazırlamışlar. Onlar, Tudeh'in kargaşa çıkarmasının önünü almak için kararı 24 saat gizli tutmaya çalışacaklar. Ancak, Kavam durumu Firuz'a, o da Sovyet Elçiliği'ne aktarmıştır. Sadçikov, Kavam'dan hemen bir görüşme talebinde bulunmuş ve onlar aynı günün gecesi (17 Ekim) bir araya gelmişler. O, oldukça ağır bir üslup takınarak, Kavam'ın direncini kırmayı başarmış ve ertesi sabah Kavam soluğu Şah'ın yanında alarak, kabine terkibinin onaylanması durumunda Sovyetlerin ülkeye müdahalede bulunacağından korktuğunu açıklamıştır. Ancak, Şah kararlılığını açıklayarak, Sovyet saldırısına karşı Birleşmiş Milletler Örgütü'nden anında*

[901] R. Rossow, Op.cit., s. 27.

yardım istenmesi önerisinde bulunmuştur. Ardından onlar kabinenin aynı kalması konusunda mutabık kalmışlardır"[902].

19 Ekim'de yeni kabine açıklanırken saf dışı edilmiş Tudehliler karşısında Ahmet Kavam Başbakanlık yetkilerinin yanı sıra iç ve Dışişleri Bakanlığı görevlerini de üzerine aldı. Kabinedeki diğer bakanlıkların görev dağılımı şöyleydi: Ahmedî – Askeriye, Sanayi ve Ticaret Bakanlıkları; Hejir – Maliye Bakanı; İkbal – Sağlık Bakanı; Ayvaz Niçbey – Telekomünikasyon Bakanı; Şayegan – Eğitim Bakanı; Musevî-zade – Adliye Bakanı; Ferman Fermanian – Basın İşlerinden sorumlu, Emir Alaî – Köy Hizmetleri. Böylece, Kavam çekimserliğine son vererek kesin biçimde kendi safını belli etti. Bu kesinlik dengelerin Britanya ve Amerika'dan yana değiştiğini göstermekteydi. Elini çabuk tutan Britanya Büyükelçisi Le'Rogthel, Kavam'ı ilk kutlayanlardan olup hükümetinin kendisine destek sözü verdiğini açıklayarak yeni kabinedeki *"gerçek Fars ulus ruhunun çok canlı tutulduğu"* övgüsünde bulundu. Amerikalı meslektaşı ise bunu *"İran tarihinin dönüm noktası"* olarak açıkladı. Üçlünün İran ayağı Şah da, yeni kabinenin Tudehlilerden arındırılmasından ve Firuz'un Moskova'ya gönderilmesinden memnun gözükmekteydi. Ama [Doğulu diktatörlere özgü başarının illa da kendi adıyla pekişmesi] psikolojisinden hareket eden Şah, Amerikalı büyükelçiyle görüşüp, bunun sanıldığı gibi Kavam'ın siyaset anlayışının değişmesine bağlı olmadığını, Amerika ile Britanya'nın verdiği destek sözü ile kendi başarısının unutulmamasına dikkat çekerek bu taktiğin mimarının bizzat kendisi olduğunu söyledi. Zaten, Britanya ve Amerikan'ın destek sözü Şah ve Kavam'ı kapsamaktaydı. Öte yandan gerek Şah yanlılarının gücünün artmasından tedirgin olan ve gerekse de Rusların ve solcuların geri adım atması için gerekli gücü arayan Kavam çabalarını iki katına çıkarmıştı. Bu amaçla o, İran jandarma birliklerindeki Amerikalı danışmanların sözleşmesini yeniledi ve General Arfâ ve diğer tutukluları serbest bıraktırdı. Gelişmeler karşısında oldukça sert tepki koyan Sovyet Büyükelçisi Kavam'ı Britanyalılarla gizlice anlaşmakla suçladı[903]. Sıra, Ahmet Kavam'a karşı başlatılacak yıpratma kampanyasında gerekli bilgileri toplamak için Sovyet istihbaratına gelmişti. İlk iş, Kavam'ın Şiraz'da 170.000 tümen karşılığı bir köy alması haberinin Moskova'ya ulaştırılması oldu. Devamını, onun, özel işlerinden sorumlu

[902] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 537-538; Ayrıca bkz. *AR MTN Arhivi*, d. 297, vr. 275-278.
[903] Fakhreddin Azimi. Op.cit., s. 159-160.

İsmail Han aracılığıyla "*Yatırımlarla İlgili*" yasanın dışına çıkarak çeşitli yollardan 5000 ton pirincin alım satım işlerine karışarak buradan 100.000 tümeni cebine indirdiği hakkında bilgiler izledi. Hatta 70 yaşındaki Başbakan'ın yeni doğan çocuğu için sadece mamaya 2000 tümen harcadığı haberi dahi uçuruldu[904].

Yeni kabine değişiminin açıklandığı günün ertesi sabahı iki aydan beri görüşmelerini sürdüren Azerbaycan delegeleri Tebriz'e döndüler. Daha önce Kavam, Britanya Büyükelçisi'ne Salamullah Cavit ile Ali Şebüsterî'nin anlaşma yanlısı olduklarını, ancak Pişaverî'nin onları her hangi bir konuda geri adım atmaktan caydırdığını söylemişti. Azerbaycan delegelerinin Tahran'ı terk etmesiyle ilgili Dışişleri Bakanı J. Byrnes, Allen'den sormaktaydı: "*Bildiğim kadarıyla, Azerbaycanlılar, merkezi hükümetle* görüşmelerini *keserek Tebriz'e geri dönmüşlerdir. Sizce, bu ortamda seçimlerin yapılması, Kavam'ın sözü edilen bölgede İran'ın çıkarlarını onaramaması ve Azerbaycan'ın Sovyet etkisi altına bırakılmasına müsaade etmesi anlamına geliyor mu?*" Allen'in yanıtı, Ekim sonunda Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu kapsamlı bir rapor oldu. Raporda şöyle deniliyordu: "*İki gün önce Kavam, Britanya Büyükelçisi'ne seçimleri gözetlemek için Azerbaycan'a bir gözlemci grubu göndereceğini söylemiştir. Eğer onlar seçimlerin doğu yapılmadığına ilişkin gözlem raporu verirlerse, bu durumda Azerbaycan milletvekilleri Meclise alınmayacaktır. Britanya Büyükelçisi bunu doğru bulmamış, Azerbaycan milletvekilleri seçildikten sonra Kavam'ın onların mazbatasını onaylamak için baskılara maruz kalacağını söylemiştir. Le'Rogthel, Britanya yönetiminden seçimlerin sadece Tahran yönetiminin kontrolündeki bölgelerde yapılması konusunda Şah'a baskı yapılmasını rica etmiştir. Ona göre, eğer Kavam'ın önerisi kabul edilirse, bu Azerbaycan'ın ayrılması anlamına gelmektedir. O, Azerbaycan milletvekillerinin İran'ın genel sorunlarıyla ilgili seslerini yükseltmelerinden çok korkmaktadır. Buna göre de Azerbaycan'ın İran'dan ayrılmasına daha sıcak bakmaktadır. Ben, Kavam'ın Azerbaycan milletvekillerinin Meclis dışında tutulmasını onaylamaktaydım. Ancak, söz konusu İran'ın toprak bütünlüğünün korunup korunamayacağıyla ilgili hiçbir fikrim yok*"[905].

---

[904] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 88-89.

[905] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 542-43. Belgenin devamında şöyle denilmektedir: "*Britanya Büyükelçisinin görüşleri bana 1907 Antlaşmasını hatırlattı*".

Azerbaycan'la yapılan görüşmelerin kesilmesi ve Tudeh'le Kavam arasındaki ilişkilerin koparılması üzerine Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Masası Şefi Henderson, kesin biçimde ABD'nin ekonomik ve askeri kaynaklarını İran için harcaması gerektiği konusunda bastırmaktaydı. Sonunda sözlerini dinletebildi ve 28 Ekim'de J. Byrnes İran'a 10 milyon dolarlık silah satışı antlaşmasını imzaladı. Ancak, Sovyetlerle ilişkileri germek Kavam için yeterli neden değildi. Onun aklında, Azerbaycan'a askeri müdahalede bulunulduğu taktirde olabilecek SSCB müdahalesi karşısında Birleşik Devletlerin tepkisini öğrenmek isteği yatmaktaydı. Allen ise bu konuda kesin bir şey söylemekten kaçınarak, lafı dünya kamuoyunun tepkisine, BM'ye ve ABD dış politikasının belirleyici kurallarına çekmekteydi. Yine de, ABD'nin silah antlaşmasını onaylaması haberi Şah ve Kavam'ı Azerbaycan sorununu silah zoruyla çözmeleri gerektiği konusunda cesaretlendirmekteydi[906].

Azerbaycan delegelerinin Tahran dönüşü sonrasında M. C. Bağırov 20 Ekim'de Nahçıvan'da Pişaverî, Tahran görüşmelerine katılmış S. Padegan ve fedai birlikleri komutanı General Kulam Yahya ile bir araya geldi. Görüşmede İran Azerbaycan'ının siyasi, mali, askeri ve Tahran'la ilişkileri geniş biçimde tartışılmak üzere masaya yatırıldı. Pişaverî, İran Azerbaycan'ı için ortaya çıkan zor ve kaygı verici tablo karşısında öncelikli yatırımların orduya yönelik olmasını söylemekteydi. Ona göre, başını İngilizlerin ve Kavam'ın çektiği İran gericileri bizim başarılarımızı yok etmek amacındalar. Eğer bu şer ittifakının önüne geçip kendimizi savunma altına almak niyetindeysek öncelikli olarak kendi savunma imkânlarımızı artırmak zorundayız. Pişaverî bunun için Azerbaycan ordusuna yapılacak askeri desteğin altını çizmekteydi. Ona, kendi askeri birlikleri içinde topçu birliklerden yararlanmasını bilen bir tek askerin bile bulunmadığını belirterek, askeri uzmana gereksinim duyulduğunu aktarmaktaydı.

Pişaverî'ye göre, yapılacak saldırı iki yönden gerçekleştirilecektir: Zencan ve Marağa. O, Zencan'ın doğal koşulları gereği demokratların savunmasız düzlük arazide konumlandığını hatırlattı. Tebriz'e ulaşım için en kısa yol Marağa olarak görülmektedir. Tarihsel

---

Bu anlaşmaya göre, İran Rusya ve İngiltere arasında ikiye bölünmüş, Tahran'da ve çevresinde tarafsız bir yönetim kurulmuştu.

[906] Mark Hamilton Lytle, op.cit., s. 179-180.

olarak da Tebriz her zaman bu yönden saldırıya uğramış ve ele geçirilmiştir. Pişaverî, Kürt Barzanî aşiretine bağlı Molla Mustafa önderliğindeki 3000 kişilik birliğin demokratlara destek olacağını, ancak sadece 1500'ünün silahının bulunduğunu açıkladı.

Öte yandan, ülkedeki mali durumun da iyi olmadığına dikkat çeken Pişaverî, bütün mali kaynakların tüketildiğini, içteki durumun ve savunmanın kontrol altında tutulması için 20 milyon tümen mali desteğe duyulan gereksinimin önemine değindi[907]. İran Azerbaycan'ının mali durumu, yıllık bütçe harcamaları ve yararlanmaları hakkındaki geniş rapor Bağırov'a sunuldu[908]. Kendi adına Bağırov, en kısa sürede Azerbaycan ordusunun durumu ve gereksinimleri, İran – Azerbaycan sınırındaki gelişmeler hakkında özet bir raporun hazırlanıp kendisine iletilmesi ricasında bulundu.

Ardından S. Padegan, Tahran görüşmeleri hakkında bilgiler aktardı. Ona göre, Kavam'la yapılan ilk görüşmelerde anlaşma zemini sağlanmaya yakın iken, daha sonra görüşmeleri uzatmaya başladılar ve boşu boşuna bizi 50 gün Tahran'da beklettiler. Bu sürede Kavam'ın önceki vaatlerinden hızla uzaklaştığı görülmekteydi. Ben kendi adıma Kavam'ın tutumunu, Azerbaycan demokratik oluşumunu ortadan kaldırmak için ustaca siyaset yürüttüğü biçiminde değerlendirebilirim. Onun konuşmalarından anladığım kadarıyla, 17 Ekim istifasının gerekçesi demokratları parlamentoya alınmaması olmuştur. Padegan şöyle dedi, bizden hiç kimseyi yeni meclise almayacaklardır. Ardından Bağırov'a yönelerek konuşmasını şöyle sürdürdü: *"Şimdi her şey size bağlıdır. Durumumuzu Sovyetlerin politikası belirleyecektir. Eğer, siz müsaade ederseniz biz çalışmalarımıza başlayacağız"*. Ardından Padegan, yeni kurulmuş İran hükümet kabinesini açıkladı[909].

General Kulam Yahya ise fedailerin savaş gücü, Zencan'daki durum ve diğer konulara değinmişti.

Görüşmeyle ilgili M. C. Bağırov raporunu 22 Ekim'de Stalin'e sundu. Raporda şöyle deniliyordu: *"Onlar, İngiltere yanlısı yeni Tahran hükümetinin İran Azerbaycan'ına saldıracağı durumda kendilerine yardım gösterilmesini ve destek verilmesini rica etmekteler. Onlara göre, Azerbaycan toplumunun psikolojisi fena değildir.*

---

[907] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 91-92.
[908] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 99-101.
[909] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 113-115.

Azerbaycan Demokrat Partisinin durumu sağlamlaşmakta ve artmaktadır. Toprak dağıtımıyla ilgili köylülerin morali bir hayli yükselmiştir. Ordu ve fedailer iyi örnek olmakta ve tereddüt göstermemekteler... Öte yandan Azerbaycan sınırlarında İran birliklerinin yığınaklar yaptığı görülmektedir. Başını İran subaylarının ve İngiliz gizli servis yetkililerinin çektiği çapulcu birlikler örgütlenmektedir. Bu gruplar hemen hemen her gün bir sınır karakoluna saldırmakla Azerbaycan birliklerinin gücünü denemektedir. İngiliz ve gerici güçler de Azerbaycan içinde toplumsal kaygıyı artıracak söylentiler dolaştırmaktalar. Çeşitli söylentiler yaymak ve savaş olasılığı üzerinde durmakla toplum moralini çökertmekte ve Azerbaycan'ı terk etmeye teşvik etmekteler. Tahran'da yaşanan son gelişmeler üzerinde duran Pişaverî ve yardımcıları, İran'daki demokratik güçlerin önüne geçilmedikçe ve Azerbaycan sorunu çözülmedikçe İran parlamentosuna seçimlerin yapılmayacağı görüşündeler. Onların kanısına göre, Tahran yönetimi Azerbaycan sorununu iki şeyden birini tercih ederek çözümleyecektir: ya açık bir silahlı saldırıyı, ya da Azerbaycan'a askeri birlikler sevk etmeye müsaade eden uyduruk antlaşmayı seçerek. Silahlı saldırıya gelince, halk kuşkusuz direnecektir. Ancak bunun için onlara gerekli silah, ulaşım aracı ve parasal destek yapılması şarttır. Desteğin boyutuyla ilgili iki gün içinde gerekli raporu hazırlayacakları sözünü ilettiler"[910].

Söylentilerle ilgili Bağırov Büyükelçi Sadçikov'u da uyarmıştı. Ona göre, son zamanlarda Azerbaycan'da İngiltere ile SSCB arasında savaş çıkacağı yönünde ve Azerbaycan bölgesinin askeri bir alana dönüştürüleceği ile ilgili dedikodular yayılmaktadır. Bu söylentilerin etkisiyle sadece varlıklı kimseler, tacir ve toprak ağaları değil, sıradan yurttaşlar da Tebriz'den Tahran'a göç etmeye başlamıştır. Bağırov, Pişaverî'nin toplum arasında tebligatı yükseltmesi ve bu söylentileri yapanlara karşı ciddi ölçüler alması yönünde uyarıldığını belirtmekteydi[911].

Azerbaycan çevresindeki askeri yığılmalar ve durumla ilgili gerekli raporunu Pişaverî 22 Ekim'de Bakü'ye gönderdi. Ona göre, merkezi yönetim kendisinin bütün askeri imkânlarını ilk çatışmada devriyeye sokarak savaştaki varlığını ilk aşamada kanıtlamak isteyecektir. Pişaverî'nin kanısınca, Tahran yönetimi Azerbaycan'a sınır

[910] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 136-137.
[911] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 228-229.

illerde Kazvin'de 5000, Kürdistan'da 12.500, Reşt ve Gilan'da ise 2000 askeri birlik konuşlandırmıştı. Her hangi bir savaş anında Tahran'da bulunan 10.000 kişilik askeri birlik sınırlara doğru harekete geçirilecektir. Pişaverî'ye göre, savaşa 5000 kişilik İran jandarma birlikleri de katılacaktır. Buna ek olarak gericilerin de seferberliği de beklenilmektedir. Demokrat liderine göre, bu savaşta İran Azerbaycan üzerine toplam 40.000 kişilik bir orduyla hareket edecektir. Hareket edecek birliğin elinde 2000 otomatik, 1200 ağır ve hafif makineli, 70 havan, 104 sahra topu, 35 orta ve daha kullanışlı tank, 20 savaş aracı ve 50 savaş uçağı bulunmaktadır. Azerbaycan silahlı birliklerine gelince düzenli asker sayısı 10.520, fedai sayısı ise 7763'ü bulmaktaydı. Bunlara katılacak olan 5000 Kürt silahlı birliği de dikkate alınmalıdır. Oysa Azerbaycan ve Kürdistan'daki durumu yerinde takip eden Amerikalı Başkonsolos Dooher, Kürtlerle ilgili Kavam'a farklı bilgiler sunmuştur. Ona göre, Ammar Han ve Batı Kürtlerinin lideri Gazi Muhammed azılı komünist karşıtılar. Sovyetlerin kendilerine verdiği sözü tutmaması karşısında onlar merkezi yönetimle birleşerek Azerbaycan'a saldırmaya sıcak bakmaktalar. Tahran askeri operasyonları onlarla birlikte sürdürmeli ve daha sonra kendilerine baskı yapılmayacağı sözü verilmelidir[912].

Pişaverî'nin raporunda Azerbaycan silahlı birliklerinin elinde 4000 otomatik, 300 hafif, 380 ağır makineli, 65 havan, 40 tanka karşı kullanılacak top, 72 top, 500 tanksavar, 4000 askeri araç, 4000 mayın, 68 hava saldırılarına karşı mukavemet edecek makineli bulunmaktaydı[913].

22 Ekim'de gelen konsolosluk yardımcısı N. Kuliyev imzalı diğer raporda ise Azerbaycan'ın ekonomik, mali, sosyal ve maddi sorunlarından konuşulmaktaydı. Bağırov'a gönderilen bu ikinci raporda, Tahran'ın asker ve jandarma birliklerinin gereksinimini karşılamak için hiçbir mali destekte bulunmadığından söz edilmekteydi. Kuliyev'e göre, Azerbaycan'da mevcut bunalım ortamında devlet mekanizmasını ayakta tutmak için dahi mali kaynak bulunmamaktadır. Ulusal ordu ve fedai birliklerinin aktardığına göre ellerindeki erzakla 10 gün bile idare etmeleri zor gözükmektedir. Buna göre, Pişaverî, Tahran yönünden gerçekleştirilecek saldırılara karşı mevcut bütün önlemleri almak ve askeri birliklerin savaş hazırlıklarını

[912] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 545.
[913] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 195-197.

tamamlamak için Azerbaycan'a 20 milyon mali desteğin şart olduğunu söylemektedir. N. Kuliyev'e göre, eğer Tahran görüşmeleri Azerbaycan için başarıyla sona erseydi bu desteğe gereksinim kalmazdı. Ancak görüşmeler sonuçsuz kaldığından Azerbaycanlılar olacaklara karşı hazırlıklı olmak zorundalar. Yaklaşan kış karşısında Pişaverî, 150 bin metre kumaş, 10 bin adet sargı, karakollarda garnizonlarda kullanılmak için 1500 m² cam gönderilmesini rica etmektedir. N. Kuliyev'e göre, Azerbaycan'da günlük tirajı 25.000 bulan 7 gazete ve 3 dergi basılmaktaydı. Buna göre de basın yayında kullanılmak üzere kağıt stokları bitmek üzeredir. Pişaverî, 50 ton kağıt gönderilmesini rica ediyor ve ona göre bu sayı onların dört aylık ihtiyaçlarını ancak karşılamaktadır[914].

Bir süre sonra Tebriz yardımcı konsolosu B. Seyit-zade, M. C. Bağırov'a "*İran Azerbaycanı Mali Durumu Üzerine*" kapsamlı bir rapor gönderdi. Raporda, Azerbaycan yönetiminin devlet bütçe planının uygulaması, hükümetin mali politikaları, reformların mali külfeti ve diğer konular geniş biçimde açıklanmıştı[915].

Pişaverî'nin raporu esnasında Bağırov, Azerbaycan ordusunun askeri gereksinimleri hakkında Stalin'e 25 Ekim'de bir rapor gönderdi. Raporunun sonunda Bağırov, savunma önlemlerinin alınmasına ilişkin pratik destekte bulunulması için eğitimli Azerbaycanlı subaylardan üçünün yardımcılarıyla birlikte askeri danışman sıfatıyla gizlice Tebriz'e gönderilmesinden söz etmekteydi[916].

Sonbahar 1946 yılında İran Azerbaycan'ında tedirgin edici gelişmeler dolayısıyla Bağırov, Bakü Kara Harp okulunda eğitim gören İran Azerbaycanlı öğrencilerin siyasal-psikolojik ve eğitim-öğretim hazırlıklarıyla ilgili bir rapor hazırlanmasını emretti. 4'ü subay 251 katılımcısı bulunan bölüğün hazırlıklarına Nisan ayında başlanmıştı. Öğrenciler bütün dersleri Azerbaycan dilinde almaktaydılar. Bağırov'un emri üzerine mevcut sıkıntıların giderilmesi için Azerbaycan SSC Bakanlar Konseyi Başkan Yardımcısı Azizbekov, İçişleri Komiseri Yakubov, Devlet Güvenlik Komiseri Yemelyanov, 4. Ordu Askeri Karargah üyesi General Russov ve diğer yetkililer çeşitli raporlar hazırladılar[917].

---

[914] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 188-189.
[915] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 120, vr. 217-219.
[916] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 238-240.
[917] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 119, vr. 9-15.

M. C. Bağırov ve N. Kuliyev'in raporları üzerine SSCB Halk Komiserleri Sovyet'i İran Azerbaycan'ında ideoloji, kültürel ve eğitim amacıyla harcanması hakkında 3.967.706 rubleyi 14 Kasım 1946 tarihi itibariyle serbest bıraktı[918]. Askeri gereksinimlerin karşılanması, silah ve cephanelik için mali desteğin ayrılmasına ise izin verilmedi.

Tudehli bakanların kabine dışına itilmesi yeni hükümetin Azerbaycan ve SSCB'ye karşı sergileyeceği siyaseti belirlemekteydi. Yeni hükümetin kuruluşunun hemen sonrasında Kavam, son günlerde Moskova radyosunun başlattığı sözlü saldırılardan rahatsızlığını belirterek, bunların "*ikili ilişkilere ve İran'ın içişlerine saygı prensibine ters düştüğünü*" söylemiştir. 28 Ekim'de Tahran radyosu seçim öncesi Kavam'ın geniş konuşmasını yayınladı. Konuşmasında seçimlerin ertelenmesine ilişkin yaygın söylentilere karşı vaat edilen parlamento seçimlerinin Aralık ayında gerçekleştirileceğini aktardı. Kasım ayının ilk günlerinde Tebriz'e atanan yeni Amerikan başkonsolos Dooher'i Azerbaycan konusunda görüşlerini açıklamak için G. Allen Kavam'la görüştürdü. Kavam, Azerbaycan yönetimi ve yöneticileri hakkında Tebriz konsolosunu adeta soru yağmuruna tuttu. Görüşme sırasında Kavam, zor da olsa on gün içinde Zencan'ı ele geçireceğini söyledi. Allen, ABD'nin İran'ın toprak bütünlüğünü korumak siyasetinden geri adım atmadığı konusunda Kavam'a güvence verdi ve ekledi, bana gelen önerilerin bir çoğu İran'ın Komünizmle zehirlenmesinin önüne geçmek için Azerbaycan'ın İran'dan koparılıp atılması yönündedir. Kavam, Büyükelçi'ye Zencan'da idaresini onarmak için emrindeki bütün güçleri seferber edeceğini söyledi. Allen ise şöyle yanıtladı, bir tek Zencan yeterli değildir, ancak iyi bir başlangıç olabilir. Kavam, yavaş yavaş kabuğunu kıracağını söyledi.

Kasım başlarında Tebriz'den Tahran'a gelen Amerikan misyonunun aktarmalarına göre, Tebriz birlikleri seferber edilerek Zencan cephesinde şerit biçiminde savunma engelleri oluşturmaktadır[919].

29 Ekim'de Kavam, Azerbaycan genel valisine bir mektup gönderdi. Mektupta şöyle deniliyordu: "*Orduyla ilgili alınan karar gereği, General Alevî, General Panahiyan ve Albay Hidayet alay komutanları, onun yardımcıları ve karargah komutanları olarak atanarak*

---

[918] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 226-227.
[919] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 545.

Tebriz'e hareket etmekteler. Azerbaycan birliklerinin örgütlenmesi ve çeşitli bölüklerin komutanlarının atanmasıyla ilgili konuyu araştırmalı ve kendi önerilerinizi en geç iki hafta içinde Askeri Bakanlığa sunmalısınız. Koruma güçleriyle ilgili alınan kararda ise, güvenlik birliklerinin yönetimi merkezce atanır, bu eyaletin çeşitli alaylarının komutan yardımcıları ise eyalet encümeni tarafınca önerilir ve onlar hakkında verilen emir tarafınızdan onaylandıktan sonra duyurmalı ve belirtmelisiniz. Güvenlik birliklerinin bütçe harcamalarının 2/3 kısmı merkez tarafından geri kalan kısmı ise yerel gelirlerden karşılanmalıdır. Yapılan anlaşma gereği Zencan büsbütün teslim edildikten 15 gün sonra Serdeşt'e güvenliğin sağlanması gerekçesiyle ordular Azerbaycan'a sevk edilecektir. Güvenliğin sağlanması sadece polis birliklerine verilecektir. Anlaşma gereği, Zencan'ın teslim olmasından 20 gün sonra askeri birlikler Tekab'dan çıkacak ve bu ilin yerel idaresi, polis şefi, güvenli birlikleri komutanı Azerbaycan Emniyet Müdürünün önerisi doğrultusunda İçişleri Bakanlığına bağlı memurlarından atanacaktır". Mektuptan da anlaşılacağı gibi, Başbakan Azerbaycan'da yerel ordu ve jandarma birliklerinin sağlanması için gerekli harcamaları kendi üzerine almış ve bu doğrultuda Serdeşt ve Tekab'daki Tahran birliklerinin oradan çıkarılması hakkında bizzat taahhütte bulunmuştu. Öte yandan şunu da belirtmeliyiz, Başbakan'ın güvenliğin ve asayişin ancak Azerbaycan birlikleri hesabına korunmasını hesaba alan bu mektubu parlamento seçimleriyle ilgili 6 Ekim'de Şah'ın fermanının ilan edilmesinden sonra yazılmış ve seçimlerle ilgili olarak hiçbir özel koşula yer verilmemiştir.

İran Azerbaycan temsilcilerinin bu konuda bir antlaşmanın sağlanmasındaki ısrarı gerici çevrelerin, özellikle parlamento seçimleri öncesinde İran yönetimini anlaşmadan caymayacaklarından emin olmadıklarından ileri gelmektedir. Eğer, Azerbaycan'daki güvenliğin korunması İran ordu ve jandarmasına verilseydi, hükümeti anlaşma yapmaktan kaçındırmak daha kolay görülebilirdi. Olayların sonraki gidişatı, Azerbaycan'ı ısrarında haklı çıkaracaktı.

İran yönetimi ile Azerbaycan temsilcileri arasında sağlanılan anlaşma uyarınca Azerbaycan silahlı birlikleri ve fedailer 13 Kasım itibariyle Zencan'ı boşaltmağa başladılar. Böylece, merkezi yönetim buradaki denetimi eline geçirdi. Tahran basını, demokratların Zencan'da olmazın "vahşilikleri" hakkında sayfalar dolusu yayınlar sunmaya başladı. *İran-e Ma* ve *Rehber* gazeteleri Zencan'daki mu-

habirlerinden aldıkları haberleri manşetlerine taşıyarak, gericilerin kendi vahşiliklerini demokratların adından nasıl yayınladıklarının kanıtını oluşturmaktaydı. Örneğin, *Rehber* gazetesi muhabiri sağ görüşlü gazetelerin kendi haberlerini Zülfikarî casuslardan ve Zencan'ın polis şeflerinden aldığını aktarmaktaydı. Zülfikarî casusları işçileri dövmekte, sadece Azerbaycan'ı değil bütün Kafkas'ı yağmalayacaklarını iddia ederek gururlanıyorlardı. *Rehber* gazetesi muhabirine göre, geçtiği bu bilgiler posta ile gönderilmekte ve kendisinin Zencan'dan aktardığı haberler sansüre uğramaktaydı. *İran-e Ma* gazetesi muhabiri de aynı duruma dikkat çekmekteydi. Örneğin, sağcı gazetelerden *Ateş* muhabiri Kazvin'den Tahran'a geçtiği haberde, Zencan'da Şah'ın resimlerinin yırtıldığını söylemekteydi. Sağcı gazeteler Zencan'a varmadan demokratların "vahşetini" yansıtan toplam bin beş yüz satırı bulan özet bilgiler göndermişlerdi. Muhabirlerden biri Meşhet'ten Zencan'a giden yolculardan musahabe almaya kalkışmıştır. Yolcular, [kutsal] ziyaretten geldiklerini söyleyerek Zencan'daki durumdan habersiz olduklarını söylemelerine karşılık, muhabir, demokratların "vahşetini" belgelemek için kanıt olarak onları isimlerini ve nüfus cüzdanlarının seri numarasını göstermiştir.

Zülfikarîlerin 2 bini bulan silahlı birlikleri Zencan'a girmişlerdi. Birlikler şehir ve bölgeyi ellerine geçirdiler. Hükümetin verdiği sözlere rağmen, karşıt grupların çıkardıkları olayların önüne geçilemedi. *Azerbaycan* gazetesi sayılarında Zencan'daki olaylara tepki niteliğinde Miyane, Rızayye, Selmas, Makı, Miandoab ve diğer şehirlerde düzenlenen mitinglerden haberlere yer vermişti. Din adamları, tüccarlar, toprak ağaları, fedailer, Demokrat partililer ve toplumun diğer kesimleri kendi bakımsızlıklarını savunmaya hazır olduklarını belirtmekteydiler.

İran birliklerinin Zencan'a girmesi ve burada yaşanan üzücü olaylar sade İran Azerbaycanı'nı değil, Bakü'deki tedirginliği de artırmıştı. Olayların ilk gününe ilişkin M. C. Bağırov'un Pişaverî, Şebüsterî, Cavit, Padegan, Kulam Yahya'ya hitap eden 14 Kasım tarihli çağrısı bu tedirginliği yansıtmaktadır. Çağrıda şöyle deniliyordu:"*Yoldaşlar, Azerbaycan çevresinde meydana gelen son derece ağır ve bunalımlı durumla ilgili bilgileri sizlerle paylaşmak istiyorum. Öncelikle, Azerbaycan demokratik oluşumu tarihinde böyle bir olayla hiç karşılaşılmamıştır. İran askeri birlikleri ve gerici güçler Azerbaycan sınırlarında askeri çatışmalara giderek Azerbaycan'da*

eski rejimi onarmaya çalışarak, iç düşmandan yararlanmak için sıkı biçimde hazırlanmaktadır. Düşmanın her türlü beklenmeyen saldırılarının önüne geçmek için öncelikle sizlerin, yani yönetimin arasında sıkı birlik ve dostluk ilişkileri sağlanmalıdır. Mevcut durumun kritik olduğunu dikkate alarak, bunların Azerbaycan ulusuna büyük kurbanlara mal olduğunu unutmayınız. İran gerici güçlerinin Azerbaycan halkının oğul ve kızlarını fiziksel olarak yok etmek istediğini bilmelisiniz. Kazanılmış başarıların devamı ve yeni kurbanlar vermek zorunda kalmamak için, aranızdaki birlik ve beraberliğin korunmasına şimdiki kadar gereksinim olmamıştır. Bizzat sizin birliğinize ve beraberliğinize güvenerek Azerbaycan halkı kendi şerefini ve özgürlüğünü koruyabilir. Eğer en ufak anlaşmazlıkla Azerbaycan halkının direncini kırarsanız tarih ve Azerbaycan halkı ve gelecek kuşaklar sizleri asla af etmeyecektir. Şimdi halkın kaderinin söz konusu olduğunu anlamalı, iç hesaplaşmalarınızı ve özel çıkarlarınızı bir tarafa iterek genel çıkarlar doğrultusunda hareket etmelisiniz. Kürtler şimdi iki taraflı oynayacaktır: lehte ve aleyhte. Bu size, sizin birliğinize, onları kendi saflarınıza çekmek yeteneğinize bağlıdır. Sizin yanıtınızı bekliyorum. Kardeş selamıyla"[920]. Bağırov tedirgin olmakta haklıydı.

M. C. Bağırov'un bu mektubu neden yazdığı tartışmalıdır. Bölgedeki ortam gerildikçe Pişaveri ile diğer ADP'li yetkililer arasında sürüp giden sürtüşmeler de su yüzüne çıkmaktaydı. Bu en fazla S. Cavit – H. M. Şebüsteri ikilisi ile Pişaveri'nin ilişkilerinde dikkat çekmekteydi. Pişaveri onlardan gereğinden fazla çalışmada bulunmayı talep ederken, onların konumu yapılan talepleri karşılamak için yeterli değildi. Ortaya çıkan durumla ilişkili olarak 10 Kasım günü S. Cavit Tebriz ortaya çıkan durumla ilişkili olarak 10 Kasım günü S. Cavit, Tebriz Yardımcı Konsolosu N. Kuliyev ile bir araya geldi. Görüşme sırasında o, Pişaveri ile ilişkilerinden dolayı bir vali gibi görevinin başında bulunmasının zor olduğunu N. Kuliyev'den M. C. Bağırov'a aktırmasını rica etti. S. Cavit konuşmasında bütün yakın çevresinin ve hatta kendisiyle selamlaşan kimselerin Pişaveri tarafından gözlem altına alındığını, terörist girişimlere maruz bırakıldığını, görevden alındığını ve sonuçta çok sayıda suçsuz partilinin zarar gördüğünü dile getirdi. O, Pişaveri'nin kendisi için Tahran'da benim Kavam tarafından satın alındığım ve Azerbaycan'ın çıkarlarından vazgeçtiğim söylentilerini

[920] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 123-124.

yaydığını belirtti. Oysa ben, Tahran'da bulunduğum sırada Sovyet Büyükelçisi ve elçilik görevlisi Ali Aliyev'in izni olmadan bir adım bile atmadım. Pişaveri parti kulislerinde benim bir vali gibi Azerbaycan çıkarlarını korumadığım ve Kavam'ın adamı olduğum yönünde söylentiler çıkarmaktadır. Daha 9 Kasım günü yapılan parti yetkileri toplantısında o, açık biçimde bu görüşlerini dile getirmiştir. S. Cavit, Pişaveri'nin kendisini çalıştırtmadığından, ona bağlı yerel görevlileri çağırtarak kendi isteği doğrultusunda talimatlandırdığından yakındı. S. Cavit'e göre, daha birkaç gün öncesinde Pişaveri bu gerekçeyle General Kavian'ı aşağılamıştı. Bunun üzerine encümene verdiği istifa dilekçesinde Kavian, Rıza Şah diktatörlüğünün Pişaveri'ki yanında az kaldığını yazmıştır. S. Cavit, kendisinin ve M. Şebüsteri'nin görüşmeleri sonrasında Kavian'ın istifa dilekçesini geri aldığını söyledi. Ardında o, bir vali gibi Piaşveri'nin ilgisizliğinden yakınmaya daha çok hakkı olduğunu aktardı. Ancak bu gibi davranışlardan Demokratik Partinin nüfusuna zarar vereceği için kaçındığını söyledi. Onun bu suskunluğundan Pişaveri iyi yararlanmaktadır ve kendisini gözden düşürmek için bütün yollara başvurmaktadır. Buna göre de, S. Cavit çıkış yolu olarak istifa etmeyi düşündüğünü açıkladı. Doktor Cavit'ten sonra aynı gün içinde S. Padegan da N. Kuliyev'le bir görüşmede bulundu. Görüşme sırasında o, 9 Kasım parti yetkilileri toplantısında yaşananlardan ve Pişaveri'nin S. Cavit'e haksızca yüklenmesinden söz etti. S. Padegan'a göre, Pişaveri Cavit ve diğer yöneticiler için çekilmesi zor bir adam haline gelmiştir. Ancak onlar M. C. Bağırov'a duydukları derin saygıdan dolayı ona karşı her hangi bir eylemden çekinmektedirler. Ardından S. Padegan kendisi ve M. Şebüsteri adından mevcut durumla ilgili M. C. Bağırov'a bilgi verilmesini ve uygun bir çıkış yolu aranmasını rica etti[921].

M. C. Bağırov'un 14 Kasım tarihli mektubu yardımcı konsolos N. Kuliyev tarafından okunduktan sonra (mektupta adı geçen Kulam Yahya Daneşian bu sırada Tebriz'de bulunmuyordu) 5 saati bulan bir tartışma yaşandı. ADP yetkilileri M. C. Bağırov'un belirttiği bütün görevlerini uygulamaya hazır olduklarını, ancak Pişaveri ile çalışmalarının inanılmaz derecede zor olduğunu aktardılar. Bizzat Pişaveri'nin katılımıyla yapılan tartışmalarda S. Cavit, H. M. Şebüsteri, S. Padegan ve M. Biriya Pişaveri'nin kolektif çalışmalara karşı geldiğine, yoldaşlara gereken özveriyi göstermediğine ve hatta sıradan çalışan-

[921] AR MTN Arşivi, Dosya 401, vr. 303-305.

lar karşısında ve toplantılarda kendi yandaşlarına karşı saygısızlık yaptığına dikkat çektiler. Şebüsteri konuşmasının bir yerinde bir lider gibi Pişaveri'nin kişiliğine saygı duyduğunu, ancak Pişaveri'nin kölesi olmadığını net biçimde vurguladı[922]. Anlaşılacağı gibi, bazı konularda Pişaverî ile Cavit ve diğer görevliler, özellikle de onlar ile Sovyet diplomatik yetkilileri arasında her geçen gün büyüyen bir iç kriz ve gizliden gizliye bir hesaplaşma yaşanmaktaydı. Büyükelçi Sadçikov ve Başkonsolos Krasn gerek İran, gerek Moskova yöneticilerine karşı Pişaverî'yi gözden düşürecek saçma sapan bilgiler aktarmaktaydılar. İran Meclis seçimlerinin yapılmasının ilanı üzerine Büyükelçi Sadçikov tarafından İran Halk Partisi Yönetim Kurulu yetkilileri arasından Azerbaycan'da öne sürülecek milletvekilleri aday adaylarını Pişaverî geri çevirmişti. M. C. Bağırov bu konuda Pişaverî'ye hak verse de, demokratların birliği için Tudeh'le birlikten yanaydı. Pişaverî ve Bağırov, Tudehlilerden A. Kambahşi, R. Rusta, F. İpekçian, N. Cihanşahlı'nın adaylıklarını Azerbaycan'da koymasına sıcak bakıyorlardı. Tahran Sovyet Büyükelçisi ise Tudeh yetkililerinden Artaşes Avanesyan'ın Azerbaycan'dan adaylığının gösterilmesini istemekteydi. Konuyla ilgili Bağırov şöyle yazıyordu: *"Biz onun adaylığını Azerbaycan'dan açıklanmasına göz yumamayız, çünkü bu şahıs hiçbir zaman Azerbaycan demokratlarıyla yakın ilişkilerde olmayıp, Azerbaycan'daki kargaşaların birincil sorumlusu olarak ün yapmıştır. Onun adaylığının öne çekilmesi Azerbaycan Demokrat Parti yönetiminin oylarını düşürebilir"*. M. C. Bağırov'a göre halkların evrensel birliği açısından *"Azerbaycan Ermenileri arasından kimin adaylığının öne sürülmesi gerekiyorsa, yeterince güvenilir ve kendini demokrat gibi kanıtlamış bir Ermeni bulunmalıdır"*[923].

Öte yandan Bağırov, Sovyet yetkililerinin Pişaverî'ye karşı güvensizliğini hazmedemiyordu. Bölgedeki iplerin gerildiği bir aşamada Pişaverî aleyhinde koparılan patırtı gürültüyü o, rastlantı olarak görmüyordu. Ona göre, bu dönem, İngiliz ve Amerikalıların ADP içine soktukları casusların şiddetli biçimde aktif olduğu bir dönemdir. Ancak, ona göre konunun üzerinde durulması gereken bir başka boyutu daha bulunmaktadır. İbrahimov, Kuliyev ve Atakişiyev'e gönderdiği mektubunda Bağırov şöyle diyordu: *"Demokratların içinde satın alınmış şahıslar bulunmaktadır. Benim bazı şahıslara,*

[922] *Aynı belge*, vr. 288-289.
[923] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 119-120.

özellikle de bizim çalışanlarımıza [Sovyet yetkilileri kastedilmektedir – C.H.] *karşı kuşkularım artmıştır. Ben onları tanıtmayacağım, ama sizler onların kim olduğunu gayet iyi bilirsiniz. Her halde, daha olayların ta başında Budagyan'la ilgili yaşanan gelişmeleri hatırlamaktasınız. Bir yetkili* [Burada parasına el konulmuş Budagyan'ın servetini Azerbaycan dışına çıkartmasına yardım eden Ovanesyan kastedilmiştir – C.H.] *onunla ilgili soruşturma başlatmıştı. Anlaşılan, burada bazı oyunlar oynanmaktadır*". Bağırov, Cavit'le ilgili kuşkularını gizlemeden açıklamaktaydı. Ona göre, Cavit kendisini ADP'ye kazandırmakla bize hiçbir şey kazandırmadı. Onun Firuz ve Kavam arasında kesinleşmiş gizli bir anlaşması bulunmasa da, kesinlikle Tudehlilerle vardır. Nitekim o eski bir halkçı ve Adalet Partilidir. Bağırov, ÇEKA'nın [Sovyet Gizli Servisi] istihbarat kayıtlarına dayanarak, Adalet'in o zamanki liderleri Ağa-zade kardeşlerinin İngilizlerle gizli ilişkilerinden söz etmekteydi. Bizim çalışanlarımız — diyor Bağırov—İngilizler Azerbaycan sorununu sadece silah zoruyla ortadan kaldırmakla kalmayıp, içte de ciddi çalışmalar yürütmektedirler. Bunun kendileri için daha etkili ve daha az masraflı olacağını gayet iyi bilmekteler.

Her ne kadar Bağırov, Cavit'i gözüne kestirmiş bulunsa da, onunla ilgili ciddi bilgi ve belgelere henüz rastlanmış değildir.

Söz konusu Tudeh'e gelince, bu konuda Bağırov şunları yazmaktadır: *"Halkçılar, Pişaverî'nin kendilerinden olmadıklarını gayet iyi bilmekteler ve zamanında ayrıldıklarından dolayı bunun intikamını almak niyetindeler. Ancak onlar demokratların sonunun bizzat kendi sonları olacağını bir türlü anlamak istemiyorlar".* Bağırov'a göre, halkçılar Cavit ve Padegan'la sıkı bir ilişki içindeler. Hatta Bağırov, Cavit'in Kavam'la da ilişkilerinin bulunduğuna emin gözüyle bakıyordu. Bağırov'un bu iddiaları daha çok Pişaverî ile Cavit arasında bitmek bilmeyen sürtüşmelerden ileri gelmekteydi. Öte yandan, Azerbaycan'daki durumun bu noktaya gelmesinde Bağırov, öncelik hedef olarak Sovyetlerin İran'daki yetkililerine yüklenmekteydi. *"Bizim oradaki yetkililer"* —diyor Bağırov— *"hâla yaşanan gelişmeler anlamamakla, daha kötüsü anlamak istememekteler. Bütün işleri sorun çıkartmaktır. Pişaverî'yi çekemeyenler ve casuslar onların yanına varınca anında kabul görmekte ve anında onların rahatsızlıklarını Kavam'a rapor etmekteler. Bu onlara Pişaverî'ye karşı saldırılarında cesaret vermektedir. Bizim yetkililer bırakalım*

bu yönde destek olmayı, gelişmelerin başından beri onu anlamak için en ufak bir girişimde dahi bulunmadılar. Pişaverî adına olumsuz ne varsa bize ve Moskova'ya yazdılar, hatta yetkili olan ve olmayan kişiler bile bu konuda konuşmakta tereddüt etmediler. Tabii, bütün bu olanlar Pişaverî'ye de ulaştı. Eğer Krasn'in tutumunu görmeseydiler, sorunu "biz veya o" olarak kaldırmaya cesaret edebilirler miydi? Bu yüzden de ben sizden, demokratik oluşumun ilk günlerinden beri Budagyan ve Ovanesyan'la ilgili bütün dosyaları açığa çıkarmanızı ve Sadçikov'un yazılı isteklerini geri çekmenizi rica ediyorum. Oysa zamanında onlar Pişaverî olmadan hiçbir şeyin yapılamayacağını söyleyip duruyorlardı. Ne değişti? Sadçikov ve Krasn'e göre, onlar emir edecek, Pişaverî de uygulayacaktı. Cavit, Sadçikov'a aktardığı bütün konularda Padegan ve Şebüsterî'nin görüşünü alırken, Pişaverî'ye danışmaz bile. Pişaverî, Cavit'in arkasında elçiliğin ve konsolosluğun olduğunu görmekte, ama onunla ilgili de hiçbir şey söylememekte, ancak kendisine de danışılmasını istemektedir, çünkü halk arasındaki otoritesi tartışmasızdır".

Bağırov, Pişaverî hakkında onun siyasetine ve insanî kişiliğine kuşku duyamayacağını söylemekteydi. Başarılı, medeni, bilgili biri olarak ona güveninin tam olduğunu belirtmekteydi. Ona göre, Pişaverî'nin adı bir simgeye dönüşmüştür, ancak Sovyet Büyükelçiliği ona karşı tutumunu kesin olarak değiştirmez ise, bu işten hiçbir sonuç alınamayacaktır. O, Kuliyev, Atakişiyev ve İbrahimov'dan yetkilileri beklemeden bütün dosyaları en geç Çarşamba gününe kadar Moskova'ya göndermelerini rica etmekteydi[924].

Bağırov, Pişaverî'ye karşı sergilenen tavırların Moskova'dan kaynaklanmadığını düşünüyor, bütün sorumlulukları Tahran'daki elçilik yetkililerine mal ediyordu. Bunun böyle olmadığı ise gün gibi ortadadır. Bunun için o, Büyükelçi Sadçikov, Başkonsolos Krasn hakkında belgelerin toplanmasını emir etmiştir. Ancak Bağırov, Pişaverî'ye karşı ilginin Moskova yönetiminden, Dışişleri Komiserliği'nden kaynaklandığının farkında değildir. Amerikalı tarihçilerden Mark Hamilton Lytle'nin de belirttiği gibi, Moskova artık Pişaverî'ni kendisi için bir külfet olarak görmekte, savunulacak bir görüş ortaya koymadığını düşünmekteydi[925].

---

[924] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 230-233; Ayrıca Pişaverî ve diğer Tebrizli yöneticiler hakkında geniş bilgi için bkz. *AR MTN Arşivi*, d. 401, vr. 288, 290-291, 303-305.
[925] Mark Hamilton Lytle, op.cit., s. 180.

16 Ekim'de Bağırov'un bölgedeki Bakü üçlüsüne verdiği emirde Pişaverî'nin güvenliğinin sağlanması gerektiğinin altı çizilmekteydi. Emirde şöyle denilmektedir: *"Pişaverî'ni bazı (geçimsiz, inatçı, şöhret düşkünü, öfkeli, sinirli ve diğer) çevrelerden koruma gerekmektedir, çünkü Azerbaycan için onun varlığı herkesten daha çok önemlidir. Anlaşılan düşman bunu iyi bilmekte ve Pişaverî'ni ortadan kaldırmak niyetindedir. ... Tahran dönüşünün ardından Cavit, Pişaverî üzerindeki olumsuzlukların artmasında büyük rol oynamaktadır. Onun, özel görev alıp almadığını araştırmak gerekmektedir. Cavit'i, birlikte çalışmak yönünde uyarmak ve ona Pişaverî'nin yaşamı konusunda sorumluluk taşıdığını hatırlatmak gerekmektedir. Bu konuda Şebüsterî, Padegan, Kulam Yahya ve diğer Azerbaycanlı önde gelenler de uyarılmalıdır. Pişaverî'ye gelince, güvenlik konusunda daha ihtiyatlı ve ayık olması gerekmektedir"*[926].

Burada M. C. Bağırov – M. C. Pişaverî dostluğuna kısaca değinmek gerekmektedir. Onlar arasında yapılan telefon görüşmelerinin ses kayıtları, ikilinin görüşmelerini yansıtan arşiv belgeleri iki liderin birbirlerine karşı gösterdiği saygıyı açık biçimde yansıtmaktadır. Bağırov, Pişaverî'nin idari yeteneğine, psikolojik dayanıklılığına, vatan sevgisine hayrandı. Bağırov, Pişaverî'yi ulusal hareketin sembolü olarak gördüğünden defalarca onu koruma emri vermiştir. Buna karşılık mesnetsizce söylenilen bazı iftiralarla da karşılaşmak çok üzüntü verici olsa gerek. Nitekim bu tür iddiaların sahiplerinden Mihail Krutihin'e *"Bağırov hiçbir gerekçe yokken Pişaveri'yi kendi odasında yumrukladığını"*[927] yazmaktadır.

Beklenen kargaşa anı geldi. 21 Kasım 1946 yılında Başbakan Ahmet Kavam, 7 Aralık yapılacak seçimlerin güvenliği açısından orduların ülkenin bütün eyaletlerine gönderileceğini açıkladı. Yapılan açıklamada şöyle denilmekteydi: hükümet, parlamento seçimlerinde asayişin korunması ve seçimlerin tarafsızlığı için bütün seçim bölgelerine yeterli sayıda jandarma birliklerinin, gerektiğinde ise ordu birliklerinin gönderilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Aynı gün telgrafla Kavam'ın açıklamaları Azerbaycan Genel Valisi Salamullah Cavit'e aktarıldı.

---

[926] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 127.

[927] M. Krutihin, *İranskie oçerki*, Çast çetvertaya, Azerbaydjanskaya avantyura ili kak Moskova vtoriçno prodala iranskih kommunistov. Rus Energy.com 12/26/98, s. 2.

XVI. BÖLÜM

ÖZGÜRLÜĞÜN BEDELİ

13 Haziran Antlaşması üzerinden 7 ay gibi bir sürenin geçmesine karşın Ahmet Kavam, Azerbaycan konusunda sessizliğini korumaktaydı. Amaç süreyi uzatmak, Azerbaycan silahlı birliklerinin direncini kırmak, istihbarat çalışmalarını genişlendirerek casusların Azerbaycan'a sızmasını sağlamak, çok daha önemlisi Sovyet tehdidine karşı ABD ve Britanya yönetiminin desteğini almaktı. 21 Kasım tarihli Tahran gazetelerinde yer alan Kavam'ın beyanatı, İran basınında Azerbaycan karşıtı büyük kampanyanın habercisi oldu. *Ettelat*, Başbakan'ın konuşmasını Azerbaycan demokratlarını hedef alan özel bir makaleyle birlikte yayınlamıştı. Gazete baş yazısında, Azerbaycan'daki seçim merkezlerine jandarma birliklerinin gönderilmesini, gerekirse askerin sevk edilmesini üzerine basarak vurgulamaktaydı. Adeta, Tahran basını Azerbaycan'a asker ve jandarma gönderilmesi konusunda ağız birliği etmişçesine birbirleriyle yarışıyorlardı. Özellikle, *Keyhan* ve *Mehr-e İran*'ın sergilediği tutum görülmeye değerdi. Başbakan Ahmet Kavam görüş ve söyleşilerinde hükümetin tutumunu açıklarken, "Azerbaycanlılara verilmiş milli demokratik özgürlüklerin geri alınmasından yana olmayıp, sadece seçimlerdeki usulsüzlüklerin önlenmesi için ordunun İran Azerbaycanı'na gönderilmesi gerektiğinin" altını çizmekteydi. Oysa Tahran muhafız birliklerine teslim edilen Zencan'da patlak veren olaylar bunun aksini söylemekteydi.

Zencan'a gönderilmesi düşünülen hükümete bağlı birliklerden, bizzat Şah Muhammed Rıza, Tahran'a yakın çevrelerden Azerbaycan demokratlarının askeri gücü konusunda bilgiler edinilmesini emretmişti. Bu amaçla Azerbaycan birliklerinin yerleşim alanlarını gösteren harita ve raporlar hazırlandı. İran Özel Hizmet birimlerince hazırlanan rapora göre, sayıları 10 bini bulan Azerbaycan ordusunda psikolojik çöküş egemendir. Ama rapor, eğer savaşan birliklerin ve silahların sayısında her hangi bir artış görülürse bunun

sadece Azerbaycan için değil, İran için ciddi sonuçlar doğurabileceği konusunda da uyarmaktaydı. Şahın sarayında yapılan bizzat kendisinin, başbakan, savunma bakanı ve ordu komutanının katılımıyla gerçekleşen oturumda Azerbaycan'ın işgalini öngören askeri plan onaylandı. *"Azerbaycan ve Kuzey topraklarının kurtarılması için olağanüstü önlemler"* adını taşıyan operasyonun ilk durağı olarak Zencan seçilmişti. Şah ve Kavam, hâlâ, Azerbaycan'ın İran tarafından işgali sırasında Sovyetlerin Azerbaycanlılara eskisinden daha fazla destekte bulunacağı korkusunu taşıyorlardı[928]. Buna karşın onlar yine de, Azerbaycan'ı işgal etmekte kararlıydılar. Amerika'nın Tahran Büyükelçisi G. Allen'in 24 Kasım tarihli devlet başkanına mektubunda şöyle denilmektedir:*"Kavam, bugün beni bilgilendirdi. Kolluk kuvvetlerini Azerbaycan'a göndermekte kesin kararlı. Ayrıca, ona göre, eğer bölge yönetimi kendisine karşı koyarsa -böyle bir olasılık çok yüksektir- o, destek için Güvenlik Konseyine çağrıda bulunacaktır. Benim soruma yanıt olarak o, birliklerin seferber edilmesi ve sorunun liderlere aktarılması için 2 veya 3 haftanın alacağını belirtti. O, savaşlar başlar başlamaz Güvenlik Örgütüne çağrıda bulunmayı planlamaktadır. Ben, kendisine Güvenlik Konseyine uluslararası barışı korumakla görevli olduğunu aktardım. O, bunu bildiğini, Kuzey İran'da savaş çıkarsa konseye başvuracağını ve bölgede dünya barışını tehdit edecek durumun belirdiğini hatırlattı. Ben kendisinden özel olarak şunu sordum: parlamentoya müracaatta bulunarak, İran'ın Azerbaycan'da kendi varlığını onarmak istediği çağrısında bulunacak mı? O, bunu olumsuz karşıladı ve Güvenlik Konseyine çağrıda bulunacağını yineledi. Bu konunun hâlâ Güvenlik Konseyinin gündeminde bulunuyor olması sevindiricidir. Ben, kendisine, daha Nisan ayında SSCB ile İran arasında bütün sorunların giderildiği ve Güvenlik Konseyinde yapacak bir şeyin kalmadığı yönünde örgüte müracaatta bulunduğunu hatırlatarak, Sovyet yetkililerin bunu kullanarak, İran'ın barış tehdidi ve müdahale konusunda yeni açılımlar getirmesi gerekeceğini belirttim. O, çağrı yapıldığı sırada yeni bilgilerin de sunulacağını vurguladı"*[929].

21 Kasım'da Kavam'ın Azerbaycan valisine gönderdiği mektuba yanıt niteliğinde Pişaverî, Şebüsterî, Cavit ve Padegan bir araya gelerek Başbakan'ın beyanatını tartıştılar ve eğer, İran ordularının

[928] R. Ramazani, *Irans Foreign Policy*, 1941-1973, s. 151.
[929] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 547.

Azerbaycan'a girişini durduracak olurlarsa, güvenliğin yeterli olmadığı gerekçesiyle yönetimin Azerbaycan seçimlerini durduracağını belirttiler. Dörtlüğün kanısınca, seçimleri gözlemlemek bir bahanedir; Kavam'ın ana gayesi Azerbaycan'ı işgal etmek, halkta korku uyandırmak ve demokratik başarıları ortadan kaldırmaktı. Nitekim Zencan'da yaşanan olayların ardından ortalıkta hükümetin Azerbaycan'ı demokratlardan temizleyeceği söylencesi dolaşmaktaydı. Nitekim Kavam Gilan gezisinden dönerken Kereç'te yaptığı bir konuşmasında kısa sürede Azerbaycan sorununu çözeceği açıklamasında bulunmuştu. Öte yandan, Zencan'ın alınması üzerine bizzat Şah bölgeye gelerek Zencan havaalanında ordu komutanı Hacı Ali Razmara ile bir konuşma yaparak, ordunun Azerbaycan'a hareket etme emrini vermişti. Uzun konuşmasının sonunda Şah, askerlere, eğer Azerbaycan'ı hemen ele geçirmeseler bunun içinden çıkılması zor bir durum alacağı beyanında bulunmuş ve "*Biz, kolluk güçlerimize sevimli Azerbaycan'ımıza saldıran her türlü direnişi kırmayı ve yurttaşlarımızı buradaki despotların hışmından kurtarmayı emrediyoruz*" açıklamasını yapmıştır[930].

Öte yandan, Azerbaycan yönetimi, Kavam'ın isteklerine göz yumdukları ölçüde onun daha çok saldırganlaştığını düşünüyordu. Dörtlü, Azerbaycan'a ordu sevk edilmesine kesin biçimde karşıydı. Onların kanısınca, hükümetin seçimleri bahane ederek eyaletlerde asker bulundurması anayasaya aykırı bir durumdu. Özellikle, parlamento seçimleriyle bağlı politikalara ordunun karıştırılması doğru değildir. Diğer taraftan, şayet Kavam seçim sırasında gerekli güvenliğin sağlamasından yanaysa, bu durumda Azerbaycan'daki askeri, polis ve jandarma güçlerinden yararlanmayı denemelidir. Nitekim Azerbaycan'daki ordunun yönetim atamaları Tahran tarafından yapılmaktadır. Üçüncüsü, hükümetin Azerbaycan'a asker göndermesi, Tahran'la Azerbaycan arasında yapılan anlaşmaya aykırıdır. Bu gerekçeler göz önünde tutularak dörtlü aşağıdaki karara vardı: Azerbaycan valisi sıfatıyla Doktor Cavit, Kavam'a telgraf çekerek Azerbaycan'a ordu sevk edilmesinin yapılan anlaşma uyarınca yanlış ve kabul edilmesi güç bir durum olduğunu hatırlatacaktı. Azerbaycan'da siyasal durumun seçimlerin demokratik olarak yapılması için kaygı verici olmayıp, aksine oldukça müsait bir ortam oluşturduğu telgrafta değinilmesi gerek bir diğer konuydu. Eğer

[930] R. Ramazani, *Irans Foreign Policy*, 1941-1973, s. 151.

Kavam gönderilen telgrafa rağmen Azerbaycan'a ordu sevk etmekte diretirse, dörtlü silahla karşı koyacağı ve Tahran'dan gelecek olan orduyu Azerbaycan'a sokmayacağı yönünde karar aldı. Tahran ordu gönderilmesi konusunda geri adım atmaz ise, İran Milli Meclisi'ne yapılacak olan Azerbaycan seçimlerini durdurursa, bu durumda Azerbaycan Türkleri Tebriz'de Tahran'a alternatif bir meclis oluşturarak, Genel İran Parlamentosunu çağırmayı bir zorunluluk olarak göreceklerdir. Onların kanısınca, Azerbaycan Türkleri bu konuda İran'daki bütün özgürlük yanlılarının desteğini alabileceklerdi. Yok, eğer, Tebriz'de bir Genel İran Parlamentosu oluşturulamaz ise bu durumda Azerbaycanlılar kendi Millet Meclislerini kurma yolunu seçmeliydiler. Alınan karar uyarınca, basında Kavam karşıtı sert eleştiri kampanyası başlatılacak ve onun niyetlerini açığa çıkarılacaktı. Tartışmaların sonunda dörtlü şu kanıya vardı: toplam silahlı birliklerinin sayısının 20 bine vardığı ve bu güçler Tahran'a karşı zafer elde edecekleri bilgisini M. C. Bağırov'un ilgisine sunulsun[931].

Tebriz görüşmelerinin ardından Cavit Azerbaycan Valisi adına Kavam'a bir telgraf çekerek İran ordusunun Azerbaycan'a gönderilip gönderilmeyeceğini sorguladı. 24 Kasım Kavam'ın yanıt telgrafında, meclis seçimleri öncesi "düzenin korunması" açısından İran hükümetinin askeri birlikleri İran Azerbaycanı'na sevk edebileceği belirtilmektedir. Kavam'ın yanıtı, *Ettelat*'ın o günkü sayısında da yayınlanmıştı. Kavam'ın 24 Kasım açıklaması Azerbaycanlı demokratların, özellikle de Pişaverî'nin sert tepkisine neden oldu. O, gericileri hedef alarak, Azerbaycan'daki özgürlük mücadelesini İran'ın geneline yayacakları, Tahran'daki şiddet yanlısı hükümeti ortadan kaldıracakları ve yerine Ulusal Hükümet kuracakları tehdidinde bulundu. Tahran kesin kararını açıkladıktan sonra Seyit Cafer Pişaver'i "*Nereye ve Neden Geliyorlar*" başlıklı *Azerbaycan* gazetesinin 68. sayısında yayınlanan makalesinde, eğer Kavamü's-Saltana kabul edilmiş anlaşmaya zıt hareket ederse partizanlarımızın ve ordularımızın şiddetli karşı koymasıyla karşılaşacağı uyarısında bulunuyordu. S. C. Pişaverî, Tahran yönetimini uyarıyordu: "*Biz, isteklerimizin yasal yollardan kabul edilmesinden yanayız. Ancak, İranlı yöneticilerin gözlerinin açılmış olduğuna şaşıyoruz. Bizim düşüncemize göre, direnişimizin ayak sesleri İran yetkililerini uykusundan uyandırmış, onlara yürüttükleri politikanın zararlı olduğunu*

[931] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 114, vr. 209-211.

hatırlatmıştır. Madem Kavam karşı hareketten yanadır, biz de her ihtimale karşı kendimizi savunmalıyız". Daha sonra gazete şöyle diyordu: *"Önemli değil, belki mazlumların duası kabul olur. İran toplumunun yıllardan beri beklediği intikam günü gelmiştir. Şimdiki Kavam gericilerin telkini ile oturup kalkmakta, sorun değil. Bırakalım, tarihin bu şanlı sayfası Azerbaycan Demokratik Partisinin adıyla başlasın".*

Azerbaycan'la ciddi bir savaşın kapıda olduğunu varsayan Kavam Birleşmiş Milletlere bir müracaat hazırlatıp, Büyükelçi G. Allen'le 24 Kasım görüşmesinde ABD'nin bunu savunmasını istedi. *Ettelat* gazetesinin 27 Kasım sayısında Azerbaycan'a ordu gönderilmesine ilişkin verilen bir soruya ABD Büyükelçisi, İran'ın devlet kimliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasının Üçlü Antlaşmanın prensiplerinden ve ABD'nin savunduğu bir siyaset olduğu yönünde yanıtlamıştı. Büyükelçiye göre, *"İran yönetiminin seçimlerle ilgili olarak yasal düzeni koruması için İran'ın her yerine güvenlik birliklerini sevk etmesi bana çok normal, kesin ve doğal bir tavır olarak gözükmektedir"*[932].

Amerikan Büyükelçisi'nin açıklamalarının ardından Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov Kavam'la bir görüşme talep edip, Moskova'dan aldığı talimat uyarınca Sovyet yönetimi İran ordusunun Azerbaycan'a müdahale etmesine kesin biçimde karşı olduğunu aktarmaktadır. Ona göre, bu *"Azerbaycan'da ve Sovyet-İran sınırında bazı zorluklara neden olacaktır"*. Sovyet Büyükelçisi birkaç kez Kavam ve Şah'la telefon bağlantısı gerçekleştirerek Sovyetler'in güneyde olup bitenleri normal karşılanmayacağı uyarısında bulundu. Hatta telefon konuşmalarının birinde büyükelçi alelade Kavam'ı, gerekirse SSCB'nin bizzat ona karşı önlemler alacağını söylemişti. Kavam, ABD büyükelçisi aracılığıyla, Sovyet elçiliğinin uyarısının Güvenlik Konseyine aktarmasına ilişkin ABD yönetiminin tepkisini öğrenmeye çalıştı. O, uluslararası barışı tehlikeye sokabilecek her türlü durumu Güvenlik Konseyine aktarmanın İran'ın görevi olduğunu belirtti. Ayrıca, Kavam konseyden hiçbir yaptırımda bulunmayacağını, sadece durumu aktararak herhangi bir karşıt tepkinin olup olmayacağını merak ettiğini söyledi. Başbakan, bu konuda ABD'nin tepkisini öğrenmeden Sovyet Büyükelçisi'nin sözlerini yanıtlamayacağını

[932] *Ettelat*, 28 Kasım 1946.

belirtti. O, 24 saat içinde ABD'nin tutumunu açıklamasını rica etti. Öte yandan aynı sıralarda Britanya Büyükelçisi John L'Rojtel de Kavam'la bir araya gelerek, onun Azerbaycan'a ordu gönderme kararını önceden Güvenlik Konseyine haber vermesi gerekip gerekmediğini tartışmışlardır[933].

Aynı tarihlerde New York'ta yapılan Dışişleri Bakanlarının üçüncü olağan toplantısına katılan ABD Dışişleri Bakanı J. Byrnes ve Büyük Britanya Dış İşleri Bakanı E. Bevin Kavam'ın Azerbaycan'a asker göndermesiyle ilgili mektubunun ve Sovyet Büyükelçisi'nin tehditlerinin BM Genel Sekreterine aktarılması önerisine sıcak bakmışlardır. E. Bevin, Britanya'nın Tahran Büyükelçiliği aracılığıyla Kavam'a Azerbaycan'la ilgili Sovyet Büyükelçisi'nden SSCB'nin yazılı önerilerini almasını istemiştir. Ardından İran tarafı buna yazılı notasını sunsun ve her iki nota burada açıklansın. Ancak G. Allen, Dışişleri'ne gönderdiği raporunda, yapılan bu sözlü "uyarının" bize karşı olmasa bile İran için bir emir özelliği taşıdığını İran'ın bunu önemsemek zorunda olduğunu aktardı. Kavam ya bunu kabul etmeli ve böylece Azerbaycan'a ordu göndermemeli, ya da karşı çıkmalıdır ki bunun için de gerekli desteğe ihtiyaç duymaktadır. Dışişleri Bakanlığı'ndan Dean Acheson imzasıyla Tahran Elçiliği'ne gönderilen talimatta şöyle denilmekteydi: *"Kavam'a, Azerbaycan konusuyla ilgili sorunu Güvenlik Konseyi gündemine taşımanın mümkün olduğunu aktarın. Eğer o, bunu yapmak niyetindeyse aşağıdaki uyarıları göz önüne almak zorundadır: a) İran yönetiminin barışçıl yollardan kendi yetkilerini Azerbaycan'da onarmak istediğinden ve fakat başarısız olduğundan; b) Yönetimin Azerbaycan'a asker göndermesinin güvenliği sağlamaya ve seçimleri yapmaya yönelik olduğundan; c) Sovyet Büyükelçisi'nin savurduğu tehditlere karşılık bunu yapmaya istekli olduğundan; d) Bu adımın sorunun gelecekte Güvenlik Konseyinin gündemine alınmasından, konseyin bu sorunu göz önünde bulundurmasından ve Azerbaycan'daki durumu dikkate almasından ileri geldiğini öne sürmelidir".*

Washington'dan gelen yetkiler doğrultusunda 2 Aralık günü Kavam ABD Büyükelçisi'yle görüşerek durum değerlendirmesinde bulundu. Görüşmeyle ilgili Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği geniş raporunda G. Allen şöyle yazmaktadır: *"Görüşmelerin sonucunda Kavam, Azerbaycan'daki durumu anında genel sekretere aktarma-*

[933] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 549.

ya ve Güvenlik Konseyine sunmak için BM'deki temsilcisine talimat vermeye hazır olduğunu söyledi. O, bu durumda Dışişleri Bakanlığımızın önerileri doğrultusunda hareket etmenin öneminin altını çizdi. Büyük bir olasılıkla o kendi dilekçesinde Sovyetler Birliği'ne karşı nazik üslup takınacaktır. Yine de durumu olduğu gibi konseye aktaracağını söyledi. Kavam'a göre, onun bilmek istediği şey Amerikan yönetiminin mevcut durumda kesin tavrını ve İran'ın devlet bağımsızlığının korunmasına ilişkin vermek istediği önerileridir. Nitekim Dışişleri'nin yanıt mektubunda sormak istedikleri onun önceden düşündüğü hususlardı. Görüşmeler sırasında Kavam, Azerbaycan'a ordu gönderilmesi konusunda bizi neye ise zorlamak düşüncesinde değildir, çünkü her halükarda o bunu yapacaktır. Yine de bizim desteğimizden memnun kalacağını söylemeden geçmedi"[934].

Gelişmeler karşısında Tudeh basına verdiği demeçlerinde Azerbaycan'a ordu gönderilmesinin Sovyetlerin güney sınırında kargaşaya neden olacağı ve 1921 Antlaşması gereği Kızıl Ordu'nun İran'a yeniden asker gönderebileceği uyarısında bulunuyordu. İran SSCB Büyükelçisi M. Firuz, Moskova'nın uyarılarını özel bir mesajla Kavam'a aktararak yapılacak bu davranışın bir felaketle sonuçlanabileceğini haber vermekteydi. Gerek Firuz'un, gerekse Sadçikov'un uyarılarına yanıt olarak Kavam, Azerbaycan'ın İran'ın bir parçası olduğunu ve bunun Sovyetlerle hiçbir ilgisinin bulunmadığını açıkladı. Eğer böyle değilse, "*durumu dünyaya ne kadar çabuk anlatırsak o kadar iyidir*"[935].

İran'ın Sovyet Büyükelçiliği'ne atanan M. Firuz, Moskova yolculuğu öncesinde Tahran Sovyet Büyükelçiliği'nin şerefine verdiği bir baloya katıldı. Baloda İ. Sadçikov M. Firuz'dan Kavam'ın Stalin'e özel müracaata bulunacağını söylediğini ve bu müracaatı getirip getirmediğini sordu. Firuz, Kavam'ın hiçbir yazılı mesajda bulunmadığını, sadece sözlü olarak kendisinin SSCB ile ilişkilerin onarılmasında gereken her şeyi yaptığını, ayrıca ona büyük ekonomik destek vaat eden Sovyetler Birliği'nin bu sözünü tutmadığını aktarmasını istediğini söyledi. Kavam'ın kendisine İran'a gereken ekonomik yardımın gösterilmesiyle ilgili Sovyetlerle görüşmeler başlatılması yetkisini verdiğini belirten Firuz'a İ. Sadçikov'un yanıtı

[934] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 551-553.
[935] Fakhreddin Azimii. Op.cit., s. 161.

Sovyetler Birliği'nin böyle bir söz vermediği yönündeydi. Ona göre, Kavam'ın Moskova gezisi sırasında tartışmalar Azerbaycan konusu, petrol sorunu ve Sovyet birliklerinin İran'dan tahliyesi üzerinde yoğunlaşmış, ekonomik destekle ilgili bir konu gündeme gelmemiştir. Büyükelçiyle yapılan yalnız görüşmeler sırasında Firuz, kendi başbakanlarını tanımakta zorlandıklarını ve sanki onu değiştiğini söyledi. İ. Sadçikov ona katılarak Kavam'da büyük değişiklikler gözlemlediğini belirtti. Gerçekten de Kavam çok değişmiş, fikir tartışmalarını durdurmuş, iç politikayla ilgili konuşmalardan kaçınmaya başlamış, yalan güvenceler ve yanlış açıklamalar sunmaktaydı. Büyükelçiye göre, bu değişimleri o, yeni kabinenin kurulmasına yaklaşık 3 veya 4 hafta kala gözlemleye başlamıştır[936].

Kasım ortalarında Moskova'ya gelen M. Firuz, SSCB Dışişleri Komiser yardımcısı B. Dekanazov, Y. Malik ve komiserliğin Yakın Doğu Şubesi sorumlusu S. Sıçev'le temaslarda bulundu. 19 Kasım tarihli B. Dekanazov'la yapılan görüşmesinde o, İran'da sağ çevrelerin güçlendiğini ve bu çevreye İngilizlerce destek gören Şah'ın liderlik ettiğini açıkladı. M. Firuz, gericilerin önüne geçmek ve onların propagandasının etkisini azaltmak için Sovyet – İran ticari ilişkilerinin artırılmasını önermekteydi. Ancak B. Dekanazov, petrol konusuyla ilgili İran yönetiminin üzerine aldığı görevleri karşılamadığı sürece her hangi bir ticari anlaşmanın olanaksız olduğunu vurguladı. B. Dekanazov'a göre, petrol konusuyla ilgili belirtilen süre çoktan tamamlanmıştır. Kavam'ın İ. Sadçikov'a verdiği 4 Nisan tarihli yazılı güvenceye bakılırsa, 24 Mart itibariyle 7 ay süresince, yani 24 Ekim'e kadar sorunun çözüme kavuşturulması gerekmekteydi. Ancak İran yönetimi verdiği sözü tutmadı ve böylece İran adına toplumun refahına yol açacak büyük öneme sahip petrol projesi uygulamaya konulmadı. Sovyet kamuoyu İran yönetiminin verdiği sözü tutmayacağından rahatsızdır. Ona göre, Sovyet kamuoyu biran önce bu sorunun çözülmesini beklemektedir. Firuz, bu konunun Sovyetleri rahatsız etmemesi gerektiğini söyledi. Ona göre, bu konu er veya geç Sovyetlerin isteği doğrultusunda yanıt bulacaktır. İran yönetiminin bu konuda kendi misyonunu tamamladığını, sorumluluğun hükümetin sunacağı yasa tasasını onaylayacak yeni parlamentonun üzerine düştüğünü belirtti. B. Dekanazov, sorunun bu şekilde algılanmasına tepki göstererek, İran yönetiminin misyo-

[936] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 5, d. 357a, vr. 318-322.

nunun daha tamamlanmadığını ve hükümete bu konuyu sonuna kadar savunmak zorunda olduğunu hatırlatti[937].

27 Kasım günü S. Sıçev'le bir araya gelen M. Firuz, İran'da sağ çevrelerin bir hayli güçlendiğini ve bu çevrenin de başında İngiliz destekli Şah'ın bulunduğunu söyledi. S. Sıçev, Firuz'un görüşlerini desteklemesine karşın İran'da en önemli gücün Ahmet Kavam ve onun partisi olduğunu belirtti. Ona göre, bu güç, ülkenin iç ve dış siyasetini istediği gibi belirleme yetkisine sahiptir. Firuz, bunun sanıldığı gibi olmadığını dile getirdi. Ona göre, Kavam'ın önceki verimliliği kalmamıştır. O, kendisinin Kavam'la defalarca görüştüğünü ve ordudaki yetkileri ele almak gerektiği uyarısında bulunduğunu söyledi. Ancak Kavam hiçbir zaman böyle bir girişimde bulunmak cesaretini gösterememiştir. Ayrıca M. Firuz S. Sıçev'e, Kavam'la yaptığı görüşmelerde ona Azerbaycanlıların onun arkasında olduğunu, seçimler sırasında Azerbaycanlıların serbest bırakılması gerektiğini ve onların kendi milletvekillerini seçmekte rahat bırakılmasını aktardığını açıkladı. S. Sışev, Firuz'un Kavam'ın özelde Azerbaycanlılarla ilişkilerin kötüleşmesinden yana olmadığını, ancak askeri çevrelerle birlikte hareket etmek zorunda olduğunu düşündüğü kanısındaydı. Ona göre, Firuz Kavam'a bir telgraf çekerek Azerbaycan sorununa yeniden uluslararası bir boyut kazandırmanın zor olduğunu hatırlatmıştır[938].

29 Kasım günü ise M. Firuz SSCB Dışişleri Komiseri Yardımcısı Y. Malik'le görüştü. Görüşme aslında protokol özelliği taşımaktaydı. Görüşme sırasında büyükelçi İran toplumunun Sovyet halkına büyük güven duyduğunu anlattı ve bir takım gerici güçlerin çevirdiği dolaplar sonucunda İran için ortaya çıkan sorunların ciddiye alınmaması gerektiğini söyledi. Onun kanısınca, İran toplumu Sovyetler Birliğinin İran'da her zaman toplumsal gelişimden yana olduğunu anlamaktadır[939].

28 Kasım'da SSCB Dışişleri Komiseri Yardımcısı V. G. Dekanazov'un Bakü'ye gönderdiği şifreli telgrafında sunduğu öneriler, aynı gün Tebriz'e ulaştırıldı. Şifreli telgrafta vali Cavit aracılığıyla Azerbaycan'a ordu göndermek isteyen Kavam'a itiraz edilmesi istenmekteydi. Çünkü İran yönetiminin bu kararı Azerbaycan tem-

[937] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 62-64.
[938] *Aynı belge*, vr. 65-57.
[939] *Aynı belge*, vr. 74.

silcileriyle yapılmış anlaşmaya ve Kavam'ın 29 Ekim tarihli mektubuna aykırıydı. İtiraz dilekçesinde İran Azerbaycanı toplumunun İran yönetimi ile İran Azerbaycanı temsilcileri arasında yapılmış anlaşmaya bağlı kalınmasını ve 13 Haziran 1946 Anlaşmasında da belirtildiği gibi anlaşmayı gelecekte oluşturulacak parlamentonun dikkatine sunulmasını Kavam'a hatırlatmalıydılar. Kavam'a Azerbaycan'ın elinde yeterince ordu ve jandarma birliklerinin olduğu, bunların da yönetiminin Tahran tarafından yapıldığı anlatılmalıydı. Kavam'a, İran Azerbaycanı'nda yapılacak seçimleri gözlemlemek için toplumun ve basının temsil edildiği özel hükümet komisyonu göndermesi önerisinde bulunun. Yukarıda söylenenlere uygun olarak Tebriz basını ve radyosu İran yönetiminin Azerbaycan'a ordu göndermesi karşıtı kampanyasını genişletsin[940]. Anlaşılacağı gibi, Dekanazov'un şifreli telgrafında somut destek sözü verilmiyordu. Belirtilen görüşler için Sovyet Dışişleri Komiserliği'nin önerisine de gereksinim bulunmuyordu. Nitekim yapılması gerekenler Azerbaycan yetkililerince artık 23 Kasım'da belirlenmişti.

26 Kasım'da gerçekleştirilen Sovyet elçilik danışmanı N. İvanov ile İran Savunma Bakanı Emir Ahmedi ile görüşmede bir takım ilginç konulara değinilmişti. O, Kavam'ın seçimleri Tahran'ın Azerbaycan'a asker sevk etmesi sonrasında yapmayı planladığını açıkladı. General, Azerbaycan demokratlarının buna karşı olduğunu, bu girişimin de iç savaşa yol açacağını vurguladı. A. Ahmeti N. İvanov'a gayet açık biçimde, petrol konusuyla ilgili bizzat İranlıların kendisiyle anlaşılmasını ve üçüncü bir tarafın devreye sokulmaması gerektiğini aktardı. N. İvanov'un açıklamasına göre, bununla Ahmedi, Sovyetlere İran'dan petrol hakkı koparmak için Azerbaycan demokratlarını baskıcı bir unsur olarak kullanmamaları uyarısında bulunuyordu. Konuşması sırasında A. Ahmedi, Kavam'a SSCB'ye bir gezide bulunarak konuyu yeniden tartışması gerektiği önerisinde bulunduğunu belirtti. Eğer petrol konusunda verilmiş bir söz varsa, bunu sonuna kadar savunmak gerekmektedir. Azerbaycan sorunu bunda bir engel oluşturuyorsa, buna da bir açıklama getirilmelidir. En önemlisi generalin, eğer kendisi başbakan olsaydı böyle davranacak olduğunu beyan etmesiydi. Kavam'a duyulan ilgiye değinen A. Ahmedi ilişkilerin normal olduğunu açıklamasına karşılık, Kavam'ın kendisine inanmadığını söylemişti. Ona göre,

[940] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 117, vr. 129-130.

Kavam kendisinin başbakan olmak arzusunda olmasından kuşkulanmaktadır. Öte yandan A. Ahmedi, başbakan olacağı ve Sovyetlerin kendisini destekleyeceği durumda sözü edilen konularda Sovyetler ile İran'ın ortak çıkarları doğrultusunda hareket edeceği açıklamasında bulunmuştu[941].

27 Kasım'da Azerbaycan valisine gönderdiği telgrafında Ahmet Kavam Tebriz'e ordu gönderilmesinin İran yönetiminin kesin kararı olduğu görüşünü açıkladı. 30 Kasım akşamı Tebriz radyosu Başbakan Kavamü's-Saltana'nın son telgrafına Azerbaycan Eyalet Encümeni başkanı Şebüsterî'nin yanıtını yayınladı. Kavam son telgrafında İran birliklerinin Azerbaycan'a gönderilmesi konusunda diretiyordu. Verilen yanıtta, Kavamü's-Saltana'nın üslubunun ve tavırlarının eyalet encümen üyelerinin şaşkınlığına neden olduğu söylenmekteydi. Kavamü's-Saltana'nın da bildiği gibi, "*Azerbaycan Eyalet Encümeni ve Demokrat oluşumun öncüleri karşılıklı ilişkilerin gelişimi açısından büyük bir özveri göstererek bazı ödünler vermişlerdir. Tahran'daki geri güçlerin ortaya çıkardıkları engellere rağmen Azerbaycan ulusunun temsilcileri anlaşmada tanınan süre bitmeden üzerlerine aldıkları sorumluluğu büyük ölçüde uygulamaya dönüştürmüşlerdir. Ulusal Hükümetin feshedilmesi, Ulusal Meclis'in Eyalet Encümeni'ne dönüştürülmesi, genel valinin atanması, Zencan'ın teslim edilmesi, vergilerin ve gelirlerin Ulusal Banka yatırılması gibi adımlar iç çatışmanın ve savaşın ortaya çıkmasına neden olabilecek gerekçeleri ortadan kaldırmaya yönelik eyalet encümeninin ve Azerbaycan demokratik harekat önderlerinin barışçıl ve iyi niyet göstergesidir. Buna karşılık sizin tavırlarınızın değişmesi Azerbaycan toplumunu şaşırtmaktadır. Yakın tarihlerde Zencan'a askeri birliklerin gönderilmesi ve burada askeri birliklerin ve jandarmanın gözleri önünde cereyan eden malum cinayetler sizin tavırlarınızın değiştiğinin bariz göstergesidir*". Ordu gönderilmesine ilişkin Kavamü's-Saltana'ya verilen yanıtta, güneydeki bazı eyaletlerde güvenliğin sağlanmadığı halde Azerbaycan'da güvenliğin korunduğunun altı çizilmekteydi. Yapılan anlaşma gereği Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri İran ordusuna katılmış ve bütün büyük şehirlerde ona bağlı garnizonlar bulunmaktadır. Yine anlaşma gereği Azerbaycan'da jandarma birlikleri oluşturulmuş ve ilk atılımlarını gerçekleştirmiştir. Azerbaycan'da polis birimi bulunmaktadır ve bu birimin

[941] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 5, ç. 357a, vr. 363-364.

yetkililerini yönetim gerçekleştirmektedir. Anlaşılan, ordu gönderilmesi için geriye sadece bir tek gerekçe kalmaktadır kargaşa çıkartmak ve iyi giden ilişkileri bozmak. Öte yandan şu sonuca varılabilir: *"Zâtı âliniz kuşkulu çevrelerin etkisine kapılarak iç savaşın temellerini atmak ve kendinizin de demokratik bir oluşum olarak tanımladığınız harekatı silahlı birliklerle ortadan kaldırmak niyetindesiniz. Böylece, Azerbaycan toplumunun kendi milletvekillerini parlamentoya seçmelerini engellemek ve mecliste yapılan anlaşmayı ortadan kaldırmaya istekli gericileri Azerbaycan halkına zorla milletvekili yapmak ve Azerbaycan demokratik oluşumunu boğmak amacını gütmektesiniz".*

Verilen yanıtta soruluyordu: *"Sayın Kavam, anayasanın hangi maddesi seçim komisyonu üyeliğine kendi partililerini atamak ve yönetimin baskı zoruyla bu partilileri parlamentoya kazandırmak hakkını başbakana vermektedir? Azerbaycan'a ordu göndermenin demokratik oluşuma savaş açmak anlamına geldiğini gayet iyi bilmektesiniz".* Verilen yanıtın sonunda şöyle deniliyordu: *"Eğer siz iyi niyet göstergesinde bulunuyorsanız, Seçim Yasasının 37. Maddesinde denildiği gibi seçimi kontrol etmek için gözetmenler gönderebilir ve basın mensuplarının seçimlerin gidişatına tanıklık etmeleri için istenilen ile gitmeleri yönünde yetki verebilirsiniz. Azerbaycan Encümenine göre, herhangi bir gerekçenin bahane kabul edilmesi 13 Haziran Antlaşmasına aykırıdır ve Eyalet Encümeni buna kesin bir dille karşı çıkmaktadır. Encümen, şahsınızın barışçıl ilişkilere ve karşılıklı diyaloga darbe indirmeye yol vermeyeceğinizden emindir"*[942]. Öte yandan, İ. Sadçikov 30 Kasım'da M. C. Bağırov'a şifreli bir telgraf göndererek, Azerbaycan'daki durumun oldukça zor olduğuna dikkat çekmekteydi.

M. C. Bağırov ve SSCB Dışişleri Komiserliği'nin önerilerine Pişaverî, Şebüsterî, Cavit ve Padegan tarafından gönderilen yanıt mektubu 1 Aralık günü Bakü'ye ulaştı. Mektupta sergiledikleri barışçıl tutumun ve İran yönetimine verdikleri büyük ödünlerin altı çizilmekteydi. Buna karşılık Kavam'ın on aylık çekimserliğinin ardından yapılmış antlaşmayı bozduğu ve Azerbaycanlıların elindeki kısıtlı özgürlüğü de geri almak istediği belirtilmektedir. Onun istekleri ile barışmak zorunda kalınacaksa, o zaman Mecliste bir tek Azerbaycanlı temsilci yer almayacak, demokratik oluşum içinde yer

[942] *Komünist*, 7 Aralık 1946; T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 160.

alanların hepsinin idamını isteyecekti. Zencan demokratlarına ve onların aile bireylerine karşı yapılan insanlık dışı vahşilikler bunu kanıtlamakta ve hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Mektupta gönderilen İran askeri birliklerinin sayısı, silah donanımı ve yerleşim alanları hakkında da bilgiler aktarılmaktaydı. Demokrat yetkililer şöyle diyorlardı: *"Önümde iki seçenek bulunuyor: yaşam ve ölüm. Tanık olduğumuz olaylar karşısında, şerefli ölüm tercih etmekteyiz. Gücümüzün az, silahımızın yetersiz olduğu doğrudur, ancak halkın partimize güvencesi tamdır, ulusumuz ise cesur ve yiğittir. Kendi haklarımızı korumak için bütün yolları deneyeceğiz, gerekirse dağlara çekilerek partizan savaşımızı sürdüreceğiz. Kadın, çocuk, ihtiyar, genç herkes savaşa hazırdır. Halkın, fedailerin, silahlı birliklerin savaş morali üst düzeydedir"*. Buna karşılık Azerbaycan yetkilileri mükemmel silahlanmış gerici birlikler karşısında neredeyse savunmasız olduklarını da belirtmeden geçmemişlerdir. Gruplar halinde silah altına alınan köylü, işçi ve aydınlara verilecek silah bulunmamaktadır. Azerbaycan ve Kürdistan'da toplam 4 top ve 2 havan topu bulunuyordu ki bunların da mermisi yoktu. Mektupta şöyle deniliyordu: *"Bu konuda sizlerin desteğine büyük ihtiyaç duymaktayız. Zaten fedailerimiz sopa, yumrukla tankların üzerine saldıracaklardır, ancak bu yeterli değildir. Biz kendi özgürlüğümüzü Kuzey Azerbaycan halkının desteğine ve sevgisine borçluyuz. Aynı ulus ve kardeş olarak silah konusunda da sizin desteğinize başvuruyor ve eğer bu destek gerçekleşirse irtica yönetimi Tahran'dan bile söküp atarız. Şayet birkaç çatışmada onları yenilgiye uğratırsak geri kalanları ya kaçacak, ya da esir düşecekler. Biz sadece bu konuda desteğinizi beklemekte ve bu desteğin verilmesinde ısrar etmekteyiz. Çünkü silahsız direncimiz de kırılmaktadır. Halk bizi zayıflığımızı fark edecek olursa psikolojik olarak çökecektir. Bize savaşmaktan öte ayrı çıkış yolu gözükmemektedir. Şimdi bütün Azerbaycanlıların dillerinde bir söz dolaşmaktadır: "Ölürüz, ama geri çekilmeyiz". Bizim sloganımız şudur: "Ya özgürlük, ya şerefli ölüm". Hatta en uzak köylerin sakinleri bile bizden sormaktalar: "Nasıl olur da Araz'ın ötesindeki kardeşlerimiz bize silah vermesin ve destek çıkmasınlar. Nasıl olur da, Büyük Sovyet Devletinin gözleri önünde zalim Kavam'ın bir yırtıcı gibi bizi yok etmesine müsaade edilmektedir""*[943].

[943] *AR MTN Arşivi*, d. 401, vr. 254-257.

Tebrizli yetkililer mektuplarının Stalin'e sunulmasını Bağırov'dan rica etmekteydiler. Bu isteğe uyan Bağırov, 2 Aralık günü mektubu Stalin'e ulaştırdı. Aynı gün, İran Azerbaycanı konsolosluğunun SSCB Dışişleri Komiserliği'ne gönderdiği raporunda toplumun psikolojik direncinin yüksek olduğu haber verilmekteydi.

Gelişmeler karşısında Bağırov, 2 Aralık günü Stalin'e bir müracaatta bulunarak Bakü'deki subay ve askeri eğitim alanların Tebriz'e gönderilmesini istedi. Durumla ilgili olarak Nahçıvan birlikleri hesabına bir tank, diğeri topçu olmak üzere iki birliğin oluşturulmasının altını çizmekteydi. Bunların, bir zamanlar Almanlardan alınmış tank savar, havan topu ve toplarla donatılması düşünülmekteydi[944]. Eğer Stalin'in izni olursa, bu birlikler İran Azerbaycanı'na sevk edilecekti.

Ancak Sovyet yetkilileri sorunun barışçıl yollardan çözümüne inançları tam olduğundan Kavam'ın Azerbaycan'a saldıracağına pek ihtimal vermemekte ve Tahran Büyükelçisi'ni başbakanla görüşmeye zorlamaktaydılar. Sovyet Büyükelçisi Aralık'ın ilk gününde gerçekleştirdiği görüşmelerde bir kez daha "dostluk ilişkilerinden" söz etti. Sadçikov, konunun Bakanlar Konseyine tartışılacağına ilişkin Kavam'ın sözlerini hatırlatarak, konseyin kararlarını beklemekten usandığını söyledi. Büyükelçi, merkezi yönetim her hangi bir saldırı başlatacak olursa bunun "kargaşaya" yol açacağını ve bu durumun da SSCB'nin "dikkatinden" kaçmayacağını aktardı. Ona göre, eğer yönetim ile Azerbaycan yetkilileri arasında yapılmış anlaşmadan doğan her hangi bir sorun yaşanıyorsa, hükümet bu sorunu Azerbaycan yetkilileri ile yapacağı "dostça ilişkilerle" çözmeye yetkindir. Aksi taktirde Sovyet sınırı boyunca "silahlı çatışmalar" ve "partizan savaşlarının" yaşanacağı olasıdır. Büyükelçiye göre, yenilen Azerbaycan silahlı birlikleri Sovyet sınırlarından içeriye sızarak SSCB'de bazı sorunlara yol açabilir. Kavam, Bakanlar Konseyi kararının gecikmesine gerekçe olarak Cuma tatilinin araya girmesine ve bazı bakanların Zencan'da olmasına bağladı. Ancak, Kavam seçimlere bağlı olarak İran'ın geneline orduların yerleştirildiğini ve Azerbaycan'ın da bu kararın dışında tutulamayacağını hatırlattı. Kavam, Sovyet Büyükelçisinin "dost önerisi" için teşekkür ettiyse de, İran ve İran yasaları karşısında sorumlu olduğunu belirterek hiçbir gücün Azerbaycan'a ordu gönderilmesinde kendisini alıkoymayacağını

[944] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 146.

söyledi. Kavam, İran'ın hiçbir eyaletine saldırıda bulunulmadığını, sadece seçimler dolayısıyla güvenlik önlemlerini artırmak istediğini aktardı. Buna karşılık Sovyet Büyükelçisi seçimleri denetlemesi için Azerbaycan'a "liberallerden" ve basın mensuplarından oluşan bir gözlemci heyetini göndermesini istedi. Ardından da SSCB'nin hükümet ile Azerbaycan arasında anlaşma zemininin aranmasında arabulucu rolünü hatırlatarak, Sovyetlerin kendi sınırında bir olaya tepkisiz kalmayacağını vurguladı. Kavam yanıtında, söz edilen komisyonun seçimleri gözlemleyemeyeceğini ve Sovyet sınırlarının da tehlikede olmayacağını söyledi. Ayrıca Kavam, sorunun Sovyetlerle ilgisinin olmadığını, şayet böyle ise, SSCB'nin sınırındaki diğer devletlerin de içişlerine karışıp karışmadığını sordu? Ama kendi sorusunu da kendisi yanıtlar: Sovyet yönetimi kendi sınırlarını koruyacak güçtedir ve İran'ı da kendi iç sorunlarını çözmekte serbest bırakmalıdır. Görüşmenin sonunda, büyükelçi kendi hükümetinin verdiği görevleri uyguladığını hatırlattı. Ona göre, eğer Kavam, Sovyetlerin önerisini dikkate almaz ve Azerbaycan'a ordu sevk ederse, Sovyet hükümeti *"bizzat ona karşı tuttuğu tavrını yeniden gözden geçirecektir"*. Kavam ise eğer bu bir tehditse ve eğer bundan dolayı yönetimden el çekmek zorunda kalacaksa, yerine gelecek başbakan ve hükümetin de aynı tavrı sergileyeceğinden emin olduğunu söyledi. Çünkü bu onun şahsi kararı olmayıp, İran kamuoyunun beklentisidir. Sovyet Büyükelçisi ile görüşmelerin ardından durumu H. Alâ'ya rapor eden Kavam, hazırlanmış dilekçeyi BM'ye sunmasını ve mümkün oldukça kısa sürede yanıtını öğrenmesini istedi[945]. Büyükelçi Sadçikov'la Kavam arasında yapılan görüşmelerden anlaşılan, SSCB Dışişleri Komiserliği Tahran'ın Azerbaycan'a ordu göndermesine kesinlikle karşı çıkmaktaydı. Bizzat Dışişleri Komiserliği'nin talimatları üzerine büyükelçi iki defa oldukça sert biçimde Kavam'ı uyarmışsa da, onu kararından vazgeçirememişti.

Azerbaycan yetkililerinin Tebriz Başkonsolosluğuna gönderdikleri 3 Aralık raporunda, Kavam'ın kesin olarak Azerbaycan'a karşı düşman tavrı sergilediği ve bunun içinde her yolu deneyeceği belirtilmekteydi. Pişaverî ve bazı yandaşlarına göre, ilk saldıran taraf olup, düşmanın planını bozmak gerekmektedir. Bunun üzerine Bağırov, 4 Aralık gecesi Piaşverî'ye apar topar bir telgraf çekerek: *"Ben sizin görüşlerinizi tamamen desteklemekteyim ve içinde bu-*

[945] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 556-557.

lunduğunuz psikolojiyi gayet iyi anlıyorum. Ancak, size İran'a saldıran ilk taraf olmamanızı hatırlatmak isterim. Zaten, İran gericileri ile dünyadaki gerici güçler ve Tahran askeri çevreleri de bunu istiyorlar. Bunun için düşmanın eline bahane vermeyin. Sizin tutumunuzu sadece İran'ın aydınları değil, dünyanın bütün aydın grupları desteklemektedir. Şunu unutmayın, sizin hak davanız için bizim tarafımızdan gereken her şey yapılmakta ve yapılacaktır. Kendi konumunuzu ve güçlerinizi sağlamlaştırmaya, propaganda ve çalışmalarınızı sürdürmeye dikkat edin"[946].

Hazırlık işlerini tamamlayan İran ordusu 4 Aralık sabah saat 7'de Azerbaycan'a doğru saldırıya geçti. Saldırının üç saat ardından Tebriz radyosu halka yönelik bir duyuru yayınlayarak hükümet birliklerinin tank, top ve havan toplarıyla saldırıya geçtiğini, ancak Azerbaycan'ın içlerine sokulamadıklarını aktardı. İran askeri birliklerinin saldırısıyla ilişkili ADP Yönetim Kurulu ulusa seslendi. Ulusa seslenişte vatanın ve özgürlüğün savunulması istenmekteydi.

Saldırının hemen ardından askeri uçaklar, Azerbaycan halkına yönelik demokratik rejime karşı başkaldırmaya çağıran bildiriler dağıtmaya başladı. Saldırıyla birlikte hükümet Sovyet Büyükelçiliğine bir nota vererek, bunun seçimleri kontrol altına almak için yapıldığını ve hiçbir biçimde Sovyet çıkarlarına dokunulmayacağını açıkladı. İplerin kopma noktasında Sovyetlerin İran'a yeniden askeri müdahalede bulunacağını düşünenler, Moskova basınının Azerbaycan olaylarını İran'ın içişleri olarak değerlendirmesiyle yanıldıklarını anladılar.

Tahran yönetimine bağlı askeri birliklerin Azerbaycan'a saldırı emri verilmesiyle aynı zamanda, İran'ın Birleşmiş Milletlerdeki daimi temsilcisi H. Alâ önceden hazırlanmış "*Azerbaycan Eyaletindeki Mevcut Durum*" hakkındaki raporunu Kavam'ın isteği üzerine 5 Aralık günü Genel Sekreter H. W. Johnson'a sundu. Raporda şöyle deniliyordu:"*Hükümetimin yetkileri doğrultusunda, Güvenlik Konseyinin daha önce aldığı İran'ın içişlerine müdahaleyle ilgili karar uyarınca bu raporu tarafınıza sunmaktaydım. Yapılan çabalar sonucunda maalesef, merkezi yönetim Azerbaycan eyaletindeki kontrolü sağlayamamıştır. Yönetimin, yaşanan olumsuzlukları barışçıl yollardan çözme girişimi başarılı sonuç vermediğinden ve eyalette kontrol sağlanamadığından bu adım atılmıştır*

[946] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 117, 131

Bilindiği gibi, yasama organımız olan Meclis seçimlerinin 7 Aralık'tan itibaren başlanması ilan edilmiştir. Seçim yasası gereği, ülkenin bütün eyaletlerine ordu birliklerinin gönderilmesi karara bağlanmıştır. Azerbaycan'daki yetkililer bu eyalete ordu gönderilmesine karşı çıkmaktadırlar. Sovyetlerin Tahran Büyükelçisi kendi hükümetinin isteklerini dile getirerek, hükümetin geri adım atması, aksi taktirde bunun İran-Rusya sınırında kargaşaya neden olacağı yönünde önerisini iletmiştir. Doğal olarak, bağımsızlık hukukuna sahip bir devlet gibi, seçimlerin İran'ın genelinde olduğu gibi Azerbaycan'da da yapılmasını güvence altına almak hükümetimin sorumlulukları kapsamındadır. Buna göre de hükümet kendi askeri birliklerini Azerbaycan'a göndermek zorundadır. Bu girişimin, düşüncesizce yapılacak davranışlar için bahane olmayacağını umut ediyoruz. Şayet böyle bir şey olacaksa, hükümetin yasaları ve güvenliği koruma hakkına sahip olduğunu hatırlatmak isterim"[947].

BM yapılan başvuruya ve Azerbaycan'daki olaylara dikkat çekerek *Time* dergisi şu yorumda bulunmuştu: *"Rusya'nın Ortadoğu'da büyük çıkarı ve ilgisi bulunmasına karşılık, Tahran yönetiminin seçimleri güvence altına almak ve kendi hakimiyetini onarmak için Azerbaycan'a ordu göndermesine karşı hiçbir girişim gerçekleştirmedi. Bu atılım, BM barış için mücadelesinin pratik anlamda ilk başarısıdır. Daha bundan bir yıl önce, Kremlin tarafından hazırlanan Azerbaycan politikacılar takımı, Sovyet sınırındaki Azerbaycan'ın "bağımsızlığını" duyurmuşlardı. Tahran yönetiminin düşüşü geçen Mayıs ayında en dibe vurmuştu. O sırada Washington Büyükelçisi Hüseyin Alâ aracılığıyla Rus karşıtı seferberlik sireninin oldukça yüksek çalınması, son anda ise Güvenlik Konseyinin baskısı Kızıl Ordunun İran'dan çekilmesini sağlamıştı. Ancak kararsızlar, Komünizm yanlısı Tudeh Partisi aracılığıyla kırmızı tehdidin Tahran üzerinde alarm verdiğini, Ahmet Kavam hükümetinin Azerbaycan üzerinde devlet haklarını onarmakta yeterince serbest olduğuna inanmadıklarını söylemekteydiler. Daha birkaç hafta önce Kavam, İran yönetiminin bu eyalete ordu sevk edeceğini söylediğinde, Moskova'nın kel kafalı ve kızıl yüzlü büyükelçisi İvan Sadçikov bu kararı sert biçimde protesto etti. Ancak Kavam geri adım atmadı... İran Askeri Karargahı, Azerbaycan'ın işgali için saldırı planını uygulamaya koydu. Geçen hafta Tebriz (Azerbaycan'ın başkenti) radyosu*

[947] *Yearbook of the United Nations. 1946-1947*, New-York 1947, s. 335-336.

ulusu karşı koymaya çağırıyordu: "Biz, kendi birliklerimize Kavam'ın birliklerini ne pahasına olur olsun durdurma emri vermişiz""[948].

Yine de olacaklardan tedirgin olmalı ki ABD Tahran Büyükelçisi bir açıklamada bulunarak, Azerbaycan'ın İran'ın bir parçası olduğunu ve ordunun bir yerden başka bir yere hareketinden Rusya'nın neden rahatsız olduğunu anlamadığını belirtmişti. İki gün sonra Dışişleri Bakan Yardımcısı Dean Acheson, İran'a karışılmaması konusunda Rusya'yı resmen uyardı. Başkan Truman da kendi adına Dışişleri Bakanlığı'nı uyararak, Azerbaycan'a yapılacak herhangi bir müdahaleye ABD'nin tepkisiz kalmayacağı konusunun Ruslara hatırlatılmasını istedi[949].

İran askeri birliklerinin Azerbaycan'a saldırısı sonrasında beliren askeri ve siyasi kaos Tebriz Başkonsolos yardımcısı N. Kuliyev'in Bakü'ye gönderdiği raporuyla anlaşıldı. Raporda, Zencan'dan Miyane'ye doğru hareket eden İran ordusunun önünün kesildiği belirtilmekteydi. İlk çatışma 12 saat sürmüştü. İran ordusu tank, sahra ve havan topları ile saldırmaktaydı. İlk çatışmaların ardından fedai birlikleri kendi mevkilerine çekilmişlerdi. Azerbaycanlıların ana birliklerinin Kaflan Kuh'ta konumlandırıldığı açıklanmaktaydı. Miyane birlikleri komutanı Kulam Yahya'nın Pişaverî'ye telgraf çekerek havan topu ve eğitimli subayların desteğine gerek duyulduğunu aktarmaktaydı. Kulam Yahya diğer telgrafında ise İran birliklerinin Halhal yönünde saldırıya geçtiğini haber vermekteydi. Pişaverî başkanlığında Şebüsterî, Gazi Muhammed, Kulam Yahya, Panahyan ve Padegan'dan oluşan Savunma Komitesi oluşturulmuştur. Tebriz'de olağanüstü hal uygulamasına geçilmiştir. Azerbaycan köylerinden ADP'ye yapılan çağrılarda kendilerine silah dağıtılıp cepheye gönderilmesi istenmektedir. Bugün için Tebriz'de gönüllü birliklerin seferberliğine başlanmıştır. İlk aşamada 600 kişi gönüllü olarak savaşa gitmeye imza atmıştır. Pişaverî hiç değilse, Sovyetler birliğinden kısıtlı da olsa askeri destek istemektedir. Tebriz'den alınan haberler üzerine aynı gün M. C. Bağırov Stalin'e bir telgraf çekti. Gönderdiği telgrafta durumu anlatan Bağırov, son olarak Azerbaycan'ın her köşesinden köylülerin ADP YK'sına çağrıda bulunarak kendilerine silah verilmesini rica etmekteler. Ancak silah olmadığın-

[948] *Time*, 23 December 1946, s. 25.
[949] N. S. Fatemi. Op.cit., s. 322.

dan yetkililer bu çağrıyı yanıtsız bırakmaktalar. Azerbaycan Demokrat Parti yetkilileri kendilerine havan topu desteğinin sağlanmasını rica etmekteler. Moskova'dan olumlu yanıt alamayınca, 5 Aralık akşamı M. C. Bağırov Stalin'e acil bir telgraf göndererek İran Azerbaycanı sorunuyla ilgili kendisinin kabul edilmesini istedi[950].

Askeri birliklerinin Azerbaycan'a saldırmasına ilişkin Sovyetlerin tutumunu öğrenmeye çalışan İran, Moskova Büyükelçisi'ni Dışişleri Komiserliği İdari İşler sorumlusu M. Silin'le görüştürdü. Büyükelçi görüşmesi sırasında İran temsilcisi Entezam'ın Doğu Almanya'ya gitmesine müsaade edilmesi, Bakü'deki İran konsolosluğunun arabayla teçhiz edilmesine olanak tanınması, Bakü'de eğitim gören İranlı öğrencilerin günlük sorunları gibi önemsiz konulara öncelik tanıdı. M. Silin'e göre, bu açıklamalarının ardından Firuz sorularının tamamlandığını söylese de gitmek niyetinde olmadığını gösterdi. Yarım dakikalık sessizliğin ardından, benim Firuz'un konuşacak diğer konulara değinmek istediğine kuşkum kalmadı. Bunun üzerine ben, kendisine İran'daki gelişmeler hakkında ne düşündüğünü ve yaşananların Sovyet – İran ilişkileri açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceğini sordum. Firuz, Azerbaycan konusunda her zaman için barıştan yana olduğunu ve Kavam'ı da iç savaşa yol açacak ve kan akıtılacak girişmelere yol verilmemesi konusunda uyardığını anlattı. M. Firuz şöyle dedi: ben, kendisine bu içerikte birkaç telgraf çektim ama o beni dinlemedi. Şimdi, Azerbaycan'a askeri birliklerin gönderilmesi bir gerçeklik olduğundan ben, sorunun barış yoluyla çözülmesini şöyle görmekteyim. İran yönetimi Azerbaycanlılarla görüşmelere başlayacak ve Azerbaycan'a 200-300 kişilik askeri birlik gönderilmesi konusunda bir anlaşma yapacaktır. Bu göstermelik bir durumdur. Böylece, bir taraftan İran yönetimi Azerbaycan'a tanınan ayrıcalıklardan dolayı kendisine karşı yönetilen ithamlardan kurtulmuş olacak, öte yandan sayıca az olan askeri birlikler Azerbaycan'ın konumunda hiçbir tehlike oluşturmayacaklardır. Bu tarz bir öneriyi daha 2-3 gün önce Kavam'a sundum. M. Silin'in bu önerinin resmi özellik taşıyıp taşımadığını sorusuna M. Firuz, yapılan önerinin özel içerik taşıdığını ve gizli kalması koşuluyla ona aktardığı yanıtında bulundu.

Daha sonra Firuz, Azerbaycan konusunda İ. Sadçikov'dan her hangi bir açıklamanın gelip gelmediğini, geldiyse ne gibi öneriler

[950] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 147-152.

içerdiğini sordu. M. Silin, Azerbaycan konusuyla ilgili ortada yapılmış bir anlaşmanın bulunduğunu ve buna uyulması gerektiğini söyledi. Ona göre, Sovyetler Kavam'ın isteği doğrultusunda Azerbaycan temsilcileri ile yapılan görüşmelerde sadece arabuluculuk görevini üstlenmiş ve bu sorunun barışçıl yollardan çözümlenmesini dilemektedir. M. Firuz'un kendi önerisini tekrarlaması üzerine M. Silin, bu konunun İran'ın iç sorunu olduğu hatırlatmasında bulunarak, İran yönetiminin bir komisyon oluşturarak bu konuyu değerlendirebileceği açıklamakla yetindi. Görüşmeyle ilgili hazırladığı raporunda M. Silin şöyle demektedir: M. Firuz'un SSCB Dışişleri Komiserliği'ne gelişindeki amacı Azerbaycan'a ordu gönderilmesinin bizdeki yansımalarını, en önemlisi ise bizim Azerbaycan'a 200-300 kişilik bir birlik gönderilmesine nasıl yaklaştığımızı öğrenmekti. Nitekim daha bir hafta önce İran Savunma Bakanı A. Ahmedi de benzer bir öneriyle Sovyet elçilik görevlilerine müracaatta bulunmuştu. Anlaşılan Kavam resmi olmayan yollardan Firuz'a, özünde barış mesajları taşıyan üslupta Azerbaycan sorununu gündeme getirerek Sovyetlerin tutumunu öğrenme talimatı vermiştir[951]. Bu görüşmelerden anlaşılan şu ki İran birliklerinin Azerbaycan'a sokulmasıyla ilgili Sovyetler hiçbir ciddi girişimde bulunmak amacında olmamışlardır. SSCB'nin pasif tavrı Kavam'a cesaret vermekteydi.

Güçlerin eşit olmamasına karşılık Azerbaycan demokratları Kavam'ın birliklerine karşı direnmekte kararlıydılar. Savaşın en şiddetli anında, yani 7-8 Aralık günü Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ve fedailer Zencan ve Miyane cephesinde Miyane ve Tekab yönünde karşı atak başlatarak İran birliklerini Yukarı ve Aşağı Ramzyar köylerinden geri atmayı başardılar. Zencan-Miyane hattında ve Kürdistan'da şiddetli çarpışmalar başlamıştı. Şiddetli çatışmaların yaşandığı bir diğer cephe ise Holasu-Marağa hattıydı.

Savaşın varlığının tartışmadan çıktığı ve her yönden donanımlı İran birliklerine karşı dayanma başarısının gösterildiği sırada Azerbaycan yetkilileri Pişaverî, Şebüsterî, Padegan, Cavit ve Kulam Yahya bir araya gelerek Sovyet Başkonsolosluğu aracılığıyla Bağırov'a son durumla ilgili 8 Aralık günü kapsamlı bir açıklama sundular. Açıklamada şöyle deniliyordu: *"Mevcut durumda Azerbaycan halkının karşısında sadece bir çıkış yolu bulunmaktadır: kendi silahı ve kahraman evlatları sayesinde bağımsızlığını sonuna*

[951] AVP RF, f. 094, l. 37, dizeç 357a, d. 4, vr. 75-79.

kadar savunmak. Halkımız ne anlaşmalara, ne telgraflara, ne de görüşmelere inanmaktadır; sadece kolunun ve süngüsünün gücü ile özgürlüğünü güvence altına alacağına emindir". Azerbaycan yetkililerine göre, ne mektup, ne anlaşma hiçbir şey Kavam'ı iğrenç planlarından vazgeçirmeye yetmeyecektir.

İran ve dünyada yaşanan olaylara değinen demokrat yetkililer, Azerbaycan harekatının her türlü kurban vermeye hazır ve bu güce sahip olduğunu belirtmekteydiler. Onlara göre, eğer bu güç kaybedilecek olursa, böyle bir şeyin bir daha oluşması imkânsız olacaktır. Biz, Azerbaycan'ın gönüllü olarak neden cellada teslim olması gerektiğini anlayamıyoruz. Oysa Endonezya'da, Yunanistan'da ve dünyanın diğer bölgelerinde ezilen toplumlar ellerinde silah kendi özgürlükleri için kanlarını akıtmaktalar: "*Bunu bir tek biz söylemiyoruz; bütün toplum ve bütün parti üyeleri aynı düşünceyi paylaşmaktadır. Parti üyeleri ve halkımız, elimizde bütün kanıtlar ve belgeler olduğu halde artık herhangi bir söze, belgeye, Kavam veya ötekilerine güvenmememiz gerektiğini söylemektedirler. Eğer, biz gericilerin silahlı güçlerini yenemezsek hiçbir zaman siyaset bizden yana olmayacaktır. Bizim hiçbir güvencemiz yoktur ve kendimizi kandırmamalıyız. Bu bizim elimizdeki son fırsatımızdır. Eğer biz teslim olursak, tarih bizi lanetle anacaktır. Dünyada hiçbir zaman bir toplum kendi varlığını kendi eliyle yok etmemiştir. Bütün halk bize çağrıda bulunarak kendi özgürlüğünü savunmak için cepheye gitmelerine müsaade etmemizi istemektedir. Bu bizim ulusumuzun özgürlüğüne düşkün olduğunu göstermektedir*".

Gönderilen açıklamada iki sorunun acilen çözülmesi istenmekteydi: birincisi, Sovyet sınırları açık olduğu ve Ulusal birlikler direndiği sürece her ne kadar geç değil silah yardımı sağlanılmalıdır. Demokratlar büyük çapta bir silah desteğinden söz etmiyorlardı. Demokratların bir diğer isteği, madem savaş başlamıştır, bu durumda önemli yerleşim alanlarını el geçirerek demokratik yönetimi kurmaya istekli İran'ın özgürlük yanlısı güçlerini harekete geçirmeye yönelik isteklerinin önüne alınmamasıydı. İran Azerbaycanı ulusal harekatının önderleri, Sovyet yetkililerinden kendi devletlerini kurma hakkının verilmesini istemekteydiler: "*Eğer Kavam, aynı zamanda İngilizler ve Amerikalılar, Azerbaycan sorununu bir iç sorun olarak görmekteyseler, biz de öyle görüyoruz. Saldırı zamanı*

Azerbaycan fedaileri düşmanın başını ezerse, o zaman biz, Azerbaycan sorunu bir iç sorundur ve kararı da biz verdik, deriz".

Açıklamanın sonunda Azerbaycan halkının umudunu ancak ve ancak silaha bağladığı söylenmekte ve bunun da Sovyetlerin desteğine bağlı olduğu belirtilmekteydi[952].

Ancak demokrat liderlerin ve M. C. Bağırov'un bütün çabalarına karşılık, Sovyet yetkilileri manevi destek dışında hiçbir yardımda bulunamayacaklarını söylediler[953].

Sovyetlerin sergilediği bu tutum bazı tartışmaları da beraberine getirmiştir. Fahreddin Azimî'ye göre, Kavam-Sadçikov anlaşmasının yapılması Rusların demokratları terk etmesinin başlangıç anıydı. Ruslar, demokratları İran yönetiminden istediklerini almak için kullandılar, başarılı olunca da onları dışlayarak radikal çıkışlarını durdurmaları ve merkezi yönetim karşısında "çizgiyi" aşmamaları konusunda uyardılar. Gerçekten de, Sovyetlerin kendilerini ortada bıraktığını anladıklarında demokratlar büyük bir düş kırıklığına uğradılar[954]. Savaş ve Soğuk Savaşın başlarında ABD-İran ilişkilerine ışık tutan kapsamlı eserinde Mark Hamilton Lytle şöyle soruyor: Azerbaycan'da durum ciddileşince Sovyet Birlikleri neredeydi? Tudeh ve komünist provokatörleri nereye kayboldular? Bütün çirkin senaryolarına rağmen, SSCB İran'a karşı hiçbir eylemde bulunmadı; bu durumda Soğuk Savaş üzerine söylentilerin hepsi boşa çıktı. Neden, Sovyet yönetimi, Ortadoğu'da kendileri için basamak oluşturacak oluşumları bırakıp kaçtılar? Onların tepkisizliği oldukça anlaşılmazdı, öte yandan Kavam ve Tahran yönetimine karşı yaptıkları tehditleri de etkisini yitirmişti. Daha 25 yıl önce, Bolşevik hükümeti benzer biçimde İran demokratlarını feda etmiş, karşılığında ise 1921 Antlaşmasıyla İran'dan ödünler koparmıştı. Öte yandan Sovyetlerin Yunanistan, Türkiye ve İran karşıtı sert çıkışlarının da bunda etkisi az olmamıştır. Sovyetlerin pasif kalmasının arkasında söylenenler kadar bir diğer faktörün de etkisi az değildir: Pişaverî'nin çöküşü, seçimlere giden yolun açılması ve Sovyetlere petrol hakkının verilmesi anlaşmasının onaylanması olayı göz ardı edilmemelidir. Sovyetler için ibre petrolden yana kaymaktaydı[955].

---

[952] *AR MTN Arşivi*, d. 401, vr. 179-186.
[953] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 561.
[954] Fakhreddin Azimii. Op.cit., s. 163.
[955] Mark Hamilton Lytle. Op.cit., s. 180.

İran'la yakından ilgili iki Amerikalı diplomat George Allen ve ABD Moskova Büyükelçisi Wolter Bedell Smith, Sovyetler Birliğinin bu kriz karşısındaki tutumuna ilişkin çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Büyükelçi Smith'e göre, Sovyetler tam olarak Soğuk Savaş pozisyonu almamışlarsa da; Allen'e göre, Soğuk Savaş pozisyonunun klişeleşmiş bir biçimi söz konusu değildir[956].

Sovyetlerin, Azerbaycan demokratlarına sırt çevirmesi, gösterdiği tepkinin önemsiz ve sözlü diplomatik uyarılardan öteye gitmemesi Kavam'ın kararında daha tutarlı olmasını sağladı. Nitekim 9 Aralık günü yaptığı bir açıklamasında Azerbaycan demokratlarına saldırarak onları "isyancı" ve "ayrılıkçı" olarak değerlendirmekteydi. Açıklamada şöyle deniliyordu: İran halkı ve yönetimi "devletin idare gücünü ve toprak bütünlüğünü sağlamak için ne pahasına olursa yolundan geri" dönmeyecektir. Kavamü's-Saltana, Azerbaycanlıları hükümet birliklerine destek olmaya çağırarak bu davranışları karşılığında onlara merhamet vaat ediyordu. Aksi taktirde, olayların faturasının Azerbaycanlılara kesileceğini söyleyerek *"durumun kötü olacağını ve bütün sorumluluğun Azerbaycanlıların üzerine düşeceğini"* açıklamaktaydı[957]. 10 Aralık günü Kavam Azerbaycan valisine bir telgraf çekerek açık biçimde şunları söylemekteydi: *"Ben daha bugün, hükümet birliklerinin Miyane'ye hareket etmesini ve kendilerine karşı gösterilecek bütün direnişi kırmayı emretmişim"*[958].

Kavam'ın valiye telgraf çektiği gün, Azerbaycan birlikleri pek fazla direniş göstermeyerek düzenli biçimde Tebriz'e doğru çekilmekteydi. 10 Aralık'ı 11'ne bağlayan saatlerde Miyane düştü. Aynı gün M. C. Bağırov, Stalin'e aşağıdaki telgrafı çekti: *"Son günlerde havan ve sahra topları, tank ve uçaklarla saldıran tam teşekkül İran güçleri karşısında kayıplar veren Azerbaycan birlikleri Marağa, Miandoab ve Miyane üzerinden Tebriz yönünde geri çekilmekteler. Öte yandan, İran birliklerinin Astara-Erdebil yönünde saldırısı beklenmektedir. Bu durumda Azerbaycanlıların daha fazla direneceklerini düşünmüyorum. Sınırlara doğru sıkışan Azerbaycanlıların bizim tarafa geçmesi göz ardı edilemez. Bu durumda, İran ordularının takibinden kaçan Azerbaycanlıları ağırlamamıza müsaade etmenizi rica ediyorum"*[959].

---

[956] Richard W. Cottam, *İran and United States*, s. 76-77.
[957] *Ettelat*, 9 Aralık 1946.
[958] *Ettelat*, 10 Aralık 1946.
[959] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 153.

11 Aralık günü ADP YK ve Sendikalar Birliği birlikte bir çağrı yayınladılar. Çağrıda köylüler, işçiler, aydınlar, parti üyeleri ve bütün emekçilerin düşmana karşı ölüm kalım savaşına hazır olması istenmekteydi. Polis, Tebriz'i ve arka cepheyi Kavam'a çalışan 5. koldan temizlemek için operasyonlara başladı. İran ordusunun saldırılarını önlemek üzere acil önemler alındı. Pişaveri gelişmelerin önüne geçmek için son bir çabada daha bulundu. Aynı gün saat 5.00'de B. Seyit-zade ve N. Kuliyev aracılığıyla Sovyet Başkonsolosu Krasnı ile bir görüşmede bulundu. Pişaveri ciddi biçimde savaşmaktan yana olduğu kararında diretti. Ona göre, silahlı direniş, tek kurtuluş yoludur. Pişaveri şöyle dedi: *"Biz, savaş alanında ölmeyi gericilere gönüllü teslim olmaya yeğlemekteyiz. Bu durumda hiç değilse kendi halkımız önünde beraat etmiş oluruz"*. Direniş için Pişaveri Sovyet konsolosluğundan 8 top, birkaç bin tüfek, mermi ve tanklara karşı kullanmak için cephaneliğe gereksinim duyulduğunu açıkladı. Pişaveri silahların gizlice getirilmesinin sorumluluğunu kendi üzerine aldı. Ona göre, sağlanılacak destek Sovyetleri uluslararası arenada sıkıntıya düşürmeyecekti, çünkü gerçek anlamda artık Sovyet birlikleri İran'ı çoktan terk etmişti[960]. Ancak hazırlıkların son hız gittiği tam bu sırada, 11 Aralık günü Tebriz Başkonsolosluk yardımcısı N. Kuliyev Stalin'in özel emrini Pişaverî, Şebüsterî, Cavit ve Padegan'a sundu. Emirde şöyle deniliyordu: *"Kavam başbakan olarak İran'ın her yerine, özellikle de Azerbaycan'a ordu sevk etmek hakkına sahiptir. Bu yüzden direnişin devam ettirilmesi amaca uygun olmadığı gibi, gereksiz ve anlamsızdır. Siz, seçimler sırasında hükümet birliklerinin Azerbaycan'a gelmesinin aleyhine olmadığınızı ilah ediniz. Siz bu adımı İran halklarının birliği, bütünlüğü ve özgürlüğü için attığınızı duyurunuz. Bunu, Kavam'ın Cavit'e gönderdiği son telgrafa yanıt olarak değerlendirin ve vali Cavit ile Encümen Başkanı Şebüsterî'nin imzasıyla acilen Kavam ve Şaha sunun"*[961]. Sovyet yönetiminin emri üzerine Tebriz Başkonsolosluğu Azerbaycan liderleri üzerinde direnişin durdurulmasına ilişkin baskısını artırdı ve İran birliklerinin direnişle karşılaşmamasını talep etti. Konsolos yetkilileri Kavam'ın açıklamalarını esas alarak, hiçbir takibin yapılamayacağı sözünü verdiler. ADP yetkilileri Sovyet önerisini beğenmemelerine ve Kavam'a karşı hiçbir güven duymamalarına

[960] AR MTN Arşivi, Dosya 401, vr. 234-238.
[961] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 15428.

karşılık öneriyi kabul etmek zorunda kaldılar. Aynı gün Azerbaycan Encümeni direnişin durdurulması ve Tahran birliklerinin Azerbaycan'a girmesine müsaade edilmesi hakkında kararı onaylayıp, Şebüsteri ve Cavit imzasıyla Şah'a ve Kavam'a gönderdiler. Aynı gün Azerbaycanlılar direnişi durdurdular ve öğlen saat 4'de kararlarını Bakü'ye bildirdiler[962].

Olayları dikkatle izleyen, ancak Sovyetlerin gizli emrinden habersiz ABD Tebriz Başkonsolosu R. Rossow şöyle diyordu: Sovyetler askeri müdahalenin ağır sonuçlar vereceğini anlayıp, sadece psikolojik ve diplomatik tepkiyle yetindiler. Azerbaycan yöneticilerinden Cavit ve Şebüsterî teslim olmaktan yanayken, Kulam Yahya ve Biriya şiddetle buna karşıydılar. Pişaverî ikincilerden yana olsa da, bir o kadar da çekimserdi. Önce Tebriz'de sokağa çıkma yasağı konuldu, ama uygulanmadı. 11 Aralık krizin en sıkıntılı anlarıydı. Resmi basın halka Pişaverî ve Biriya önderliğinde birleşip ölüm kalım savaşına çağırmaktaydı. Ancak, öğlene doğru durum değişti. Stalin'in emri doğrultunda Cavit, teslimiyet dilekçesini Tahran'a sundu[963]. Azerbaycan valisinin teslimiyete dair telgrafını ve Miyane'ye gelip Azerbaycan'ı kan dökülmeden tutulmasına ilişkin kararını Şah'la tartışan Kavam, sorunu subaylarının Cavit'le Tebriz'de görüşeceğini aktardı. Öte yandan İran Askeri Karargah Komutanlığı orduya Tebriz'in alınması emrini vermişti[964].

ADP yetkilileri alınan karara çok sert tepki gösterdi. Sovyet istihbarat birimlerinin gizli raporlarında ADP yetkilileri için oluşan hayati tehlikeye karşılık onların Tebriz'de kalıp çalışmalarını sürdürmekten yana olduğu belirtilmektedir. Direnişin durdurulmasına ilişkin Moskova'dan gelen emre karşılık parti yetkilileri Sovyetler Birliğinin Azerbaycan'a destek vermediğini ve en zor anda onu kaderine terk ettiğini söyleyerek kendi tepkilerini dile getirmekteydiler[965]. Sovyet Başkonsolosluğu direnişin durdurulmasına ilişkin İ. Stalin'in özel emrini sunarken ADP yetkililerini demokratlara karşı ilişkilerinde Kavam'ın ölçülü davranacağı konusunda rahatlatmaya çalışıyordu. İstihbarat raporlarına göre, Azerbaycanlılar bu durumu kabullenmek niyetinde değillerdi. Onlara Kavam'a güvenmediklerini söylüyorlardı. Demokrat

[962] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 105.
[963] R. Rossow, *The Battle of the Azerbaijan, 1946*, s. 30.
[964] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 560.
[965] AR MTN Arşivi, Dosya 401, vr. 161-162.

parti yetkilileri, Azerbaycan silahlı Kuvvetlerinin subayları bu kararı beğenmemekte ve bunu Kavam önünde teslim olmak gibi değerlendirmekteydiler. Onlardan bazıları konsolosluğa gelerek alınan karara tepkilerini dile getirmekteydiler. Sovyet konsolosluk çalışanları encümenin kararına uyulması konusunda onları yatıştırmaya çalışıyordu. Sonunda onlar direnişi durdurmayı kabullenseler de Azerbaycan'da kalamayacaklarını ve Sovyet sınırlarına doğru çekileceklerini söylediler[966].

Teslim olmak hakkında encümenin kararına ADP'li üyeler, Tebriz işçileri, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri subayları ve aydınlar şiddetle karşı çıktılar. Onlar, bu kararı Azerbaycan'ın geleceğine vurulmuş bir darbe olarak görmekteydiler. Encümenin kararı Tebriz fabrikalarında tartışıldı ve çok sayıda itiraza neden oldu. "Peşmine" fabrikasında yapılan toplantıya katılan işçiler kararı "ihanet" olarak değerlendirdiler. Onlar, bırakalım da Kavam'ın tankları cesetlerimizi çiğnesin, ancak teslim olmak Azerbaycan için bir rezalettir. Bazı subaylar, Ulusal Ordu Askeri Karargah komutanı Penahyan'ın karargahını basarak direnişin durdurulması yönünde emir verdiği için onu ihanetle suçladılar. Bazı subaylar, görevden kaçarak partizan savaşını devam ettireceklerini söylediler. Üst düzey memur, parti üyesi ve generallerden oluşan bir grup Sovyet Başkonsolosluğuna gelerek kararı protesto ettiler. Konsolosluk, onları karara uymaları ve direnişi durdurmaları için ikna etmeye çalıştı. Protestocular, Kavam'ın kafa avcılarına gönüllü teslim olmayacaklarını, Azerbaycan'ı terk ederek Sovyet sınırlarını geçeceklerini söylediler.

11 Aralık günü ADP yetkilileri ve Tebriz dörtlüsünün olağanüstü toplantısı yapıldı. Pişaverî ve Padegan'a parti yönetimini bırakmaları önerildi. Direnişin durdurulması yönünde Kavam'a çağrıda bulunulmasına karşı çıkan Pişaverî böyle bir adım atıldıktan sonra her hangi bir girişimde bulunmanın anlamsızlığını fark ederek, içinden çıkılması güç duruma düştü. O, direnişin durdurulması hakkında parti yetkililerine, ordu komutanlarına ve fedai önderlerine hiçbir talimat vermedi. Gündemi, sadece Yönetim Kurulunun yeni kabineyi belirlemekle sınırlandırdı. ADP YK yeni başkanlığına geçici olarak Muhammed Biriya getirilirken, Feridun İbrahimî ve Velayî de yardımcıları olarak atandılar. Cavit, Biriya ve Şebüsterî'nin Tebriz'de kalmasına karar verildi. İran ordusunun baskılarından dolayı Pişaverî,

[966] *Aynı belge*, vr. 94-95.

Kavian, Padegan, Kebrîî, Cahanşahlı, Kulam Yahya, Ramitî, Muhammedvendî, Mir Rahim Velayî ve Aram Zatikyan'ın Azerbaycan'da kalması doğru bulunmadı. SSCB Tebriz Başkonsolosluğu, onların 11 Aralık'tan 12'sine geçen gece sınırdan bırakılmaları hakkında Sovyet yetkililerine müracaatta bulundu. M. C. Bağırov, Stalin'e gönderdiği mektubunda, bu şahısların Azerbaycan demokratik harekatı sırasında ordu ve jandarmanın silahsızlandırılması ve gerici çevrelerin başkaldırılarının bastırılması olaylarının birinci dereceden sorumlusu olduklarından Tebriz'den yapılan ricayı desteklediğini belirtmekteydi[967].

Yeni atanan ADP yönetimi, 11 Aralık öğlen saat 4'de Encümenin kararını halka geniş biçimde açıklayan bir çağrıda bulundu. Saat 17.00'yi gösterdiğinde Tebriz'de büyük bir gösteri yapıldı. Gösteride birer konuşma gerçekleştiren Biriya, Velayî ve Demokrat Parti yetkilileri encümenin kararını savunarak bunun öneminden söz ettiler. Akşam Doktor Cavit ve Şebüsterî başkanlığında bütün devlet yetkililerinin katılımıyla bir toplantı yapıldı ve kendi görevlerinin başında bulunmaları istendi. ADP yeni yönetiminin geniş tebligatına rağmen Pişaverî'nin istifası ve 11 Aralık akşamı Tebriz'i terk etmesi büyük kargaşa ve hatta paniğe yol açtı. Akşam saat 9-10 arasında yöneticiler, Demokrat Partili üyeler ve hatta sıradan katılımcılar, Ulusal Orduya bağlı subaylar Sovyet sınırına doğru akın etmeye başladılar.

Tebriz'de kalan Şebüsteri, Cavit, Biriya ve Velayi sabaha kadar Sovyet Başkonsolosluğuyla irtibatlarını sürdürerek çığırından çıkmış durumun önüne geçmeye çalıştılar. SSCB Başkonsolosluk kayıtlarına göre, her ne kadar şehirde gericiler at oynatsa da onlardan hiç kimse sabaha kadar kendi görevinin başından ayrılmadı. N. Kuliyev'in açıklamasına göre, gece saat 3.00'de Cavit Sadr Gazi'yi benim evime gönderdi. Sabah saat 8.00'de ise Tebriz'de kalan Azerbaycan yetkilileri ile irtibatımız koptu[968].

12 Aralık gecesi Sovyet sınır karakolları kalabalıktan geçilmez bir hal almış ve öte yandan yığılmalar gittikçe artmaktaydı. Bağırov 12 Aralık mektubunda Stalin'e şunları yazmaktaydı: *"Şah ve Kavam'a gönderilen telgrafla ilgili haberler ve ADP'nin radyodan yaptığı ulusa sesleniş büyük paniğe neden olmuştu. Valiliğin ve Demokrat Partililerin çağrısına karşılık Zencan olaylarından korkuya*

[967] *AR MTN Arşivi*, d. 401, vr. 166.
[968] *Aynı belge*, vr. 150.

düşen demokratlar ve katılımcılar Tebriz'deki konsolosluğumuza müracaat etmekle yetinmeyip, kalabalıklar halinde sınırlarımıza yığılmaktalar. Şimdilik aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu birkaç yüz ailenin Culfa sınır kapısına yığıldığı hakkında bilgiler gelmektedir. Sabaha kadar ve sabah diğer sınır kapılarında Astara ve Bilesuvar'da durumun nasıl olacağını kestirmek çok zordur. Belli yetkililer, aile ve özel muhafızlarından oluşan 170 kişi dışında kimseyi sınırdan geçirmedik. Durum çok zordur. Kaçanlar ya silah gücüne geri döndürülmeli, ya da kabul edilmeliler. Talimatlarınızı bekliyoruz"[969].

11 Aralık'ta sadece Tebriz'de değil diğer şehirlerde de durum farklı değildi. M. Sarcalinski Erdebil'den aktarıyordu: ADP şube başkanlığına Şebüsterî ve Biriya'dan direnişin durdurulması hakkında bir açıklama geldi. Halhal ve Erdebil silahlı birlikler komutanı Albay Muhammedvend'e gelen haber, kendi yerine subaylardan birinin ataması ve Tebriz'e gelmesi yönündeydi. Fedai ve düzenli birlikler Tebriz'den gelen emri onaylamadıklarını söyleyerek direnişin sürdürülmesini istemekteler. Ancak, olumsuz yanıt alınca Sovyet sınırlarına doğru hareket etmeye başladılar. Sovyet Başkonsolosluğunun önerisi üzerine Erdebil valisi Azer Padegan ve polis şefi Resulpur şehirde kaldılar. Hükümet yanlılarından Emir Mensur Vekilî, Huda Fazl Ali, Kahraman Han Yurtçu, Kasım Han ve diğerleri demokratların şehri terk ettiğini görünce İran orduları gelmeden şehirde kalan demokratlara karşı saldırıya geçtiler. 13 Aralık sabahı Erdebil demokratlardan geri alındı. Sarcalinski'nin aktarmalarına göre, Şahseven aşiret liderlerinden Nüsret Bey Ali-Asker Bey oğlu, Rüstem Bey Ağa Bey oğlu, Farazullah Bey Paşaî, Ali Han Behrem Han oğlu, Bulut Bey Sohrap Bey oğlu, Büyük Bey Muğanlı ve Kerim Han Zendi dengeli bir tutum sergilediler[970].

Şiddetin önüne geçmek amacıyla 11 Aralık akşam saat 6'da Sadçikov Şah'la bir görüşme gerçekleştirdi. Daha önce, ABD Büyükelçisi G. Allen'i kabul eden Şah, Sovyet Büyükelçisinin kendisini tehdit etmesine müsaade etmeyeceğini ve hiçbir şeyin kendisini Azerbaycan'ı İran'ın yönetimi altına almaktan caydıramayacağını söyledi[971].

---

[969] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 156.
[970] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 59, 66.
[971] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 560.

12 Aralık gecesi mevcut durumdan yararlanan şehirdeki hükümet yanlıları bir araya gelip sabaha doğru Tebriz garnizonuna saldırarak buradaki denetimsiz askerleri silahsızlandırdılar. 12 Aralık sabahı şehirde çifte yönetim hüküm sürmüyordu. Demokrat Partili yöneticilerden Biriya, Şebüsterî ve Feridun İbrahimî yanlarındaki küçük bir silahlı grupla şehirde denetimi korumaya çalışıyorlardı. Öte tarafta ise büyük tüccarlardan Asker Bakkal Muhsinî, toprak ağalarından Cemşit İsfendiyarî, Şakakî, Hacı Mehmet Haydar-zade, tacir Tagi Beytullahî eski polis ve jandarma çalışanlarını kendi saflarında örgütleyerek demokratlara karşı saldırılar düzenlemekte ve onlara ait binaları yağmalamaktaydılar.

Azerbaycan direnişi durdurduğunu açıklamasına karşılık İran askeri birlikleri büyük şehirlerin denetimini ele geçirmeye acele etmemekteydi. Ordu birliklerinin önünde hükümet yanlısı güçler ve giysi değiştirmiş jandarma birlikleri hareket etmekteydiler. Tahran basını bunları "İran'ın yurtseverleri" olarak tanıtmaktaydı. Bu birliklerin başlıca görevi "Şahenşah ordularını" öncesinde Azerbaycan'ı demokratlardan arındırmaktı. Tebriz ve Azerbaycan'ın diğer büyük merkezlerinde kıyasıya bir yağma kavgası yaşanmaktaydı. ABD Tebriz Başkonsolosu Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 12 Aralık tarihli raporunda şöyle demekteydi: *"Bundan bir yıl bir gün önce kurulan demokratik rejimin çöküşü sadece birkaç saat aldı. Demokratlar hezimete uğratıldılar. Şehirde belirsizliğin egemen olduğu konusunda uyarılmamıza karşılık, halk arasında dolaşmayı ve onları güvenlikleri konusunda sakinleştirmeyi düşündüm. Bu durumda Britanyalı meslektaşımla aynı fikirde değilim. Ona göre, bu kriz ortamında topluma görünmemek en iyi yoldur. Şehir sokaklarını dolaştım, şehirde kalan sivil ve din görevleriyle telefonla görüştüm. Arabamın önünde asıl duran Amerikan bayrağını gören kalabalık "Selam Amerika" diye slogan atmaktaydı. Bu insanlar daha birkaç gün öncesine kadar beni nefretli bakışlarıyla süzerek, adeta "bu adamın burada ne işi var" dercesine bakan insanlardı. Bazı siviller silahlanmış ve adeta demokrat avına çıkmışlardır. Küçük çapta çatışmalar sürse de, bir amacı bulunmuyor... Valinin sarayına uğradım. Orada Eyalet Encümeni Başkanı Şebüsterî dışında kimse kalmamıştı. O, gayet sadık biçimde çalışmaktaydı ve kontrolü elinden vermemeye çabalıyordu... Ben, kendisine bu belirsizlik ortamında elimden geldiği kadar şiddeti önlemeye çalışacağımı aktardım...*

Kimse Pişaverî'nin nerede olduğuna ilişkin en ufak bir bilgiye sahip değildi. Bana, Biriya'nın arabasına saldırı düzenlendiğini ve onun Sovyetlere ait hastaneye kaldırıldığını aktardılar... En sonunda Cavit'i gördüm. O, ellerinde yetersiz sayıda silahlı birliğin bulunduğunu ve bugün yarın için İran ordularının geleceğini umduğunu söyledi. Bu çok kötü haberdi, çünkü ordu şehre varmazsa, gece hiç de hoş olmayan gelişmelere sahne olacaktı. Ben, elimden ne geliyorsa yaptım. Şehirde dolaşarak halka güvenceleri konusunda endişelenmemeleri gerektiğini söyleyeceğim. Diğerleri zamana ve Tahran'a bağlıdır"[972].

13 Aralık'ta şehirdeki yağmacılar Sovyet Okulu yıkmış, Sovyet hastanesini, "İransovrtans" karacına ve ticaret temsilciliklerinin depolarına saldırmışlardı. Olaylara son vermek için 13 Arlık günü Cavit hükümet birlikleri komutanı General Haşimî ile görüşmek üzere Tebriz'in 63 km dışında bulunan Bostanabad'a gitti. Tebriz'de bulunan ADP'nin diğer üyeleri ise yeraltına inmek zorunda kaldılar. Yerel yönetimin önde gelen isimleri Biriya, Velayî, Radyo Kurulu Başkanı Mir Kasım Çaşimazer ve onunla birlikte 25-30 partiliye Tebriz'deki Sovyet birimlerinde gizli sığınacaklar verildi. Tebriz'deki Sovyet Başkonsolosluk yetkilileri Krasn'ın liderliğinde 14 Aralık sabahı durumu tartışarak önerilerini Bakü'ye sundular. İlk öneri, gelecekte Demokrat Partinin korunması için Biriya, Velayî, İbrahim'i ve diğerlerinin İran Askeri Karargahına gitmeleri, encümenin aldığı karar üzerine silahı bıraktıklarını açıklayarak İran Anayasasının tanıdığı yasalar çerçevesinde siyasal etkinliklerini sürdürmek istedikleri yönündeydi. Ancak bu durumda onların yaşamının garantisi bulunmamaktaydı. Eğer bu öneri kabul edilmez ise konsolosluk onların Sovyetlere kaçırılmasını önermektedir. Konsolosluğun önerilerini yanıtlayan M. C. Bağırov, güneyde partiye önderlik edilmez ise partinin kısa sürede dağılacağını belirtti. Gizlenen partililer ise paralı casuslar tarafından ortadan kaldırılacaklardı. Sovyetler birliğine kaçırılmaları da tehlikeliydi, çünkü parti yetkilileri kolaylıkla sınırı ihlal eden kimseler olarak öldürülmekteydiler. Bu durumda, herkes onların İran orduları komutanlığına gittiğini anlasın ve İran yönetimi onların yaşamı için sorumluluk taşımaktadır[973]. Ancak,

[972] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 561-562.
[973] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 112, vr. 159-160.

İran Azerbaycanı'ndaki durum Bağırov'un düşündüklerinden daha kötü olduğu için onun son önerisi kabul edilmedi.

14 Aralık günü Tebriz İran ordularının eline geçti. Ancak yağma ve baskın olayları durdurulamadı. Bazı grupların saldırısı daha da şiddetlendi. Krasn'la bir görüşme gerçekleştiren General Haşimî Tebriz'deki Sovyet birimlerinin güvenliği konusunda söz verdi. O, sadece seçimlerle ilgili sorumluluk taşıdığını, bunun dışında her hangi bir görev almadığını aktardı. İlk görevi askeri sahra mahkemesini kurmak oldu. Zalimliği ile ün yapmış General Zengen'i Tebriz askeri valisi olarak atadı. Zamanında onun demokrat çocuklarını ateşe atarak kızarttığını hiç kimse unutmamıştı[974]. Tebriz bir savaş alanını andırıyordu. Tutuklular yüzünden cezaevlerinde yer bulunmuyordu. Yeni cezaevlerinin oluşturulması avantajlı değildi. Yeni tutukluları yerleştirmek için önde gelen demokratlar gruplar halinde kurşuna dizilmekteydiler. Ulusal ordunun yüzlerce subayı ve askeri, fedailer askeri sahra mahkemesinin kararıyla idam edildiler. Birkaç gün içinde sadece kurşuna dizilenlerin sayısı 3000'i bulmaktaydı. Cezaevlerinde her gün onlarca insan soğuk ve açlıktan ölmekteydi. Cezaevlerinde olmaz işkencelere uğrayan demokratlar kurşuna dizilmeyi gönüllü onaylamaktaydılar. İran birliklerinin Tebriz'e girişinin ikinci gününde Eyalet Encümen Başkanı Şebüsterî ve vali Cavit gözaltına alınarak Tahran'a gönderildiler. Aynı gün Tebriz askeri valisi Mehtaş, ADP YK binasını dört fedai ile savunmuş Azerbaycan Başyargıcı Feridun İbrahimî de göz altına alındılar. O, son kurşununa kadar direnişini sürdürmüştü. Mahkemesi sırasında sergilediği cesurca davranışlar kendisinin efsaneye dönüşmesi için yeterli oldu. Sorgulama sırasında hakimin *"Yargıç bulunduğu sırada Rusların emriyle neden insanları idama mahkum ettiği"* sorusuna İbrahimî şu yanıtı vermişti: *"bütün idam edilenler Azerbaycan'ın düşmanları olmuştur. Benim Ulusal Hükümetimin yetkileri doğrultusunda muhakeme edilmişlerdir. Ben, Ruslardan hiçbir emir almamışım. Ulusal hükümetimin kararlarını uygulamışım. Ulusal Hükümet yaşıyor ve yaşayacaktır"*[975]. Aynı günlerde Marağa'da bulunan İran Başbakan yardımcısı Pirniya, askeri sahra mahkemesinde yargılanan General Kebirî'nin idam kürsüsündeki gösterdiği cesaretten etkilenmişti. O, kendisine karşı öne sürülen ithamları geri çevirerek

[974] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 160, vr. 16.
[975] *AR MTN Arşivi*, d. 401, vr. 86.

Tahran gerici yönetiminin Azerbaycan işgal siyasetini açıklığa kavuşturmuştu. Şöyle diyordu: "*İran gericileri, Azerbaycan ulusunun özgürlük ve gelişimi için mücadele eden çok sayıda insan idam etmiş, öldürmüş olmasına rağmen yeni kuşaklar ortaya çıkacak ve bu savaşı sürdüreceklerdi. Beni de idam edin. Ancak, şunu sakın unutmayın, ben kendi ulusumun özgürlüğü için çalışmışım ve benim davamı benden sonra gelenler devam ettireceklerdir. Siz, eşkıyalar hiçbir başarı elde edemeyeceksiniz. Azerbaycan ulusu er ya da geç özgürlük kazanacak ve bu cinayetlerin hesabını sizden soracaktır*"[976].

Tebriz'in "Firdevs" okuluna sığınan fedailer tam iki gün boyunca karşı koymuşsalar da, mermilerinin bitmesi üzerine düşman eline geçmemek için intiharı seçmişlerdir. Erk kalesini savunan beş fedai tam üç gün boyunca saldırılara karşı cesurca direnmişlerdir. General Azimî ve Albay Murtazavî beraberlerindeki 18 Ulusal ordu mensubu kurşuna dizildiklerinde son sözleri "*Yaşasın Azerbaycan'ın özgürlüğü*" olmuştu. Hoy'da muhakemesi yapılan ADP şube başkanı Ahmedî ölüme karşı direnerek şunları söylemişti: "*Ben, Tahran temsilcilerine karşı hiçbir ifade vermeyeceğim. Onların iğrenç yüzlerini dahi görmek istemiyorum. Benim ifadelerimi herkes biliyor. Ben, son iki yıldır Azerbaycan ulusunun özgürlüğü için hainlere karşı savaşmaktayım. 1907 yılında siz zalimler benim Sattar Han olayına katılan babamı öldürdünüz. Beni de öldürün, size yalvaracak değilim. Ama unutmayın, zaman gelecek siz Azerbaycan ulusunun kanını akıttığınız için yargılanacaksınız*". Rızayye'de idamı sırada davasından vazgeçtiği taktirde kendisine iyi bir yaşam önerilen Azatvatan şu yanıtı vermişti: genç bir dalı eğebilirsiniz, ancak kökleşmiş bir ağacı asla. Miandoab'ta Kulu Suphi eşinin gözleri önünde idamı gerçekleştirilirken bağırarak şunları söylemişti: "*Dostlarıma söyleyin, ben kendi ulusumun özgürlüğü için cesurca bir ölümü seçtim. Oğluma sahip çıksınlar, çünkü bu mücadelenin geleceği için ona ihtiyaç olacaktır*"[977]. Yüzlerce insan idamları sırasında Azerbaycan istiklal marşını söylemişti. Bu gibi olayları belgeleyecek onlarca belge bulunmaktadır.

Azerbaycan Ulusal Hükümetinin Türkçe yayınladığı derslikler bir araya toplatılarak yakıldı. Okullarda Türkçe eğitim yasaklandı.

[976] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 114.
[977] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 114, 161-162.

Azerbaycan Üniversitesi, Ulusal Tiyatro, Filarmoni, müzeler kapatıldı. Ulusal Hükümet döneminde Settar Han, Bağır Han ve Hiyabanî adına konulan heykeller uçuruldu. Türkçe basın yasaklandı. Yayın hayatına başlayan Farsça *Ariya* ve *Tebriz* gazeteleri "Azerbaycanlıların" ulus olmadıkları hakkında çok sayıda "kanıt" yayınladılar.

20 Aralık'ta İran ordusu Azerbaycan'ın genelinde bütün denetimi eline aldı. İşgal rejimi onarıldı. Tahran zaferini kutlamaktaydı. Şah, Azerbaycan sorununun kısa sürede kapanmasının gerekçesini şöyle anlatmaktaydı: 1. Tebriz'in askeri savunmasının inanılmaz derecede zayıflığı; 2. İran askeri birliklerinin moral yüksekliği ve kararlılığı; 3. En önemlisi ise sorunla yakından ilişkili olan tarafların (Sovyetler Birliği, İran ve Azerbaycan) ABD'nin İran'ın bağımsızlığını en sadık destekleyicisi olması. Sovyet Büyükelçisinin Azerbaycan'a ordu gönderilmesi konusunda Tahran yönetimini uyarması ve hatta şah ve Kavam'ı SSCB'nin bu duruma tepkisiz kalmayacağı konusunda tehdit etmesi karşısında şimdi herkesin kafasındaki soru: Sovyetler Birliğinin neden Azerbaycan'a gerektiği kadar destek vermemesiydi? Şah dahil bütün İran kamuoyu bu soruyu şöyle yanıtlamaktaydı: Sovyetler Amerikan'ın palavra atmadığını anladılar ve Amerika baskıya uğrayan herhangi bir Birleşmiş Milletler Örgütü üyesinden yanadır.

Azerbaycan zaferi ile ilgili İran kabinesine ve diğer resmi çevrelere bağlı çok sayıda yetkili ABD Tahran Büyükelçiliğinde toplandı. Askeriye ve Maliye bakanları, Ulusal Banka Sorumlusu, Milli Meclis eski başkanı ve diğer yetkiler "Azerbaycan'ı İran'a geri verdiği için" Amerika'ya şükranlarını sunmaktaydılar. 16 Aralık'ta protokol dışı bir toplantıda Şah, Amerika'nın desteğinin büyük olduğunu açık biçimde söyledi. Diğer kesimler ise, Azerbaycan zaferini Batı Demokrasisinin Sovyetler üzerindeki "Stalingrad Zaferi" ve "dünyadaki gelişmelerin Sovyet yaptırımlarına karşı başkaldırı anı" olarak değerlendirmekteydiler[978].

23 Aralık günü ABD Büyükelçisi G. Allen, Azerbaycan'la ilgili kapsamlı raporunu Dışişleri Bakanı J. Byrnes'e sundu. Raporda şöyle deniliyordu: *"Sovyet yönetimi gerek buradaki büyükelçisi, gerek İran'ın Moskova Büyükelçisi aracılığıyla İran yönetiminin Azerbaycan'a ordu göndermesini engellemek için büyük çaba gös-*

[978] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 562-653.

terdi. Şah ve Kavam buna inanmış ve SSCB'nin Azerbaycan'a destek vereceğini düşünüyorlardı. Buna göre, İran silahlı birlikleri ilk aşamada Miyane'nin işgaliyle yetinmekte kararlıydılar. Eğer bu plan üzerinden gidilseydi, hükümet ortalığın yatışması için bir süre beklemeyi düşünmekteydi. Tebriz'in aniden çöküşü Şah ve Kavam kadar herkes için de beklenmedik bir sürprizdi. Sovyetlerin Tebrizli yandaşlarına destek çıkmadıklarının tartışmasını yapmak burada mümkün gözükmemektedir. Bütün kanıtlar, Sovyetlerin Azerbaycan sorunuyla yakından ilgilenmediklerini göstermektedir. Tebriz Sovyet Başkonsolosu bu rejime bekçilik yapmaktansa, onun üzerinde kabadayılık taslamakta ve daha ilk başlarda Pişaverî rejiminin halktan aldığı desteği kaybetmesine neden olmuştu... Denilene göre, SSCB'nin Azerbaycan'ı desteklemek için yeterli ordu gönderememesinin altında rejimin çabuk çökmesi, Sovyetlerin iç politikasından ileri gelen sorunları, Güvenlik Konseyi ve dünya kamuoyunun baskısından çekinmeleri gibi birbiriyle ilişkili nedenler yatmaktadır. Genel kanısı ise Güvenlik Konseyinin İran'ın işgalinin önüne geçtiği yönündedir"[979].

SSCB'deki Büyükelçi Smith'in Azerbaycan'la ilgili açıklamaları G. Allen'in görüşlerinden biraz farklıdır. Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 27 Aralık mektubunda şöyle diyordu: *"Azerbaycan ayaklanmasının bastırılmasının gerekçesi SSCB'nin Kavam hükümetine petrol hatırına Azerbaycan'dan vazgeçmiş olarak düşünülebilir. Ancak biz daha çok, Şah ve Kavam'ın bu konudaki sözlerine, yani SSCB'nin Azerbaycan'da hazırlıksız yakalandığına inanıyoruz... Buradaki Britanya Büyükelçisi Consolor da Tebriz çöküşünün Moskova-Tahran alternatifinin sonucu olmadığına inanmaktadır. Tebriz çöküşünün gerekçesi, Tahran'ın kendinde cesaret topladığı bir sırada ve isteklerini BM'de dile getirdiği zamanda aniden Tebriz'e diş göstererek meydan okumasıydı. SSCB, Azerbaycan'ı açıktan destekleyerek, sorunun içinde olduğunu herkese kanıtlamak yerine, işi Azerbaycanlı yandaşlarının omuzlarına bıraktı. Eğer Tebriz direnecek cesareti sergileseydi, hiç değilse SSCB geniş propaganda kampanyasıyla ona destek verecekti... Eğer sorun İran'la SSCB arasında devam etseydi, Sovyet orduları hâlâ Zencan'daydı. Kavam'ın BM'ye başvurusu, SSCB'yi BM ve bu sorunla yakından ilgili ABD ile karşılaşmaktan alıkoydu. Kremlin suskunluğu bununla açıklanabilir. SSCB bir*

[979] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 564-565.

çok iç ve dış sorunlar gerekçesiyle ABD ile açıktan açığa karşılaşmadan yana değildir. Azerbaycan kozunun kaybı BM büyük zaferi ve SSCB'ye karşı başarılı politikanın sonucudur. Kremlinin bu yüz kızartıcı olayı unutacağı asla düşünülmemelidir. O, sadece petrol konusunda değil, İran'ın siyasal ve stratejisi üzerine manevralarda bulunacağı unutulmamalıdır"[980].

İran Washington Büyükelçisinin Birleşmiş Milletler Genel Sekreterе sunduğu 5 Aralık 1946 tarihli dilekçesi üzerine Güvenlik Konseyi 1946 Aralık sonunda Azerbaycan eyaletiyle ilgili sorunu kapattığını açıkladı[981]. Azerbaycan Sorunu, BM Güvenlik Konseyinin gündemini işgal eden ilk sorun olarak tarihe geçti. Aynı tarihlerde "Yaşasın Birleşmiş Milletler Örgütü" başlığını atan *Time* dergisi geride bıraktığımız yılın baharında kahramanca mücadelesinden dolayı Büyükelçi Hüseyin Alâ'yı BM ilk kahramanı olarak ilan etmişti[982].

20 Aralık günü İran ordusu Azerbaycan'da tam kontrolü sağladığı, binlerce insanın takip edildiği ve kurşuna dizildiği ve on binlercesinin de Sovyet sınırlarını zorladığı sırada Dışişleri Bakanı J. Byrnes, Tahran'daki Büyükelçi Allen'e şunları yazmaktaydı: *"Her halde, İran yönetimi arzusunda olduğu Azerbaycan'a kavuştuktan sonra Kavam kabinesi halka karşı barışçıl bir pozisyonda bulunacak, buradaki Azerbaycanlı, Rus ve Kürtlere karşı baskıcı politika izlemekten kaçınacaktı. Genel bir af ilan edilmesinin ve birkaç elebaşının cezalandırılmasıyla yetinmesinin dünya kamuoyunda fena etki yapmayacağı ve Sovyetlerin İran'ı gericilikle yargılamasına yanıt verilmiş olacağı inancındayız"*[983]. Ancak, her olayda J. Byrnes'in önerilerini içtenlikle uygulayan Kavam ve Muhammet Rıza Şah bu konuda kendi bildiklerini okudular. Nitekim Azerbaycan işgalinin hemen sonrasında Tebriz genel valiliğine atanan Batmankılıç şöyle diyordu: biz, Pişaverî'yi alkışlayanları, onun partisine katılanları ve göğsünde rozetini taşıyanları yok edeceğiz[984]. İran rejiminin adeta açık hal alan terör ve saldırıları sonucunda sadece 760 kişi askeri sahra mahkemelerinin emriyle idam edildi, binlercesi jandarma ve "İran yurtseverleri" tarafından yargısız infaz tâbi tutuldu [bir kaynağa göre, sadece ilk birkaç gün içinde

---

[980] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 566-567.
[981] Department of State Bulletin, 29 December 1946, s. 1172.
[982] *Time*, 23 December 1946, s. 25.
[983] *Foreign Relations of the U.S. 1946*, Vol. VII, s. 563-564.
[984] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 35.

bu şekilde kurşuna dizilenlerin sayısı 3022'ü buluyordu], göz altına alınanlardan 3200 Azerbaycan'daki, diğerleri ise İran'ın diğer cezaevlerine atıldı, 8000 tutuklu İran'ın güney eyaletlerine sürgün edildi, bunlarda oralarda açlık ve bakımsızlık yüzünden yaşamlarını kaybettiler[985].

Benzer kaderi Sovyetlere sığınanlar da yaşamak zorunda kaldılar. M. C. Bağırov'un ciddi baskısıyla Moskova sınırlarda birikmiş binlerce demokrat ve onların aile bireylerine sığınma izni vermek için 12 Aralık günü Culfa, Hudaferin, Bilesuvar ve Astara sınır kapılarını açtı. İlk iki gün içinde 5295 sığınmacı sınırı geçti. 14 Aralık günü Bakü yönetimi N. Bulganin'e müracaatta bulunarak, İran Azerbaycanı'ndan gelmiş sığınmacıların günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir haftalık ihtiyaç malzemesi olan 2000 kg peynir, 1250 kg şeker, 5250 kg et, 700 kg yağ, 1750 kg yarma, 8750 kg meyve ve sebze, 350 kg salça gıda ürünü göndermesi rica olunmaktaydı. SSCB Bakanlar Konseyinin yetkisi doğrultusunda Gıda Ürünleri Komiseri Mazutin'e Azerbaycan SSC'ye yukarıda belirtilen gıda yardımının sağlanması konusunda görev verildi[986].

19 Aralık saat 17.00'de sınırdaki askeri birliklere sınır kapılarının kapatılması, izinsiz geçmeye teşebbüs edenlerin ise tutuklanması yönünde bir emir verildi. 12-19 Aralık arası yapılan düzenli işlemlere göre, Culfa kapısından 1123, Hudaferin'den 292, Bilesuvar'dan 538, Astara'dan ise 3831, toplamda ise Azerbaycan demokratik oluşumuna katılan 5784 fedai, Ulusal ordu subayı ve asker sınırı geçmişti. Gelenlerin 95'i parti görevlisi, 91'i öğretmen, doktor ve yazar, 196'sı general ve subay, 678'i asker, 1057'i fedai, 134'ü polis ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Başta Pişaverî olmak üzere 12 kişilik üst düzey parti yetkilisi sığınmacıların durumunu kontrol etmek, sınır kapısından engelsiz geçmelerini sağlamak için Nahçıvan'da kalmaları uygun görüldü. Sınırı geçenlerden 2082 tüfek, 137 makineli, 386 tabanca, 111 ağır makineli, 320 el bombası, 25 yük aracı, 30 otomobil, 5 otobüse el konuldu[987]. Bütün yasaklara karşılık, sınırların kapatılmasından sonra da çok sayıda insan bu engeli aşarak Sovyet tarafına sığındı. Bunların birçoğu Sovyetler Birliği Başkonsolosluğu tarafından kaçırılan önde gelen

[985] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 203, vr. 20; d. 116, vr. 35-36; d. 158, vr. 18.
[986] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 116, vr. 11-12, 24.
[987] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 156, vr. 2.

isimlerden oluşmaktaydı. 5 Ocak 1946 tarihli rapora göre, SSCB'ye sığınanların toplam sayısı 6318'i bulmaktaydı. 1954 yılı rakamlarına göre, genel anlamda İran Azerbaycanı'ndan gelen göçmenlerin toplam sayısı 9022'ye varmaktaydı. SSCB'ye sığınanlardan 1097'si 1947 yılında Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiserliği tarafından göz altına alınmıştı.

M. C. Bağırov'un yetkileri doğrultusunda SSCB'den sığınma talebinde bulunan Azerbaycan Demokrat Partisinin önde gelen isimlerinden S. C. Pişaverî, S. Padegan, Kulam Yahya, Askeri Karargah komutanı General Penahiyan, alay komutanı Milaniyan, eski Maliye Bakanı G. İlhamî, General C. Kaviyan, Gizli Polis şefi Penahî, *Azerbaycan* gazetesi redaktörü Hoşginabî, Azerbaycan Devlet Üniversitesi rektörü N. Cihanşahlı, Ulaşım İşçileri Sendikası başkanı Feyzullah-zade, Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Ali Tude, Jale, Medine Gülgün, Hüküme Billurî, Çavuşî ve diğerleri geçici olarak Merdekan'daki devlet konutlarına yerleştirildiler. Diğer göçmenler ise Azerbaycan'ın Ali-Bayramlı, Şemahı, Ağdam, Gence, Lenkeran, Beylekan, Bilesuvar, Mingeçevr, Yalama ve Hudat illerinde konumlandırıldılar.

20 Aralık günü M. C. Bağırov yaşananlar hakkında Stalin'e kapsamlı bir rapor gönderdi. Raporunun sonunda şu önerilerini sıralamaktaydı:

1. İran Azerbaycanı topraklarında gelecekte siyasi çalışmaları sürdürmek için ADP görevlilerinden ibaret bir grup oluşturulsun. Bu amaçla, "Pçelo" Radyosundan, *Azerbaycan* dergisinden, ADP YK resmi yayın kurumu *Azerbaycan* gazetesinden yararlanılsın; *Azerbaycan* dergisi ve gazetesine İran Azerbaycanı'nda dağıtmak üzere bildiri yayınlamasına müsaade edilsin.
2. İran Azerbaycanı'ndaki çalışmaların devamı açısından kadro hazırlamak üzere Azerbaycan Demokrat Partinin önde gelen isimlerinden 30 kişi seçilsin ve Azerbaycan Komünist Partisi YK'ına bağlı iki yıllık parti okullarına gönderilsin.
3. General ve subayların bir kısmı özel eğitim almaları için özel bir grup halinde Askeri Akademilere ve okullara gönderilsinler.
4. Bakü ve Kirovabad Askeri okullarında eğitim almış asker ve subayların Sovyet vatandaşlığına geçmek isteyenlerine Sovyet Ordusu sıralarında hizmet etmek ayrıcalığı tanınsın.

5. Sovyetler Birliği'nde yaşamak istemeyen Kürt askeri eğitimliler kendi ülkelerine geri gönderilsinler.
6. Asker, fedai, polis görevlisi, işçi, köylü, memur ve onların aile bireyleri cumhuriyetin inşaat ve kolektif çiftliklerinde işçi olarak çalışmalarına fırsat verilsin.
7. Öğretmenlere, doktorlara, yazarlara ve parti çalışanlarına gözetim altında tutulmak şartıyla iş temin edilsin.
8. İran'a dönmek isteyenlere müsaade verilsin ve tecrit edilsinler. Onları dosyaları sınırı bozma suçuyla fişlensin.
9. El konulan silah ve cephanelik Dışişleri Komiserliği'ne teslim edilsin.
10. Araç ve gereçler İran Azerbaycanlılarının yerleştirildikleri kolektif çiftliklerin hizmetine, otomobiller ise hayvan sahiplerine verilsin.
11. 87 kişilik ADP yetkilisine ve onların aile bireylerine Sovyet bürokratları düzeyinde birinci mevki donanımlarına müsaade edilsin.
12. Sığınmacıların sorunları çözülene dek özel listelere alınarak gözetimde tutulsunlar.
13. Sığınmacıların gelir ve giderlerini karşılamak için cumhuriyet bütçesi hesabına alınmaları konusunda Azerbaycan SSC Bakanlar Konseyine yetki verilsin ve SSCB Bakanlar Konseyine gerekli işlemleri göndersin[988].

Önerilerden sadece ikisi Stalin'in onayından geçmedi. Ona göre, 1 ile 10. öneriler aşağıdaki gibi düzenlenmelidir:

1. Gelecekte özel bir izin çıkana kadar, siyasi göçmenlerin Sovyet topraklarında radyo yayınları ve *Azerbaycan* dergi ve gazetesi yayınlayarak İran Azerbaycanı'nda dağıtımına müsaade edilmesin.

10. İran Azerbaycanı'ndan gelen sığınmacıların kendileriyle birlikte getirdikleri yük araçları, otomobiller ve otobüsler İran sınır görevlileri aracılığıyla İran hükümetine geri verilsin[989].

Diğer öneriler olduğu gibi onaylandı.

Azerbaycan demokratik yönetiminin çöküşünden sonra M. Silin'le bir araya gelen İran Büyükelçisi M. Firuz, demokratların 12 Aralık 1946 tarihinde Culfa'dan geçerken kendileri ile götürdükleri 85

[988] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 196, vr. 75-76.
[989] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 156, vr. 1-5.

kamyon, 21 otomobil, ayrıca 25 "CIP" markalı arabayı da kendileriyle götürdüklerini ve bunların geri verilmesi gerektiğini aktarmıştır. Firuz, ellerindeki bilgiler gereği Pişaveri'nin bazı radyo cihazları getirdiğini ve İran'a yönelik propaganda özelliği taşıyan yayınlar yaptığını söyledi. Büyükelçi, 1921 Antlaşmasının 5. ve 1927 Anlaşmasının 4. maddeleri gereği SSCB kendi topraklarında İran karşıtı yayınlar yapmama güvencesini kendi üzerine almıştır[990]. Anlaşılan, İ. Stalin'in M. C. Bağırov'un önerileri arasından iki maddeyi çıkarması İran'ın baskılarından ileri gelmekteydi.

İran Azerbaycanı'ndaki olayların tam bir fiyasko ile sonuçlanması ve *Büyük Sovyet İhaneti* Sovyet Azerbaycan aydınlarının büyük tepkisine neden olmuştu. Devlet Güvenlik Biriminin topladığı gizli raporlarda bu durum net biçimde yansıtılmaktadır. Gelişmelerle ilgili Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Başkan yardımcısı Haydar Hüseynov şu açıklamada bulunmuştu: *"Sovyetler neden geri adım attı? Son iki veya üç ay içinde bizim dış siyasetimiz inanılması güç bir özellik kazanmıştır. Şimdi biz, geçen sene bu tarihlerde yürüttüğümüz politikalardan tam farklı bir yol izlemekteyiz"*. Bilimler Akademisi Sanat Enstitüsü öğretim görevlisi Gazanfer Ali-zade ise şu yorumda bulunmuştu: *"Biz, zavallı Azerbaycanlıları yok ettik. Kavam, şimdi onlara acımasızca davranacaktır. Bu durum, bizim hükümetimiz için bir rezalettir"*. Azerbaycan Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Feyzullah Kasım-zade'ye göre, *"Azerbaycan sorunu trajediyle sonuçlandı. Sonuç ne olursa olsun, bu Sovyetler için bir rezalettir. Buna göre, bizim İran Azerbaycanlılarına ihanet ettiğimiz görüşü ağırlık kazanmaktadır"*. Şair Osman Sarıvelli ise *"eğer ben sevimli oğlumun ölüm haberini alsaydım, bu kadar ıstırap çekmezdim. Oysa radyodan Güney Azerbaycan'da yaşananları duyarak kahrolmaktayım"*. Azerbaycan Devlet Üniversitesi doçenti Mehmet Şıhlı'nın açıklamaları ise daha düşündürücüdür: *"Biz her defasında bir yolunu bulup İran Azerbaycanı'nda devrimler yapmaktayız. Sonra da onları silahsız ve desteksiz bırakırız. Gilan Devrimi bastırıldı, Hiyabani ayaklanması yatıştırıldı, Lahuti ayaklanması tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve Güney Azerbaycan komedisi tam bir felaketle noktalandı"*[991]. Bu türden görüşler Sovyet Azerbaycan aydınlarının genel bakış açısını

[990] AVP RF, f. 094, l. 38, dizeç 363ü d. 4, vr. 1.
[991] Yapılan görüş ve açıklamalar için bkz. AR MTN Arşivi, Dosya 462, vr. 104-111.

yansıtmaktaydı. Çünkü İran Azerbaycanı'nda yapılan ulusal çalışmalarda onların da katkısı bulunuyordu.

Böylece, tam bir yıl süren özgürlük savaşımı trajik bir finalle sonuçlandırıldı. "*İran Azerbaycanı'ndaki Gelişmeler Üzerine*" kapsamlı raporunu Bakü ve Moskova'ya sunan Sovyet Başkonsolosluğuna göre, Azerbaycan demokratik oluşumunun çöküşü İran'daki Sovyet etkisinin ve nüfuzunun uzun süreli felcine neden oldu[992]. Gizli İstihbarat görevlilerinin aktardığına göre, bazı gruplar Stalin'in portresini köpeklerin boynuna asarak onları kalabalığın yoğun bulunduğu Tebriz istasyonlarında dolaştırmaktaydılar[993].

[992] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 123.
[993] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 157, vr. 3.

EK BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ BAŞLARINDA TÜRK-SOVYET KRİZİ

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Sovyetler Birliğinin İran ve Türkiye'den toprak talebinde bulunması soğuk savaşa atılan ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Doğu Bloku'nun ve Sovyetler Birliğinin çöküşünün ardından ortaya çıkan yeni arşiv belgeleri bu görüşü doğrulamaktadır. Oysa bugüne değin yapılan araştırmalarda Doğu-Batı çatışmasının temelinde Avrupa'nın olduğu ileri sürülmekte, *Soğuk Savaş*ın Doğu Avrupa'dan başladığı belirtilmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Azerbaycan Sorunu* ve bu doğrultuda Türkiye-Sovyet ilişkilerinde yaşanan bunalım *Soğuk Savaş*ın ilk belirgin özelliği olarak görülmelidir. Araştırmamız içinde Azerbaycan bunalımı kapsamında Türkiye ile Sovyetler arasındaki ilişkinin boyutlarını ortaya koyduğumuzdan, burada sadece Sovyetlerin Türkiye'ye olan bakışını aydınlatmaya çalışacağız.

SSCB ve Türkiye arasında ikili ilişkiler kapsamında 17 Aralık 1925 yılında yapılan *Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması*'na karşın, II. Genel Savaş'ın başlamasıyla *Doğu Sorunu*nun bir parçası olarak Türkiye, Moskova'nın stratejik planları içinde yer almaya başladı. Bunu Sovyet askeri, diplomatik ve istihbarat birimlerinin verileri de onaylamaktadır. 1941'de Sovyet ordu birliklerinin Kuzey İran'ı işgaliyle bölgede doğan yeni tehlikelere karşı Türkiye'nin İran Azerbaycanı'nda gelişen olaylara gösterdiği yakın ilgi üzerine Ankara'nın tavrı Sovyet istihbarat birimleri tarafından mercek altına alındı. Bu açıdan, Türkiye'nin, İran Azerbaycanı'ndaki faaliyetlerine ilişkin, 1942 yılında Tahran Sovyet Büyükelçiliğinin hazırladığı rapor ilgi çekmektedir. Raporda; Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini arttırmak amacıyla, Azerbaycan Türklerini Kürtlerin soygun amaçlı saldırılarından yalnız Türkiye'nin koruyabileceği doğrultusunda propaganda çalışmaları yürüttüğünün altı çizilmektedir. Elçilik, Ankara'nın, savaş bitiminde Azerbaycan'ı Türkiye sınırlarına katmak için fırsat kolladığı-

nı düşünüyordu[994]. Ankara'nın pozisyonunu tam belirlemek için Sovyet istihbaratı Tebriz'deki Türk diplomatların çalışmalarına ilişkin ipucu toplamaktaydı[995].

Savaşın patlak vermesinin hemen ardından, Ankara'nın önüne geçmek amacıyla, 1942'den itibaren *Kürt Sorunu*, Türkiye'ye karşı bir koz olarak ortaya atıldı. Mart 1942'de Güney Kafkas Kızıl Ordu Birlikleri Komutanı General İ. V. Tulenev, Stalin adına hazırladığı raporunda, Türkiye ile savaşın çıkması halinde, Kürtlerden yararlanabilmek için onlarla dostluk ilişkilerinin kurulması gerektiğinin önemine dikkat çekmekteydi[996]. Ancak, gündem bir süre değişmedi.

1944'den itibaren Kızıl Ordunun cephede kazandığı zaferler, Sovyetlerin Türkiye'ye karşı ilgisini bir hayli belirginleştir. Aynı yılın sonbaharında merkezi Tiflis'te bulunan Kızıl Ordu Güney Kafkas cephesi (Rusça adıyla Zakfront) istihbaratınca, Türk Ordusunun ülke sınırları genelinde dağılımını gösteren kapsamlı haritalar hazırlandı. Bu türden çalışmalar, genelde savaş olasılığının yüksek olduğu ülkeler hakkında yapılmaktaydı. Türkiye Silahlı Kuvvetlerinin yerleşim düzenini belirleyen haritalar, Zakfront İstihbarat Şube başkanı Albay Gorşkov'un onayı doğrultusunda özel askeri postayla 6 Haziran 1944 tarihinde Sovyet Azerbaycan Komünist Parti birinci sekreteri M. C. Bağırov'a ulaştırıldı[997]. Öte yandan, Kızıl Ordu askeri yetkilileri, Türkiye'nin İran, Irak ve Ermenistan sınırı boyunca uzanan topraklarda yerleşen Kürt aşiretlerinin konumunu belirleyen gizli çalışmalarını hızlandırdı. Çalışmalar sonucunda hazırlanan haritaların sol köşesine düşülen notta 42 Kürt aşiretinin adına, nüfusuna ve reislerine ilişkin bilgilere yer verilmişti. Kürt aşiretleriyle ilgili bilgi ve harita çalışmalarının Kızıl Ordu askeri yetkilileri tarafından yürütülmesi ve çalışmalarda Türkiye'nin doğusundaki toprakların Kürdistan sınırları içinde gösterilmesi Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik gizli planları olduğunu açığa çıkartmaktadır[998]. Bunlarla birlikte, Sovyet diplomatlarına ve özel istihbarat görevlilerine, Boğazlarla ilgili Montrö Anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi, Türkiye'nin Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu üyeleri ve Dışişleri Bakanlığı hakkında raporlar hazırlanması konusunda direktifler

[994] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 2, vr. 52.
[995] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 19, vr. 70.
[996] Arhiva Prezidenta Gruzii (kısaca APG), f.14, op.16, d. 168, l.108.
[997] *AR MDA*, f. 1, l. .89, d. 154, No 1-8.
[998] *AR MDA*, f. 1, l. 89, d. 154, No 9.

verilmişti[999]. Ekim 1944'te Stalin'le İngiltere Başbakanı W. Churchill arasında yapılan görüşmede, Boğazlar üzerinde Türkiye'ye sınırsız yetkiler veren Montrö Anlaşmasının şartlarına ilişkin Sovyetlerin duyduğu rahatsızlık açık biçimde dile getirildi. Stalin'e göre, "*Boğazlar üzerinde Japon İmparatorunun hakları kadar, Sovyetler'in de o denli yetkisi bulunmalıdır*"[1000]. Görüşme sırasında, Boğazlardaki Türkiye kontrolünün en aza indirilmesi hakkında Rusya ve İngiltere arasında ortak işbirliğinin yürütülmesinin ön adımı atıldı. Ekim görüşmelerinden yaklaşık bir ay sonra, 1936'da Montrö Anlaşması'nın imza töreni sırasında Sovyet Dışişleri Komiser yardımcısı Maksim Litvinov tarafından 15 Kasım 1944'te "gizli" şifresiyle hazırlanan "*Boğazlar konusunda İngiltere ile işbirliği hakkındaki maddelere ilave*" başlıklı rapor J. Stalin, V. Molotov, V. Dekanazov, S. Lozovski ve diğer üst düzey yetkililere dağıtıldı.

Cephedeki değişimi göz önüne alan Sovyet Dışişleri Komiser yardımcısı M. Litvinov, Japonya'nın anlaşmaya katılacak ülkeler arasından çıkarılması, anlaşmanın bazı maddelerinde öngörülen Birleşmiş Milletler Örgütünün gereksizliği ve diğer konular Montrö Anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesine ortam hazırlayacağı düşüncesindeydi. Yine de Litvinov, Montrö'nün yeniden masaya yatırılmasında SSCB'ye gerekli olan İngiltere'nin desteğini büyük ölçüde önemsemekteydi[1001].

Kırım Konferansı öncesinde Boğazlar konusunda Sovyet önergesinin hazırlanması görevi Dışişleri Komiser yardımcılarından V. Dekanozov'un direktifleri doğrultusunda Miller'e verildi. Miller tarafından hazırlanan ve görüş belirtmeleri için V. Molotov'a, A. Vişinski'ye, V. Dekanozov'a ve S. Kavtaradze'ye 15 Ocak 1945'te sunulan öneriler paketi, M. Litvinov'un önceki sunumundan biraz farklıydı. Miller'e göre, Montrö Anlaşması aslında Sovyet çıkarlarına uygundur, sadece anlaşmadan doğan şartları Türkiye tarafından uygulanması yönünde tartışmaya açmak gerekmektedir. Miller, "Milletler Cemiyetinin ortadan kaldırılmasıyla Türkiye anlaşma maddelerinin yorumunu kendisi yaptığından şimdiki ortamda en iyi çözümün Boğazların birlikte ko-

---

[999] *AR MDA*, f. 28, l. 4, d. 17, vr. 31-50.

[1000] N. V. Koçkin, *"SSSR, Angliya, SŞA "Turetskiy Krizis" 1945-1947gg."*, Novaya i Noveyşaya İstoriya, 2002, No.3, s. 60

[1001] Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı Arşivi, f. 06, l. 6, Dizeç 14, d. 149, vr. 61-64.

runması için İngiltere ve ABD'nin onayı ile Sovyetlerle Türkiye arasında yeni bir anlaşmayı önermek olacağı" kanısındadır[1002].

Kırım Konferansı'nda Montrö Anlaşması'nın ilgili maddelerinin görüşülmesi sırasında Stalin, anlaşmanın Milletler Cemiyeti ile bağlantılı olduğunu ve Milletler Cemiyeti de ortadan kaldırıldığı için anlaşmanın eskidiğini ve geçerliğini kaybettiğini vürgulayacaktı[1003]. W. Churchill'e gelince, bir takım ufak değişiklikler dışında Boğazlar konusundaki görüşlerini bir kez daha açıklamakla yetindi. Ancak, konferansı bitiminden kısa bir süre sonra, 23 Şubat 1945 tarihinde Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilanında bulunması, Moskova'nın rahatsızlığına sebep oldu. Sovyet yetkilileri, durumun İngiltere'nin Türkiye'ye karşı tutumunun değişmesine neden olacağını düşünüyorlardı. Bu yüzden Sovyetler, Türkiye karşı daha sert bir politika izlenmesine karar verdiler. Bunun ilk adımını, yeni koşullara uygun olmaması gerekçesiyle, 17 Aralık 1925'te imzalanan anlaşmanın Sovyetler tarafından 19 Mart 1945 yılında tek yanlı feshedilmesi oluşturmaktadır. Aynı gün Sovyet basını 1947'nin sonuna değin sürdürülecek Türkiye'ye karşı kampanyaya start verecekti.

Almanya'ya karşı kazanılan zaferin birkaç gün sonrasında Sovyet Ankara Büyükelçisi S. Vinogradov'un 8 Mayıs 1945'te Dışişleri Komiserliğine gönderdiği telgrafında, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi S. Sarper'in SSCB ile karşılıklı dostluk anlaşması önerisi doğrultusunda Ankara'dan direktif aldığını belirtiyordu. S. Vinogradov'a göre, Türkiye İngiltere'nin rahatsızlığına rağmen kararlı olduğunu göstermektedir[1004].

Ankara'nın önerisini görüşmek için S. Sarper, 7 Haziran 1945'te Molotov'la bir araya geldi. Türkiye'nin anlaşma önerisine karşılık Molotov, SSCB'nin bir dizi isteğini sıraladı. Komiserin istekleri arasında, 1914 sınırları ölçü alınarak Kars ve Ardahan'ın Sovyetlere verilmesi, Montrö Anlaşmasına yeniden bakılması, SSCB'ye Boğazlar üzerinde kontrol için ek imtiyazlar tanınması ve diğer konular yer almaktaydı[1005]. Aslında Sovyetlerin bu istekleri yeni değildi ve

---

[1002] ABD CIA Arşivi, belge No:3785, 01/15/1945, s. 1-5.

[1003] *Krımskaya Konferentsiya Rukovoditeley Tryox Soyuznıh Derjav-SSSR, SŞA i Velikobritanii (4-11 fevralya 1945 g.)*, Sbornik Dokumentov, Moskva, 1979, s. 216.

[1004] V. Zubok – C. Pleshakov, *Inside the Kremlın's Cold War. From Stalın to Khrushchev*, Harvard University Press, 1996, s. 91.

[1005] S. Deringil, *Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul 1994, s. 252;

daha 1939 yılında Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun, Moskova ziyareti sırasında Stalin tarafından dolaylı biçimde dile getirilmişti. Görüşmede Stalin şu sözlere yer vermişti: "Ben, Rusların her hangi bir talebinden korkmamanız gerektiğini anlamanızı istiyorum". Stalin'in sözlerine karşılık Saraçoğlu'nun yanıtı net olmuştu: "Biz hiç bir talep almadık ve korkmamızı gerektirecek her hangi bir neden görmüyorum"[1006]. Haziran 1945'te Sovyetlerin taleplerini açıkça dile getirmelerinin ardından Sovyet-Türk ilişkileri bir krize dönüşmeye başladı. Sovyetlerin istekleri arasına bu tarihten itibaren Boğazlar üzerinde kontrolü ele geçirme, toprak elde etme talepleri de katılmış oldu. Fakat; Potsdam konferansındaki gelişmeler, Sovyetler için önemli olanın Boğazlar üzerinde daha fazla imtiyaz elde etmek olduğunu kanıtlamaktadır. Toprak talepleri ikincildir. Ortaya çıkan yeni belgeler, Sovyetlerin toprak taleplerini Boğazlar konusunda Türkiye'ye daha fazla taviz vermeye zorlamak amacıyla vurguladıklarını göstermektedir. Çok sonraları V. Molotov F. Çuyev'le yaptığı bir konuşmasında aynen şunları söyleyecekti: "Son yıllarında Stalin çok kibirli davranıyordu. Dış politikada benim görevim Milyukov'un talep ettiği Boğazlar sorununu çözmekti. Stalin, Boğazların birlikte kontrolünü ele geçirmek için bana baskı uygulamamı söylüyordu. Ben, Stalin'e "vermezler" dediysem de, dinletemedim"[1007]. Çalışmalarını ABD'de sürdüren Rus tarihçilerden V. Zubok ve K. Pleşakov, Stalin için Boğazların "Sovyetlerin güvenlik konusundan ziyade bir tür prestij olarak gördüğü" kanısındalar[1008]. Potsdam Konferansı öncesinde Molotov, Türkiye'ye yönelik toprak iddialarını İngiltere Dışişleri Bakanı A. Eden'le paylaştı. Eden, Türklerin Sovyetlerin toprak iddialarına karşı çıktıklarını söylediğinde, Molotov "söz konusu topraklar Türklerin değil" yanıtını vermiş ve eklemişti "Türkler bu toprakları Sovyetler Birliği'nden koparmışlardır. 1921'de Polonyalılar da aynısını yaptılar, ama daha sonra kendi konumlarını gözden geçirerek edindikleri toprakları Sovyetler Birliği'ne iade ettiler. Ben bu örneği Türklerle de paylaştım". Molotov'a, toprakların Ermenilerin hakkı olduğunu söyleyerek bir zamanlar İngiltere'nin Türk yönetimindeki Ermenileri bir çok kez

[1006] *AR SPİHMDA*, f. 1, l.. 89, d. 82, vr. .31
[1007] F. Çuyev, *Molotov: Poluderjavnıy Vlastelin*, M. 2000, s. 148.
[1008] V. Zubok – C. Pleshakov, *age*, s. .92

savunduğunu hatırlattı. Ona göre, Ermeni toprakları genişlediği takdirde dışarıdaki bir milyonu aşkın Ermeni geri dönecekti[1009].

Sovyetlerin, Türkiye'ye Boğazları birlikte kontrol önerisi, İttifak ülkelerince destek bulamadı. Bundan dolayı sonraki süreçte Türkiye'ye yönelik Sovyet taleplerinin ağırlık merkezini toprak iddiaları oluşturmaya başladı[1010].

1945'in yazında Sovyet Dışişleri Komiseri, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri yöneticilerine ve Dışişleri Komiserliklerine, Türkiye'nin Doğu topraklarının yüzölçümü, nüfusu, tarihi yapıtları, doğal kaynakları hakkında gerekli tüm bilgilerin toplanması konusunda gizli talimat verdi. Öte yandan Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi'nden, Türkiye basınında yer alan haberlerin geniş özetinin bir nüshasın Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri Dışişleri Komiserliklerine gönderilmesini istedi. Ayrıca Komiserliğin kendisi de, Ankara'dan aldığı bilgileri Komiserliğin Yakın ve Ortadoğu bölümü kanalıyla adı geçen cumhuriyetlere ulaştırmaktaydı[1011].

Eylül 1945'de Türkiye ile ilgili verilen görevlerin uygulanmasına ilişkin son durumun öğrenilmesi amacıyla Gürcistan ve Ermenistan'ın Dışişleri Komiserleri Moskova'ya çağrıldılar. Gürcistan Dışişleri Komiseri G. İ. Kiknadze "*Türkiye Sınırları İçindeki Gürcü Toprakları*" ve "*Türkiye Tarafından İşgal Edilen Gürcü Eyaletleri*" başlıklı iki raporu V. Molotov ve L. Beriya'ya sundu. Tiflis'e geri döndükten sonra da bu konuda Gürcistan Komünist Partisi Sekreteri K. N. Çarkviani'ye 26 Ekim 1945 tarihli geniş raporunu sundu[1012].

Acaba, Gürcistan'ın bu çıkışı nereden kaynaklanıyordu? Gürcistan SSC Dışişleri Komiserliği Artvin, Ardahan, Oltu bölgesinin tamamının ve eski Batum bölgesinin Güney bölümünün Gürcistan'a ait olması gerektiği hakkında tarihi ve etnografik bulguları içine alan kapsamlı çalışma hazırlayarak Moskova'ya göndermişti. S. Kavtaradze'nin konuya ilişkin sorusu üzerine Ermenistan SSC Dışişleri Komiserliği de benzer bilgiler içeren raporunu Sovyet Dışişleri

---

[1009] *Berlinskaya (Potsdamskaya) Konferentsiya Rukovoditeley Tryox Soyuznıx Derjav SSSR, SŞA i Velikobritanii (17 iyulya-2 avgusta 1945 gg.)*, Sbornik Dokumentov, M. 1984, s. .37-38

[1010] Boğazlar konusuna ilişkin daha fazla bilgi için bkz. N. V. Koçkin, *SSSR, Angliya, SŞA i "Tureçkiy Krizis"*, s. 58-77

[1011] Bu konuda geniş bilgi için bkz. *AR MDA* , f. 28, l. 4, d. 22-85.

[1012] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, s. 52.

Komiserliğine sunmuştu. Cumhuriyetlerin raporları doğrultusunda SSCB Dışişleri Komiser yardımcısı S. Kavtaradze, Molotov'a sunmak üzere kendi geniş raporunu hazırladı. Raporda, Türkiye'nin SSCB'ye vermesi gereken toprakların toplam yüzölçümü 26.000 km^2 gösterilmekte, bunun 20.500 km^2'lik bölümü Ermenistan'ın, 5.500 km^2'lik bölümü ise Gürcistan'ın payına düşmekteydi. G. Kiknadze, Beriya'ya gönderdiği mektubunda, S. Kavtaradze'nin raporunda yer alan Ardahan ve Oltu bölgelerinin Ermenistan topraklarına katılımına karşı çıkıyordu. Ona göre, Türkiye'den geri alınması düşünülen topraklardan 12.760 km^2 Gürcistan'a, 13.190 km^2 ise Ermenistan'a verilmelidir. Kiknadze, konuyu Gürcistan Komünist Parti birinci sekreteri K. N. Çarkviani'yle de görüştüğünü belirtmekteydi[1013]. Anlaşılan, Sovyetler Birliği'nin güneyindeki iki cumhuriyet, Türkiye'den alınacak toprakları çözülmüş bir sorun kabul ederek birbirleriyle rekabete girmiş ve hatta daha fazlasını koparmanın mücadelesini vermekteydiler.

Kiknadze tarafından V. Molotov, L. Beriya, A. Vışinski, V. Dekanozov ile Dışişleri Komiserliği Yakındoğu Şubesi Başkanı İ. Samılovski'ye sunulan, 4 Eylül 1945 tarihli "*Türkiye sınırlarındaki Gürcü toprakları hakkındaki*" raporu toplam yedi bölümden oluşuyordu. Özellikle, raporun birinci bölümünde, Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında 16 Mart ve Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile de 13 Ekim 1921'de yapılan anlaşmalar sözde bir zorunluluk olup; Sovyet Kafkas Ötesi'nin Batum bölgesi güney kısmı, Artvin, Ardahan, Oltu, Kars, Kağızman illeri ve Erivan valiliğinin Sürmeli kazası Türkiye tarafından işgal edilmiş olarak gösterilmekteydi.

Raporun ikinci bölümünde, Genel Savaş sırasında Türkiye'nin anlaşma şartlarını çiğnediği ve Kırım'ı, Kafkasya'yı SSCB'den koparmak koşuluyla kendi sınırları içerisine katarak "Büyük Türkiye"nin kurulması için çalışan "pantürkist" örgütlerin faaliyetlerine ortam sağladığı ve böylece yapılan anlaşmayı tek yanlı ihlal ettiği kanıtlanmaya çalışılıyordu.

Raporun üçüncü bölümünde G. Kiknadze; sınırların 1878-1918 yıllarına geri çekilmesi halinde toplam yüzölçümü 12.760 km² olan eski Batum bölgesinin güney kısmına, Artvin, Ardahan ve Oltu bölgelerine Gürcistan SSC'nin talip olduğunu dile getirmekteydi. An-

[1013] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, s. 53-54

cak, Gürcistan'ın toprak talepleri bununla da bitmiyor; zira diğer iki bölümde (Raporun IV-V. bölümleri) Güney Batı Meshetiya'nın Parhal, Tortum, İspir ilçeleri ve Lazistan'ın da Rize ve Trabzon vilayetlerinin Gürcistan'a birleştirilmesi gerektiğinin de altı çizilmekteydi. Son olarak yedinci bölümde, ileri sürülen iddialara kanıt oluşturması için kendi açılarından belge hükmünü taşıyan tarihi vesikalar, harita ve benzeri kaynaklar ek olarak rapora ilave edilmişti[1014].

"*Türkiye Tarafından İşgal Edilmiş Gürcü Eyaletleri*" başlığını taşıyan rapor toplam 14 sayfadır. Raporun sonuna eklenmiş iki sayfa ile Türkiye-Gürcistan SSC arasında belirlenecek yeni sınırların hangi bölgelerden ve yaşam alanlarından geçeceği görüntülenmektedir.

Raporda, Batum il sınırlarının 6.975 km^2 olduğu ve 1921'de yapılan anlaşma gereğince bunun 2799 km^2'lik bölümünün Gürcistan'da kaldığı, 4176 km^2'lik bölümünün de Türkiye'ye bırakıldığı belirtilmekteydi. 1897'de nüfus sayımı sonuçlarına göre beldenin toplam nüfusu 63.200'dü; bunun 53.900'ü Gürcü, 8.000'i Ermeni, 1000'i Rus ve 300'ü diğer milletlerden oluşmaktaydı[1015]. Raporda en ilginç bilgi Batum'da hiç Türk nüfusun bulunmadığına ilişkin bilgi olsa gerek.

Raporda en ilginç bilgiler Ardahan ve Oltu'ya ilişkin aktarılanlardır. Bölge yüzölçümü 8.500 km², nüfusu ise 96.120 olarak kaydedilmiştir. Fakat burada 1897 nüfus sayımına ilişkin veriler amacından saptırılarak, 47.766'ı bulan Türk nüfus rapora "*Gürcü asıllı Müslümanlar*" ve "*eski Gürcüler*" yorumuyla yansıtılmıştır. Ayrıca bölgede 12.402 Türkmen ve Karapapak, 16.070 Kürt, 10.543 Rum, 5.043 Ermeni, 3.495 Rus ve diğer milletlere mensup 801 kişinin daha yaşadığı gösteriliyor. Raporda, hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak biçimde Ardahan ve Oltu'nun sözde Gürcülere ait olduğu kanıtlanmakta ve buna gerekçe olarak da "*Defteri Mufassal Vilayeti Gürcistan*" gösterilmektedir[1016].

Tarihi bir belge niteliği taşıyan raporda, Güney-Batı Meshetiya'nın Parhal, Tortum, İspir, Bayburt, Gürcü-Boğaz gibi 5 ilinden söz edilerek, yüzölçümü 9.500 km^2 bulan ilk üçü üzerinde Gürcistan'ın hak iddia etmeye tarihsel hakkı bulunduğu, yüzölçü-

[1014] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, vr. 54-57
[1015] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, vr. 24-25
[1016] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, s. 27-29

mü 8.200 km olan Lazistan'ın (Çanetiya) ise sözde eski Gürcü toprağı olduğu gösterilmiştir[1017].

Sözü edilen tüm yazışmalar ve yapılan görüşmeler "tam gizli" şifresiyle yürütülse de, 1945 Baharından itibaren yurt dışındaki Ermenilerin, Sovyet Ermenistan'ına dönmesi için "mücadelenin" patırtıları duyulmaya başlandı. Girişime, Türkiye'ye yönelik toprak iddialarına hak kazandırmak amacıyla özel istihbarat birimlerinin öncülük ettiği anlaşılıyor. "*Tarihi Vatan*"a dönüş için yapılan mücadeleye ABD, Fransa, Bulgaristan, Libya, Suriye, İran, Mısır, Yunanistan, Arjantin, Brezilya ve diğer ülkelerdeki Ermeni örgütlerinin aktif biçimde katılımı görülmektedir. Birleşmiş Milletlerin, çeşitli ülkelerde yapılan Ermeni toplantılarına ilişkin ABD Başkanı H. Truman'a, Devlet Sekreteri J. Byrnes'e ve diğerlerine gönderdiği sonuç bildirgesi aynıydı. Hazırlanan sonuç bildirgesi, 1930-1940'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin her hangi bir alanda politikasını destekleyen emekçilerin mektuplarına çok benziyordu. Bu müracaatlarda, Ermeni sorununun savunulması, özellikle Sovyetler Birliği iktidarına ve Stalin güvenini kazanmış Sovyet Ermenistan'ına içten bağlılık gösterilmesinin altı çizilmekteydi. Birkaç ay süren propaganda çalışmalarının ardından SSCB Halk Komiserleri Sovyeti 2 Aralık 1945'de gerçekleştirdiği toplantıyla "Yurt Dışındaki Ermenilerin Sovyet Ermenistan'ına Geri Dönüşü Hakkında" yasa çıkardı. Yasada, SSCB Halk Komiserleri Sovyetinin Ermenistan SSC yönetiminin referansını dikkate alarak, yurt dışındaki Ermenilerin "Vatan"a dönme arzu ve isteklerini kabul ettiğini, geri dönüş işlemlerinin yapılabilmesi için gerekli iznin çıkarıldığı belirtiliyordu[1018]. Alınan yasanın bir örneği de Gürcüleri baz almaktaydı. Ancak yurt dışında yeterli sayıda Gürcü nüfusu bulunmuyordu.

Önceleri Sovyetlerin bu kararına fazla ilgi görmedi. Nitekim, Sovyetlerin bu yasayla, sınırlarını Türkiye aleyhinde genişletmek için Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerden yararlanmayı, ardından da Türkiye karşıtı kampanya başlatmayı amaçladığı düşünülmekteydi. Öte yandan Türkiye'nin "Ermeni vilayetlerini" kendi sınırları kapsamına almadığı durumunda Sovyetler, yurt dışındaki Ermenilerin geri dönüşünün çıkmaza gireceğini düşünmekteydiler[1019].

[1017] *APG*, f. 14,.l. 19, d. 209, s. 30-37
[1018] *Komünist*, (Ermenistan), 04.12.1945
[1019] *AR MTN Arşivi*, d. 400, vr. 104-106.

Halk Komiserleri Sovyeti kararı ardından, sadece İran'dan Ermenistan'a 17.325 Ermeni göç etmişti[1020]. Ancak İran Ermenilerinin kitlesel dönüşü Ermenistan'ı memnun etmiyordu. Çünkü onlar, Türkiye'nin Doğu vilayetlerine yönelik toprak taleplerine Urmiya gölü civarında oluşturmayı planladıkları özerk Ermeni vilayetini de katmak niyetini taşımaktaydılar. Ocak 1946'da Moskova'ya giden Ermenistan Dışişleri Komiser Yardımcısı Karapetyan, SSCB Dışişleri Komiserliğinin Ortadoğu bölümünün başkanlığını vekaleten yürüten S. Sıçev'e, yurt dışındaki Ermenilere dönük göç yasasından yalnız İran'ın güneyindeki Ermenilerin yararlanabileceğini söylemişti. Karapetyan görüşmesinde, "*İran'ın kuzeyinde yerleşen Ermenilerin göçüne izin vermeyeceklerini ve güneydeki Ermenilerin de yalnız bir kısmının Sovyet Ermenistan'ına göç edebileceğini*" dile getirmişti. O, "*Bu göçler sırasında Ermeni nüfusun diğer kısmının Kuzey İran'da yerleştirilmesini düşünüyoruz. Zira, biz burada Ermeni özerk bölgesi oluşturmayı planlıyoruz*" açıklamasında bulunmuştur[1021].

Tiflis'te yayınlanan 14 Aralık 1945 tarihli *Komünist* gazetesi S. Canaşiya ve N. Berdzenaşvili adlı iki Gürcü akademisyenin "*Türkiye'ye Yönelik Haklı Taleplerimiz*" başlıklı makalesine yer vermişti. Makalenin 20 Aralık 1945'de Sovyet resmi yayın organı "İzvestiya" gazetesinde tekrar yayınlanması, Moskova'nın Türkiye'ye yönelik toprak iddialarına adeta resmilik kazandırmaktadır[1022]. Makalenin içeriğini Gürcistan Dışişleri Komiserliği'nin V. Molotov ve L. Beriya'ya sunduğu gizli raporu oluşturmaktaydı. Makalede, Türkiye'den talep olunan toprakların eski Gürcü toprakları olduğu hakkında fazla tutarlılığı olmayan çeşitli tarihi dönemlere ilişkin bilgiler yer almaktaydı.

Gürcü akademisyenlerin yayınlanan makalesi dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırdı. Yazının yayınlanması, ABD Dışişleri Bakanı J. Byrnes'in ve İngiliz Dışişleri Bakanı E. Bevin'in Moskova ziyareti ve Dışişleri bakanları toplantısıyla aynı tarihe düşmesi bir tesadüf değildi. Aralık ayının ortalarında Kuzey İran'da Azerbaycan Milli Hükümetinin kuruluşuna ilişkin Sovyet Resmi Haber Ajansı SİTA'nın açıklamasının hemen ardından, Türkiye'ye yönelik toprak talepleri

[1020] *AR MTN Arşivi*, d. 400, vr. 104.
[1021] *AR SPİHMDA*, f. 1, l. 89, d. 113, vr. 52
[1022] *İzvestiya* , 20.12.1945

içeren Gürcü akademisyenlerinin makalesinin Sovyet resmi yayını *İzvestiya*'da yer alması Soğuk Savaş'ın başladığının habercisiydi.

Türkiye'ye yönelik Ermeni ve Gürcülerin toprak iddialarının resmi ağızlardan duyurulmasının ardından Türk basınının birincil gündem konusunu Boğazlar Sorunu oluşturmaya başladı. Konuya ilişkin Ş. Saraçoğlu'nun açıklaması hemen tüm gazetelerin manşetlerine taşınmıştır. Gazete haberlerinde, Kars ve Ardahan'la ilgili anlaşmanın sözde Sovyetlerin zor koşullar altında imzaladığına ilişkin bilgilerin inandırıcı olmadığına dikkat çekilmekteydi. Aksine, asıl zor durumda olanın Türkiye olduğu belirtilmekteydi. *Ulus* gazetesinde Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Osman Turan'ın, *Vatan* gazetesinde ise Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün "*Gürcü Profesörlerine Yanıt*" başlıklı makaleler dizisi yayınlandı[1023].

20 Aralık 1945 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi oturumunda Gürcü akademisyenlerin makalesi ve Sovyetler Birliğinin Boğazlar ile Doğu illerine yönelik iddiaları tartışıldı. TBMM Başkanı Kazım Karabekir Paşa konuya ilişkin şunları söyledi: "*Yabancı haber ajanslarının bilgilerine inanacak olursak, kuzey komşumuz bize karşı bir takım iddialarda bulunuyor. Tüm dünyanın, Boğazlardan geçiş hakkının Türklere ait olduğunu, Kars yaylasının da onun dağ silsilesinin sütununu oluşturduğunu bilmesi gerek. Bu yaylaya karşı hak iddia etmek, Anadolu'ya suikast anlamına gelmektedir. Biz, Boğazlara el uzatılmasına müsaade edemeyiz. Aksi taktirde bu bizim boğulmamız demektir. ... Eğer Ruslar, kendi taleplerinde ısrar ederse biz kan dökeceğiz. ... Biz, son Türk sağ kalana kadar savaşacağız*".

Kazım Karabekir'in ardından söz alan Dışişleri Bakanı Hasan Saka, "*kendilerinin kimseden bir talepte bulunmadıklarını ve kimseye de bir şey vermeyi düşünmediklerini*" belirtti. "*Biz eskiden olduğu gibi gelecekte de bu politikayı sürdüreceğiz*". Meclis tartışmalarının ardından Türk Ordusuna müracaat metni onaylandı. Müracaatta "*ordunun temel görevi olan, Vatanın bağımsızlığını ve güvenliğini şerefle koruyacağı*" dile getirilmekteydi[1024].

Yaşananlar, Soğuk Savaşın çıkışını hazırlayan "Türkiye Krizi"nin ilk başlangıç olduğunu göstermektedir. Bir sıra araştırmacı krizin 1946'nın sonunda, diğerleri ise 1947'nin başlarında sona erdiği

[1023] AR MDA, f. 28, l. 4, d. 47, vr. 12-13
[1024] APG, f. 14, l. 19, d. 209, vr. 65.

kanısındalar. Ancak, ortaya çıkarılan yeni arşiv belgeleri krizin 1947'nin sonuna değin sürdüğünü göstermektedir. Resmi düzeyde Sovyetler, Türkiye'ye yönelik toprak iddialarından Stalin'in ölümünden sonra vazgeçtiler. 30 Mayıs 1953'de V. Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisini kabulü sırasında "*iyi komşuluk ilişkilerinin korunması, bölgede barış ve güvenliğin sağlanması uğruna*" Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak iddialarından vazgeçtiklerini resmi ağızdan duyurmuştu. Böylece, Sovyetler Boğazlarla ilgili kriz önceki durumu onaylıyorlardı[1025].

Belgeler, Boğazlar ve Doğu bölgeleri üzerinde hak iddiasında bulunan Sovyetler Birliği'nin sadece Türkiye'ye değil, kendisi için de ekstra sorunlar oluşturduğunu ortaya koymaktadır. 1950'lilerin ikinci yarısında, Stalin politikalarını eleştiren dönemin Sovyet Komünist Partisi Genel Sekreteri N. Kruşçev, yönetimdeki Malenkov, Molotov ve Kaganovic üçlüsünü hedef alarak, rakiplerinin direncini kırmak için Türkiye'ye karşı sergilenen tutumun yanlışlarını ustaca vurgulamıştır. 1957 yılında yapılan Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısında Kruşçev adeta Molotov'a karşı atağa geçerek konuya ilişkin şu açıklamayı yapmıştır:

" ... Burjuva devriminin ardından, Türkiye ile yakın dostluk ilişkileri içindeydik. Almanları yendik... ve başımız dönmeye başladı. Türkler bize dosttu, ancak hayır dediler: "*nota gönderelim Çanakkale'yi hemen bize verecekler*". Böyle aptallık olur mı? Çanakkale Türkiye'nin değil, bütün bir devletler şebekesinin düğüm noktasıdır. Olmadı, özel bir notayla Türklerle olan dostluk anlaşmamızı tek yanlı feshettik ve Türklerin eline koz verdik. Şimdi bir şey oldu mu, Türkler hemen bize bu olayı hatırlatmakta ve şunu demekteler: "*anlaşılan, Sizin amacınız başkadır*". Hangi gerekçeyle Beriya ve diğer Gürcüler ortamı bulandırdılar? Bu toprakların ne zamansa Gürcülerin olduğunu iddiaya kalkıştılar. Kanada'da üç yüz bin Ukraynalı yaşıyor. Eğer böyle bir mantıkla hareket edersek, o zaman Kanada'nın da bize ait olduğunu talep etmemiz gerekir. Bu tam bir beyinsizliktir. Sonuçta, bize dost ülke Türkiye'yi kaybettik. Şimdi, güney bölgelerini kontrol altında tutabilmek için Amerika Türkiye'de üsler edinmiştir. Size soruyorum, bunun nesi doğru?

[1025] *Pravda*, 19.07.1953

Yoldaş Molotov, o sıralarda Dışişleri komiseriydi. Acaba, hazırladığı bu notaların gerekçesi neydi?"[1026].

Uzun bir süre sonra V. Molotov, Türkiye'ye yönelik toprak iddialarının yanlışlığını itiraf ederek şunları söyleyecekti: *"Boğazların, Türkiye ile birlikte kontrol edilmesini ortaya atan bendim. Şimdi ise sorunun bu tarz ortaya konulmasının doğru olmadığı düşüncesindeyim. Fakat ben, bana verilen görevi yapmaktaydım. Konuyu, savaşın hemen bitiminde 1945 yılında ortaya attım. Bu, zamanlama açısından yanlış ve başarılması imkânsız bir işti. Ben, kendi adıma Stalin'in iyi bir politikacı olduğunu düşünüyorum. Fakat onun da yanlışı yok değildi"*[1027].

Görüldüğü gibi, İran ve Türkiye krizleri Soğuk Savaş döneminin ilk bunalımıydı. Savaşın başlarında olduğu gibi sonunda da yenilen taraf bizzat Sovyetlerin kendisiydi.

[1026] Rusya Federasyonu Devlet Kayıtları Merkezi, f. 2, l. 1, d. 161 vr. 223-224
[1027] F. Çuyev, *age*, s. 147

SONUÇ

Ağustos 1941'de İran'ın Sovyet ve İngiliz ordularınca işgali Yakın ve Ortadoğu'daki askeri ve strateji görünümün gerilmesine neden oldu. Bu gerilim 1946 yılı başlarında had safhaya ulaştı. Gelişmelerin analizi, büyük devletlerin İran siyasetini, özellikle de İran Azerbaycanı'nda giden savaşımın perde arkasını gözler önüne sermektedir. Aktarılan arşiv belgeleri bu savaşımın içyüzünü ortaya çıkartmaktadır.

Sovyetlerin gerçekten de İran'dan bir toprak talepleri var mıydı? Bu anlamda açığa çıkarılan yeni arşiv belgeleri bu soruyu olumlamaktadır. Coğrafi yayılmacılığa dayalı Stalin - Molotov doktrinin bel kemiği Sovyetler Birliği'nin sınırlarını genişletmeyi amaçlamaktaydı. 1939-1940 yıllarında Doğu Avrupa'da uygulamaya konulan "genişleme politikası", 1941 Sonbaharında İran Azerbaycanı'nda denemeye sokuldu. Ancak, Sovyet-Almanya savaş hattındaki askeri hareketlilik ve savaşın ilk aylarında gelen ağır kayıplar Azerbaycan Sorununu arka plana itti. 24 Ocak 1942 yılında İran'ın bütünlüğünü garanti altına alan Sovyet–İngiliz–İran anlaşması ve Tahran Konferans belgeleri toprak konusuna uluslararası bir görünüm kazandırdı.

Büyük devletlerin rekabetinde belirleyici olan petrol çıkarları nedeniyle 1944 Yazında sorun yeniden ivme kazandı. Bu, sadece SSCB'nin Batı'yla savaşımı olarak değerlendirilmemelidir. ABD ile İngiltere arasında bir rekabet de söz konusuydu. Yakın ve Ortadoğu zengin petrol rezervleri üzerindeki mutlak İngiliz denetimi ABD'nin oldukça tutucu ve saldırgan, rakibi içten çökerten protestosuyla karşılaştı. Buna karşılık rakipler daha büyük bir rakip SSCB'ye karşı blok oluşturmada tereddüt etmediler.

Savaş alanında kazanılan başarılar Sovyetler Birliği'nin petrol iştahını kabarttı. Daha Mart 1944'de Kuzey İran'da imtiyazlar edinmek ve petrol aramaları konusunda görüşmelerde bulunmak için gerekçelerin hazırlanması hakkında Stalin yetkili makamları uyardı. Ağustos 1944 tarihli Stalin ve Molotov adına hazırlanan raporda Lavrentin Beriya, Kuzey İran'da Sovyetler Birliği'nin imtiyaz alma girişimlerini engelleyen İngiliz-Amerikan ortak gizli çalışmalarına

vurgu yapmaktadır. Bunun üzerine, Sovyet yönetimi çalışmalarını hızlandırdı[1028]. Alınan yetki üzerine Halk Dışişleri Komiser yardımcısı S. Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet delegeleri, Eylül 1944 tarihinde Tahran'a bir gezi düzenlediler.

Ancak gelişmeler, imtiyaz koparmanın sanıldığı kadar kolay olmadığını gösterdi. Bunun üzerine Sovyetler Birliğinin Azerbaycan Sorununu yeniden gündeme getirmelerindeki ana hedef petrol işletme hakkını ele geçirmekti. SSCB'nin İran'dan petrolle birlikte toprak talepleri Haziran-Temmuz 1945 yılında Moskova'da yapılan gizli bir oturumda karara bağlandı. SSCB'nin bu politik seçimine gerekçe olarak Yakındoğu petrol rezervlerinin denetimini ellerinde tutan İngiliz-Amerikan güçleriyle barışçıl yollarla anlaşmanın zorluluğu gösterilmektedir.

İran Azerbaycan Türkleri, Sovyetler tarafından İran ve Batı'ya karşı bir baskı aracı olarak kullanılmışlardır. Ancak, SSCB'nin amaçlarından bağımsız olarak, Azerbaycan Türklerinin bu süreci kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmek istedikleri bilinmektedir. Tarihin bazı anları bu çıkarlarla üst üste düşmektedir. Pehlevîlerin Azerbaycan'daki milliyetçi politikaları, Türk dilinin yasaklanması, Azerbaycan tarihi ve kültürünün küçümsenmesi Türk halkın hoşnutsuzluğuna haklılık kazandırmaktaydı. Sovyet birliklerinin İran Azerbaycanı'na girişi, politik suçluların serbest bırakılması, savaş yıllarında Tebriz ve diğer şehirlerde yayınlanan gazeteler toplum bilinci üzerinde ciddi etkiler uyandırdıkları gibi bağımsızlık düşüncesinin gerçekleşmesi için gereken altyapıyı hazırladı. Kuşkusuz, bunda 1940'lardan itibaren İran Azerbaycanı toplumuna cazip görünen Sovyet Azerbaycanı etkisi de söz konusudur. Sovyet yönetiminin totaliter yapısına karşın Sovyet Azerbaycanı'nın bilim, eğitim, kültür ve ekonomi alanında sağladığı gelişim Araz'ın ötesinde yıkım ve sefaletle uğraşan toplumu etkilemekteydi. İran Azerbaycanı'ndaki sürece aktörlük eden siyasi yetkili ve aydınlar üstlendikleri devlet görevlerini yerine getirmekle kalmayıp, zorla parçalanan bir toplumun birleşmesine duydukları isteği de ifade etmekteydiler. Sovyetler Birliği'ne duyulan güvenin gerekçesi olarak, Azerbaycan Türk ulusunun bir kısmının bu devletin vatandaşı olması görülmektedir. Maalesef, Azerbaycan Bunalımı uluslararası krizin en karmaşık sü-

[1028] V. Zubok – C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khurushchev*, Harvard University Press 1996, s. 121.

recine denk geldi. Bu yüzden başarı sonuçsuz kaldı. Araştırmacı E. İsmailov, 2003 yılında yayınlanan "*Yönetim ve Toplum: Azerbaycan'da Savaş Sonrası Stalinizm (1945-1953 yılları)*" ünlü yapıtında durumu şöyle tanımlamaktadır: "*1946 yılında Sovyet askeri birliklerinin İran'ı terk etmesine bakmayarak, İran Azerbaycanı'ndaki Ulusal Yönetim varlığını korudu. SSCB güdümünde olsa da Azerbaycan'ın birleştirilmesi için parlayan kıvılcım bir anda sönmedi. Azerbaycan yönetimi, özellikle de M. C. Bağırov, SSCB ile İran arasındaki kırılgan zemin üzerinde askeri çatışmaların söz konusu olduğu bir ortamda Büyük Azerbaycan olgusunu gerçekleştirebileceğini düşünüyordu*"[1029].

Soğuk Savaş, İran Azerbaycanı'nda başladı. Bu çalışmanın ana konusunu da bu tez oluşturmaktadır. Söz konusu tez, Sovyetler Birliğinin çöküşüne kadar gizli tutulan yeni arşiv belgelerinin bilimsel tartışmalara kazandırılması ve diğer araştırmaların kıyaslamalı analiziyle doğrulanmaya çalışılmaktadır. Belki gelecekte ortaya çıkarılacak yeni belgelerle, özellikle de Sovyet üst düzey yönetimi Polit Büro tutanakları, Stalin Özel Arşivi, ABD ve İngiltere gizli kayıtları ile bu tezi destekleyecek gerekçeler artacaktır.

Şu sonuca varmak da olasıdır: Sovyetler Birliği, İran Azerbaycanı politikasının iflasıyla bir anlamda Soğuk Savaşın ilk çatışmasını da kaybetmişti. İlginç olan, Soğuk Savaşın finalinin SSCB için büyük sonun başlangıcı anlamına gelmesiydi. Başlarda, Sovyet propagandası kârlı petrol anlaşmasına dayanarak, yenilgiyi "zafer" olarak tanıtmayı denedi. Ancak, ileriki günlerde Sovyetleri bölgede hayal kırıklığı bekliyordu. Sonraki denemelerinde Sovyetler Birliği'nin İran arenasına girişi başarılı olmadı. Birleşik Devletler SSCB'yi İran'ın dışına itti, rakibini bölgesel ve petrol çıkarlarını feda etmeye zorladı, en önemlisi ABD "süper güç" olduğunu onaylattı. Zafer, süper gücün statüsünü belirledi, ABD'ye İran'daki yapılanma sürecinde önemli kazanımlar sağladı. 6 Ekim 1947 tarihinde Kavam hükümeti Amerika'yla askeri ortaklık antlaşması imzaladı ve hemen ardından İran Meclisi bunu onayladı.

İran'ın toprak bütünlüğünün korunmasında ABD'nin rolü zaman zaman yanlış değerlendirmelere konu olmaktadır. İran'da, Post-Sovyet basınında ve Batı'daki bazı bilimsel araştırmalarda SSCB'nin

[1029] E. İsmailov, *Vlast i narod. Poslevoennıy stalinizm v Azerbaydjane. 1945-1953*, Baku 2003, s. 276.

İran Azerbaycanı'ndan çekilmesi Kavamü's-Saltan'anın üstün diplomatik zekasına bağlanmaktadır. Kuşkusuz, Kavam'ın başarılı devlet adamı kimliğinin ve zeki diplomatik ataklarının hakkı verilmelidir. Fakat, söz konusu sorunda o bir figürandı. Bir takım araştırmacılar Kavam'ın İngilizlerin aksine SSCB tarafından başa geçirildiği görüşündeler. Gerçekten de, Kavam'ın başbakanlık koltuğuna oturtulmasında 1944 Sonbaharından itibaren SSCB'nin defalarca Tahran'da hükümet bunalımına yol açtığı ve Ocak 1946 yılında başarı sağladığı bilinmektedir. Tudeh Partisi İran parlamento üyesi A. Kambaş 1947 tarihli bir mektubunda M. Ç. Bağırov'a şunları aktarmaktadır: *"Ben, Kavam'ın yönetime gelmesinin karşısındaydım. Çoğu arkadaşımız da aynı görüşü paylaşmaktaydı. Yine de parti grup kararıyla ona oy verildi. Böylece, bizim oylarımızla yönetime geldi. Bu durumda biz Sovyet dostlarımızın isteği doğrultusunda hareket ettik"*[1030].

Başbakan olarak Kavam'ın önüne bazı sorunlar yığılmıştı. Öncelik sırası Sovyetler Birliği ile yapılacak işbirliği sonucunda İran'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün garanti altına alınmasındaydı; ikinci sırayı, SSCB baskısı artarsa Azerbaycan'ın sınırlı özerklik haklarını tanımak koşuluyla ve Sovyetlerin de petrol konusunda fedakarlığa gitmesiyle başbakanlık koltuğunda tutunabilmek almaktaydı. Üçüncü gerekçe, İran'daki uluslararası güçlerin çıkarlarını da hesaba katarak Şah'ı tahtından indirerek onun tacını takmaktı. Sonuncu gerekçe doğrultusunda, Kavam'ın Pişaveri ve Azerbaycan demokratlarını baskı unsuru olarak Şah'a karşı kullandığı bilinmektedir.

Evet, Kavam, SSCB'nin desteği ile yönetime geldi, fakat son anda ABD'yi tercih etti. Daha doğrusu, o, savaş sonrası dünyada ABD'nin olanaklarının daha fazla olacağını düşündü.

Azerbaycan'daki demokratik oluşumun hezimete uğratılmasına rağmen SSCB petrol konusunda Kavam'a bağladığı umutlarını tüketmemişti. A. Kambaş, Bağırov ve Moskova yönetimine sunduğu raporunda şöyle der: *"Bu olaylar nedeniyle Kavam'ı devirme yoluna gidilebilir mi? Demokratik oluşumun bozguna uğratılmasının büyük bir kısmı Kavam'ın becerisi ve onun şahsi başarısı sayılmalıdır. Buna karşın, şu anda onun devrilmesi artık zor gözükmektedir. Demokratik oluşum yok edildi, geriye bir tek petrol sorunu kalmak-*

[1030] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 163, vr. 39.

ta ve bu taahhütle ilgili tek kişi o. Bu yüzden hesabın görülmesine ve sorumluluğun ortaya konulmasına fırsat tanımak için oyunu sonuna değin sürdürmek gerekir. Petrol sorunu duruma netlik kazandırır ve sorunun olumlu veya olumsuz sonucunda demokratik özgürlük savaşımı çalışmalarında ne tür tavır alınacağı belirlenmiş olur"[1031].

"21 Azer" akımının önderi, fikir babası ve mücadele sembolü kuşkusuz Seyit Cafer Pişaverî olmuştur. Yeteneği ve kişisel örgütleme becerisi, vatana duyduğu sevgi ve ulusuna sadakati gibi özellikleriyle o, Azerbaycan Türklerinin tarihinin unutulmayanlarındandır. Onun, Azerbaycan Demokratik Partisi ve Yönetim Kurulu başkanı olarak olağanüstü çalışmaları hâlâ bellekler dedir. Pişaverî, Sovyet desteği almaktaydı. O, bu yolu İran Azerbaycanı'ndaki Türklerin özgürlük hayalini gerçekleştirmek için seçmişti. Bununla birlikte, savaş sonrası dönemde Sovyet yönetimini açık biçimde eleştirme cesaretini göstermiş ender siyasilerdendi. Özellikle, "21 Azer" akımının bozguna uğratılmasının birkaç ay sonrasında Bakü'de sığınmacı olarak bulunduğu günlerde kendisine verilen sözleri Sovyet yönetiminin yüzüne vurmaktan kaçınmamıştı. Nisan 1946 yılından itibaren Sovyetleri hedef alan eleştirilere karşılık karalama kampanyası başlatan Sovyetlerin Tahran ve Tebriz diplomasi kanalıyla Pişaverî'ye ve Azerbaycan demokratlarına saldırısı fena oldu. Onu yatıştırmak amacıyla, sözde İran Azerbaycanı'ndaki fedai birliklerinin gönderilmesini amaçlayan özel istihbarat birimi oluşturuldu[1032]. İstihbarat tarafından seçilen özel eğitimli kişiler Şeki ve Hacıkent'te kampa alındı. Kampın son değerlendirilmesi 23 Haziran 1947 günü gerçekleştirildi[1033]. Özel timin İran'a gönderilmesi sırasında Pişaverî'nin onlarla buluşması ve talimatlarda bulunması kararа bağlandı. 3 Temmuz akşamı Gence yakınlarında Yevlah-Gence yolunun 14 kilometresinde Pişaverî'nin aracı kaza yaptı. Yevlah İl Merkez Hastanesine kaldırılan Pişaverî birkaç saat sonra gözlerini yaşama kapattı. Savaş sonrası SSCB tarihinde ünlü siyasilerin, devlet adamlarının kazaların kurbanı olduğu tesadüfüne sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin, uzun süre Halk Dışişleri Komiserliği yapan M. Litvinov'un her gün devamlı gittiği yazlık yolu üzerindeki

[1031] *Aynı belge.*
[1032] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 162, vr. 1-4.
[1033] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 162, vr. 9-18.

dönemeçte öldüğünü hatırlayalım. Urumçi'de [Doğu Türkistan] Sovyetleşme çalışmalarını sürdüren Başkonsolos Apresov yıllık olağan izni sırasında Abhazya'daki bir dağ yolunda ölü bulundu. Sovyetlerin gözüne girmeyi başaramayan ünlü aktör S. Mihoels de bu kaçınılması güç sonuçtan nasibini alanlardandı[1034].

Seyit Cafer Pişaverî'nin cenazesinin Bakü'de defnedilmesine müsade edilmedi. Ceset, fazla gürültü çıkartmadan yazlık evinin bulunduğu Buzov'a da toprağa verildi. Hatta, mezar taşının konulması da yasaklandı. Mezar alanının belli olmaması için açılan kabrin üzerine çiçekler dikildi. Ancak, Azerbaycan Demokrat Parti başvurusu üzerine Pişaverî'nin naaşı Mart 1960 yılında "Bakü Fahri Hiyabanı"na nakledildi[1035].

Pişaverî'nin ölüm haberini alan Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiserliği yetkilileri, onun Yazarlar Birliği binasındaki daimi çalışma odasında bir arama gerçekleştirerek bütün yazmalarına el koydular. El konulan yazmalar arasında "*İran Azerbaycanı'nda Demokratik Akımın Tarihi*" adlı iki ciltlik kayıtlar da yer almaktaydı. Ancak, kitabın ikinci cildi tamamlanmamıştır. Her iki cilt üzerinde KGB yetkililerinin yazmayla ilgili notlar aldıklarına ilişkin rapor yer almaktadır[1036].

Azerbaycan Komünist Parti Yönetim Kurulu yetkililerince Moskova'ya gönderilen bir mektupta Pişaverî'nin ölümü üzerindeki kuşkulara değinilmekteydi. 16 Ağustos 1954 tarihli Azerbaycan Komünist Parti Yönetim Kurulu birinci sekreteri İmam Mustafayev'in Genel birlik Komünist Parti Yönetim Kurulu sekreteri M. Suslov'a yazdığı beş sayfalık raporunda Azerbaycan Demokrat Partisinin konumu anlatılmaktadır: "*Azerbaycan Demokrat Parti kurucusu Pişaverî'nin 3 Temmuz 1947 tarihli Azerbaycan SSC Yevlah şehri yolunda akıllara durgunluk veren ölüm kazasının ardından demokratlar arasında siyasal ve örgütsel yapılanmanın yürütülmesi adına 1947 sonu Bakü'de GBKP YK'un yetkisi doğrultusunda Azerbaycan Demokrat Parti Yönetimi oluşturulmuştur*"[1037].

Üst düzey parti yetkilileri arasındaki özel yazışmalarda Pişaverî'nin "kuşkulu" ölümüne değinen tek ibare budur. Oysa,

---

[1034] Bkz. V. Berejkov, *Ryadom so Stalinım*, Moskova 1999, s. 381-385.
[1035] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 205, vr. 64-65.
[1036] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 149, vr. 1.
[1037] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 177.

önemli önemsiz ne varsa her şeyin izini süren Moskova, İ. Mustafayev'in bu ince imasını yanıtlamamayı yeğlemiştir.

Nisan 1956 yılında Bakü'de yapılan Azerbaycan SCC eski birinci sekreteri Mir Cafer Bağırov'un mahkemesinde Pişaverî'nin ölüm olayı da gündeme getirilmiştir. Tanık olarak ölümü esnasında Pişaverî'nin yanında bulunan Yevlah İl KGB Şube başkanı L. Salahov'un ifadesine başvurulmuştur. Ancak, bu trajik olayla Bağırov'un ilgisi bulunamadı. Nitekim, bu terör eyleminin ip uçları hedef olarak Moskova'yı gösterdiğinden dosya kapatıldı. Pişaverî'nin ölümü üzerindeki sır perdesini öğrenmeyi kafaya koyan Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Komiserliğinin bir yetkilisi ise görev gereği gittiği Moskova'da ölü bulundu.

Pişaverî'nin ölümünden sonra da ona ve partisine karşı saldırılar hafiflemedi. M. İ. İvanov 1950 yılında GBKP YK Sosyal Bilimler Akademisinde savunduğu İran Komünist Parti Faaliyetleri tezinde Cavat-zade'yi (Pişaverî) "vatan haini" olarak değerlendirmişti. Daha Stalin hayattayken, M. Ç. Bağırov, G. M. Malenkov'a hitaben yazdığı bir mektupta konuya bu tarz yaklaşımların kesin biçimde karşısında olduğunu belirtmiştir. O, Pişaverî adının İran'da çok yaygın olduğunu, popüler bir kişilik olarak onu düşman diye tanımlayanların İran gericilerine hizmet anlamına geldiğine değinmiştir. Bağırov, yapılanın bir tesadüf olmadığı düşüncesindeydi ve Pişaverî düşmanlığının Tudeh Partisi tarafından körüklendiğini iddia etmekteydi. Bağırov'a göre: *"Devrime karşı provokatörce çalışma yürüten bu hainlerin davranışları tesadüf olmayıp, büsbütün amaçlı biçimde İran Devrim akımının önderlerine iftirada bulunma ve lekeleme kapsamında, özellikle de Pişaverî'nin toplumun geniş katmanlarınca savunulan ününü gölgede bırakmaya ve gözden düşürmeye çalışanlar, kendi alçak emellerini ve düşüncelerini daha kolay yaymak amacı gütmekteler"*[1038].

15 Aralık 1950 günü Tahran'ın güvenlik önlemleri üst düzeyde bulunan gözde cezaevlerinden biri olan Kasr-i Kacar'dan İran Halk Partili 10 yetkili firar etti[1039]. Firariler Moskova'da yerleştikten sonra ilk iş olarak Azerbaycan Demokrat Partisi'ne karşı saldırıya geçtiler. İran Halk Parti YK yetkilisi bu firariler başta Doktor R. Radmaneş, E. Teberî, R. Rust, F. Kasemî ve G. Frutan olmakla GBKP YK'a yazılı

[1038] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 92.
[1039] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 1-5.

mektupla müracaatta bulunarak Azerbaycan Demokrat Partisinin kapatılmasını rica ettiler. Mektupta şöyle deniliyor: *"Eğer İran gericilerinden ve emperyalist boyunduruğundan, bir İran milletini diğer milletlerden ayırarak özgür kılmak için gerekli koşullar olgunlaşmamış ise Marksist söyleme göre o ülkede proletaryayı milletlere göre parçalamamak gerekir"*[1040]. GBKP YK Yurtdışı Komünist Partiler Koordinasyon Sorumlusu V. Grigoryan, firari Tudehlilerin mektubunu Aralık 1952 tarihinde Bağırov'un ilgisine sundu. O da karşılığında Malenkov'a yazdığı mektubuyla İran Halk Partili yetkililerin pozisyonunu sert bir dille eleştirdi: *"Öncelikli olarak daha başından beri ve halen Halkçıların İran Azerbaycanı'ndaki demokratlara karşı tutumları olumsuzdur. 1945 yılında İran Azerbaycanı'nda Demokratik Parti oluşumu sırasında İran Halk Parti YK'sı kesin bir dille ona karşı çıktı ve oldukça düşman bir pozisyon takındı. Daha doğrusunu söylemek gerekirse İran Azerbaycanı'nın Sovyetler Birliği sınırları içine girmesinden korkuyorlardı"*[1041]. Bağırov, Sovyet yetkililerine Azerbaycan istihbaratı elinde Tudehli yetkililer hakkında yeterli denilecek kadar şaibeler bulunduğunu aktardı: *"15 Aralık 1950'de Tahran merkez ceza evi Kasr-i Kaçar'dan İran Halk Partili yetkililerinden 10 kişinin ünlü "firar"ının ardından İran Halk Parti yöneticilerine karşı bizim bazı kuşkularımız pekişti. Tüm ordu, polis, istihbarat ve yetkili görevlilerinin gerçek anlamda Amerikan ve İngiliz denetiminde olduğu dikkate alınırsa, "firar"ın Amerikan-İngiliz istihbaratınca düzenlenme olasılığı yüksektir"*[1042].

M. C. Bağırov'un Azerbaycan KP YK birinci sekreterliği görevinden ayrılmasının üzerinden iki hafta geçmeden, GBKP YK'sı Azerbaycan SSC topraklarından İran'a yönelik kaçak radyo yayınlarının durdurulması hakkında 31 Temmuz'da bir genelge yayınladı[1043]. Buna karşılık Tudeh Azerbaycan Demokratik Partisi'nin kapatılmasına ilişkin çok sayıda dilekçelerine yanıt olarak parti çalışmalarını sürdürdü.

30 Kasım 1954 yılında İran Halk Parti yetkilileri Azerbaycan Demokratik Partisi ile Tudeh'in birleştirilmesi teklifiyle yeniden ortaya çıktılar. Ancak bu denemeleri de başarısız oldu. Azerbaycan

[1040] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 67-68.
[1041] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 89-90.
[1042] *AR SPİHMDA* , f. 1, op. 89, d. 187, vr. 83.
[1043] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 187, vr. 95.

KP YK birinci sekreterinin imzasını taşıyan *"Azerbaycan SSC Topraklarındaki İranlı Siyasi Göçmenlerin Durumu ve ADP Hakkında"*[1044] raporunda şöyle denilmektedir: *"Azerbaycan KP YK'sı İran Halk Parti YK yetkililerinin önerisini inceledi ve tartıştı ve bu partilerin birleştirilmesine karşı görüş birliğine vardı. Konuyla ilgili görüşlerini GBKP YK'sına sunulan 22 Ocak 1955 tarihli No: 30 sayılı mektubuyla rapor etti. Bu durumda, ADP'nin bağımsız çalışmaları şu gerekçelerden dolayı geçerlidir: Birincisi, ADP İran Azerbaycanı'ndaki ilerici güçleri kendi çatısı altında birleştirdi, bir kere siyasi özgürlük kazandı, İran Azerbaycanı toplumunun manevi isteğini yansıtan reformlar gerçekleştirdi, partinin İran Azerbaycanı toplumu için derin bağları bulunuyor ve İran genelindeki ezilen sınıfın büyük sempatisini kazanmıştır. İran yönetiminin eşine rastlanılmayan vahşet uygulamalarıyla demokratlar büyük kurbanlar verdiler ve vermekteler. Buna karşılık İran Azerbaycanı toplumu kendi kaderini bu partiyle sıkı sıkıya bağladı ve gerekli koşullar oluştuğunda bu parti çatısı altında kendi özgürlüğü ve ulusal bağımsızlığı için savaşıma hazırlar. İkincisi, İran yönetim birimlerince izlenilmekte olan Farslaştırma politikası Azerbaycan ulusunun varlığı, dili, kültürü ve geleneğini kendilerine zorla inkâr ettirmeye kalkışması, "Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmaz bütünü olduğuna" ilişkin vaazları, ayrıca İran yönetiminin yüzyıllardır, özellikle de son elli yılda İran Azerbaycanı ulusal akımlarının gözde isimlerine karşı insanlık dışı yöntemlerle zulmetmesi gerekçesi"* ön koşul alınarak bu karar verilmiştir.

Azerbaycan KP YK'nın GBKP YK'a aktarmayı zorunlu bildiği konudan, Moskova'da bulunan İran Halk Parti YK yetkililerinin ADP yöneticilerinden üç partinin birleştirilmesi önerilerine olumsuz yanıt aldıklarından sonra son aşama olarak ADP'li çekimser üyeler arasında ayrılıkçı görüşleri körüklemeye kalkıştılar. Bazı üyelerinin aracılığıyla, GBKP YK yetkililerinin İran demokratik partilerini birleştirmek yönünde bir karar aldığına ilişkin söylenti yaydılar[1045]. Bunun üzerine Mart 1957 yılında Azerbaycan SCC KP YK birinci sekreteri İ. Mustafayev, SSCB KP YK genel sekreteri N. S. Kruşçev'e gönderdiği raporunda, Azerbaycan Sorununun kapanmadığını, bundan dolayı ADP'nin bağımsız parti gibi varlığını sürdürdüğünün altını

[1044] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 203, vr. 12-31.
[1045] *AR SPİHMDA*, f. 1, op. 89, d. 203, vr. 25-26.

çizmişti. Sorunun çözümünde doğacak ilk fırsatta ADP'nin önemi anlaşılacaktır.

O günden beri İran'da birçok gelişmeler yaşandı. 1978–1979 İslam Devrimiyle Pehleviler rejimi tarihe gömüldü. Sosyalist dünyanın çöküşüyle İran Halk Partisi Tudeh dünyadaki diğer Komünist Partilerle aynı kaderi paylaştı. Fakat bir problem hâlâ aktüelliğini korumakta ve çözüm beklemektedir: İran Türklerinin kaderi.

İran'daki Azerbaycan Türkleri, İngilizlerin deyimi ile "Büyük Oyun"un piyonları oldular. Gerektiğinde önemsendiler, gerektiğinde kurban verildiler. Ama bir türlü kendileri olmalarına fırsat verilmedi.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Yayınlanmış Belgeler

ABD CIA Arşivi.

APG: Arhiva Prezidenta Gruzii.

AR MTN Arşivi: Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Savunma Bakanlığı Arşivi.

AR MDYTA: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Devlet Yeni Tarih Arşivi

ARDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi.

AR SPİHMDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkez Devlet Arşivi.

Arhive Vneşney Politiki Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Dış Siyaset Arşivi).

Berlinskaya (Potsdamskaya) Konferentsiya Rukovoditeley Tryox Soyuznıx Derjav SSSR, SŞA i Velikobritanii (17 iyulya-2 avgusta 1945 gg.), Sbornik Dokumentov, M. 1984.

Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1945, Vol. VII-VIII: The Near East and Africa, Washington 1969.

Krımskaya Konferentsiya Rukovoditeley Tryox Soyuznıh Derjav-SSSR, SŞA i Velikobritanii (4-11 fevralya 1945 g.), Sbornik Dokumentov, Moskva, 1979.

MNB AR: Arhiv Ministerstva Natsionalnoy Bezopasnosti Azerbaydjanskoy Respubliki (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli İstihbarat Arşivi – AR MTK).

Sovetsko-İranskie otnoşeniya v dogovorah, konventsiyah i soglaşeniyah, M. 1946.

Soviet Foreign and Military Policy, Office of Research and Evalution, ORE1, 23 July, 1946.

The National Security Archive of the George Washington University

The National Security Archive of the George Washington University. N.D. 770076. 25 June 1947.

Kitaplar ve Araştırmalar

Abdullaev Z., "*Krah planov gitlerskom Germanii prevraşeniya territorii İrana v plandarm borbı protiv Sovetskogo Soyuza. Rezyume*", İAN Az.SSR, 1955, N:5.

Abdullaev (Vilai) M., *Rol demokratiçeskoy peçati v natsionalno-osvoboditelnom dvijanii İranskogo Azerbaydjana (1945-1946)*, Kandidatskaya dissertatsiya, Bakü, 1975.

Abdullayev (Velayeti) M., *İran Azerbaycanında Milli azadlıg herekatında demokratik metbuatın rolu*, Avtoreferat, Bakü, 1975.

Acheson James Chace, *The Secretary of State Who Greated the American World*, Simon Schuster, 1998.

Aleskerov M., *Anglo-amerikanskoe vmeşatelstvo v dela İrana – gruboe naruşenie mejdunarodnogo bravo*, Avtoref. Kand. yurid. Nauk, Moskova, 1953.

Ali gızı A. *Literatura Yujnogo Azerbaydjana: etapı, osnovı, etyudı*, Bakü, 1998.

Ali gızı A., *Literatura Yujnogo Azerbaydjana: etapı, osnovı, etyudı*, Bakü, 1998.

Aliev M. S., *İstoriya İrana. XX vek*, M. 2004.

Aliyev İ., *Oçerk istorii Atropatenı*, Baku 1989; aynı müel. "*Plemena i plemennıe gruppı v Atropatene. Formirovanie midiysko-stropatensakogo etnosa*", VDİ, 1987, No: 3.

Amin Camron Michael, "*Selling and Saving "Mother Iran": Gender and the Iranian Pres in the 1940s*", International Journal of Middle East Studies, Vol. XXXIII, August 2001, No: 3.

Aminzade A., *Borba narodnoy partii İrana i Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy partii. Za natsionalnuyu nezavismost na sovremennom etape*, Aftoreferat. Kand. ist. nauk, Baku 1957;

Arfa H., *Under Five Shah's*, New York, 1965.

Atabaki Touraj, *Azerbaijan: Etnicity and Autonomy in Twentieth Century Iran*, London, 1993.

Azerbaycan Tarihi: En eski çağlardan XIX yüzyılın 70'li yıllarına kadar, S. Aliyartlı'nın redakrötlüğünde, Bakü, 1997.

Azeri Ali, *Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hiyabanî*, Ankara

Azimi F., *The crisis of Democvacy*, London, 1989.

Azimi F., *The crisis of Democvacy*, London 1989; Luice Estrange-Faweett, *İran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge, 1992.

Bamberg J. H, The History of the British Petroleum Company, Vol II: The Anglo-İranian yeras, 1928-1954, Cambridge University Press, 1994.

Bayramzade S. Z., "*İran hakim dairelerinin Cenubi Azerbaycan maarifi ve medeniyyeti sahesindeki siyaseti*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakü, 1991.

Berejkov V., *Ryadom so Stalinım*, Moskova, 1999.

Berejkov V., *Stranitsı diplomatiçeskoy istorii*, Moskova, 1987.

Blaga R., *İran Halkları El Kitabı*, (Basım yeri yok), 1997.

Blechmen Barry M. - Hart Douglas M., "*Afganistan and the 1946 Iran Analogy*", Survival, Vol. XXVII, Nov/Dec. 1980.

Blum J., Margan E., Ross W., Schlesinger A., Stampp K., Woodward C. van, *The National Experience*, New York, 1973.

Bouscaren A. T., "*Soviet policy in Iran*", Current History, May, 1952.

Bullard R., *The Camels Must Go.*, London, 1961.

Bunyadov Z., *Azerbaycan VII-IX esrlerde*, Bakü, 1989.

By X. The Sources of Soviet Conduct, Foreign Affairs, July 1947.

Byrnes James E., *Speaking Frankly*, New-York and Londra, 1947.

Campbell Thomas N.– Herring George C., *The Diaries of Edward R. Stettinius. 1943-1946.*

Chace James, *Acheson, The Secretary of State Who Created the American World*, Simon Schuster, 1998.

Cottam R., *Iran and the United States*, Pittzburgh, 1988.

Cottam R., *Iran and the United States*, Pittzburg, 1988; W. Douglas, *Strange Lands and Friendly People*, New York, 1951.

Crayson B. L., *United States Iranian Relations*, Washington, 1981,

Current History, March 1946.

Çeşmazer M. M., *Obrazovanie i deyatelnost Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy parti*, Bakü, 1986.

Çeşmazer M. M., "*S. C. Pişeverinin Azerbaycan Demokrat Partiyasının ve Azerbaycan Milli hökümetinin yaranması uğrunda mübarizede rolu haggında*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakü, 1991.

Çeşmazer M. M., *Azerbaycan Demokrat Partiyası ve fealiyyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946-cı iller)*, Bakü, 1986.

Çeşmazer M., "*Azerbaycan Demokrat firgesi Azerbaycan halgının silahlı mübarizesinin teşkilatçısı olmuştur*", Azerbaycan, 7 Aralık 1955.

Çuyev F., *Molotov: Poluderjavnıy Vlastelin*, M. 2000.

Danilov A. - Pijikov A., *Rojdenie sverhderjavı*, M. 2003.

Davit Nisman, *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan: The uses of Nationalism for political penetvation & Boulder*, Westview, 1987.

Davit Nisman.,"*The Two Azerbaijan: Acommon past & a Common Future*" Caspian Crossvoads, 1995, N: 2.

Deringil S., *Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul, 1994.

Deringil Selim, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: an "active" Neutrality*, Cambridge, 1989.

Destguşade F., *İran Azerbaycanında Milli hökümetin igtisadi tedbirleri (1945-1946-cı iller)*, Namizedlik diss. Avtoref., Bakü, 1964.

Develli-Memmed A., *Cenubi Azerbaycanda milli hökümetin teşkili ve fealiyyeti (1945-1946)*, Avtoreferat, Bakü, 1967.

Djafarov Yu., *Gunnı i Azerbaydjan*, Bakü, 1993.

Donovan R., *Conflict and Crisis. The Presidency of harry S. Truman 1945-1948*, New York, 1977.

Druks Herbert, *Harry S. Truman and Russians*, New York, 1966.

Dubrovin N. F., *İstoriya voyni vladıçestva russkih na Kavkaze*, SPb. 1888, t. VI.

Dubrovin N. F., *İstoriya voyni vladıçestva russkih na Kavkaze*, SPb. 1888, t. VI.

Eagleton W., *The Kurdish Republic of 1946*, London-New-York-Toronto, 1963.

Egorova N., ""*İranskiyi Krizis" 1945-1946 gg. na osnove passekreçennıh arhivnıh dokumentov*", Novaya i noveyşaya istoriya, 1994, No: 3;

Egorova N., ""*İranskiy krizis" 1945-1946 gg.: vzglyad iz rossiyskih arhivpv*", Holodnaya voyna: nocıy podhodı, novıy dokumenti, M. 1995.

Egorova N., "*Formirovanie kontsenysii natsionalnıh interesov SŞA na Blijnem i Srednem Vostoke, 1945-1946*", SŞA i vneşney mir, M. 1997.

Egorova N., "*İstoki Sovetsko-Amerikanskogo soperniçestvo v İrane i Turtsii, 1944-1945 gg.*", Aöerikanskiy ejegodnik 1997, M. 1997.

Elwell-Sutton L. P., "*The Iranian Pres, 1941-1947*", Iran – Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. VI, London, 1968.

Fahreddin Azimi, *İran: the Crisis of Democratcy*, New York, 1989.

Faramraz S. Fatemi, *The USSR in Iran*, New York-London, 1980.

Ferheng-e Coğrafiya-ye Melli-ye Torkan-e İran Zemin, IV cilt, 1352.

Ferman-Fermanian Sattar Han, Done Munker, *Daufhter of Persia*, New-York, 1992.

Gasımov M., *Beynelhalg münasebetlerde Azerbaycan meselesi*, Bakü, 1993.

Ghobad İrani R., *American Diplomacy:An Option Analysis of teh Azerbaijan Crisis, 1945-1946*, International Studies, 1978.

Gilbert Martin, *A History of the Twentieth Century*, Vol. 2, 1933-1951, Harper Collins Publisher, 1998.

Goddis J. L., *The United Ststes and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, New York, 1972.

Golub Yu. G., "*1941: İranskiy pahod Krasnoy Armii vzglyad skvaz godı*", Oteçestvennaya İstoriya, 2004, No: 3.

Goode J., *The United States and Iran: In the shadow of Musaddig*, New York, 1997.

Gosiorowski M. and Byrne M., *Mohammad Mossaddeg and the 1953 Ceup in Iran*, Syracuse University Press, 2004.

Guliyev A., "*Cenubi Azerbaycanda milli azadlık ve demokratik herekat tarihinden (1941-1946-cı iller)*", Tarih ve felsefe inistutunun eserleri, I. burahılış, Bakü, 1951.

Hamzavi A. H., *Persia and the Powers. An Anccount of Diplomatic Relations 1941-1946*, London-New York, Melbourne, Sydney, 1946.

Handan Dj., *Put udaçi*, Bakü, 1987.

Hasanlı C., *Azerbaycan Tarihi 1918-1920: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Çev. A. Erturun, Ankara, 1998.

Hasanlı C., *Güney Azerbaycanda Sovyet-Amerika-İngiltere garşıdurması (1941-1946)*, Bakü, 2001.

Hesenov H., *İran Azerbaycanı fehlelerinin öz azadlıgları ve ölkelerinin istiglaliyyeti uğrunda mübarizesi*, Bakü, 1959.

Hiyabani Ş. M., *Azerbaycan ve Azerbaycan demokratiyası*, Bakü, 1961.

İbrahimi İ., *İran Azerbaycanı halgının milli azadlıg herekatında gadınların iştirakı*, Avtoreferat, Bakü, 1965.

İbrahimov M., *O demokratiçeskom dvijenii v Yujnom Azerbaydjane v 1945-1946 gg.*, Bakü, 1948.

İbrahimov M., *Pravda ob İranskom Azerbaydjane*, Bakü, 1949.

İbrahimov (Şahin) T. A., *İran Kommunist Partiyasının yaranması*, Bakü, 1963.

İlkin G., "*Tebriz hatireleri*", Azerbaycan Dergisi, Bakı 1996, N: 7-9, 10-12, 1997, N: 1-2.

İsmailov E., *Vlast i narod. Poslevoennıy stalinizm v Azerbaydjane. 1945-1953*, Bakü, 2003.

İvanov M., *Noveyşaya istoriya İrana*, M. 1952.

Kaiser Robert, *Gold Winter, Gold War*, New York, 1974.

Kendli-Herisçi G., *Razvitie yujno-azerbaydjanskoy literaturnı v 1941-1946 gg*, Bakü, 1956.

Kennan George F., *Memories 1925-1950*, Boston-Toronto.

Kissinger Henry, *Diplomacy*, Simon Schuster, New York 1994.

Koçkin N. V., *"SSSR, Angliya, SŞA "Turetskiy Krizis" 1945-1947gg."*, Novaya i Noveyşaya İstoriya, 2002, No.3.

Krutihin M., *İranskie oçerki*, Çast çetvertaya, Azerbaydjanskaya avantyura ili kak Moskova vtoriçno prodala iranskih kommunistov. Rus Energy.com 12/26/98.

Kuniholm B., *The Origins of the Cıld War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, 1980.

l'Estrange-Fawcett Louise, *İran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*, Cambridge, 1992.

Lahrudi A., *"Biz mübarizeni davam etdireceyik"*, Ayna-Zerkalo Gazetesi, 2 Aralık 1995.

Lavrentiev A., *Krizis kolonialnoy politiki angloskogo imperalizma v İrane (1941-1952)*, Avtoref. Kand. ist. nauk, Moskova, 1954.

Lenczowski G., *"United States Support for Irans Independece and Integrity, 1945-1959"*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science, May 1972.

Lenczowski G., *Russia and the West in Iran, 1918-1948*, New York, 1948.

Louis W., *The British Empire in the Middle East 1945-1951*, Oxford, 1984.

Lytle Mark Hamilton, *The Origins of the Iranian-American Alliance. 1941-1953*, New-York-London, 1987.

Maddox R. J., *From War to Cold War*, Boulder, London, 1989.

Mamedov K., *Sozdanie yujno-azerbaydjanskogo narodno-demokratiçiskogo gosudarstvo (1945-1946 gg.)*, Avroref. Kand. dis. Moskova, 1950.

McCauley Martin, *The orgins of the Cold War. 1941-1949*, London- New York, 1995.

McCouley Martin, *The origins of the Cold War. 1941-1949*, London-New York, 1995.

McCullougn Davit, *Truman*, New York, 1992.

Mirza-zade G., *Milli Medjlis İranskogo Azerbaydjana i ego zakonotvorçestvo (1945-1946)*, Kandidatskaya dissertatsiya, Bakü 1971.

Mirzazade S., *İran Azerbaycanının Milli Meclisi ve onun ganunvericilik fealiyyeti (1945-1946)*, Avtoreferat, Bakü, 1971.

Musavi Ş., *Taktika narodnoy partii İrana v demokratiçeskom antiimperialistiçeskom dvijenii trudyaşihsya İrana v 1941-1949 gg.*, Avtoreferat. Kand. nauk, Bakü, 1960.

Mustafaev Vidadi, *Natsionalnoe samosoyuznanie v Yujnom Azerbaydjane (I polovina XX veka)*, Bakü, 1989.

Mustafayev V. K., "*Cenubi Azerbaycanlıların milli şüuru haggında bezi geydler*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakü, 1991.

Nasrollah S. Fatemi, *Oil Diplomacy Powderkeg in İran*, New-York, 1954.

Necmî N., *İran der Miyan-e tufân ya şerh-e zendegani-ye Abbas Mirza Naibü's-Saltana*, Tahran, 1957.

Necmî N., *İran der Miyan-e tufân ya şerh-e zendegani-ye Abbas Mirza Naibü's-Saltana*, Tahran, 1957.

Nemini A., *Muhaciretde*, Bakı 1992; *Azerbaycan – İran münasibetleri. Umummilli gezetlerin monitoringi*, Bakü, 1996.

Nesibzade N., *Bütöv Azerbaycan*, Bakü, 1997; aynı müel., *İranda Azerbaycan meselesi*, Bakü, 1997.

Novruzov İ., *Azerbaydjanskaya karta (İranskie vospominaniya)*, Bakü, 1997.

Onullahi S., "*Azerbaycan: neft girdabında yaşanan heyat*", Zaman Gazetesi, 1996, N: 8, 10-14.

Pişevarî M. Dj, İstoriya demokratiçeskogo dvijeniya v İranskom Azerbaydjane, Baku 1947, tom I (na pervah rukopisi).

Pişevari M. Dj, İzbrannıe poizvedeniya, (Azerice), Bakü, 1984.

Polley Michael, *A Biography of George G. Kennan*–Lewiston, Queenston, Lamreter, 1990.

Polyanovksiy M., "*İranskiy Azerbaydjan*", Krasnoormeets, N: 13, 1946.

Popov M., *Amerikanskiy imperalizm v İrane v godı vtoroy mirovoy voynı*, M. 1956.

Pozdneeva L., *Anglo-Amerikanskaya otnoşeniya v godı vtoroy mirovoy voyni: 1941-1945 gg.*, M. 1969;

Rahman F., *The Philoslhy of Molla Sadra*, New York, 1975,

Rahman F., *The Philosophy of Molla Sadra*, New York, 1975.

Ramazani R., *Iran's Foreign Policy 1941-1973*, University Pres of Virginia, 1975.

Resulzade M. Ə., *Eserleri*, Bakü, 1992.

Richard W. Cottam, *Iran and United State.*

Rosenberg Philipp, "*The Cheshire Ultimatum: Trumans Message to Stalin in the 1946 Azerbaijan Crisis*", The Journal of Politics, Vol. 41, 1979.

Rosenberg Philipp, "*The cheshire ultimatum: Trumans message to Stalin in the 1946 Azerbaijan Crisis*", The Journal of Politics, Vol. 41, 1979.

Rossow R., "*The Battle of Azerbaijan, 1946*", The "Middle East" N: 1, Journal, Washington, 1956,

Sami Kruss A., "*Truman Agains Stalin in Iran: A Tab of Three Messages*", Middle Eastern Studies, January 1987, No: 1, Vol. 23.

Samii K.: "*Rtumen against Stalin in Iran: A Tale of three messages*", Middle Eastein Studies, January 1987, No: 1.

Scheild Fernande, "*Stolin and the Creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran, 1945*", Cold War History, İssue 2, No: 1, 2001.

Scheild Fernande, *Stalin, Baghirov and Soviet Polices in Iran, 1939-1946*, PhD dissertation, Yall University, 2001.

Sergeev M., "*Borba demokratii protiv reaktsii v İrane*", Bolşevik, 1946, N: 11-12.

Seyidov M., *Azerbaycan halkının soykökünü düşünürken*, Bakü, 1989.

Sheehan Michal K., *İran: The Impact of United States Intersts and Politices. 1941-1954*, Brooklyn, 1968,

Sicker Martin, *The Bear and the Lion. Soviet Imperialism and Iran*, New York - Londra 1988.

Skrine Sir Clarmont, *World War in Iran*, London, 1962.

Smith Walter Bedell, *Moscow Mission*, London, 1950.

Swietochowski T., *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, NewYork, 1995.

Şemide A., *Raboçee i profsoyuznoe dvijenie v İrane pod rukovodstvom Narodnoy partii İrana (1941-1946)*, Avtoref. Kand. ist. nauk, Bakü 1958.

Şemide E. İ., *İranda fehle ve hemkarlar herekatı, 1941-1946*, Bakü, 1961.

Şerifli M., *IX esrin ikinci yarısı ve XI esr Azerbaycan feodal dövletleri*, Bakü, 1978.

Tagiev Ş., "*Problema "razdelennıh narodov", Stalin i vlros edinogo Azerbaydjana*", Müsavat, 1998, No: 9.

Tagieva Ş., "*Vlros Yujnogo Azerbaydjana v Soveta Bezlasnosti OON*", Yeni Musavat Gazetesi, 1-5 Aralık 1995.

Tağıyeva Ş. A., *1920-ci il Tebriz üsyanı*, Bakü, 1990;

Tağıyeva Ş. A.., "*1978-1979-cu iller İran ingilabından sonra Cenubi Azerbaycanda milli hüguglar uğrunda mübarize*", Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Bakü, 1991.

Tapper Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Türkçe Çev. F. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yay., 2004.

Tarigpeyma İ.; *Doktor Tağı Eraninin İctimai-Siyasi ve Dövlet-Hugugu Görüşleri*, Avtorefarat, Bakü, 1963.

Tatişev S. S., *Vneşnyaya politika Nikolaya I*, SPb. 1887.

Tatişev S. S., *Vneşnyaya politika Nikolaya I*, SPb. 1887, ç. II.

The Cambridge Historiy of Iran, Volume VII: From Nafir Shah to the Islamic Republic, Edited by Peter Avery, Cambridge University press, Cambridge 1991.

The United States and Iran. A Documentary History, Editors Yohan Alexander and allan Names, Maryland 1980.

Thore James A., "*Trumans Ultimatum to Stalin on the 1946 Azerbaijan Crisis: the Making of a Myth*", The Journal of Politics, Vol. 40, 1978

Togan Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.

Toosevelt A., "*The Kurish Republic of Mahabad*", The Middle East Journal, Vol. 1, July 1947, No: 3.

Truman Harry S., *Memories: Years of Trial and Hore. 1946*-1952, New York, 1956.

Truman Harry S., *Truman Speaks*, New-York 1960.

Vekilov C.M., *Azerbaycan Resbuplikası ve İran (medeni elageler)*, Bakı 1991.

Vekilov C.M., "*1920-1940-cı illerde Azerbaycan SSC-in Sovet-İran medeni elagelerinde iştirakı*", Cenubi Azerbaycan tarihi meseleleri, Bakı 1991.

Weisband Edwart, *Turkish Policy. 1943-1945. small State diplomacy and Great power politics*, Princeton 1973.

Yearbook of the United Nations. 1946-1947, New-York 1947.

Yegorova Natalia I., "*The "Iran Crisis" of 1945-1946: A new from the Russian Archives*", Working Paper, Cold War International History Project, No: 15, Washington DC. 1996.

Yodfat A. Y., *The Soviet Union and Revolutionary Iran*, New-York 1984

Zahidov G., "*Azerbaycanın edebi saadeti onun büyövlüğündedir*", Azadlıg Gazetesi, 25 Nisan 1995;

Zorin L. İ., "*Osobeo Zadaniya*", Voprosı İstorii, 1985, No: 3;

Zubok V. – Pleshakov C., *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khurushchev*, Harvard University Press 1996, s. 121.

Süreli Yayınlar

Ahter
Ateş
Azerbaycan
Azerbaydjan
Bahtar
Current History
Daily News
Damavend
Dariya
Depertment of State Bulletin
Dust-e İran
Ettelaat
Farda
Ferman
Goftogu
Handanihâ
Hudaferin
İran Gazetesi
İran-e Ma
İran-e Nou
İzvestiya
Journal of the Royal Central Asian Society
Keyhan
Komünist
Komünist (Ermenistan)
Mehr-e İran
Nasim-e Sadah
Necat-e İran
New-York Times
Pravda
Presidential Appointment Calendar
Raad
Rastahiz
Sergüzeşt
Setare
Tahran Daily News
Tahran-e Musavver
Terakki Gazetesi
The Manchester Guardian
Time
Time Magazine
Toyfik
Vazife
Weekly Review
Yeni Musavat
Zolotıe Stranitsı

DİZİN

Abbasî, M. 127, 162, 261
Abdo, Mehdi 212
Abdullayev, M. 15, 265
Acheson, Dean 218[n], 220, 254, 298, 330[n], 338, 338[n], 339, 364, 457, 481, 505, 516, 565, 566
Adaletî, B. 70.
Adamyan, Petros 117
Adil, Mehdi 72[n]
Ağa-zade 496
Ahi, Macit 106
Ahmedî, A. 509
Ahmedî, Emir 182, 190, 233, 306, 402, 403, 442, 456, 468, 483, 531
Alâ, Huseyin 107, 132, 185, 199, 200, 226, 328, 342, 343, 347, 348, 350, 353, 354, 362, 364, 365, 367, 382, 383, 392, 393, 394, 399, 437, 438, 439, 440, 476, 514, 515, 516, 534.
Aleksandrov, G. 125
Alekseyev, N. 49, 90, 345, 346
Ali Askerov, Cebrayil 76, 79
Ali Han Behram Han Oğlu 50
Ali, Mensur 41, 65, 190, 202, 527
Aliyarbeyov, Tarlan 301
Aliyev, Ali 74, 124, 276, 493
Aliyev, Aziz 41, 42, 43, 44, 46, 49, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 76, 124
Aliyev, Haydar 41
Aliyev, Mahmud 117, 265, 277, 331
Ali-zade, (Şeyhülislam) 87
Ali-zade, A. 82, 262, 277
Ali-zade, N. 261
Allen, George 226, 227, 340, 357, 417, 423, 424, 425, 429, 435, 436, 437, 439, 454, 457, 458, 467, 470, 471[n], 471, 472, 475, 481, 482, 484, 485, 490, 501, 504, 505, 522, 527, 532, 533, 534
Ammar Han 448

Antonov Aleksey, General 67, 90, 166, 329, 359,
Apresov 559
Arameş, Ahmed 433, 462
Araste Nadir, Mirza 106, 115
Ardalan, Nasir 212
Ardalan, Nazım 306
Arfa, Hasan 205[n], 210[n]
Arsancanî 462
Aslanov, Malik 276
Aşumov, Cebrayil 74, 277
Aşurov, Azizazdar 249, 307, 369, 386
Atakişiyev Ağa, Selim 44, 48, 59, 76, 111, 129, 154, 160, 161, 170, 191, 198, 209, 232, 236, 268, 303, 312, 372, 373, 374, 377, 378, 379, 387, 388, 441, 495, 497
Avaz, Sadik 473
Azerbadagan, Halil 261
Azeroğlu, Balaş 81, 87, 126, 150, 261
Azimî, Abul-Kasim (General) 402, 531
Azimî, Fahreddin 521
Azimî M 206
Azimî, Yusuf 193, 206, 237
Azizbeyov, Azizağa 78
Azizov 265

Babayev, Huseyin, 76
Bagramyan, Ivan. 337
Bağır Han 26, 28, 29, 30, 160, 173, 267, 532
Bağırov Mir, Cafer 39, 42-46, 48-50, 55-68, 74-91, 76[n], 79[n], 93, 101, 104, 106, 110, 117, 119, 120-129, 134, 136, 137, 140, 141, 145, 146-147, 151, 152, 154-156, 158, 160, 161, 162, 168[n], 170, 172, 178, 179, 181, 191, 192, 194, 198, 199, 203, 204, 205, 207, 210, 232, 232[n], 234, 235, 236, 240, 244, 245, 247, 248, 250, 252, 262, 263, 268, 271, 272, 275-281, 297, 300-305, 312, 321, 340, 344, 347, 354, 359, 366, 368, 369, 372, 373, 374, 378, 379, 380, 386, 389, 390, 391, 402, 403, 413, 415, 420, 422, 423, 425, 440, 441, 443, 444, 448, 449, 464, 472, 474, 475, 485, 486, 487,

488-490, 492-498, 503, 511, 513, 514, 517-519, 521-522, 526, 529, 530, 534, 536, 538, 541, 556, 557, 560, 561
Bağır-zade, Ahad 162
Bahadurî 72, 72n
Bahar, Malikü'l-Şüera 126, 189, 190, 306, 456
Bahar, Şirvanî 263
Bahşaliyev, Rıza 265
Batmankılıç 534
Bayat Maki Ateş, Han 105, 260, 272
Bayat, Murtazakulu 70, 106, 107, 115, 134, 140, 165, 166, 166n, 186, 191-193, 196, 197, 197n, 198, 201, 206, 207, 208, 213, 214, 306, 365, 369, 402, 403, 456
Baybakov, Nikolai 97, 101-103, 120, 271
Bedelbeyli, Şemsî 60
Behmenniya 182
Beriya, Lavrenti 65, 128, 156, 158, 170, 178, 192, 194, 203, 235, 250, 260, 304, 321, 386, 545, 546, 549, 551, 554
Berzanî Molla, Mustafa 486
Bevin, Ernest 156, 187, 216, 217, 212, 224-226, 238, 259, 283, 291, 347, 440, 504, 549
Beytullahî, Tagi 270n, 528
Bezzaz Hacı, Mahmud 270n
Billurî, Hüküme 536
Binakdar Said, Mahmud 270n
Bireng, Aslan 262n
Bireng, Hasan 148, 160
Biriya, Muhammed 70, 77, 81, 82, 87, 104, 126, 145, 171, 172, 173, 175, 193, 197, 198, 206, 238, 240, 256, 257, 261, 273, 302, 305, 494, 524-529.
Bohlen, Charles 339
Bonen, Henry 400
Borçalı, Kulu 261
Budakyan 248, 249
Budyonnı, Semyon 329
Bulganin, Nikolay 122, 128, 535
Bullard, Reader 59, 64-65, 168, 202, 218, 224, 226, 226n, 419, 566
Bulut Bey Sohrab Bey oğlu 527
Büyük Bey, Muğanlı 527
Byrnes, James 19, 185, 190, 200, 201, 217, 218, 220-223, 226, 238, 251, 254, 283, 297, 298, 328, 330, 333, 335, 337-339, 343, 347-348, 353, 354, 356, 357, 361, 362-364, 367, 382, 383, 392, 393, 397, 417, 438, 439, 440, 454, 476, 484, 485, 505, 532, 534, 548, 549, 566

Cadogan Alexandr, A. 400
Caferov, A. 265
Caferov, Cafer 162
Caferov, Sefter 118
Cahangirov, Cahangir 262
Cavad-zade, Dariyuş 179
Cavad-zade, Mirhalil 179
Cavid, General 83, 84
Cavid, Salamulla 173, 193, 206, 210, 213, 237, 240, 260, 261, 272, 273, 280, 343, 368, 377, 387, 388, 410, 411, 422, 448, 457, 458, 467, 468, 469, 472, 473, 474, 484, 491, 493-498, 501-503, 508, 511, 519, 523-526, 529, 530
Cavit, Aral 259
Cavit, Habibullah 51
Cem, Mahmut 97
Cemal Han, Timurî 173
Cevdet, Hasan 150, 159, 160, 173, 193, 206
Chi-Quo-Tai 361, 382, 400
Churchill, Winston 47, 114, 180, 335, 336, 336n, 337, 416, 542, 543
Ciddi, Şems 272
Cihanbanu 138, 140, 442
Cihanşahlı, Nusretullah 127, 265, 410-413, 417, 457, 495, 526, 536
Clarens, Redl 66

Çavuşi Mir, Mehdi 173, 536
Çeşmazer Mir, Kasım 14n, 15n, 16, 159n, 236n, 268n, 305, 420n, 566,

Dadaşov, Nasir 276
de Gaulle, Charles 183
Defterî 340
Dekanozov, Vladimir 58, 308, 321, 479, 542, 546
Demirçi-zade, Abdulaziz 265
Derehşanî, Ali Ekber 69, 201
Devletşahî, Hasan 165, 167, 171, 192, 193, 197
Dibaian Ali, Asker 206, 265, 272
Dilbazî, Mirvari 262

Dilmeganî, Sadik 173, 410, 417
Direfşî, Muzaffar 261
Dooher, Gerhard 488, 490
Douglas, H. 358, 359, 566
Douglas, U. 298
Drayner 92, 93
Druks, Herbert 357, 567
Dürri, Habibullah 308n

Efendiyev, İlyas 126, 127
Efendiyev, Mehmet 277, 456
Efimov (Tümgeneral) 90
Ehteşamî, A. 138
Eminî, Agit 233
Eminî, Mahmud 270n
Emioğlu, Haydar 33
Emir, Aslanov E, 44, 48
Emir Hızı, Ali 33, 56, 71, 137, 141
Emiraslanov, A. 58, 263
Emiraslanov, Meybullah 67
Ensar, İ. 164
Entezam, A. 480, 518
Entezam, Nasrullah 106
Esedî, S. 308n

Fahri, Atam 52
Farışçı, Hüseyin 148, 160
Farruh Seyid, Mehdi 212
Farzullah Bey, Paşaî 527
Fatemi, Nasrullah 570
Ferhudî, Hüseyin 212
Feridunî, 185
Fermanian, Ferma 136, 182, 184, 214, 408, 417, 462, 469, 483, 567
Ferşi Kulam, Hüseyin 270n
Firuz, Muhammed 90, 306
Firuz, Muzaffer 365, 384, 398, 404, 408, 413, 417, 418, 419, 427, 428, 432, 440, 447, 448, 449, 452, 453, 454, 456, 457, 462, 469, 482, 483, 496, 506, 507, 518, 519, 537, 539
Fisher, Leydi 292
Fisher, V. 294
Fitret, Ali 261
Fitret, Nadir 51
Foot, Michel 408
Foruzeş 462
Fraiser, General 292
Frendyan, Vagram 93
Furugî Ali 41, 64, 65

Gagarin Alexis 181, 182, 221, 439
Gazi Muhammed 465, 488, 517
Gazi Seyf 410, 411, 412, 413, 417
Genci Turhan 51
Genci Zeynel 51
Gendçi Ismayil 270n
Gevorgyan David 56, 70
Gorşkov 89, 541
Gövsî M 261
Gövsî Tabrizî 261
Grigoryan V 561
Gromiko Andrei 348, 350, 358, 362-364, 382, 392, 400, 401
Gülgün Medine 261, 536
Güzelov Zeynel 75
Güzelyan 42, 52

Hacı Azim Han 104, 173
Hacıyev M 265
Haciyev Cefer Handan 75
Haciyev Yunus 48
Hajir Abdulhuseyin 191, 468
Hakimî Ibrahim (Hakimü'l-Mülk) 70, 115, 116, 158, 165, 166, 168, 176, 185, 189, 190, 201, 202, 209, 212, 214-217, 223, 227, 228, 254, 282-285, 290, 306, 345, 405
Haley Lord 292
Halhalî 127, 263
Halifax Lord 265
Halil Fehim 48, 215
Halil İnkılap 86
Halil Mirza 262
Halil Zeynel 262
Halili 341, 342
Halilov K 262
Hamilton Mark Lytle 497, 521, 569
Hamzavî A.H. 292, 294, 295
Harding Warren 92
Harriman Averal 216, 220, 226, 298, 357
Hart Doqlas 358, 359, 566
Hasanov Hasan 14, 74, 76, 83-86, 104, 110-112, 126, 129, 130, 146, 158, 161, 170, 198, 232, 236, 268, 276, 281, 303, 312, 372-374, 387
Hasanov I.G 68
Haşimî General 529, 530
Haşimî Mir, Ebulfeyz 137

Haşimî, Saraplı 159
Haydarov, Nazar 97, 98, 120
Haydar-zade, H. 528
Henderson, Love 417, 480, 485
Heybullal, Cavit 51
Hidayetî, General 90, 106, 115, 189, 449, 490
Hilal, Nasirî 261
Hitler, Adolf 87, 110
Hiyabanî, Şeyh Muhammed 11, 12, 31, 32, 33, 34, 127, 172, 190, 532, 565
Hojson 400
Hoşginabi 261, 536
Huda, Fazl Ali 527
Humayun 185, 186
Hüseyin, Etika 88
Hüseyin Han, Adalet 25
Hüseyin, Haydar 127
Hüseyin, Mehdi 126
Hüseyinov, İsmail 127
Hüsrevani 69, 182, 193

Ibrahim, Maşhedî 302
Ibrahimî, Ferudun 127, 144, 162, 175, 261, 272, 410, 412, 417, 457, 525, 528, 630
Ibrahimi, İ. 15
Ibrahimov, Zulfeli 262
Iftiharî 302
Ikbal Menuçehr (ayrıca bkz. Menuçehir) 65, 306, 369, 402, 461, 483
Imamî, Hoyî (Hoylu) 72
Intizarî, Muhammed Rıza 416
Ipekçian, Fatih Ali 72, 72n, 184, 199, 214, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 410n, 411, 412, 414, 417, 495
Isfahanî, Ahmet 70
Isfandiyarî, Cemşit 528
Iskenderî Amir, Nusret 72, 136, 243, 428
Iskenderî, Irec 470
Ismayil, Han 484
Ismayilov, E. 356, 556n, 558
Ivanov, M. I 17, 166, 560, 568
Ivanov, N. 509

İbrahimov, Mirza 14, 44, 48, 56, 60, 122, 126, 129, 130, 146, 158, 160, 162, 170, 198, 203, 232, 236, 238, 240, 261, 262, 276, 281, 303, 312, 372-374, 380, 387, 388, 495, 497, 568
İlhami Kulamrıza 140, 171, 175, 193, 206, 210, 213, 536
İntizarî N 416
İtibar Ahmet 212
İvanov General 89

Jacson Henry 358
Jdanov Andrey 321
Jernegan John 393
Johnson H.W 515

Kadiri Israfil 261
Kadirî Sugra 302
Kaffarî Sehemüddin 306
Kahraman-zade K 261
Kambahşî Abdulsamet 125, 128, 243, 244, 368, 379, 380, 381, 389, 394, 449, 495
Kamili A 261
Karapetyan 272, 278, 549
Karman bey 258, 260, 262
Kasım Han 527
Kasımov C. 265
Kasımov Salman 303
Kaşif C 261
Kaşkay Mirali 263
Kaşkay Nasir Han 368
Kavamü's-Saltana Ahmet (Kavam) 66, 67, 70, 70n, 102, 103, 106, 115, 116, 132, 158, 190, 202, 227, 228, 286, 291,306n, 306-323, 325-331, 339-344, 347, 349-354, 361, 362, 364-369, 374-381, 383-405, 385n, 407-413,< 415-444, 447, 448, 452-457, 460-462, 464, 465, 467-472, 471n, 474-479, 482-489, 493, 494, 496, 498, 500-526, 532-434, 538, 556, 557.
Kaviyan Cafer 148, 536
Kavtaradze Sergey 97, 98, 99, 101, 102, 107, 108, 114, 116, 118, 133, 134, 542, 545, 546, 555
Kazımov Salaheddin 301
Kazimzade Kazim 75
Kebirî 105, 530
Kennan George 257, 298, 299, 300, 300n, 308, 328, 330, 337, 339, 350, 357, 365, 369, 570
Kentli Kafar 261
Kerimov A 136, 158, 374, 387

Keşaverz, Feridun 152, 294, 428, 448, 470
Keşaverzî, Cemşit 394
Keyanî Şeyh, Musa (Kavyanî) 173, 272
Kılman Musayev, İlkin 60, 75, 262
King, I. 299
Kissinger, Henry 361, 569.
Konradov, İ. 97
Korneyev, A. 68
Krasn, A. 170, 192, 207, 220, 248, 262, 409, 495, 497, 523, 529, 530
Kruşçev, Nikita 551, 562
Kulajenkov, A. 58, 59, 64
Kulam Yahya 206, 234, 260, 302, 485, 486, 492, 494, 498, 517, 519, 524
Kuliyev, A. 14
Kuliyev, Mustafa 44, 48
Kuliyev, Nur Mehmet 170, 277, 409, 411, 488, 489, 490, 493, 494, 495, 497, 517, 523, 526
Kuliyev, Rıza 126, 129, 162
Kuliyev, Teymur 78, 118, 155, 163
Kumıkin, Pavel 97, 101
Kuross, Sami 357, 400
Kurtis 93
L'Rojtel, John 505
Lahrudi, Amirali, 17n
Lenkeranî, Şeyh 72, 417
Lie, Trygve 367, 382, 392, 400
Litvinov, Maksim 542, 558
Lozovskiy, S.A. 458

Mahmetov, Gazenfer 76, 82
Mahmetov, Mirza 74, 76, 129, 265, 277
Mahzûn, Muhammet Ali 261
Maksimov, Mikail (Mihail) 84, 86, 98, 112, 116, 130, 131, 132
Malenkov, Georgi 75, 125, 128, 158, 170, 178, 192, 194, 203, 235, 250, 321, 551, 560, 561
Malik, Y. 507, 508
Marçenko 70
Maslennikov, Ivan 156, 209, 303, 359, 369
Maşinçi, Ali 160, 193
Mazlumî, M. 71
Mazutin 535
Mehdiyev, Bendali 75, 76
Mehmet, Rahim 75
Mehmethanlı, Enver 75, 262
Mehmetkulu-zade, Celil 263
Mehmetli, A. 162
Mehmetli, Kulam (Gulam) 75, 81, 127, 162, 262
Mehtaş, Cavid 206, 272, 399, 457, 530
Merkulov, B. 62
Meykin, Norman 286
Migunov, V.P. 93, 308
Mikoyan, Anastas 119, 155, 271, 321, 329
Millspaugh, Arthur 66
Mir Sata 71
Mkrtçyan, Simon 272
Molotov, Vyaçeslav 38, 48, 75, 79, 84, 85, 113, 115, 119, 128, 133, 134, 156, 158, 163, 165, 168, 170, 178, 181, 186, 188, 192, 194, 199, 203, 216, 221, 225, 226, 235, 244, 248, 250, 254, 271, 279, 297, 307-317, 319-321, 325-328, 330, 334, 337, 339, 340, 354, 372, 379, 402, 440, 448, 465, 479, 480, 542-546, 544n, 549, 550, 552, 554, 566
Morrey, Wallace 196, 339, 342, 343, 349, 350-353, 392, 397, 417
Mugaddam, Iskender 69, 72, 72n
Mugaddem, Hasan 239
Muhammed, Hasan 27
Muhammed, Mirza 26, 27, 28, 35, 117
Muhammed, Rıza Şah (Pehlevî) 47, 65, 70, 95, 98, 102, 114, 124, 219, 254, 342, 416, 458, 466, 482, 500
Muhammedvendi 526, 527
Muhsin, Reis 106
Muhsin, Sadr (Sadrü'l-Eşref) 117, 140, 158
Muhsunî, Asker 528
Muhtaşemî 124
Murtazavi 531
Musaddık, Muhammed 73, 107, 116, 117, 190, 190n, 212
Musevi, S. 171, 261, 302
Musevi-zade 449, 483
Mussolini, Benito 87
Mustafa, Hasan 71
Mustafayev, Hıdır 301
Mustafayev, Iman 8, 76n, 559
Mustafayev, Mustafa 75, 104
Muşeverü'l-Memalik 309, 324, 328
Muteminü'l-Mülk 306
Muzaffer-zade 213

Nabil, Fazlullah 432
Nadir Mirza, Areste 106, 115, 162
Nahçıvanî, Ahmet 47, 90
Nahçıvanî, N. 127
Nahçıvanî, Sadık 51
Nasirî, Halil 175
Nasir-zade, H. 261
Nasrettin, Şah (Kaçar) 97
Nazarlı, Şamil 75, 277
Nazarov, Israfil 60, 75
Nebatî, Abülkasım 263
Necim, Tebrizi 261
Nècimü'l-Mülk Abdu'l-Hasan 115
Nefisî, Sait 86
Niçbey, Ayvaz 483
Niknam, N. 261
Nikpur, Abdul-Huseyin 308n
Novikov, 58, 67
Novruzov, Ibrahim 262, 361, 308n, 331n, 385n
Nuri Bey 85
Nuri, Hüseyin 137
Nurinbahş 233

Ordubadi, Mehmet Sait 57, 127, 261
Ovanesyan, Ardeşir 57, 71, 72, 81, 82, 137, 141, 149, 204, 243, 248, 249, 496, 497

Padegan, Azer 527
Padegan, Sadık 70, 125, 128, 130, 144, 145, 148, 160, 161, 171, 175, 193, 206, 240, 261, 272, 273, 280, 303, 377, 379, 387, 388, 390, 391, 410, 412, 417, 448, 467, 472, 485, 486, 492, 494, 486, 497, 498, 501, 511, 517, 519, 523, 525, 526, 536
Pehlevî, Eşref (Şehzade) 70, 465, 466
Penah, Yezdan 402
Penahî (Sivil Poliş Şefi) 536
Penahî, Asker 72n
Penahiyan, Mahmud 525, 536
Petrov, M.A. 123
Pir, Murtaza 150, 261
Pirniya, Hasan 530, 308n
Pişaverî, Seyit Cafar 13, 15, 72, 73, 81, 111, 124, 125, 128, 129, 140, 143, 146, 148, 150, 160-163, 167, 171, 173, 174, 175, 178, 179, 188, 192-194, 196, 197, 198, 199, 200, 203-216, 219, 228, 234-240, 244, 248-251, 255, 257-258, 261, 262, 264, 268-275, 277-281, 283, 288, 295, 296, 297, 300, 302-305, 315, 316, 322, 323, 334, 341, 387-391, 393, 395, 399, 402, 403, 404, 408, 409-413, 416-445, 448, 449, 452, 453, 454, 457, 461, 463, 465, 467, 469, 470, 472-474, 480, 481, 484-489, 492, 495-501, 503, 511, 514, 517, 519, 521, 523-526, 529, 533, 534-536, 538, 558, 559-561, 557
Price Philip 354

Radmaneş Rıza 560
Rafii Nizamü'd-devle 148, 160, 167, 170, 173, 174, 175, 192, 193, 206
Rafi-zade 194
Rahimi Abdullah 272
Rahimov Suleyman 44, 48, 56, 127, 128
Rahim-zade H 69
Ramiti Mehmet Ali 526
Rasulov 61
Ravendî M 261
Razin 165
Razmara Hacı Ali 90, 468, 469, 502
Recebov A 265
Refibeyli Nigar 126, 262
Resul Rıza 126, 127, 206
Resul-zade Mehmet Emin 23n, 25, 570
Rezavî H 449
Rıza Kuliyev I 126, 129, 162
Rıza Şah (Pehlevî) 11, 27, 35, 39, 41, 47, 86, 107, 117, 128, 198, 228, 267, 287, 295, 416, 462, 494
Riyazi A 182, 187, 215
Roberts F 132, 133, 308
Roosevelt Franklin D 65
Rosenberg Philip 357
Rossow Robert 129, 170, 219, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 262, 295, 296, 297, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 341, 354, 359, 381, 384, 395, 396, 405, 414, 436, 445, 454, 462, 470, 472, 482, 524
Ruhi 51
Russiyanov 360
Russov, General 78, 129, 168, 232, 489

Rusta, Rıza 495, 560
Ruşeni, Kerim 72
Rüstem, Süleyman 56, 60, 126, 262

Sabahi, K. 261
Sadçikov, Ivan 68, 95, 96, 319, 323, 324, 325, 344, 347, 349, 350, 352, 354, 359, 362, 368, 369, 383, 384, 385, 387, 393, 398, 399, 403, 409, 411, 420, 421, 423, 428, 429, 432, 435, 44, 446, 447, 448, 466, 467, 474, 475, 477, 479, 482, 487, 495, 497, 504, 506, 507, 511, 513, 514, 516, 518, 521, 527
Sadık, Müsteşarü'd-devle 408, 409
Sadıkî, Eşref 72, 72n
Sahaf, Hüseyin 261
Salahov, Letif 560
Salih, Allahyar 115, 275
Samsam, es-Saltana 324, 327, 345
Sarcalinski, Mehmet 248, 527
Sarıvelli, Osman 60, 538
Sarper, Salim 308, 543
Sattar Han 11, 13, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 104, 127, 160, 173, 229, 267, 311, 429, 531
Schwarckomf, Norman 66
Sedagianî, Ali Ekber 270n
Sepehbudi, Enuşirevan 306
Sepehr, Ahmet Ali 417, 418
Sepehrî 402, 408, 409, 456, 462, 463
Sertib-zade, Ali Asker 61, 72, 72n
Seyit, Ziyaeddin 80, 81, 82, 88, 104, 106, 107, 108, 109, 109n, 110, 110n, 115, 117, 124, 145, 146, 152, 164, 182, 184, 184n, 186, 188n, 212, 213, 285, 306, 341, 343, 362, 389, 435, 463
Seyit-zade, Bakır 75, 104, 129, 277, 489, 523
Sheehan, Michail 355
Shi, John 292
Sıçev, S.İ. 116, 157, 278, 307, 321, 463, 507, 508, 549
Siggatü'l-İslam, Ebu'l-Hasan (Sıhhetü'l-İslam) 72, 183
Silin, Michail 125, 168n, 178, 216, 217, 321, 441, 518, 519, 537
Smirnov Andrey 46, 48, 49, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 84, 118
Smith Walter Bedel 358, 384, 522, 533
Soheyli Ali (Suheyli) 48, 70, 107
Stalin Josef [Iosif] 12, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 57, 61, 62, 65, 80, 81, 86, 87, 88, 104, 114, 117, 119, 128, 132, 143, 145, 146, 147, 151, 153, 154, 167, 170, 178, 181, 182, 188, 192, 194, 198, 203, 207, 221, 222, 224, 225, 226, 232, 234, 235, 238, 241, 248, 250, 259, 271, 279, 297, 298, 299, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 315, 317, 321, 323, 324, 325, 328, 329, 335, 337, 340, 344, 345, 349, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 364, 368, 369, 370, 379, 384, 391, 401, 402, 413, 415, 425, 426, 428, 440, 443, 464, 465, 466, 467, 470, 472, 474, 479, 489, 506, 513, 517, 518, 522, 523, 524, 526, 536, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 548, 551, 552, 554, 556, 560
Stettinius Edward 348, 363, 367, 392, 400, 437, 438
Sultanov A 126, 26521
Suslov Mikhail 559
Süleymanov Seyfullah 75, 277
Sürurî 106
Swietochowski Tadeusz 142

Şafak Rıza-zade 308n
Şafak S 182, 183, 329, 330, 331
Şafranov General 303
Şahgeldiyev Alihasan 46, 75, 76, 81, 82
Şahin Tagi 413
Şakakî 528
Şayegan Ali 483
Şebüsterî Hacı Mirza Ali 128, 129, 136, 143, 160, 161, 167, 171, 173, 175, 193, 197, 198, 203, 206, 210, 240, 247, 261, 262, 267, 273, 302, 303, 305, 344, 368, 377, 379, 387, 388, 390, 391, 399, 448, 467, 469, 484, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 501, 511, 517, 519, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 530
Şefai İ 465
Şehşehanî, Rıza 199
Şemide, Ali 261
Şems, İsmail 16, 261, 272
Şemseddin, Tebrzi 82, 127, 151
Şemsi, K. 71
Şemsü'l-Mülk Aynü'd-devle oğlu 34

Şerbakov, Aleksandr 90
Şerifov, Hüseyin 76, 129, 162
Şerifov, Mehmet 75, 76

Tabatabaî, Muhammed Seyit 26, 124, 176, 212, 262, 343
Tagi Han, Muhammed Pesiyan 229
Tagi-zade, Seyit Hasan 25, 72, 97, 186, 225, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291
Teberî, İhsan 560
Tevazzuli, Cihangir 329
Thorpe, James 357
Timuri, Murat Ali 173
Tolbukhin, Feodor 337
Topçubaşev, Mustafa 262
Truman, Harry 9, 19, 114, 131, 218, 220, 226, 297, 298, 335, 340, 348, 349, 350, 353, 355, 356, 357, 358, 361, 384, 400, 446, 479, 517, 548
Tulenev, I.V. 541
Turabi, M. 173, 261
Türki, Afife 272

Vahab-zade, Hacı Tagi 270n
Vakilov, Mehdihan 60
Vazirov, S. 120
Vekilov, C. 16
Velayi, Mir Rahim 526
Velyoso, Pedra 400
Vladimirov, S. 285
Volin, I. 109
Vurgun, Samat 91, 127, 128, 262

Wall J.W. 105, 146, 180, 208, 340, 341, 394, 471

Yakovlev Mareşal 344
Yakub Han 168
Yakubov Ahat 61, 74, 76, 83, 84, 98, 122, 126, 129, 136, 139, 140, 165, 166, 167, 170, 178, 202, 203, 223, 232, 245, 249, 252, 260, 268, 276, 303, 489
Yakubov, Mir Timur 303, 304
Yalçın, Hüseyin Cahit 54, 259
Yang, Cayler 199
Yarkov, General 58
Yemelyanov, Stepan 42, 90, 129, 130, 138, 140, 141, 170, 191, 203, 232, 236, 242, 243, 244, 245, 252, 303, 335, 366, 489
Yeminleşkerî 453
Yezdî, Murtaza 470
Yurdçu, Kahraman Han 527

Zahidî, General 476
Zakir, İ. 261
Zamanî 194
Zatikyan, Aram 526
Zekaü'd-devle, Sirec Emir 192, 197
Zendî, Karim Han 527
Zero Bey 85, 276
Zeynalov, A. 71
Zülfikarî, Mahmut Han 153, 164, 260, 453
Zveryev, Arsenii 118

Resim 1: Sovyet Azerbaycanı Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov

Resim 2: Pişaveri ve Ulusal Yönetimin diğer yöneticileri

Resim 3: İran'da faaliyet gösteren bir grup Sovyet Azerbaycanı subayı

esim 4: Demokrat Partinin Kadın Kolu

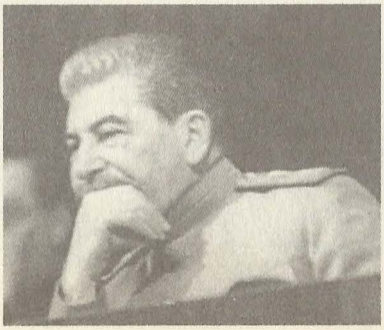

Resim 5: Eğitim seferberliği

اعلان

Resim 6: Türkçe bir belge

Resim 7: İ. V. Stalin

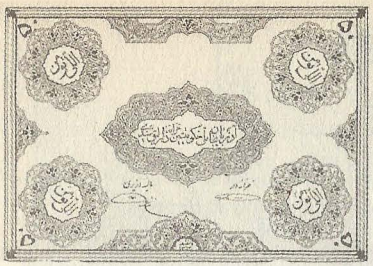
Resim 8: Muhammet Rıza Şahın kız kardeşi Prenses Afşar

Resim 9: Demokrat Parti Yöneticileri

Resim 10: Hamse Eyaleti Gümrük Belgesi

Resim 11: Ulusal Hükümetin Parası

Resim12: Azerbaycan Başsavcısı
Feridun İbrahimi

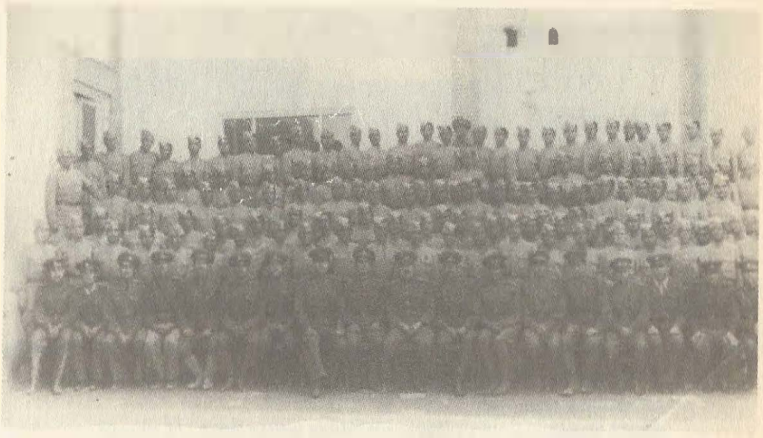
Resim 13: Bir grup tutuklu

Resim 14: Azerbaycan Ulusal Hükümeti İçişlerine ait bir belge

Resim 15: Aralık 1944 yılında Kızıl Ordu Askeri Karargâhı tarafından yapılmış İran Azerbaycanı haritası

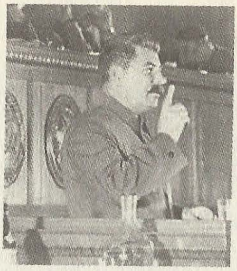
Resim 16: Bakü'de eğitim gören İran Azerbaycanı subayları

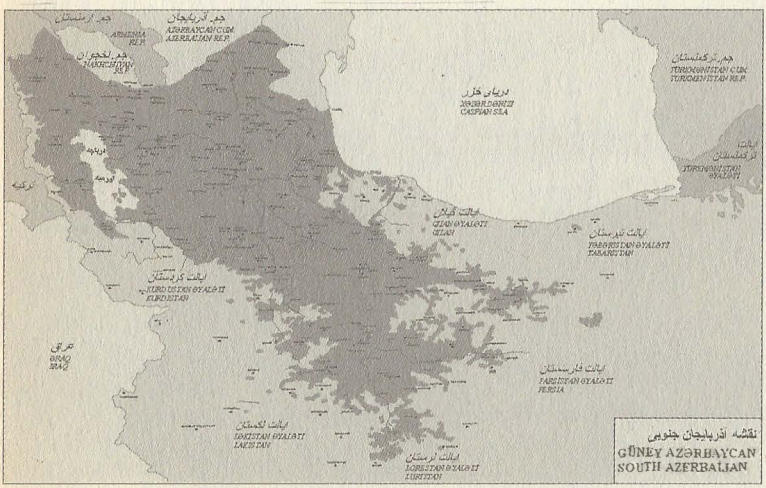
Resim 17: Azerbaycan Ulusal Meclisi oturumu

Resim 18: Time Dergisinin 17.12.1945 tarihli sayısında Muhammet Rıza Şah kapak yapılmıştır.

Resim 19: Stalin'in "Soğuk Savaşı" başlatan tarihi konuşmasını yaparken

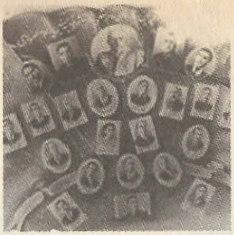
Resim 20: İran'da Azerbaycan Türklerinin yoğun bulunduğu bölgeler

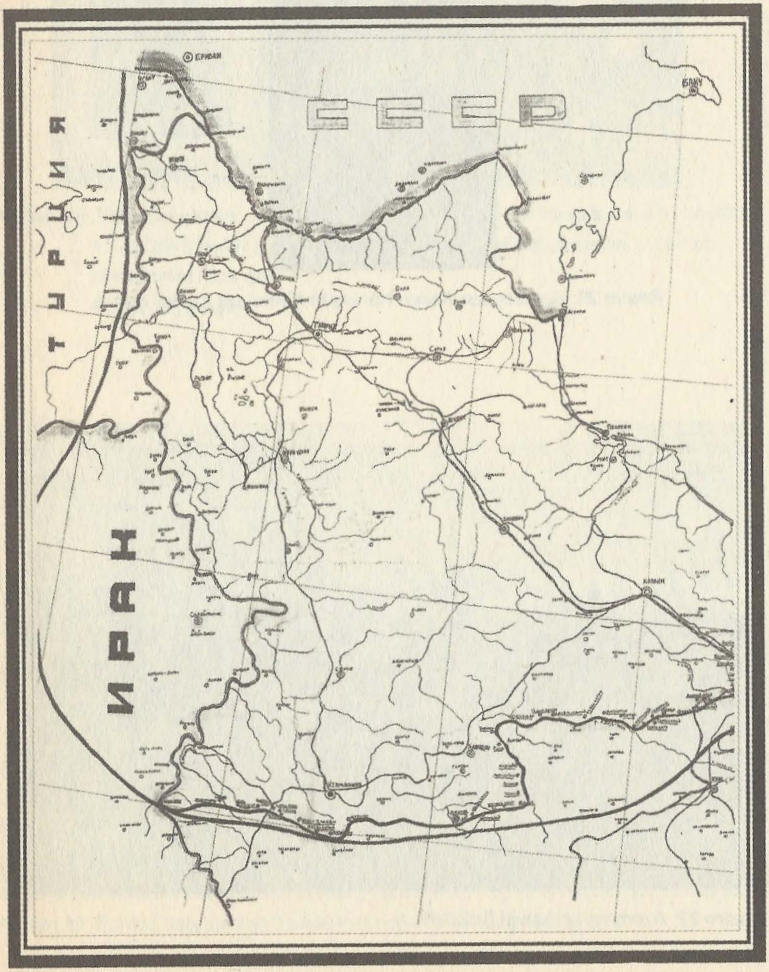
Resim 21: Azerbaycan Askeri Karargâh Komutanı Kulam Yahya

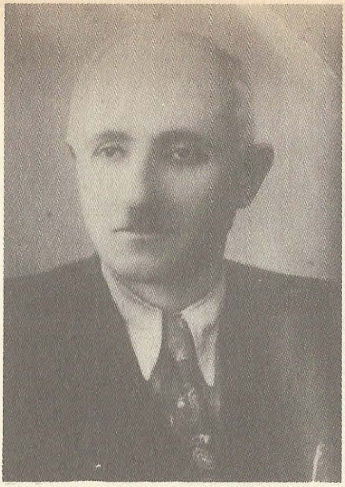
Resim 22: Azerbaycan Askeri Birlikleri

Resim 23: Azerbaycan Ulusal Hükümetinin kabinesi

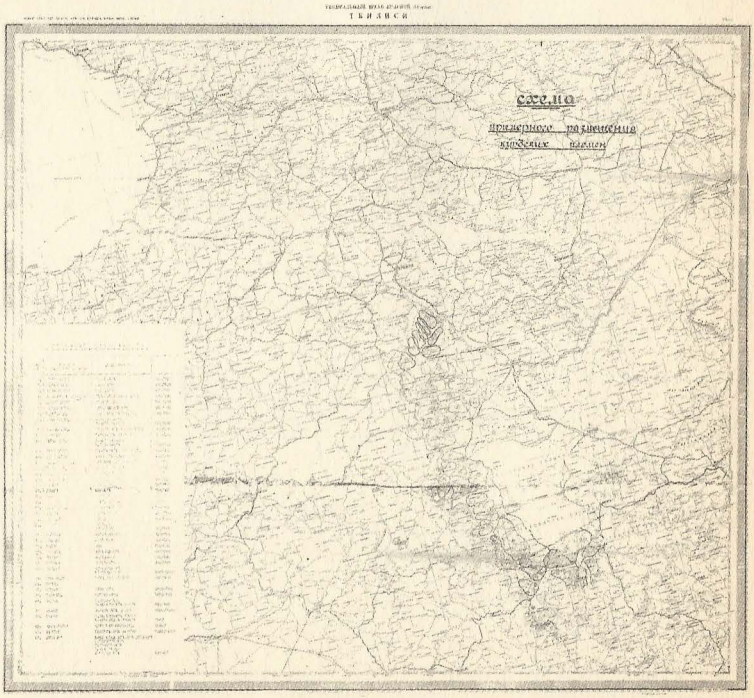
Resim 24: 1886 yılında Tiflis'te oluşturulan Kafkasya Orduları Askeri Topografi Merkezi tarafından hazırlanmış 1924 yılında Kızıl Ordu tarafından yayınlanmıştır. Harita 1945-1946 yıllarında "Güney Azerbaycan Haritası" olarak ordu tarafından kullanılmıştır.

Resim 25: Seyit Cafer Pişaveri

Resim 26: Ağustos 1945. Ahat Yakupov (solda), General Russov (ortada), Hasan Hasanov (sağda). (Resim Hasan Hasanov'un oğlu Arif Hasanov tarafından tarafımıza sunulmuştur)

Resim 27: Harita Aralık 1944 yılında hazırlanmış, ama epey yıpranmıştır. Haritanın üzerine: "Kürt Aşiretlerinin Yerleşim Alanları" yazılmıştır. Haritanın üst sol kısmına ise: Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkiye, İran, Irak ve Suriye notu düşülmüştür. Üst orta kısmında ise büyük harflerle Kızıl Ordu Askeri Karargâhı (Tiflis) yazılmıştır. Aşağıda sol köşede 42 Kürt aşiretinin, aşiret liderlerinin adları ve sayıları belirtilmiştir. Harita ilk kez yayınlanmaktadır.

SOĞUK SAVAŞIN İLK ÇATIŞMASI İRAN AZERBAYCANI / CEMİL HASANLI

Cemil Hasanlı; 1952 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1975 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesini bitirdikten sonra 1984'te Yüksek Lisans, 1992'de ise Tarih Araştırmaları Doktoru, 1993 yılında ise Profesörlük unvanı aldı. 1992–1993 yıllarında Azerbaycan Devlet Başkanlığı Danışmanı görevinde bulundu. Araştırmalarının ana konusunu 1918–1920 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1939–1946 İran Azerbaycanı ve İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Sovyet İlişkileri oluşturmaktadır. Birçok kitabın ve yüzden fazla bilimsel makalenin yazarıdır.

Tarih ve Siyaset bilimlerinde Soğuk Savaş'ın birincil gerekçesi olarak iki süper güç SSCB ile ABD arasında yaşanan "Avrupa Bunalımı" gösterilmektedir. Oysa bu bunalımın köklerinin Ortadoğu'da aranması gerektiğine dikkatleri çeken Azerbaycanlı tarihçi Cemil Hasanlı, uzun yıllar Sovyet arşivlerinin tozlu raflarında korunan belgeleri araştırmacıların tartışmasına açarak Soğuk Savaş'ın İran ve Türkiye kaynaklı olduğuna bizleri inandıran *Soğuk Savaş'ın İlk Çatışması: İran Azerbaycanı* adlı eseriyle, II. Dünya Savaşı'ndan zaferle çıkan müttefiklerin karşılaştıkları ilk çatışmanın perde arkasını gözler önüne sermektedir. Eser, Bolşevik Devri'nden sonra içine kapalı olarak yaşayan Sovyetler Birliği'nin, II. Dünya Savaşı'nın zafer sarhoşluğu ile dünya arenasında yaptığı ilk gövde gösterisinin nasıl yenilgiyle sonuçlandığının içeriğini anlatmaktadır. Kitapta, olayların gerçekleştiği bölgesel bir alan olarak İran Azerbaycanı çalışmaya konu oluştururken, bölgedeki etnik sorunların ve gelişmelerin süper güçler için bir amaçtan öte olduğunu ve bunun bedelini bir ulusun nasıl ödediğini anlatmaktadır.

Cemil HASANLI

ISBN 975-8803-53-0

9 789758 803538

BAĞLAM